55265

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
UNIVERSITATEA DIN CLUJ-NAPOCA

ANUARUL
INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
CLUJ - NAPOCA

XXVII

1985-1986

JUL

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
UNIVERSITATEA DIN CLUJ-NAPOCA

ANUARUL
INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE
CLUJ-NAPOCA

XXVII

1985—1986

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

COLEGIUL DE REDACȚIE

acad. prof. ȘT PASCU — redactor responsabil; I. H. CRIȘAN; A. EGYED; DELIA MARGA; M. PORUMB; V. WOLLMANN; A. RĂDUȚIU — secretar de redacție

Redacția: Institutul de istorie și arheologie, Cluj-Napoca, str. Napoca, nr. 11 (tel. 1.83.43)
Administrația: Academia R. S. România, Filiala Cluj-Napoca, str. Republicii nr. 9 (tel. 1.35.14; 1.35.15).

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
UNIVERSITATEA DIN CLUJ-NAPOCA

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE

Tomul XXVII 1985—1986

SUMAR

ŞT. PASCU, Marele voievod Mircea 7
I. CHINDRIŞ, Petru Maior şi epoca sa 19

STUDII ŞI ARTICOLE

M. RUSU, Tezaurul de la Sînnicolau Mare (Noi puncte de vedere) 31
I. DRĂGAN, Românii din Transilvania în lupta antiotomană din a doua jumătate a veacului al XV-lea 67
I. A. POP, Cu privire la domnia lui Ştefan Lacustă 79
CR. FENEŞAN, Din premisele luptei antiotomane a Ţărilor Române în vremea lui Mihai Viteazul. Mişcările populare din 1594 în eialetul Timişoara 99
V. LECHINŢAN, Cnezi şi juzi din Cîmpia Transilvaniei în procese judecătoreşti la scaunele comitatense Cluj şi Turda în prima jumătate a veacului al XVII-lea . . . 137

*

L. GYÉMÁNT, Contribuţii statistice privind agricultura Transilvaniei, Banatului şi Bucovinei în perioada 1720—1871 161
VL. DICULESCU, Contribuţii la studiul ideologiei agrare în Ţara Românească şi Moldova (1857—1860) 185
G. NEAMŢU, „Uniunea Democratică a Europei Centrale" şi Unirea Transilvaniei cu România (1918) 203
L. BÁTHORY, Revendicări social-economice şi luptele politice ale muncitorimii din industria carboniferă (1919—1921) 223
N. PĂUN, Căi şi metode de influenţare a vieţii politice româneşti de către societăţile cu capital străin (1919—1928) 235

MISCELLANEA

V. WOLLMANN, Un „lucus" la Alburnus Maior 253

*

V. HOSSU, Începuturile districtului Cetății de Piatră (Chioar) 297
C. FENEȘAN, Districtul Dobra și privilegiile sale pînă spre sfîrșitul veacului al XV-lea 301
A. A. RUSU, Mănăstirea Cerna 323
A. KOVÁCS, Date privind viața Zamfirei, fiica lui Moise Vodă 349
O. GHITTA, Un colaborator al lui Mihai Viteazul — episcopul Serghie 375

*

A. RĂDUȚIU, Scaunul Arieș la 1703 383
A. E. DÖRNER, Cetatea Orăștiei în lumina unor informații manuscrise inedite 409

*

D. KÁROLYI, L. BOTEZAN, O mărturie documentară a unor cauze ale revoluției de la 1848 413
I. BOTEZAN, Corespondența lui Alexandru Sterca Șuluțiu cu Dimitrie Moldovan între anii 1860—1866 (I) 423
E. DOMUȚA, Un memoriu inedit din 1862 privind mișcarea națională a românilor din Maramureș 445

*

G. CIPĂIANU, GH. IANCU, Nouvelles contributions concernant l'institution de l'administration roumaine dans le Banat (1919) 457

*

M. PORUMB, Vechi ctitorii românești din Transilvania . . 475
N. BOCȘAN, Transilvania și unirea din 1859. Implicații culturale 485
V. LASCU, Mărturii tîrzii despre serbările „Asociațiunii" din 1911 505

*

M. GHERMAN, Repere românești în bibliotecile din R. P. Ungară 515

*

M. BĂRBULESCU, Monumente din Dacia într-un recent lexicon mitologic 517
RECENZII. NOTE BIBLIOGRAFICE 523
N. EDROIU, S. RETEGAN, Cronica activității științifice a Institutului de istorie și arheologie și a Catedrei de istorie a Universității din Cluj-Napoca pe anul 1985 559

ACADÉMIE DES SCIENCES SOCIALES ET POLITIQUES DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE DE ROUMANIE
UNIVERSITÉ DE CLUJ-NAPOCA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT D'HISTOIRE ET ARCHÉOLOGIE

Tome XXVII 1985—1986

SOMMAIRE

ŞT. PASCU, Le grand voivode Mircea 7
I. CHINDRIŞ, Petru Maior et son époque. 19

ÉTUDES ET ARTICLES

M. RUSU, Le Trésor de Sînnicolau Mare (Nouveaux points de vue) 31
I. DRĂGAN, Les Roumains de Transylvanie dans la lutte antiottomane de la deuxième moitié du XVe siècle . . . 67
I. A. POP, Au sujet du règne de Ştefan Lacustă 79
CR. FENEŞAN, Des prémisses de la lutte antiottomane des Pays Roumains au temps de Michel le Brave. Les mouvements populaires de 1594 dans le vilayet de Timişoara 99
V. LECHINŢAN, Cnèzes et juges de la Plaine Transylvaine en procès judiciaires devant les sièges des comitats de Cluj et de Turda dans la première moitié du XVIIe siècle 137

*

L. GYÉMÁNT, Contributions statistiques â l'étude de l'agriculture de Transylvanie, du Banat et de Bucovine entre 1720—1871 161
VL. DICULESCU, Contributions à l'étude de l'idéologie agraire en Valachie et en Moldavie (1857—1860) 185

*

G. NEAMŢU, L'„Union Démocratique de l'Europe Centrale" et l'union de la Transylvanie avec la Roumanie (1918) 203
L. BÁTHORY, Revendications sociales et économiques et les luttes politiques des ouvriers de l'industrie charbonnière (1919—1921) 223
N. PAUN, Méthodes et moyens voués à influencer la vie politique roumaine utilisés par les sociétés au capital étranger (1919—1928) 235

MISCELLANEA

V. WOLMANN, Un „lucus" à Alburnus Maior 253

*

V. HOSSU, Les débuts du district de Cetatea de Piatră (Chioar) 297
C. FENEŞAN, Le District de Dobra et ses privilèges jusque vers la fin du XVe siècle 301
A. A. RUSU, Le Monastère de Cerna 323
A. KOVÁCS, Données concernant la vie de Zamfira, fille de Moise-Vodă 349
O. GHITTA, Un collaborateur de Michel le Brave — l'évêque Serghie 375

*

A. RĂDUŢIU, Le Siège d'Arieş en 1703 383
A. E. DÖRNER, La cité d'Orăştie à la lumière de quelques données manuscrites inédites 409

*

D. KÁROLYI, L. BOTEZAN, Un témoignage documentaire sur certaines causes de la Révolution de 1848 413
I. BOTEZAN, La correspondance d'Alexandre Sterca Şuluţiu avec Dimitrie Moldovan entre 1860—1866 423
E. DOMUŢA, Un mémoire inédit de 1862 concernant le mouvement national des Roumains de Maramureş 445
G. CIPAIANU, GH. IANCU, Nouvelles contributions concernant l'institution de l'administration roumaine dans le Banat (1919) 457

*

M. PORUMB, Fondations roumaines anciennes de Transylvanie 475
N. BOCŞAN, La Transiylvanie et l'union de 1859. Implications culturelles. 485
V. LASCU, Témoignages tardifs sur les fêtes de l',,Association" de 1911 505

*

M. GHERMAN, Repères roumains dans les bibliothèques de la R. P. de Hongrie 515

*

M. BĂRBULESCU, Monuments de Dacie dans un dictionnaire mythologique récent. 517
COMPTES RENDUS. NOTES BIBLIOGRAPHIQUES . . 523
N. EDROIU, S. RETEGAN, Chronique de l'activité scientifique de l'Institut d'histoire et archéologie et de la Chaire d'histoire de l'Université de Cluj-Napoca pour les années 1985—1987 559

MARELE VOIEVOD MIRCEA

A intrat în conștiința posterității numele domnului Țării Românești de la sfîrșitul sec. al XIV-lea și începutul celui următor, Mircea, însoțit de două atribute ce-i caracterizează personalitatea: „cel Bătrîn" și „cel Mare". Și unul și altul, cuprinse în izvoarele documentare (acte de cancelarie ale urmașilor în scaunul domniei) și de asemenea în cele narative (cronici). Două atribute ce se întregesc și se armonizează în înțelesuri și sensuri: Bătrîn, în sens de înțelept și chibzuit, virtuos cu alte cuvinte, așa cum erau „oamenii buni și bătrîni" din obștile românești, asociații juzilor sătești, „Bătrîn" în înțelesul izvoarelor, de cel dintîi, mai vechi dintre domnii cu acest nume, pentru a-l deosebi de alți domni cu numele Mircea ce i-au urmat celui mai vechi în domnie, „Mircea cel Bătrîn." „Mare", în sens de om al faptelor mari, politice și economice, sociale și culturale, de viteaz și neînfricat apărător al țării, al independenței acesteia și al poporului. Mircea întrunea cu prisosință multiplele calități cuprinse în cele două atribute, fiind și „Bătrîn" și de asemenea „Mare". „Bătrînețe" dovedită de înțelepciunea și chibzuința cu care a știut conduce țara în împrejurări deloc ușoare, cînd țări și popoare, unele după altele erau îngenuncheate de iataganul otoman, cînd conducătorii acestora — țari, despoți — își plecau capul cu umilință în fața „neînvinsului" padișah, sultanul ce-și pornise oștile de achingii pentru biruința Semilunei. Cînd sultanii înșiși se luptau pentru tron, iar cei ce reușeau să-și învingă rivalii (frați) se credeau „Aleși de Alah" pentru a lăți împărăția turcească peste întreaga Europă și a da ovăz cailor lor din „pristolul de la Roma". Nu e vorba nici de opoziție și nici de antinomie între cele două atribute, așa cum o anumită presă în ultima vreme a găsit subiect de dispută, semănînd confuzii, acolo unde lucrurile sînt limpezi, dar se cer înțelese.

Înscăunarea lui Mircea pe tronul domnesc de la Curtea de Argeș, la 23 septembrie 1386 inaugurează una din cele mai glorioase domnii din șirul bogat al domniilor glorioase din istoria poporului român. O domnie neobișnuit de lungă pentru acele vremuri și aceste locuri, de 31 de ani, patru luni și 7 zile. Lucru nu lipsit de însemnătate nici măsurarea în timp a domniei, deoarece într-un timp mai îndelungat se pot înfăptui mai multe și mai valoroase realizări în toate domeniile. Nu însă numărul de ani, luni și săptămîni este criteriul de judecare a valorii unui om, în cazul de față, domnul Țării Românești, ci vredniciile și, ca urmare, înfăptuirile acestuia pentru binele și fericirea țării și poporului pe care le conduce, pentru dreptatea și libertatea acestora, pentru dezvoltarea lor liberă și demnă. Un asemenea om este îndreptățit să fie așezat pe piedestalul ade-

vărateior personalități istorice. Și Mircea, întrunind în chip superior asemenea calități, a fost o mare personalitate istorică a poporului român în primul rînd și deopotrivă a Europei acelei vremi. A fost o mare personalitate istorică Mircea deoarece a știut, cu tact și chibzuință, cu înțelepciune și vitejie să continue, pe trepte superioare, frumoasa și valoroasa moștenire a vrednicilor săi înaintași. Voievodul „Miscelav", cel ce îndrăznea să se împotrivească iureșului năvalnic al hoardelor tătaro-mongole la 1241; Seneslau și Litovoi, care în anul 1247, sînt recunoscuți drept voievozi în stînga și dreapta Oltului și, de asemenea, în Țara Făgărașului și Hațegului; Basarab, unificatorul voievodatelor dintre Carpați și Dunăre, întemeietor de dinastei și de țară independentă; Nicolae Alexandru, cel ce a consolidat țara și a organizat-o pe măsura nevoilor ei; Vladislav-Vlaicu, care i-a lărgit hotarele prin reintegrarea Amlașului și Făgărașului; Radu și Dan I, cei ce sau străduit și au reușit să consolideze moștenirea. Fiecare dintre ei și toți la un loc, iubitori de țară și întregitori de țară, în fruntea „oamenilor pămîntului", cu interesele superioare ale cărora s-au identificat fără preget.

Mircea „cel Bătrîn", în sensul de înțelept, și „Mare", în sessul de viteaz, „Bătrînul Mircea voievod cel Mare", cum îl caracteriza unul din urmașii și continuatorii operei sale, Matei Basarab, reprezintă chintesența vrednicilor înaintașilor în înțelepciune, de cîrmuitor contopit organic cu țara, cu interesele superioare ale acesteia, cu poporul pe care l-a condus și l-a apărat cu dragoste și grijă, cu chibzuință și cu eroism. De aceea „oamenii pămîntului" îl urmau cu dragoste și încredere. Cu dragoste pentru înțelepciunea și răspunderea dreaptă față de toți și de toate, cu încredere pentru vredniciile și dăruirea fără preget pentru apărarea țării și a neamului său în fața poftelor nesățioase ale altora.

A fost mare personalitate istorică Mircea prin așezarea și consolidarea temeinică a țării în interior. Mai întîi instituțiile centrale, Domnia și Sfatul domnesc. Domnia centralizată, cu toate prerogativele politice, administrative, fiscale și militare. Ceea ce însemna, în gîndirea și limba frumoasă a izvoarelor vremii, așa cum se cuprind în cronica cu titlul *Istoria domnilor Țării Românești:* „pentru ca să arate că nu iaste supus nimănui, se scria în scrisoare sămodîrjăț, adică singur „stăpînitor". Sfatul domnesc, format aproape numai din dregători, era un alt semn evident al autorității domniei. Dregătorii locali, la rîndul lor, răspîndiți în toată țara, reprezentau puterea domniei care supraveghea și împiedeca anarhia marii boierimi. „Oastea țării", caracterizată astfel de Mircea însuși, ceea ce însemna „oastea cea mare", formată din toți bărbații în stare să poarte armele vremii: sulițele și săgețile, buzduganul și uneltele agricole transformate în arme; oastea cea mare, supusă numai domnului, anihila, astfel, eventualele tendințe centrifuge ale steagurilor boierești. Biserica, cu toate instituțiile sale, pe domn îl recunoștea drept autoritatea supremă. Sub conducerea domnului, oastea țării a apărat libertatea și independența țării, sprijinită și de salba de cetăți și orașe întărite ce înconjurau țara, mai ales dinspre sud, de unde era mai primejdioasă amenințarea: Chilia, Giurgiu, Brăila, Turnu, Silistra (Dîrstor), Turnu Severin, completate cu altele mai înlăuntrul țării: Dîmbovița, Poenari, Bran.

Marele Mircea a organizat și consolidat țara și din punct de vedere social-economic; ogoarele au sporit, au sporit și roadele lor; animalele, mari și mici, s-au înmulțit și ele, realizîndu-se un echilibru între cele două importante ramuri ale economiei agrare. Ceea ce a făcut cu putință comerțul activ, cu Transilvania mai ales, dar și cu țările balcanice în sud și cu Polonia chiar, înspre miazănoapte, precum și cu cele dinspre Apus, de unde se aduceau postavuri scumpe pentru boierime. Comerț care impunea cu necesitate mijlocul practic de schimb, moneda, ce nu întîrzie să fie bătută de Mircea sub forma ducaților de argint și diviziunea acestora, banii, de argint și de aramă. În pas cu aceste activități, altele le însoțesc, tot atît de necesare unei societăți ce păși pe calea dezvoltării: meșteșugurile și mineritul de aramă și de fier erau în așa măsură dezvoltate încît au conferit numele unor localități de unde se extrăgeau aceste minereuri: Baia de Aramă, Baia de Fier, iar Ocnele Mari mărturisesc însemnătatea ocnelor de sare de aici.

Mircea, asemenea altor vrednici domni și voievozi dinaintea lui și de după aceea, a fost mai drept și mai chibzuit, mai aproape de viața celor mulți și nedreptățiți, punînd frîu anarhiei feudale, luînd sub oblăduirea lui clasa ce forma baza piramidei societății acelei vremi, țărănimea liberă și aservită față de samavolniciile și abuzurile boierimii. El instituia astfel, domnia ordinii în mijlocul dezordinii, potrivit caracterizării lui Fr. Engels.

Țara mai așezată în condițiile vremii, deloc ușoare și deloc tihnite, explică înmulțirea satelor, dintre care unele, mai bine situate, s-au transformat în tîrguri: Tîrgu Jiu, Tîrgu Gilortului, Craiova, Corabia, București, Slatina; altele în orașe adevărate: Rucăr, Cîmpulung, Tîrgoviște, Tîrgșor, Gherghița, Brăila, Buzău.

Un domn înțelept, cum era Mircea cel Mare, știa că dezvoltarea deplină a unei societăți, a unei țări nu poate fi fără cultură. Convins de asemenea adevăr, marele domn a ctitorit biserici și mănăstiri, între care Cozia, aleasă și drept panteon al familiei domnitoare, Snagov, Glavacioc, Vișinea, dar și curți domnești, la Tîrgoviște. Învățăturile scrisului și cititului erau asigurate de școli de pe lîngă biserici și mănăstiri, iar învățături mai înalte în unele școli orășenești. În asemenea școli s-au format caligrafi și copiști virtuoși, ca Nicodim, cel ce a copiat și împodobit cunoscutul Evangheliar și logofătul său Filos, autorul unui Polieleu.

Țară așezată, domnie înțeleaptă și chibzuită, Țara Românească și domnul ei Mircea erau prețuiți și de aceea căutați, ca prieteni și aliați de vecinii ce știau prețui asemenea prietenii.

La Dunărea de Jos „Bătrînul" și „Marele" Mircea, demn urmaș al lui Basarab, „întemeietorul" și tot atît de demn înaintaș al vitejilor voievozi, Dan al II-lea, „cel viteaz", Vlad Dracul și fiul acestuia Vlad Țepeș, cei ce i-au pregătit drum de glorie lui Mihai Viteazul — Mircea veghea cu grijă statornică pentru soarta țării și a poporului, cu interesele cărora se identificase deplin. Veghea și se pregătea, cu chibzuință și înțelepciune, pentru a înconjura primejdia, iar cînd aceasta nu putea fi înconjurată din cauza poftelor de cucerire ale dornicilor de cuceriri și cotropiri de țări și popoare, țara, cu mic cu mare, și în fruntea ei domnul, se întreceau în vitejie cu cei ce-l urmau și-l ascultau cu sfințenie, cu

încrederea deplină, știind că nu interesele personale îl îndeamnă la sacrificii și jertfe, ci libertatea țării și fericirea poporului român. Popor care, prin vocația sa, a fost și este doritor de pace și bună convietuire, nerîvnind la bunurile altora, apărîndu-și, însă, la nevoie, drepturile și libertatea, cu jertfe și sacrificii neprecupețite.

Simultan cu apărarea țării cu oastea sa „cea mare", cu țara întreagă, „Bătrînul" și „Marele" Mircea s-a străduit să „lege" prietenii cu vecinii și cu alții, ceva mai îndepărtați din punct de vedere geografic, apropiați, însă, prin interese comune. Solițiile viteazului domn român erau trimise cînd la vecinul din sud, cînd la cel din nord-vest, cînd la cei din nord-est și chiar la cel căruia nu-i dorea vecinătatea, sultanul otoman.

În 1387, la scurt timp după ocuparea tronului de Mircea, cneazul sîrbilor, Lazar repurtează o biruință asupra turcilor la Pločnik. Încurajat de asemenea succes, cneazul sîrb proiectează o coaliție creștină contra turcilor. Răspund bosniecii și albanezii, ungurii întîrzie răspunsul. Mircea a trimis un corp de oaste, potrivit cronicii turcești a lui Seadedin, care menționează între participanți pe principii Valahiei și Bogdanei; iar scriitorul Leunclavius îi amintește între participanți doar pe „valahi" (munteni). Lupta a avut loc la 15 iunie 1389, la „Cîmpia Mierlelor" (Kossovopolje). La început biruința înclina de partea creștinilor. Sfîrșitul luptei, însă, după preluarea comenzii oastei otomane de tînărul sultan Baiazid Ilderim (Fulgerul) este în favoarea otomanilor.

Participarea oastei românești la Kossovopolje nu putea fi îngăduită de sultanul otoman. Chiar și fără această participare, sultanul ce se visa stăpînul lumii, pentru a-și realiza visul, trebuia să supună și țările române. Măsuri de apărare a țării muntenești se impuneau fără întîrziere. Și tînărul și temerarul domn ce veghea la vadurile Dunării, nu întîrzie să le înfăptuiască. O puternică cetate de piatră construiește pe un ostrov la vadurile Dunării de la Giurgiu, o cetate ce controla amîndouă malurile fluviului. Cetatea de la Giurgiu e completată cu întărirea cetății de la Turnu (Nicopolul Mic), măsuri de apărare la vadurile Dunării de Jos, pe unde obișnuiau otomanii atunci să încerce trecerea fluviului.

Frumoase și salutare inițiative întemeiate pe propriile puteri și, mai ales, pe credința și conștiința puternică a viteazului domn de a-și apăra țara și neamul de o mare primejdie. Domnul realist și cumpănit nu numai la vorbă, ci deopotrivă și la faptă, era conștient de puterea armată a otomanilor, datorită în primul rînd și mai ales numărului înzecit mai mare față de oastea pe care Țara Românească o putea opune. Și nu uita răspunzătorul de soarta țării și a neamului, nici primejdia ce putea veni și din alte părți, anume din partea Ungariei, a cărei dorință de mărire și expansiune nu se cuvenea uitată. Era, prin urmare, de absolută trebuință sporirea oastei creștine prin asocierea și a altor popoare pe care — îngenunchiate țările române — îi aștepta aceeași soartă. Își îndreaptă, temerarul domn român gîndurile și pașii spre cel mai apropiat din toate punctele de vedere, spre domnul Moldovei, viteaz și temerar și acesta, Petru Mușat. Împreună, solii domnului muntean și ai celui moldovean se îndreaptă spre riga Poloniei, puternic prin întinderea stăpînirii sale, Vladislav Jagello, cu care Mircea a încheiat la Radom, în toamna anului 1389, „legămînt de prietenie nestrămutată, care să se țină de amîndouă

părțile în veci nestricat". Prietenie ce însemna ajutor reciproc, la cerere, „cu toată puterea și forțele sale", împotriva „atacului și incursiunii vrășmășești a regelui Ungariei și a vasalilor săi". Chibzuința diplomației i-a îndemnat pe aliați să-și învesmînteze în formule echivoce gîndurile cu privire la „alți dușmani", care nu puteau fi decît otomanii în acele vremuri și în aceste locuri. Față de aceștia, fiecare din cei doi proaspeți aliați se îndatorau să se ajute reciproc, „după buna plăcere a liberei sale voințe, precum se cuvine prietenului să facă".

Urmările tratatului munteano-polon nu s-au lăsat așteptate. Regele Ungariei, Sigismund de Luxemburg și mai ales îngîmfata nobilime care de fapt cîrmuia țara în acei ani, și-au dat seama că alianța dintre Mircea și Vladislav creează o situție cu totul nouă în echilibrul polotico-militar din această parte a continentului, iar, ca urmare, planurile expansioniste lipsite de rațiune se cuvin a fi părăsite. Cel puțin temporar, potrivit obiceiurilor și mentalității înrăiților conți și baroni ce se visau mari, în realitate mici, pentru a fi reluate asemenea planuri cînd conjunctura li s-ar fi părut favorabilă.

Este explicația acelui act adițional la tratatul de la Radom-Lublau, încheiat abia după trei luni și o săptămînă, în 17 martie 1390, la Suceava, între solii domnului român și cei ai regelui polon; acesta din urmă nu va începe vreo acțiune militară împotriva regelui Ungariei, fără încunoștiințarea prealabilă a domnului român, cu privire la cauzele conflictului, iar pacea ce s-ar fi încheiat între domnul român și regele ungar trebuie confirmată și de regele polon.

Cu atît mai prețioasă era prietenia biruitorului, Mirceal cel Mare, asupra celui ce se credea nebiruit, Baiazid. Este explicația grabei cu care regele Ungariei încheie cu viteazul domn român tratatul de alianță, la Brașov, în 7 martie 1395, îndreptat împotriva Porții. Tratat în condiții de egalitate deplină: cînd regele Sigismund ar conduce personal oastea împotriva turcilor, domnul Țării Românești, „duce al Făgărașului și ban al Severinului", de asemenea să-și conducă personal oastea; cînd oastea ungară va fi condusă de un reprezentant al regelui, atunci și cea munteană să fie condusă de un reprezentant al domnului; hrana și alte lucruri trebuincioase oștirii regelui în timpul trecerii prin Țara Românească sau al ședерii în teritoriile cucerite de la otomani să se dea „pentru banii lor".

Pe măsură ce biruințele împotriva otomanilor sporeau, în aceeași măsură sporea și prestigiul viteazului domn român, iar ca urmare, dorințele altor capete încoronate de a-l avea aliat și prieten, la care Mircea răspundea cu solicitudine. Cum făcea la 1403, cînd confirma vechiul tratat de prietenie și întrajutorare cu regele Poloniei, „marele și preaiubitul" său prieten. Solicitudine răsplătită cu amabilitate sporită din partea iagelonului polonez față de „magnificul domn Mircea..." prietenul său „sincer și ales, dorind respectarea tare și inviolabilă" și întărirea tratatelor „pentru totdeauna".

Țara Românească, sub zodia unei perioade relativ mai liniștite, sub o cîrmuire vitează și înțeleaptă, așezată mai temeinic din toate punctele de vedere, tot mai mulți îi căutau prietenia și colaborarea. Între care Poarta Otomană însăși, după sfîrșitul rușinos al sultanului Baiazid. În

aceste împrejurări spre domnul român își îndreaptă privirile, socotit cel mai de seamă și mai prestigios suveran din aceste părți ale Europei. Izbînda temporară a partidei pretendentului Musa, sprijinit de Mircea, a făcut din domnul Țării Românești arbitrul situației din Balcani și din Imperiul otoman.

A fost mare Mircea și personalitatea sa a sporit nemăsurat în prestigiu în țara sa și pînă departe de hotarele acesteia. Biruiți, țarii bulgari și despoții sîrbi rînd pe rînd și țările lor transformate în pașalîcuri turcești, viteazul domn român urmat de vitejii săi oșteni a îndrăznit să se opună celui ce se credea neînvins, sultanul Baiazid. La Rovine, în toamna tîrzie a anului 1394, o luptă crîncenă a avut loc. Biruința a fost a celor ce-și apărau țara și neamul, independența și legea strămoșească, țărani luați de la coarnele plugului, viteji deprinși cu purtarea armelor, boieri iubitori de țară, iar înfrîngerea a fost a celor mînați în luptă de dorința de expansiune și cotropire. „Și lănci nenumărate s-au frînt atunci și mulțimea săgeților a fost nenumărată, încît văzduhul nu se mai putea vedea de desimea lor", povestesc cronicele vremii, care mai știu că „Baiazid s-a înspăimîntat și a fugit și rîul acela curgea roșu de sîngele ce ieșea din mulțimea trupurilor căzute".

Conștient de îndîrjirea îngîmfată și de îngîmfarea îndîrjită a sultanului „Fulger" față de „bătrînul" voievod român, care îndrăznea ceea ce nu se încumetează suveranii balcanici, adică să i se opună cu îndrăzneală visurilor sale de mărire nemăsurată, viteazul Mircea Înțeleptul se pregătește de alte înfruntări și de alte confruntări cu cel ce nu înțelegea ce înseamnă „dragostea de moșie", asemenea „unui zid" ce nu se temea de „faima lui Baiazid", întărește cetățile existente și construiește altele, păvăză la vadul Dunării; creează bănia Severinului pentru mai buna apărare a vadurilor marelui fluviu în părțile bănățene; reorganizează armata, completînd „oastea mică", formată din curteni domnești și oștenii steagurilor boierești cu toții cei în stare să poarte arma din păturile mijlocii și mici, „oastea cea mare".

Rezultatele s-au văzut de îndată: la 1397 și la 1407 oștile otomane suferă alte înfrîngeri, și cu ajutorul tranisIvănean și moldovean cucerește cetatea Chilia de la genovezi, sprijinitorii turcilor și recucerește încă o dată Dobrogea și Silistra. „Rege al regilor al țărilor creștine din vremea sa", îl socotea cronicarul turc Kemal-Zade. Iar cronicarul german Lounclavius îl caracterizează cu deplină îndreptățire „principe între creștini, cel mai viteaz și mai ager".

Mare și viteaz a fost Mircea și neegalată personalitatea sa nici de cei dinainte și nici de cei ce i-au urmat pînă la Ștefan cel Mare al Moldovei și Mihai Viteazul, domnul tuturor românilor prin lărgirea hotarelor țării și cuprinderea între acestea, rînd pe rînd, a ceea ce îi aparținea de drept și după dreptate.

Evoluția teritorială a Țării Românești și a situației domnului acestuia, se poate desluși chiar din evoluția titulaturii sale: la 1387, se intitula simplu: „Io Mircea voievod, din mila lui Dumnezeu domn a toată Ungrovlahia (Țara Românească)". Pentru ca la 1389, să se mîndrească cu titlul de „marele și singur stăpînitorul domn, Ioan Mircea Voievod . . ., domn a toată Ungrovlahia și a părților Podunavlei (Dobrogei) și a celor

de peste munți". Deslușindu-și mai pe înțelesul oricui i-ar fi cunoscut titulatura, român sau străin, stăpînirea mult cuprinzătoare, ce cu prilejul încheierii tratatului de alianță cu regele Poloniei Vladislav Jagello: „Mircea... voievodul Țării Românești, duce de Făgăraș și Amlaș, comite de Severin, despot al pămînturilor lui Dobrotici și domn al Dîrstorului". Și mai deslușit încă și de asemenea și mai cuprinzătoare titulatura și de asemenea stăpînirea la 1406: „Singur stăpînitorul, Io Mircea, mare voievod și domn... stăpînind și domnind peste toată țara Ungrovlahiei și a părților de peste munți, încă și către părțile tătărești și Amlașul și Făgărașului, Herțeg și domn al Banatului Severinului și pe amîndouă părțile pe toată Podunavia, încă și pînă la Marea cea Mare și stăpînitor al cetății Dîrstorului".

Mai întîi este vorba de Țara Românească dintre Carpați și Dunăre, așa cum o moșteniseră urmașii lui Basarab întemeietorul și i-o transmiseseră înaintașii, de la stăpînirile transilvănene, plaiurile sudice ale acestora moștenite, pînă la gurile Dunării, unde dominația, mai mult nominală, a tătarilor a dăinuit pînă la mijlocul sec. al XIV-lea.

Linia Dunării și Dobrogea au fost cele dintîi integrate Țării Românești în urma unei victorii a lui Mircea asupra otomanilor ce voiau să o ocupe după moartea lui Ivancu. Mircea își putea încă de atunci întregi titlul cu acela de despot al țării lui Dobrotici *(terram Dobroticij Despotum)* și de domn al cetății Dîrstor (Drastru grade gospodin). Dunărea de jos, în vremea măririi lui Mircea era în întregime românească.

Stăpînirea Făgărașului și Amlașului de către voievozii și domnii Țării Românești, foarte probabilă la 1247, e sigură la 1369 și mult mai întinsă în timpul lui Mircea. În timpul voievozilor din sec. XIII, Țara Făgărașului și Amlașului însemnau uniunea de obști din marea depresiune sud-transilvăneană, condusă și ea de voievozi teritoriali subordonați celor de la sud de Carpați. Stăpînirea lui Vladislav-Vlaicu cuprindea patru sate din „țara" Amlașului, dar fără Amlaș, iar a lui Mircea de două ori atîtea sate, împreună cu Amlașul. Țara Făgărașului însemna cuprinzătorul district cu cetățile de la Făgăraș și Breaza, cu așezări sătești numeroase și frumoase, cu instituții mult asemănătoare celor din Țara Românească, ca urmare a influenței puternice a acesteia în viața social-politică din „țara" de la nord de munți: boieri în loc de cnezi și voievozi, boieronate în locul voievodatelor și cnezatelor, vecini în loc de iobagi.

Părțile tătărești însemnau sudul Moldovei, cu cetatea Chiliei, de atunci chemîndu-se aceasta țara Basarabilor, Basarabia, nume care la 1812 o dată cu anexarea teritoriului dintre Prut și Nistru de Rusia țaristă a fost extins asupra acestui întreg teritoriu.

Țara Severinului, menționată ca o formațiune politică românească la 1247, stăpînită cu intermitență de domnii Țării Românești, Basarab I, Vladislav-Vlaicu, este din nou în stăpînirea lui Mircea în întinderea ei din sudul Banatului pînă în părțile vestice oltene.

Țara lui Dobrotici, Dobrogea în întreaga sa întindere, inclusiv Silistra sau Durostorul (Dîrstorul) a fost de asemenea integrată Țării Românești, pînă la Marea cea Mare (Marea Neagră).

Cetatea Bran, din sudul Transilvaniei, cu domeniul său, puternic punct de sprijin în sistemul strategic de apărare a Țării, unde vameșii munteni percepeau taxele vamale după negoațele ce se purtau în acele părți, a ajuns în stăpînirea lui Mircea după marea biruință din 1397. Și tot atunci a ajuns în stăpînirea lui Mircea și cetatea Bologa cu domeniul său, format din 18 sate, între care și tîrgul Huedin, din centrul Transilvaniei, apărînd astfel posesiunile ardelene ale lui Mircea și nu numai în sudul acestei țări, ci și în centrul acesteia, chiar unde pîrcălabii și alți dregători ai domnului muntean îi străjuiau și-i gospodăreau stăpînirea.

Iar colaborarea mai întîi cu domnul celeilalte țări românești, Moldova și apoi numirea unui domn moldovean — Alexandru cel Bun — de cel muntean, Mircea, are de asemenea o semnificație deosebită nu numai pentru timpul săvîrșirii ei, ci deopotrivă pentru timpurile de după aceea. Deoarece legătura dintre munteni și moldoveni însemna un fel de federare sau confederare a celor două țări românești și nu relații de caracter feudal, cum s-au înțeles de unii istorici asemenea legături. Ideea și concretizarea ei a continuat de cîte ori domnia țărilor române era cinstită de adevărate personalități istorice: în vremea voievodatului lui Iancu de Hunedoara, care era și căpitan general al Țării Românești și deopotrivă protector al Moldovei, cînd domnul acesteia îl socotea părinte al său, dorind ca țările lor să fie una; în vremea domniei lui Ștefan cel Mare, cînd neegalatul voievod moldovean își impunea colaboratorii la domnia Țării Românești, în Transilvania stăpînea două domenii, unul pe valea Someșului, cu centrul în cetatea Ciceului, format din 65 de sate, iar altul pe Tîrnave, cu centrul la Cetatea de Baltă, cu vreo șapte sate. Iar stăpînirea siriptuală a lui Ștefan era și mai întinsă, peste aproape jumătate din Transilvania, prin crearea episcopiei Vadului și sprijinirea altei episcopii ortodoxe, a Feleacului de lîngă Cluj. De aceea transilvănenii îl socoteau salvatorul lor, chemîndu-l cu dor și drag să-i apere și pe ei de primejdia otomană, în vremea marelui voievod Mihai Viteazul care a realizat în fapt unitatea tuturor teritoriilor etnice românești, unire pregătită de înaintași, adînc intrată în conștiința românilor, maselor populare de oameni învățați.

Mare și înțelept (Bătrîn) a fost Mircea care și-a închinat întreaga viață țării și poporului apărîndu-le și salvîndu-le hotarele cu toate teritoriile ce le aparțineau de drept, iar țara sa independentă a fost „pavăza creștinătății", în fața tendințelor expansionoste ale Porții Otomane.

Sînt, de aceea, pe deplin îndreptățite judecățile unor mari personalități, din veacul trecut și din secolul nostru, care au înțeles în esența lor evenimentele istorice și au cunoscut în adevărata lor înfățișare personalitățile istorice: Nicolae Bălcescu, Nicolae Iorga și Nicolae Ceaușescu. „Mircea cel Bătrîn — scria Nicolae Bălcescu — unul din cei mai mari și mai vestiți voievozi ai noștri; el voiește a întrupa toată românimea într-un singur stat... „Acum întăiași dată vedem ideea de unitate a se arăta, idee care va fi idealul secolelor viitoare și a tuturor voievozilor noștri, cei mari".

Dar nu numai în istoria poporului român domnia lui Mircea a însemnat o perioadă glorioasă, ci deopotrivă pentru istoria Europei. A fost cel dintîi dintre domnii și voievozii români, personalitatea căruia a

depășit hotarele țării, fiind ridicat încă în timpul vieții pe piedestalul de erou. A fost Mircea, așa cum îl înfățișează Nicolae Iorga cel ce și-a asumat misiunea de a coordona viața acestui sud-est european, odată străvechea patrie traco-iliră". De aceea, așa cum înfățișa, cu intuiția sa pătrunzătoare, evenimente și personalități istorice, tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretarul general al partidului, președintele României socialiste, în sublinierea unei idei atît de dragi conducătorului partidului și statului, lupta pentru independență: „S-au scris cu litere nepieritoare în cronica timpurilor marile bătălii desfășurate de masele populare, sub conducerea lui Mircea cel Bătrîn, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și a altor legendare figuri de domnitori patrioți, pentru păstrarea ființei naționale și apărarea gliei strămoșești".

Mihai Eminescu, chiar dacă l-a îmbătrînit ca vîrstă nu i-a scăzut cu nimic personilatatea lui Mircea cel Mare, ci, dimpotrivă, l-a ridicat la dimensiuni și valoare de simbol al domnitorului patriot, înțelept și chibzuit, identificat cu cele mai înalte și scumpe idealuri permanențe ale istoriei poporului român, înfrățit cu țarina și cu țara, cu natura, cu tot ce mișcă în țara lui, rîuri, ramuri, ce-i erau doar lui prietene credincioase și dușmane tuturor acelora ce veneau cu gînduri dușmănoase. Dragostea de moșie, de țară a fost un zid ce nu s-a înspăimîntat, în cazul și în vremea lui Mircea, nici chiar de faima lui Baiazid, a altor vrednici voievozi și domni care asemenea lui Mircea nu s-au înspăimîntat de faima altor răuvoitori din orice parte de lume ar fi venit.

O mare personalitate istorică se definește și prin trăirea sa vie și după moarte. Prin faptele și înfăptuirile sale, prin moștenirea de valoare deosebită pe care a lăsat-o urmașilor. Și marele voievod Mircea a lăsat o asemenea moștenire de valoare inestimabilă. A fost continuatorul vrednicilor înaintași care le-a respectat și le-a împlinit cu vrednicie neasemuită testamentul de a asigura independența țării și de a-i întinde hotarele politice, cît cuprindeau cele etnice. Și totodată Mircea este și inauguratorul unei noi epoci nu numai în istoria Țării Românești, ci a tuturor celor trei țări românești și nu numai a acestora, ci a Europei întregi prin stăvilirea expansiunii otomane ce urmărea să se reverse asupra întregului continent după îngenunchierea țărilor și popoarelor balcanice.

O asemenea mare personalitate ca aceea a marelui voievod Mircea a lăsat urme durabile în posteritate, care-l cinstește în felurite moduri. Dintre aceste modalități, isvoarele păstrate, cele scrise, documente și cronici, au transmis posterității asemenea dovezi de cinstire a personalității marelui voievod Mircea.

Fiul și urmașul său la domnie Mihaiul I se mărturisește „fiul predulcelui Io Mircea". Era, fără îndoială, pe lîngă cinstire și afecțiune filială față de marele său părinte. Alt fiu și urmaș al lui Mircea, Alexandru Aldea îi adaugă și apartenența dinastică, declarîndu-se, „fiul lui Mircea voievod Basarab". Radu cel Mare inaugurează perioada atributelor de valoare istorică însoțitoare ale numelui lui Mircea: „Marele Io Mircea voievod" sau „Io Mircea marele voievod". Urmat de Neagoe Basarab, care folosește două atribute: de cele mai multe ori: „Io Mircea marele voivod" și Mircea voivod cel Bătrîn", sau „bătrînul Mircea voivod". Atributul de

„Bătrîn" are sensul de cel dintîi, cel mai vechi dintre voievozii cu numele Mircea, pentru a-l deosebi de un Mircea ce a domnit în Țara Românească vreo 3—4 luni (din octombrie 1509 pînă în ianuarie 1510) și care-l caracterizează și el „bătrînul Mircea voivod". A doua jumătate a secolului al XVI-lea continuă tradiția perioadei precedente, cu prevalența atributului cel Bătrîn (Radu Paisie, Mircea Ciobanu), dar urmașii acestuia: Pătrașcu, Petru cel Tînăr, Mihai Viteazul îl socotesc „cel mare și bun", „Preabunul Mircea voievod", „Preabunul și marele Mircea voievod", „Marele Mircea voievod", „Marele răposatul Mircea voievod".

Prețuirea și cinstirea marelui voievod Mircea se cuprinde, mai explicit chiar, lucru pe deplin explicabil, în cronicele secolului al XVIII-lea, din Țara Românească. *Letopisețul anonim* sau *Letopisețul cantacuzin*, cuprinzătoare compilație a partidei cantacuzinești face un elogiu lui „Mircea vodă Bătrînul" ca viteaz apărător al independenței țării față de încercarea sultanului de a o subjuga: „Biruit-au Mircea vodă pre turci și fără număr au pierit". Și „alte multe războaie au avut cu turcii". Cealaltă mare compilație din sec. al XVII-lea și începutul sec. al XVIII-lea, a lui Radu Popescu formulează și judecăți de valoare cu privire la „Mircea vodă cel Bătrîn", fratele lui Dan Vodă, „carele după nește semne ce se văd, este vrednic de laudă. Și multe lucruri va fi făcut vrednice de auzit". Pentru a continua cu vitejiile în luptele împotriva otomanilor.

Este prezentă, elogios înfățișată, personalitatea marelui voievod Mircea în lucrările Școlii Ardelene: Gh. Șincai *(Chronica românilor și a mai multor neamuri)*, Samuil Micu *(Istoria, lucrurile și întîmplările românilor)*. Nu putea lipsi din preocupările celor ce inaugurează o epocă nouă în istoriografia română, Nicolae Bălcescu și Mihail Kogălniceanu. Cel dintîi socotindu-l „unul din cei mai mari și cei mai vestiți voievozi ai noștri", al doilea subliniindu-i faima „de la Marea Baltică pînă la porțile Bizanțului". După cum nu putea lipsi din marile sinteze de istoria românilor. Între care cronologic, locul întîi îl ocupă A. D. Xenopol *(Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. I, vol. II, 1889, ed. II, vol. III, ed. III, vol. III, 1930), care-i consacră un capitol întreg și o caracterizare cuprinzătoare „Mircea în tot timpul domniei sale de un gînd fusese frămîntat, o țintă avuse în toată activitatea lui, dobîndirea neatîrnării", desprinzînd încheiari pe cît de frumoase pe atît de veridice: „Mircea este una din cele mai însemnate figuri ale trecutului nostru", iar „lucrarea politică a lui Mircea a fost fără îndoială măreață și bine chibzuită". Începutul secolului nostru aduce din nou în atenția istoriografiei românești figura marelui nostru voievod Mircea. Dimitrie Onciul, pătrunzătorul istoric în cele mai ascunse taine ale problemelor de căpătîi din istoria poporului român întreprinde o exegeză profundă a conținutului titulaturii marelui domn *(Titlul lui Mircea cel Bătrîn și posesiunile lui)*, urmat de o sinteză cuprinzătoare cu privire la voievod și vredniciile lui Mircea „personalitatea măreață" a căruia „așa strălucește" și așa „va străluci luminoasa lui figură din secol în secol cît timp va fi istorie românească".

Noile sinteze de istoria românilor, ale lui Nicolae Iorga și Const. C. Giurăscu, îi stabilesc locul ce i se cuvine potrivit cu faptele și virtu-

țile sale în galeria marilor domni și voievozi, iar P. P. Panaitescu îi consacră o amplă și valoroasă monografie, cu titlu simplu *Mircea cel Bătrîn,* dar cu un conținut foarte bogat, detașîndu-i din mulțimea calităților și înfăptuirilor: luptătorul pentru creștinătate, adunătorul de pămînt românesc, diplomatul, îndrăznețul inovator și bunul gospodar.

Istoriografia nouă, din contemporaneitatea zilelor noastre nu numai că nu-l ignoră sau subestimează, ci dimpotrivă îi demonstrează prin noi dovezi și prin noi judecăți valoarea și meritele multiple și de mare însemnătate ca viteaz apărător al independenței țării, ca întregitor de țară, organizator de țară în toate domeniile, neîntrecut diplomat în momente grele și evenimente grave.

ȘTEFAN PASCU

PETRU MAIOR ȘI EPOCA SA

După o însemnare din 16 februarie 1821, aflăm că la data decesului, survenit cu două zile mai devreme, Petru Maior era în al șeizecilea an al vieții *(„60 aetatis anno")*. Cum nu se cunoaște din altă sursă data nașterii sale, rămîne ca pozitivă această informație, de unde rezultă că scriitorul a venit pe lume într-o zi necunoscută din anul 1761. Se împlinesc astfel 225 de ani de la nașterea celui mai cunoscut dintre reprezentanții luminismului nostru literar și cultural, care după judecata lui Nicolae Iorga este etalonul și nominativul unei epoci. Aprecierea măgulitoare a marelui istoric se referă desigur nu la un factor cantitativ, nici la unul care să raporteze sever creația lui Petru Maior la tezele fundamentale ce defineau curentul luminilor în Europa, ci la *originalitatea* acestei creații. Respectiv, cărturarul nostru n-a avut intenția să transplanteze aceste teze în peisajul spiritualității națiunii sale, unde guvernau legi și eredități istorice specifice. Analiza operei relevă faptul că a găsit în gîndirea luministă un instrument *(organum)* adecvat de prospectare a realității românești, de înțelegere și orientare a mentalităților autohtone și de integrare într-un circuit universal de valori a formelor românești de expresie, cîte se manifestau distinct la data respectivă. Este un precursor al specificului național prin metoda pe care o oferă pentru a privi și a înțelege ființa națională, în același timp cel mai influent dintre luminiștii români, prin precizia cu care a pus în scenă culorile fundamentale ce străbat paleta românească a curentului. Astfel se explică succesul operelor și ideilor sale în posteritate, astfel se explică aportul său de arhitect la edificarea spiritului public național în secolul al XIX-lea. El reprezintă un moment de sinteză și de legătură. Cercetarea ascendenței și descendenței spirituale a lui Petru Maior este un demers ce dezvăluie organicitatea epocilor culturale și rolul factorului evolutiv, care primează asupra celui neprevăzut, adeseori intempestiv.

Discursul luminist al lui Petru Maior este capul de unghi al concepției Școlii Ardelene, aceasta la rîndul său fiind manifestarea superioară și organizată a luminismului românesc. Rădăcinile se identifică însă în linie ascendentă pe parcursul secolului al XVIII-lea, pe măsură ce investigarea peisajului preluminist capătă adîncime. Este un teritoriu puțin cunoscut pînă astăzi, mai cu seamă în calitatea lui de fîntînă latentă a luminismului matur. Localizat la Transilvania, preluminismul oferă meditației categorii culturale și literare strîns determinate de factori politico-sociali ineludabili. Referința de bază este situația românilor de națiune tolerată în principat, după constituția medievală, în antagonică dihotomie cu lupta pentru asanarea acestei situații. Originea și pro-

gresul germenilor de gîndire nouă se subsumează remediilor optate, căutate, uneori găsite și experimentale, care vizau transformarea poporului în națiune română și convertirea istoriei din impas în evoluție. Factorii externi ai procesului sînt desigur notabili, și ei se leagă de politica nouă a monarhilor de la Viena în legătură cu națiunile din imperiu, din Transilvania în mod aparte. Dar ceea ce a hotărît pînă la urmă caracterul seoclului al XVIII-lea în viața românilor transilvăneni au fost elementele, structurile și manifestările proprii, interne, ținînd de înclinații și atavisme istorice anterioare oricăror imixtiuni străine, raportabile numai la scara psiho-istorică a întregii românități. Aici își are izvorul diversitatea cu fundament unitar a manifestărilor preluministe în Transilvania, politice în accepțiunea epocii în primul rînd, dar și social-economice, culturale, literare. Unirea cu Roma de la 1700 își are originea în contractul politic cu Viena, dar ea nu era posibilă în afara romanității și latinității funciare a poporului român. Reacția împotriva acestei uniri, materializată în mișcările lui Visarion și Sofronie este rezultatul proxim al contraofensivei Stărilor și Ordinelor din Translvania împotriva catolicismului imperial, dar ea nu era cu putință în afara apartenenței de cel puțin un mileniu a românilor la spiritualitatea bizantino-orientală. Justificate axiologic amîndouă, aceste orientări nu fac decît să confirme retrospectiv starea, să faciliteze anticipativ constatarea istoriografiei romantice despre destinul românilor de insulă a latinității în răsăritul Europei. Ceea ce s-a creat în planul spiritual pînă la momentul creațiilor Școlii Ardelene ca luminism matur, este oglindirea in situ a dialecticii acestui substrat istoric, în momentul cînd el putea și era scadența să se manifeste creator. Pentru istoricul culturii și literaturii este învederat faptul că atît calea „leopoldină" a lui Inochentie Micu, reluată în replică superioară cu *Supplex Libellus Valachorum* din 1791 cît și cea „neleopoldină", pe care s-a dezvoltat Blajul cu toate instituțiile lui culturale, cea „antileopoldină" urmată de Sibiu și marea lui arie de influență, cît și cea „ilirică", puțin cercetată încă, au avut fundamental același rezultat ideologic și cultural. El s-a tradus în nevoia acută de carte românească, pe cît era cu putință purtătoare a unui conținut nou, devenit cu timpul revoluționar. Desigur, în accepțiunea și limitele epocii. Între 1730—1800, din tiparnițele românești ies 247 de titluri cunoscute astăzi, în următoarea repartizare: Blaj 110, Viena 54, Sibiu 46, Cluj 15, Buda 13, Brașov 3, Timișoara 2, Carlovit 2 și Kalocsa 1. Gama ideilor și revelațiilor pe care le oferă aceste cărți este foarte variată, cea mai semnificativă fiind desigur filiera pe care s-au ivit și apoi s-au dezvoltat premisele luministe. Acestea au ca origine cultura apuseană. La 1754, cînd la Blaj se deschid școlile naționale, dascăli cu studii în apus ca Petru Pavel Aron, Grigore Maior sau Gherontie Cotorea pun la temeiul vocației lor o dublă chemare scientistă și națională, „vrînd — spun — cu fapte a răspunde chemării noastre și așteptării neamului". Un limbaj nou, legat de crearea unor structuri culturale care în ambianța vremii însemnau structuri politice. Coloratura latină a Blajului este o chemare calitativă superioară, ca să se sublinieze virtuțile naționale prin relicvariul limbii strămoșilor și să faciliteze accesul la știința epocii. Expresia general-culturală a latinismului blăjean din perioada preluministă au

ilustrat-o vastele exegeze și edilii în limba latină scoase de Petru Pavel Aron, între care *Flosculus veritatis* din 1752 este opera de pionierat. Același rol îl are pe plan didactic manualul lui Gheorghe Șincai din 1783, *Prima principia Latinae gramatices*. Dar propensiunea spre limba latină nu era scop în sine, ci posibilitatea majoră de a modela conștiința istorică a românilor, prin asimilarea culturii umaniste și subordonarea ei cerințelor națiunii în formare. Scopul de perspectvă rămîne, în planul culturii, introducerea alfabetului latin în limba română, prin care să se recupereze unitatea pierdută dintre fondul și forma limbii. Adevărata „revoluție" luministră aici începe. Explicațiile ortografice din *Cartea de rogaciuni* a lui Samuil Micu, tipărită la Viena în 1779, mai apoi *Elementa linguae Daco Romanae sive Valachicae* din 1780 sînt porți spre regăsirea ființei istorice în marele tezaur al clasicității latine. E începutul meditațiilor sistematice și la scară de mase asupra originii și continuității, după ce cronicarii și Dimitrie Cantemir au consemnat în opere ecourile persistente ale elitelor umanismului european despre autohtonia și moștenirea latină a românilor. În *Articulușurile cele de price*, Gherontie Cotorea descoperă nostalgia măreției noastre antice: „Era oarecînd și neamul românesc neam vestit și lăudat, iară acum fără de veste și ocărît zace". Operele mature ale Școlii Ardelene, între care *Istoria și lucrurile și întîmplările românilor* a lui Samuil Micu și *Hronica* lui Gheorghe Șincai constituie culmile atinse la noi de luminismul istoriografic pînă la 1800 și sînt gesturi vindicative ce răspund unui deziderat important al acestui curent, așa cum s-a configurat el aici: conștiința viitorului prin cunoașterea trecutului. Dintr-un peisaj animat de asemenea preocupări, ce-și găsesc pe plan politic expresia în *Supplex Libellus Valachorum*, geneza unei personalități și opere ca aceea a lui Petru Maior este firească și necesară.

Mediul social din care provine scriitorul este, în timp, țărănimea liberă, armalistă, din Transilvania, din care în secolul al XVIII-lea s-a întemeiat clasa intelectuală a protopopilor români, puternic bastion de rezistență națională, de neeludat pentru orice analiză serioasă a genezei luministe. Inochentie Micu-Klein s-a sprijinit în acțiunile lui din 1739 și 1744 pe această tulpină rezistentă, onorată de personalități ca Nicolae Pop Beianul, Avram Pop din Daia, Ștefan Pop Timandi, Nicolae Pop Balomireanul și alții. Tatăl scriitorului era și el unul dintre ei. În 1759, cînd încă scriitorul nu se născuse, protopopul George Maior din Tîrgu Mureș dovedește cu 36 de martori că este descendentul unui George Maior alias Gînj, om liber și nobil din Diciosînmărtin. Petru Maior va purta cu ostentație atributul nobiliar „de Diciosînmărtin", așa cum Gheorghe Șincai l-a purtat pe cel de „Șinca", semn al unei rezistențe de drept istoric în atitudinea socială. Tîrgu-Mureșul, locul nașterii la 1761 și locul învățăturilor primare, ca și Blajul cu cele cinci clase de gimnaziu (1769—1744) au fost treptele spre marea aventură care intervine în viața lui Petru Maior la numai 13 ani: trimiterea la studii în Roma, împreună cu profesorul și colegul mai în vîrstă Gheorghe Șincai. Colegiul Urban de Propaganda Fide, această universitate cu caracter mondial și militant, urma să-i desăvîrșească serioasele cunoștințe dobîndite la Blaj sub îndrumarea unor tineri profesori, ei înșiși cu studii în apus, ca Samuil Micu

și Ștefan Pop, sau a mai vîrstnicilor Vasile Partenie Hossu, Vasile Keresztesi, Petru Partenie Iacob sau Grigore Gherasim Pop. Dar, mai întîi, Roma anului 1774 oferea sensibilității acestui adolescent spectacolul prăbușirii iezuiților, al căror ordin Clement XIV a fost nevoit să-l desființeze cu un an în urmă sub presiunea noilor idei ce răzbăteau din toate părțile. O severă criză a bisericii și papalității. Roma este invadată pur și simplu de curente divergente de cele mai neașteptate nuanțe și orientări. Atitudini cu vechi rădăcini în evul mediu ca galicanismul valeitar și pragmatic se alătură curentelor de coloratură antipapală diversă ca occamismul, febronianismul, jansenismul și alte nuanțe dizidente, care toate vizau un scop revoluționar pentru epoca respectivă: despărțirea bisericii de stat și limitarea drastică a puterii celei dintîi. Între 1774—1779 Petru Maior și Gheorghe Șincai au suferit adînc influența acestei orientări care venea în mod serios în întîmpinarea luminismului laic, ce-și avea atunci reședința universală în Viena lui Iosif II. Dovadă este interesul lor constant pentru opera lui Muratori, liderul jansenismului italian, model dar și sursă a marii colecții de documente inițiate de Șincai la Roma. În martie 1779 cei doi sînt în drum spre Viena, cu un atestat din partea Propagandei Fide că „au dat dovadă de cucernicie și știință". Se pare că, asemeni lui Șincai, Petru Maior s-a întors cu un dublu doctorat în teologie și filosofie. În realitate însă cei doi aduceau de la Roma, după expresia lui Papiu Ilarian, în primul rînd imaginea strămoșescului leagăn al românilor, imaginea măreției străbune încremenită în nemuritoarele monumente din cetatea Columnei Traiane. Atestatul de care aveau cu adevărat nevoie românii.

A urmat cunoscutul popas la Viena în 1779—1780, spre a se pregăti pentru cariera didactică la sursa celei mai avansate ideologii a vremii. Luminismul iosefin n-a găsit însă în Petru Maior temperamentul potrivit pentru un pion pragmatic al reformelor școlare preconizate de *Norma Regia din 1781*, așa cum s-a dovedit a fi Gheorghe Șincai. Fire meditativă, înclinată mai mult spre analiza fenomenelor decît spre acțiunea practică, Maior se adîncește la Viena în cercetarea marii crize de conștiință din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Desigur nu e străin de efervescența mediului românesc studios din capitala imperiului care i-a întrunit o vreme pe Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior și Ioan Budai-Deleanu alături de alți învățăcei români. Este cert că a contribuit și la îmbogățirea colecției de documente istorice a Școlii Ardelene, care acum se îmbogățește cu inestimabile piese românești ca *Historica Moldo-Valachica* a lui Dimitrie Cantemir, *Letopisețul* lui Miron Costin sau *Cronica Bălăceneasca*, adusă la Viena de serdarul moldovean Saul. Dar în paralel a parcurs o consistentă literatură străbătută de problemele acute ale epocii, care erau în măsură să explice triumful monarhiei luminate asupra bisericii catolice. Petru Maior depășește limitele relativ sărace ale literaturii luministe oficiale, adîncindu-se în vasta literatură a Reformei și a dizidenței catolice din ultimele secole. Catalogul cărților sale reconstituie un peisaj bibliografic dominat de cărți interzise de papalitate prin *Index librorum prohibitorum*. Manifestare timpurie a neistovitului spirit de contradicție care-l va domina toată viața. O surpriză este depășirea interesului pentru galicanismul „clasicizat" al lui

Bossuet, fie și în varianta bavareză a lui Justinus Febronius și parcurgerea consistentă a literaturii janseniste sau a Reformei. Din prima categorie îi citește pe Blaise Pascal cu ale sale *Litterae provinciales a W. Wendrokio* și Berhard Zeger van Espen, pe Petrus de Marca și pe Joannes Opstraet, a cărui scriere *Disertatio de locis theologicis* o va traduce și prelucra mai tîrziu, pe Louis de Thomassin ca și pe Luigi Antonio Muratori, cu lucrarea sa de factură jansenistă *De ingeniorum moderatione in religionis negotio*. Tînărului de 18 ani nu-i scapă nici actele tipărite ale Sinodului jansenist de la Utrecht din 1763, considerată de Roma drept cea mai scandaloasă carte a secolului. Cît despre reformați, el cunoaște opera lui Melanchton și a exegetului acestuia, Victorin Strigel, a lui Justus Lipsius și Johannes Marck. Această lectură în întregimea ei este axată nu pe latura administrativă a conflictului, ci pe aspectele morale. Criza creștinismului și triumful viziunii laice a luminilor își găsea astfel explicația în această generală criză de conștiință prevestitoare a unor timpuri noi.

O criză de conștiință se crease și la românii din Transilvania după Unirea cu Roma din 1700, și prima manifestare a lui Petru Maior ca scriitor va fi tocmai pe filonul acestei crize. Întors la Blaj în 1780, scrie dintr-o răsuflare faimosul său *Procanon* (1783), în care încearcă, fără să fie convingător, o lovitură la adresa papalității, pe măsura celor întîlnite în literatura antipapală. Care putea fi finalitatea unei asemenea tentații? Naivul *Procanon* nu oferă un răspuns suficient, tocmai prin caracterul său de imitație fără licăriri originale, în sens ideologic. Acest răspuns vine un deceniu mai tîrziu, în 1795, în neglijata sa lucrare *Protopapadichia*, scrisă la Reghin, după ce în 1784 părăsise cinul călugăresc împreună cu Șincai și cu Gherman Peterlaki și se stabilise ca protopop în acest oraș. Aici îi sosește scriitorului o epistolă din Roma, în care Congregația de Propaganda Fide pune insidioasa întrebare: „Pentru care cauze și cu ce autoritate a fost Sfinția voastră dezlegată de voturile solemne făcute în ordinul amintit?“ Fusese profesor de logică, metafizică și drept natural vreme de patru ani la școala superioară din Blaj, unde — își amintește el la bătrînețe — „cu atîta nevoință au petrecut, cît din școala lui ieșiții bărbați se feceră floarea românilor“. În 1784 însă, rămînerea în călugărie i se pare atît de cu neputință, încît este hotărît la nevoie — zice „să-mi cîștig pîinea în altă branșă, și dacă soarta va vrea, în altă țară“. Vestea ieșirii din mănăstire a fost transmisă la Roma în zilele revoltei lui Horea și ca a doua știrea scandalizantă din Transilvania, după izbucnirea moților. Numele lui Petru Maior era astfel pronunțat pentru prima dată împreună cu cel al capului mișcării țărănești. Părerea că Maior a părăsit călugăria dintr-o convingere de natură luministă este greșită. Dimpotrivă, în acest caz campania lui Iosif II de lichidare a monahismului a produs o surpriză neplăcută în rîndul debilei pături intelectuale blăjene, care se regrupase pe vremea păstoriei lui Grigore Maior în Mănăstirea „Sfînta Treime“ întemeiată de Inochentie Micu-Klein. Liniamentele politicii totalitare a lui Iosif II, pulverizînd impulsurile divergente ce puteau sta în calea centralismului birocratic, n-a ocolit această citadelă culturală națională, care este anihilată de unicul episcop iosefin de la Blaj, Ioan Bob. Intelectualitatea Blajului își vede elanurile

retezate prin instalarea acestui arhiereu care, deși merituos în ansamblul măsurilor iosefine privitoare la români, era în chip inerent dușmanul oamenilor de cultură proveniți cu toții din mediul călugăresc și legați de tradiția mănăstirii. Pentru gruparea savantă de la Blaj, iosefismul se întrupa în persoana lui Ioan Bob și în această ipostază el nu era cel mai plăcut lucru. Este pilduitor poate faptul că numele vestitului cezar nu e pomenit *niciodată* în tot ce a scris Petru Maior. A fost un prozelit al ideologiei iosefine doar cît a durat izbucnirea juvenilă a *Procanonului*, după care deducem din acțiunile sale hotărîrea de a nu se mai angaja de nici o parte în lupta dintre Papă și împărat — dintre Petru și Caesar, cum îi plăcea Romei să eufemizeze fenomenul! —, ci de a se adînci în cunoașterea spiritualității naționale. Pentru un om captivat de spectacolul confruntărilor de idei care au marcat la scară universală amurgul epocii umaniste și începutul luminilor, revenirea pe pămîntul îngust dar ferm al problematicii strict provinciale are o semnificație mai adîncă decît în cazul luminiștilor pragmatici care au fost Samuil Micu și mai ales Gheorghe Șincai. Căci Petru Maior acționa *numai* cu instrumentul ideologic.

Semnificativă este în acest sens activitatea de la Reghin dintre 1785—1809, cînd a fost protopop român în larga zonă de la fruntariile Moldovei și implicit conducătorul spiritual și întîiul intelectual între zeci de mii de români. Anii unui dublu apostolat între amvon și lupta națională. Eruditul Petru Maior alege calea luminării poporului în chiar mediul său natural de existență, la sate. Cadrul iosefin este retușat în sensul unei educări a maselor care să nu absolutizeze pragmatismul vulgarizator al vremii. Petru Maior se îngrijește de viața parohiilor și de înzestrarea acestora, de școli și de învățători, de armonia căsniciilor și de moralitatea enoriașilor. Acționa acum din interiorul bastionului spiritual autohton al protopopiatului, în direcțiile izvorîte firesc din esența istorică a redutabilei instituții românești. Iosif II și iosefismul erau departe. Protopopul Gurghiului nu-i învață pe români să cultive tabac sau viermi de mătase, nici să facă zahăr din tulei de jugestru sau făină din scoarță de copac, cum îi învățau pe cetățenii imperiului totalitar puzderia de broșuri și ordonanțe ce emanau dinspre Viena. El îi exersa în mecanismele gîndirii, în arta de a cugeta și a simți, pentru a putea rezista în fața vremurilor și a stăpîni viitorul. Dintre corifeii Școlii Ardelene, este singurul care interpretează luminismul în acest fel, desigur cel mai adecvat situației cu totul aparte a românilor transilvăneni. Tineretul, elementul național generalogic este vizat în primul rînd. Există acel pasaj celebru din autobiografia sa la persoana a treia din 1813 intitulată *Răspuns la cîrtirea ce s-au dat asupra personei lui Petru Maior:* „Mergea Petru Maior prin sate, unde adunînd pruncii, făcea examen, pre cei ce știa îi lăuda, pre ceialalți părinteaște-i dojenea, și rînduia mijlociri ca să învețe. Vara umbla pe cîmpuri, prin păduri, unde știa că sînt adunați pruncii a paște vitele, și văzîndu-i, îi striga la dînsul, carii cunoscîndu-l, îndată alerga toți acolo, și el îi întreba de ceale ce au învățat, și de nou îi mai învăța și lumina". Lupta lui Maior pentru apărarea școlii și dăscălimii românești din protopopiatul său este un capitol eroic, oglindit în corespondența cu oficialitățile comitatului Turda. Învă-

țători prinși cu arcanul la oaste sînt eliberați în virtutea unei imunități ambigue, din care însă Petru Maior face un element juridic ineludabil. Firea militantă duce la conflicte de proporții cu aristocrația locului („domnii de pămînt"), dintre care două sînt memorabile. În 1788, din cauza încercării de a-i conscrie pe românii din Gurghiu în paralel cu celelalte neamuri, este arestat de vicecomitele Bethlen László și învinuit că vrea să reînvie vremurile lui Horea (*„tumultum Horaianum resuscitare"*). A doua alăturare a numelui său de al lui Horea. Scriitorul nu se miră atît de arestare, cît de posibila ei semnificație: „Dacă aceasta se întîmplă pe verde, ce se întîmplă pe uscat?" Adică, dacă fruntașii poporului sînt astfel tratați, ce se întîmplă cu poporul însuși? În aceeași relatare a conflictului inserează un proverb clasic în care se rezumă conținutul frondei sale spirituale: „Nempe cecidit cedrus, ululat abies" (cînd cade cedrul, plînge bradul). Este conștient că lupta depășește cadrul confesional: „Dacă am fi atacați doar în privința religiei, poate că biserica ar trebui încredințată capului ei, lui Christos, însă sîntem atacați ca români". Alt conflict datează din 1805, cînd Petru Maior deschide un lung proces cu baronul Bornenisza Leopold, care vrea să dărîme mănăstirea, totodată străvechi lăcaș românesc de școală, Runcu din hotarul Hodacului. Îndîrjirea scriitorului în acest proces, cîștigat de români, trădează adîncul său atașament față de structurile spirituale tradiționale: „Mai toți preoții de prinprejurimile aceastea în locul acela au învățat, și sănt oameni de omenie și folositori obștei".

Anii de la Reghin și conduita s-a echilibrată între spiritul veacului și moștenirea istorică i-au creat lui Petru Maior prestigiu și renume în rîndul partidei naționale, prima de esență modernă din viața românilor, închegată în jurul acțiunii *Supplexului*. Este unul dintre autorii confirmați de cercetare ai răsunătorului document, alături de Ioan Para, Ioan Molnar Piuariu, Ignatie Darabant, Iosif Meheși. Provincia nu-l izolează. Corespondența cu Ioan Budai-Deleanu, aflat la Lemberg, îl arată dimpotrivă ca pe un lider al Școlii Ardelene, un magistru admirat de confratele mai tînăr. În ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea Petru Maior este părtaș și poate inițiator într-o acțiune foarte delicată, confesională aparent, dar profund politică în esență: încercarea de a reface unitatea de confesiune în Transilvania, înlăturîndu-l pe puternicul arhiereu Ioan Bob. Acum principalul colaborator al său este din nou Ioan Molnar Piuariu, colaborare cu înțelesuri încă insuficient cercetate și care pare să-l apropie pe Maior de subsidiarul francmason, efervescent în epocă. Acuzația principală ce i se aduce episcopului de la Blaj este „latinizarea" ritului greco-catolic, fără a-i fi menajate alte tare morale, ca „dorința deșartă, neghioaba veleitate, lăcomia nesătulă". Cîteva întîmpinări făcute de protopopul Reghinului la Roma, împotriva lui Bob, sînt piese antologice la dosarul mentalităților și coloritului moral al epocii. Blajul lui Bob, susține Petru Maior, este în plină disoluție, iar confesiunea unită stă într-o rînă. Concomitent, scriitorul este în căutarea unor pîrghii interne, în sînul națiunii, pentru unitatea vizată. Un asemenea instrument trebuia să identifice opera sa *Protopapadichia*, cea mai importantă lucrare elaborată la Reghin. Cele 50 de paragrafe ale

scrierii sînt articulațiile unicului studiu exhaustiv asupra instituției protopopiatului din cultura noastră, în fapt o schiță de constituție a acestei străvechi structuri culturale românești. Aparent cu finalitate confesional-administrativă, *Protopapadichia* este o mare operă națională a vremii, prin cel puțin două virtuți ale sale: a) ea fixează imaginea și mecanismul instituției milenare a protopopiatului românesc într-o viziune unitară, în care schisma religioasă nu-și insinuează nici un ecou; b) demonstrează că țesătura puterii ce emană din această vechime și unitate nu trebuie să fie fisurată de nici o tendință ce periclitează tradițiile spirituale autohtone. Se clarifică astfel poziția de pe care atacă Petru Maior împreună cu partida politică a *Supplexului*, „latinizarea" în rituri forțată de episcopul Bob. Nu este lipsită de interes raportarea *Protopapadichiei* la cultura și lecturile umaniste și preluministe ale scriitorului. Este o adevărată „Defensio Cleri Valachici", în genul celebrei *Defensio Cleri Gallicani* a lui Bossuet. Este pe de altă parte culmea erudiției patrologice a lui Maior, care anunță viitoarea *Istorie a besericei românilor*.

Epoca luminilor la românii din Transilvania s-a manifestat în forme provinciale caracteristice, unde viața confesională atît de detestată de Voltaire și de enciclopediști își găsea un loc pe care exegeza serioasă nu-l poate neglija. Căci dacă ar fi să notăm numai aspectele de luminism pur, de enclipedism laic și ateu, de baroc profan și scepticism filosofic, în literatura noastră am găsi doar cazuri izolate, ce nu ilustrează fondul, ansamblul. La nivelul cel mai cuprinzător al acestui ansamblu indisolubil legat încă de confesionalitate, Petru Maior redescoperă la Reghin oratoria de amvon și îi imprimă noi dimensiuni, legate de cerințele luminilor. Cazania, veche formă de manifestare a slovei românești tipărite, care a străbătut de la Coresi, Varlaam sau Antim Ivireanul un drum glorios, găsește în el un interpret la nivelul noii gîndiri din pragul anului 1800. Pe urmele înaintașilor români, pe care există dovezi că i-a cunoscut, dar influențat și de modele apusene cum sînt *Quaresimalele* lui Paolo Segneri, literatura omiletică a lui Petru Maior este subsumată concepției de pedagogie populară largă și eficientă. În istoria premodernă a românilor, amvonul era cea mai mare și mai cuprinzătoare școală, un neprețuit mijloc de comunicare cu poporul. Un om de ascuțimea lui Maior nu putea subestima acest mijloc. Cele trei mari cărți omiletice publicate mai tîrziu (*Propovedanii*, 1809; *Didahii*, 1809; *Prediche*, două volume, 1810—1811) cuprind o impresionantă cantitate de înțelepciune și studiu moral, pe care oratorul popular îl transmite „îndulcindu-se de rîul cel ritoricesc". Scopul vizat este fortificarea morală a ascultătorilor, înarmarea lor cu un minimum de filosofie proprie, din care să rezulte adevărata forță. Această persistentă îndemnare spre introspecția morală, permanenta căutare a echilibrului nu în puterea dogmei autoritare, ci în conexiuni de ordin filosofic, depășește cadrul modelelor amintite, obligînd la o analiză a omileticii maioriene cu metoda exegezei luministe. A ceea ce se poate numi luminism de provincie, luminism răsăritean după alte definiții.

Activitatea lui Petru Maior pînă în 1809 conturează un om de cultură și scriitor român reprezentativ pentru ceea ce exegeții numesc *lumi-*

nism ecleziastic. La noi el a avut o pondere mai mare comparativ cu apusul de unde veneau ideile curentului. Îl vedem pe scriitor trecînd de la o largă recepționare a meditațiilor ce animau mințile veacului, la focalizarea interesului și energiei creatoare asupra a ceea ce era românesc, urgent, vital pentru viața națiunii. Din 1809 pînă la sfîrșitul vieții, în 1821, scriitorul străbate o altă epocă, cea mai importantă, aceea a operelor fundamentale. Linia destinului îi este influențată de același Ioan Molnar Piuariu, care obține numirea lui în postul de revizor și corector al cărților românești la Tipografia Universității din Buda. Murise în 1806 fostul revizor Samuil Micu și suplinise pînă la sfîrșitul anului 1808 această funcție Gheorghe Șincai. Niciunul însă n-a ridicat acest important post cultural românesc din Imperiul Austriac la gloria pe care i-o va conferi Maior. De fapt rămîne cel mai remarcabil revizor din cîți a cunoscut în existența ei (1780—1848) această tipografie cu o secție importantă profilată pe cartea românească. Era o creație a luminismului iosefin. Cu toate realizările ei excepționale în sensul vizat de ctitor, tipografia românească de la Buda înregistrase pînă la Maior rezultate infime în valorificarea creației luministe, a operelor Școlii Ardelene în primul rînd. Abia o a doua ediție, în 1805, a crezului filologic: *Elementa lingvae Daco-Romanae,* iar în anexa literară a *Calendarului de la Buda* cîteva fragmente din *Istoria* lui Samuil Micu (1806—1807) și din *Hronica* lui Gheorghe Șincai (1808—1809). Petru Maior își va tipări în 11 ani, 12 lucrări în 13 volume, va înregistra cu ele o culme a creației luminismului românesc și va crea o platformă de difuzare a ideilor Școlii Ardelene în spațiul național. Rolul de mesager și carte profetică îl dobîndește *Istoria pentru începutul românilor în Dachia,* ieșită în 1812. Temelia documentară a cărții o constituie fondul de documente al corifeilor Școlii Ardelene acumulat de Șincai și Petru Maior la Roma, de Micu, Șincai și Maior la Viena și de Șincai și Maior la Buda. În plus, Petru Maior a avut la îndemînă manuscrisele sintezelor istorice ale celor doi colegi și precursori, pe care există dovezi că le-a utilizat. Față de cei doi însă, Petru Maior își dezvăluie mișcarea interioară a stilului spre formula eseistică. Cooperarea dintre stilul aerisit și foarte personal al textului și marea încărcătură a notelor de subsol constituie trăsătura literară de bază a *Istoriei* sale politice, așa cum va fi prin excelență și cazul *Istoriei besearicii românilor,* un an mai tîrziu. Se adaugă starea polemică permanentă a condeiului, care în cazul unei finalități militante ca cea de față nu putea să nu ducă la un rezultat strălucit. Era ceea ce urma să vină pentru a încununa eforturile istoriografice ale Școlii Ardelene. Direcția sintezei istorice a lui Petru Maior este gemănată, după cum singur se confesează în *Cuvîntul înainte:* aceea ca „văzînd românii din ce viță strălucită sînt prăsiți, toți să se îndeamne strămoșilor săi întru omenie și în bună cuviință a le urma" și nevoia de a-i contracara pe cei ce făcuseră o obișnuință din „a vomi cu condeiul asupra românilor". Se referea la scrierile îndeobște cunoscute ale lui Sulzer, Eder, Engel și apoi Bartolomeu Kopitar. Ritmul precipitat în care a fost scrisă, ca și tonul incisiv al *Istoriei pentru începutul românilor în Dachia* se explică printr-o constatare a autorului: „Cu cît românii mai adînc tac, nemica răspunzînd nedreptților defăimători, cu atîta ei mai vîrtos se împulpă

pre români a-i micșora și cu volnicie a-i batjocori". Cele 15 capitole cu 89 de paragrafe plus două dialoguri literare, sintetizează întreaga zestre istoriografică, juridică și filologică asupra originii poporului român. Tezele fundamentale sînt originea romană a românilor, latinitatea limbii, continuitatea lor în Dacia și dreptul atemporal în baza autohtoniei. Ca ipoteză de lucru, Maior pornește de la concepția radicală, fundamentalistă, a originii pur romane. Romanitatea și romanizarea erau oricum adevăruri. Orice concesie de la linia dură a purismului latin putea fi, și ar fi fost desigur, operativ exploatată de cei care îi considerau pe români cînd slavi, cînd bulgari, adeseori „rămășițe incerte", atunci cînd nu apelau la formule chiar mai severe ca „bastarzii Romei", „fiii nimănui" și așa mai departe. Lucrarea axează problemele fundamentale ale istoriei românilor pe momente-cheie, din rezolvarea cărora se desprind soluții adiacente pentru familii de probleme minore, cu mare pătrundere în timp. Traian a golit cu totul Dacia de locuitori și a colonizat teritoriul cu „nemărginită mulțime de cetățeni romani". (Cu secole înaintea lui Traian, principii elenisticii practicaseră exhaurirea de locuitori a unor țări cucerite, așadar trebuie cel puțin băgate în seamă izvoarele pe care se sprijină această teorie la Maior: Eutropius, Flavius Vopiscus, Sextus Rufus. Teoria deșertării se lovește însă de dimensiunile uriașe, pentru acele vremuri, ale Daciei, care nu se poate compara cu teritoriile mici, suprapopulate, adevărate capcane, din Asia Mică, unde operau în acest stil seleucizii de pildă. Totuși oprobiul grăbit ce se aruncă sistematic asupra acestei teorii, mai ales dacă dezbaterea se limitează la părțile Daciei acoperite efectiv cu trupe romane, mai rămîne încă discutabil în exclusivismul lui). A doua teză importantă este legată de așa-zisa părăsire aureliană. După Petru Maior aceasta n-a însemnat plecarea populației romane din Dacia peste Dunăre, ci ea și-a perpetuat traiul în provincia abandonată de administrație, declanșînd mecanismul continuității. Argumentele istorice, logice și de bun simț se împletesc: locuitorii Daciei n-au părăsit pămîntul „unde oasele părinților și a moșilor lor celor răposați se odihnesc", ci au rămas „neam osebit" în Dacia Traiană și în secolele viforoase ale năvălirilor, ipostază istorică în care i-a surprins venirea ungurilor în Transilvania. A treia teză se rezolvă aici. Maior dezvoltă o interpretare acreditată în istoriografia Școlii Ardelene mai insistent de Ioan Budai-Deleanu, aceea că ungurii n-au dobîndit Transilvania cu forța armelor, ci alegerea lui Tuhutum după moartea lui Gelu (celebrul „dextram dantes") este din partea românilor o uniune personală, în uzanța evului mediu, cu un conducător și nicidecum o supunere față de alt popor. Această teză era deosebit de agreată, și va rămîne astfel pînă la 1848, căci ea trebuia să răstoarne argumentele de drept pozitiv, încă foarte puternice, după care *jus beli* este fundamentul prerogativelor istorice ale unei națiuni. În această argumentație Petru Maior evoluează pe liniamentele schițate în *Supplex Libellus Valachorum*. Era o încercare de a sparge zidul constituțional al Transilvaniei, dovedind că dezmoștenirea românilor prin *Approbatae* și *Compilatae* este lipsită de organicitate istorică. Acesta este miezul interpretării și valoarea ei e una luministă și națională în același timp. Militantismul lui Maior răzbate puternic din combaterea pas cu pas a tuturor părerilor contrarii venite

din partea străinilor în paralel cu propriul demers exegetic. În fine, istoricul nostru combate energic teoria „vidului transilvănean" creată de Sulzer și discipolul său Joseph Karl Eder, după care românii s-ar fi infiltrat în Transilvania în secolul al XIII-lea, venind din sudul Dunării. Respectiv teoria din care se va naște peste o jumătate de secol edificiul roeslerian. Acestui incident Petru Maior îi răspunde cu ușurință, punînd în scena istorică transilvăneană din primul mileniu și de la începutul celui curent, fapte și evenimente săvîrșite sau traversate de români, cu dovadă în operele multor istorici anteriori secolului al XIII-lea, inclusiv maghiarul Anonymus.

Istoria pentru începutul românilor în Dachia apare însoțită de două studii filologice: *Disertație pentru începutul limbei românești* și *Disertație pentru literatura cea vechie a românilor*. Cele două scrieri secondează pe plan filologic ideile istorice ale lui Petru Maior, acreditînd celebra-i teorie a identității dintre limba română și latina vulgară: „Limba românească e acea limbă latinească comună carea pre la începutul sutei a doao era în gura romanilor și a tuturor italianilor". Acest aspect al purismului său filologic are o scînteie de geniu: descoperirea latinei populare, după ce Samuil Micu și Șincai derivaseră în mod neconvingător limba noastră din latina literară. Revelația lui Maior va fi adîncită de Budai-Deleanu, în termeni care sînt actuali și astăzi. Acestei limbi atît de nobile i se cuvenea o scriere pe aceeași măsură. În a doua disertație scriitorul militează pentru introducerea alfabetului latin, cu care dealtfel românii ar fi scris pînă la Conciliul de la Florența. Ideea a fost susținută înaintea lui Maior de Dimitrie Cantemir iar în secolul al XIX-lea, printre alții, de Mihail Kogălniceanu. Corifeul luminist consideră alfabetul chirilic o adevărată calamitate, cînd comoara scrierii latine este la îndemînă: „Fiii împărăției, românii, din bunăvoia lor să rămînă lipsiți di vistiiariul lor cel strămoșesc?" În 1819 scriitorul tipărește o lucrare de proporții destinată aplicării practice a alfabetului latin la români. Este *Ortographia Romana sive Latino-Valachiva,* ale cărei reguli stau la baza *Lexiconului de la Buda* din 1825, opera filologică de vîrf a Școlii Ardelene.

Istoria lui Petru Maior a fost urmată de cele trei scrieri polemice împotriva slavistului Bartolomeu Kopitar: *Animadversiones* (1814), *Reflexiones* (1815), și *Contemplatio* (1816). Cele trei broșuri, opere de pionierat în polemica istoriografică românească, nu sînt îndreptate, așa cum se crede de obște, împotriva unui dușman. Observațiile lui Kopitar din „Wiener Allegemeine Literaturzeitung" (1813), apoi din scrisoarea aceluiași către Petru Maior trimisă în 1814 nu au nimic din disprețul ostentativ al altor istorici. Și totuși, la tonul calm și detașat al slavistului vienez, Maior răspunde cu patimă adversară, plastic exprimată de limba latină a „animadversiilor" sale. Ceea ce a provocat acest ton este aerul de condescendență, chiar de milă, a observațiilor lui Kopitar, în mare parte pertinente. Dar tocmai această țesătură de insinuări, îndemnuri la concesii, compătimiri neavenite și mai ales sfaturi de atotștiutor într-ale românilor l-au iritat pe istoricul nostru. El și națiunea sa nu aveau nevoie nici de aprobarea lui Kopitar, nici de mila acestuia, nici de sfaturile lui. Faptul reiese cu pregnanță din toate trei polemicile. Acestea

depășesc însă nivelul unor scrieri pur defensive, prin conținutul nu odată plin de idei remarcabile. Referindu-se la soarta națiunii române, Petru Maior recurge în *Reflexiones* la o largă interpretare de drept natural, poate cea mai limpede expusă în cultura noastră înaintea lui Simion Bărnuțiu: „Toți oamenii deopotrivă au trup și suflet, pricepere și voință. Deci dar toate națiile firește se cuprind în marea nație a neamului omenesc". Cît despre calea polemică, el va fi imitat în scurtă vreme de mai mulți scriitori din raza de influență a Școlii Ardelene: Toma Costin, Damaschin Bojincă, Eftimie Murgu, necesitatea fiind aceeași, de a răspunde la noi răstălmăciri privitoare la trecutul românilor.

Opera capitală a lui Petru Maior sporește în valoare dacă este judecată împreună cu *Istoria besearicii românilor*. Aceasta, tipărită tot la Buda, în 1813 dar nedifuzată, trebuia să fie corolarul cultural al istoriei politice, care să cuprindă într-o sinteză armonioasă, pentru prima dată la noi, istoria confesională a tuturor românilor, din nordul și din sudul Dunării. E repetarea în oglindă a metodologiei din *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*. Istoria ecleziastică a „ghintei românești" secondează și întărește tezele originii romane și continuității, prin datul primar al creștinării Daciei chiar de către oștenii lui Traian: „Nice nu mă îndoiesc că strămoșii românilor, precum sîngele în vine, așa credința în suflet de la Roma o au adus cu sine în Dachia", ca și prin perpetuarea peste veacuri și tempeste istorice a acestei instituții fundamentale în istoria edificării spirituale a poporului român.

În 1818 Petru Maior și-a surprins plăcut prietenii și cititorii cu o traducere a romanului preluminist a lui Fenelon, *Aventurile lui Telemach, fiiului lui Ulise*. O reîntoarcere, desigur, la lecturile tinereții, dar și la arme ideologice din nou cerute de situația politică. Fenelon, arhiepiscopul Cambriei, a fost un precursor strălucit al experimentului politic luminist francez, iar cuvintele lui începeau să fie din nou actuale, în fața primejdiei ca rațiunea să-și piardă creditul: „Miniștrii l-au obișnuit pe rege să i se aducă neîncetat laude exagerate, ce merg pînă la idolatrie". Cu această traducere pătrunde în literatura română cea dintîi lectură exemplară din marea beletristică propriu-zis luministă.

Ultimii ani ai vieții scriitorului se leagă de redactarea dicționarului-tezaur al limbii române, cu litere latine, operă la care a lucrat o mare parte a materialului. Sfîrșitul l-a surprins în 14 februarie 1821, înainte ca dicționarul să fie tipărit. L-au finalizat discipolii săi Ioan Teodorovici și Alexandru Teodori, care îi recunosc, onești și fideli, întreaga contribuție. Astfel că, prin *Lexiconul de la Buda*, spiritul lui Petru Maior a răzbătut în filologia clasică românească, influențînd-o adînc. Așa cum *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* și-a pus pecetea pe întreaga generație a anului 1848, care a crescut la lumina adevărurilor dezvăluite de autorul ei.

IOAN CHINDRIȘ

STUDII ŞI ARTICOLE

TEZAURUL DE LA SÎNNICOLAU MARE. NOI PUNCTE DE VEDERE

Descoperirea în anul 1799 la Sînnicolau Mare, jud. Timiş, a unui important tezaur, în greutate de peste 10 kg aur, din care Muzeul de istoria artei din Viena a reuşit să achiziţioneze doar 23 vase întregi şi un corn de vînătoare, a stîrnit un deosebit interes, fiind considerat la acea dată ca „tezaurul lui Attila"[1].

---

[1] Reconstituirea împrejurărilor în care s-a făcut descoperirea tezaurului, dar mai ales a compoziţiei lui pe baza documentaţiei publicate în literatura de specialitate, este dificilă, deoarece datele existente în arhive nu au fost publicate integral, iar cele publicate sînt insuficiente şi contradictorii (cf. J. Arneth, *Die Gold- und Silbermonumente des k.k. Münz- und Antikencabinets*, Wien, 1850, p. 8 sq.; J. Hampel, în „Arch. Ért.", 1884, p. 1 sq.; G. Cotoşman, *Din trecutul Banatului, Comuna şi biserica din Sânnicolau Mare*, Timişoara, 1934, p. 142 sq. şi 152 sq.; idem, *Comuna şi bisericile din Giridava — Morisena — Cenad*, Timişoara, 1935, p. 417 sq.; I. Erdély — L. Pataky, în MFMÉ, 1968, p. 35 sq.).

Tezaurul constă din şapte căni (nr. 1—7, după numerotarea dată iniţial de J. Hampel), o tavă (nr. 8), patru bazine (nr. 9, 10, 20, 21), trei ceşti (nr. 11, 12, 19), două patere (nr. 15, 16), trei vase cu capete de animale (nr. 13, 14, 18), două cupe (nr. 22, 23) şi un corn de vînătoare, sau mai degrabă cornul de suflat al unui comandant de unitate de cavalerie (cf. Mauricius, *Strategicon*, II, 16, Buccina, care a fost considerat greşit drept „corn de băut", *Trinkhorn*).

Cele mai interesante informaţii despre tezaur le datorăm abatelui Neumann, fostul director, la acea dată, al Cabinetului imperial de numismatică şi antichităţi din Viena, care în repetate rînduri a redactat diverse acte oficiale, inclusiv un raport special intitulat: „Goldene Gefässe Geschichte ihrer Endeckung". Din actele existente în diverse arhive rezultă că tezaurul a fost descoperit în ziua de 3 iulie 1799 de către ţăranul Nerva (Nera, Neva) Vuin, săpînd în grădina casei sale lîngă un zid situat în apropierea unei vii din grădina vecinului. Astăzi locul respectiv se află pe strada Comorii, nr. 19, în partea de sud-vest a oraşului Sînnicolau Mare, cartier numit de localnici „Insulă", deoarece cîndva rîul Aranca formase aici o insulă. Cana nr. 1 a apărut la primul hîrleţ, deci la o adîncime de cca 30 cm, iar ultimele vase, cele mai mici, erau depuse la cca 80 cm adîncime.

Se pare că tocmai cînd Nerva Vuin cu fiul său au descoperit tezaurul, în casa lor se aflau doi negustori macedo-români („greci"), Pandovici Trandafir şi Dimitrievici Marcu, cărora soţia lui Vuin, Iconia, le-a oferit cinci vase pentru ca ei să păstreze taina descoperirii. Aceştia însă au mai cumpărat alte cinci vase cu suma de 320 forinţi. Alte patru vase le-a oferit Iconia bijutierului Jancovich pentru opt forinţi, dar cu condiţia ca acesta să-i facă nişte cercei (probabil aceştia sînt cerceii amintiţi printre piesele mărunte ce ar mai fi făcut parte din tezaur). Un alt negustor de lînă tot macedoromân, Niţă (Nitta, Vitta), Naum, care tocmai sosise de la Viena, le-a oferit 2000 forinţi pentru restul vaselor, dar Iconia a refuzat să le dea, însă mai tîrziu, după ce acesta a ameninţat familia Vuin că

De la publicarea sa inițială și pînă astăzi, datorită compoziției sale, dar mai ales a inscripțiilor existente pe unele vase, tezaurul a fost studiat și analizat temeinic, sub diverse aspecte, de către eminenți specialiști în diverse domenii (arheologi, filologi, istorici, istorici de artă etc.), care au publicat numeroase referiri sau studii speciale, ori chiar lucrări

---

fiul lor va fi sigur recrutat în armată, aceștia au vîndut restul vaselor, fără a se mai preciza cu cît. Semnificativ este faptul că tot Iconia și nu bărbatul ei a făcut trei drumuri la Viena pentru a cere dreptul care li se cuvenea ca descoperitori, iar cu aceste ocazii i-a povestit abatelui Neumann că înainte cu 30 de ani (deci în anul 1769) ea ar fi descoperit în albia sau pe malul rîului Aranca o ladă de bani ascunsă de niște hoți, pe care ea i-ar fi dat oficialităților („Auch beruft sie darauf, dass sie vor 30 Jahre eine im Flusse Haranga von Dieben geborgene, mit baren Gelde beladene Thruhe gefunden, dies dem Cameral-Verwalter-Amte angezeicht und den Fund übergeben habe, ohne irgend etwas dafür zu er...") aici manuscrisul se termină (cf. I. Erdely — L. Pataky, *op. cit.*, p. 32).

Abatele Neumann mai preciza în raport că după spusele unui martor ocular (probabil unul dintre cei trei negustori) tezaurul era mult mai mare, cuprinzînd și alte vase mari, echivalînd ca valoare cu 24 000—25 000 monede aur față de 10 086 cu cît au fost cumpărate cele 23 piese achiziționate. Relatarea martorului ocular pare să fi fost veridică deoarece tezaurul se pare că era alcătuit din perechi de vase, iar acum lipsesc perechile vaselor 1, 2, 5—8, 18, 19, care ar fi cîntărit peste 6 kg aur. Semnificativă și deosebit de importantă pentru compoziția tezaurului este și relatarea lui V. Grozescu în *Istoria românilor de la Mureșul de Jos*, Oradea, 1887, p. 29, care precizează că: ....„Cel care a descoperit tezaurul a găsit și o cruce de mare valoare pe care a dat-o mănăstirii Bezdin și care se păstrează și azi cu sfințenie de călugării sîrbi". Încercările pe care le-am făcut pentru a afla date mai concrete despre această cruce, nu au dus la nici un rezultat, deoarece după 1887, cînd V. Grozescu a văzut-o, ea a dispărut fără urmă. Doresc și pe această cale să mulțumesc călduros Înalt Prea Sfinției Sale Nicolae, Mitropolitul Banatului și Acad. Prof. Ștefan Pascu pentru sprijinul acordat la elucidarea acestei probleme.

Semnificativ și interesant este faptul că negustorii macedo-români Cristofor Nacu și fratele său Chirilă Nacu au cumpărat domeniile Sînnicolau Mare și Teremia, (cu mai multe sate și păduri întinse ce țineau de ele) cu suma de 700 000 forinți în anul 1781, iar lui Nerva Vuin i-au dăruit 64 iugăre de pămînt arabil și 4 boi. Dacă cei doi frați Nacu, în calitate de proprietari ai domeniului Sînnicolau Mare nu ar fi primit nimic de la Nerva Vuin atunci de ce i-au făcut un dar atît de valoros, iar „iobagul" Nerva Vuin cum de și-a putut permite să ofere mănăstirii Bezdin o cruce din aur atît de valoroasă? Se pare că relatarea Iconiei Vuin despre lada de bani găsită în Aranca nu a fost numai o simplă fabulație. Interesant este și faptul că împăratul Iosif II care a fost personal la Sînnicolau Mare i-a sprijinit pe frații Nacu să cumpere cele două vaste domenii, acordîndu-le și titlul nobiliar, iar împăratul Francisc I s-a îngrijit de educația lui Alexandru, fiul lui Cristofor Nacu, rămas orfan la 16 ani, iar după ce acesta a devenit major și a trecut la catolicism, pe lîngă recunoașterea vechii diplome nobiliare i-a mai acordat și titlul de conte, schimbîndu-i numele în Nako (cf. I. Szentkláry, *A Csanád Egyházmegyei plebaniak törtenete*, Timișoara, 1873, I, p. 663 sq, 677 sq, III, p. 71 sq; G. Cotoșman, *op. cit.*, p. 152 sq, 418 sq).

Poate că cercetările viitoare în arhivele din Viena, dar mai ales ale familiei Nako ar mai oferi și alte date revelatoare referitor la compoziția tezaurului descoperit în anul 1769 sau 1799 (?) la Sînnicolau Mare. Cert este că tezaurul respectiv a fost cu mult mai mare decît cel păstrat astăzi în Muzeul de istoria artei din Viena (unde lipsește de pildă și bara din aur semnalată la 10 septembrie 1799, mai ales că într-un alt document din 18 septembrie 1799 tezaurul a fost evaluat la 12 475 forinți, deci cu aproape 2500 forinți mai mult decît suma plătită pentru cele 23 vase (cf. I. Erdely — L. Pataky, *op. cit.*, p. 40).

monografice de mare întindere[2]. Bazîndu-se pe analogiile cu alte vase, pe stilistica motivelor ornamentale, ori pe textele inscripțiilor, opiniile specialiștilor asupra încadrării cronologice ori a atribuirii etnice au fost și sînt încă diferite, controversate chiar, el fiind atribuit pe rînd: hunilor, gepizilor, avarilor, cuturgurilor, bulgarilor, pecenegilor, ungurilor, românilor etc., iar ca urmare și încadrarea cronologică a variat între secolele IV și XI.

De la început dorim să precizăm că în prezentul studiu nu se va face o analiză detaliată a diverselor probleme pe care le ridică tezaurul de la Sînnicolau Mare și nici o prezentare exhaustivă a opiniilor exprimate pînă acum. Fără intenția de a polemiza, vom face doar unele observații tehnice și tehnologice, evidențiind argumentele istorice și analogiile arheologice care pledează pentru făurirea vaselor ce alcătuiesc tezaurul într-un atelier bizantin din a doua jumătate a secolului VIII. De asemenea, împărtășind opinia unor specialiști care atribuie tezaurul avarilor[3], vom încerca să prezentăm noi argumente de ordin istoric și arheologic, pentru a demonstra, ipotetic, că tezaurul a fost dăruit de către împăratul bizantin Constantin al V-lea unor demnitari avari, zoapanilor Buela și Butaul, precum și bisericii episcopale a avarilor, iar în final, bazîndu-ne pe unele relatări ale izvoarelor scrise apusene am ajuns la concluzia că tezaurul a fost ascuns la Sînnicolau Mare, ca urmare a înverșunatelor lupte dintre avari și franci în anii 795—796.

Cea mai mare parte a specialiștilor care au analizat temeinic tezaurul de la Sînnicolau Mare au ajuns la concluzia că el este foarte unitar, mai ales din punct de vedere tehnic, deși unii dintre ei au împărțit vasele, din punct de vedere tipologic și stilistic, în două sau mai multe grupe. Trăsătura cea mai caracteristică a vaselor ce alcătuiesc tezaurul constă în faptul că majoritatea au avut un rol funcțional bine precizat, fiind destinate de la început unui cult religios, cu precădere celui creștin. Astfel, bazinele, cănile, cupele, paterele și cestile similare din aur și argint sînt frecvent întîlnite în inventarul liturgic al bisericilor din acea vreme, fiind considerate ca vase sacre, ce constituiau pa-

[2] Pentru cele circa 150 lucrări speciale și monografii consacrate acestui important tezaur cf. N. Mavrodinov, *Le trésor Protobulgare de Nagyszentmiklos*, în „Arch. Hung.", XXIX, 1943, p. 225 sq.; J. Banner — J. Jakabffy, *Bibliographie archéologique du Bassin Danubien*, Budapest, I, 1954, p. 445 sq.; II, 1961, p. 200 sq; III, 1968, p. 219 sq.; R. Noll, *Vom Altertum zum Mittelalter*, Wien, 1958, p. 72 sq. și ed. a II-a, 1974, p. 84 sq; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, Berlin, 1958, p. 301 sq.; D. Csallany, în „Nyr. J. A. Muz. Evk.", 1967, p. 70 sq.; R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident*, București, 1974, p. 116 sq.; G. László — I. Rácz, *A Nágyszentmiklosi kincs*, Budapest, 1977, p. 189 sq; R. Florescu — I. Milea, *Tezaure transilvane*, București, 1979, p. 57 sq.; D. G. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în secolele V—XI e.n.*, București, 1981, p. 65 sq.; K. Horedt, în „Arch. Korrbl.", 13, 1, 1983, p. 503 sq.

[3] J. Strzygowski, în BZ, 1897, p. 585 sq; idem, *Altai — Iran und Völkerwanderung*, Leipzig, 1917, p. 54 sq., 164 sq., 240 sq.; G. Nagy, în „Arch. Ért.", 1908, p. 127 sq.; W. Schmid, în Mannus, 1928, p. 221 sq.; T. Horvath, în „Arch. Hung.", XIX, 1935, p. 104 sq.; N. Fettich, în „Arch. Hung.", XXI, 1937, p. 114 sq., 265 sq., 272 sq.; L. Schüller, în „Arch. Ért.", 1937, p. 116 sq., 217 sq.; K. Benda, în „Byzantinoslavica", 1960, p. 282 sq. și 1961, p. 55 sq.; idem, „Slov. Arch.", 1965, p. 399 sq.; B. Szöke, în „Stud. Slav.", 1960, p. 75 sq.; 1965, p. 139 sq.; P. Tomka, în „Acta Orient Hung.", 1971, p. 230.

trimoniul acestora[4]. Textul în limba greacă al inscripțiilor de pe bazinele nr. 9 și 10 arată de altfel fără echivoc, că ele au fost destinate inițial cultului creștin. Nu întîmplător opt din vasele ce alcătuiesc tezaurul (nr. 2—4, 8—10, 19, 21) sînt ornamentate cu semnul crucii, la care s-ar mai putea adăuga, eventual, și crucea masivă din aur, dăruită de către descoperitorul tezaurului mănăstirii Bezdin.

Pentru textul inscripțiilor gravate pe bazinele nr. 9 și 10 s-au propus pînă acum 12 lecturi diferite cu sensuri și traduceri deosebite, iar ca urmare, în funcție de aceste lecturi s-a făcut încadrarea cronologică și atribuirea etnică adecvată a întregului tezaur[5]. Cea mai plauzibilă lectură și mai apropiată de destinația inițială și deci de rolul funcțional al bazinelor respective pare însă a fi cea propusă de E. H. Mins și I. Barnea[6]: „Prin apă curăță, Doamne, spre viață veșnică". Micile deosebiri tehnice de execuție dintre cele două bazine, la redarea frizelor ornamentale, ori a medalioanelor și inscripțiilor, ca și diferențierile minore dintre diametrele și greutatea lor arată doar că ele au fost executate eventual de către meșteri diferiți (meșter și calfă), dar sigur în același atelier, mai ales că ele sînt făcute din aur de aceeași calitate și anume de 22 carate.

Pentru inscripția cu litere majuscule grecești de pe bazinul nr. 21 încă de la primele publicări ale tezaurului (J. Arneth, J. Hampel, B. Keil)[7] s-a propus o lectură în limba greacă cu următoarea traducere: „† Buela Zoapan im Tes (oder Tais) und Dygetoiland, Butaul Zoapan im Tagro- und Teisland". Deși traducerea a fost considerată ca forțată, ideea că zoapanii Buela și Butaul au stăpînit peste țările locuite de geți, tagri și iazigi, pare cea mai plauzibilă, mai ales că, de pildă, Ptolemeu (III, 5, 1, 11) amintește cele trei populații, iar preferința cancelariei bizantine pentru denumirile antice ale populațiilor nord-dunărene este bine cunoscută și frecvent întîlnită la cronicarii bizantini. Probabil însă că

---

[4] F. Cabol — H. Leclercq, *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de liturgie*, II, 1910, 1, col. 605 sq. *(bassin)*, col. 1 351 sq. *(hama)*, col. 1 595 sq. *(calix)*, 1 604 sq., 1 646 sq.; II, 2 col. 1846 sq. *(canistrum)*; XIII, 2 col. 2415 *(patera)*; VII, 1 col. 1 397 (inventaire liturgique); M. L'Abbé Martigny, *Dictionnaire des Antiquités Chrétiennes*, Paris, 1889, p. 772 sq., s.v. *vases sacrés*.

[5] Pentru diferitele lecturi și traduceri ale acestei inscripții cf. J. Strzygowski, *Altai — Iran*, p. 245; n. 1; G. Sotiriou, *Aï Byzantinai eonogelaï*, în „Kainis Didactis", I, 4—6, p. 31; G. Fehér, în „Arch. Ért.", 1950, p. 35 sq.; D. Csallany, *op. cit.*, p. 33; G. Vékony, în „Acta Arch.", 1973, p. 293 sq.; G. László — I. Rácz, *op. cit.*, p. 151 sq., 164 sq.; I. Barnea, *Arta creștină în România*, II, București, 1981, p. 38 sq. Chiar dacă am accepta de pildă lectura propusă de G. Vékony *op. cit.*, p. 300 sq., identificarea lui Ioannes Altinon, cu Ioannes Ajton, este exclusă, căci numele de Ajton este o creație a istoriografiei moderne, după cum a demonstrat K. Juhász, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*, Münster, 1927, p. 173 sq. Numele ducelui Achtum apare în cronicile și documentele feudale numai în variantele: Ahtum, Actum Achton, Ahtummunustura, Ohtum, Ohtun, Ohtunth, Ohtunteleke, Ohtummunustura, cf. și C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, București, 1957, p. 28.

[6] E. H. Mins, în *Balodis — Festschrift*, Riga, 1938, p. 120 sq.; I. Barnea, *op. cit.*, p. 38.

[7] J. Arneth, *op. cit.*, p. 8 sq.; J. Hampel, *op. cit.*, p. 44 sq.; idem, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, II, 1905, p. 421; B. Keil, *Repertorium für Kunstwissenschaft*, XI, 1897, p. 526 sq.

meșterul care a gravat inscripția pe bazinul respectiv nu era familiarizat cu numele acestor populații și de aceea le-a transcris cu unele greșeli.

V. Thomsen[8], pentru aceeași inscripție cu majuscule grecești de pe bazinul nr. 21, a propus însă o lectură în limba türcă, iar alți specialiști, acceptînd lectura, au propus traduceri ușor nuanțate în funcție de limba türcă preferată (pecenegă, cumană etc.), ajungînd la concluzii și interpretări diferite. Lectura într-o limbă türcă propusă pare necorespunzătoare, sau lipsită de sens logic plauzibil, deoarece textul ei vine în contradicție cu însuși procesul de făurire al vasului respectiv, dar mai ales cu rolul lui funcțional. Crucea intercalată la începutul inscripției arată clar că cei doi zoapani erau creștini, ori este greu de crezut că ei (mai ales ca neofiți) au schimbat destinația sacră a vasului folosindu-l drept „cupă de băut" la banchete și că un astfel de fapt minor era necesar să fie consemnat într-o inscripție cu litere grecești într-o limbă necunoscută pentru meșterul gravor, sau că zoapanul Butaul i-a dat meșterului respectiv aur exact de 22 carate, pentru a realiza catarama necesară suspendării unui vas făcut inițial, la comanda zoapanului Buela, din aur de aceeași calitate. De altfel, la bazinul nr. 9 se vede clar că motivul ornamental al frizei a fost întrerupt în locul unde urma să fie fixată catarama pentru suspendare, dovedind fără echivoc că vasul a fost conceput inițial cu această anexă. Și mai puțin plauzibilă este traducerea lui S. Mladenov, deoarece, nu se poate accepta că bazinul respectiv a rămas cu reprezentarea negativă a medalionului exterior, ce arăta lupta dintre un leu înaripat și un taur, pînă cînd zoapanul Butaul a comandat realizarea medalionului interior pentru a acoperi și „corecta" greșeala pe care ar fi făcut-o inițial meșterul ce a realizat vasul la comanda zoapanului Buela. Medalioanele interioare de pe bazinul nr. 20 ori de pe paterele nr. 15 și 16 dovedesc fără echivoc că și cel al bazinului nr. 21 a fost conceput de la început și sudat de același meșter în interior, tocmai pentru a acoperi negativul medalionului exterior, chiar dacă crucea cu motivele ornamentale au fost redate într-o altă tehnică, cea a ajurării, iar la mijlocul crucii s-a fixat un cabușon emailat, similar celor prezente pe ceașca nr. 19, dar care din păcate s-a pierdut după descoperirea tezaurului. Îmbinarea unor tehnici diferite (gravare, ajurare, emailare) este prezentă și pe vasul nr. 19, dovedind că ele au fost executate în același atelier, tot din aur de 22 carate, chiar dacă emailarea, de pildă, a executat-o un alt meșter ce lucra în același atelier. Atît factorii tehnici și tehnologici, cît și motivistica ornamentală, inclusiv cea iconografică, ori chiar tipurile de cruci, infirmă o datare a tezaurului ce s-ar putea eșalona pe mai multe secole (între 820 și 1020), cum s-a propus

[8] V. Thomsen, în „Hist. Filol. Medelelser", I, 1917, p. 325 sq.; idem, „Monatshefte für Kunstwissenschaft", 1918, p. 203 sq.; idem, „Cristiania", III, 1922, p. 325 sq. propune următoarea lectură și traducere: „Buila Zoopan täsi dügätügi, Butaul Zoapan tagrugi ičigi täsi = Le Zoapan Bouila a achevé la coupe, (cette) coupe à boire qui par le Zoapan Boutaul a été adapté à être suspendu". Pentru alte lecturi și traduceri ușor nuanțate cf. S. Mladenov, în „Ung. Jahrb.", 1927, p. 331 sq.; G. Nemeth, în „Mag. Ny.", 1932, p. 65 sq., 129 sq.; I. Nemeth, în „Rev. Etud. Hongr.", 1933, p. 5 sq., 1934, p. 126 sq.; M. Mavrodinov, *op. cit.*, p. 18 sq., 202 sq.; G. Moravcsik, în „Byzantinoturcica", II, p. 18; D. Csallány, *op. cit.*, p. 35; G. László — I. Rácz, *op. cit.*, p. 165 sq.

și se susține de către unii specialiști (cf. n. 5). De asemenea, executarea vaselor respective de către meșteri diferiți, situați în ateliere aflate la distanțe considerabile unul de altul, și la intervale mari de timp, este greu de admis, chiar dacă principial admitem că au existat și mai există meșteri-artiști atît de talentați încît sînt capabili să execute imitații perfecte. Este greu de crezut că acești meșteri au mai verificat și calitatea aurului, pentru ca apoi să execute părțile anexate, respectiv cataramele și medalionul central, din aur exact de aceeași calitate, adică de 22 carate. De altfel, pînă în prezent nu cunoaștem nici un produs similar ieșit din atelierele bulgare din perioada primului țarat, ori în atelierele maghiare din perioada arpadiană, care să fi fost executate în tehnica ajurării sau emailării, cum presupun unii specialiști, cu atît mai mult o îmbinare a acestora cu gravarea în maniera și măiestria prezentă la vasele ce formează tezaurul de la Sînnicolau Mare. Din cauza acestor observații de ordin tehnic credem, că dacă într-adevăr textul inscripției de pe vasul nr. 21 a fost scris într-o limbă türcă, atunci va trebui căutată o altă lectură mai plauzibilă, mai ales că recent prof. Stamen Mihailov[9], de la Universitatea din Sofia, susține într-o lucrare încă inedită că textul inscripției respective ar fi scris în limba greacă, iar așa-zisele rune de pe alte vase ar fi doar o scriere cursivă. Personal cred că este mai plauzibil ca semnele gravate ori incizate pe diverse vase redau mai degrabă numele atelierului sau al meșterului care a executat vasul respectiv. Nu întîmplător, de pildă, „runele" sau literele incizate pe vasele nr. 3 și 4 sînt scrise de aceeași mînă, căci și vasele respective au fost fără îndoială opera aceluiași meșter, mai ales că amîndouă sînt făcute din aur de 19,5 carate. Gravarea repetată a aceluiași nume pe vasele 9, 10, 17, 22, 23 sugerează de asemenea că cele cinci vase au fost executate de același meșter, mai ales că redarea inscripțiilor este aproape identică, făcută de aceeași mînă (doar la vasul nr. 10 unul dintre nume se repetă, fiind însă incizat). De asemenea, același nume incizat apare și pe paterele nr. 15 și 16, care evident sînt făurite de același meșter, din aur de 21 de carate. Și semnele de pe alte vase (nr. 2, 5, 6, 8, 11), par să indice mai degrabă inițialele ori ștampilele meșterilor care le-au executat, ca în cazurile precedente. Literele † D N † *(Dominus Noster)* de pe inscripția tavei nr. 8, intercalate între două cruci, se referă la un împărat bizantin,

[9] Informația despre existența acestui important studiu o datorez amabilității colegului Petre Diaconu de la Institutul de arheologie din București, care l-a citit și urmează să-l traducă în limba română în vederea publicării. O versiune în limba franceză a fost predată la *Akten des Byzantinistischen Kongresses*, Wien (sub tipar).

Pentru lectura diferită, dar mai ales pentru traducerea și sensul total deosebit și contradictoriu chiar al așa-ziselor „rune" prezente pe vasele din tezaurul de la Sînnicolau Mare cf. J. Hampel, în „Arch. Ért.", 1884, p. 61 sq.; G. Supka, în „Arch. Ért.", 1915, p. 50 sq.; G. Nemeth, în „Bibl. Orient. Hung.", 1932, p. 32 sq.; H. Jensen, *Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart*, Berlin, 1958, p. 404, fig. 425; A. Scerbak, în „Acta Orient.", 1962, p. 283 sq.; D. Csállány, *op. cit.*, p. 35 sq.; I. Vásáry, în „Acta Orient. Hung.", 1972, p. 355 sq.; G. László — I. Rácz, *op. cit.*, p. 166 sq.; K. Horedt, *op. cit.*, p. 504.

Pentru modele de scriere cursivă în limba greacă și latină cf. H. Leclercq, *op. cit.*, VI, 1, col. 623 sq., 694 sq., VI, 2, col. 1 453 sq., fig. 5 370, 5 385; J. Harmatta, în „Stud. Ant.", 1967, p. 67 sq., fig. 8.

deoarece, în mod frecvent pe monedele bizantine, începînd cu împăratul Anastasius, numele împăratului este precedat de literele D(ominus) N(oster). Obiceiul de a semna sau ștampila produsele ceramice (amfore, lucerne, vase *terra sigillata*), sau chiar vase din metal, este atît de frecvent în lumea greco-romană și chiar bizantină ori carolingiană, încît nu mai este cazul să dăm exemple. Amintim doar în treacăt că și unele spade ori chiar cupe carolingiene au scrise pe ele numele meșterilor făurari. Este logic și normal ca și artiștii care au executat vasele ce alcătuiesc tezaurul de la Sînnicolau Mare să semneze aceste adevărate opere de artă, garantînd prin numele lor, sau al oficinei, calitatea aurului și măiestria lucrării executate de ei[9a]. De altfel, este știut că împărații bizantini aveau monopolul atelierelor de țesut mătasea, de sculptat fildeșul și de făurire a bijuteriilor și vaselor din metale prețioase, inclusiv monetăria. Este ciudat că tocmai aceste amănunte tehnice, tehnologice și epigrafice, aparent minore, au fost ignorate de către specialiștii care au studiat atît de temeinic alte aspecte și probleme pe care le ridică această importantă descoperire arheologică. Se pare însă că tocmai aceste amănunte ar putea contribui în mod substanțial la înțelegerea și elucidarea principalei probleme legate de acest tezaur, unde, cînd, de către cine și de ce au fost făcute vasele ce formează acest tezaur unitar, care și la acea dată reprezenta o valoare intrinsecă și artistică considerabilă.

Măiestria tehnică și artistică cu care au fost executate vasele din tezaurul de la Sînnicolau Mare arată clar că ele au putut fi făcute numai în ateliere cu o îndelungată tradiție în care erau cunoscute și frecvent folosite și îmbinate mai multe tehnici: gravare, ajurare, emailare, sudare etc., cum le întîlnim îmbinate, uneori pe același vas, și la Sînnicolau Mare. Fără îndoială că meșterii artiști ce lucrau în aceste ateliere aveau cunoștințe temeinice și în ceea ce privește stabilirea precisă a purității aurului, deoarece numai așa ne putem explica că vasele pot fi selectate pe grupe, după calitatea aurului[10]. Pornind de la această con-

---

[9a] Solicitînd un extras al lucrării citate, prof. Dr. Stamen Milailov într-o scrisoare amicală (sosită după predarea textului la tipar) a avut amabilitatea să-mi comunice că în lucrarea ce încă nu a apărut, printre altele a reușit să descifreze anii 869 și 872, precum și numele meșterului aurar bizantin: Helon, care și-a scris numele pe cinci vase.

Se pare însă că cifrele respective au avut o altă semnificație indicînd mai degrabă calitatea aurului în carate (869=20,85 carate, iar 872=20,92 carate, cf. infra nota 10), sau greutatea vaselor de aur într-o unitate de măsură folosită atunci (keratia, silique etc.) cf. F. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin, 1930, p. 295 (Karat) p. 303 (Keration) p. 371 sq (Mark), p. 638 (Siliqua) p. 642 sq (Solidus) p. 753 (Zahlen); V. Gardthausen, *Griechische Paleographie*, II, Leipzig, 1913, p. 353 sq; K. Menningen, *Zahlwort und Ziffer*, Göttingen, 1958, p. 77 sq; G. Cavallo Iliescu în *La Paléographie Greque et Byzantine*, Paris, 1977, p. 95 sq. Pentru alte semne prezente în inscripțiile de pe vasele de la Sînnicolau Mare care indică alte unități de măsură cf. W. Kubitschek în Arch. Epigr. Mitt. Wien, 1892, p. 85 sq.

Foarte probabil că specialiștii în epigrafie și metrologie bizantină vor descifra și alte „rune" elucidînd această problemă mult discutată și controversată.

[10] Astfel din aur de 22 carate au fost executate opt vase (nr. 1, 8—10, 18—21) din aur de 21 carate patru vase (nr. 6, 7, 15, 16), din aur de 20,5 carate patru vase (nr. 13, 14, 22, 23), din aur de 20 carate două vase (nr. 5, 12), din aur de

statare se pune problema cine și-a putut permite să stocheze o cantitate atît de mare de aur de bună calitate (la care trebuia adăugată și plata artiștilor) pentru a comanda loturi de vase ce aveau o destinație precisă, mai mult festivă și sacră, decît cotidiană. Un astfel de lux nu-și puteau permite nici chiar mănăstirile sau bisericile episcopale bogate, deoarece în mod frecvent ele primeau astfel de vase izolat ca donații de la credincioși și numai în cazuri foarte rare comandau cîte un vas pentru patrimoniul liturgic. Nici alți demnitari de la curtea imperială, ori din alte reședințe (hanatul bulgar, regatul arpadian), nu-și puteau îngădui un astfel de lux, cunoscută fiind criza de aur de bună calitate, dar mai ales lipsa unor meșteri atît de pricepuți. În acest caz, care erau atelierele și cine au fost meșterii artiști care prin prestigiul lor puteau garanta securitatea unei cantități de peste 4 kg aur (cît cîntăresc, de pildă, cele opt vase făcute din aur de 22 carate) pentru perioada de timp necesară executării și finisării vaselor respective, ca să le amintim numai pe acestea?

Pentru a putea da un răspuns plauzibil și verosimil acestor întrebări este necesară o examinare atentă a cadrului istoric general, sau a unor momente istorice în special, care au putut prilejui condiții favorabile creării și valorificării la justa valoare a acestui tezaur ce era și pe vremea aceea un unicat.

Istoricii, arheologii sau istoricii de artă, mai ales, au stabilit că perioada cea mai adecvată asimilării influențelor orientale în arta bizantină corespunde cu precădere epocii împăraților iconoclaști (717—843), cînd stilul floral și animalier era în plin avînt, din cauza necesității stringente de a înlocui iconografia tradițională creștină. Un început l-a făcut împăratul Leon III, care în anul 725 a interzis adorarea icoanelor, poruncind îndepărtarea lor din edificiile publice, piețe etc., dar el a acceptat totuși ca ele să poată fi păstrate ca obiecte decorative. Se pare că această decizie a luat-o împăratul sub influența unor vechi tradiții iconoclaste, dar și a califului omeid Yezid II (720—724), care a poruncit, în anul 723, să fie distruse icoanele din bisericile și casele creștinilor ce

19,5 carate două vase (nr. 3, 4), din aur de 19 carate un vas (nr. 11) și un vas din aur de 18 carate (nr. 2). Cornul de vînătoare sau mai degrabă al unui comandant de unitate de cavalerie, greșit considerat „corn de băut", are numai 12 carate, deoarece era firesc să conțină în aliaj cupru și argint pentru ca duritatea piesei, dar mai ales rezonanța, să fie cît mai adecvată rolului funcțional.

Ar fi interesant de verificat dacă cornurile de comandanți descoperite în mormintele princiare avare de la Bocsa, Kunbabony etc. (cf. Csallány, în „Arch. Ért.", 1946—8, p. 360 sq., pl. 78—9; E. Toth, în „Cumania", 1972, p. 146, fig. 5; E. Garam, în „Fol. Arch.", 1976, p. 143 sq.) sînt tot din aur de 12 carate, sau meșterii respectivi au folosit alte rețete. Chiar dacă se va dovedi că unele dintre aceste bucine au fost executate în ateliere nebizantine, făurirea lor în aur sau argint arată funcția înaltă de comandant sau general pe care a avut-o posesorul, mai ales că în armata romană tîrzie, după cum rezultă din *Notitia dignitatum*, generalii erau înzestrați cu anumite atribute (manta, fibule etc.) printre care se aflau și bucinele. Dăruirea de către împărații bizantini unor comandanți federați ai imperiului a acestor bucine sau alte produse valoroase de aur era firească, iar inventarul mormintelor „princiare" o dovedește cu prisosință, fiind alcătuit din numeroase piese de factură bizantină.

se aflau sub ascultarea sa[11]. Procesul de înlocuire al iconografiei creștine tradiționale cu stilul floral și animalier, s-a accentuat și amplificat concret mai ales după Sinodul de la Constantinopol din anul 754, cînd împăratul Constantin V a ordonat distrugerea imaginilor sfinților și înlocuirea acestora cu reprezentări profane. *Decorațiile cu subiecte ornamentale, florale și animaliere, ori cu reprezentări ale împăratului, a scenelor de luptă, ori vînătoare, a curselor de cai etc. erau principalele subiecte ce împodobeau acum bisericile, edificiile publice și particulare, țesăturile scumpe, sculpturile în fildeș, obiectele prețioase din aur și argint*[12]. Reacția iconodulilor s-a manifestat printr-o puternică opoziție, mai ales între anii 760—766, dar în august 766 Constantin V a ordonat executarea a 19 demnitari și ofițeri superiori, închizînd totodată mănăstirile care erau focarul răscoalei, iar pe acelea care nu s-au convertit le-a transformat în cazărmi, băi sau alte edificii publice. De asemenea, el a confiscat marile proprietăți funciare ale unor mănăstiri, transferînd în același timp în patrimoniul tezaurului imperial numeroase produse din aur și argint, acumulate de acestea timp de mai multe secole prin donații din partea credincioșilor[13], sporind astfel considerabil averea casei imperiale. O parte din aceste bogății, la care s-au adăugat și prăzile luate din Orient, împăratul le-a folosit la echiparea armatei și susținerea numeroaselor expediții războinice purtate mai ales împotriva hanatului bulgar timp de două decenii. Tot Constantin V, poreclit de dușmani Copronymul, a efectuat mai multe și importante transferări de populații din Siria în Tracia sau Armenia, ori din hanatul Bulgar în Bythinia și Peloponez[14]. Printre coloniștii și prizonierii transferați din zona orașelor Germaniceea, Theodosiopolis, Mitilene etc. se aflau fără îndoială și numeroși meșteri bijutieri, sculptori în fildeș, țesători de stofe scumpe, dintre care pe cei mai talentați i-a oprit în atelierele imperiale de la Constantinopol. De altfel, izvoarele scrise contemporane îi acuză pe împărații Leon III și pe Constantin V că s-au înconjurat de sirieni și alți orientali care ar fi exercitat diverse influențe asupra lor. *Printre acești artiști, veniți de bunăvoie, sau transferați cu forța la Constantinopol, trebuie căutați artiștii care au executat, la comanda împăratului, vasele ce alcătuiesc tezaurul de la Sînnicolau Mare, mai ales că aceștia erau familiarizați, din tată în fiu, timp de mai multe generații, cu tehnica de lucru și motivistica*

---

[11] H. Leclercq, *op. cit.*, VII, 1 col. 232 sq, 240 sq; G. Marçais, în Byzantion, 1932, p. 161 sq; N. Iorga, în *Histoire de la vie byzantine, empire et civilisation d'après les sources*, București, I, 1934, p. 34; idem, *Istoria vieții bizantine*, București, 1973, p. 288 sq.; S. Vryonis, *Byzantium and Europe*, London, 1967, p. 72 sq; G. Ostrogorski, *Histoire de l'Etat Byzantin*, Paris, 1956, p. 190 sq; C. Delvoye, *Arta bizantină*, București, 1974, p. 241 sq.

[12] Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor, 1885, p. 427, 437, 439, 440, 443; H. Leclercq, *op. cit.*, VII, 1, p. 287; A. Grabar, *L'Empereur dans l'Art Byzantin*, Paris, 1936, p. 168 sq.; G. Ostrogorski, *op. cit.*, p. 202 sq. J. Beckwith, *The Art of Constantinople*, London, 1969, p. 58 sq.; C. Delvoye, *op. cit.*, p. 260 sq., 270 sq. Pentru țesături, vase din metal etc. sasanide cf. F. Sarre, *Die Kunst im alten Persien*, Berlin, 1922, p. 46 sq., 66 sq.; R. Ghirshman, *Iran, Partes et Sassanides*, Paris, 1962, p. 229 sq.

[13] Theophanes, 443; H. Leclercq, *op. cit.*, p. 253 sq, 258 sq.

[14] Theophanes, 422, 427, 429; Nicephoros, *Breviarium*, 66—69; G. Ostrogorski, *op. cit.*, p. 196 sq.

orientală, acceptînd bucuroși să execute noile indicații și dispoziții ale împăratului iconoclast. Artiștii băștinași din Constantinopol, ori din alte centre, erau purtătorii tradițiilor elenistice și romane tîrzii, deci erau mai puțin dispuși să se conformeze noii mode, mai ales că foarte probabil mulți dintre ei erau iconoduli convinși, deci dușmani ascunși sau pe față ai noului curent artistic impus de iconoclaști. Pentru artiștii veniți din Orient, stilul floral și animalier era repertoriul lor tradițional, cotidian chiar, de aceea țesăturile de preț, sculpturile în fildeș, picturile, frizele și metopele arhitectonice, vasele din aur și argint, ori alte podoabe, le-au executat cu măiestria cu care erau obișnuiți, concurîndu-i pe meșterii locali, reușind astfel ca în final să impună în marea metropolă o modă nouă, mai barocă, mai profană, decît cea tradițional locală.

O altă parte a bogatelor resurse în aur și argint ale tezaurului imperial, împăratul Constantin V le-a consacrat artei. Astfel la biserica Maicii Domnului de la Far, construită de el, a făcut uși din argint, iar ciborium-ul era din același metal suflat cu aur[15]. De asemenea, deasupra altarului au fost atîrnați porumbei din aur împodobiți cu pietre prețioase și perle. De altfel, din cauza gustului lui pronunțat pentru orfevrărie Constantin V a fost asemuit cu regele Midas[16]. Și urmașii lui au devenit renumiți pentru dărnicia lor și sprijinul acordat artei sau construcțiilor ecleziastice ori profane. În special împărăteasa Irina este cunoscută prin scutirile de taxe vamale și impozite ori dărnicia ei față de populația marei metropole, fiind acuzată chiar că a cheltuit o bună parte din tezaurul imperial. Apogeul fastului și al somptuozității artei bizantine din perioada iconoclastă a fost concretizat însă pe timpul elegantului și rafinatului împărat Teofil. Acesta, printre altele, a construit o nouă sală a tronului în Marele Palat imperial, împodobind bolțile și tavanele ei în întregime cu un fond mozaical de aur. De asemenea, tronul din aur era flancat de lei și de un platan din aur pe care erau așezate păsări tot din aur. În timpul audienței ambasadorilor străini păsările zburau și cîntau, tronul se înălța, iar leii se ridicau pe labele dinapoi răgind și lovind cu coada podeaua. Din cealaltă parte a sălii se auzeau sunetele orgilor din aur, împodobite cu emailuri și pietre prețioase[17]. Caseta în care se păstrau însemnele și bijuteriile imperiale era de asemenea făcută în întregime din aur și avea forma unui castel cu cinci turnuri, de aceea se numea Pentapyrgion. Izvoarele scrise contemporane nu precizează cum funcționau automatele amintite și nici cine au fost meșterii artiști care le-au executat, dar este clar că ele reflectă o înaltă măiestrie și cunoștințe tehnice, ori tehnologice, inclusiv de fizică și mecanică, deosebit de avansate. Din toate aceste splendori artistice executate pe timpul lui Teofil

---

[15] *Ciborium*-ul din colecția San Marco Veneția (cf. O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford, 1911, p. 554, fig. 341), prin friza cu animale fantastice de la baza bisericii poate fi datat mai degrabă în perioada iconoclastă. Nu ar fi exclus ca macheta acestei biserici să fie chiar a uneia dintre bisericile construite de Constantin V sau un alt împărat iconoclast. O confruntare a acestei machete cu planurile bisericilor din Constantinopol ar elucida problema datării ei.

[16] C. Delvoye, *op. cit.*, p. 272.

[17] *Ibidem*, p. 271 sq.

nu ni s-a mai păstrat pînă astăzi numai cîteva, printre care și ușa de bronz splendid ornamentată de la biserica Sfînta Sofia.

H. Leclerque[18], caracterizînd arta din perioada iconoclastă a ajuns la concluzia că Bizanțul a realizat în sec. VIII o reînviere a artei alexandrine, inaugurînd o veritabilă renaștere a elenismului, pe care împărații iconoclaști au inițiat-o opunînd arta profană și de inspirație păgînă, artei tradiționale mănăstirești. Alți istorici de artă însă, din cauza puținelor vestigii ce pot fi atribuite cu certitudine perioadei iconoclaste, consideră că secolul VIII și începutul secolului IX a fost o perioadă de criză de aceea au denumit-o „criza iconoclastă"[19]. O reexaminare a diverselor produse din metal ori fildeș, a țesăturilor și a frizelor sau metopelor arhitectonice, împodobite în stilul floral și animalier într-o anumită manieră, însoțită de o revizuire a datărilor propuse inițial, ar putea spori considerabil repertoriul vestigiilor din epoca iconoclastă, deoarece acest secol din istoria Imperiului bizantin a fost deosebit de rodnic și original și din punct de vedere artistic.

Tezaurul de la Sînnicolau Mare, prin compoziția sa, prin stilul floral și animalier, inclusiv iconografia, dar mai ales prin îmbinarea sincretismului religios cu cel profan, poate fi considerat în întregime ca un produs al orfevrăriei din perioada iconoclastă. Atît tehnica și tehnologia folosită, cît și forma vaselor, ori chiar a cornului de suflat *(buccina)*, cît și motivistica ornamentală sînt specifice artei bizantine, după cum o recunosc aproape toți specialiștii care l-au studiat și analizat mai temeinic. Chiar și acei specialiști care au atribuit tezaurul altor populații recunosc că . . . . . „influența artei bizantine este de netăgăduit"[20]. Dacă într-adevăr vasele ce alcătuiesc acest tezaur sînt produse ale atelierelor bizantine, atunci este necesară explicarea cauzelor și a condițiilor care au prilejuit tezaurizarea unui lot atît de mare de astfel de produse și cum au ajuns ele în Banat, pentru a fi apoi ascunse, în cele din urmă, la Sînnicolau Mare. Pentru a explica acest fapt este necesară o fugară schițare a unor evenimente istorice.

După marea victorie cîștigată la Anchialos la 30 iunie 763, împotriva hanului bulgar Teletzis (Telesios, 761—763), pe care Constantin a sărbătorit-o printr-un triumf la Constantinopol, organizînd jocuri și curse de cai la Hippodrom, împăratul s-a convins că puterea bulgarilor consta mai ales în aliații lor (slavi, avari etc.) din rîndul cărora Teletzis strînsese o armată de 20 000 de luptători[21]. Ca urmare a înfrîngerii suferite, bulgarii (desigur cei din partida filobizantină) l-au ucis pe hanul Teletzis, împreună cu căpeteniile sale, alegînd un nou han și anume pe Sabinus, ginerele fostului han Kormesoș (739—756). Sabinus a trimis o solie de pace la Constantinopol, dar se pare că condițiile acestei păci impuse de Constantin V nu au convenit bulgarilor, care nu voiau ca țara lor să ajungă sub dominația bizantină, de aceea s-au răsculat împotriva hanului

[18] *Ibidem*, col. 287 sq., 589; A. Grabar, *op. cit.*, p. 166 sq.

[19] C. Delvoye, *op. cit.*, p. 241.

[20] N. Mavrodinov, *op. cit.*, p. 211 sq.

[21] Theophanes, 433; A. Lombard, *Constantin V Empereur des Romains*, Paris, 1902, p. 47 sq; G. Ostrogorski, *op. cit.*, p. 203 sq.

care a fugit mai întîi la Mesembria, iar apoi la Constantinopol. Aici, în palatul imperial, îl va găsi în anul 765 pe Sabinus noul han ales de bulgari Paganus, care a venit la Constantin V, împreună cu boierii săi *(boliades)*, pentru ca să încheie pace. Ca urmare a acestor convorbiri împăratul a trimis oameni de încredere în Bulgaria pentru a-l prinde și a-l aduce în marea metropolă pe principele severilor, Sclavunos, care ... „făcuse multe rele în Tracia"[22] și care foarte probabil a fost un aliat al fostului han Teletzis în lupta de la Anchialos. Semnificativă este și relatarea lui Nicephoros[23], care precizează că în același an 765 împăratul Constantin V ... „a pătruns în Bulgaria, deoarece bulgarii schimbaseră din domnie pe conducătorul lor Umaros, așezat (pe tron) de Sabinus și puseră în locul lui pe bulgarul Taktos, fratele lui Baian". Deci, fostul han Sabinus, evident cu ajutor bizantin, a reușit să-l înlocuiască pe Paganus cu un alt han, Umaros, favorabil bizantinilor, dar bulgarii, nemulțumiți, l-au schimbat, probabil în același an, cu Taktos, care era fără îndoială dușman al bizantinilor.

Am semnalat aceste evenimente pentru a explica istoric de ce am ajuns la concluzia că ar fi posibilă și plauzibilă identificarea hanului Sabinus cu ... „Saben, mare zopan la Bulgaria" (al Bulgariei) semnalat în inscripția gravată pe o ceașcă descoperită la Preslav[24] în Bulgaria. Această ceașcă, prin forma, factura și ornamentația ei, prezintă analogii atît de frapante cu ceașca de la Dune[25] din Suedia, încît este evident de la prima examinare a lor că ele provin din același atelier, fiind făurite foarte probabil de același meșter. Prin forma și factura lor cele două cești amintite prezintă analogii foarte apropiate și cu cestile nr. 11—12 din tezaurul de la Sînnicolau Mare[26], cărora însă acum le lipsesc torțile, ce au fost dezlipite și topite după descoperirea lor. Inscripția în limba greacă de pe ceașca de la Preslav cu formula creștină: „Doamne ajută † (pe credinciosul) Seben mare zopan al Bulgariei", arată clar că acesta era creștin. De altfel chiar numele hanului bulgar derivă evident de la sfîntul Sabinus sau Sabinos[27], arătînd că Sabinus era creștin încă de la naștere. De altfel, numele lui de rezonanță romanică ca și al hanului

[22] Theophanes, 436. Asemănarea dintre Boilas și boliades este evidentă, dar Boilas și Tzigaton (cf. Theophanes, 447). ca și zoapanii Buela respectiv Boilas și Butaul erau nume de persoană și nu demnități cf. V. Besevliev, în „Byzantino-slavica", 1955, p. 120 sq.

[23] Nicephoros, Breviarium, 70 sq.

[24] T. Totev, în „Izv. Arh. Inst.", 1964, p. 5 sq.; idem, în „Arheologia", 1966, p. 31 sq; idem, *Musée arhéologique*, Preslav, 1966, fig. 75—7; Z. N. Vazarova, *Slaven und Protobulgaren*, Sofia, 1976, p. 248 sq., fig. 157; V. Besevliev, în „Byzantion", 1965, p. 1 sq; S. Vaklinov, *La formation de l'ancienne culture bulgare*, Sofia, 1977, p. 149.

[25] W. F. Volbach, în *L'Art Byzantine, Art Européen*, Atena, 1964, p. 430, nr. 515, idem, *Actes XIVe Congr. Int. Byz.*, I, București, 1974, p. 367, 371. Ceașca făcea parte dintr-un tezaur ascuns la Dune, în provincia Gotland, probabil cu ocazia invaziei danezilor, iar acum se află în Muzeul de antichități din Stockholm (inv. nr. 6 849.5).

[26] J. Hampel, *Alterthümer des Frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905, II, p. 417, pl. 306; R. Florescu — I. Miclea, *op. cit.*, p. 76, fig 218.

[27] I. Dujcev, în Izv. Arh. Inst., 1955, p. 333 sq.

Paganus, arată clar prezența populației romanice și rolul acesteia[28] în cadrul primului țarat bulgar, fapt confirmat de altfel și de numeroase vestigii arheologice. Eventual Constantin V l-a convertit pe Sabinus, la iconoclasm, recunoscîndu-i totodată titlul de „mare zopan al Bulgariei", oferindu-i probabil și pe cel de *patricius*, așa cum a făcut și fiul său Leon IV, în anul 777, cînd hanul bulgar Telerig, după ce s-a refugiat la Constantinopol, împăratul l-a botezat, i-a acordat titlul de *patricius* și l-a căsătorit cu principesa Irina, fiica surorii sale[29].

Schimbările repetate de hani la bulgari, într-un timp relativ scurt, pot fi explicate numai prin presiunile militare și diplomatice pe care le-a făcut Constantin V timp de două decenii, mai ales că acesta a încercat pe toate căile să transforme Bulgaria într-o themă bizantină, dar nu a reușit, deoarece, bulgarii au luptat cu dîrzenie pentru a-și păstra inde-

[28] I. B. Bury, *History of the later Roman Empire*, I, London, 1913, p. 472 sq., respinge originea latină a lui Sabinus și Paganus, dar consideră că ei erau mai degrabă vlahi, cf. și N. Iorga, *op. cit.*, p. 223 sq. Alți specialiști consideră însă că numele lui Sabinus și Paganus ar fi de origine türco-bulgară, cf. G. Fehér, în „Izv. Arh. Inst.", 1928, p. 142 și 146; V. Beșevliev, „Byzantinoslavica", 1955, p. 229; G. Moravcsik, *op. cit.*, II, p. 239 și 262. Oare și tiranul Sabinos, care a luptat împotriva principelui arab Abimalech în anul 693, omorînd mulți arabi, era tot türco-bulgar? (cf. Theophanes, 366). Transcrierea numelui Saben în loc de Sabinos, ca și greșeala gramaticală „la Bulgaria", în loc de „al Bulgariei" arată că meșterul care a transcris textul cu litere majuscule grecești, frumos scrise de altfel, nu cunoștea perfect limba greacă fiind foarte probabil străin (sirian, armean?).

[29] Theophanes, 451. Titlul de *patricius* l-a primit și hanul Tervel (711—718), cf. G. Ostrogorski, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München, 1952, p. 115. Nu ar fi exclus ca hanul Omurtag (814—831) să fi fost nepotul fostului han Telerig și al principesei Irina, explicîndu-se astfel de ce acesta, imediat ce a ajuns la domnie, încheie pace cu bizantinii pe timp de 30 ani (cf. Genetios, 41, apud H. Gregoire, „Byzantion", 1934, p. 782 sq.). Adoptarea creștinismului de tip iconoclast de către Omurtag era firească, iar ea rezultă clar din două medalioane de aur pe care Omurtag este reprezentat tînăr, purtînd pe cap o coroană cu cruce (ca și cezarii și împărații bizantini), iar în mîna dreaptă o altă cruce (cf. Iordanov, în „Numismatica", 4, 1976, și *Istoria Bulgariei*, II, Sofia, 1981, p. 151). Semnificativ este și faptul că Omurtag imită monedele împăraților iconoclaști Leon III și Constantin V (eventual străbunicii lui după bunică, cf. N. Lihacev, în „Byzantion", 1936, p. 471; S. Vryonis, *Byzantium and Europe*, London, 1967, p. 72 sq., fig. 44, 48). Persecutarea unor creștini iconoduli de către Omurtag, relatată de Synaxariul din Constantinopol (cf. H. Gregoire, *op. cit.*, p. 764 sq) este plauzibilă și explicabilă dacă episcopii Manuel, Gheorghe și Petre, ori strategii Leon și Ioan, dimpreună cu alți 377 martiri nu au voit să adopte iconoclasmul. Toți acești martiri iconoduli sau ortodocși făceau parte din numeroșii prizonieri luați de către Krum din themele Tracia și Macedonia după victoria de la Adrianopol și colonizați în anul 813 la nord de Dunăre (cf. Scriptor incertus, p. 344 sq.; Georgios Monachos, p. 817 sq.; Symon Magister, p. 615 sq. și Synax. Const., p. 414 sq.). Prezența acestora în zona Deltei Dunării sugerează o dominație bulgară în acea parte, dar această dominație a fost mai mult nominală, deoarece bulgarii recurg la ajutorul ungurilor pentru a-i înfrînge pe coloniști, dar aceștia au fost suficient de numeroși și puternici ca să-i bată succesiv, atît pe unguri, cît și pe bulgari, care au fost obligați să aducă trupe de la sud de Dunăre pentru a se lupta cu ei, deci bulgarii nu locuiau efectiv în zonă și nici nu aveau garnizoane la nord de Dunăre. Este adevărat că unii bulgari, înfrînți de Constantin V în anul 765 ... „s-au ascuns în pădurile fluviului Istru" (cf. Nicephoros, p. 70, 27—28), dar autorul nu precizează dacă aceste păduri erau la nord sau la sud de Dunăre, și chiar dacă erau la nord de Dunăre ei s-au întors desigur la locuințele lor din așezările sud-dunărene.

pendența. Datarea cupei de la Preslav pe timpul lui Boris-Mihail, numai pe considerentul că Saben era creștin, este greu de admis deoarece Boris-Mihail, sau urmașii săi, nu ar fi acceptat ca un boier ce nu făcea parte din familia domnitoare să poarte un titlu echivalent, pe care-l purtau de pildă și principii sîrbi. Țarul Boris-Mihail, pe lîngă titlul de *caesar* (țar), primit la Constantinopol cu ocazia botezării sale ca ortodox se intitula singur . . . „principe prin grația lui Dumnezeu"[30].

Acordarea sau recunoașterea titlului de „mare zopan al Bulgariei" de către Constantin V unui aliat sau federat credincios al imperiului, cum era și Sabinus, era conformă cu mentalitatea și obiceiul de la curtea imperială, deoarece atît împăratul, cît și cronicarii bizantini, considerau Bulgaria ca pe o fostă provincie a imperiului, de aceea identificarea lui Seben cu Sabinus sau Sabebos pare mult mai plauzibilă. Dacă într-adevăr ceașca respectivă a fost descoperită într-un mormînt, atunci acesta a aparținut foarte probabil hanului Sabinus (Mormîntul 1) care se pare că a avut aceeași soartă ca și favoritul său Umaros (Mormîntul 2). Și alte descoperiri arheologice confirmă relațiile bulgarilor cu Bizanțul în sec. VIII. Astfel, de pildă, farfuria de aur descoperită tot la Preslav este enumerată de M. C. Ross[31] printre puținele piese de aur specifice artei bizantine din perioada iconoclastă, la fel și tezaurul de la Madara ce cuprinde podoabe specifice unui costum princiar, are foarte probabil aceeași proveniență, fiind datat tot în sec. VIII. Influența bizantină a fost de fapt mult mai complexă, exercitîndu-se în diverse domenii (arhitectură, artă, meșteșuguri etc.), dar mai ales la curtea hanilor bulgari, unde în cancelația acestora a fost introdusă chiar limba greacă, după cum o demonstrează inscripțiile din perioada iconoclastă, deci anterioare lui Boris-Mihail[32].

---

[30] Se pare că și țarul Krum (803—814) era creștin (iconoclast?) deoarece și el, ca și Boris-Mihail, se intitulau în inscripțiile păstrate ca ....„principe prin grația lui Dumnezeu" (cf. H. Gregoire, *op. cit.*, 1933, p. 666 și 1934, p. 782 sq).

[31] M. C. Ross, în *l'Art Byzantin, Art Européen*, Atena, 1974, p. 330.

[32] V. Beșevliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963. Faptul că multe inscripții protobulgare sînt scrise în limba greacă și nu în limba bulgaroslavă arată clar că la curtea lui Krum și Ormutag, din timpul cărora datează cea mai mare parte a inscripțiilor, au existat foarte probabil, pe lîngă meșterii bizantini și preoți sau călugări, eventual iconoclaști, care au redactat textele inscripțiilor în limba greacă, căci dacă aceștia ar fi fost iconoduli sau ortodocși, nu mai era necesară rebotezarea lui Boris-Mihail și recunoașterea oficială a organizării ecleziastice ortodoxe la bulgari de către împărații și patriarhii bizantini.

Puternica influență bizantină este elocvent ilustrată de fortificațiile, palatele, bazilicele, apeductele etc., de la Pliska, Preslav, Madara etc., ca și de cultura bulgară în ansamblul ei, dar mai ales din perioada primului țarat, cf. G. Moravcsik, *op. cit.*, I, p. 126 sq; S. Vaklinov, *op. cit.*, p. 79 sq; D. Angelov, în „Ancient Bulgaria", II, Nottingham, 1983, p. 202 sq. Este ciudat că tocmai influența bizantină din perioada împăraților iconoclaști este mai puțin studiată și analizată temeinic, deși ea a fost tot atît de activă și eficientă ca și cea din perioada de după Boris-Mihail. Adoptarea „oficială" a creștinismului de tip iconoclast de către hanii Sabinus, Paganus, Telerig, Omurtag și Krum, impune o revizuire a problemei datării creștinării oficiale a bulgarilor, mai ales că numeroase necropole descoperite pe cale arheologică, la care se adaugă și mai multe biserici, databile înainte de Boris-Mihail, arată clar că o bună parte a locuitorilor din țaratul bulgar erau creștini (cf. Z. Vazarova, *op. cit.*, p. 440 sq.).

În acest context istoric, pare firesc ca împăratul Constantin V, care s-a dovedit un bun general, precum și un rafinat diplomat, să încerce ca prin daruri bogate, sau alte mijloace să-i atragă și pe avari ca aliați sau federați ai imperiului, mai ales că la acea dată caganatul avar era încă o forță militară de care împăratul trebuia neapărat să țină seama dacă dorea să aibă liniște din partea lor în noile campanii pe care le-a proiectat și efectuat chiar împotriva bulgarilor. Problema slavilor ce locuiau pe teritoriul hanatului bulgar, ori în zonele învecinate, a rezolvat-o deoarece un număr impresionant de slavi pentru acea vreme, 208 000, au fost colonizați în Bythinia și alte theme bizantine, probabil în calitate de stratioți[33]. Datorită urii sau aversiunii pe care o nutreau cronicarii contemporani, dar mai ales cei posteriori, împotriva lui Constantin Copronymul, nu s-au păstrat izvoare scrise care să relateze despre acțiunile diplomatice, ori relațiile economice și militare pe care acesta le-a avut cu avarii. Se pare însă că tezaurul de la Sînnicolau Mare este tocmai o astfel de sursă. Prin tratative pe care astăzi nu le cunoaștem, împăratul a reușit să-i apropie pe zoapanii Buela și Butaul, botezîndu-i prin convertire la iconoclasm, oferindu-le bogate daruri în aur și foarte probabil demnitatea de *patricius*, pe care și alți împărați au oferit-o conducătorilor de oști ale federaților, ce se obligau prin alianță să lupte împotriva dușmanilor bizantinilor[34]. Acordarea unor daruri atît de bogate de către împăratul bizantin unor demnitari avari, precum și bisericii episcopale a avarilor, subliniază în mod elocvent importanța pe care o dădea Bizanțul caganatului avar. Intensificarea relațiilor economice, culturale și politice dintre Imperiul Bizantin și caganatul avar pe parcursul secolului VIII este elocvent ilustrată de numeroasele descoperiri arheologice făcute în ultimele decenii, în special prin bogatele și splendidele produse din aur și argint, de factură bizantină ce fac parte din inventarul mormintelor „princiare avare", dar și de alte numeroase importuri bizantine descoperite în așezările și necropolele cercetate pe teritoriul fostului caganat avar.

Despre existența unui episcopat la avari, în afară de o sursă nesigur databilă (eventual începutul secolului IX), care amintește despre scaunul episcopal al... „avarilor și sciților și al fluviului Dunării", mai avem o știre bine datată care îl amintește pe episcopul Ursus al avariților (*Ursus Avaritianensium ecclesiae episcopus*)[35], ce a participat la Sino-

[33] Theophanes, 422, 427, 429; Nicephoros, 66, 69; G. Ostrogorski, *op. cit.*, p. 136, n. 2. Chiar dacă cifra este exagerată exodul acestora a slăbit mult puterea economică și militară a bulgarilor, de aceea Krum a fost obligat să recurgă la alianța și ajutorul avarilor și a „sclaviniilor" învecinate, cf. M. Rusu, „Rev. Roum. d'Hist.", 1981, p. 460 sq.

[34] În afară de hanii bulgari amintiți care au primit titlul de *patricius*, mai pot fi semnalate și alte exemple din secolele VII pînă în X, cf. Nicephoros, Breviarium, 12—23; Cedren—Skylitzes, Hist. Comp, 328; Zonaras, Epit. Hist., 484.

[35] Cf. Hierocles Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum, ed. G. Parthey, Berlin, 1866, p. 138; FHDR, II, 1970, p. 638 (Lista nr. 5). Listele episcopatelor respective au fost datate pe timpul împăratului Nichifor (802—811), dar ele ar putea fi și mai devreme, eventual din timpul împărătesei Irina. Pentru Sinodul de la Niceea și episcopul Ursus cf. Thophanes, 462 sq.; I. D. Mansi, *Sacrorum Conciliarum*

dul de la Niceea, din anul 787, semnînd actele sinodului pe locul al 73-lea. Existența unui episcopat la avari a fost posibilă numai cu aprobarea caganului și a altor demnitari ce stăpîneau peste acele „*provinciae Avarorum*", samnalate în izvoarele scrise apusene[36], echivalente cu temele bizantine, sau mărcile carolingiene contemporane. Nu știm cum s-au numit aceste provincii în sec. VIII—IX, dar deoarece în izvoarele scrise din sec. X—XIV s-au păstrat denumirile de jupanate, este logic ca zoapanii Buela și Butaul să fi stăpînit peste jupanatele estice ale caganatului avar, învecinate cu Împeriul bizantin. Izvoarele apusene semnalează și alți demnitari avari creștini (capcanii și tudunii: Theodorus, Zodan, Abraham, Isaac), care însă probabil depindeau de episcopii apuseni (Salzburg), deci de papa de la Roma[37]. Nu știm cum l-a chemat pe predecesorul episcopului Ursus (ce fusese eventual trimis de Constantin V și care era iconoclast), dar este cert că prin participarea lui Ursus la Sinodul de la Niceea, organizat de împărăteasa Irina pentru restabilirea cultului icoanelor și condamnarea iconoclasmului, acesta era sau a devenit iconodul său ortodox. Prin numele său de rezonanță romanică Ursus a fost ales ca episcop dintre clericii care vorbeau această limbă, deci dintre locuitorii autohtoni, mai ales că descoperiri paleocreștine și chiar contemporane cu Ursus mai sînt cunoscute pe teritoriul fostului caganat avar și chiar în Banat în zona imediat apropiată de Sînnicolau Mare. Dintre acestea amintim în primul rînd pe cele de la Felnac, Periam, Pecica și chiar Sînnicolau Mare[38]. Participarea lui Ursus la Sinodul de la Niceea dovedește clar că el avea permanente legături cu Constantinopolul, iar acestea erau cunoscute, fără îndoială, și de către zoapanii Buela și Butaul sau chiar de către cagan. Deosebit de semnificativ în această privință este semnalarea în anturajul împărătesei Irina a patriciului Constantin al lui Boilas, care eventual ar putea fi identificat cu fiul zoapanului Buela. În cazul că zoapanul Buela, respectiv Boilas, a fost făcut *patricius* de către împăratul Constantin V, atunci prezența fiului său Constantin (ce purta numele nașului său imperial) în anturajul intim al împărătesei Irina era firească, știut fiind că fiii federaților aliați erau reținuți la curtea imperială ca garanție ori recompensă pentru fidelitatea tatălui (ca la curtea lui Carol cel Mare fiii vasalilor sau aliaților săi). Favoarea de a o însoți pe împărăteasă într-un car de aur tras de patru cai albi alăturea de alți trei patricieni, ce aveau și înalte funcții mili-

Nova et amplissima collectio, Florence, XII, p. 1031 sq.; G. Ostrogorski, *op. cit.*, p. 144 sq., 207 sq.; N. Iorga, *op. cit.*, p. 234; M. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, București, 1980, p. 81 sq.

[36] I. Bona, în „Acta Arch. Hung.", 1966, p. 217; P. Ratkos, în „Stud. Zv.", 1968, p. 188 sq.

[37] I. Bona, *op. cit.*, p. 310 sq.; P. Ratkos, *op. cit.*, p. 184 sq.

[38] J. Hampel, *op. cit.*, II, p. 50 sq., III, pl. 43, 1—4 (Sînnicolau Mare, inel din aur ornamentat cu cruce); idem, II, p. 392 sq, 747 sq, III, pl. 446 (Felnac, cruci și limbă de curea ornamentată cu cruci); N. Fettich, Arch. Hung., I, 1926, p. 32 sq, pl. IV, 1, 15, 17, V, 33, 45 (Falnac); D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, Budapest, 1961, p. 144, pl. 213, 13 (Pecica, cataramă de tip Sucidava ornamentată cu cruce). În Muzeul Banatului din Timișoara se află un vas de bronz descoperit la Periam, ornamentat cu o cruce cu brațe egale, ce urmează a fi publicat de D. Țeicu. Informația o datorez amabilității colegilor F. Medeleț și D. Țeicu.

tare, s-ar explica prin faptul că patricianul Constantin al lui Boilas se bucura de aceeași prețuire. Această procesiune petrecut de-a lungul străzilor metropolei, de la biserica Sfinții Apostoli (unde era înmormîntat Constantin V) pînă la palatul imperial, tocmai în a doua zi de paști, cînd locuitorii Constantinopolului erau pe stradă, ca și împărțirea unor importante daruri mulțimii de către împărăteasă, sugerează mai degrabă o procesiune triumfală. Foarte probabil că împărăteasa vroia să recompenseze astfel pe cei patru patricieni și mulțimea metropolei pentru sprijinul acordat la prinderea și pedepsirea fiilor lui Constantin V, care voiseră cu ajutorul principelui slav Acamir să o detroneze, reinstaurînd iconoclasmul[39]. Sprijinul acordat de către heladici împărătesei Irina, prin alungarea principelui Acamir, era firesc deoarece împărăteasa era originară din Athena, deci ei aveau tot interesul ca ea să rămînă pe tronul imperial. Se pare că nu numai spătarul Theophilact, nepotul împărătesei, a participat la prinderea și pedepsirea uzurpatorilor, ci și cei patru patricieni ce o însoțeau în carul împărătesc. Sprijinul principelui slav Acamir, acordat fiilor lui Constantin V, era de asemenea firesc, deoarece încă din 783 patriciul și logothetul Staurakios, sfetnic intim al împărătesei Irina, a purtat un război victorios împotriva slavilor din Thessalia, Hellada și Peloponez, luînd mulți prizonieri și bogate prăzi, pe care le-a dus la Constantinopol cu ocazia triumfului organizat la Hippodrom[40]. Era normal ca principele Acamir, dimpreună cu războinicii slavi pe care îi conducea, să dorească detronarea împărătesei Irina, dar mai ales să încerce să se răzbune împotriva lui Staurakios, eunucul și sfetnicul intim al împărătesei, care a jucat un important rol la curtea imperială.

Prezența tezaurului de la Vrap[41] din Albania, într-o zonă apropiată acestor evenimente, dar mai ales compoziția sa eterogenă, care constă din vase de cult creștine, din aur și argint, precum și din piese de podoabă „de tip avaric", ar putea eventual să reprezinte o parte din suma plătită de către fiii lui Constantin V, pentru echiparea armatei necesare uzurpării tronului. Faptul că tezaurul de la Vrap este alcătuit dintr-o adevărată colecție de vase de cult, ce au aparținut inițial mai multor biserici și mănăstiri, din diferite zone ale imperiului, sugerează ipoteza că ele proveneau eventual din tezaurul imperial, și anume din loturile de vase sacre confiscate cu aproape trei decenii mai devreme de către Constantin V, deci ar fi plauzibil ca ele să fi ajuns în posesia fiilor săi, iar aceștia la nevoie le-au folosit pentru plata soldaților necesari detronării împărătesei Irina. Cert este că ultimul stăpîn al tezaurului de la Vrap nu a mai avut timpul să folosească vasele și podoabele turnate în tipare bivalve (aplici, limbi de curea, catarame etc.), după cum rezultă din cioturile și liniile de turnare păstrate încă pe unele piese. Chiar faptul că podoabele respective au fost turnate în tipare bivalve, folosite obișnuit pentru turnarea pieselor de bronz, riscînd astfel pierderea unei importante cantități de aur, rămasă sub forma cioturilor și a liniilor

[39] Theophanes, 468, 473 sq.

[40] Theophanes, p. 456 sq.

[41] J. Strzygowski, *Altai — Iran*, p. 1 sq., 240 sq.

de turnare, fără a folosi metoda cea mai firească, cea a „cerei pierdute", la care astfel de pierderi sînt minime, arată că totul s-a făcut în grabă. Este evident că personajul respectiv care a topit vase de cult din aur (eventual vasele nr. 8 și 9, la care s-au mai păstrat doar fundurile), pentru a-și procura la repezeală podoabele necesare împodobirii hainelor și harnașamentelor, nu a mai avut prilejul să le folosească, fiind obligat să le ascundă, fără a mai avea bucuria recuperării și valorificării lor. Principele Acamir a comandat probabil podoabele respective în vederea triumfului ce urma să aibă loc la Constantinopol în cazul că fiii lui Constantin V, pe care el îi sprijinea, ar fi reușit să detroneze pe împărăteasa Irina, explicîndu-se totodată și compoziția eterogenă a acestui tezaur, unic în felul lui.

Similitudinile și contemporaneitatea dintre tezaurul de la Sînnicolau Mare și Vrap au fost subliniate în reptate rînduri, reliefîndu-se mai ales asemănările frapante dintre motivele ornamentale în stilul floral și animalier existente la piesele ce alcătuiesc cele două tezaure[42]. Descoperirea recentă a unei tăvi cu toarta lobată la Ada în Iugoslavia[43], care, prin forma și ornamentația ei, este foarte asemănătoare cu tăvile nr. 5 și 6 din tezaurul de la Vrap și tava nr. 8 din tezaurul de la Sînnicolau Mare, completează cu o nouă analogie legătura strînsă dintre cele două tezaure, înmulțind repertoirul produselor făurite în atelierele iconoclaste. Probabil aceeași factură o are și patera existentă acum în Muzeul Ermitaj, descoperită într-o localitate necunoscută, mai ales că grifonul și cerbul încadrați în medalioane circulare, ca și forma vasului, prezintă analogii foarte apropiate cu vasele nr. 15 și 16 din tezaurul de la Sînnicolau Mare[44]. Toate aceste descoperiri arheologice: Sînnicolau Mare, Vrap, Preslav, Dune, Ada, precum și altele similare lor, prin forma, factura, motivele ornamentale ce le împodobesc, prezintă caracteristicile unor produse provenite din atelierele bizantine. Specialiștii care au analizat în mod detaliat motivistica lor ornamentală au subliniat în repetate rînduri analogiile și contemporaneitatea lor cu piesele turnate de tip avar, descoperite cu precădere în necropolele situate pe teritoriul fostului caganat avar, mai ales că în compoziția tezaurului de la Vrap sînt prezente și piese turnate împodobite cu lujere și grifoni, specifice garniturilor de centuri din perioada avară tîrzie. Repertoriul motivistic al acestor garnituri de centuri constă cu precădere din lujere de viță de vie și grifoni, deși sînt întîlnite și alte motive florale sau geometrice, ori animaliere, inclusiv figuri umane și chiar cruci. Elementele decorative ce împodobesc toate aceste produse, specifice perioadei tîrzii avare au fost socotite ca un stil decorativ specific numit: de tip Sînnicolau Ma-

[42] J. Strzygowski, *op. cit.*, p. 54 sq., 164 sq.; P. Reinecke, în „Germania", 1928, p. 94; T. Horvath, în „Arch. Hung.", XIX, 1935, p. 117 sq.; J. Dekan, în „Slov. Arch.", 1972, p. 388; Z. Klaniča, în „Balcanoslavica", 1972, p. 99.

[43] S. Nagy, în Conférence Internationale, 1971 a Szeged, Budapest, 1972, p. 113, pl. 21, 1—4. Ada este situată pe malul drept al Tisei, doar la cîțiva kilometri spre vest de Sînnicolau Mare. Deosebit de interesantă prin problemele pe care le ridică este necropola avară tîrzie de la Celarevo, cf. R. Bunardzič, *Exibition Menoroth from Celarevo*, Beograd, 1980, p. 25 sq.

[44] V. F. Darkevich, *Byzantine Secular Art in the 12th and 13th Centuries*, Moscova, 1975, p. 263, fig. 376—377.

re[45]. Moda de a folosi cu precădere podoabe ornamentate în acest stil, mai ales în bazinul carpato-dunărean, a fost plasată din punct de vedere cronologic pe parcursul sec. VIII—IX, corespunzînd deci epocii iconoclaste, cînd stilul animalier și floral era frecvent utilizat și în Imperiul bizantin.

Problema cea mai dezbătută și viu discutată în literatura de specialitate a fost și probabil va mai rămîne încă, acea a originii inițiale a motivelor ornamentale și a factorilor care au determinat larga lor răspîndire pe teritorii vaste. Asemănările frapante dintre cataramele decorate cu grifoni de tip bizantin, avaric și germanic au fost subliniate încă din 1934 de H. Kühn[46], care după o savantă trecere în revistă a descoperirilor din Mesopotamia și China pînă în Spania, a ajuns la concluzia că originea folosirii grifonilor ca motiv ornamental este mult mai veche, iar patria inițială era Mesopotamia, unde acest animal fantastic avea un cult mitic aparte. De aici grifonul ca motiv ornamental a pătruns la greci și sciți și la chinezi. Perșii din perioada sasanidă, moștenindu-l prin tradiție, l-au transmis bizantinilor, de la care l-au preluat la rîndul lor avarii, francii și normanzii. H. Kühn a arătat în contnuare, bazîndu-se pe exemple concrete, bine datate, că de pildă cataramele ornamentate cu grifoni erau cunoscute în diverse zone ale Imperiului bizantin înainte de a apărea în caganatul avar, sau în Imperiul carolingian, subliniind pe bună dreptate că, atît la avari, cît și la franci, acest motiv ornamental era străin și nu exista înainte de introducerea lui prin intermediul artei bizantine. Prezența garniturilor de centură decorate cu grifoni și lujere din perioada avară tîrzie a fost explicată de către alți specialiști prin pătrunderea unor populații nomade, venite din diverse zone (Volga, Kama, Altai, Samarcand), bazîndu-se în argumentarea lor pe unele exemplare similare, descoperite în acele zone[47]. Numărul extrem de redus al pieselor turnate descoperite pe vastul teritoriu dintre Altai și Nipru, în comparație cu numeroasele exemplare descoperite în bazinul carpato-dunărean, nu justifică aceste ipoteze, mai ales atunci cînd pe baza acestor exemplare estice se încearcă argumentarea unei migrări a unui important grup ce ar fi pătruns în cîmpia Tisei[48] între anii 670—

[45] T. Horvath, *op. cit.*, p. 104 sq.; M. Tomka, *op. cit.*, p. 230 sq.

[46] H. Kühn, în JPEK, 1934, p. 77 sq; cf. și H. Leclercq, *op. cit.*, VI, 2, col. 1 814 s.v. *griffon*.

[47] J. Werner, în „Stud. Zv.", 1968, p. 279 sq; I. Erdely, *Az avarság és kelet a régészeti forrasok tükrében*, Budapest, 1982, p. 104 sq, 137 sq.

[48] I. Bona, în „Acta Arch.", 1971, p. 308 sq; idem, în „Stud. Turco-Hung.", V, 1981, p. 107 sq.; P. Tomka, în „Acta Orient", 1971, p. 217 sq.; G. László, *A honfoglalokrol*, Budapest, 1974, p. 66 sq.; K. Horedt, în „Arch. Korrbl.", 1983, p. 504 presupune chiar că tezaurul de la Sînnicolau Mare ar fi fost adus în Cîmpia Tisei de către cel de-al patrulea fiu al principelui bulgar Kubrat (cf. Theophanes Confessor, *Cronica*, p. 357). Pentru un alt Kubrat, vărul lui Organa, stăpînul unogundurilor cf. însă Nicephoros, *Breviarium*, p. 24. Identificarea celui de-al patrulea fiu al lui Kubrat cu „hanul" Cuber, care a fugit din Pannonia în zona Campus Ceramesium din apropierea Thessalonicului (cf. Miracula Sancti Demetrii, II, p. 180 sq.), nu este posibilă, cum s-a propus (cf. S. Szadeczky — Kardoss „Stud. Ant.", 1966, p. 84 sq.) deoarece Cuber a părăsit Pannonia în jurul anului 657, deci cu aproape două decenii mai devreme decît ipotetica instalare a unui grup de bulgari în caganatul avar (cf. M. Rusu, în „Bibl. Hist. Rom.", XVI, 1975, p. 130 sq.; idem, în „Rev. Roum. d'Hist.", XX, 3, 1981, p. 459).

680. Dacă într-adevăr aceste populații nomade sau seminomade (turci vestici, bulgari, cuturguri), ar fi fost creatorii garniturilor de centură împodobite cu grifoni și lujere, atunci numărul exemplarelor de acest tip trebuia să fie mult mai mare în patria lor inițială, la fel și diversitatea motivistică sau a pieselor ce alcătuiesc garniturile respective. În schimb, în bazinul carpato-dunărean, pe lîngă un număr impresionant de exemplare se constată tocmai o mare diversitate a pieselor, dar mai ales a motivisticii ornamentale, astfel că aproape fiecare garnitură de centură prezintă alte motive sau combinații de elemente ornamentale, demonstrînd în mod elocvent și sugestiv că numai în această zonă pot fi plasate atelierele în care au fost făurite. Este aproape unanim recunoscut că nomazii și seminomazii nu s-au ocupat cu mineritul și reducerea minereurilor din zăcămintele metalifere (aur, argint, cupru, staniu, zinc, plumb, fier etc.). Numai populațiile autohtone care locuiau în aceste zone și cunoșteau bine bogatele zăcăminte metalifere s-au ocupat timp de secole cu extragerea minereurilor, dobîndind o bogată experiență și o tehnologie din ce în ce mai avansată, ce s-a transmis astfel din tată în fiu și tot aceștia au prelucrat și metalele respective făurind un număr din ce în ce mai diversificat de arme, unelte, piese de podoabă etc. pe care, este adevărat, le-au folosit și nomazii. Ceea ce a rămas încă neelucidat satisfăcător este problema stabilirii concrete a atelierelor în care au fost făurite aceste produse. Kovrig Ilona[49], cu ocazia publicării cimitirelor avare timpurii, a prezentat un număr de scărițe, zăbale, vîrfuri de lănci, lucrate dintr-un fier de o calitate excepțională, ce nu mai apar în cimitirele avare tîrzii. Dacă meșterii făurari avari ar fi cunoscut rețeta făuririi unor astfel de produse, de o calitate superioară chiar celor bizantine, a fi continuat să le execute și în secolele următoare. Rețeta prelucrării fierului inoxidabil, sau de o calitate superioară, era cunoscută însă în China de mai multe secole, iar produsele respective au ajuns pînă în Altai sau Europa, fie prin schimb, fie transportate de grupul de avari veniți de la sud de lacul Baical, deci din zona imediat învecinată cu Imperiul chinez[50]. Întreruperea legăturilor economice, ori de altă natură, cu aceste zone îndepărtate ale Asiei centrale și estice explică și lipsa pieselor din fier de bună calitate în perioada avară tîrzie, demonstrînd totodată că avarii erau numai purtătorii nu și creatorii acestor produse. De altfel și tipurile de scărițe pe care avarii timpurii le aduc în Europa sînt tot de origine estică chinezo-coreană[51], dar în secolele VIII și IX

[49] I. Kovrig, în „Acta Arch.", 1955, p. 165 sq., 178; idem, în „Arch. Ért.", p. 40 sq.; F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, 1959, p. 165 sq; V, 1962, p. 231 sq.

[50] M. Rusu, în *Relations between the autochtonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, București, 1975, p. 123 sq.

[51] Akio Ito, *Zur Chronologie der frühsillazeitlichen Gräbern in Südkoreea*, München, 1971, p. 82 sq.; I. L. Kyzlesso, în „Sov. Arch.", 1973, p. 24 sq.; I. Erdely, Az avarsag, p. 83, pl. 60—62. Analizele chimice, spectrale sau electrono-microscopice ale pieselor din metal, inclusiv ale garniturilor de centură turnate în tehnica „à cire perdu" din bronz sau alamă, ar contribui substanțial la elucidarea problemei originii lor, sau a atelierelor în care au fost prelucrate. Din păcate, numărul acestor analize este extrem de redus cf. N. Fettich, în „Stud. Arch.", 1965, p. 103 sq.; M. U. Vanyek — I. Erdely, în „Arch. Ért.", 1967, p. 97 sq. Ipoteza că

avarii folosesc alte tipuri de scărițe. Semnificativ în această privință este și faptul că, atît bizantinii, cît și carolingienii, interzic prin legi vînzarea armelor de către negustori lor avarilor (cf. Codex. Iust. IV, 41, 2; Cap. Reg. Franc. col. 425, 431).

După aproape două secole de la așezarea avarilor în bazinul carpato-dunărean, prin conviețuire cu localnicii, ori prin contactul direct și indirect cu civilizația bizantină ei și-au schimbat aproape structural felul de viață, devenind sedentari, după cum o dovedesc marile necropole ce au o continuitate neîntreruptă pe toată perioada cît a durat caganatul avar. Conviețuirea îndelungată a avarilor cu populațiile pe care le-au găsit în bazinul carpato-dunărean (romanici, gepizi, longobarzi etc.) ori cu populațiile pe care le-au adus ca aliați (cuturguri, uturguri, slavi, alani), au dus în final la crearea unei sinteze culturale comune, specifică. Și Imperiul bizantin era un conglomerat de populații diverse, deosebite etnic și chiar lingvistic, dar în esență exista o singură civilizație, cea bizantină, chiar dacă zonal pot fi înregistrate unele particularități sau nuanțe specifice, ușor deosebite de sinteza culturală existentă în marea metropolă. Fastul și moda de la curtea imperială, ori cea din Constantinopol, erau considerate ca etaloane demne de a fi imitate și în alte provincii ale imperiului, dar mai ales peste granițele lui. Perșii, arabii, avarii, francii etc., în afară de numeroase produse de import de factură bizantină, au preluat și asimilat o serie întreagă de influențe bizantine. Procesul a fost de fapt reciproc, deoarece și bizantinii au adoptat numeroase influențe, în special din Orient. Mauricius (I, 2, 1—10), cînd recomandă cum să fie echipați călărețiii din armata bizantină, în repetate rînduri îi sfătuiește să poarte brîie „după cum poartă avarii" (deci și cu garniturile de centură similare) ori să-și facă corturile... „după obiceiul avarilor, deoarece sînt frumoase și îmcăpătoare". De asemenea, șeile, scărițele de la șei, împodobirea lăncilor cu flamuri colorate pentru a se distinge unitățile militare între ele, ori ocrotirea cailor cu pături și platoșe pentru a-i apăra de lovituri, le recomandă să se facă tot după moda avară. Deci, moda avară a pătruns și în Imperiul bizantin încă din secolele VI—VII. Era firesc ca și avarii, impresionați de fastul și moda bizantină, să preia nu numai produse de import făurite în renumitele ateliere bizantine, ci și să imite unele produse ca arme, unelte, dar mai ales obiecte de podoabă, ce le plăceau atît de mult acestor războinici nomazi. Cele mai elocvente exemple ni le oferă în primul rînd inventarele „mormintelor princiare" de la: Bócsa, Tépe, Kunbábony, Ozora, Igar, Kunagota, Szeged etc.[52], care, în special, podoabele din aur și argint, sînt de autentică factură bizantină. Tot de factură bizantină sînt și unele produse din descoperirile de la Malaja Pereščepina, Glodusy, Voznyesenski, Zacepilovska, Kelegey, Olbia, Ufa, Kudyrge, Samarcand etc.[53]. Folosirea acestor

aceste garnituri de centură au fost turnate după modele făcute inițial în lemn sau plumb este puțin probabilă, deoarece în acest caz ar exista mai multe exemplare de același tip.

[52] I. Erdély, *L'Art des Avars*, Budapest, 1966, p. 27 sq.; I. Bona, *op. cit.*, p. 307 sq.; E. Toth, în „Cumania", 1972, p. 143 sq.; E. Garam, în „Folia Arch.", 1976, p. 129 sq.

[53] J. Werner, *op. cit.*, p. 279 sq.; C. Balint, în „Acta Arch. Hung.", 1978, p. 173 sq.; I. Erdely, *op. cit.*, p. 30 sq.

produse din aur și argint (pseudocatarame, limbi de curea, vase, cruci, coliere, cornuri de suflat etc.) pentru a argumenta și demonstra pătrunderea unui grup de nomazi din stepele nord-pontice în bazinul carpato-dunărean nu este convingătoare, deoarece piesele respective sînt de evidentă factură bizantină, iar ele reflectă doar relațiile Imperiului bizantin cu populațiile ce locuiau în zonele geografice respective.

Analiza detaliată a elementelor decorative ce împodobesc garniturile de centură din secolele VIII—IX au evidențiat faptul că multe dintre acestea sînt de clară inspirație și proveniență bizantină: grifoni, lei, căprioare, centauri, Nereide, Orfeu, Dionyssos etc.[54]. La toate acestea se mai adaugă elementele florale și geometrice, ce prezintă numeroase analogii în arta bizantină din perioada iconoclastă. Faptul că și în Imperiul bizantin stilul animalier și floral, inclusiv reînvierea iconografiei mitologice elenistice (Nereide, Eros, Ganimede, Centaur etc.), la care se adaugă și iconografia tradițională sasanidă (grifoni, simurgi etc.) este frecvent întîlnită mai ales în a doua jumătate a sec. VIII, sugerează că și în caganatul avar aceste elemente decorative au pătruns tot în acea vreme, dar prin intermediul influențelor bizantine.

Relațiile Imperiului bizantin cu francii se intensifică mai ales în perioada domniei lui Pepin cel Scurt (751—768) și Carol cel Mare (768—814). Se știe că împăratul Leon IV a intenționat să se căsătorească cu Gizela, fiica lui Pepin, iar Constantin VI a fost logodit cu Rothruda-Erythro, fiica lui Carol cel Mare, căreia între anii 781—787 i s-au trimis chiar profesori de limba greacă și de inițiere în obiceiurile bizantine[55]. De asemenea se zvonea chiar despre o căsătorie între Carol cel Mare și împărăteasa Irina (Theophanes, 475, 478). Cert este că dintre numeroasele daruri schimbate între cele două case imperiale unele s-au păstrat pînă în zilele noastre[56]. Avînd în vedere prestigiul de care se bucura

---

[54] K. Benda, în „Slov. Arch.", 1965, p. 399 sq.; I. Erdely, *op. cit.*, p. 39 sq; I. Bona, *op. cit.*, p. 292 sq, 318 sq.; J. Dekan, „Sl. Arch.", 1972, p. 317 sq; G. László, *Vértesszölöstöl Pusztaszerig*, Budapest, 1974, p. 190 sq. Reînvierea mitologiei elenistice în arta bizantină din secolele VI—IX, cu un bogat repertoriu iconografic și motivistic este una din trăsăturile specifice acestei perioade, subliniată constant de către specialiștii în istoria artei, astfel că prezența acestora pe teritoriul caganatului avar era o consecință firească a relațiilor cu Bizanțul.

[55] N. Iorga, *op. cit.*, p. 234—241; G. Ostrogorski, *Geschichte*, p. 138 sq, 148 sq.

[56] Dintre țesăturile de mătase de factură bizantină amintim doar pe cele mai sigure deoarece opiniile specialiștilor diferă asupra datării lor: piesa de mătase a principesei Viventia, fiica lui Pepin cel Scurt, descoperită la Köln; piesa de mătase dăruită de Pepin abației din Mozac, ca și giulgiul din tezaurul catedralei din Sens, ori fragmentele de țesătură din muzeele Aachen și Cluny cf. D. Talbot Rice, *Byzantin Art*, Nordwich, 1968, p. 488 sq., fig. 449; W. Vollbach, în *Die Kunst der Karolinger*, München, 1969, p. 354, fig. 189—190; I. G. Beckwith, în *Actes XIVe Congr. Byz.*, I, București, 1974, p. 347 sq.; C. Delvoye, *op. cit.*, p. 275 sq., fig. 88—89. Cea mai reprezentativă însă este țesătura ce se află acum în tezaurul catedralei din Bamberg, care pare că-l reprezintă pe împăratul Teofil (829—842) primind coroana și coiful triumfal, cf. A. Grabar, *op. cit.*, p. 51 sq., pl. VII, 1.

H. Leclercq, *op. cit.*, VII, 1, p. 291 sq., fig. 5 812—5 814 dădea ca exemplu al artei iconoclaste caseta Veroli, din fildeș, pe care însă D. Talbot Rice, *op. cit.*, p. 438, fig. 402—404 și alții o datează în sec. X, cf. însă și opinia lui A. Grabar, *op. cit.*, p. 169; idem, *„Actes XIVe Congr. Byz."*, I, p. 336 sq. Ca și la țesăturile

arta și moda bizantină, era firesc ca meșterii din Imperiul carolingian să imite unele produse ale atelierelor bizantine. Exemple elocvente ne oferă numeroasele cataramе decorate cu grifoni, descoperite în necropolele merovingiene tîrzii și carolingiene, răspîndite pe un vast teritoriu[57]. Deoarece cataramele decorate cu grifoni din imperiul carolingian, ori garniturile de centură decorate cu același animal fantastic din caganatul avar, nu pot fi datate cu suficientă precizie, nefiind găsite în asociere cu monede, nu avem indicii sau dovezi concrete pentru datarea lor de pildă în secolul VII. Încercările repetate de sincronizare a descoperirilor merovingiene și carolingiene cu cele avare, au adus contribuții substanțiale la cunoașterea mai clară a relațiilor dintre franci și avari, precizîndu-se concret unele puncte de reper cronologice sigure[58], dar tocmai secolul VIII este din păcate cel mai puțin cunoscut. Avînd în vedere faptul că și în Imperiul bizantin grifonii și alte elemente decorative cu care sînt asociați pot fi datate cu precădere în a doua jumătate a secolului VIII, ar fi normal ca și la avari sau franci, inclusiv normanzi, turci sau bulgari, aceste elemente decorative să fi fost folosite concomitent, dar mai ales ceva mai tîrziu.

Tezaurul de la Sînnicolau Mare, prin tehnica și forma vaselor, dar mai ales prin inscripțiile și întreg repertoriul motivistic pe care îl prezintă, constituie exemplul cel mai elocvent al relațiilor existente între Imperiul bizantin și caganatul avar în secolul VIII. Izvoarele scrise apusene contribuie și ele, direct sau indirect la elucidarea acestei probleme. Ca urmare a îndelungatelor lupte dintre avari și franci, în final în anii 795 și 796, Pepin, fiul lui Carol cel Mare, efectuează expediții la est de Dunăre, pătrunzînd pînă la reședința caganului, unde s-au dat lupte înverșunate în care au murit mai multe căpetenii avare, iar rămășițele armatei avare înfrînte au fost alungate la est de Tisa. Izvoarele apusene care relatează desfășurarea evenimentelor, dar mai ales a momentului distrugerii așezării unde își aveau reședința caganul și căpeteniile, povestesc cu multă uimire de mulțimea tezaurelor și de bogăția prăzilor de

---

de mătase opiniile specialiștilor diferă cînd datează casetele din ivoriu. Pentru exemplificare amintim casetele de la Cluny și Troyes, cf. O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archeology*, Oxford, 1911, p. 231, fig. 11 și 144—145; K. Weitzmann, în *l'Art Byzantin*, p. 143 sq., 161 sq., nr. 52; D. T. Rice, *op. cit.*, fig. 405—406; K. Wessel, *Die Kultur von Byzanz*, 1970, p. 122 sq., fig. 79 și 80, 209. Referitor la scenele de pe caseta Troyes credem că ar fi posibilă identificarea celor doi împărați îmbrăcați în mare ținută de luptă, călărind cai acoperiți cu harnașamente specifice modei regilor sasanizi, cu Leon III și Constantin V flancînd orașul lor natal Germaniceea, pe care l-au eliberat de sub jugul sasanid, după cum ar sugera femeia care îi întîmpină cu o coroană triumfală în mînă. Săgetarea leului ar sugera victoriile succesive ale celor doi împărați asupra perșilor, iar vînătoarea mistrețului și păsările sînt motivele preferate epocii.

Dintre piesele de metal amintim doar cana așa-numită a lui Carol cel Mare, cf. K. Wessel, *op. cit.*, p. 254, fig. 161, dar numărul acestora este mult mai mare.

[57] H. Kühn, *op. cit.*, p. 80 sq., fig. 1. Influențele bizantine însă sînt mult mai complexe și s-au manifestat în diverse domenii, cf. D. T. Rice, *op. cit.*, p. 534 sq.; C. Delvoye, *op. cit.*, p. 278 sq.

[58] P. Reinecke, *op. cit.*, p. 94 sq.; E. Keller — V. Bierbrauer, în „Slov. Arch.", 1965, p. 380 sq.; F. Stein, în „Stud. ZV", 1968, p. 238 sq.; A. Lippert, în „Conference, 1971, Szeged", p. 143 sq.

tot felul pe care francii și aliații lor le-au capturat de la avari[59]. Einhard (*Vita Caroli Magni*, cap. XIII) relatînd despre aceste lupte spune printre altele: „Atîta aur și argint s-a găsit în reședința regală, atîtea prăzi prețioase s-au ridicat de pe urma luptelor, încît se poate crede că pe drept francii au răpit hunilor (avarilor) cea ce aceștia pe nedrept răpiseră altor neamuri".

Bogăția excepțională a prăzilor capturate de la avari i-au impresionat pe toți cronicarii timpului, care relatează în diferite feluri despre dărnicia lui Carol cel Mare, care din tezaurul capturat a trimis daruri bogate papei Leon III prin abatele Angilbertus, precum și mănăstirilor și bisericilor episcopale. Alte daruri valoroase ... „le-a împărțit cu mînă largă între optimații, curtenii și ceilalți slujitori cu arma de la palatul său"[60]. Semnificativă pentru compoziția tezaurului de la Sînnicolau Mare este relatarea lui Beatus Rhenanus, care amintește printre darurile pe care le-a primit catedrala din Mainz (Moguntiacum) de la Carol cel Mare o cruce masivă din aur, denumită Benna și două potire *(calices)* tot din aur, dintre care un potir cu două torți avea greutatea de 18 mărci și înălțimea de un cot, iar grosimea peretelui de un deget, fiind împodobit cu pietre prețioase. Chiar dacă greutatea crucii și a potirelor respective este exagerat de mare în comparație cu crucea și potirele nr. 22 și 23 din tezaurul de la Sînnicolau Mare, importantă este semnalarea existenței acestor vase de cult creștine și a unei cruci masive din aur în tezaurul caganului avar. Potirele și crucea respectivă au putut ajunge în tezaur din prăzile luate cu ocazia repetatelor incursiuni în Imperiul bizantin, mai ales în secolele VI—VII, dar ele puteau fi și primite în dar de la un împărat bizantin, în același scop ca și tezaurul de la Sînnicolau Mare în sec. VIII, cînd avarii aveau și un episcop. Cert este că caganii avari au arătat multă înțelegere și indulgență față de populațiile creștine ce trăiau sub dominația lor, după cum o dovedesc cimitirele creștine de tip Keszthely[61].

Avînd în vedere vasele din tezaurul de la Sînnicolau Mare destinate cultului, deci foarte probabil unei biserici episcopale, se pune problema unde își avea Ursus, episcopul avariților, sediul episcopal. Logic ar fi ca scaunul lui episcopal să fi fost plasat undeva unde era și reședința caganului sau a celor doi zoapani creștini Buela și Butaul, deci undeva aproape de rîul Tisa și nu prea departe de Sînnicolau Mare, eventual în zona localității Titel, unde se mai văd încă pe teren valuri de pămînt ce formează un triunghi întins, deosebit de puternic fortificat, care eventual ar putea fi identificat cu „ringul" în care se află

[59] Ann. Fuld., a. 795,796; Ann. Einhardi a. 795,796; Ann. Lauresham. a. 795,796 etc., cf. S. Szadeczky-Kardoss, în „Op. Byz.", I, Szeged, 1972, p. 108 sq; A. Bărcăcilă, în „Apulum", I, 1939—1942, p. 203 sq. Precizarea că prăzile respective au fost transportate cu 15 care trase fiecare de către patru boi sugerează cu aproximație cantitatea de aur, argint, haine prețioase etc. pe care francii le-au luat de la avari, cf. J. B. Ross, în „Speculum", 1950, p. 222 sq.; M. J. Fehér, *Az avar kincsek nyomában*, Buenos Aires, 1972, p. 57 sq., 81 sq.

[60] Ann. Einhardi, a. 796.

[61] I. Bona, *op. cit.*, p. 294 sq.

reşedinţa caganului şi a căpeteniilor avare[62]. Avînd în vedere faptul că Ursus ţinea liturghia şi predicile în limba latină şi avară nu ar fi exclus ca prin tradiţie el să fi avut iniţial scaunul episcopal în unul dintre vechile sedii episcopale: Sirmium, Bassianae, Singidunum, Margum sau Vininacium, situate în zonă, pe malul drept al Dunării. Dacă Ursus ar fi păstorit peste populaţia romanică şi avarii din Transdanubia, atunci izvoarele apusene l-ar fi amintit cu siguranţă, deoarece tocmai la sfîrşitul secolului VIII cronicile respective îi amintesc pe episcopii şi chorepiscopii care desfăşurau o rodnică activitate misionară în partea vestică a caganatului avar, reuşind să cîştige numeroşi adepţi pentru biserica de la Roma, printre care se enumerau şi importante căpetenii avare[63], deşi numele acestor capcani şi tuduni (Theodorus, Zodan, Abraham, Isaac) ar sugera mai degrabă că ei au fost iniţial iconoduli — ortodocşi sau eventual iconoclaşti, iar după înfrîngerile suferite, mai ales în anii 795—796, au trecut apoi la catolicism, depinzînd de biserica de la Roma. Pare însă mult mai plauzibilă ipoteza că atît zoapanii Buela şi Butaul, cît şi episcopul Ursus au trăit mai degrabă undeva pe teritoriul Banatului sau al Voievodinei, într-o zonă nu prea îndepărtată de Sînnicolau Mare, ori de reşedinţa caganului şi a căpeteniilor avare semnalată în această zonă în izvoarele scrise apusene. În acest caz Ursus păstorea peste avarii, românii şi alte populaţii ce trăiau pe acest teritoriu. Deoarece Sînnicolau Mare este situat doar la cîţiva kilometri spre est de mlaştinile Tisei, după luptele înverşunate cu francii, sau chiar în timpul acestora, unul dintre cei doi zoapani, sau o altă căpetenie avară, voind să salveze tezaurul bisericii episcopale, precum şi cel personal (cornul de comandant de pildă), fiind poate urmărit de duşmani, sau temîndu-se de un pericol iminent, a îngropat tezaurul în grabă în insula formată de braţele rîului Aranca, cu speranţa că după ce va trece pericolul îl va scoate la lumină, dar persoana sau persoanele respective se pare că au murit înainte de a putea transmite cuiva apropiat lor unde a fost scuns tezaurul.

În concluzie, ca urmare a schiţării fugare a cadrului istoric prezentat se poate presupune şi susţine că tezaurul de la Sînnicolau Mare a fost făurit în atelierele imperiale bizantine din perioada împăraţilor iconoclaşti, mai probabil pe timpul împăratului Constantin V, care l-a dăruit zoapanilor Buela-Boilas şi Butaul, precum şi bisericii episcopale a avarilor, iar ascunderea lui a fost cauzată, foarte probabil, de luptele înverşunate dintre avari şi franci, cînd a fost distrusă şi reşedinţa caganului şi a căpeteniilor avare.

Sperăm că sugestiile şi ipotezele de lucru formulate, cu rezerva cuvenită, vor stimula specialiştii din diverse domenii pentru a-şi uni forţele şi cunoştinţele în vederea elaborării unei lucrări monografice, care folosind toate mijloacele de investigare ştiinţifică (inclusiv analiza electrono-microscopice, examinări cu raze gamma şi iridium 192 etc.) vor ana-

---

[62] M. Rusu, Relations, p. 148 sq., fig. 5.

[63] I. Bona, în „Acta Arch.", 1966, p. 310 sq.; 1971, p. 324 sq.; P. Ratkos, *op. cit.*, p. 182. P. Váczy, „Acta Ant.", 1972, p. 408 sq.

liza şi studia acest tezaur, *sine ira et studio*, pentru a oferi marelui public o viziune de ansamblu şi unitară asupra acestei importante descoperiri arheologice, ce a intrat de mult în patrimoniul artistic şi ştiinţific european.

MIRCEA RUSU

LISTA PRESCURTĂRILOR

Acta Ant. = Acta Antiqua. Budapest.
Acta Arch. = Acta Archaeologica, Budapest.
Acta Orient. = Acta Orientalia, Budapest.
Actes XIV . Congr. Int. Byz. = Actes du XIV Congrés Interantional des Études Byzantines, Bucureşti.
Ann. Fued. = Annales Fuldenses
Ann. Einhardi = Annales Einhardi
Ann. Lauresham = Annales Laureshamenses
Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő, Budapest.
Arch. Epigr. Mitt. Wien = Archäologisch—Epigraphische Mitteilungen, Wien.
Arch. Hung. = Archaeologia Hungarica, Budapest.
Arch. Korrbl. = Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.
B Z = Byzantinische Zeitschrift, München.
Bibl. Orient. Hung. = Biblioteca Orientalia Hungarica, Budapest.
Bibl. Hist. Rom. = Bibliotheca Historica Romaniae, Bucureşti.
Conference 1971 Szeged. = Conference International 1971 a Szeged.
Fol. Arch. = Folia Archaeologica, Budapest.
F H D R = Fontes Historiae Daco—Romaniae, Bucureşti.
JPEK = Jahrbuch für Prähistorischen und Etnographischen Kunst, Leipzig.
Izv. Arh. Inst. = Izvetija na Arheologiceskija Institut, Sofia.
Mag. Ny. = Magyar Nyelv, Budapest.
MFME = A Móra Ferenc Műzeum Évkönyve, Szeged.
Nyr. J. A Műz. Évk. = A Nyiregyházi Jósa András Műczum, Évkönyve, Nyiregyháza.
Op. Byz. = Opuscula Byzantina, Szeged.
Rev. Étud. Hongr. = Revue des Études Hogroise, Budapest.
Rev. Roum. d'Hist. = Revue Roumanie d'Histoire, Bucureşti.
Slov. Arch. = Slovenská Archeologia, Bratislava.
Stud. Ant. = Studia Antiqua, Budapest.
Stud. Slav. = Studia Slavica, Budapest.
Stud. Turco—Hung. = Studia Turco—Hungarica, Budapest.
Stud. Zv. = Studijné Zevsti, Nistra.
Ung. Jahrb. = Ungarische Jahrbucher, Budapest.

NEUE GESICHTSPUNKTE HINSICHTLICH DES SCHATZES VON SÎNNICOLAU MARE

(Zusammenfassung)

Die Umstände, unter denen der Schatz entdeckt wurde, aber vor allem die Zusammensetzung dieses Schatzes können auf Grund der veröffentlichten Dokumentation schwer nachvollzogen werden, weil die in den Archiven befindlichen Daten nicht vollständig veröffentlicht wurden und die veröffentlichten unzulänglich und

widersprüchlich sind. Die interessantesten Informationen befinden sich im Bericht des Abtes Neumann, des damaligen Direktors des Kaiserlichen Kabinetts für Numismatik und Antiquitäten in Wien. Aus dem Bericht geht hervor, daß der Schatz am 3. Juli 1799 von einem Bauern namens Nerva (Nera, Neva) Vuin im Garten seines Hauses, das jetzt auf der Comoriistraße Nr. 19, im Südwesten der Stadt Sînnicolau Mare liegt, entdeckt worden sei. Das Museum für Kunstgeschichte in Wien erwarb folgende Gegenstände: sieben Kannen (Nr. 1—7 nach der von J. Hampel anfangs gegebenen Numerierung), ein Tablett (Nr. 8), vier Becken (Nr. 9, 10, 20, 21), drei Tassen (Nr. 11, 12, 19), zwei Opferschalen (Nr. 15, 16), drei Gefäße mit Tierköpfen (Nr. 13, 14, 18), zwei Pokale (Nr. 22, 23) und ein Kommandantenhorn (Buccina). Im Bericht wird erwähnt, daß gemäß den Aussagen eines Augenzeugen der Schatz viel größer war und auch andere große Gefäße umfaßte, so daß sein Wert auf 24000—25000 Goldmünzen geschätzt wurde, gegenüber den 10086 Goldmünzen, mit denen die 23 Gegenstände angekauft wurden. Der Bericht des Augenzeugen ist glaubhaft, weil der Schatz anscheinend aus Gefäßpaaren bestand, wobei jetzt die Paare der Gefäße 1, 2, 5, 6, 7, 8, 18 und 19 fehlen, die über 6 kg schwer gewesen wären, während die erworbenen Gefäße rund 10 kg wiegen. Interessant ist auch die Tatsache, daß die Frau des Entdeckers, Iconia Vuin, dreimal nach Wien reiste, um die Rechte, die ihnen als Entdecker zukamen, zu fordern, bei welcher Gelegenheit sie dem Abt Neumann erzählte, daß sie vor 30 Jahren (also 1769) im Bett oder am Ufer des Flusses Aranca eine Kiste mit Münzen entdeckt hätte, die sie den Behörden übergeben habe. Desgleichen berichtet V. Grozescu (a.a.O., S. 29), er habe im Kloster Bezdin ein Kreuz von großem Wert gesehen, das der Entdecker des Schatzes dem Kloster geschenkt habe. Aus Urkunden geht hervor, daß auch noch andere Gegenstände zum Schatz gehörten: eine Goldstange, Ohrringe usw.

Bedeutsam und interessant ist die Tatsache, daß die mazedo-rumänischen Kaufleute und Brüder Cristofor Nacu und Chirilă Nacu im Jahre 1871 die Gutsbesitze Sînnicolau Mare und Teremia (mit den dazugehörigen Dörfern und Wäldern) mit 700000 Forint kauften und Nerva Vuin 64 Joch Ackerboden und 4 Stiere schenkten. Wenn die beiden Brüder Nacu, als Eigentümer des Guts, von Nerva Vuin nichts bekommen hätten, warum haben sie ihm dann ein so kostbares Geschenk gemacht, und wie konnte es sich der „Leibeigene" Nerva Vuin leisten, dem Kloster Bezdin ein so kostbares Kreuz zu schenken? Auch wollen wir erwähnen, daß sowohl Nerva Vuin als auch die anderen Kaufleute, die die Goldgefäße von diesem kauften, Mazedorumänen waren.

Interessant ist auch die Tatsache, daß Kaiser Joseph II. persönlich in Sînnicolau Mare war und die Brüder Nacu unterstützte, die beiden ausgedehnten Gutsbesitze zu kaufen, wobei er ihnen auch den Adelstitel verlieh, während Kaiser Franz I. die Erziehung von Cristofor Nacus Sohn, Alexandru, der mit 16 Jahren verwaiste, besorgte und ihm, nachdem dieser großjährig wurde und zum Katholizismus übertrat, nicht nur das alte Adelsdiplom anerkannte, sondern ihm auch den Titel eines Grafen verlieh und seinen Namen in Nako umänderte. Schlußfolgernd kann man mit Sicherheit behaupten, daß der Schatz von Sînnicolau Mare viel größer war und nicht nur die 23 jetzt im Kunstmuseum in Wien vorhandenen Gegenstände umfaßte.

Wegen seiner Zusammensetzung, aber vor allem wegen den Inschriften, die sich auf einigen Gefäßen befinden, wurde der Schatz von hervorragenden Fachleuten verschiedener Gebiete (Archäologen, Philologen, Historiker, Kunsthistoriker

usw.) gründlich untersucht und studiert. Diese veröffentlichten 150 spezielle Abhandlungen und sogar Monographien großen Umfangs. Auf Grund der Analogien mit anderen Gefäßen, der Stilistik der Ornamentmotive oder der Texte der Inschriften gehen die Meinungen der Fachleute hinsichtlich der chronologischen Eingliederung, der ethnischen Zuteilung usw. auseinander. Der Schatz wurde nacheinander den Hunnen, den Gepiden, den Avaren, den Kuturguren, den Bulgaren, den Petschenegen, den Ungarn, den Rumänen usw. zugeschrieben und folglich schwankte die chronologische Eingliederung zwischen dem 4. und 11. Jahrhundert.

Ohne polemisieren zu wollen, hat der Verfasser einige technische und technologische Bemerkungen aufgestellt und die historischen Argumente und archäologischen Analogien hervorgehoben, die dafür sprechen, daß die Gefäße des Schatzes in der zweiten Hälfte des 8. Jh. in einer byzantinischen (eventuell kaiserlichen) Werkstatt hergestellt wurden. Da der Verfasser die Meinung einiger Fachleute, die den Schatz den Avaren zuschreiben, teilt, versuchte er neue historische und archäologische Argumente zu bringen, um die Hypothese zu stärken, gemäß welcher der byzantinische Kaiser Konstantin V. (741—775) den Schatz avarischen Würdenträgern, den Zoapanen Buela (Boilas) und Butaul, sowie der bischöflichen Kirche der Avaren schenkte. Auf Grund schriftlicher westlicher Quellen gelangte der Verfasser zum Schluß, daß der Schatz in Sînnicolau Mare infolge der erbitterten Kämpfe von 795—796 zwischen Avaren und Franken versteckt wurde.

Das charakteristischste Merkmal der Gefäße, die den Schatz bilden, ist die Tatsache, daß die meisten einen gewissen funktionellen Zweck erfüllten und von Anfang an einem religiösen Kult, vor allem dem christlichen bestimmt waren. Der Text der Inschriften in griechischer Sprache von den Becken Nr. 9 und 10 zeigt eindeutig, daß diese dem christlichen Kult bestimmt waren: „Durch reines Wasser, Herr, zu ewigem Leben". Für die Inschriften mit großen griechischen Buchstaben vom Becken Nr. 21 wurde schon seit den ersten Veröffentlichungen des Schtzes die Lesart in griechischer Sprache mit folgender Übersetzung vorgeschlagen: „† Buela Zoapan im Tes (oder Teis) und Dygetoiland, Butaul Zoapan im Tagro und Teisland". Obwohl die Übersetzung als gezwungen angesehen wurde, scheint der Gedanke, daß die Zoapanen Buela und Butaul die von den Geten, Tagren und Jazigen bewohnten Länder beherrschten, annehmbar zu sein, wenn man bedenkt, daß zum Beispiel Ptolemäus (III, 5, 1, 11) die drei Völker erwähnt, während die Vorliebe der byzantinischen Kanzlei für die antiken Benennungen der norddonauischen Völker gut bekannt ist und bei den byzantinischen Chronisten häufig angetroffen wird. Wahrscheinlich waren aber dem Meister, der die Inschrift gravierte, die Namen dieser Völker nicht vertraut und deshalb übertrug er sie mit einigen Fehlern. V. Thomsen schlug aber für dieselbe Inschrift eine Lesart in türkischer Sprache mit folgender Übersetzung vor: „Le Zoapan Bouila a achevé la coupe (cette coupe) à boire qui par le Zoapan Boutaul a été à être suspendu". Andere Lesarten und Übersetzungen, die je nach der vorgezogenen türkischen Sprache leicht abweichen, wurden von S. Mladenov, G. Németh, I. Németh, M. Mavrodinov, D. Csallány u.a. vorgeschlagen. Das Lesen in einer türkischen Sprache ist aber nicht zweckentsprechend oder ohne annehmbaren logischen Sinn, weil der Text in einer solchen Sprache mit dem Herstellungsprozeß und vor allem mit dem funktionellen Zweck des betreffenden Gefäßes in Widerspruch stehen würde. Das am Anfang der Inschrift stehende Kreuz zeigt klar, daß die beiden Zoapanen Christen waren. Folglich ist es nicht glaubhaft, daß sie als Neophiten die heilige Bestimmung des Gefäßes änderten und es als „Trinkbecher" bei

Gelagen verwendeten. Desgleichen ist es unwahrscheinlich, daß der Zoapan Butaul dem betreffenden Meister 22-karätiges Gold gab, damit dieser ihme eine Schnalle mache, die dem Aufhängen eines Gefäßes, das ursprünglich auf Bestellung des Zoapanen Buela aus Gold von derselben Güte hergestellt worden war, dienen sollte. Übrigens sieht man am Becken Nr. 9 klar, daß das Ornamentimotiv des Frieses an der Stelle, wo die Schnalle angebracht werden sollte, unterbrochen wurde, was eindeutig beweist, daß das Becken mit diesem Zusatz entworfen wurde. Noch weniger glaubhaft ist die Lesart von S. Mladenov, weil kaum anzunehmen ist, daß das betreffende Becken mit der negativen Darstellung des äußeren Medaillons blieb, bis der Zoapan Butaul die „Behebung" dieses Fehlers anordnete. Die inneren Medaillons vom Becken Nr. 20 oder von den Opferschalen Nr. 15 und 16 beweisen, daß auch am Becken Nr. 21 das innere Medaillon gleichzeitig mit dem Gefäß gemacht worden ist.

Sowohl die technischen und technologischen Faktoren, als auch die Ornamentmotivistik, einschließlich die ikonographische, widerlegen eine Datierung der einzelnen Gegenstände des Schatzes in eine Zeitspanne, die mehrere Jahrhunderte umfaßt (zwischen 820 und 1020), wie vorgeschlagen wurde, weil man schwerlich annehmen kann, daß die betreffenden Gefäße von verschiedenen Meistern in weit voneiander entfernten Werkstätten und in großen Zeitabständen hergestellt worden sind.

Hinsichtlich der auf die Gefäße gravierten „Runen" äußert der Verfasser die Meinung, von der Inschrift vom Gefäß Nr. 8 ausgehend, die mit „† D N † *(Dominus Noster)* beginnt, daß die betreffenden Anfangsbuchstaben dem Namen eines Kaisers vorangestellt wurden, während mit den anderen Anfangsbuchstaben die Namen der Würdenträger, die für die Güte des Goldes verantwortlich waren, angegeben werden, wie man das häufig auf byzantinischen Gold und Silbergefäßen antrifft. Wahrscheinlich sind die viel umstrittenen „Runen" nichts anderes als griechische Buchstaben, wie Stamen Mihailov bewies, so daß die auf ihnen fußenden Datierungen und ethnischen Zuteilungen nicht mehr gültig sind.

Die techinsche und künstlerische Meisterschaft, mit der die Gefäße von Sînnicolau Mare hergestellt wurden, zeigt deutlich, daß sie in Werkstätten mit langwährender Tradition entstanden, wo verschiedene Techniken vereinigt wurden (Gravieren, Ajourieren, Emaillieren, Schweißen) und die Kunstmeister auch gründliche Kenntnisse zur Feststellung der Reinheit des Goldes besaßen, weil nur so erklärlich ist, daß die Gefäße je nach der Güte des Goldes in Gruppen eingeteilt werden können (siehe Note 10).

Die Historiker, Archäologen und vor allem die Kunsthistoriker verwiesen darauf, daß die zur Aufnahme der orientalischen Einflüsse in die byzantinische Kunst günstigste Zeitspanne vor allem die Epoche der ikonoklasten Kaiser (717—843) war, als der Blumen- und Tierstil sich in vollem Aufschwung befand. Der Prozeß der Ersetzung der traditionellen christlichen Ikonographie mit dem Blumen- und Tierstil verstärkte sich und breitete sich vor allem zur Zeit des Kaisers Constantin V., der die Zerstörung der Heiligenbilder und ihre Ersetzung mit weltlichen Darstellungen anordnete, aus. Die Verzierungen mit ornamentalen Blumen- und Tiermotiven, sowie die Darstellung des Kaisers, der Kampf- und Jagdszenen, der Pferderennen usw. waren jetzt die Hauptthemen, mit denen die Kirchen, die öffentlichen und privaten Bauten, die teueren Gewebe, die Elfenbeinskulpturen, die wertvollen Gegenstände aus Gold und Silber geschmückt wurden. Konstantin V. siedelte ebenfalls Kolonisten und Gefangene aus der Ge-

gend der Städte Germaniceea, Theodosiopolis, Mitilene usw. um und unter diesen befanden sich wahrscheinlich auch die Kunstmeister, die die Gefäße aus dem Schatz von Sînnicolau Mare herstellten. Sie waren vom Vater auf den Sohn seit mehreren Generationen mit der orientalischen Arbeitstechnik und Motivistik vertraut und willigten gerne ein, nach den neuen Anweisungen und Anardnungen des ikonoklasten Kaisers zu arbeiten. Nachdem der Verfasser auch andere Erzeugnisse aus den Werkstätten der ikonoklasten Zeitspanne vorstellt, gelangt er zur Schlußfolgerung, daß der gesamte Schatz von Sînnicolau Mare infolge seiner Zusammenstellung, seines Blumen- und Tierstils, einschließlich des ikonographischen Stils, aber vor allem infolge der Verschmelzung der religiösen Motive mit den weltlichen, als ein Erzeugnis der Goldschmiedekunst aus der ikonoklasten Zeitspanne angesehen werden kann. Anschließend bringt der Verfasser historische Beweisgründe, die für die Herstellung der betreffenden Gefäße zur Zeit Konstantins V sprechen, und beschreibt flüchtig auch die fast zwei Jahrzehnte lang dauernden Kämpfe des Kaisers mit den bulgarischen Khans. Infolgedessen nimmt der Verfasser an, daß die Identifizierung des Khans Sabinus mit „...Seben, großer Zoapan Bulgariens", wie es auf einer Inschrift, die auf eine in Preslav entdeckte Tasse (siehe Tafel III) graviert wurde, steht, glaubhaft sei. Diese Tasse weist so auffallende Analogien mit der Tasse von Dune (Tafel III) auf, was Form, Machart und Ornamentik betrifft, daß von aller Anfang an einleuchtet, daß beide aus derselben Werkstatt stammen. Diese beiden Tassen ähneln sehr mit den Tassen Nr. 11 und 12 (Tafel III/) aus dem Schatz von Sînnicolau Mare. Auch andere in Bulgarien gemachte Funde, zum Beispiel der Goldteller von Preslav, der Schatz von Madara mit Schmuckstücken, die für ein fürstliches Gewand spezifisch sind usw., sind charakteristisch für die byzantinische Kunst aus der ikonoklasten Periode. Der byzantinische Einfluß war eigentlich viel komplexer und kam in den verschiedensten Gebieten (Architektur, Kunst, Handwerk usw.) aber vor allem am Hof der bulgarischen Khans zum Ausdruck, die sogar die griechische Sprache in ihre Kanzlei einführten, wie die Inschriften aus der ikonoklasten Zeitspanne, also vor Boris Mihail, beweisen.

In diesem historischen Zusammenhang wäre es sehr gut möglich, daß der Kaiser Konstantin V., der ein guter General und ein rafinierter Diplomat war, versucht hat, auch die Avaren mit kostbaren Geschenken und anderen Mitteln zu seinen Verbündeten zu machen. Die Verstärkung der wirtschaftlichen, kulturellen und politischen Beziehungen zwischen dem byzantinischen Kaiserreich und dem avarischen Khaganat im Laufe des 8. Jh. wird durch zahlreiche archäologische Entdeckungen veranschaulicht, vor allem durch die wertvollen und prächtigen Gold und Silbererzeugnisse byzantinischer Machart, die zum Inventarium der avarischen „Fürstengräber" gehören, aber auch durch andere zahlreiche Einfuhrgüter byzantinischer Art, die in den Niederlassungen und Nekropolen vom Gebiet des ehemaligen avarischen Khaganats entdeckt wurden. Durch Verhandlungen, über die wir heutzutage nichts mehr wissen, gelang es Konstantin V. die Zoapanen Buela (bzw. Boilas) und Butaul zu gewinnen, er taufte sie und gab ihnen und der bischöflichen Kirche reiche Goldgeschenke und verlieh ihnen wahrscheinlich auch die Würde eines *patricius*, so wie es dann später im Jahre 777 erwiesenermaßen auch sein Sohn, Leon IV. machte, der den bulgarischen Khan Telering taufte, ihm den Titel eines *Patricius* gab und ihn mit der Prinzessin Irene, die Tochter seiner Schwester, verheiratete.

Das Vorhandensein eines avarischen Bistums ist in den Urkunden der Synode von Niceea von 787 belegt, wo die Unterschrift des Bischofs Ursus der Avariten an 73. Stelle auftaucht. Dieser Bischof, dessen Namen eine romanische Resonanz aufweist, wurde von den Geistlichen, die diese Sprache sprachen, von den Einheimischen also, gewählt. Bekanntlich gibt es altchristliche und sogar mit Ursus zeitgenössische Entdeckungen gerade in der Gegend um Sînnicolau Mare (Felnac, Periam ,Pecica usw.). Bedeutungsvoll in dieser Hinsicht ist der urkundliche Nachweis, daß sich im Gefolge der Kaiserin Irene ein *patricius* namens Constantin des Boilas befand, der vielleicht als Sohn des Zoapanen Buela identifiziert werden könnte. Falls der Zoapan Buela, bzw. Boilas, von Konstantin V. zum *patricius* gemacht wurde, ist die Anwesenheit seines Sohnes Konstantin (der den Namen seines kaiserlichen Paten trug) im Gefolge der Kaiserin erklärlich. Die Gunst, die Kaiserin in einem von 4 weißen Pferden gezogenen Wagen aus Gold zusammen mit noch drei anderen Patriziern, die auch hohe militärische Ränge innehatten, zu begleiten, könnte dadurch erklärt werden, daß diese der Kaiserin halfen, Konstantins V. Söhne, die sie mit Hilfe des slavischen Fürsten Acamir entthronen und den Ikonoklasmus wiedereinführen wollten, einzufangen und zu bestrafen.

Weiterhin ist der Verfasser der Meining, daß der berühmte Schatz von Vrap aus Albanien einen Teil des Lohnes darstellt, den die Söhne Konstantin V. dem slavischen Fürsten Acamir für die Hilfe zur Entthronung der Kaiserin Irene gaben. Die Ähnlichkeit und die Zeitgenössigkeit des Schatzes von Sînnicolau Mare mit jenem von Vrap wurden öfters hervorgehoben und man schenkte vor allem der auffallenden Ähnlichkeit hinsichtlich der ornamentalen Motive im Tier- und Blumenstil eine große Aufmerksamkeit. Bei Ada in Jugoslavien (siehe Tafel III/) wurde kürzlich ein Tablett mit gelapptem Henkel entdeckt, das mit den Tabletten Nr. 5 und 6 aus dem Schatz von Vrap und mit dem Tablett Nr. 8 aus dem Schatz von Sînnicolau Mare ähnelt. Diese Ähnlichkeit unterstreicht noch mehr die Verbindung zwischen den beiden Schätzen. Übrigens liegt Ada nur wenige Kilometer westlich von Sînnicolau Mare. Von der Schlußfolgerung, zu der H. Kühn hinsichtlich des Ursprungs und der Datierung der mit Greifen dekorierten Schnalle gelangte, ausgehend, vertritt auch der Verfasser die Meinung, daß sowohl die Franken als auch die Avaren dieses Ornamentmotiv erst nach dessen Einführung über die byzantinische Kunst verwendeten. Übrigens heben auch andere dekorative Elemente, die die Gürtelbesätze aus dem 8.—9. Jh. schmücken, die Tatsache hervor, daß viele davon byzantinischer Herkunft sind: Greife, Löwen, Rehe, Delphine, Zentauren, Nereiden, Orpheus, Dyonysos usw. Hinzu kommen die Blumen- und geometrischen Elemente, für die es viele Analogien in der byzantinischen Kunst aus der ikonoklasten Zeitspanne gibt. Die Tatsachei daß im byzantinischen Kaiserreich der Tier- und Blumenstil, einschließlich die Wiederbelebung der hellenistischen mythologischen Ikonographie (Nereiden, Eros, Ganymede, Kentaur usw.) zusammen mit der sasanidischen traditionellen Ikonographie (Greife, Simurgen usw.) häufig auftritt, vor allem in der zweiten Hälfte des 8. Jh., deutet darauf hin, daß diese dekorativen Elemente auch in das avarische Khaganat zu dieser Zeit, aber durch den byzantinischen Einfluß eindrangen.

Um die Beziehungen des byzantinischen Kaiserreichs mit den Franken zu veranschaulichen, erinnert der Verfasser daran, daß der Kaiser Leon IV. vorhatte, Gisella, Pepins Tochter zu heiraten, während Konstantin VI. mit Rothruda-Erythro, Karls des Großen Tochter, der man zwischen 781—787 sogar Professoren für griechische Sprache und Einführung in die byzantinischen Bräuche schickte, verlobt

war. Desgleichen vermerkt Theophanes (475, 478) die Absicht Karls des Großen, die Kaiserin Irene zu heiraten. Gewiß blieben einige der zahlreichen Geschenke, die die beiden kaiserlichen Häuser untereinander wechselten, bis auf den heutigen Tag erhalten. Da sich die byzantinische Kunst und Mode eines großen Ansehens erfreute, ahmten die karolinger Meister einige Erzeugnisse der byzantinischen Werkstätten nach. Viele der byzyntinischen Erzeugnisse gelangten ins Karolingerreich infolge der Vielzahl der Schätze und des Reichtums der Beute, die den Franken und ihren Verbündeten nach der Niederlage der Avaren in die Hände fielen (siehe Einhard, *Vita Caroli Magni*, Kap. XIII). Weil Sînnicolau Mare nur wenige Kilometer östlich der Theißsümpfe liegt, hat einer der beiden Zoapanen oder ein anderer avarischer Führer aus Furcht vor einer bevorstehenden Gefahr den bischöflichen und den privaten Schatz auf einer jetzt auf dem Gebiet der Stadt Sînnicolau Mare gelegenen Insel des Flußes Aranca in der Hoffnung vergraben, ihn weider auszugraben, wenn die Gefahr vorbei sein wird, aber scheinbar starben die, die den Schatz vergruben, noch ehe sie einer ihnen nahestehenden Person übermitteln konnten, wo sie ihn versteckten.

Nachdem wir den historischen Rahmen flüchtig skizzierten, können wir schlußfolgernd voraussetzen und behaupten, daß der Schatz von Sînnicolau Mare in den byzantinischen kaiserlichen Werkstätten in der Periode der ikonoklasten Kaiser, wahrscheinlich zur Zeit Konstantins V. hergestellt wurde, der den Schatz den Zoapanen Buela-Boilas und Butaul und der bischöflichen Kirche der Avaren schenkte. Der Schatz wurde zu jener Zeit vergraben, als die Kämpfe zwischen Franken und Avaren tobten, wobei auch die Residenz der avarischen Führer und des Khaganats zerstört wurde und ein Teil dieser Führer östlich der Theiß verjagt wurden.

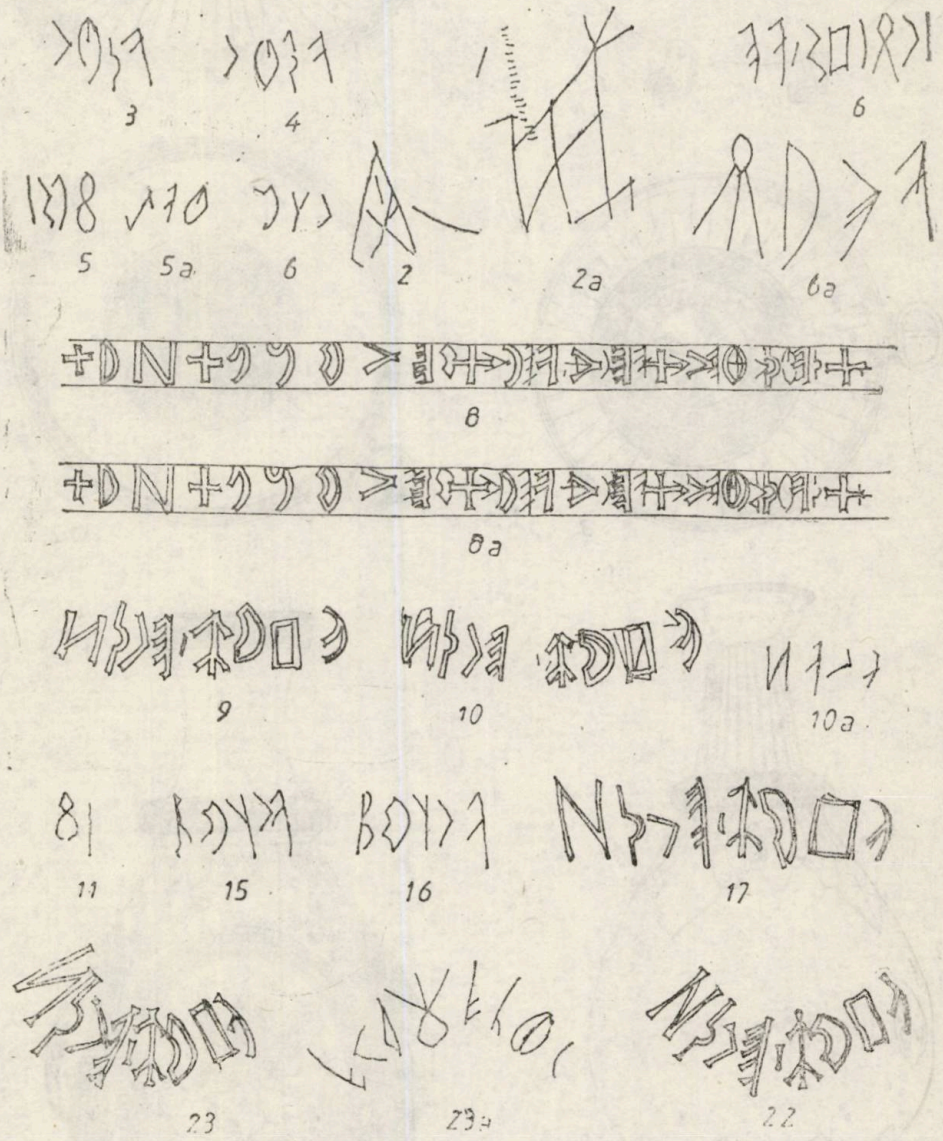

Fig. 1. Inscripţii de pe vasele din tezaurul de la Sînnicolau Mare.

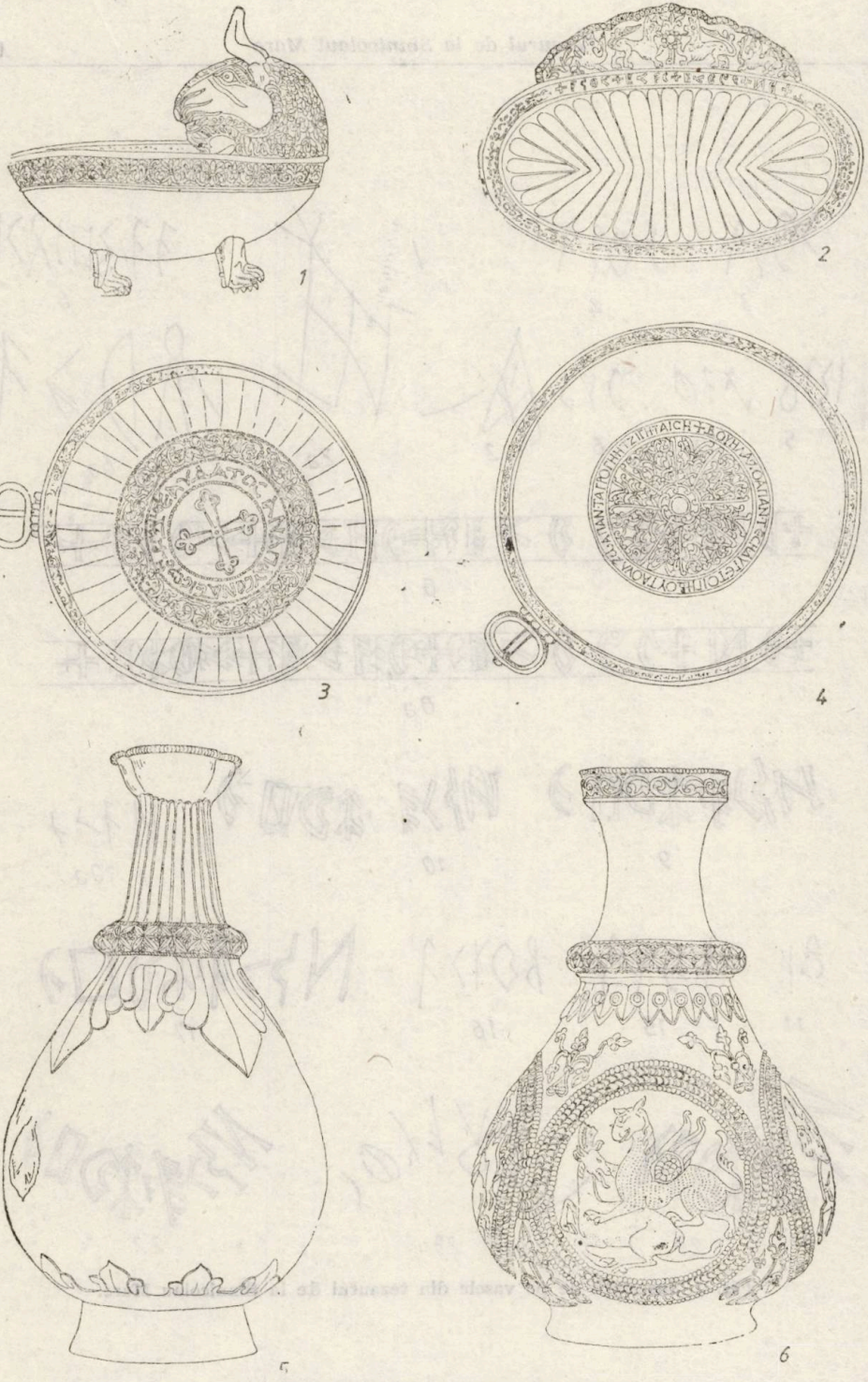

Pl. 1. Tezaurul de la Sînnicolau Mare, 1—6.

Pl. 2. Tezaurul de la Sînnicolau Mare 1—8.

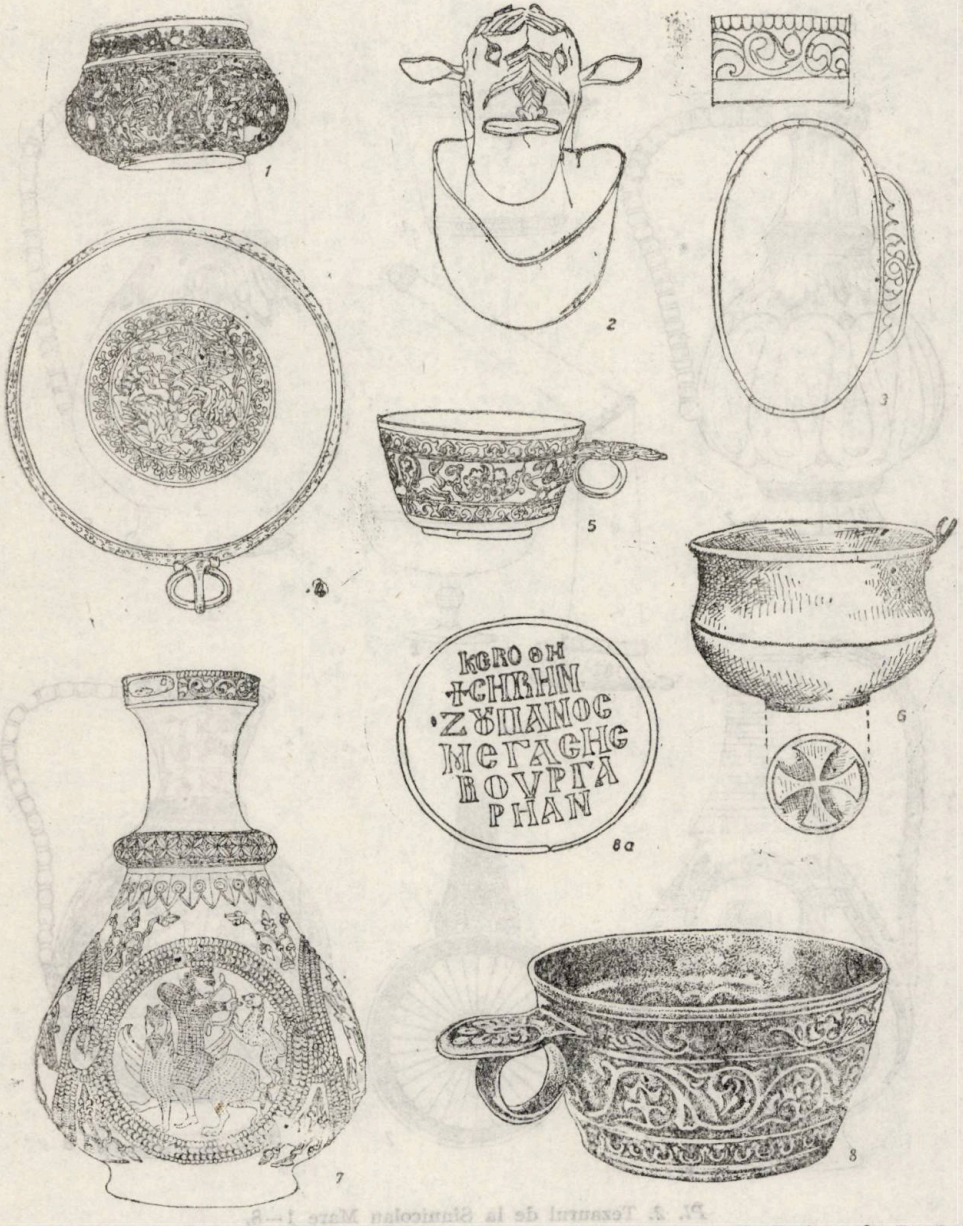

Pl. 3. Tezaurul de la Sînnicolau Mare: 1, 2, 4, 7; Ada, 3; Dune, 5; Periam, 6; Preslav, 8, 8a.

ROMÂNII DIN TRANSILVANIA ÎN LUPTA ANTIOTOMANĂ DIN A DOUA JUMĂTATE A VEACULUI AL XV-LEA

Rolul militar al românilor din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XV-lea, fără a scăpa din preocupările istoriografiei românești, nu a fost relevat pînă acum în toată amploarea sa, între altele și datorită a doi afctori subiectivi. Întîi, faptul că perioada amintită cade în conul de umbră al celor două epoci de strălucire militară și politică românească, care au focalizat firesc și efortul istoriografic: cea anterioară a lui Iancu de Hunedoara și cea contemporană, dominată de personalitatea și faptele lui Ștefan cel Mare. În al doilea rînd, pînă nu demult a acționat, evident sau tacit, ideea, formulată categoric de către I. Bogdan, după care, cnezii, voievozii și ceilalți români odată înnobilați, ar ieși din cadrele istoriei românești[1], judecată vădit inoperantă pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea și doar selectivă în veacurile următoare.

În opoziție, V. Papacostea, pe urmele lui G. Popovici[2], schițează liniamentele rolului decisiv în frontul sudic al acelui „partid militar" românesc, consolidat de Iancu și activ pînă după moartea regelui Matia, subliniind și continuitatea firească dintre epoca voievodului hunedorean și cea următoare[3]. Amploarea impresionantă a participării românilor ardeleni la lupta antiotomană a lui Iancu de hunedoara, cu prelungire în primii ani de domnie ai fiului său, a fost demonstrată de acad. Ștefan Pascu într-un studiu remarcabil[4]. Pentru perioada în discuție, 1456—1500, s-au bucurat de atenția specială a istoricilor noștri doar momentul 1479, al luptei de pe Cîmpul Pîinii[5], unde Bonfinius menționează pe români *(Valachi)* în compunerea oștirii ardelene, și personalitatea lui Pavel Chinezul, în virtutea ascendenței sale românești[6].

---

[1] *Despre cnejii români*, în Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, București, 1968; p. 185: „Devenind nobili, chinezii încetează de a fi români". *Ibidem*, p. 175: „Nobilitarea lor (a voievozilor — n.n.) a însemnat însă, ca și a chinejilor, pierderea lor deplină pentru poporul românesc".

[2] George Popovici, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904.

[3] Victor Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, p. 230—233.

[4] *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Ioan de Hunedoara*, în „Studii și cercetări de istorie", Cluj, 1957, 8, nr. 1—4, p. 25—67.

[5] Ioan Hațegan, *Bătălia de pe Cîmpia Pîinii (13 octombrie 1479)*, în „Apulum", 1978, 16, p. 261—274.

[6] Idem, *Pavel Chinezu — un conducător al luptei antiotomane*, în „Revista de istorie", 1979, 32, nr. 10, p. 1889—1913.

O atare situație istoriografică apare în vădit contrast cu realitatea istorică, ce ne arată elementul românesc ca un pion de bază în sistemul defensiv al regatului ungar și după momentul Belgrad 1456, în consonanță perfectă cu rolul jucat anterior sub Iancu de Hunedoara și cu faptele contemporane ale românilor de la est și sud de Carpați.

Vom urmări, în continuare, cum se reflectă participarea românilor la acțiunile războinice, în primul rînd antiotomane, în documentele regale cu destinație românească, ascensiunea nobilimii românești în ierarhia militară, politică și socială a Transilvaniei și regatului ungar ca o consecință directă a rolului său militar și, în fine, imaginea în epocă și posteritate a rolului militar antiotoman al românilor ardeleni în a doua parte a veacului XV. Desigur, evidențiind rolul românilor, nu vom uita nici un moment caracterul multietnic al forțelor care apărau granițele sudice ale Transilvaniei și regatului ungar, la fel ca în epoca glorioasă a lui Iancu de Hunedoara[7].

După 1456 pericolul otoman își menține întreaga gravitate. În pofida opririi asaltului spre centrul Europei și concentrării forțelor în zona asiatică, pe frontul european ofensiva se află în continuare de partea turcilor. Ocuparea Bosniei la 1463, a Chiliei și Cetății Albe la 1484, campaniile din 1462 în Țara Românească, 1475 și 1476 în Moldova, 1479 în Transilvania sînt doar momentele principale ale acestei ofensive. Chiar dacă Transilvania este mai ferită, grație protecției oferite de celelalte două țări românești[8], partea sa sudică și îndeosebi Banatul erau expuse frecvent unor pustiitoare incursiuni ale garnizoanelor otomane de graniță, cum s-a întîmplat în anii 1457, 1459, 1463, 1468, 1474 cînd e jefuită Oradea, 1479, 1481—1482, 1491—1493 etc.[9] Se vădește și în această perioadă interdependența celor trei țări românești, de astă dată în frunte cu Moldova lui Ștefan, socotită pe drept cuvînt scut al Transilvaniei și colaborînd cu ardelenii în lupta de la Vaslui, în campania din 1476 în Țara Românească și cu alte prilejuri[10].

După o perioadă inițială, pînă către 1465, în care păreau să reînvie timpurile ilustrului său părinte, regele Matia s-a lăsat tîrît în perioada următoare de ambițiile sale de mărire și expansiune, antrenîndu-se în războaie îndelungate cu statele vecine. Pe Vlad Țepeș și pe Ștefan cel Mare, adevărații campioni ai luptei antiotomane, i-a sabotat ori i-a sprijinit fără convingere, neomițînd totuși vreun prilej de a-și spori gloria în ochi Apusului pe seama faptei românești.

---

[7] Mihail P. Dan, *Armata și arta militară a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări de istorie", Cluj, 1957, 8, nr. 1—4, p. 69—118; Camil Mureșan, *Die gemeinsame Kampf der Rumänen, Ungarn und Sachsen gegen die Türken unter Iancu von Hunedoara*, în „Forschungen", 1978, 21, nr. 1, p. 23—26.

[8] *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 485.

[9] Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman pînă la 1656*, București, 1978, p. 114—144; Thomas Nägler, *Lupta antiotomană în sudul Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în „Transilvania", 1975, 4, nr. 6, p. 48—49; Gustav Gündisch, *Incursiunea turcească din anul 1493 în ținutul Sibiului*, în „Studii. Revistă de istorie", 1961, 14, nr. 6, p. 1491—1502.

[10] *Istoria României*, II, București, 1962, p. 477—485; C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, București, 1976, p. 158—171 și 208—209; Nicolae Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982, p. 89—220.

Totuși, bilanțul domniei sale vizavi de pericolul otoman se prezintă pozitiv: înaintarea turcilor spre centrul Europei a fost stăvilită, mai mult chiar, granițele regatului ungar au fost extinse asupra Bosniei cu cetatea Jaița la 1463, asupra cetăților Srebenic la 1464 și Șabaț la 1476. Sistemul militar administrativ din regiunea de graniță și-a dovedit eficiența, bazat fiind pe trupe numeroase, instruite și experimentate în luptele cu turcii, Regele Matia a extins foarte mult trupele de mercenari, nucleul armatei permanente, plătite din veniturile statului, care vor constitui atît armata proprie a regelui, cît și menționatele garnizoane de pe frontul antiotoman[11].

Tradiția și experiența militară a românilor, îndeosebi în luptele cu turcii, atașamentul lor față de casa Huniazilor ieșiți din rîndurile lor, precum și avantajele procurate de o atare carieră, au impus în continuare pe români ca un elemnt de bază al sistemului militar antiotoman din Transilvania și Ungaria. Îi întîlnim în unitățile de curteni, în armata de profesie plătită cu leafă[12], ca familiari alături de mari feudali și comandanți de oști, distingîndu-se, ca și în vremea lui Iancu, bănățenii, hațeganii și maramureșenii. Dovada cea mai evidentă a rolului militar al românilor o reprezintă prezența lor ca element distinct *(Valachi, Nobiles Valachi)* în compunerea oștilor ungare și ardelene la 1475—1479[13], ca și cu patru decenii mai înainte[14].

În Transilvania, care în virtutea autonomiei sale își elabora propriile regulamente militare, în cazul ridicării generale ca aceea din 1479, românii nobili și cnezii, ca posesionați, sînt ținuți a participa individual în unitățile teritoriale ale comitatelor, iar iobagii conform conscripției, în cadrul banderiilor nobiliare. Regulamentul militar din 1463, spre deosebire de cele anterioare, precizează că și iobagii sînt obligați să meargă pe capete. Rămîn acasă o cincime dintre iobagi, și a patra parte dintre nobili, cu excepția comitatului Hunedoara, mai expus, unde pot rămîne pentru apărare o treime[15].

După Belgrad, cnezii și nobilii români au participat masiv la lupta pentru înscăunarea lui Matia Corvin și consolidarea domniei sale, vă-

---

[11] Elekes Lajos, *Mátyás és kora*, Budapesta, 1956, p. 47—55; Elekes Lajos, Lederer Emma, Székely György, *Magyarország története. Az őskortól 1526-ig*, Budapesta, 1965, p. 333—336 și 343—349; Gyalókay Jenö, *Mátyás király a hadszervezö és hadvezér*, în *Mátyás király emlékkönyv*, vol. I, Budapesta, 1940, p. 231—307, cu aprecieri nedrepte la adresa rolului românilor; Wertner-Mor, *Magyar hadjáratok a XV-ik század második felében*, în „Hadtörténelmi közlemények", 1912, 13, fasc. 2. passim.

[12] Acum apare și se răspîndește cognomenul *More*, de origine balcanică, grecească ori poate aromână, care desemnează pe tinerii români angajați cu leafă *(A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, Budapesta, 1970, pp. 956—957), ilustrînd antrenarea românilor în aceste unități profesioniste.

[13] Ováry Lipót, *Mátyás király szárazföldi s vizi haderejének leirása az 1479-ki hadjáratból*, în „Történelmi Tár", 1885, p. 76; Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. III, p. 101—102; Antonio Bonfini *Historia Pannonica sive Hungaricarum rerum decades IV et dimidia*, Basileae, 1568, p. 604.

[14] La 1432—1433 „Nobiles Valachi partium nostrarum Transsilvanarum — cum tota potentia *(Decreta Regni Hungariae. Gesetzte und Verordnungen Ungarns 1301—1457*, Budapesta, 1976, p. 420.

[15] *Székely oklevéltár*, vol. I, Cluj, 1872, p. 196—197; David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, p. 152—154.

zînd în el pe continuatorul firesc al politicii lui Iancu și reprezentant al propriilor lor interese. Ei sînt răsplătiți, în consecință, cu numeroase danii, confirmări și privilegii între 1458—1462. Astfel documentele menționează, din Hațeg, pe Cîndeștii de Rîu de Mori, Ladislau de Ponor, Baiul de Băiești, Sandrin Mușina de Densuș, Costan de Sălașu, Mihail de Pește-ana, Ladislau de Rîu-Bărbat, Dionisie de Fărcădin; din Maramureș, pe Mihail de Ilholcz, Simion de Cuhea, Sandrin de Apșa de Mijloc, Grigore Gurzău de Ieud, Petru Gherheș Românul de Sarasău, Ambrozie de Dolha; din Banat, pe Mihail Cornet de Strîmtura, locuitorii districtelor Caran și Sebeș, etc.[16]

O nouă serie de acte regale cu destinație românească se înregistrează în anii 1463—1465, în urma campaniei din Banat, condusă de voievodul Transilvaniei și a celor din Bosnia, conduse de însuși regele. Restituirea tot acum a coroanei ungare de către împăratul habsburgic a reprezentat un prilej în plus pentru mulți să fie prezenți în fața cancelariei regale. Dintre hațegani: Ioan Cîndreș și fratele său Ladislau de Rîu de Mori, Ioan de Breazova, Petru, Ladislau și Sărăcin de Sălașu, Sandrin de Densuș, frații Ladislau, Sandrin, Dan și Ioan de Cinciș, Ladislau Pleșuvul de Vad, Vladul și Vlaicul de Mățești, Stan de Livada, Sandrin de Densuș, Dionisie de Fărcădin[17], din maramureșeni: Mihail Voievod de Dolha, Ambrozie de Dolha, Ioan de Sugatag, Simion și Ioan de Cuhea, Petru Gherheș de Sarasău, Luca, Mihail, Teodor, Stan, Mihail Mare și Petru Teodor de Săpînța[18], iar dintre bănățeni, Ștefan, Mihail și Gheorghe de Mîtnic, Iacob de Măcicaș, Toma de Perlo, Petru Dej de Temești, Nicolae de Balota etc.[19]

La 13 octombrie 1479, pe Cîmpul Pîini, lîngă Orăștie, oștile Transilvaniei, alcătuite din nobili, sași, secui și români, sprijinite de cele ale Banatului, conduse de Pavel Chinezul, comitele Timișoarei, dobîndesc cea mai mare victorie antiotomană de după Belgrad 1456[20], contribuția românilor fiind hotărîtoare. Alături de corpul de oaste menționat ca atare *(Valachi)* de către Bonfinius, ei sînt prezenți masiv în unitățile bănățene, în banderiile nobiliare, în alcătuirea garnizoanelor cetăților și de asemenea în calitate de nobili. Izvoarele ne menționează participarea lui Ioan Oancea de Ciula, castelanul Ungurașului[21] și a lui Bartolomeu Dragfi[22]. Acesta din urmă, ca familiar al curții, împreună cu tatăl său Nicolae și fratele Petru, este dăruit cu mai multe moșii maramureșene

[16] Vezi Șt. Pascu, *loc. cit.*

[17] Adrian A. Rusu, Ioan A. Pop, Ioan Drăgan, *Țara Hațegului în secolul al XV-lea. Documente,* vol. I, (mss.)

[18] Ioan Mihaly de Apșa, *Diplome maramureșene din secolele XIV și XV,* Sighet, 1900, p. 449—469 (în continuare: *Mihaly).*

[19] Pentru documentele bănățene citate, vezi Pesty Frigyes, *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története,* vol. III, Budapesta, 1878 și *Krassó vármegye története,* vol. III—IV, Budapesta, 1882—1883; Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440—1653),* Timișoara, 1981

[20] I. Hațegan, *Bătălia de pe Cîmpia Pîinii, loc. cit.*

[21] *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen,* vol. VII, nr. 4321 (mss.)

[22] Ioan Lupaș, *Cronicari și istorici români din Transilvania,* ed. a II-a, f. 1., 1941, p. 3.

deținute de românii Fiță, Jula și Perșa, care se opun introducerii în stăpînire[23].

Statistica, evident incompletă, a documentelor regale pentru români indică frecvența maximă în intervalul 1458—1465, cînd înregistrăm circa 70, majoritatea pentru hațegani și bănățeni. În perioada următoare destinatarii au fost în principal maramureșenii, ceea ce reflectă, credem noi, atît schimbările politicii externe ungare: renunțarea după 1464—1465 la o politică ofensivă față de turci, deplasarea acțiunilor militare spre granița nordică, extinderea mercenariatului, cît și o reducere numerică a participării românilor din țările mărginașe la acțiunile militare, avansarea procesului de feudalizare în aceste zone.

Conținutul documentelor românești oferă informații prețioase relativ la starea social-economică și juridică a nobilimii românești, faptele de arme, ascensiunea în ierarhia militară și politico-administrativă, precum și o imagine a raporturilor privilegiate ale acestei clase cu puterea centrală în contextul luptei antiotomane și al politicii de centralizare.

Astfel continuă recunoașterea unor stăpîniri cneziale ca în cazurile cnezilor Ladislau, Petru, Halmand, Ioan și Nicolae Roman din Ponor pe o treime a cnezatului Ponor și Ohaba[24], Ladislau, curtean regal, cu frații săi Dobrotă, Simion și Iarul pe o pătrime din Rîu-Bărbat și Livada[25], Baiul, Vuciul, Vîlsan, Jula și Andrei, întăriți în cnezatul Băiești, Ohaba și a părții începînd de la Rîul Alb[26], Petru, Ladislau, Ștefan și Sărăcin de Sălașu în stăpînirea cnezatului lor Coroiești[27]. În Maramureș, Simion de Cuhea e întărit cu fratele Ioan și vărul lor Ioan în cnezatul moșiei cu același nume la 1458[28]. Zece ani mai tîrziu regele poruncește introducerea lui Corui, Ioan, Iovul, Oancea, Vîlsan, Radul, Petru, Ioan Iuga și Simion de Vișeu a lui Ioan și Vlad de Sălișteîn stăpînirea cnezatului lor din posesiunea Moisei[29]. Chiar și la 1485 popa Laurențiu și frații săi români Petru, Briciu, Luca, Vlasiu, Ioan și Teodor sînt recunoscuți în stăpînirea cnezatului moșiilor Talabor și Dulfalu[30].

Unele acte regale menționează expres faptele de vitejie ale beneficiarului, ca acela prin care Cîndeștii de Rîu de Mori sînt înstăpîniți asupra moșiei și turnului de la Subcetate și a vămii Hațegului. Documentul menționează participarea lui Ioan Cîndreș și a fraților săi Cîndea și Nicolae la campaniile și la luptele vestite ale lui Iancu de Hunedoara de la Poarta de Fier, din Țara Românească, din Bulgaria și de la Cîmpia Mierlei, din munții Vulcan ca și serviciile făcute regelui Matia „cînd ca sfă-

[23] *Mihaly*, nr. 321, p. 552—554.

[24] Arhiva Națională Maghiară, Dl. 29.508.

[25] Csánki Dezsö, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. V, Budapesta, 1913, p. 156.

[26] Aurelian Sacerdoțeanu, *Două acte hațegane și unul vîlcean*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice", seria III, 1935, 17, p. 219—220.

[27] Arh. Naț. Magh. Dl. 45.106. Col. Solyom Fekete. Fotocopie la Bibl. Acad. RSR, Cluj-Napoca.

[28] *Mihaly*, nr. 242, p. 413—414.

[29] *Idem*, nr. 284, p. 489—490.

[30] *Idem*, nr. 329, p. 569—571.

tuitor înțelept, cînd ca soldat preaviteaz[31]. Lui Ambrozie de Dolha îi sînt recunoscute „serviciile credincioase și alesele fapte de arme" săvîrșite în parte contra turcilor, în parte contra altor dușmani[32], iar lui Ștefan de Mîtnic, participarea la mai multe campanii contra preacruzilor turci, fără să-și cruțe persoana și averea și se menționează, de asemenea, moartea fratelui său Ladu la Varna[33]. La 3 septembrie 1480, în tabăra de la Perlak pe rîul Drava, regele acorda credinciosului său Ladislau Fiat de Armeniș un privilegiu scris cu însăși mîna sa[34].

Documentele menționează și numeroase cazuri în care regele intervine personal în apărarea unor credincioși ai săi, năpăstuiți de autoritățile locale, precum Petru Gherghеș românul din Sarasău, care „a făcut și a îndurat multe osteneli ale războiului, cheltuieli și oboseli, din care nu s-a ales cu nici o mulțumire"[35]. Tîrgul Caransebeș, care primește la 1458 dreptul de a coloniza iobagi, este apărat la 1464 de uzurpările nobililor învecinați[36]. Nobilii din Silvaș, Izvoarele *(Lingina)* și Cinciș obțin scutirea de cincizecime[37], Coroiu din Oncești e scos de sub autoritatea comitatului Maramureș[38], iar vicebanul de Jaița, Iacob Gîrlești eanu, de sub jurisdicția Caransebeșului și scutit de orice taxe față de rege[39].

În contextul rolului românilor în lupta antiotomană și ca bază socială a politicii de centralizare, pe linia de largă toleranță față de biserica ortodoxă din perioada anterioară, se cuvine apreciată și politica regală vizavi de „schismatici" după 1456. Astfel, la 28 ianuarie 1476, în timpul campaniei soldate cu ocuparea cetății Sabaț, Matia determină pe papă să interzică minoriților din Banat de a-i jigni pe ortodocși că ar fi rău botezați[40], o dispoziție unică în toată istoria românilor căzuți sub stăpînire străină. În aceeași perioadă, în fața pericolului turcesc, regele îngăduie funcționarea unor episcopii ortodoxe la Feleac și în Maramureș[41]. La solicitarea lui Ioanichie de Belgrad la 1479 sînt scutiți perpetuu toți preoții români de religie răsăriteană din Maramureș de orice taxă datorată regelui[42]. La 15 iulie 1481 prin lege sînt scutiți de dijma catolică

---

[31] Hurmuzaki-Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. II/2, București, 1891, p. 138—140: „nunc prudentis consiliariis, nunc vero strenuissimi militis".

[32] *Mihaly*, nr. 263, p. 450—451: „partim contra Turcos, christiani nominis inimicos, partim adversus alios emulos".

[33] Pesty Fr., *Krassó...*, III, nr. 324, p. 426.

[34] Idem, *A Szörény bánság...*, III, nr. 89, p. 88—89.

[35] *Mihaly*, nr. 251, p. 432: „quamplures labores belli, expensasque et fatigias fecisset et tolerasset de quibus sibi nulla satisfactio".

[36] Pesty Fr., *Krassó...*, III, nr. 316, p. 413—414.

[37] Hurmuzaki-Densușianu, *Documente...*, II/2, p. 170.

[38] *Mihaly*, nr. 289, p. 498—499.

[39] Pesty Fr., *Szörény bánság...*, III, nr. 95, p. 98—99.

[40] A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, vol. II, Roma, 1859, nr. 637, p. 454.

[41] Mircea Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, vol. I, București, 1980, p. 277—282.

[42] Actul din 20 martie, Buda, la *Mihaly*, nr. 313, p. 536—537: „universos et singulos Valachos presbyteros fidem grecam tenentes in comitatu Maramorosiense existentes".

toți ortodocșii fără restricție[43], iar la 1494 regele Vladislav II confirmă actul Patriarhiei constantinopolitane din 1391 pentru mănăstire Peri din Maramureș[44]. Avem toate motivele să credem că reconfirmarea actului de persecuție din 1428 contra schismaticilor din Hunedoara și Severin, făcută sub presiunea minoriților la 1478[45] a fost, ca de altfel și sub Iancu, lipsită de orice urmări[46].

În deceniul al șaptelea apare menționat un episcop unit Macarie din Galiția, cu jurisdicție asupra celor de rit grecesc din Transilvania și Ungaria[47] o mărturie a prelungirii în epocă a spiritului conciliului florentin, ce convenea atît unei regalități totuși apostolice, cît și unei părți a nobilimii românești în plină ascensiune socială și politică.

Alături de toleranța religioasă și de menționatele răsplătiri individuale, românii din opt districte bănățene și din Hațeg vor obține privilegii globale tocmai datorită rolului lor decisiv în sistemul apărării antiotomane. Primul privilegiu, din 1457 adresat „tuturor nobililor, cnezilor și celorlalți români" *(universorum nobilium et Keneziorum ac ceterorum Valachorum)* din districtele bănățene, arată că fiind ei așezați la marginile țării, pentru apărarea vadurilor Dunării contra deselor invazii ale turcilor, atît ei cît și averile lor sînt neîncetat expuși grelelor schimbări ale sorții. Ca nobilii, juzii și ceilalți români să poată continua serviciile întru apărarea vadurilor Dunării, regele interzice separarea ziselor districte, donarea de moșii acolo, confiscarea calului, șeii, armelor și oilor, le subordonează unui comite judecător, curiei și regelui și recunoaște pe nobilii români *(nobiles Valachi)* ca adevărați nobili ai regatului[48]. Deși din anul următor morții lui Iancu de Hunedoara, acest privilegiu poartă semnul evident al marelui voievod român, ca de altfel și formularul de cancelarie din 1453 cu destinație exclusiv românească[49].

Actul lui Vladislav II pentru hațegani dat la Sibiu în 3 septembrie 1494, reduce obligațiile nobililor și românilor din district *(universorum Nobilium et Walachorum)* la o sumă globală, modică, drept recunoaștere a credinței și slujbelor pe care ei le-au dovedit de mulți ani în apărarea acestei țări contra turcilor[50].

Participarea masivă la luptele antiotomane din a doua jumătate a secolului XV nu a sporit doar rîndurile și starea materială și socială a nobilimii românești cneziale, dar a ridicat din rîndurile sale numeroși căpitani, castelani, bani și alți dregători administrativ-militari. Ascensiunea și diferențierea nobilimii românești se întemeiază pe legătura ei strînsă

---

[43] Ștefan Lupșa, *Biserica ortodoxă română din Ardeal și Ungaria în veacul XV*, în „Mitropolia Ardealului", 1958, 2, p. 84.

[44] *Ibidem*, p. 85.

[45] *Ibidem*, p. 83.

[46] Cf. M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 278.

[47] „Katholikus szemle", 1897, 14, p. 46: „illis qui secundum ritum grecum vivunt"

[48] G. Popovici, *op. cit.*, p. 190—194.

[49] A. A. Rusu, *Un formular al cancelariei regale din epoca lui Iancu de Hunedoara pentru nobilii români din Transilvania*, în „Acta Musei Napocensis", 1983, 20, p. 155—167.

[50] „A hunyadmegyei történeti és régészeti társulat évkönyve", 1883, 2, p. 36—37: „consideratis fidelitate et serviciis eorundem que iidem circa defensionem huius Regni contra Thurcos a plerisque iam annis exhibuerunt".

cu casa Huniazilor și pe politica socială a regelui Matia de promovare în aparatul de stat a unor oameni noi, ridicați din mica nobilime comitatensă, baza puterii sale[51].

În funcții militare pe granița sudică sînt menționați numeroși bănățeni și hațegani, ca Ioan de Breazova, castelan de Timișoara la 1464, Ioan More și Ștefan de Mîtnic, castelani la Jdioara între 1470—1485, Iacob de Marga și Șișman Sandrin, castelani de Severin la 1467, Lazăr, castelan de Caransebeș. Banatul Severinului, în fruntea căruia puțini cutezau să se expună, este ținut doar de români între 1467—1508. Ca bani sînt menționați Ștefan și Mihai de Mîtnic la 1467, Ladislau Ficior de Ciula 1491—1492, Gheorghe More de Ciula 1492—1494, Petru Vistier de Măcicaș 1495—1501, Iacob Gîrlești eanu 1499—1508. Ca vicebani: la 1478 Iacob de Marga și voievodul Rayn, la 1483 Lazăr de Almăj și Vlasiu de Plugovița, la 1484 același Lazăr și Dragul, la 1492—1494 Mihai Lazăr și Vlasiu de Plugovița[52].

Și fortăreața Belgradului a fost condusă și apărată de brațe românești: Ladislau Ficior de Ciula, căpitan de Belgrad la 1483, Gheorghe More de Ciula, ban între 1496—1507, Ioan și Ștefan More, căpitanii porții cetății la 1507. Ca factori responsabili în conducerea celebrei „chei a Ungariei", românii sînt prezenți și în evenimentele căderii ei pe mîna turcilor la 1521: un Mihail More, Vlasiu Olah ș.a.[53]

Cetatea Sabaț este condusă între 1499—1508 de Nicolae Cîndea de Ciula, fratele banului de Belgrad. Cel de-al treilea frate, Ladislau Ficior, a fost ban al Bosniei în cetatea Jaița între 1483 și 1491, avînd ca viceban la 1487 pe Iacob Gîrlești eanu. Cei trei frați bani sînt fiii nobilului Vlad de Ciula, alături de Ioan Oancea, menționatul castelan de Unguraș (1479—1489) și Filip More, umanist, ambasador la Veneția, secretar regal și episcop de Pécs, mort la Mohaci în 1526[54]. Familia lui Vlad de Ciula a cunoscut de altfel ascensiunea cea mai spectaculoasă după Corvinești și Dragoșești, dobîndind, pe lîngă funcțiile militar-administrative menționate și pe aceea de mare comis *(magister agasonum)* prin Ladislau Ficior la 1479 și Gheorghe More la 1489 și intrînd, prin funcții în starea baronilor[55].

În galeria campionilor luptei antiotomane la loc de cinste stă Pavel Chinezul, de ascendență românească probabilă, comite de Timișoara și căpitan suprem al părților inferioare între 1479—1495, un sfert de veac

---

[51] Elekes L., *Essai de centralisation de l'Etat hongrois dans la seconde moitié du XV-e siècle*, Budapesta, 1960, p. 16—17.

[52] Datele asupra dregătorilor și căpitanilor deja citați și a celor de mai jos sînt extrase din colecțiile de documente menționate, la care mai adăugăm Thalloczy Lajos, *Jaicza (bánság, vár és város) története*, Budapesta, 1917; *Magyarország mellék-tartományainak oklevéltára*, vol. I—II, Budapesta, 1903—1907; Pesty Fr. *Nandorfehérvári, szrebeniki, jaiczai bánok és barsi alispanok*, în „Szàzadok", 1875, 9, p. 132—133.

[53] Gheorghe Șincai, *Hronica românilor*, vol. II, București, 1969, p. 200; Matthias Bel, *Adparatus ad historiam Hungariae*, Poson, 1735, p. 31.

[54] I. Drăgan, *Diplomatul și umanistul de origine română Filip More de Ciula (1470—1526)*, în „Apulum", 1983, 13, p. 183—189.

[55] Fügedi Erik, *A 15 századi magyar arisztokrácia mobilitása*, Budapesta, 1970, p. 65.

în care a purtat lupte memorabile cu turcii[56]. La demnitatea foarte înaltă de voievod al Transilvaniei a ajuns la 1493 Bartolomeu Dragfi, descendent al Dragoşeştilor, participant la numeroase acţiuni antiotomane, aflat în relaţii strînse cu Ştefan cel Mare.

Pe linia unei tradiţii inaugurate de Iancu, de folosire a nobililor români în problemele româneşti, în funcţia de comite al Maramureşului sînt numiţi pe rînd, după Cîndeştii de Rîu de Mori, Mihail de Peşteana, pînă la 1462, care era în acelaşi timp şi cămăraş regal, apoi Pavel Chinezul la 1467, Petru Dej de Temeşel la 1479, alături de localnicii Simion Bizău şi Ladislau Mare. De asemenea, în solii la Radu cel Frumos în 1470 şi la Ştefan cel Mare în 1475 îl întîlnim pe românul haţegan Mihail de Peşteana[57].

În fine, mai menţionăm aici puternica „partidă românească" de la curtea regală în timpul domniei lui Matia Corvin, din rîndurile căreia documentele amintesc pe Ladislau Ficior şi Gheorghe More, mari comişi, Ştefan de Sălaşu, notar al curţii, curtenii Ioan Ungur de Nădăştia, Bartolomeu Dragfi şi alţii.

Fără a avea pretenţia de a fi valorificat nici pe departe întreaga informaţie cunoscută, dorim în final să accentuăm iarăşi necesitatea recuperării pentru istoria noastră a nobilimii româneşti din primele două-trei generaţii care urmează emisiei masive de acte de recunoaştere a nobilităţii din secolul al XV-lea.

Prea des şi, în opinia noastră, în mod forţat se trece peste particularităţile nobilimii ridicate din rîndurile românilor, fetişizîndu-se virtuţile nivelatoare şi integratoare ale statutului de nobil şi extrapolînd la secolul XV fenomenul ulterior al pierderii caracterului etnic. În epoca la care ne referim întreaga nobilime a comitatelor Timiş, Caraş, Hunedoara de sud-Haţegul, Făgăraş, Maramureş şi Bereg este românească[58], ca de altfel o anumită parte a nobilimii din celelalte comitate. Ea a participat în forme specifice la creaţia istorică majoră şi a reprezentat unul din factorii importanţi ai particularismului şi autonomiei Transilvaniei în epoca voievodatului şi după aceea.

Chiar şi vîrfurile acestei nobilimi care ajung să dobîndească mari demnităţi se disting de nobilimea regatului prin originea lor românească, pe care unii magnaţi nu se sfiau s-o reproşeze chiar regelui Matia, prin data recentă a ascensiunii lor şi prin dimensiunea de obicei redusă a domeniului feudal. Şi încă un fapt important, într-o epocă în care încep a se afirma sensibilităţile renascentiste: este o aristocraţie a meritului, cel puţin în prima ei generaţie.

Originii romane a românilor, cultivată şi întreţinută în atmosfera umanistă de la curtea lui Matia Corvin, unde se află şi numeroşi români,

---

[56] Cea mai recentă contribuţie asupra personalităţii eroului la I. Haţegan, *Un problème controversé: l'origine de Pavel Chinezu*, în „Revue roumaine d'histoire", 1985, 24 nr. 4, p. 341—349.

[57] I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, vol. II, Bucureşti, 1913, p. 324—336 şi *Relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească*, Bucureşti, 1905, p. 108—109.

[58] Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Cluj-Napoca 1979, p. 443; Molnar E., *A magyar társadalom története az Arpádtól Mohácsig*, Budapesta, 1949, p. 264.

i se adaugă acum încă un atribut, specific întregului popor român în acest secol, acela de campioni ai luptei antiotomane. Într-un raport al ambasadorului venețian Sebastiano Baduario asupra componenței armatei ungare la 1475—1476 sînt menționați și românii din Transilvania în număr de 2000, care „sînt lăudați mai presus decît toți pentru meritele contra turcilor; ei fac parte din neamul regelui și au luptat întotdeauna și alături de părintele său și de maiestatea sa“[59].

Referiri elogioase la adresa banilor din Ciula, Ladislau Ficior, Gheorghe More și Nicolae Cîndea face și umanistul bolognez Filip Beroaldus în prefața unei ediții Cicero dedicată fratelui lor și discipolului său Filip More de Ciula, la 1496[60] și le reia la 1513 într-o împrejurare asemănătoare Aldus Manutius[61].

Avem astfel confirmarea și din aceste surse a rolului major al românilor din Transilvania în lupta antiotomană din a doua parte a secolului al XV-lea, care nu face decît să semnaleze consonanța firească cu eroismul fraților din Moldova și Țara Românească și să completeze imaginea noastră asupra marelui merit al poporului nostru în fața Europei în acest secol eroic.

IOAN DRĂGAN

LES ROUMAINS DE TRANSYLVANIE DANS LA LUTTE ANTIOTTOMANE DE LA SECONDE MOITIÉ DU XV-E SIÈCLE

(Résumé)

Dans la seconde moitié du XV-e siècle les Roumains de Transylvanie ont pris part décisivement à toutes les actions guérrières du royaume de Hongrie contre les Turcs.

Les documents les mentionnent comme corps distinct de l'armée transylvaine, très nombreux dans l'armée royale professionelle et des garnisons des châteauforts, surtout de la frontière du sud.

Leurs faits d'armes ont été récompensés par des dizaines d'actes royaux de donation, de reconnaissance de la possession knéziale, d'anoblissement où accordant l'immunité. Les Roumains, nobles où non, du Banat en 1457 et du Pays de Hațeg

[59] N. Iorga, *op. cit.* p. 101: „di Transilvania sono Valachi e quali sono lodati inanzi a tutti contra e Turchi; che sono de la hereditá di detto serenissimo Ré et che sempre hanno pugnato di compania et chol suo genitore et con la Maestá propria“. Și în *Istoria poporului românesc*, București, 1985, p. 294.

[60] „Magyar könyvszemle“, 1914, 22, p. 162: „tres fratres tui Ladislaus Georgius, Nicolaus prefecturis militaribus decorati, inter quos Georgius quem More nominitant, cum primis enitescit, comitate affabilis, liberalitate munificus, bellica virtute prepollens“.

[61] Veress E., *Olasz egyetemek járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221—1864*, Budapesta, 1941, p. 462—463: „tribus fratribus tuis Ladislao, Georgio, Nicolao ductoribus fortissimis, qui saepe magna Turcarum manu pro fide christiana et patria strenue pugnantes summa cum laude profligaverunt...“

en 1494 ont bénéficié des privilèges globaux, que consacrent leurs mérites dans la lutte antiottomane. Ces sont aussi les motifs de la tolérance réligieuse du roi Mathias Corvin envers les Roumains, sans égal dans l'histoire du royaume apostolique.

Les plus illustres exemples d'héroïsme et d'ascension sociale à côté de Pavel Chinezul et Bartolomeu Dragfi, sont les trois fils de Vlădul de Ciula (Hateg): Ladislau Ficior, ban de Belgrad, Jaice et Severin, Gheorghe More, ban de Severin et Belgrad, Nicolae Cîndea, ban de Sabac. Leurs faits de vaillance ont été mentionnés par les humanistes Antonius Bonfinius, Philippus Beroaldus, Aldus Manutius, par l'ambassadeur de Venise Sebastiano Baduario, qui ont consacré dans la conscience européenne le fait de la continuation par les Roumains de Transylvanie du legs du grand Iancu de Hunedoara.

CU PRIVIRE LA DOMNIA LUI ȘTEFAN LĂCUSTĂ

Situată între cele două domnii ale lui Petru Rareș (1527—1538; 1541—1546), scurta ședere pe scaunul Țării românești de la răsărit de Carpați a lui Ștefan al V-lea, poreclit Lăcustă (septembrie 1538—decembrie 1540) nu s-a bucurat — lucru explicabil într-un anumit sens — de o atenție istoriografică specială și deosebită. O singură tratare monografică, și aceea prilejuită de analiza personalității lui Petru Rareș, a conturat pregnant în anii din urmă efemera domnie a acestui Mușatin[1], corectînd în acord cu adevărul istoric multe din clișeele perpetuate în timp de o tradiție în genere săracă și denigratoare, tradiție preluată grăbit și neselectiv de cea mai mare parte a istoriografiei dedicate temei respective. Desigur, prezența lui Ștefan Lăcustă la domnie a marcat un moment de discontinuitate, acesta fiind primul domnitor impus de sultan pe scaunul Moldovei și cel dintîi voievod moldovean ucis de boieri în scaun, deși „la noi nu era obiceiul acesta"[2]. De asemenea, s-a mai apreciat că anul 1538, prin campania sultanului Soliman Magnificul și prin impunerea sa ca domn, a marcat „pierderea independenței Moldovei și aservirea ei de către Imperiul otoman"[3]. Într-un raport trimis regelui Poloniei (raport socotit de unii un important text de gîndire politică românească[4], de alții o lamentabilă misivă[5], tipică pentru perfidia clasei feudale), boierii l-au caracterizat pe Ștefan Lăcustă drept „un turc îmbrăcat în veșmîntul nostru"[6], iar un raport vienez consemna că acesta era un „nimic" și că în vremea lui „Turca habet et tenet Moldavia"[7]. S-a mai spus că domnul trecuse la credința sultanului, că se căsătorise cu o fiică a lui Gritti, că avea o soră în haremul imperial, și că ar fi vrut să islamizeze Moldova[8]. În realitate, noile cercetări au arătat fără nici o îndoială că Ștefan al V-lea, deși petrecuse vreo 25 de ani în saraiul împărătesc de la Constantinopol și deși el se pretindea fiu al marelui Ștefan, era în fapt fiul legitim al lui Alexandru Voievod (Alexandrel — „Sandri-

---

[1] Șt. S. Gorovei, *Domnia lui Ștefan Lăcustă*, în vol. „Petru Rareș", coord. L. Șimanschi, București, Edit. Academiei, 1978, p. 161—174.

[2] D. Ciurea, *Relațiile externe ale Moldovei în secolul al XVI-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol", Iași, 1973, X, p. 15; Șt. S. Gorovei, *Domnia lui Alexandru Cornea*, în vol. „Petru Rareș"..., p. 176.

[3] *Istoria României* (tratat), vol. II, București, Edit. Academiei, 1962, p. 648.

[4] Fl. Constantiniu, *De la Mihai Viteazul la fanarioți: observații asupra politicii externe românești*, în „Studii și materiale de istorie medie", 1975, VIII, p. 106.

[5] Șt. S. Gorovei, *Domnia lui Alexandru Cornea*..., p. 176.

[6] Fl. Constantiniu, *op. cit.*, p. 107.

[7] Șt. S. Gorovei, *Note istorice și genealogice cu privire la urmașii lui Ștefan cel Mare*, în „Studii și materiale de istorie medie", 1975, VIII, p. 189.

[8] Idem, *Domnia lui Ștefan Lăcustă*..., p. 162—163.

nus"), coconul domnesc prim născut al lui Ştefan cel Mare şi destinat, dacă n-ar fi murit la 1496, să urmeze în scaunul Moldovei[9]. Era deci nepotul de fiu al lui Ştefan cel Mare[10] şi n-a trecut la mahomedanism, nici n-a urmărit islamizarea Moldovei; cu soţia sa Chiajna, aşezată cu cinste după moarte de Petru Rareş în necropola familiei de la mănăstirea Bistriţa (în 1542)[11], domnul a avut doi băieţi, numiţi Alexandru şi Ştefan[12], aşa cum se chemaseră bunicul şi străbunicul lor şi cum se chema tatăl lor. E drept că Ştefan Vodă Lăcustă a fost impus de turci, dar nu a devenit o „păpuşă turcească"[13], şi nici nu „a nemulţumit pe toată lumea[14], cum s-a afirmat în istoriografie. Venirea sa la tron, deşi s-a făcut în împrejurări excepţionale — demonstraţia de forţă a sultanului Soliman dintre 9 iunie şi 5 noiembrie 1538[15] — şi a creat un periculos precedent, nu a adus modificări fundamentale, faptice în statutul internaţional al Moldovei. Asemenea modificări au apărut totuşi şi au însemnat instaurarea suzeranităţii otomane efective asupra Moldovei dar ele s-au produs treptat, într-o perioadă mai largă de la jumătatea şi din a doua parte mai ales ale veacului al XVI-lea, fără ca domnia lui Ştefan Lăcustă să reprezinte momentul hotărîtor al acestui proces. Verancici încearcă să surprindă raţiunile venirii la tron ale acestui nepot al lui Ştefan cel Mare: sultanul, prezent în Suceava, l-a numit domn, „fie pentru că l-au cerut moldovenii, ceea ce nu este de crezut, deoarece în Moldova nu se ştia unde se află Ştefan, fie pentru că se gîndea, *după legăturile făcute neputînd pune un turc ca domn*, că ţara va rămîne mai sigur a sa dacă va pune un domn supus"[16]. De altfel, se ştie astăzi că boierii l-au părăsit pe Petru Rareş în 1538 numai după ce sultanul a promis respectarea drepturilor ţării[17]. Această nouă „capitulaţie" (ahidnâme), care însemna şi condiţii grele pentru ţară[18], a asigurat totuşi sub Ştefan Lăcustă vechiul statut juridic faţă de alternativa sangeacatului, ce plana asupra ţării. Cea mai apăsătoare condiţie era desigur frîngerea

[9] N. Iorga, *Ştefan Lăcustă nu e fiul lui Ştefan cel Mare*, în „Revista istorică", 1915, I, p. 213; Şt. S. Gorovei, *Note istorice şi genealogice...*, p. 186; idem, *Domnia lui Ştefan Lăcustă...*, p. 162—163; idem, *Petru Rareş (1527—1538; 1541—1546)*, Bucureşti, Edit. Militară, 1982, p. 155.

[10] E regretabil faptul că o lucrare apărută în 1983, fie şi de popularizare, mai susţine că Şt. Lăcustă era fiul lui Ştefan cel Mare (P. Tudoran, *Domnii trecători — domnitori uitaţi*, Timişoara, Edit. Facla, 1983, p. 115).

[11] Şt. S. Gorovei, *Domnia lui Ştefan Lăcustă...*, p. 174.

[12] *Ibidem*, p. 163.

[13] Fl. Constantiniu, *op. cit.*, p. 107.

[14] I. Ursu, *Petru Rareş*, Bucureşti, 1923, p. 63.

[15] Vezi despre expediţia sultanului Soliman Magnificul la 1538 în Moldova opiniile, în mare parte diferite, exprimate de E. Stănescu, *Le coup d'État nobiliaire de 1538 et son rôle dans l'asservissement de la Moldavie par l'Empire ottoman*, în „Nouvelles études d'histoire", Bucureşti, 1955, p. 241—264; M. Neagoe, *Petru Rareş şi campania din 1538*, în „Revista arhivelor", 1976, an. LIII, vol. XXXVIII, nr. 4, p. 390—398; M. Guboglu, *Inscripţia sultanului Suleiman Magnificul în urma expediţiei în Moldova (1538/945)*, în „Studii. Revistă de istorie", 1956, an. IX, nr. 2—3, p. 107—123.

[16] Al. Papiu Ilarian, *Tesauru de monumente istorice pentru România*, vol. III, Bucureşti, 1864, p. 161.

[17] M. Neagoe, *op. cit.*, p. 396.

[18] Şt. S. Gorovei, *Petru Rareş...*, p. 155—156.

din teritoriul țării a părților situate „între țărmul stîng al Prutului [...] și pînă la rîul Nistru", adică a Bugeacului și a cetății Tighina, care, cu un număr de sate din jur, avea să alcătuiască apoi o nouă raia[19]. În general, această problemă, asupra căreia vom reveni pe larg, a fost prezentată o vreme unilateral și chiar deformat în istoriografie, dar ne permitem să observăm deocamdată că pierderea Tighinei și a Bugeacului nu s-a datorat lui Ștefan Lăcustă, ci politicii lui Petru Rareș din prima lui domnie, faptul marcînd o pedeapsă, o sancțiune a Porții pentru acțiunile antiotomane ale acestui fiu al lui Ștefan cel Mare. Pe de altă parte, pierderea acestui teritoriu al Moldovei în favoarea turcilor nu era nici cea dintîi acțiune de asemenea natură, nici cea mai importantă frîngere de acest fel sub raport strategic — militar, politic și economic, dacă ținem seamă de ocuparea Chiliei și Cetății Albe la 1484, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare.

Continuitatea pe plan politic după cea dintîi domnie a lui Petru Rareș era dorită și înțeleasă ca atare și de Polonia, deși nu dezinteresat, ci din rațiuni care priveau propria securitate a regatului vecin la nord și nord-est cu Moldova și, în sens mai larg, echilibrul internațional și unitatea blocului creștin, în cadrul căruia, oricum, se manifestau puternice contradicții și tendințe centrifuge. Astfel, într-un document de proveniență polonă din 7 mai 1538[20], din care reieșea și atitudinea sinuoasă a Poloniei față de Moldova, se cerea înlocuirea lui Rareș, dar nu cu oricine, ci cu un domnitor autohton, din neamul lui Rareș (dintre Mușatini). Acest fapt este menționat de trei ori în document ca un dezacord față de soluția pașalîcului la care se gîndea sultanul, subliniindu-se apăsat că Moldova era numai tributară turcilor, adică nu făcea parte din Imperiul otoman. În acest fel a și fost înțeles de Polonia statutul Moldovei în timpul domniei lui Ștefan Lăcustă, cînd vechile raporturi „vasalice" polono-moldave au funcționat, cel puțin *de iure*. Noul domn a acceptat imediat condițiile principale ale tratatului negociat și încheiat de Petru Rareș cu Polonia în 1538[21].

Pe de altă parte, tot ca un aspect al continuității în raporturile cu Poarta, sub Ștefan Lăcustă tributul Moldovei a rămas la vechiul cuantum de 10.000 de galbeni, abia Petru Rareș, în a doua lui domnie, acceptînd majorarea sa la 12.000 de galbeni[22]. Tot Rareș este acela care, e drept, sub motivul real că, altfel, „locul meu ar fi fost ocupat de un turc, ca la Buda", a plătit pentru prima oară sume uriașe, din „averile" sale demnitarilor de la Istanbul pentru cumpărarea celei de-a doua domnii[23]. De asemenea, sub aspect formal cel puțin, în cazul domniei lui Ștefan Lăcustă vechile rînduieli ale țării au fost respectate încă de la început: strînși în curțile de la Bădeuți în septembrie 1538, „vlădicii și boierii

[19] *Ibidem*, p. 155.

[20] I. Bidian, *Moldova în tratativele polono-otomane într-un document din anul 1538*, în „Studii și materiale de istorie medie", 1974, VII, p. 309—319.

[21] Șt. Simionescu, *Noi date despre situația internă și externă a Moldovei în anul 1538 într-un izvor inedit*, în „Studii. Revistă de istorie", 1972, tom. 25, nr. 2, p. 235.

[22] Șt. S. Gorovei, *Petru Rareș*..., p. 183.

[23] C. Rezachevici, *Pribegia lui Petru Rareș*, în vol. „Petru Rareș...", p. 199.

țării" (adică adunarea țării), după patru zile de dezbateri și controverse, *l-au ales domn* pe fiul lui Alexandru Voievod, prezentînd apoi „hotărîrea" lor sultanului[24]. E drept că alegerea a fost formală, dar nu s-a trecut nici în acest caz peste tradiție. De aceea, sub aspect juridic, pretenția lui Petru Rareș de continuitate a domniei sale după 21 septembrie 1538[25] este superfluă. În plan general, domnia lui Ștefan Lăcustă s-a conformat acelorași rînduieli ale țării, n-a distonat prin nimic extraordinar, afară poate doar de năprasnica invazie a lăcustelor (urmată de foamete), calamitate naturală de care voievodul nu a fost răspunzător și de la care i s-a tras porecla și imaginea sumbră perpetuată în timp. Desigur, la conturarea acestei imagini au contribuit și alte întîmplări, unele reale, dar incorect interpretate, altele plăsmuite de contemporani sau de urmași. De pildă, contrar aparențelor, s-a demonstrat că domnia lui Ștefan Lăcustă a însemnat o remarcabilă continuitate politică internă: din 16 membri, cîți avea sfatul domnesc în 1537, 9 se regăsesc în el și în 1540[26], deci la sfîrșitul ședерii în scaun a amintitului voievod. În același sens, nu se cunosc pînă azi confiscări de moșii și averi ordonate de Ștefan Lăcustă[27] și nici episoade sîngeroase, omoruri de boieri, afară doar de o întîmplare din 1539, cînd se menționează totuși, la sfatul turcilor, decapitarea unora dintre boieri[28]. Se desprinde deci concluzia unor relații pașnice cu boierimea, încercarea de a cultiva o atmosferă de colaborare cu puternicii capi ai clasei feudale, care făceau și desfăceau domnii. Pe de altă parte, urmărirea lui Petru Rareș, încercarea de suprimare chiar a acestuia la Ciceu[29], mutilarea și uciderea pîrcălabului de Hotin, Teodor, frate dinspre mamă al lui Rareș[30], omorîrea probabilă a unui fiu al lui Rareș[31] sînt acte firești pentru mentalitatea vremii, pentru o familie domnitoare în cadrul căreia fiecare membru își apăra cu înverșunare dreptul în scaunul voievodal. Asemenea acte n-au depășit cu nimic pe altele similare, poate mai sîngeroase, petrecute atît înainte cît și după intervalul 1538—1540.

În ciuda afirmației că ar fi supus țara turcilor, afirmație ce reprezintă o extrapolare nepermisă a adevărului că venise la domnie ca „om al turcilor", Ștefan Lăcustă s-a îndepărtat repede pe plan extern de politica filootomană, orientîndu-se pe linia alianțelor tradiționale ale Moldovei, în ideea unui permanent echilibru între puterile vecine, cu care a dorit nu numai relații pașnice, dar chiar cordiale[32]. Pe bună dreptate s-a apreciat că șederea sa de circa 25 de ani în mediul constantino-

[24] Șt. S. Gorovei, *Găneștii și Arburești (Fragmente istorice, 1538—1541)*, în „Cercetări istorice", Iași, 1971, II, p. 145; idem, *Domnia lui Ștefan Lăcustă...*, p. 162.

[25] Idem, *Găneștii și Arburești...*, p. 146.

[26] Idem, *Domnia lui Ștefan Lăcustă...*, p. 166.

[27] *Ibidem*, p. 167.

[28] Idem, *Petru Rareș...*, p. 160.

[29] V. Motogna, *Cetatea Ciceului sub stăpînirea Moldovei. Schiță istorică. 400 de ani de la suirea pe tron a lui Petru Rareș. (1527—1927)*, Dej, 1927, p. 39.

[30] Șt. Simionescu, *op. cit.*, p. 235.

[31] Șt. S. Gorovei, *Note istorice și genealogice...*, p. 194.

[32] Idem, *Petru Rareș...*, p. 169. Vezi și A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI—XVIII*, București, Edit. Academiei, 1983, p. 163.

politan, privită pînă acum doar ca fapt negativ al vieții sale, i-a putut dezvolta fiului lui „Sandrinus" un fin simț diplomatic, de orientare rapidă și realistă în raporturile complexe internaționale[33]. Tot astfel, omorîrea lui Teodor, fratele lui Rareș, cerut de Ștefan Lăcustă în octombrie 1538 spre a fi extrădat din Polonia, reprezintă, afară de încărcătura sa personală, un act de ostilitate față de turci, în condițiile în care nefericitul pîrcălab fusese trimis spre Istanbul la cererea sultanului și ca ostatec al acestuia și nu al domnului Moldovei[34]. Insubordonarea rezultă nu numai din strînsele relații cu Polonia, dar și din bunele raporturi cu imperialii (Habsburgii), cu Transilvania voievozilor Emeric Balassa și Ștefan Mailat (român de origine[35]) etc. Menționăm că asemenea relații cu țările din jur erau cu atît mai temerare cu cît Soliman cel Mare, unul din cei mai de seamă sultani turci din evul mediu, își dezvăluise clar primejdioasele gînduri în legătură cu Moldova și cu cît raporturile dintre țările creștine erau tot mai greu de prefigurat. Tratatul de la Oradea din 1538, prin discutabila lui sinceritate, n-a rezolvat conflictul dintre Ioan Zápolya și Ferdinand de Habsburg, conflict care, de altfel, va reizbucni pe față în 1540 (moartea lui Zápolya) între proaustrieci și tabăra zápolyană. În conflict era implicat și Sigismund I, regele Poloniei, care încheiase pace cu Poarta și care era de partea lui Zápolya, mai ales după ce, în 1539, acesta îi devenise ginere prin căsătoria cu fiica sa Isabella. Această înrudire a dezbinat mai mult tabăra creștină, deși putea fi și un prilej de apropiere mai fermă între Habsburgi și Jagelloni, deoarece Ana, vara primară a Isabellei și nepoata lui Sigismund (era sora ultimului rege maghiar, Ludovic II, mort la Mohács în 1526), devenise arhiducesă austriacă prin căsătoria cu Ferdinand[36]. La celebrarea căsătoriei dintre Ferdinand și Ana (la Alba Regia) a fost invitat, de altfel, și Ștefan Voievod al Moldovei[37]. Numai că asemenea alianțe matrimoniale nu garantau deloc, dimpotrivă complicau, bunele raporturi între țările creștine, sporeau disimularea și adversitățile mocnite. În aceste împrejurări complexe, desigur prima grijă a lui Ștefan Lăcustă a fost păstrarea scaunului domnesc, prin contracararea acțiunilor altor pretendenți, mai ales ale lui Petru Rareș, prin atragerea boierilor în urma unei politici de conciliere, prin bune raporturi internaționale, prin surmontarea problemelor grave ridicate de foamete, prin recîștigarea teritoriilor pierdute de Moldova în finalul domniei predecesorului său etc. Încă de la început, spre a-și pune planurile în aplicare, domnul a avut de făcut față unor mari obstacole: neîncrederea boierilor și a țării în el (socotit „omul turcilor"), moștenirea unei situații de nesiguranță la frontiera polono-moldavă (în ciuda tranșării problemei Pocuției), deținerea cetăților din Transilvania de dușmani și adăpostirea, o vreme, la Ciceu chiar a lui Petru Rareș, în fine, înstăpînirea fermă a turcilor peste sudul

[33] Șt. S. Gorovei, *Petru Rareș*..., p. 169.
[34] *Ibidem*, p. 160—161.
[35] P. Binder, *Ștefan Mailat (circa 1502—1551), boier român și nobil transilvănean. Date despre românitatea lui*, în „Studii. Revistă de istorie", 1972, tom. 25, nr. 2, p. 301—309.
[36] Șt. S. Gorovei, *Domnia lui Ștefan Lăcustă*..., p. 170.
[37] *Ibidem.*

Moldovei dintre Prut și Nistru. Vom insista cu precădere asupra problemelor teritoriale, cărora domnul a încercat să le dea o rezolvare favorabilă pentru țară, în ciuda contextului intern și internațional nefavorabil. Recîștigarea acestor pămînturi ale Moldovei, alături de alte chestiuni, revine mereu în soliile lui Ștefan Lăcustă către alte state și persoane străine, încît se poate afirma cu îndreptățire că reîntregirea Moldovei a fost un punct de frunte din programul politic al acestui voievod[38]. Deși s-a recunoscut de curînd acest lucru, el nu s-a demonstrat pe deplin, dar o serie de documente polone date la iveală în ultimul timp[39] fac posibilă o asemenea necesară demonstrație. Este important de remarcat că încercările de recuperare a acestor pămînturi s-au făcut atît pe cale diplomatică, cît și prin atac armat (în cazul Bugeacului) și că demersurile respective au cuprins în sfera lor Polonia, Imperiul otoman, pe regii Ungariei, Ioan Zápolya și Ferdinand de Habsburg, pe voievozii Transilvaniei, mai ales pe Ștefan Mailat ș.a. Deși nesigur la început de prietenia noului domn (la 7 octombrie 1538 scria că „novi voievodae incertam nobis amicitiam reddidit"[40]), regele Sigismund I al Poloniei avea să primească la 28 octombrie 1538 cel dintîi sol trimis peste hotare de Ștefan Lăcustă, ca dovadă că regatul Jagellonilor ocupa locul principal în sistemul de relații internaționale al Moldovei[41]. Atunci a recunoscut Ștefan Vodă (cu unele modificări) tratatul moldo-polon încheiat de Petru Rareș (încă o dovadă a continuității), a promis respectarea păcii, a bunei vecinătăți, a vechilor hotare; sancționat de dieta polonă în februarie 1539, tratatul nu rezolva complet toate problemele, care vor fi, de altfel, reluate și în aprilie 1539 cînd voievodul depunea la Hîrlău jurămîntul de credință („scrisoare de pace veșnică") față de Sigismund I. Problema Pocuției este tranșată, căci „magnificul Ștefan" recunoaște următoarele: „... iar de țara Pocuției, noi și țara noastră nu avem să pomenim nicicînd în vecii vecilor, nici acela oricare va fi domn după noi în țara Moldovei, nici n-avem s-o cucerim, nici n-avem să facem vreo năvălire asupra ei, căci această țară a Pocuției a fost totdeauna din timpuri de demult și este și trebuie să fie în veci a coroanei polone, proprie și de moștenire"[42]. Mai rămînea chestiunea morilor moldovene de pe Nistru (mai ales a celor de pe malul stîng), care părea și ea rezolvată în urma contactelor și actelor bilaterale: voievodul Moldovei recunoaște (în februarie și aprilie 1539) că morile clădite de români în Polonia pe ambele țărmuri ale Nistrului vor fi folosite de aceștia cu voia

[38] Idem, *Petru Rareș...*, p. 162; V. Veliman, *Cîteva considerații privind haraciul Moldovei la mijlocul sec. al XVI-lea*, în „Anuarul Inst. de ist. și arh. A. D. Xenopol", 1982, XIX, p. 291—292.

[39] I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, Edit. Academiei, 1979, 450 p.

[40] *Ibidem*, p. 10—11, nr. 8.

[41] Șt. S. Gorovei, *Domnia lui Ștefan Lăcustă...*, p. 169.

[42] I. Corfus, *op. cit.*, p. 14—18, nr. 11. Punctele principale ale tratatului din februarie 1539 sînt aceleași cu cele din tratatul încheiat de Petru Rareș la Hotin în august 1538, textul perfectat la Cracovia, tot pe picior de egalitate, dezvoltînd și alte chestiuni bilaterale, ca judecățile, negoțul, drumurile, hotarele, etc. Vezi, C. Rezachevici, *Tratatul între Petru Rareș și Sigismund I (28—31 august 1538) din vremea campaniei lui Suleiman Magnificul în Moldova*, în „Cercetări istorice" (serie nouă), 1978—1979, IX—X, p. 305—326.

regelui și a urmașilor săi[43]. Regele a înțeles din aceste stipulații că morile i se cuveneau lui, dar Ștefan Lăcustă a privit ca formală permisiunea regilor de folosință asupra morilor și s-a considerat mai departe stăpîn[44]. Insistența domnitorului pentru aceste drepturi teritoriale ale Moldovei era întreținută poate și de acțiunile ostile ale „unor oameni" din Polonia (incursiuni și jafuri) la granița dintre cele două țări, acțiuni patronate chiar de starostii de Camenita, Halici și Trembowla, cărora pînă și regele Sigismund, la 4 iunie 1539, se vedea silit să le pună în vedere renunțarea la astfel de fapte, ce periclitau pacea cu „voievoda Valachiae"[45]. Problema nu s-a rezolvat nici pînă în noiembrie 1540, cînd solul polon ce fusese la Poartă scria lui Sigismund (care-l reclamase pe ascuns pe Ștefan Lăcustă la Istanbul în chestiunea morilor): „Binevoiește măria voastră să știi că aceste mori sînt mai jos de Soroca, de partea aceasta a Nistrului, pe pîrîul Morachwa, pe pămîntul măriei voastre al episcopiei Cameniței, *mori pe care le cer pentru Soroca moldovenii,* care după cum aud, le-au ars deseori mai înainte, și așa au venit cu cererea după aceea la măria voastră sau la înaintașii măriei voastre și, din scăparea din vedere a episcopului Cameniței, *li s-au dat aceste mori*"[46] (sublinierile ne aparțin). Solul Iacob Wilamowski atrage regelui atenția că trebuie procedat cu tact, deoarece ar putea „să vină prescripția", mai ales că „voievodul Moldovei a trimis la mine [...] pe domnul Toma logofătul [...] Și cu acesta am vorbit despre aceste mori, care mi-a spus că: „Unchiul meu după mamă a fost pîrcălab al Sorocei, iar eu eram copilandru pe lîngă dînsul și așa știu că aceste mori țineau de Soroca, prin îngăduința obținută de la măria voastră și de la episcopul Cameniței"[47]. Rezultă clar eforturile diplomatice ale lui Ștefan Lăcustă de a stăpîni mai departe aceste mori aparținătoare cetății Soroca. Acest mic diferend n-a împiedicat însă la începutul domniei asupra bunelor raporturi cu Polonia. În versiunea de la Cracovia a „acordului" moldo-polon (1539) i se promitea voievodului chiar azil în regatul lui Sigismund I[48]. E drept că și Ștefan Lăcustă a servit interesele Poloniei, cîteodată chiar împotriva Porții. Se vede acest lucru din două scrisori datate la 19 iunie 1539, prin care regele polon îi înștiințează pe Ioan Zápolya și pe Ferdinand I că turcii se pregătesc să atace cu o armată Persia, cu alta pe germani, cu o a treia Ungaria și că tătarii au poruncă de la sultan să năvălească în Polonia[49]. Regele menționează că deținea aceste știri (majoritatea false

[43] Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor,* vol. II/4, București, 1934, p. 187—189, nr. 101; I. Corfus, *op. cit.,* p. 14—18, nr. 11.

[44] Șt. S. Gorovei, *Domnia lui Ștefan Lăcustă* ..., p. 171. Sultanul însuși intervine în chestiunea acestor mori de pe Nistru pe lîngă regele Poloniei în 1539 (Hurmuzaki, *op. cit.,* supl. II, vol. I, p. 125—131, nr. 67).

[45] I. Corfus, *op. cit.,* p. 18—19, nr. 13.

[46] *Ibidem,* p. 31—33, nr. 25.

[47] *Ibidem.* Logofătul Toma avea dreptate, deoarece se știe că încă din 1512 Bogdan al III-lea, unchiul lui Ștefan Lăcustă, obținuse de la regele polon recunoașterea dreptului de folosință asupra morilor de lîngă Soroca. Petru Rareș va relua problema acestor mori în cea de-a doua domnie a sa. Vezi C. Rezachevici, *Tratatul între Petru Rareș și Sigismund I* ..., p. 317, nota 115.

[48] D. Ciurea, *op. cit.,* p. 14.

[49] I. Corfus, *op. cit.,* p. 19—21, nr. 14; p. 21, nr. 15.

sau exagerate[50]) de la solul voievodului moldovean („qui missus est ad nos a voievoda Valachiae legatus"), față de care ținea să-și exprime gratitudinea în decembrie 1539 (prin instrucțiunile date solului Toma Sobocki): „Îi vei mulțumi [lui Ștefan Lăcustă — n.n.] că ne informează prin solii despre lucrurile pe care crede că ne sînt trebuincioase să le știm, pentru care îi sîntem recunoscători și am fi bucuroși și pe viitor să știm că ni se arată prietenos în ceea ce privește lucrurile trebuincioase nouă"[51]. Ba mai mult, ca o nouă dovadă că raporturile moldo-polone depășeau sensibil cadrul recomandat și dorit de Turcia, tot în decembrie 1539, Sigismund I mulțumește voievodului de la Suceava pentru ajutorul promis cu un an înainte deci în 1538, împotriva tătarilor care ar fi vrut să atace Polonia[52]. Știrea este extrem de importantă pentru precizarea realei atitudini a lui Ștefan Lăcustă încă de la începutul domniei (toamna anului 1538) față de cei ce-l așezaseră în scaun ca „om al lor".

În contextul unor asemenea raporturi cu Polonia este firească rugămintea voievodului către Sigismund I de a interveni pe lîngă Ioan Zápolya pentru ca acesta (alături de extrădarea lui Petru Rareș) să-i restituie și cetatea (poate cetățile) pe care a ocupat-o în Transilvania. Rugămintea (cu mențiunea că Rareș ar trebui păstrat în Transilvania pentru a nu-i da lui Ștefan Lăcustă prea multă libertate de mișcare) a fost, de altfel, transmisă de Sigismund I lui Ioan Zápolya: „Cum autem haec nova satis tristia nobis legatus is nunctiasset, narrare coepit quemadmodum arcem [Ciceul, dar se referă poate și la Cetatea de Baltă — n.n.] quandam maiestas vestra in Transilvania occupaverit ad dominium suum pertinentem, rogavit nos ut misso nunctio nostro dominum suum Stephanum voiewodam in gratia apud maiestatem vestram poneremus..."[53]. Domnul Moldovei insista pentru cetățile moștenite de la bunicul său în Transilvania, cetăți pe care, într-adevăr, după îndepărtarea primejdiei turcești, Ioan Zápolya urmărea să le cucerească (mai ales Ciceul, unde era refugiat Petru Rareș), înaintea lui Ștefan Lăcustă[54]. Asediat de Martinuzzi și de voievodul Emeric Balassa, Ciceul s-a închinat lui Zápolya în toamna anului 1538, lucru care se va întîmpla tot cam atunci și cu Cetatea de Baltă[55]. Dar insistențele lui Ștefan Lăcustă ca și posibila revenire a lui Rareș în scaun făceau foarte nesigură stăpînirea oamenilor lui Zápolya asupra acestor cetăți. Se vede acest lucru și dintr-un document dat la 21 februarie 1540, cînd Ioan Zápolya, zălogind soției sale Isabella cetățile Șoimuș, Lipova, Deva, Ciceu și Cetatea de Baltă, menționează că dacă el sau succesorii lui vor trebui să restituie Ciceul și Cetatea de Baltă voievozilor Moldovei, atunci Isabella va trebui compensată cu alte cetăți asemenea ca zălog[56]. Rezerva era justificată, fiindcă

[50] N. Iorga, *Studii asupra evului mediu românesc*, ediție de Ș. Papacostea, București, Edit. șt. și encicl., 1984, p. 357.

[51] I. Corfus, *op. cit.*, p. 23—25, nr. 20.

[52] *Ibidem.* În același an 1539, regele polon îl informa totuși pe sultan despre „ipocrizia" lui Ștefan Lăcustă (Hurmuzaki, *op. cit.*, supl. II/1, p. 130, nr. 67).

[53] I. Corfus, *op. cit.*, p. 19—21, nr. 14.

[54] V. Motogna, *Relațiunile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea*, Dej, 1928, p. 45; C. Rezachevici, *Pribegia lui Petru Rareș*..., p. 189—191.

[55] C. Rezachevici, *Pribegia lui Petru Rareș*..., p. 191.

[56] Hurmuzaki, *op. cit.*, II/4, p. 243—245, nr. 133.

a doua zi, la 22 februarie 1540, Sigismund I scria ginerelui său (neștiind încă, desigur, că tocmai fiica sa se bucura de folosința acestor cetăți) despre o nouă intervenție a voievodului moldovean pentru recuperarea Ciceului și a Cetății de Baltă: „A venit la noi — scrie regele Poloniei lui Zápolya — un sol de la voievodul Țării Românești [a Moldovei]. El a povestit că acesta [Ștefan Lăcustă] ar avea în stăpînire anumite cetăți în Transilvania de la voievodul pribeag Petru, pe care el vrea să le ceară pentru sine maiestății voastre [...] Și, ca urmare la aceasta, noi am cere ca cele ce știi că nu sînt ale tale, ci au aparținut totdeauna Țării Românești [a Moldovei], acelea să nu vrei să le ocupi, ci să le restitui celui căruia îi aparțin cu îndreptățire[57]. Textul este o adevărată pledoarie din partea Poloniei pentru cauza asupra căreia stăruia Ștefan Lăcustă. De altfel, cam în același sens va stărui domnul Moldovei și pe lîngă voievodul Ștefan Mailat, numit în scrisoarea dată la Hîrlău în 10 aprilie 1540 „fratri nostri dilecto"; promite voievodului Transilvaniei 200 de soldați și se interesează de cîteva stăpîniri ale sale — Tîrnăveni *(Dicsöszentmárton)*, Cuștelnic *(Chyđetelke)*, Crăiești *(Királyfalva)*, Sălcud *(Zylkut)*, Petrilaca *(Peterlaka)* și Zagăr *(Zagor)* — din comitatul Tîrnava, aparținătoare Cetății de Baltă, pe care nu le voia înstrăinate[58].

Încă din toamna anului 1538, Ștefan Lăcustă a avut legături și cu imperialii prin intermediul Brașovului[59]. În ianuarie și în septembrie 1539[60] și apoi în cursul anului 1540, solii reciproce vor perfecta alianța cu Ferdinand, regele „romanilor", despre încheierea căreia aducea știri, prea tîrziu însă, domnului său solul Ioan în decembrie 1540. Nici în aceste tratative cu Habsburgii, Ștefan Lăcustă n-a uitat să stăruie pentru reprimirea moștenirii sale din Transilvania; știm aceasta din răspunsul dat de Ferdinand solului Ioan „Litteratus" la 22 decembrie 1540, cînd accepta și „protecția" asupra Moldovei: „cetățile Ciceu și Cetatea de Baltă, așezate în părțile transilvănene ale regatului, pe care domnul voievod le cere spre restituire, în schimbul Chiliei și Cetății Albe, ocupate de turci" nu pot fi recuperate pe moment, fiind date în mîinile unui slujitor de-al regelui Ioan Zápolya și fiind dificultăți în Transilvania ce împiedică reluarea lor de către moldoveni[61]. Această scrisoare indică orientarea tot mai insistentă spre Habsburgi a lui Ștefan Lăcustă către finalul domniei, iar asocierea cu cetățile pierdute de Ștefan cel Mare în sudul țării exprimă, dincolo de valoarea argumentativă, con-

[57] I. Corfus, *op. cit.*, p. 30, nr. 23 (text latin).

[58] A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, vol. I, Budapesta, 1914, p. 300—301, nr. 258. S-a apreciat că desprinderea acestei părți din domeniul Cetății de Baltă spre a fi dăruită unui credincios al lui Ioan Zápolya a constituit un motiv serios pentru ca Ștefan Lăcustă să treacă de partea lui Ferdinand și a lui Mailat. Vezi R. Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș. Relații politice și militare (1527—1546)*, București, 1978, p. 106.

[59] Șt. Gorovei, *Domnia lui Ștefan Lăcustă*..., p. 170—173. De altfel, Ștefan Lăcustă a reușit să cîștige chiar prietenia Brașovului, a obținut recunoașterea autorității sale asupra Oituzului (cu vama adiacentă), așa cum își asigurase protecția asupra Bistriței, în dauna lui Petru Rareș. Vezi, R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 101—102.

[60] Hurmuzaki, *op. cit.*, II/4, p. 201, nr. 115 și II/1, p. 208, nr. 166.

[61] A. Veress, *op. cit.*, p. 304—305, nr. 264 (text latin).

știința importanței lor și regretul pentru frîngerea acestui teritoriu, deși lucrul se petrecuse cu aproape 60 de ani în urmă. Legătura făcută între feudele din Transilvania și cetățile de la Marea Neagră nu este tocmai întîmplătoare, dacă remarcăm că dania lui Matia Corvinul venise și ca o compensare pentru pierderea Chiliei și Cetății Albe, cu puțin timp înainte, în favoarea turcilor. Ștefan Lăcustă făcea în timp translații de valori și situații, avînd ca punct de referință epoca lui Ștefan cel Mare, pe care ținea să-l numească nu bunic, ci tată al său.

Însă probleme mai spinoase decît morile de pe Nistru sau cetățile din Transilvania erau — tot în relație cu expansiunea turcească — urmările pentru Moldova ale campaniei lui Soliman din 1538. Cum s-a văzut, prin această campanie, sultanul, vrînd să-l pedepsească pe Petru Rareș pentru insubordonare, a pedepsit de fapt țara întreagă prin transformarea Tighinei și a Cîmpiei Bugeacului în teritoriu otoman. În legătură cu acest fapt (urmările campaniei din 1538) planau alte grave acuze care i s-au adus lui Ștefan Lăcustă. S-a spus că ar fi „nemulțumit pe toată lumea"[62], că numai presat de boieri a intrat în relații secrete cu Ferdinand de Habsburg[63], că „nimeni nu-l iertă pentru că nu se împotrivise sfîrtecării hotarelor"[64], că numai boierii n-au îngăduit transformarea țării în pașalîc[65], că, de fapt, în 1538 a fost vorba de o cucerire a Moldovei de către turci[66], că voievodul n-a dat curs insistențelor boierești de reluare a teritoriului răpit de sultan etc. Unora din aceste acuze li s-a dovedit netemeinicia prin considerațiile de mai sus. Pe de altă parte, e drept că tocmai unele mărturii „interesate" de epocă au contribuit la conturarea unei astfel de imagini. Astfel, chiar sultanul Soliman, prin interpretarea *pro domo* dată dreptului otoman al sabiei, a vestit prin scrisori de biruință că la 1538, „a fost cucerită Moldova"[67], socotind înscrisul făcut după campanie ca un act de supunere. Numai că domnii Moldovei și cronicile interne (Ion Neculce: „că țara Moldovei nu pot să o dea să le fie a lor podană, că este volnică, că turcilor este închinată, nu este luată cu sabia"[68]) au interpretat astfel de documente ca fiind noi „capitulații" de tipul *ahidnâme*-urilor și nu neapărat *berate* sau *hatișerifuri*, chiar dacă ele înscriau condiții mai grele[69]. De altfel, turcii nici

---

[62] I. Ursu, *op. cit.*, p. 63.

[63] *Ibidem*, p. 64.

[64] P. Tudoran, *op. cit.*, p. 117.

[65] Fl. Constantiniu, *op. cit.*, p. 107. Vezi și P. Simionescu, *Petru Rareș — domnul și vremea sa*, București, 1970, p. 141.

[66] M. Guboglu, *op. cit.*, p. 123. O pătrunzătoare analiză asupra izvoarelor și ecoului campaniei din 1538 face Ștefan S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii". Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, în „Anuarul Institutului de Istorie și arheologie A. D. Xenopol", Iași, 1980, XVII, p. 659—661.

[67] Șt. Gorovei, *Petru Rareș...*, p. 158.

[68] M. Maxim, *„Capitulațiile" în istoria relațiilor româno-otomane în evul mediu*, în vol. „Din cronica relațiilor poporului român cu popoarele vecine", coordonatori I. Popescu-Puțuri și I. Calafeteanu, Edit. Militară, 1984, p. 72.

[69] *Ibidem*, p. 106—109. Autorul opinează că, prin funcția lor, și *beratele* și *hatișerifurile* de privilegii pot fi incluse în categoria „capitulațiilor" care înseamnă, în concepția otomană, acordarea de privilegii. Deși actul din 1538 a fost apreciat în general ca *berat* (cronicarul Mustafa Celelzade îl numește totuși *ahidnâme*), el nu modifică brusc și absolut raporturile moldo-otomane, raporturi care se schimbă cu toate acestea lent, în urma evoluției din anii '50—'70 ai veacului XVI-

nu au putut aplica acest document din 1538 întocmai, iar istoriografia problemei a stabilit, prin cei mai autorizați reprezentanți ai săi, că instaurarea suzeranității otomane efective asupra Țărilor Române după jumătatea celui de-al XVI-lea secol n-a însemnat nicidecum o cucerire, ci menținerea autonomiei.

Dacă din partea otomană este deplin justificabilă această interpretare dată rezultatului campaniei din 1538, mai ciudate par, la prima vedere, caracterizările în același sens făcute de regele Poloniei Sigismund I. E drept că el privește pretinsa „cucerire" a Moldovei ca o uzurpare, făcînd și alte mici nuanțări. La 6 martie 1539 scrie lui Ioachim de Brandenburg, ginerele său, că „tiranul turcilor", după ce a invadat în 1538 Moldova, l-a înlocuit pe Rareș cu un domn din anturajul său („ex cohorte sua"), ocupînd o parte a țării („portionemque Valachiae partem sibi usurpaverit")[70]. Lui Albert, ducele Prusiei, același suveran polon îi scrie, tot în 6 martie 1539, că și-a cîștigat un vecin periculos în persoana sultanului, care a ocupat în 1538 o bună parte din Moldova („gravem vicinum nacti sumus anno proximo superiore in Valachia, cuius bonam partem ipse Thurcarum tyrranus occupaverit...")[71]. Către înalții demnitari eclesiastici, cardinalul protector[72] și papa Paul III[73], Sigismund scrie în 1539 de-a dreptul că Moldova toată, odinioară colonie romană, a fost făcută acum colonie a turcilor: „Is Valachiam meae ditioni contiguam suae iam ditionis fecit: ita quae fuit olim Romanorum, ea nunc facta est Turcarum colonia"[74]. Dincolo de recunoașterea latinității noastre prin numele constant de *Valachia* dat Moldovei și prin pomenirea apartenenței la stăpînirea antică romană, aceste epistole exagerează vădit și voit faptele din 1538 (așa cum făcuse și sultanul), spre a sublinia iminentul pericol pentru Polonia (care, totuși, din 1533, se afla în „pace eternă" cu acel „tiran al turcilor"). Semnificativă e gradația deformă-

---

lea. Ș. Papacostea apreciază, că la 1538, țara „se închina", față de Poartă, în schimbul respectării autonomiei. (Ș. Papacostea, *Tratatele Țării Românești și Moldovei cu Imperiul Otoman în secolele XIV—XVI: ficțiune politică și realitate istorică*, în vol. „Stat, societate, națiune", Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1982, p. 100—101). Condițiile puse de boieri și acceptate de Soliman, negocierile care au avut loc, întrunirea adunării țării etc. vorbesc ele însele despre caracterul contractual, încumbînd drepturi și obligații reciproce, al actului din 1538.

[70] I. Corfus, *op. cit.*, p. 13—14, nr. 10.

[71] *Ibidem*, p. 11—12, nr. 9.

[72] *Ibidem*, p. 18, nr. 12.

[73] Hurmuzaki, *op. cit.*, II/4, p. 191—192, nr. 105.

[74] *Ibidem*. Un contemporan al evenimentelor, bun cunoscător al faptelor, umanistul Anton Verancsics (1504—1573) — despre viața și opera sa, vezi *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, îngrijit de Maria Holban, București, Edit. Științifică, 1968, p. 393—396 — prezintă adevăratele proporții ale faptelor: turcii au ocupat acea parte a Moldovei dintre Prut și Nistru care depindea de Cetatea Albă (care era în preajma Cetății Albe), unde abundau vitele și unde sultanul își avea mîna peste îndrăzneala (cerbicia, grumazul) acelei țări („Postea ocupata ea parte Moldaviae, que ab amne Pruth usque ad fluvium Nezter sese extendit, et arci eius nominis Albae Nezter attributa, quod et pecore multo abundaret, et ut ad cervicem illius provinciae semper manum haberet...") dintre Prut și Nistru. Vezi *Monumenta Hungariae Historica*, Scriptores, II, Pesta, 1857, p. 114—115.

rilor: în timp ce în Brandenburg și în Prusia se vestea doar ocuparea unei anumite părți din Moldova, la Roma, cu mult mai îndepărtată de evenimente, se transmitea că întreaga țară a fost ocupată. În primăvara anului 1539, Sigismund I știa bine ce se întîmplase în realitate în Moldova și care erau sentimentele procreștine ale lui Ștefan Lăcustă, însă hiperboliza intenționat lucrurile spre a trezi compasiune și chiar sprijin pentru Polonia. Dar, revenind la adevăratele proporții ale faptelor, teritoriul ocupat devenise din toamna anului 1538 un strategic cap de pod, prin care turcii urmăreau să țină sub ascultare întreaga Moldovă, să supravegheze cîmpia Ucrainei și Podolia[75]. În primii ani după anexare, la Tighina s-a construit o fortăreață puternică cu o inscripție pe marmură albă, în care sultanul se caracteriza iarăși drept „cuceritor al Moldovei"[76]. Despre această cetate făcută de turci „pe rîul Nistru, care desparte Polonia de Valachia", era înștiințat în februarie 1540 și cardinalul Farnese[77]. Dacă Polonia avea de suferit în urma acestei frîngeri teritoriale, cu atît mai mult suferea Moldova, care, prin factorii săi de decizie, voievodul și boierii, a depus eforturi de recîștigare a pămînturilor înstrăinate. Încă din 1539, deși împrejurările nu erau favorabile unor asemenea demersuri, Ștefan Lăcustă a făcut, prin intermediul regelui Poloniei, intervenții la Poartă în acest sens. Faptul reiese clar, deși indirect, din instrucțiunile date solilor poloni Toma Sobocki și Iacob Wilamowski, care fuseseră trimiși la Constantinopol. Toma Sobocki primește între altele, următoarea însărcinare de la rege: „Despre voievodul Moldovei vei cerceta, fiind în țara lui, care este puterea și rînduiala în țările sale și dacă s-a săvîrșit vreo faptă rea împotriva împăratului, după cum ni s-a adus de curînd la cunoștință. Deci vei ruga pe m.s. împăratul, de va fi cu putință chiar pe el în persoană, să binevoiască să fie îndurător cu dînsul. Și dacă s-ar putea ca acele cîmpii și acel pămînt, care este dezlipit de Moldova, să binevoiască să le dea înapoi, în schimbul unei sume sigure de răscumpărare, după cum s-ar înțelege el [voievodul] cu împăratul. Iar dacă nu va putea fi [făcută această propunere] împăratului, atunci vei vorbi cu pașalele și vei spune că m.s. regele, stăpînul meu, face această intervenție pentru că dorește să păstreze acestui voievod prietenia sa..."[78]. Solul primea dezlegarea de a-l înștiința pe Ștefan Lăcustă că regele a recomandat demersul cerut pentru cîmpiile dezlipite de „Valachia", spre a-i fi returnate de turci, dacă nu ca dar, atunci pentru bani. Documentul evidențiază cîteva lucruri importante, anume că Ștefan Voievod se dovedea nesupus față de împărat (era bănuit de o „faptă rea"), că Sigismund I făcea respectiva intervenție la Poartă pentru a nu pierde *prietenia voievodului* (și nu la stăruințele boierilor), că regele polon prețuia această prietenie. De altfel, demersul polon pentru „cîmpiile" pierdute de Moldova apare și ca un act de reciprocitate față

[75] M. Guboglu, *op. cit.*, p. 112.

[76] *Ibidem*, p. 119.

[77] Hurmuzaki, *op. cit.*, II/4, p. 215, nr. 121.

[78] I. Corfus, *op. cit.*, p. 23—25, nr. 20. Un fragment (în variantă latină) al acestor instrucțiuni la Hurmuzaki, *op. cit.*, II/4, p. 201, nr. 115.

de prețioasele informații furnizate de solii lui Ștefan Lăcustă regelui de la Cracovia.

Iacob Wilamowski este îndrumat în același sens: „Regele [Poloniei], stăpînul meu, roagă pe măria voastră [pe sultan] să binevoiască să-l păstreze [pe Ștefan Lăcustă] în acele cîmpii și hotare ale Țării românești [a Moldovei] precum le-au stăpînit voievozii de mai înainte ai Țării românești [a Moldovei], pentru ca el să poată mai ușor sluji și da acel tribut, care este dator să-l dea măriei voastre, fiindcă acum, anul trecut, mulți oameni s-au împrăștiat și mare stricăciune s-a făcut în Țara românească [a Moldovei] de către oștile feluriților oameni, dar mai ales tătărăști“[79]. Rezultă importanța economică a pămînturilor răpite, precum și actul de uzurpare comis prin răpire („le-au stăpînit voievozii de mai înainte“).

În 1540 demersurile continuă. La 18 aprilie, Toma Sobocki scria regelui său că despre voievodul român n-a spus nimic deocamdată la Poartă, fiindcă acesta „m-a fost rugat să spun numai dacă m-ar căuta, în numele său, fiul său Alexandru și hatmanul său Mihu, iar dacă nu m-ar căuta, să le dau pace“[80]. Desigur Ștefan Lăcustă, cu simțul diplomatic care-l caracteriza, în contextul situației internaționale, al greutăților interne și cu gîndul de a nu rămîne descoperit înainte de perfectarea alianței cu Ferdinand, va fi socotit că nu sosise încă momentul potrivit pentru reîntregirea țării. În toamna anului 1540 însă, lucrurile capătă iarăși consistență, prin intervenția, certă de astă dată, a lui Iacob Wilamowski, care scrie regelui Sigismund următoarele: „Totuși fac cunoscut măriei voastre că Kierdej[81] a avut tari altercații cu pașalele pentru, aceste cîmpii [luate de la Moldova]. Căci, după cum aud, pașalele se bagă departe în aceste cîmpii, spunînd că aceste cîmpii au fost toate tătărăști, iar altele românești *(walaszkie)*, pretextînd că acolo sînt morminte tătărăști zidite de piatră, cu inscripții, precum și mori românești mai jos de Soroca. Aud că Kierdej a susținut aceasta în mod foarte binevoitor și că s-a ales cu mare urgie din partea pașalelor, care i-au răspuns: „Tu trebuie să fii ghiaur și nu musulman“. Și astfel nu mă mai aștept să vină cîndva în solie la măria voastră“[82]. Ieșirea aceasta „antiotomană“ a lui Kierdej, ce vădește conștiința vechii sale obîrșii, fapt care i-a atras, de altfel, represalii, cum se vede, trebuie să fi avut loc în împrejurările în care domnul Moldovei a acceptat ca problema restituirii pămînturilor moldovene să fie pusă în fața pașalelor (cu sprijinul polon al regelui și al castalanului de Cracovia, Ioan Tarnowski). Interesantă este în alt context, cum s-a remarcat deja[83] și știrea despre existența pe teritoriul Moldovei dintre Prut și Nistru a mormintelor tătărăști de piatră cu inscripții. Faptul că pașalele se băgau departe în aceste cîmpii (umbla

[79] I. Corfus, *op. cit.*, p. 25—28, nr. 21.

[80] *Ibidem*, p. 30—31, nr. 24.

[81] Ioan Kierdej, fiul lui Sigismund, starostele de Trembowla, luat în captivitate de turci în 1496, a trecut la mahomedanism și, sub numele de Said — bei, a devenit diplomat otoman, ambasador și sol al lui Soliman I (vezi I. Corfus, *op. cit.*, p. 23, doc. nr. 18, nota 2).

[82] I. Corfus, *op. cit.*, p. 31—33, nr. 25.

[83] Șt. Gorovei, *Petru Rareș...*, p. 180, nota 2. Se înțelege că doar morile erau situate în zona cetății Soroca, precum s-a văzut mai sus, mormintele tătare fiind situate „în acele cîmpii“ dintre sud, în Bugeac.

zvonul că și Orheiul va fi transformat în cetate a sultanului și că la Hotin se stabilise un pîrcălab de lege turcească[84]) dovedește tendința turcilor de a deține și controla un teritoriu mai întins decît suprafața de mai tîrziu a sangiacatului Bender. O vreme, după 1538, se va fi manifestat și o anumită instabilitate a graniței, fapt care a favorizat tendințele acaparatoare otomane[85]. Însă factorii politici ai Moldovei, cum s-a văzut, nu au asistat pasivi la aceste abuzuri. Ba, mai mult, conform aceleiași mărturii a lui Iacob Wilamowski din toamna anului 1540 (la scurt timp după frîngerea Brăilei din teritoriul muntean), s-a organizat în sudul Moldovei, în zona ocupată, chiar o acțiune militară, despre care era prompt informat regele Poloniei: „românii moldoveni *(Volochowye)* au luat din acea parte a țării, pe care au despărțit-o împăratul, spre Cetatea Albă, 68.000 de oi și au ucis 150 de turci și ciobani, așa se răspîndește zvonul, și că aceasta ar fi făcut-o acei oameni care sînt despărțiți spre Cetatea Albă. Dar *eu am aflat sigur că aceasta s-a întîmplat cu voia voievodului și a întregii țări.* Și așa, cadiii și emirii, adică dregătorii din Chilia, din Cetatea Albă, din Tighina *s-au dus la împărat să se plîngă împotriva voievodului,* iar dacă împăratul nu va avea în aceste cetăți cinci sau șase mii de ostași, atunci ei nu voiesc să stea în dregătorii [...]. Logofătul [Toma] cînd a venit la mine [la Wilamowski] joi *de la voievod, m-a rugat în numele voievodului și al tuturor boierilor* să rog pe măria voastră ca măria voastră să nu binevoiască a-i părăsi cu sfatul și cu ajutorul și au trimis în această privință pe Petru Vartic la domnul castelan al Cracoviei"[86] (subl. ne aparține). Cam aceleași știri, mai pe scurt și în limba latină, sînt transmise de Iacob Wilamowski și către Ioan Tarnowski, după 27 noiembrie 1540: românii au luat de la Cetatea

---

[84] N. Iorga, *Studii asupra evului mediu românesc...*, p. 359. Hotinul fusese recîștigat de curînd de la poloni; „tratatul de pace" din februarie 1593 restabilea hotarele străvechi dintre cele două țări (Hurmuzaki, *op. cit.*, supl. II/I, p. 118—119, nr. 63). La 1540 sînt pomeniți ca pîrcălabi de Hotin, oamenii voievodului Ștefan, anume Trifon Popieluc și Andrei Șeptilici (*Ibidem*, p. 133, nr. 69).

[85] V. Veliman, a demonstrat de curînd, pe baza publicării și interpretării unui document inedit din 1552 și prin coroborarea acestuia cu alte mărturii, că sporirea, adică dublarea haraciului Moldovei după 1541, semnifică tocmai răscumpărarea acestui teritoriu format din 26 de sate rămase (față de 35 cîte existaseră în 1538) și situate între Cetatea Albă și Tighina. Vezi V. Veliman *op. cit.*, p. 286—293 și idem, *Noi precizări în legătură cu haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea* în „Revista arhivelor", 1984, an LXI, vol. XLVI, nr. 2, p. 203—212. Aceeași opinie a exprimat și A. Pippidi în recenzia (la I. Corfus, *op. cit.*) apărută în „Studii și materiale de istorie medie", 1983, X, p. 152. Și M. Maxim recunoaște recuperarea ulterioară de către Moldova a celor 26 de sate fără să admită însă, în ciuda pertinentelor argumente aduse de V. Veliman, că prețul răscumpărării a fost altceva decît „o compensație financiară". Vezi M. Maxim, *Teritorii românești sub administrație otomană în secolul al XVI-lea*, (II), în „Revista de istorie", 1983, tom 36, nr. 9, p. 889, nota 127. Însă în pofida acestor eforturi restauratoare începute de Ștefan Lăcustă și intensificate de Petru Rareș, recuperarea integrală a satelor în litigiu nu s-a produs pînă în 1546, persistînd o anume instabilitate a graniței chiar și după hotărnicirea din 1552. Sumele mari avansate Porții, încercările de procurare a acestor sume dovedesc convingerea lui Rareș că *întreg* teritoriul răpit va fi înapoiat Moldovei, conform promisiunii ferme a sultanului, nerespectate în fapt. Vezi și C. Rezachevici, *A doua domnie (1541—1546)*, în vol. „Petru Rareș...", p. 207, 231.

[86] I. Corfus, *op. cit.*, p. 31—33, nr. 25.

Albă și Tighina 68000 de oi, la care fruntașii turci de acolo s-au dus la sultan, amenințînd cu plecarea din funcții dacă nu li se dau cinci sau șase mii de soldați[87]. Știrile acestea sînt confirmate și din sursă otomană, căci în 1541 comisul Hussein cerea înapoi regelui Sigismund I cele „cîteva turme de oi" care, din multele ridicate de „unii lotri" în noiembrie 1540, fuseseră mînate probabil în Polonia[88]. Se vede că încercările pe cale diplomatică neducînd la rezultatul dorit (chiar și prin alianța cu Habsburgii se plănuia de ambele părți, încă din octombrie 1539, reîntregirea Moldovei, recuperîndu-se pierderea din 1538[89]), s-a recurs la atacul din noiembrie 1540, care, departe de a fi o acțiune exclusiv boierească, a fost reacția firească a întregii țări în frunte cu voievodul. Solul polon în ciuda zvonurilor, știa sigur acest lucru, pe de o parte; pe de altă parte, cadiii și emirii locali, care trebuie să fi știut și ei bine cine i-a atacat, s-au plîns sultanului nu împotriva boierilor sau „lotrilor", ci împotriva voievodului, care patronase acțiunea. De asemenea, în acest moment critic, întîi voievodul și apoi boierii, cereau regelui polon să nu-i părăsească cu sfatul și cu ajutorul. Credem că în cadrul aceleiași revolte (menționate de solii poloni), în care au murit 150 de turci, s-a petrecut și episodul menționat într-un raport adresat la 25 noiembrie 1540 lui Emeric Balassa, unde se vorbește despre atacarea unei cetăți din Moldova și despre omorîrea unor turci[90]. În alte surse din 1541, se consemna zvonul că la sfîrșitul anului 1540 toți turcii aflați în Moldova au fost uciși („occiderunt et omnes Turcos")[91] și că, în împrejurimile Cetății Albe și Tighinei, au fost devastate mai multe sate, au fost ridicate oi și alte animale și a fost omorîtă multă lume, în înțelegere cu unii supuși ai regelui Poloniei, țară în care se și refugiaseră o parte dintre revoltați. Pe cei aflați în Moldova, spune documentul mai departe, Rareș îi pedepsise, iar regele Sigismund era invitat să facă același lucru cu cei din Polonia și să recupereze pentru turci bunurile răpite[92]. Este vorba de aceeași revoltă de mai mari proporții, pornită de Ștefan Lăcustă, continuată în cele circa șapte săptămîni de domnie a lui Alexandru Cornea și stopată prin revenirea lui Rareș. În aceste împrejurări tulburi, nemaiputîndu-i subordona pe boieri, Ștefan Lăcustă a pierdut controlul evenimentelor, fiind asasinat în intervalul 19—21 decembrie 1540[93]. Chiar dacă nu există o perfectă continuitate[94], nu reiese de nicăieri în aceste acte ostile otomanilor vreo inițiativă boierească exclusivă și opusă voinței domnești. Dimpotrivă, contrar a ceea ce s-a exprimat uneori[95], domni-

[87] *Ibidem*, p. 33—34, nr. 28.
[88] *Ibidem*, p. 38—39, nr. 30.
[89] Șt. Gorovei, *Petru Rareș*..., p. 161—162.
[90] Szilagy S., *Nadasdy Tamás elsö követsége Erdélyben. 1540*, Budapesta, 1876, p. 34.
[91] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1900, p. 326, nr. 33.
[92] Hurmuzaki, *op. cit.*, supl. II, vol. I, p. 150—153, nr. 75. (în limba polonă și franceză).
[93] Șt. S. Gorovei, *Domnia lui Ștefan Lăcustă*..., p. 174.
[94] Șt. S. Gorovei, *Petru Rareș*..., p. 180) consideră că este vorba de două acțiuni diferite, petrecute concomitent (noiembrie 1540).
[95] I. Ursu, *op. cit.*, p. 64; P. Tudoran, *op. cit.*, p. 117.

torul apare în fruntea acțiunilor care vizau reîntregirea țării. Nici măcar cererea boierilor, cam din aceeași vreme (toamna anului 1540), adresată domnitorului spre a relua partea de țară răpită de turc, nu infirmă acest lucru. Lăsînd deoparte motivele reale care i-au îndemnat pe boieri să facă asemenea demers, nu putem să nu remarcăm — cum s-a făcut și cu alt prilej[96] — înțelepciunea politică și realista înțelegere a momentului de către voievod. El răspunde boierilor „lucruri foarte cuminți"[97]; că dorește tocmai reîntregirea țării — fapt dovedit de toate acțiunile lui diplomatice — dar cere „numai doi ani" răgaz din pricina a trei motive: primul, marea foamete din țară, următorul, nevoia de a avea tezaurul plin și al treilea nesiguranța politică din Ungaria, cu al cărei rege, dacă ar fi puternic, alături de suveranul polon și de alți principi creștini, ar fi posibilă rezistența antiotomană. În final, boierii și sfatul *(senatus)* părură convinși de aceste chibzuite argumente, spune documentul[98]. Numai că alte sentimente îi mînau pe acești fruntași ai țării dornici de ascendent nobiliar asupra puterii domnești. Pretinsa preaplecare a lui Ștefan Lăcustă față de turci ca și „refuzul" acestuia de a recupera teritoriile pierdute nu mai sînt argumente viabile, după cele arătate mai sus. Manifestările vădite de nesupunere față de turci, legăturile cu Ferdinand (prin care i s-au promis tocmai teritoriile răpite de Soliman), demersurile făcute prin intermediul Poloniei, atacul din noiembrie 1540 infirmă și încercările de justificare ale boierilor către regele Sigismund, după crima comisă. În acest text boierii aduc două acuze voievodului: 1) că „a început puțin cîte puțin să cedeze împăratului teritoriul țării", că el „voia să-i cedeze „toată zona de la Dunăre pînă la munți, ca și tot Nistrul"; 2) că „voievodul era mai favorabil turcilor decît nouă, creștinilor", că „nu voia să asculte de nimeni" și „făcea rapoarte secrete", primind „instrucțiuni de la împărat" ostile regelui Poloniei[99]. Nu insistăm asupra unor expresii referitoare la domn, ca „a îmbrăcat un turc în veșmîntul nostru" sau „de ar fi pus domn pe un țigan ori pe un arap, tot l-am fi primit", deoarece acestea sînt mai mult figuri de stil, menite să scuze față de Sigismund o faptă, pe care însișiși autorii ei o simțeau odioasă („vom plăti noi, cu capetele noastre și cu sîngele nostru")[100]. Că Ștefan Voievod nu era turc și nu apăra interesele otomane a reieșit limpede din documente, iar „arap" sau „țigan" n-ar fi primit boierii ca domn, fiindcă asta ar fi însemnat tocmai pierderea libertății țării, modificarea „legii", or s-a văzut că în 1538 o condiție esențială pusă de boieri[101] (și cerută de poloni) a fost să fie așezat domn din neamul lui Rareș, garanție a păstrării vechilor rînduieli. În ceea ce privește cele două acuzații principale, s-a văzut, de asemenea, netemeinicia lor. Altele trebuie să fie adevăratele împrejurări și explicații ale sfîrșitului domniei și vieții voie-

[96] Șt. S. Gorovei, *Domnia lui Ștefan Lăcustă*..., p. 173.
[97] N. Iorga, *Studii asupra evului mediu românesc*..., p. 359.
[98] Idem, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XXIII, București, 1913, p. 46—49, nr. 45 (lb. latină).
[99] Hurmuzaki, *op. cit.*, supl. II, vol. I, p. 139—142, nr. 70 (în lb. latină și franceză).
[100] Șt. S. Gorovei, *Domnia lui Alexandru Cornea*..., p. 175—176.
[101] Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 100.

vodului. Anul 1540, cu toate rivalităţile reînviate, părea să aducă mai multă stabilitate şi siguranţă Moldovei şi domnitorului ei. Regele polon îi solicita acestuia prietenia, contra tuturor duşmanilor comuni[102], iar dieta de la Sighişoara propunea lui Ştefan Lăcustă (şi domnului muntean), „prietenia acestui regat transilvan"[103]. Totuşi orientarea fermă spre Habsburgi, mai ales după moartea lui Zápolya şi insistenţele depuse pentru reîntregirea ţării, culminînd cu atacul din noiembrie 1540 (care periclitase însăşi stăpînirea turcească din sudul Moldovei, din moment ce fruntaşii otomani ameninţau cu plecarea, dacă nu primeau cinci sau şase mii de soldaţi) au pecetluit soarta voievodului. Aceasta nu numai din partea boierilor, căci, deşi nu s-a subliniat acest lucru, nu ei i-au luat domnia; domnia i-a fost luată lui Ştefan Lăcustă de turci, boierii i-au luat viaţa. Încă din 24 iunie 1540, Petru Rareş scria regelui Ioan Zápolya că, în scurt timp, Ştefan Lăcustă va fi rechemat la Poartă[104]. Lucrul era împlinit în decembrie 1540, cînd sultanul însuşi comunica regelui polon că redase domnia lui Petru Rareş[105]. Pe de altă parte, în ţară, boierii erau tot mai agitaţi, mai ales din cauza strîngerii raporturilor cu Ferdinand, a ameninţării otomane (în noiembrie 1540 sultanul îşi trecea curtea în Europa, în vederea marii campanii militare ce avea să urmeze[106]), a revenirii lui Rareş, ce-şi anunţase deja gîndurile de răzbunare. Ştefan Lăcustă i-a văzut nesupuşi, i-a ameninţat că-i va suprima şi înlocui cu demnitari ridicaţi dintre boierii mai mici de ţară[107], dar n-a mai apucat. În jur de 19—21 decembrie 1540[108], Găneştii şi Arbureştii, mari neamuri boiereşti, asupra cărora plana această ameninţare şi care se ştiau vinovaţi şi faţă de Rareş, au acţionat repede, suprimîndu-l pe domn, după ce acesta „fusese destituit de sultan"[109] şi ridicîndu-l în scaun pe Alexandru Cornea. Împrejurările, pînă la un punct, erau analoage cu cele din 1538: ca şi Ştefan Lăcustă în 1540, şi atunci Rareş se alăturase forţelor habsburgice şi stîrnise mînia lui Soliman, mînie sporită acum, în 1540, de plîngerea dregătorilor turci de la Chilia, Cetatea Albă şi Tighina împotriva voievodului. Numai că, prin complotul din 1540, boierii n-au mai făcut greşeala de a-l lăsa pe voievod în viaţă; cum procedaseră în 1538 cu Petru Rareş, care-i ameninţa acum cu o cumplită răzbunare. Deci, în decembrie 1540, „boierii n-au îngăduit transformarea ţării în paşalîc" nu în sensul pornirii rezistenţei active în faţa turcilor (rezistenţă care, oricum, era pe cale de desfăşurare, sub auspiciile voievodului) şi al înlăturării unui domnitor care era „păpuşă turcească", cum s-a sugerat[110], ci în idea preîntîmpinării unui nou atac de pedepsire ce se prefigura prin pregătirea campaniei (menite pînă la urmă să supună definitiv Ungaria) şi mai ales de teama lui Rareş, care repri-

---

[102] Hurmuzaki, *op. cit.*, II/4, p. 259—260, nr. 141.
[103] *Ibidem*, p. 248, nr. 135.
[104] I. Ursu, *op. cit.*, p. 62.
[105] Şt. S. Gorovei, *Domnia lui Ştefan Lăcustă*..., p. 174.
[106] Idem, *Petru Rareş*..., p. 180.
[107] Idem, *Domnia lui Ştefan Lăcustă*..., p. 174.
[108] *Ibidem*.
[109] I. Corfus, *op. cit*, p. 33—34, nr. 26.
[110] Fl. Constantiniu, *op. cit.*, p. 107.

mise de curînd domnia. Și atunci, în fața unui domn care pornise revolta și manifesta, în ultima vreme, tendințe autoritare în interior și a altuia care venea dinspre turci cu cumplite gînduri, boierii l-au preferat pe Alexandru Cornea, chiar cu prețul (neobișnuit pentru lumea noastră pînă atunci) vărsării sîngelui de Mușatin *prin propria lor mînă*.

Așa stînd lucrurile, dincolo de elementele de discontinuitate pe care incontestabil le aduce (numirea de sultan și apoi „alegerea" de către adunarea țării; primirea insemnelor domniei de la Poartă; cedarea Tighinei, urmare, de fapt, a politicii lui Rareș; lăsarea unei garnizoane otomane la Suceava) domnia lui Ștefan V Lăcustă n-a fost pînă la urmă „prologul pașalîcului"[111], cum au sperat, poate, turcii și cum, răuvoitori, au insinuat boierii. Cronicile interne scrise pentru preamărirea unor domni (Petru Rareș, de exemplu, deci din perspectivă ostilă voievodului Ștefan), sau în viziune boierească, mereu centrifugală față de autoritatea domnească, nu dau prilej deformărilor la care s-a ajuns în istoriografie, prin cercetarea unilaterală a unor izvoare, intenționat „orientate". Astfel, *Cronica lui Macarie*, nu pomenește altceva decît „foametea cumplită" (în urma invaziei lăcustelor) din zilele acestui domn[112], iar *Cronica moldo-polonă* plasează luarea Tighinei în contextul finalului primei domnii a lui Petru Rareș, chiar dacă, influențată de exagerările din spațiul mental polonez, adaugă că, în vremea domniei lui Ștefan Lăcustă, moldovenii dăduseră turcilor „jumătate din țară"[113]. *Letopisețul lui Grigore Ureche* nu are nimic denigrator la adresa voievodului: „boierii au căzut la picioarele împăratului", rugîndu-se de iertare în septembrie 1538, după „sfatul" de la Bădeuți; l-au primit domn pe „Ștefan vodă, ficiorul lui Alixandru vodă", în vremea căruia „fost-au foamete mare [...], că au venit lăcuste multe, de au mîncat toată roada"; apoi, „urîndu-l curtea toată" (Ureche nu spune că pentru pretinsa cedare a pămînturilor țării), Mihul hatmanul și Trotușanul logofătul — „ca niște lupi gata de vînat, ca să înece oaia cea nezlobivă, adecă pre Ștefan vodă" — împreună cu alți Gănești și Arburești, l-au omorît pe domn. Și Ureche adaugă acuzator: „aceasta plată au luat Ștefan vodă de la acei ce-i miluise. Mai apoi de la Dumnezeu curîndu, peste puțină vreme, le-au venit și lor osîndă aspră, de au luat și ei plată pentru moartea lui Ștefan vodă"[114]. Și mai clar este cronicarul cînd povestește moartea năprasnică a lui Mihul, Trotușanul și a altora, pedeapsă venită din partea lui Petru Rareș pentru „viclenia" acestora în vremea domniei dintîi a voievodului: „... Aceștia, fiindu lei sălbatici și lupi încruntați, multe supărări au făcut lui Petru vodă în domnia dintăi. Mai apoi, stîmpărîndu-și mîniia inimilor sale asupra lui Ștefan vodă, *neavîndu nici o vină, cu rea moarte l-au omorît* [...]. Iată dară după fapta lor cea rea, curîndă vreme le trimisă Dumnezeu osîndă aspră, de luară și ei plată cu sabiia, ca și

---

[111] *Ibidem*.

[112] P. P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan*, București, Edit. Academiei, 1959, p. 102.

[113] *Ibidem*, p. 184.

[114] Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. II revăzută, de P. P. Panaitescu, [1958], p. 156, 159—160.

Ştefan vodă"[115] (subl. noastră). Interesant şi revelator este faptul că deşi „osînda" le vine din partea lui Petru Rareş, Ureche subliniază că cea mai mare vină a acestor „lei sălbatici şi lupi încruntaţi" era suprimarea fizică a domnului nevinovat, Ştefan vodă.

În finalul acestor consideraţii, se poate arăta că, după un periplu istoriografic care, bazat pe izvoare de sursă boierească ostilă, a încercat să întunece nepermis de mult imaginea voievodului, noile surse valorificate ne conduc tot spre tabloul tradiţional conturat de Ureche, al unui domnitor pătruns de importanţa rolului său, dornic de a păstra nealterată moştenirea lui Ştefan cel Mare, orientat spre puterile antiotomane şi confruntat cu boierii, gata de a-şi subordona lor autoritatea domnească. Încercarea de a relua teritoriile frînte din trupul ţării şi pornirea revoltei antiotomane în 1540, corelate cu celelalte întîmplări ale domniei aruncă o lumină nouă şi în problema începuturilor suzeranităţii otomane efective asupra Moldovei, începuturi, care, departe de a se fi produs la o dată fixă, la un an anume, trebuie privite ca un proces istoric de durată, petrecut, lent, prin anii '50—'70 ai veacului al XVI-lea[116]. În acest spirit, domnia şi personalitatea lui Ştefan Lăcustă, nepotul lui Ştefan cel Mare, mai mult a întîrziat decît a favorizat, în ciuda contextului intern şi internaţional nefavorabil, instaurarea reală a acestei suzeranităţi în Moldova.

IOAN AUREL POP

ON THE REIGN OF ŞTEFAN LĂCUSTĂ

(Summary)

The reign of Ştefan Lăcustă (Stephen the Locust) (1538—1540), seen in the light of hostile boyar sources, appeared in historiography as a dark period in Moldaviafs history, as the beginning of the real Ottoman suzeranity over the country.

The author aims at presenting the hospodar's personality in the light of the Polish documents that entered the Romanian historiography recently. Thus Ştefan Lăcustă's efforts to regain the Romanian territories that had been lost at the end of Petru Rareş' first period of reign as well as his anti-Ottoman revolt in

[115] *Ibidem*, p. 163.

[116] Fără să intre în tema dezbătută de noi mai sus, remarcăm totuşi că, şi din altă perspectivă, instalarea supremaţiei otomane în cele trei ţări române a fost privită cu un proces istoric petrecut în intervalul 1538—1559. Vezi Şt. Andreescu, *Limitele cronologice ale dominaţiei otomane în Ţările Române*, în „Revista de istorie", 1974, 27, nr. 3, p. 409—410. De asemenea, o excelentă argumentaţie, bazată pe o pertinentă analiză a faptelor, avea să demonstreze că anul 1538 nu reprezintă în istoria Moldovei o „ruptură", o „prăbuşire", prevalînd, dimpotrivă, elementele de continuitate pînă la domnia lui Ioan Vodă, cînd se instalează realmente acea deteriorare care să permită angrenarea Moldovei între ţările închinate otomanilor. Vezi Şt. S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii"* ..., p. 662—666.

the autumn of 1540, together with other events, show him as a prince conscious of his mission, who wanted to preserve unchanged the country of Stephen the Great, a prince that sought the help of Christian powers and had to resist his boyars that had centrifugal tendencies. In those circumstances the prince's short reign cannot be considered a decissive moment for the setting up of the real Turkish suzerainty east of the Carpathians. The setting up of the Turkish suzerainty proved to be a historical process of long standing that started in the 15th century and ended in the last decades of the 16th century. The reign of Ştefan Lăcustă has to be considered for his efforts to maintain the international political status his country had had under the reign of his great predecessors.

DIN PREMISELE LUPTEI ANTIOTOMANE A ȚĂRILOR ROMÂNE ÎN VREMEA LUI MIHAI VITEAZUL — MIȘCĂRILE POPULARE DIN 1594 ÎN EIALETUL TIMIȘOARA

Înțelegerea deplină a dimensiunilor și a semnificației ecoului pe care l-a avut dincolo de Dunăre lupta antiotomană dusă de Mihai Viteazul nu poate porni decît de la cercetarea atentă a premiselor și a contextului său sud-est european. Departe de a fi doar o reacție firească și necesară față de înăsprirea dominației otomane de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, răscoala dezlănțuită simultan la 13 noiembrie 1594 în Țara Românească și Moldova s-a impus, în condițiile angajării Imperiului otoman în războiul cu Sfîntul Romano-German, ca un centru de greutate al luptei antiotomane generale din Europa centrală și de sud-est. Transformînd deopotrivă sud-estul Europei într-un obiect și teatru de luptă, „războiul cel lung" (1593—1606) s-a dovedit a fi momentul potrivit și mult așteptat pentru îndeplinirea vechilor proiecte de eliberare a popoarelor aflate sub dominația Porții[1] cu sprijinul unei puteri străine direct interesate în intensificarea luptei antiotomane. Constituirea „Ligii Sfinte" la inițiativa papei Clement al VIII-lea, urmată de aderarea țărilor române la această coaliție europeană cu caracter antiotoman, a întărit astfel credința popoarelor din sud-estul Europei într-o eliberare imediată. Seria răscoalelor declanșate în Croația, Bosnia, Herțegovina, Serbia, Bulgaria, Macedonia, Albania, Tessalia și ca urmare a incursiunilor lui Mihai Viteazul în sudul Dunării[2] vădește nu numai o identitate deplină de aspirații și voință

[1] Pentru efervescența care a cuprins sud-estul Europei și pentru diferitele proiecte italo-spaniole de debarcare în Cipru și pe coasta Albaniei, printre care se numără și cele concepute de arhiepiscopii de Ohrida vezi: J. Tomić, *Gradja za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka*, Belgrad 1933; R. Magdaleno, *Papeles de Estado. Venecia, siglos XVI—XVIII*, Valladolid, 1976, p. 125; A. Pippidi, *Au suiet des peuples de l'Europe de sud-est dans la politique internationale à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle* în „East European Quarterly", vol. X nr. 1, 1976, p. 113—120; idem, *Hommes et idées du sud-est européen à l'aube de l'âge moderne*, București—Paris, 1980, p. 36—38, 56—57.

[2] Pentru cercetarea acestei probleme în istoriografia românească, vezi: P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 41—59; I. Calafeteanu, O. Nicolau, *Contribuții la cunoașterea legăturilor dintre români și popoarele sud-dunărene în timpul lui Mihai Viteazul* în „Revista Română de studii internaționale", vol. IV, nr. 3—4/1970, p. 163—184; C. Velichi, *Pohodita na Mihai Viteazul na iug ot Dunav* în „Istoriceski Pregled" vol. 23, nr. 1, 1973, p. 63—72; idem, *Mihai Viteazul și lumea*

de luptă antiotomană, ci, mai ales, recunoaşterea domnului român ca un conducător, cel puţin moral, al mişcării generale de eliberare din sud-estul Europei. Acest fenomen a corespuns unei necesităţi istorice determinate, pe de o parte, de intensificarea rezistenţei active faţă de stăpînirea otomană şi în special a haiduciei[3] în toate regiunile balcanice, iar pe de altă parte, de acţiunea amplă de pregătire a răscoalei generale antiotomane. În acest cadru larg, anticipat de altfel de proiectele de insurecţie generală concepute de arhiepiscopii de Ohrida îndată după înfrîngerea Imperiului otoman în lupta de la Lepanto (1571), agenţii papei Clement al VIII-lea şi ai împăratului Rudolf al II-lea au jucat un rol decisiv împreună cu partida grecească de la Istanbul condusă de familia Cantacuzino şi de Dionisie Rallis, mitropolitul de Tîrnovo[4].

Pregătirea răscoalei generale nu a constat, aşadar, numai din acţiuni menite să întreţină şi să sporească dorinţa popoarelor din sud-estul Europei de a lupta împotriva stăpînirii otomane, ci s-a întemeiat pe atragerea ţărilor române în războiul dintre Imperiul otoman şi Sfîntul Imperiu Romano-German. Acest scop l-a avut, fără îndoială, ajutorul acordat lui Mihai Viteazul pentru dobîndirea scaunului domnesc[5] atît de partida Cantacuzinilor cît şi de alte forţe interne şi externe, în încercarea lor, îndreptăţită de altfel, de a găsi un sprijin nou în vederea declanşării răscoalei antiotomane. Mihai Viteazul a cunoscut astfel, încă înaintea obţinerii domniei Ţării Româneşti, nu numai starea de spirit ci şi frămîntările din sud-estul Europei datorită legăturilor pe care le-a întreţinut, prin Iane Banul şi Andronic Cantacuzino cu mişcările grecilor şi prin Dionisie Rallis[6] cu fruntaşii clerului din Bulgaria, transformaţi, în lipsa unor căpetenii politice, în conducători ai rezistenţei locale antiotomane. Aceste legături au consolidat astfel contactele stabilite încă în 1593 de Mihai Viteazul cu negustorii raguzani, agenţii de legătură între „Liga Sfîntă" şi mişcarea de rezistenţă antiotomană din sud-estul Europei şi prin faptul că mitropolitul Dionisie Rallis, sfătuitorul său de mai tîrziu, se înrudea nu numai cu Cantacuzinii, ci şi cu bancherii Gagliano din Raguza[7]. Relaţiile lui Mihai Viteazul cu reprezentanţii mişcărilor de

balcanică în „Revista Arhivelor", vol. XXXVII, nr. 2, 1975, p. 135—143; A. Pippidi, *Notes et documents sur la politique balkanique de Michel le Brave* în „Revue Roumaine d'Histoire", vol. XXIII, nr. 4, 1984, p. 341—362.

[3] Vezi D. Šopova, *Makedonija vo XVI i XVII vek. Dokumenti ot carigradskite arhivi (1577—1647)*. Skopje, 1955, p. 38, 44; B. Cvetkova, *Haidutstvoto v bălgarskite zemi prez XV—XVIII v.* vol. I, Sofia, 1971, p. 85—90.

[4] P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 48—49; B. Cvetkova, *La situation internationale et le peuple bulgare à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècles*, „Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen", Bulletin, vol. IX, nr. 1—2, 1971, p. 62—65.

[5] P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 27—29, 51; A. Pippidi, *Notes et documents sur la poiltique balkanique de Michel le Brave* în „Revue Roumaine d'Histoire", vol. XXIII, nr. 4, 1984, p. 359—360.

[6] Vezi N. Iorga, *Sfătuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul, Mitropolitul Dionisie Rali Paleologul* în „Revista istorică" vol. V, nr. 1—2, 1919, p. 26—35; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 52—57; A. Pippidi, *op. cit.*, p. 358—361.

[7] Pentru relaţiile lui Mihai Viteazul cu Raguza, vezi E. Turdeanu, *Quelques Ragusains auprès de Michel le Brave* în *„Trois mémoires sur Michel le Brave"*, Bucureşti, 1938, p. 41—47; pentru înrudirea lui Dionisie Rallis cu familia Gagliano vezi A. Pippidi, *Hommes et idées*, p. 59.

rezistență antiotomană se înscriu — alături de încercarea arhiepiscopilor din Ohrida: Ioachim, Gabriel și Atanasie de a pregăti răscoala generală de pe litoralul Albaniei[8] și alături de mișcarea condusă de patriarhul de Ipek, Iovan — printre premisele de istorie sud-est europeană cunoscute în istoriografia românească ale războiului declanșat la 13 noiembrie 1594. Necercetate au rămas acele premise, mai apropiate din punct de vedere geografic și cronologic, care au apărut la scurt timp după însăcunarea lui Mihai Viteazul în Țara Românească. Este vorba de mișcările românilor și sîrbilor din Banat și din regiunile dunărene aflate sub stăpînirea Porții, care s-au subsumat răscoalei antiotomane din 1594. Înscriindu-se în mod firesc în rîndul formelor clasice de împotrivire socială și națională din eialetul de Timișoara, aceste mișcări populare și-au găsit o reflectare diferită și incompletă cu precădere în operele a trei istoriografii: română[9], sîrbă[10] și maghiară[11]. Cercetarea lor monografică se impune, așadar, nu numai dintr-un considerent de ordin strict istoriografic, ci și din necesitatea cunoașterii amănunțite a cauzelor, dimensiunilor și implicațiilor imediate asupra luptei antiotomane declanșată de Țara Românească, Moldova și Transilvania la sfîrșitul anului 1594, privite în perspectivă sud-est europeană. Numai astfel pot fi înțelese în mod corect, cu emendările de rigoare, legăturile care s-au stabilit în mod diferențiat — din punctul

---

[8] Vezi A. Pippidi, *Au sujet des peuples de l'Europe du Sud-Est*, p. 114—117.

[9] Vezi N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. I, București, 1935; P. P. Panaitescu, *op. cit.*; I. Sîrbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul domnul Țării Românești*, ed. D. Mioc, Timișoara, 1976; P. Drăgălina, *Din istoria Banatului Severin*, vol. II, Caransebeș, 1900; G. Popoviciu, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904; I. Stoia-Udrea, *Cine s-a răsculat la 1594 în Banat* în *Marginale la istoria bănățeană*, Timișoara, 1940; I. Calafeteanu, O. Nicolau, *Contribuții la cunoașterea legăturilor dintre români și popoarele sud-dunărene în timpul lui Mihai Viteazul* în „Revista română de studii internaționale" vol. IV, nr. 3—4, 1970; C. Velichi, *Mihai Viteazul și lumea balcanică* în „Revista Arhivelor", vol. XXXVII, nr. 2; I. D. Suciu, *Unitatea poporului român. Contribuții istorice bănățene*, Timișoara, 1980; Th. Trâpcea, *Informații noi în legătură cu răscoala antiotomană din Banat (1594—1595)* în „Studii de istorie a Banatului", vol. IX, Timișoara, 1983; R. Păiușan, C. Sav, *Lupta antiotomană în Banat și Mihai Viteazul*, în „Studii de istorie a Banatului vol. IX, Timișoara, 1983; M. Badea, E. Glück, N. Roșuț, *Mihai Viteazul și Aradul*, Arad, 1975.

[10] I. Tomić, *O ustanku srba u Banatu 1594 god*, Beograd, 1899; I. Radonić, *Histoire des Serbes de Hongrie*, Paris, Barcelone, 1919; A. Ivić, *Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja Potisko-Pomoriške granice (1703)*, Novi Sad 1929; D. Sp. Radojcić, *Srpsko-rumunski odnosi XIV—XVII veka* în „Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu", nr. 1, 1956; D. Popovic, *Srbi u Vojvodini* vol. I. *Od najstarijih vremena do Karlovačkog mira (1699)*, Matica Srpska, Novi Sad, 1957; G. Popi, *Mihai Viteazul în tabăra răsculaților de la Vîrșeț. Răscoala din Banat de la 1594*, în „Lumina" (Panciova) XXVII, nr. 3, 1973; *Istorija naroda Iugoslavije*, vol. II, Beograd, 1960.

[11] L. Szalay, *A Magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz*, Pesta, 1861; versiune germană *Das staatsrechtliche Verhältniss der serbischen Ansiedlungen zum Staate in den Ländern der Ungarischen Krone*, Pest-Leipzig 1862; Gy. Dudás, *A Magyarországi szerbek szerep lésének története (1526—1711)*, în „Történelmi és Régészeti Értesitő (serie nouă) 1885 (I), 3, 1886 (II), 2, 3; S. Szilágyi, *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, vol. III (1576—1596), Budapesta, 1877; Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. II, partea I-a, Budapesta, 1884, vol. II, partea a II-a, Budapesta, 1884; J. Szentkláray, *A Becskereki vár*, Budapesta 1886 în „Értekezések a Történelmi Tudományok köréből"; L. Hadrovics, *L'église serbe sous la domination turque*, Paris, 1947.

de vedere al formei lor de manifestare — între răsculaţi şi Mihai Viteazul, pe de o parte, şi între răsculaţi şi populaţia de la hotarul dunărean al Ţării Româneşti de pe altă parte.

Cauzele mişcărilor populare din 1594 în eialetul Timişoara

Mişcările populare din Banat şi din regiunile dunărene au reflectat în mod violent climatul de nemulţumire generală acumulată de locuitorii din eialetul de Timişoara prin experienţa negativă a relaţiilor cu stăpînii de pămînt, cu autorităţile şi cu trupele otomane, angrenate în războiul din Ungaria din anii 1593—1594. La formarea acestui climat social au contribuit fără îndoială simptomele crizei generale, care a cuprins întreaga lume mediteraneană şi Imperiul otoman în urma pătrunderii capitalului comercial şi cămătăresc în sfera proprietăţii feudale. Scurgerea unei cantităţi mari de monedă de argint din Europa — prin Genova — a avut consecinţe social-economice grave în Imperiul otoman, în primul rînd prin devalorizarea vertiginoasă a monezii otomane *(akçe)*[12]. Acest fenomen a determinat, în mod firesc, atît creşterea preţurilor şi venalitatea funcţiilor cît şi introducerea sistemului de arendare a pămîntului *(iltizam)* şi a unei fiscalităţi abuzive. Trebuie relevat faptul că perceperea şi creşterea abuzivă a impozitelor a fost în Imperiul otoman un fenomen diacronic, avînd la origine unele particularităţi impuse deopotrivă de poziţia geostrategică şi de tradiţiile fiscale diferite dintr-o serie de unităţi administrativ-militare otomane din apropierea Dunării. Menţinerea practicii fiscale preotomane, de percepere a dărilor pe gospodărie *(hane)* şi nu pe persoană, în eialetul de Timişoara a asigurat supuşilor creştini la mijlocul secolului al XVI-lea o situaţie mai bună decît cea a locuitorilor din sangeacurile Smederevo, Kruşevaţ, Vidin, Zvornik. Această realitate explică fenomenul părăsirii în masă a pămîntului de către ţăranii din unităţile administrativ-militare amintite şi aşezarea lor în eialetul de Timişoara, fenomen care a îngrijorat în 1567 conducerea statului otoman. Primejdia generalizării fenomenului amintit a determinat autorităţile otomane să aplice, pe de o parte, măsuri coercitive, cerînd beilerbeiului de Timişoara să-i înapoieze pe toţi ţăranii fugari[13], iar pe de alta, să încerce chiar uşurarea situaţiei lor. Din păcate însă, creşterea continuă a fiscalităţii, concepute şi ca remediu al devalorizării monetare şi al unei situaţii economice grele, s-a dovedit a fi o mare povară şi pentru locuitorii eialetului de Timişoara. Sporirea dărilor trebuia să le asigure autorităţilor otomane venitul suplimentar necesar măririi garnizoanelor[14] cantonate în cetăţile acestei unităţi administrativ-militare de margine, cu un caracter strategic însemnat. Înăsprirea fiscalităţii a însemnat nu numai creşterea dărilor percepute de la ţărani, ci şi impunerea de dări colec-

[12] Vezi M. Akdag, *Celalî isyanlarî (1550—1603)* (Răscoalele gelaliilor), Ankara, 1963, p. 22.

[13] Vezi colecţia Mühimme Defteri nr. 7, p. 170, apud D. Zirojević, *Napuštanje sela u XVI i XVII veku kao izraz bunta pokorene hrišćanske raje* în *Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka prvog svetskog rata*, Symposion, Beograd, 1976, p. 64.

[14] I. Tomić, *op. cit.*, p. 6.

tive asupra populației creștine din orașe și tîrguri în folosul puterii administrative locale otomane. Acest fapt a înrăutățit situația economică precară a bisericii sîrbești, lovită de criza generală a Imperiului otoman, privînd-o astfel de sursele sale de venit[15]. Secătuită de sistemul de dări mărit de spahii și de abuzurile fiscale, populația din Banat, dintr-o parte a Serbiei și din nordul Bulgariei nu a mai putut face față tuturor obligațiilor financiare și din pricina pierderilor mari suferite în comerțul cu materii prime, cu specific balcanic, controlat de raguzani și de mulți alți negustori. Mutațiile și vicisitudinile pe care le-a suferit acest comerț au fost consecințe ale crizei economico-monetare și ale unor schimbări în modul de operare al afacerilor potrivit cu cererea crescîndă de materii prime balcanice pe piețele apusene[16]. Ducînd la specializare naturală pentru traficul unor categorii determinate de produse, apariția și întărirea influenței grupărilor noi de negustori asupra afacerilor comerciale au determinat răsturnarea structurii schimburilor comerciale. Pierderile suferite și din această privință de populația din Banat, dintr-o parte a Serbiei și Bulgariei au fost deosebit de însemnate cu atît mai mult, cu cît în 1594—1595 locuitorii din aceste regiuni s-au impus ca cei mai mari producători de materii prime[17]. Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că accentuarea caracterului brutal al relațiilor dintre spahii și țărani *(raia)*, datorată, pe de o parte, destrămării sistemului timar și apariției ciftlicurilor ca formă de stăpînire a pămîntului, iar pe de altă parte, slăbirii autorității centrale, a contribuit în mare măsură la formarea climatului de nemulțumire generală. Nedreptățile zilnice, care au caracterizat relațiile dintre stăpînii de pămînt și țăranii creștini, jurisdicția ineficientă în a stăvili abuzurile, dar mai cu seamă extinderea îngrijorătoare a corupției s-au manifestat în momentul izbucnirii războiului între Imperiul otoman și Sfîntul Imperiu Romano-German ca simptome alarmante ale stării de arbitrar general[18]. Nesocotirea privilegiilor obținute de așezările sîrbești din Bačka și din Banat în schimbul prestării unor slujbe militare, dar mai cu seamă împilările suferite din partea războinicilor și autorităților otomane, au întețit nemulțumirea și ura față de turci a populației din eialetul Timișoara și dintr-o serie de sangeacuri dunărene, așa cum rezultă din explicațiile prezentate ulterior de Sigismund Báthory sultanului Murad al III-lea. Dorind să înlăture orice suspiciune în legătură cu amestecul său în declanșarea mișcărilor populare, principele Transilvaniei nu s-a sfiit să caracterizeze, în scrisoarea trimisă la Poartă la 26 iunie 1594, starea de arbitrar general din aceste regiuni: „ne mai putînd răbda mai departe cruzimile și multele fărădelegi ale slujitorilor, pașilor, beilor, raialelor, voievozilor, subașiilor, emingiilor . . .“[19].

---

[15] *Istorija naroda Jugoslavije*, p. 463.

[16] T. Popović, *Ekonomska podloga ustanaka krajem XVI i početkom XVII veka*, în *Oslobodilački pokreti*, p. 62.

[17] *Ibidem.*

[18] *Ibidem*, p. 61; I. Tomić, *op. cit.*, p. 4—6.

[19] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV, București, 1932, doc. nr. 47, p. 85.

Urmările imediate ale războiului din Ungaria au contribuit în aceste condiţii în mod hotărîtor la exacerbarea nemulţumirii şi a sentimentului de revoltă nutrite de populaţia din Banat în iarna anilor 1593—1594. Prin abuzurile pe care le-a generat, transformarea regiunii de pînă la Sava şi Dunăre într-un loc de iernat pentru oştile otomane s-a dovedit a fi o povară de-a dreptul insuportabilă pentru toţi locuitorii[20]. Izvoarele vremii au asimilat aşadar iernatul acestor oşti unui adevărat „chin", recunoscîndu-i astfel rolul de cauză imediată în declanşarea mişcărilor populare din 1594[21].

Fără îndoială că încercările principatului autonom al Transilvaniei de recuperare parţială, pe cale politico-diplomatică, a unor teritorii bănăţene pierdute în 1552 au sporit dorinţa românilor, sîrbilor şi maghiarilor din teritoriile recent incorporate în Imperiul otoman, de a lupta pînă la capăt pentru libertatea lor. Manipularea acestei dorinţe şi nerăbdări de a lupta împotriva ocupanţilor, dar mai ales a stării de nemulţumire generală, de către toţi cei care voiau să preia într-o formă sau alta o parte din succesiunea europeană a Imperiului otoman a grăbit izbucnirea mişcărilor populare în Banat şi în regiunile dunărene. Toate proiectele de luptă şi de cruciadă antiotomană făurite în cursul secolului al XVI-lea au acordat acţiunii amintite un rol decisiv în declanşarea răscoalei popoarelor supuse de otomani în peninsula balcanică. Insurecţia sîrbilor a fost concepută ca o primă condiţie spre folosul şi izbînda armatelor creştine aliate, atît datorită calităţilor lor militare dovedite în repetate rînduri în lupta antiotomană, cît şi a nemulţumirii lor crescînde. Calculele politice şi militare pe care şi le-au făcut în aceste condiţii atît Habsburgii cît şi principele Transilvaniei, Sigismund Báthory, în legătură cu recuperarea unor teritorii ocupate de Imperiul otoman în Europa centrală şi de sud-est, au speculat tocmai calităţile, nemulţumirile şi dorinţa de luptă a sîrbilor.

Tratativele purtate în 1591 de trimisul împăratului Rudolf al II-lea, Richard Streit, cu reprezentanţii sîrbilor şi bulgarilor, în vederea coordonării acţiunilor militare în cadrul unei ofensive comune antiotomane[22], şi-au îndeplinit menirea de a accentua climatul de nemulţumire generală şi de a deveni cu adevărat premisa pentru crearea unei diversiuni în Imperiul otoman. În condiţiile în care ofensiva dezlănţuită în Ungaria de armatele otomane în anii 1593—1594 a pus în lumină incapacitatea militară a Sfîntului Imperiu Romano-German de a riposta în mod corespunzător, împăratul Rudolf al II-lea a recurs la crearea unei diversiuni prin incitarea nemulţumiţilor la răscoală, ca la singura soluţie de zădărnicire a viitoarelor atacuri otomane. Încheierea unui acord cu conducătorii sîrbilor în vederea declanşării răscoalei antiotomane dobîndise astfel o însemnătate cu atît mai mare, cu cît Habsburgii suferiseră pierderi teritoriale (cetăţile Veszprém, Palota), încercînd să găsească pretutindeni

[20] *Chronica serbica Despotae Georgii Brancović*, ed. Fr. Xav. Pejačević în „Arkiv za Povjestnicu Jugoslovensku", vol. 3, Zagreb 1854, p. 26; A. Veress, *op. cit.*, doc. nr. 47, p. 85.

[21] I. Tomić, *Novi prilozi o ustanku Srba u Banatu 1594 god. iz mletačkog arhiva*, Beograd, 1899, doc. nr. I, p. 34.

[22] D. Popović, *Srbi u Vojvodini*, vol. I, p. 229.

ajutor. Implicarea directă a împăratului în ridicarea sîrbilor la luptă a fost constatată ulterior și de solul Veneției la dieta imperială de la Regensburg[23].

Dacă mișcările populare care au izbucnit pe o arie largă de-a lungul Dunării trebuiau să înlesnească situația armatelor imperiale pe cîmpul de luptă, ele au devenit în schimb pentru planurile principelui Transilvaniei condiția esențială a înlăturării stăpînirii otomane din Banat. Refacerea cetății Oradea, hotărîtă în cadrul dietei generale de la Alba Iulia din 1—10 septembrie 1593, precum și sprijinul financiar obținut de Sigismnud Báthory la dieta din 2—15 februarie 1594 de la Alba Iulia pentru satisfacerea cerințelor militare ale momentului, au reprezentat pași siguri spre o cotitură în politica Transilvaniei față de Habsburgi și Poartă[24]. Ponderea deținută în viața politică a Transilvaniei de partizanii menținerii principatului autonom în sistemul de alianțe ale Imperiului otoman l-a silit pe Sigismund Báthory să învăluie în cea mai mare taină tratativele purtate prin duhovnicul său Alfonso Carillo, cu Habsburgii, precum și legăturile sale cu românii și cu sîrbii din eialetul de Timișoara. Faptul că principele Transilvaniei i-a folosit pe Francisc Geszty, căpitanul cetății Deva și pe George Palatici, banul de Lugoj, ca pe oamenii săi de mare încredere în pregătirea și în declanșarea mișcărilor populare din eialetul de Timișoara nu a fost deloc întîmplător.

Prin poziția și autoritatea lor, acești dregători princiari din apropierea imediată a eialetului de Timișoara au fost singurii în măsură să canalizeze și să exploateze în folosul lui Sigismund Báthory o serie de forme de împotrivire față de stăpînirea otomană: bejenia și haiducia, care îngrijoraseră autoritățile otomane încă în 1572[25]. Prefigurînd de altfel reorientarea sistemului de alianțe politice ale Transilvaniei în favoarea Sfîntului Imperiu Romano-German și a Ligii creștine, preconizată de Sigismund Báthory, banul de Lugoj, George Palatici și căpitanul cetății Deva, Francisc Geszty au sprijinit, în mod tacit și din îndemnul aceluiași principe, formarea și organizarea cetelor de haiduci din rîndul nemulțumiților din eialetul de Timișoara. Atît făgăduiala dregătorilor amintiți, de a-i ajuta efectiv pe haiduci în lupta lor antiotomană, cît și rolul jucat de Francisc Geszty în calitatea sa de comandant militar în organizarea lor într-o oaste[26], se înscriu printre acțiunile sistematice de declanșare din imbold transilvan a mișcărilor din 1594. Instigarea treptată la revoltă a românilor, sîrbilor și bulgarilor din eialetul de Timișoara de către banul de Lugoj, George Palatici[27], care primise însărcinarea aceasta după încheierea acordului de principiu între domnii țărilor române și principele Transilvaniei pentru declanșarea luptei antiotomane comune, a avut un efect rapid datorită răspîndirii veștilor — deformate în sens

[23] I. Tomić, *op. cit.*, doc. nr. IV, p. 36.

[24] S. Szilágyi, *Monumenta Comitialia*, vol. III, doc. nr. XVIII, p. 419, 421, doc. nr. XX, p. 430—431.

[25] M. A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, București, 1976, doc. nr. 108, p. 104, doc. nr. 116, p. 110—111.

[26] S. Szilágyi, *op. cit.*, p. 309.

[27] W. Bethlen, *Historia de rebus transsylvanicis*, ed. a 2-a, vol. 3, Sibiu 1783, p. 183; I. Crăciun, *Cronicarul Számosközy și însemnările lui privitoare la români, 1566—1608*, Cluj, 1928, p. 98.

pozitiv — de către negustorii ambulanți. Acestea priveau în primul rînd victoriile repurtate în iarna anilor 1593—1594 de armata imperială din Ungaria, succesele înregistrate de tehnica militară imperială, precum și încheierea alianței între împăratul Rudolf al II-lea și Sigismund Báthory[28]. George Palatici i-a îndemnat în aceste împrejurări pe români, sîrbi și bulgari să se folosească de ocazie, făgăduindu-le în numele principelui Transilvaniei dezlănțuirea unei ofensive antiotomane, la care participau domnii Moldovei și Țării Românești, în vederea paralizării oricărei riposte militare otomane. Faptul că frămîntările au început înainte de vreme în rîndul locuitorilor din eialetul de Timișoara și într-o serie de sangeacuri dunărene s-a datorat în primul rînd exploatării nemiloase a populației atît de către autoritățile cît și de oștile otomane, „voind mai curînd să sufere moartea decît să trăiască toată viața din pricina lor în nevoi, chinuri și sărăcie atît de mari. Aceasta e pricina . . ., alta nu-i în afară de aceasta"[29].

Izbucnirea mișcărilor populare

Ridicarea la luptă împotriva autorităților și a cetelor de oaste otomană cantonate într-o serie de localități din Banat a avut la început un caracter local, producîndu-se în mod spontan, în strînsă legătură cu mișcările cetelor de haiduci, care sporiseră numeric și controlau hotarul principatului autonom al Transilvaniei cu eialetul de Timișoara. Transformarea lor în centre de raliere a nemulțumiților români și sîrbi explică faptul că răscoala a început în regiunile Transilvaniei limitrofe cu Banatul, printr-o trecere rapidă de la atacarea caravanelor la asedierea fortificațiilor și cetăților otomane. Declanșarea pe această cale a mișcărilor populare în eialetul de Timișoara a fost o surpriză pentru autoritățile otomane, îngăduind astfel ocuparea rapidă și simultană de tîrguri și localități. Izbucnirea acestor mișcări trebuie pusă în legătură și cu calculul făcut de nemulțumiții din Banat, de cuplare și sincronizare a luptei lor pentru eliberare cu intervenția Transilvaniei în războiul împotriva Imperiului otoman și cu operațiunile militare desfășurate de trupele habsburgice din Ungaria[30].

Primele atacuri îndreptate împotriva autorităților otomane din Banat se plasează la începutul anului 1594[31]. Ele au fost urmate de o serie de lupte duse de răsculați chiar la sfîrșitul lunii ianuarie 1594 pentru cucerirea tîrgului, palancii și a cetății Vîrșeț, menționate în scrisoarea trimisă în februarie 1594 de principele Sigismund Báthory solului său la Praga, Francisc Geszty. Modul în care principele Transilvaniei a ținut să-i anunțe ocuparea tîrgului Vîrșeț, dovedește implicarea sa și în desfășurarea acestor mișcări populare: „iar ai noștri au reușit să ocupe la Vîrșeț curtea beiului și i-au distrus pe turcii care se aflau acolo, în afara

[28] I. Tomić, *O ustanku Srba*, p. 17; S. Szilágyi, *op. cit.*, p. 309.
[29] A. Veress, *op. cit., doc. cit.*, p. 85.
[30] I. S. Dostjan, *Borba serbskogo naroda protiv turețkovo iga XV-nacalo XIX v.*, Moscova, 1958, p. 65.
[31] *Istorija naroda Iugoslavije*, vol. II, p. 470.

celor care au scăpat cu fuga la cetate"[32]. Cucerirea palancii și a cetății Vîrșeț pare să fi avut loc în urma unor atacuri repetate, dezlănțuite în februarie și în martie 1594 de o ceată de 200 de răsculați conduși de Petru Maijos. Din corespondența purtată de Sinan pașa cu Sigismund Báthory rezultă că Petru Maijos, român de origine, care fusese odinioară în slujba banului de Lugoj, George Palatici și se stabilise în tîrgul Obad (Ohat) de lîngă Timișoara, mai atacase, înaintea ocupării Vîrșețului, eialetul de Timișoara în trei rînduri[33]. Cucerirea palancii și a cetății Vîrșeț, în cursul căreia au avut loc faptele de arme ale lui Iancu Hălăbur, învingător în luptă dreaptă al sangeacbeiului, s-a putut înfăptui și datorită sprijinului acordat lui Petru Maijos de lucrătorii de la o mină de argint din apropiere. Ocuparea cetății Vîrșeț a înlesnit în mod firesc devastarea minelor și tîrgurilor învecinate, transformînd acest punct strategic într-un cuib însemnat al răsculaților. Apariția simultană a unui nou centru de răscoală în valea Almăjului, controlată de ceata lui Ioan Lugojanul, pune în lumină caracterul inițial spontan și regional al mișcărilor din eialetul de Timișoara. Capacitatea lor de extindere, ca și intensitatea lor, reflectă starea de exasperare și de revoltă a întregii populații, pe care Sigismund Báthory s-a grăbit s-o aducă la cunoștința sultanului Murad al III-lea: „și obștea, amărîndu-se și neținînd seama de moarte, a urnit lucruri atît de mari, s-au răsculat cu toții, au apucat armele, încearcă multe lucruri, care știu că au pricinuit Puterniciei Tale întristare . . ."[34].

Noile atacuri îndreptate de răsculați spre nord-est au dus la incendierea și devastarea Bocșei, urmată apoi, la sfîrșitul lunii martie, de ocuparea tîrgului Margina de un detașament de 500 de luptători[35]. Din informația existentă pînă acum nu se poate cunoaște cu certitudine conducătorul acestei cete de răsculați, deși autoritățile otomane au recunoscut în rîndul lor oșteni ai căpitanului cetății Deva, Francisc Geszty și oameni de vază ai principelui Transilvaniei[36]. S-ar putea foarte bine ca Petru Maijos să fi fost căpetenia acestei cete, de vreme ce după asediul Vîrșețului el s-a refugiat cu tovarășii săi și cu prada luată pe teritoriul principatului autonom. Sigur este însă faptul că în această vreme a crescut în mod vertiginos numărul răsculaților și al atacurilor dezlănțuite, spre îngrijorarea crescîndă a autorităților otomane și a lui Sinan pașa, care a trimis un corp de oaste otomană să cerceteze localitățile cuprinse în răscoală. Raportul întocmit de comandantul corpului de oaste a fost folosit de Sinan pașa pentru a-i imputa principelui Transilvaniei, pe baza unor date concrete, nu numai indiferența manifestată față de cererea sa de a-i pedepsi pe răsculați, ci și sprijinul său tacit. Din scrisoarea marelui vizir adusă la Alba Iulia la 1 aprilie 1594[37] reiese că în

[32] A. Veress, *op. cit.*, doc. nr. 38, p. 68.

[33] Vezi plîngerile lui Sinan pașa și ale beilerbeiului de Timișoara către principele Sigismnud Báthory la Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. IV, doc. nr. 478, p. 176, doc. nr. 479, p. 176—177; W. Bethlen, *op. cit.*, p. 183; A. Ivić, *Istorija Srba u Vojvodini*, p. 443.

[34] A. Veress, *op. cit.*, doc. nr. 47, p. 85.

[35] Fr. Pesty, *op. cit.*, doc. nr. 480, p. 178; A. Ivić, *op. cit.*, p. 446.

[36] Fr. Pesty, *op. cit.*, p. 178; A. Ivić *op. cit.*, p. 446.

[37] Document publicat de A. Ivić, *op. cit.*, p. 444—445.

satul Irhova au fost prinşi cîţiva răsculaţi în frunte cu Stancu, la Belşoviţa şase, la Devihaba şapte, la Azoviţa patru insurgenţi împreună cu cei şapte fraţi ai lui Lazăr. Dacă în tîrgul Irhova se aflau 30 de răsculaţi, în schimb satul Juriul Mare (Nagy Zsur) trecuse în întregime de partea răsculaţilor, aşa cum au făcut-o de altfel toţi locuitorii din Bileni, localitate care aparţinea principatului autonom. Forţele principale ale răsculaţilor se concentraseră spre sfîrşitul lunii martie 1594 în ţinuturile Almăjului, de unde se pregăteau să atace în frunte cu comandantul lor, un anume Mîtniceanu (Muhnic), fortificaţia otomană de la Făget: „Acei lotri se află acum cu toţii cu voievodul Mîtnic în ţinutul Almăjului; pe aceia să-i cauţi şi să-i pedepseşti. Voievodul Mîtnic a ţinut întotdeauna lotri"[38].

Extinderea şi amploarea mişcărilor populare.

Capacitatea de extindere rapidă a răscoalei, manifestată prin atacuri simultane şi succesive, a fost determinată de acţiunea convergentă a unor factori diferiţi din punctul de vedere al însemnătăţii şi efectului lor. În seria acestor factori trebuie înscrisă atitudinea adoptată de autorităţile otomane şi mai ales de Sinan paşa faţă de mişcările populare în condiţiile desfăşurării războiului din Ungaria, ca şi o serie de atrocităţi comise de otomani. Privite prin prisma efectului lor psihologic, ştirile răspîndite în legătură cu succesele repurtate de trupele habsburgice în Ungaria, cu planurile politice şi militare ale principelui Báthory, ca şi îndemnurile succesive la lupta împotriva ocupaţiei otomane adresate de o serie de dregători transilvăneni, au jucat un rol însemnat în extinderea răscoalei. Nu trebuie trecut cu vederea nici sprijinul tacit, uneori chiar indirect şi armat, acordat de unii dregători transilvăneni cetelor de răsculaţi. Mişcările populare au izbucnit în momentul în care armata otomană condusă de Sinan paşa ierna încă la Belgrad, pregătindu-se să pornească spre Slovacia, unde trupele imperiale comandate de Pálfi atacaseră cetatea Nove Zamký şi o cuceriseră la 10 martie 1594. Operaţiunile militare ulterioare (asediul cetăţii Hatvan de către trupele comandate de generalul Christoph von Teuffenbach şi împresurarea cetăţii Esztergom de arhiducele Matthias) l-au silit pe Sinan paşa să-şi concentreze toate forţele asupra obiectivelor de importanţă strategică maximă[39]. Faptul că Sinan paşa nu s-a oprit în Banat pentru înăbuşirea răscoalei şi nici nu a mai luat măsurile de rigoare împotriva insurgenţilor, care au distrus podul de vase peste Dunăre ridicat pentru trecerea armatei otomane, capturînd totodată proviziile şi materialele de război, a determinat în mod decisiv extinderea mişcărilor populare dincolo de hotarele eialetului de Timişoara[40]. Aceasta nu înseamnă însă că marele vizir nu a

[38] *Ibidem*, vezi şi p. 199.

[39] Vezi M. Naima, *Tarih*, vol. I, Istanbul 1864, p. 92; Kâtip Celebi, *Fezleke-i Tarih*, vol. I, p. 28; M. Guboglu, *Cronici turceşti*, vol. II, Bucureşti, 1974, p. 31; A. Şarih ül Menaroglu, *Tarih-i Menaroglu Ahmed*, ed. M. Guboglu în *Crestomaţie turcă. Izvoare narative privind istoria Europei orientale şi centrale (1263—1683)*, Bucureşti, 1977, p. 412.

[40] I. Tomić, *O ustanku Srba*, p. 19.

cunoscut proporțiile lor reale și pericolul pe care l-ar fi putut reprezenta pentru spatele armatei otomane principale și nu a adoptat în consecință unele măsuri imediate. Corespondența purtată cu principele Transilvaniei, Sigismund Báthory, în martie și aprilie 1594 a avut cel puțin menirea de a limita cît mai mult o intervenție — bănuită de altfel de la început — în favoarea răsculaților, dacă nu s-ar fi obținut un ajutor efectiv în prinderea căpeteniilor și în reprimarea acestor mișcări populare Neîndeplinirea cererilor succesive de pedepsire a căpeteniilor și în primul rînd a lui Petru Maijos, precum și prezența unor oameni ai comandantului Francisc Geszty și ai principelui în cetele de răsculați, au fost tot atîtea probe administrate de autoritățile otomane pentru a-i dovedi lui Báthory intervenția și contribuția sa[41] la declanșarea și la extinderea mișcărilor populare din eialetul de Timișoara. Reproșurile aspre ale beilerbeiului de Timișoara, Hasan pașa, care ar fi garantat după spusele sale pentru loialitatea principelui Báthory față de Poartă[42], s-au întemeiat pe o serie de constatări noi cu privire la sprijinul și la ajutorul obținut de insurgenți în Transilvania. Confruntarea autorităților otomane centrale și locale cu o extindere rapidă a mișcărilor populare cu mult dincolo de hotarele eialetului de Timișoara a impus adoptarea de măsuri imediate, cu caracter represiv, dar și administrativ. Actele de cruzime comise la sfîrșitul lunii martie 1594 împotriva țăranilor răsculați (spintecarea, tragerea pe roată, tragerea în țeapă) pe care Sinan pașa le recomanda principelui Báthory ca fiind măsuri represive cu adevărat eficiente, nu au făcut decît să atragă o replică violentă din partea populației din părțile Lipovei. Astfel se explică deopotrivă confiscarea corăbiilor otomane trimise pe Mureș, de la Lipova, în Transilvania, pentru a aduce sare, ca și uciderea echipajului lor, spre marea nemulțumire a lui Sinan pașa[43]. Corpul de oaste trimis la ordinul marelui vizir să cerceteze centrele cuprinse de răscoală trebuia să ducă la îndeplinire însărcinarea primită de autoritățile militare locale, de a-i astîmpăra pe răsculați. Acest gen de măusri a avut însă un efect cu totul contrar celui scontat, amplificat la extrem de distrugerea „simbolului tradițiilor și al independenței de stat sîrbești"[44]. Arderea la Vračar, în fața poporului sîrb, la 27 aprilie 1594, a moaștelor Sfîntului Sava aduse de la Mileševo la ordinul lui Sinan pașa, a contribuit în mod decisiv, prin semnificația sa, deopotrivă la intensificarea și la extinderea maximă a mișcărilor populre. Răspîndirea veștii despre această profanare a întărit pe plan psihologic capacitatea de luptă a răsculaților din Banat, care a anulat în mare parte eficiența măsurilor cu caracter administrativ-militar adoptate de sultanul Murad al III-lea la sugestia lui Sinan pașa. Înlocuirile rapide ale beilerbeilor de Timișoara: Hasan pașa, Sofu Sinan pașa din perioada aprilie-iunie 1594 dovedește faptul că Poarta le-a atribuit — și ca urmare a învinuirilor aduse de Sigismund Báthory — responsabilitatea extinderii răscoalei.

[41] Vezi documentele editate de Fr. Pesty, *op. cit.*, doc. nr. 476, p. 174, doc. nr. 478, p. 176; doc. nr. 479, p. 176—177, doc. nr. 480, p. 177—178; republicate de A. Ivić, *op. cit.*, p. 443, 444—445.

[42] *Ibidem*, p. 446.

[43] *Ibidem*, p. 444.

[44] Pentru această interpretare vezi *Istorija naroda Jugoslavije*, p. 471.

Acțiunea de intensificare și de amplificare a mișcărilor populare începuse odată cu dezlănțuirea contraofensivei habsburgice în Ungaria, al cărei efect a fost exagerat și speculat de principele Transilvaniei: „din oastea nemțească niscai lotri și aceia au făcut zarvă între norodul acelui ținut... și s-au înmulțit într-atîta, încît azi umblă în oaste și zi de zi se înmulțesc tot mai tare...“[45]. Explicațiile prezentate de Báthory în legătură cu extinderea revoltei din eialetul de Timișoara trebuiau să abată atenția autorităților otomane de la planurile sale ascunse și să le adoarmă astfel suspiciunea. Rolul atribuit unor căpetenii imperiale îl jucase chiar Sigismund Báthory, răspîndind zvonul despre planul său de a asedia în aprilie 1594 cetatea Timișoara cu o armată de 40.000 de luptători și cu sprijinul domnilor Țării Românești și Moldovei[46]. Perspectiva ofensivei antiotomane în Banat, speculată de banul Lugojului, George Palatici, precum și îndemnul la luptă adresat de Balthazar Báthory unei căpetenii sîrbe, au generat un climat de tensiune maximă, favorabil nu numai sporirii numărului și creșterii dorinței de luptă a insurgenților, ci și producerii de incidente la hotarele Transilvaniei. Circulația veștilor referitoare la acest climat, ca și la rolul jucat de Sigismund Báthory în declanșarea și extinderea mișcărilor populare din eialetul de Timișoara, a determinat retragerea bruscă de la granița Țării Românești cu principatul autonom a ceaușului Ahmed, trimis în martie 1594 de sultanul Murad al III-lea la Alba Iulia[47]. Impasul ivit astfel în relațiile bilaterale a fost agravat de uciderea ceaușului[48] însărcinat de beilerbeiul de Timișoara, Hasan pașa, cu obținerea explicațiilor din partea lui Sigismund Báthory în legătură cu politica sa față de Habsburgi și cu atitudinea sa față de mișcările populare. Faptul că acest incident s-a produs în momentul în care stările întrunite în dieta de la Turda (12—22 mai 1594) se împotriveau cu hotărîre angajării deschise a Transilvaniei în lupta antiotomană a impus menajarea relațiilor cu beilerbeiul de Timișoara și cu marele vizir Sinan pașa. Acest scop l-a avut, așadar, însărcinarea încredințtă de dietă lui Frederic Závor, de a ancheta împrejurările asasinării ceaușului, interpretată de beilerbeiul de Timișoara ca o încălcare a dreptului popoarelor, și de a-i comunica banului de Lugoj, George Palatici, să păstreze pacea cu orice preț la hotarele Imperiului otoman. Încercarea lui Frederic Závor de a da, în numele principelui Báthory, satisfacție deplină beilerbeiului de Timișoara pare să fi urmat regulile jocului diplomatic de rutină[49], care nu l-a putut convinge însă nici pe acest demnitar otoman și nici pe succesorul său Sofu Sinan pașa, de loialitatea politicii Transilvaniei față de Imperiul otoman. Absența beilerbeiului de Timișoara de la execuția autorilor crimei, acțiune stabilită de comun acord cu Fraderic Závor, trebuie pusă în legătură nu numai cu

[45] A. Veress, *op. cit.*, doc. nr. 47, p. 84, vezi și A. Ivić, *op. cit.*, p. 447.

[46] I. Decius Barovius, *Commentarii de rebus Ungaricis*, ed. M. G. Kovacich în *Scriptores rerum hungaricarum minores*, vol. II, Buda, 1798, p. 334; W. Bethlen, *op. cit.*, p. 148.

[47] A. Ivić, *op. cit.*, p. 201.

[48] I. Decius Barovius, *op. cit.*, p. 335; W. Bethlen, *op. cit.*, p. 225; vezi scrisoarea lui Báthory către Sofu Sinan pașa la A. Ivić, *op. cit.*, p. 447.

[49] I. Decius Barovius, *op. cit.*, p. 335; W. Bethlen, *op. cit.*, p. 226.

neîncrederea în reprezentanții principelui Báthory și cu intuirea jocului său dublu, ci și cu înlocuirea lui Hasan pașa cu Sofu Sinan pașa. Consecințele acestei absențe, respectiv slobozirea făptașilor crimei de către Frederic Závor și de către banul George Palatici, au pus în lumina sa adevărată caracterul prin excelență aparent al menținerii unor relații de bună vecinătate la hotarele banatului Lugojului și Caransebeșului cu eialetul de Timișoara. Eliberarea ucigașilor ceaușului, precum și însărcinarea primită de banul Palatici, de a-l trimite pe Mihály Vajda pentru a-i îndemna pe răsculați să-și continue lupta[50], reprezintă un sprijin moral nou acordat de autoritățile principatului autonom în vederea intensificării și extinderii mișcărilor populare.

Prin acțiunea lor convergentă, ca și prin efectul lor cumulativ toți factorii analizați mai sus au asigurat extinderea acestor mișcări populare cu caracter antiotoman pe o suprafață mai mare decît s-a crezut în mod obișnuit. Constatarea lui Dušan Popović în această privință s-a întemeiat nu numai pe informațiile cunoscute despre răscoala populației sîrbe de pe teritoriul dintre Belgrad și Buda, ci a avut în vedere și alte date despre efervescența care a cuprins masele populare din Serbia veche, Herțegovina și Muntenegru[51]. Această constatare dobîndește și mai mult temei dacă ne concentrăm atenția asupra regiunilor dunărene de la răsărit de Belgrad. Porunca trimisă la 18 iunie 1594 sangeacbeilor și caimacamilor lor din Nicopol și Vidin[52] atestă fenomenul de iradiere spre răsărit a mișcărilor populare, care au izbucnit la început la hotarele eialetului de Timișoara cu principatul autonom al Transilvaniei. Atacurile de peste Dunăre ale locuitorilor Țării Românești și mai cu seamă cele dinspre uscat, săvîrșite de răufăcătorii *(ehl-i fesad)* din alte locuri asupra zonei cuprinse între Vidin și Rusciuc, menționate în petiția colectivă *(mahzar)* înaintată Porții de locuitorii sangeacurilor Nicopol și Vidin, s-au aflat în strînsă legătură cu răscoalele românilor și sîrbilor din această perioadă. Rolul jucat astfel de unii locuitori din Țara Românească în cursul acestor atacuri demonstrează existența unei legături efective atît pe plan mental și afectiv, cît și pe plan militar între desfășurarea mișcărilor populare din eialetul de Timișoara și izbucnirea războiului de independență condus de Mihai Viteazul. Precedate de înfruntarea de la începutul anului 1594 dintre locuitorii Țării Românești, sprijiniți de trupele lui Sigismund Báthory și oastea beilerbeiului de Timișoara[53], cele două atacuri îndreptate asupra orașului Nicopol pun în lumină faptul că poporul era pregătit și dornic de luptă, așteptîndu-și numai conducătorul.

Această extindere spre răsărit, necunoscută pînă acum, a mișcărilor populare din 1594 a avut ca punct de plecare transformarea cetății Vîrșeț în bază de atac, fapt care le-a asigurat răsculaților stăpînirea efectivă a bazinului Dunării între Pančevo și Horom (Nova Palanka). Controlul instaurat de răsculați asupra cursului Dunării în regiunile amintite

[50] *Ibidem*, p. 227.
[51] D. Popović, *Srbi u Vojvodini*, vol. I, p. 299.
[52] Vezi Mühimme Defteri nr. 72, doc. nr. 620, la Direcția Generală a Arhivelor Statului, colecția *Microfilme Turcia*, rola 20 cadrul 513.
[53] A. Veress, *op. cit.*, doc. nr. 38, p. 68.

s-a putut păstra prin lupte grele, cum au fost cele purtate la Pančevo, la 26 mai 1594, și în cursul cărora au pierit mulți sîrbi împreună cu Vukadin, spahiul din Parta[54]. Ocuparea localității Obad (Ohat) din apropiere de Timișoara, la sfîrșitul lunii mai, a înlesnit extinderea spre vest, pînă la fluviul Tisa, a mișcărilor populare și ca urmare a creșterii capacității de luptă a răsculaților, atît din punct de vedre numeric, cît și din punctul de vedere al înzestrării lor cu arme[55]. Fenomenul amintit s-a manifestat în primul rînd în timpul cuceririi cetății Becicherec (Zrenjanin), punct stategic însemnat, așezat pe cursul inferior al rîului Bega. Măsurile preventive (lucrări de întreținere și de îmbunătățire a sistemului de apărare a cetății) luate de sangeacbeiul de Becicherec[56] nici nu au contribuit la ridicarea moralului garnizoanei otomane, întărite de altfel cu forțe recrutate din satele învecinate, și nici nu au putut împiedica trecerea locuitorilor sîrbi de partea răsculaților. Retragerea grabnică a sangeacbeiului și a unei părți din garnizoană, în timpul atacului dezlănțuit la 1 iunie 1594 de cei 2000 de răsculați, vădește incapacitatea autorităților militare locale de a face față mișcărilor populare cu a căror reprimare fuseseră însărcinate de Sinan pașa. Episodul reprezentat de ocuparea cetății Becicherec a pus în lumină totodată deficiențele și limitele modului de luptă a răsculaților. Incidentele sîngeroase[57] generate de încercarea răsculaților, de a-și retrage toate forțele din cetatea Becicherec, sînt deosebit de semnificative pentru neputința lor de a-și asigura ocuparea efectivă și apărarea punctelor strategice împotriva unei riposte otomane imediate. În condițiile în care răsculații au lăsat la Becicherec doar forțe simbolice, numai înarmarea generală a locuitorilor a dus la zdrobirea succesivă, la începutul lunii iunie, a celor două atacuri dezlănțuite de noul beilerbei de Timișoara, Sofu Sinan pașa. Locuitorii înarmați ai Becicherecului au respins mai întîi, în locul numit Pretay, efectivele reunite ale beilerbeiului de Timișoara, ale sangeacbeilor de Lipova, Cenad și Gyula, de 11.000 luptători, din care doar 1.000 s-au mai putut salva[58]. Aceeași soartă a avut-o și a doua încercare a beilerbeiului de Timișoara, sprijinit de trupele predecesorului său Hasan pașa[59]. Autoritățile militare locale au declanșat contraofensiva numai în momentul în care s-a ajuns la o dispersare a cetelor de răsculați spre vest, spre unele puncte strategice de pe fluviul Tisa. În cadrul acestei acțiuni cu caracter simultan ceata care a ocupat tîrgul Titel[60] a reușit să captureze 13 corăbii otomane încărcate cu provizii, tunuri și muniții

---

[54] L. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, vol. III, p. 311, apud A. Ivić, *op. cit.*, p. 448.

[55] I. Tomić, *Novi prilozi o ustanku*, doc. nr. I, p. 35.

[56] Vezi J. Szentkláray, *A Becskereki vár*, p. 38; I. Tomić, *O ustanku Srba*, p. 20.

[57] I. Decius Barovius, *op. cit.*, p. 337—338; W. Bethlen, *op. cit.*, p. 237—238.

[58] *Ibidem*, p. 338; W. Bethlen, *op. cit.*, p. 229—230; Theodorus de Bry, *Pannoniae historia chronologica.*, Frankfurt am Main, 1596, p. 184; I. Tomić, *Novi prilozi*, doc. nr. I, p. 34, doc. nr. III, p. 36.

[59] I. Decius Barovius, *op. cit.*, p. 338; W. Bethlen, *op. cit.*, p. 230—231; Theodorus de Bry, *op. cit.*, p. 185; A. Ivić, *op. cit.*, p. 448.

[60] *Ortelius redivivus et continuatus*, p. 148; I. Tomić, *op. cit.*, doc. nr. III, p. 36.

pentru armata lui Sinan pașa dislocată în Ungaria pentru împresurarea cetății Esztergom. După eșuarea atacului îndreptat asupra culei întărite de la Erdehegy ceata principală a răsculaților a cucerit orașul Bečej, fără să fi pus însă mîna pe cetate[61]. Cursul fluviului Tisa, apărat de mlaștinile sale, reprezintă astfel limita de extindere spre apus a mișcărilor populare din eialetul de Timișoara. Răsculații par să nu fi depășit la nord cursul Mureșului, de care se apropiaseră în urma cuceririi Marginei, Făgetului, și prin instaurarea — menționată doar de unele izvoare[62] — a controlului asupra ținuturilor din jurul Lipovei, Șiriei și Cenadului.

Forțe participante, conducători. Problema ajutorului străin.

Exacerbarea nemulțumirii generale împotriva stăpînirii otomane din eialetul de Timișoara a fost condiția principală pentru participarea largă a categoriilor sociale oprimate: țărani, mineri, tîrgoveți, clerici la mișcările populare declanșate la începutul anului 1594. Reunindu-i pe românii, sîrbii și pe unii bulgari din Banat și din regiunile dunărene învecinate, toate aceste categorii sociale s-au ridicat în mod solidar la luptă împotriva statului otoman, fiind lovite de însăși dezvoltarea feudalismului otoman. Nemulțumiții din eialetul de Timișoara s-au grupat la început în cete de haiduci, organizate și înarmate apoi în 1593 de autoritățile transilvănene de la hotare, pentru a deveni astfel centre de reunire pentru răsculați. Adeziunea crescîndă la mișcările populare antiotomane s-a manifestat nu numai prin sporirea numărului de răsculați, mai cu seamă în Banatul Timișoarei, ci și prin încercarea acestora de a stabili legături cu locuitorii din Transilvania. Totodată trebuie relevat faptul că aderarea largă a categoriilor sociale amintite la mișcările populare a fost împiedicată la început de acțiunea a doi factori, fiind apoi neutralizată pe măsura extinderii și intensificării revoltei. În primul rînd este vorba de prezența garnizoanelor otomane în locurile fortificate, iar în al doilea rînd, de reticența manifestată de o parte a locuitorilor, dornici să-și păstreze bunurile, puse în primejdie de aderarea lor la aceste mișcări. Presiunile puternice exercitate de răsculați, respectiv amenințările cu confiscarea averii și cu pedeapsa capitală[63], s-au dovedit a fi și în cazul locuitorilor din Becicherec singura cale de a-i antrena în lupta antiotomană. Aderarea mai largă a țăranilor, minerilor și tîrgoveților a avut loc în condițiile desfășurării simultane a atacurilor îndreptate de ceata lui Petru Maijos asupra Vîrșețului și de cea condusă de Ion Lugojanul în valea Almăjului. Creșterea numerică înregistrată în acest moment de rîndurile răsculaților[64] a continuat în timpul ocupării punctelor strategice de lîngă Dunăre și Tisa. Informația existentă nu poate furniza încă datele necesare unei evaluări cantitative riguroase a fenomenului de aderare a maselor populare la lupta antiotomană în împrejurările în care cronicile osmane reduc mișcările populare din eialetul de

[61] *Ibidem*, doc. nr. I, p. 34, doc. nr. III, p. 36; A. Ivić, *op. cit.*, p. 442.
[62] Vezi A. Ivić, *op. cit.*, p. 202—203.
[63] I. Decius Barovius, *op. cit.*, p. 336.
[64] *Istorija naroda Jugoslavije*, p. 470.

Timișoara doar la revolta unei fortărețe (probabil Becicherec)[65], iar unele izvoare contemporane au un caracter subiectiv pronunțat. Pe această bază s-a format totuși într-o parte a literaturii istorice părerea că numărul răsculaților s-ar fi ridicat la 15.000[66], cifră comunicată comandantului imperial Christoph von Teuffenbach de trimisul insurgenților din Banat în vederea obținerii unui ajutor militar.

Din datele cunoscute pînă acum rezultă că în cursul mișcărilor populare nu s-a ajuns la o conducere unică nici pe plan politic, nici pe plan militar. Faptul că cetele înființate în mod spontan sub conducerea lui Petru Maijos, Ion Lugojanul, a lui Doțian sau a unui Ioan[67] nu au putut fi reunite într-o oaste mare a răsculaților a limitat capacitatea de control asupra teritoriului cuprins de mișcările populare. Caracterul răzleț al centrelor de răscoală și tactica urmată în dezlănțuirea atacurilor asupra orașelor și fortificațiilor ocupate de otomani dovedesc inițiativa redusă, incapacitatea căpeteniilor de a-și organiza cetele, de a le înzestra cu muniții și de a lua în considerație scopurile comune ale mișcărilor populare. Lipsa pregătirii politice și militare le-a împiedicat pe aceste căpetenii să-și înțeleagă cu adevărat misiunea, să folosească momentele prielnice pentru asedierea orașelor fortificate și să nu-și condiționeze acțiunile de obținerea ajutorului străin. Aceste deficiențe manifestate în modul de conducere a mișcărilor populare s-au datorat fără îndoială și acțiunii de distrugere și de înlocuire cu modele proprii otomane a structurilor și forțelor sociale capabile să asigure baza necesară pentru o rezistență antiotomană de mare amploare în toate teritoriile ocupate de trupele otomane, deci și în cele înglobate în eialetul de Timișoara. În absența unei pături conducătoare, bisericii ortodoxe, respectiv ierarhiei sale, i-a revenit rolul de a apăra tendințele politice, aspirațiile culturale și conștiința națională a popoarelor supuse Porții, devenind astfel un factor social și instituțional important și în timpul mișcărilor din 1594[68]. Folosindu-se de un episcop de la periferia patriarhatului (episcopul de Vîrșeț Teodor Teodorovici), biserica s-a așezat în fruntea lor numai în momentul în care mișcările populare au depășit cadrul local, iar primele lor rezultate lăsau să se întrevadă perspectiva unor posibilități mari. În aceste condiții a fost resimțită mai întîi necesitatea refacerii structurii și conducerii politice de-sine-stătătoare, distruse în procesul de cucerire otomană, determinînd astfel ierarhia bisericească să recurgă pentru prima dată, în înțelegere cu unele căpetenii ale răsculaților (banul Sava, Velia Mironić), la formula politică tradițională — cea a monarhiei[69]. Alegerea unui suveran străin, interesat în mod vital în declanșarea luptei antiotomane, în persoana lui Sigismund Báthory, principele unei țări vecine,

[65] A. Șarih ül Menaroglu, *Tarih-i Menaroglu*, p. 412; Kâtip Celebi, *op. cit.*, vol. I, p. 28; M. Naima, *op. cit.*, vol. I, p. 92.

[66] Vezi I. Tomić, *op. cit.*, doc. nr. I, p. 34, doc. nr. III, p. 35; I. Szentkláray, *op. cit.*, p. 38.

[67] Vezi W. Bethlen, *op. cit.*, p. 184, p. 224; A. Ivić, *op. cit.*, p. 447.

[68] L. Hadrovics, *L'église serbe...*, p. 133; R. Veselinović, *Razvitak mîsli o srpskoj drjavnosti u oslobodilačkim pokreta u ustancima tokom XVI i XVII stoleca* în *Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka prvog svetskog rata*, Symposion, Beograd, 1976, p. 36.

[69] *Ibidem.*

a fost considerată ca soluția optimă din punctul de vedere al aspectelor sale — politic și militar — pentru obținerea ajutorului din partea arhiducelui Matthias și a comandanților trupelor imperiale din Ungaria.

Problema ajutorului străin.

Adîncirea și manipularea stării de nemulțumire generală din eialetul de Timișoara și din împrejurimile sale de către cei dornici să preia o parte a moștenirii Imperiului otoman din Europa centrală și de sud-est a fost o acțiune premergătoare declanșării mișcărilor populare din 1594, însoțită totodată de făgăduiala sprijinului politic și militar străin. Instituirea pe această bază a unui raport de interdependență între instigarea la răscoala antiotomană și intervenția militară în favoarea insurgenților explică însemnătatea și ponderea acordată ajutorului străin în planurile făurite de căpeteniile răsculaților împreună cu reprezentanții bisericii. Faptul că sistemul de luptă s-a întemeiat prea mult pe acest ajutor — imperial și transilvan — a sporit, de la început și în mod explicabil, caracterul său vital, compromițînd chiar succesul luptei antiotomane. Stringența acestei necesități, precum și momentul în care izbînda părea să fie de partea celor angajați sau hotărîți să intervină în lupta antiotomană, au imprimat astfel un caracter simultan[70] cererilor de ajutor adresate în mai 1594 atît generalului imperial Christoph von Teuffenbach, cît și principelui Sigismund Báthory.

a. *Ajutorul imperial.*

Victoriile repurtate pînă atunci în lupta împotriva autorităților și garnizoanelor otomane, precum și înaintarea trupelor imperiale de la Košice spre Hatvan, i-au îndreptățit în egală măsură pe răsculați să stabilească legături strînse și să poarte o corespondență susținută cu generalul Christoph von Teuffenbach. Contactele au început îndată după împresurarea cetății Hatvan, de vreme ce Consiliul Aulic de Război de la Viena se hotărîse, la 15 mai 1594[71], să-i răspundă generalului von Teuffenbach în legătură cu atitudinea sa față de problemele ridicate de mișcările populare din regiunile dunărene și din eialetul de Timișoara. Abia în iunie 1594 comandantul trupelor imperiale însărcinate cu asediul cetății Hatvan fusese instruit să dea asigurările cuvenite răsculaților în privința ajutorului militar cerut cu insistență[72]. În acest moment necesitatea dobîndirii unui comandant încercat și a unor efective însemnate, 12.000 de luptători, motiva cele două solii trimise simultan de căpeteniile răsculate și prezența lor, la 9 și 10 iunie 1594, în tabăra imperială de la Hatvan[73]. Dacă George, emisarul folosit de răsculați pentru între-

[70] Caracterul lor simultan rezultă din coroborarea datelor furnizate de izvoarele transilvane pentru sosirea soliei trimise la Alba Iulia în vremea dietei de la Turda 12—22 mai 1594 cu datele publicate de A. Ivić referitoare la corespondența și la legăturile generalului von Teuffenbach cu sîrbii; vezi A. Ivić, *op. cit.*, p. 444.

[71] *Ibidem.*

[72] *Ibidem*, p. 443, și 444.

[73] Teodorus de Bry, *op. cit.*, p. 185—186; I. Tomić *op. cit.*, doc. nr. III, p. 35—36.

ţinerea legăturilor cu generalul von Teuffenbach, avea însărcinarea de a primi trupe şi muniţii, în schimb George Raţ trebuia să obţină acelaşi sprijin de la arhiducele Matthias, însărcinat cu desfăşurarea tuturor operaţiunilor militare din Ungaria şi care împresura pe atunci cetatea Esztergom. În cursul întrevederii mijlocite de generalul von Teuffenbach, George Raţ spera să rezolve nu numai problema sprijinului militar efectiv, ci şi pe cea a conducerii operaţiunilor militare în viitor. Comandantul destoinic cerut arhiducelui Matthias, pentru a deveni căpetenia supremă a răsculaţilor[74], pare să fi fost tocmai generalul von Teuffenbach, care-şi dobîndise prestigiul necesar în urma victoriilor repurtate asupra trupelor otomane. Faptul că generalul von Teuffenbach a intervenit pe lîngă arhiducele Matthias în favoarea răsculaţilor, întreţinînd în acest scop o corespondenţă cu el şi cu generalul Volzogen[75], vădeşte hotărîrea sa fermă de a-i ajuta. De altfel şi victoriile, prezentate de emisarii răsculaţilor drept o garanţie pentru obţinerea unor izbînzi noi în viitor, au jucat un rol însemnat în determinarea factorilor de decizie de a-i sprijini. Hotărîrea adoptată în această privinţă şi în folos propriu de către Consiliul Aulic de Război nu a corespuns însă unei capacităţi militare reale. Faptul că ajutorul cerut de răsculaţi a fost dezbătut îndelung în mai şi iunie 1594 atît ca problemă în sine, cît şi ca mod de rezolvare, explică deopotrivă fragmentarea responsabilităţii în îndeplinirea acestei acţiuni, precum şi încredinţarea ei unor autorităţi şi persoane diferite. Atitudinea generalului von Teuffenbach justifică şi gradul de responsabilitate conferită la 15 iunie 1594 de Consiliul Aulic de Război în găsirea mijloacelor de a-i ajuta pe răsculaţi cu bani, trupe şi muniţii, diferit însă de cel atribuit lui Ştefan Báthory şi Simion Forgách, iar mai tîrziu stărilor privilegiate din Ungaria superioară[76].

Cererile de ajutor ale răsculaţilor adresate generalului von Teuffenbach, arhiducelui Matthias şi lui Nicolae Pálfi au devenit tot mai frecvente din cauza problemelor militare ridicate de riposta otomană imminentă după ocuparea cetăţilor Becicherec şi Bečej. În condiţiile în care efectivele armatelor imperiale împresurau două puncte strategice din Ungaria, cetăţile Hatvan şi Esztergom, comandanţii amintiţi nu au putut disloca decît un număr simbolic de luptători pentru a-i trimite în ajutorul răsculaţilor. Dacă Pálfi a trimis cîţiva tunari şi cavalerie uşoară maghiară, în schimb arhiducele Matthias şi generalul von Teuffenbach le-au pus la dispoziţie cîte un corp de 400 de oşteni[77], primul comandat de căpitanul Tonhauser, cel de al doilea de Francisc Bálázs (300 călăreţi, 100 archebuzieri). Contraofensiva dezlănţuită de forţele otomane şi tătare de sub comanda marelui vizir Sinan paşa şi a hanului Crimeii Gazi Ghirai al II-lea la sfîrşitul lunii iunie 1594 a contribuit la nimicirea parţială a ajutorului trimis de imperiali. Corpul de oaste condus de Francisc Bálázs a fost măcelărit de cetele tătare în lupta de pe dealul Mănăştur. Aceeaşi înaintare spre Ungaria a trupelor turco-tătare, care

[74] A. Ivić, *op. cit.*, p. 443.
[75] *Ibidem*, p. 449.
[76] Pentru comparaţie vezi *Ibidem*, p. 444; I. Sîrbu, *op. cit.*, p. 84, nota 134.
[77] A. Ivić, *op. cit.*, p. 450.

a dus la ridicarea asediului cetăților Hatvan și Esztergom, nu numai că a răsturnat raportul de forțe în favoarea otomanilor, ci a pus capăt contactelor între răsculați și imperiali.

b. Ajutorul transilvan.

Rolul jucat de principele Transilvaniei în declanșarea mișcărilor populare, precum și contactele statornice întreținute prin oamenii săi de încredere, justifică așadar preferința, încrederea și speranțele puse de răsculați în sprijinul său. Toate calculele politice făcute de căpeteniile răsculaților s-au întemeiat în mod fals numai pe dorința și pe atitudinea lui Sigismund Báthory, excluzînd însă atitudinea decisivă a stărilor privilegiate față de intervenția Transilvaniei în lupta antiotomană. Dorința expresă a răsculaților, de a-l cîștiga de partea lor pe Sigismund Báthory, explică rolul pe care căpeteniile lor i l-au atribuit și în cadrul tratativelor purtate în mai 1594 cu episcopul de Vîrșeț, Teodor Teodorovici, de factor unic și suprem în adoptarea deciziilor cu caracter politic și militar. Succesul acestei solii s-a întemeiat așadar pe recunoașterea calității lui Báthory, de suveran al statului[78], ce urma a fi restaurat prin lupta împotriva otomanilor, dar și pe dăruirea trofeelor capturate pînă atunci de răsculați. Tratativele purtate cu solia trimisă de răsculați au contribuit la încheganea unei comunități parțiale de interese, manevrată de Báthory în folosul său, pentru a obține, prin intermediul împuterniciților săi, aderarea stărilor privilegiate reunite în dieta de la Turda (12—22 mai), la schimbarea radicală a politicii externe promovate de Transilvania. Nici victoriile repurtate de răsculați în Banat și nici cererile de ajutor politic și militar (comandant priceput, efective corespunzătoare) nu au putut spulbera reticențele majorității stărilor privilegiate conduse de Balthazar Báthory și care condiționa intervenția Transilvaniei în războiul antiotoman de ocuparea cetății Buda de către trupele imperiale[79]. Rezistența opusă de partida lui Balthazar Báthory și Ioan Iffju față de ieșirea Transilvaniei din sistemul tradițional de alianță cu Imperiul otoman nu a exclus însă votarea tuturor subsidiilor necesare pregătirilor de război (fortificarea cetăților, împuternicirea dată lui Ioan Gerendi de a recruta oști)[80]. Faptul că principele a fost obligat astfel să respecte hotărîrea stărilor de a nu rupe legăturile cu Poarta și că din această cauză nu s-a putut încheia alianța antiotomană cu împăratul Rudolf al II-lea a limitat de la bun început posibilitatea acordării unui sprijin eficient mișcărilor populare dezlănțuite în eialetul de Timișoara. Jocul dublu impus de opoziția puternică a stărilor privilegiate a imprimat un caracter simbolic și indirect sprijinului acordat răsculaților la cererea

[78] I. Számosközy, *Történeti maradványai 1542—1608*, vol. IV în *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores*, vol. XXX/1, Budapesta, 1880, p. 34—35; I. Crăciun, *Cronicarul Számosközy*, p. 98; W. Bethlen, *Historia de rebus*, p. 183.

[79] Deși legile dietei de la Turda nu cuprind nici o rereriire vezi S. Szilágyi, *Monumenta Comitialia*, vol. III, doc. nr. XXI, p. 438—444, totuși cronicile transilvănene redau dezbaterile după izvoare contemporane, în parte pierdute, vezi I. Számosközy, *op. cit.*, p. 36; W. Bethlen, *op. cit.*, p. 206—214.

[80] S. Szilágyi, *op. cit.*, doc. nr. XXI, p. 439—440, 441.

soliei conduse de episcopul Teodor Teodorovici: un steag și îndemnuri la luptă, precum și deschiderea graniței transilvănene pentru cetele hărțuite de forțele otomane. Și abținerea de la adoptarea măsurilor energice, cerute în mod insistent de marele vizir Sinan pașa și de beilerbeii de Timișoara, constituie un aspect însemnat al sprijinului indirect acordat răsculaților, de la care nu a putut fi abătută atenția autorităților otomane[81] în ciuda atitudinii duplicitare a lui Sigismund Báthory. Informațiile comunicate de principe autorităților otomane cu privire la aceste mișcări populare nu au avut însă darul de a le convinge în vreun fel de loialitatea sa, pe care Sinan pașa o pusese sub semnul întrebării încă în martie 1594[82]. Simularea unei desfășurări normale a relațiilor între Imperiul otoman și Transilvania, pusă în lumină și de unele incidente, ca de pildă distrugerea satului Bucium, aparținînd principatului autonom, de o ceată otomană din Moldova nouă[83], a fost dictată de incapacitatea temporară a celor două state de a se lăsa antrenate într-un conflict militar. Acestui joc îndelungat i-au aparținut deci alternanța de justificări și proteste prezentate de Sigismund Báthory, bunăvoința „ciudată" a marelui vizir și făgăduielile sale de a interveni la Poartă în favoarea principelui Transilvaniei[84]. La adăpostul acestei aparențe, întreținute cu multă grijă, Sigismund Báthory a urmat politica pașilor mici, de speculare a tuturor condițiilor existente, de a contribui la intensificarea și extinderea mișcărilor populare pentru a convinge astfel dieta de necesitatea intervenției Transilvaniei în războiul antiotoman. Principele a folosit în acest scop numai oameni de mare încredere și oameni ai locului, bănățeni din apropierea imediată a eialetului de Timișoara, ca intermediari în transmiterea îndemnurilor la răscoală și chiar în înarmarea răsculaților. Acest rol l-au jucat așadar banul de Lugoj, George Palatici de Ilidia și emisarul său Mihály Vajda, cetățean al aceluiaș oraș Lugoj și în dezlănțuirea atacului îndreptat de răsculați la 1 iunie 1594 împotriva cetății Becicherec[85]. Banul de Lugoj i-a sprijinit moral și material pe răsculați, însă în limitele impuse de politica aparent duplicitară a principelui Báthory „încurajîndu-i statornic, zilnic, cînd prin soli, cînd prin scrisori, cînd trimițîndu-le praf de pușcă, cînd răspîndind știri despre sosirea principelui"[86].

Cucerirea cetății Becicherec a reprezentat momentul în care s-a făcut resimțită din nou necesitatea trecerii la o acțiune comună antiotomană, de anvergură, și în care atît răsculații cît și Sigismund Báthory au recurs la mijloace identice cu cele folosite în mai 1594 pentru a-și atinge scopul. Solia trimisă din nou cu trofee la Alba Iulia își repeta cererile de ajutor (comandant destoinic, efective corespunzătoare), pentru a putea face față noii riposte a beilerbeiului de Timișoara. Sprijinul militar redus (tunuri, care de război, muniții), mai mult simbolic, trimis de banul de Lugoj[87]

[81] Vezi nota 41.
[82] A. Ivić, *op. cit.*, p. 443.
[83] *Ibidem*, p. 202, 447.
[84] S. Szilágyi, *op. cit.*, p. 310.
[85] W. Bethlen, *op. cit.*, p. 227.
[86] I. Decius Barovius, *op. cit.*, p. 339.
[87] S. Szilágyi, *op. cit.*, p. 316.

nu mai avea cum să întrețină capacitatea de rezistență a răsculaților, mai ales că nu se contura perspectiva unui deznodământ favorabil pentru operațiunile întreprinse în Ungaria de trupele imperiale. Scoaterea Transilvaniei din sistemul de alianțe ale Imperiului otoman, ce implica intervenția ei în război alături de Sfîntul Imperiu Romano-German, era singurul mod eficient de a-i ajuta pe răsculați, pe care principele nu l-a putut impune la începutul lunii iunie 1594 stărilor privilegiate întrunite în dietă la Alba Iulia. Toate argumentele folosite de Báthory în discursul său[88], ca și prezența gărzilor înarmate în jurul palatului princiar, nu au putut determina stările să legalizeze prin votul lor o stare de fapt, capabilă să genereze un conflict cu Imperiul otoman. Contînd pe obținerea acordului stărilor privilegiate, principele luase toate măsurile diplomatice și militare pentru ajutorarea răsculaților și pentru intrarea Transilvaniei în război, ceea ce a stîrnit de altfel reacția justificată a autorităților otomane.

Pregătirea minuțioasă a actului de alianță cu principii europeni, ce urma a fi supus dietei spre încuviințare, a fost însoțită totodată de retragerea pe căi diferite a solilor Transilvaniei la Poartă. Dacă bătrînețea a slujit drept justificare oficială pentru retragerea lui Torma[89], fuga a fost singurul mod de a-l salva pe Óváry de la o detenție în închisoarea Yedikule. Ordinele drastice comunicate sangeacbeilor de Silistra și Nicopol ca și domnului Țării Românești, Mihai Viteazul, de a preda capuchehaia principelui Transilvaniei ceaușului trimis anume de Poartă[90], dovedesc faptul că Óváry urmase întocmai sfatul lui Báthory, bucurîndu-se de ajutorul reprezentantului Angliei la Istanbul[91].

Speranța într-un răspuns favorabil al stărilor, precum și încercarea de a le forța astfel decizia, explică acțiunea lui Báthory de a trece la sprijinirea răsculaților, mai întîi prin solia emisarului său Mihály Vajda din Lugoj în tabăra de la Vîrșeț, iar mai apoi prin trimiterea trupelor conduse de Moise Székely, comandantul care-și dobîndise faima[92] în războiul dus de Ștefan Báthory împotriva Rusiei. Deși principele avusese prudența să oprească trupele la hotarul cu eialetul de Timișoara, pentru a nu crea un casus belli înainte de a obține acordul dietei în această privință, el a fost totuși nevoit să explice autorităților otomane prezența efectivelor sale drept o consecință a tulburărilor de la graniță[93]. Justificările cerute de Poartă, urmate de vestea înaintării trupelor tătare spre Ungaria în sprijinul lui Sinan pașa, trimisă de cancelarul Jan Zamoyski[94], au sporit opoziția dietei față de problema sprijinirii mișcărilor populare și de ieșirea Transilvaniei, pe această cale, din sistemul de alianțe ale

---

[88] W. Bethlen, *op. cit.*, p. 245—261; I. Decius Barovius, *op. cit.*, p. 123, *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, p. 109; M. Hatvani, *Magyar történelmi okmanytár a Brüsseli országos levéltárból*, Pesta 1857, p. 65—66.

[89] W. Bethlen, *op. cit.*, p. 441—442.

[90] Vezi colecția *Microfilme Turcia*, rola 20, cadrul 520.

[91] W. Bethlen, *op. cit.*, p. 442: „Nos bene valemus, tu quoque curam tui habeas" și p. 443; E. D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History (1427—1601)*, Mouton, Haga, 1964, doc. nr. 105, p. 71.

[92] W. Bethlen, *op. cit.*, p. 233.

[93] *Ibidem*, p. 234; A. Ivić, *op. cit.*, p. 204.

[94] W. Bethlen, *op. cit.*, p. 267.

Imperiului otoman. Conflictul violent declanşat astfel între principe şi stări în dieta convocată în iunie 1594 la Alba Iulia l-a silit pe Báthory să-şi întețească jocul duplicitar față de Poartă.

Presiunile interne şi externe exercitate pe de o parte de gruparea nobiliară filoturcă, iar pe de altă parte de Sinan paşa, care cerea sprijin militar transilvan pentru asedierea cetăților din Ungaria, l-au silit pe principe să dezmintă oficial orice legătură cu mişcările populare[95] şi să refuze totodată sprijinul cerut din nou de solii răsculaților trimişi la Alba Iulia. Hotărîrea consiliului princiar i-a impus lui Báthory să ia asupra sa întreaga vină de a-i fi incitat în mod nechibzuit la răscoală şi să explice schimbarea radicală a atitudinii sale față de problema ajutorului militar[96], transformată atunci într-un măr al discordiei. Incapacitatea sa de a anula printr-o lovitură de palat opoziția crescîndă a stărilor a lipsit de orice conținut măsurile promițătoare dar prudente pe care principele le luase înaintea convocării dietei, în iunie 1594, la Alba Iulia. Făgăduiala ajutorului militar, transmisă de Sigismund Báthory prin Mihály Vajda din Lugoj, prezența oştii conduse de Moise Székely la hotarele Transilvaniei, dar mai ales abținerea acestui comandant militar de la vreo intervenție în luptele duse de răsculați, au trezit nedumerirea de moment a unor căpetenii de vază. Deruta pe care o reflectă scrisoarea adresată de banul Sava, Velia Mironić şi vlădica Teodor lui Moise Székely, la 13 iunie 1594[97], deriva deopotrivă din speranțele mari puse în sprijinul transilvan, dar şi din recunoaşterea schimbărilor intervenite în atitudinea principelui Báthory. Faptul că Moise Székely nu a mai primit împuternicirea de a interveni în luptă a compromis situația militară a răsculaților, amenințată de contraofensiva dezlănțuită în Ungaria de trupele lui Sinan paşa. Înaintarea trupelor otomane şi a cetelor tătare conduse de hanul Gazi Ghirai al II-lea, care a determinat la sfîrşitul lunii iunie 1594 ridicarea asediului cetăților Hatvan şi Esztergom, a dus totodată, la regruparea oştilor provenind din eialetul de Timişoara şi la dislocarea lor grabnică în Banat în vederea reprimării imediate a mişcărilor populare[98].

Răsculații, lipsiți şi de ajutorul cu totul simbolic (300 de călăreți şi 100 de archebuzieri) trimis de generalul Christoph von Teuffenbach şi care fusese măcelărit de tătari pe dealul Mănăştur, au fost lăsați în voia soartei nu numai de protectorii, ci, într-o anumită măsură, şi de căpeteniile lor. Faptul că acestea şi-au întemeiat calculele pe ajutorul transilvan şi imperial, că nu au vegheat la întărirea disciplinei şi că au tolerat acțiunile de jaf, a compromis de la început capacitatea de luptă a răsculaților. Privit prin prisma divergențelor ivite între conducători[99] şi a lipsei lor de interes în ridicarea întregii populații la luptă, deznodămîntul rapid

[95] Pentru scrisorile trimise prin intermediul lui Mihai Viteazul, vezi A. Veress, *op. cit.*, doc. nr. 47, p. 84; A. Ivić, *op. cit.*, p. 449.

[96] I. Decius Barovius, *op. cit.*, p. 339: „nu poate în nici un fel să le trimită vreun ajutor".

[97] Vezi textul la W. Bethlen, *op. cit.*, p. 234—235; A. Veress, *op. cit.*, doc. nr. 75, p. 78—79.

[98] A. Şarih ül Menaroglu, *op. cit.*, ed. cit., p. 412; M. Naima, *op. cit.*, p. 92; Kâtip Celebi, *Fezleke-i Tarih*, vol. I, p. 28.

[99] Vezi I. Tomić, *O ustanka Srba*, p. 26.

și brutal al mișcărilor populare din eialetul de Timișoara pare cu totul firesc. Acest deznodămînt a fost provocat în primul rînd de măsurile administrative și militare adoptate de Sinan pașa: numirea lui Hasan pașa cel Tînăr în funcția de beilerbei de Timișoara și joncțiunea oștilor eialetului de Timișoara cu cele comandate de beilerbeiul de Buda. Încercarea răsculaților de a-și concentra toate forțele la Becicherec, alcătuind astfel o oaste de 4.300 de luptători[100], nu i-a putut salva de la o înfrîngere dezastruoasă, asigurată înainte de toate de o mare inegalitate de forțe. Stratagema folosită pentru anularea superiorității numerice a unei armate de 30.000 de luptători turci printr-o încercuire a creat o asemenea derută în rîndul răsculaților în timpul ciocnirii de lîngă Becicherec (10 iulie 1594)[101], încît numai 300 au mai scăpat cu viață. Această victorie decisivă, care a dus la reocuparea cetății Becicherec și a unor orașe din partea de vest a Banatului, nu a putut asigura însă controlul autorităților otomane asupra întregului teritoriu al eialetului de Timișoara. Cetele numeroase de români bănățeni și transilvăneni concentrate în părțile de răsărit în vederea dezlănțuirii unui atac asupra cetății Timișoara au recurs din nou, dar în mod zadarnic, la sprijinul militar al principelui Transilvaniei după răspîndirea veștii despre înfrîngerea de la Becicherec. Și aceste cete, ca și opoziția din Banatul de sud, au fost lichidate rapid de autoritățile militare otomane prin izolarea și distrugerea lor treptată. Armata otomană a nimicit mai întîi cetele răsculaților români în lupta de lîngă Timișoara, iar mai apoi detașamentul condus de Iancu Hălăbur în ciocnirea de la Parta[102]. Aceste victorii repurtate de armata otomană au fost precedate și însoțite de o represiune sîngeroasă, menită să pună capăt oricăror forme de împotrivire față de stăpînirea otomană. Dar pustiirea tuturor așezărilor de pînă la Mureș și actele de cruzime săvîrșite la Vîrșeț au confruntat, prin consecințele lor, autoritățile otomane cu probleme însemnate de ordin demografic. Pericolul depopulării Banatului ca urmare a represiunii propriu-zise și a reacției locuitorilor săi (retragerea în munți, în Transilvania și în Austria) l-a silit pe noul beilerbei de Timișoara, Hasan pașa cel Tînăr, să garanteze reîntoarcerea nestingherită a populației în satele părăsite, menționată de o însemnare contemporană[103].

În pofida limitelor, a caracterului lor local și spontan, mișcările populare din eialetul de Timișoara și din regiunile dunărene reprezintă un început însemnat și un episod remarcabil al luptei antiotomane declanșate în sud-estul Europei la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Deși există opinii care le contestă orice rezultat pozitiv pentru insurgenți[104], totuși

---

[100] I. Decius Barovius, *op. cit.*, p. 339; I. Szentkláray, *op. cit.*, p. 40.

[101] Vezi *Chronica Serbica Despotae Georgii Brankovici*, p. 26. Data este discutabilă deoarece nu corespunde sărbătorii de Sf. Timotei fixată în calendar la 26 iunie și nu la 10 iulie. Este mult mai probabilă decît cea de 10 iunie menționată de notița publicată de L. Stojanovic în *Stari srpski zapisi i natpisi* III, p. 84; Vezi și discuția la A. Ivić, *op. cit.*, p. 451.

[102] *Ibidem*, p. 451.

[103] D. Popović, *Srbi u Vojvodini*, p. 303.

[104] Vezi L. Hadrovics, *L'église serbe*, p. 133.

aceste mișcări populare au fost bogate în urmări nu numai pentru mișcarea generală antiotomană, ci și pentru politica imediată și de perspectivă a celor trei țări române.

Urmările mișcărilor populare din eialetul de Timișoara.

Caracterul multiplu și diferențiat din punct de vedere geografic și cronologic, propriu urmărilor pe care le-au avut mișcările populare din eialetul de Timișoara și din regiunile dunărene învecinate, derivă în chip firesc și necesar tocmai din cauzele, condițiile și modul lor de desfășurare. Această încercare de înlăturare a dominației otomane dintr-o regiune de graniță de însemnătate strategică, care a avut loc la începutul războiului dintre Imperiul otoman și Sfîntul Imperiu Romano-German nu a fost lipsită de urmări de moment și de perspectivă nici asupra cobeligeranților și nici asupra țărilor române, respectiv asupra Transilvaniei și Țării Românești.

a. *Urmări asupra situației militare a Sfîntului Imperiu Romano-German.*

Izbucnirea mișcărilor populare în momentul înaintării trupelor imperiale în Ungaria superioară de la începutul anului 1594 a fost considerată de Curtea de la Viena ca o diversiune necesară pentru a se reduce forța de șoc a armatei otomane. Luptele de gherilă ale răsculaților din Banat au avut deci menirea de a încetini înaintarea armatei lui Sinan pașa peste Dunăre, trimisă în Ungaria pentru a asigura astfel timpul necesar cuceririi cetăților Hatvan și Esztergom, împresurate de oștile generalului Christoph von Teuffenbach și ale arhiducelui Matthias. Din păcate însă trupele imperiale nu au profitat de răgazul care le-a fost asigurat de insurgenți prin distrugerea podului de vase peste Dunăre, ca și prin daunele materiale mari pricinuite în cursul atacului lor: capturarea proviziilor și a materialului de război destinate armatei lui Sinan pașa[105]. Amploarea și intensitatea înregistrată de aceste mișcări populare a asigurat așadar nu numai reducerea ritmului de înaintare a armatei otomane spre Ungaria, ci și limitarea capacității sale de refacere și de întărire, împiedicînd orice dislocare de efective din garnizoanele mai mari din Banat, Srem și Bačka[106]. De altfel și formarea detașamentului de 200 de sîrbi din rîndul populației orașului Buda în vederea participării alături de trupele arhiducelui Matthias la asediul cetății Esztergom[107] reprezintă o formă de ajutor militar, aflată în strînsă legătură cu mișcările populare din Banat. Pe aceeași linie s-a înscris apoi, după înfrîngerea de la Becicherec, trecerea unui corp de 400 de răsculați în rîndurile armatei imperiale[108].

[105] I. Tomić, *op. cit.*, p. 19.

[106] I. Tomić, *Novi prilozi o...*, doc. nr. I, p. 34.

[107] A. Ivić, *op. cit.*, p. 202, 448.

[108] *Ibidem*, p. 206.

Urmări asupra situației politice a Transilvaniei.

Mișcările populare din eialetul de Timișoara au avut un efect deosebit asupra vieții politice din principatul autonom, complicînd și accelerînd totodată deznodămîntul luptelor pentru putere dintre stările privilegiate și Sigismund Báthory, care fuseseră declanșate de la începutul domniei sale. Incapacitatea tînărului principe de a neutraliza puterea crescîndă a familiei Kendy și a grupării nobiliare (Alexandru Kendy, cancelarul Kovácsoczy, Balthazar Báthory) constituite în urma alianței matrimoniale încheiate în 1580 între Al. Kendy și B. Báthory a imprimat un curs nou acțiunii stărilor privilegiate[109].

Faptul că această alianță politică a putut ține în cumpănă puterea principelui și și-a dovedit chiar capacitatea de a i-o lua, a creat o situație nesigură, în care stările au trecut la luptă nu numai la îndemnul partidei Kendy, ci și ca urmare a politicii de Contrareformă inițiată de Sigismund Báthory. Izbucnirea războiului de 15 ani a complicat deopotrivă politica externă și internă a Transilvaniei datorită pretențiilor Porții de a primi un sprijin militar corespunzător, întemeiat în mod firesc pe legămîntul *(ahd)* principelui — devenit de altfel tradițional — de a fi prieten al prietenului și dușman al dușmanului *(devlet-i aliyye-i humâyûnumun dostlarîna dost ve düşmenlerine düşmen)*. Acest legămînt a fost invocat prin urmare de sultanul Murad al III-lea și în martie 1594 pentru a-i impune lui Sigismund Báthory obligația de a îndeplini întocmai toate cererile și instrucțiunile marelui vizir Sinan pașa, menite să asigure succesul expediției pe care o întreprindea din ordinul său în Ungaria[110]. Cererile Porții de a primi ajutor militar din partea Transilvaniei au lărgit conflictul dintre principe și stări, împingîndu-le totodată la un pas decisiv în lupta lor pentru putere. Dorința fiecărei părți angajate în conflict de a profita de noua situație — principele urmărind intrarea Transilvaniei în război alături de Habsburgi, iar stările sporirea puterii lor — explică o serie de inițiative adoptate de dietele convocate în septembrie și octombrie 1593 și 1594. Întemeierea casieriei stărilor, al cărui fond se constituia din venitul dării și privilegiului instituit pa claie *(kalangya-pénz)*[111] și la a cărei conducere se afla și G. Kendy a avut ca scop, relevat în dieta din septembrie 1593, tocmirea de lefegii în situații critice pentru politica externă a Transilvaniei. Reformularea, cu o anume indiferență, a acestui scop pentru a motiva instituirea unei dări extraordinare — „banii sînt necesari tocmirii de oști, oricare ar fi partea de care ar sta Transilvania“[112] în luptele deja începute — corespunde în realitate acțiunii stă-

---

[109] Zs. Trocsányi, *Az Erdélyi fejedelemség korának országgyülései*, Budapesta, 1976, p. 187—188.

[110] Colecția *Microfilme Turcia* rola 20, cadrul 542, doc. din martie 1594: „să-ți dai toată silința și de acum încolo pentru a pregăti cele de trebuință și lucrurile care țin de expediția mea marcată de semnul victoriei așa cum le va crede de cuviință serdarul meu purtător al semnului biruinței“ care repetă ordinul trimis la 1 martie 1594, *ibidem*, cadrul 549.

[111] S. Szilágyi, *Monumenta Comitialia*, vol. III, doc. nr. XVIII art. 3 și 4; p. 421—424.

[112] *Ibidem*, doc. nr. XXI, p. 439, 440.

rilor de a-şi crea o forţă militară proprie. Darea extraordinară votată de stări în februarie 1594 mărea fondul bănesc al casieriei stărilor, din care „conservatorii" (păstrătorii) urmau nu numai să îndeplinească dispoziţiile de plată ale principelui şi ale celor şase sfetnici ai săi, ci mai ales să tocmească lefegii printr-un nobil ales anume de stări (fizetőmester). Ele aveau să constituie un corp aparte, diferite de oastea de curte a lui Sigismund Báthory[113].

În aceste condiţii mişcările populare din eialetul de Timişoara au avut un efect, care a sporit din punctul de vedere al profunzimii şi intensităţii sale, pe măsură ce principele Transilvaniei a încercat să-şi impună convingerile şi atitudinea sa stărilor privilegiate ca pe o poziţie oficială de stat. Rolul lui Sigismund Báthory în declanşarea şi în desfăşurarea acestor mişcări a fost un izvor de tensiune continuă, mai accentuată pe plan intern decît pe plan extern deşi s-a menţinut aparenţa unor relaţii normale cu Poarta, care a fost înştiinţată periodic despre situaţia din Banat şi din Ungaria[114]. Tensiunea ivită din această cauză în relaţiile Transilvaniei cu Imperiul otoman nu a degenerat într-un conflict armat datorită faptului că fiecare parte avea de rezolvat probleme presante, nefiind interesată şi capabilă s-o împingă la extrem.

Izbucnirea şi extinderea mişcărilor antiotomane din eialetul de Timişoara şi din regiunile dunărene învecinate a însemnat prilejul mult aşteptat de principele Báthory pentru a-şi întări poziţia atît în cadrul tratativelor purtate prin duhovnicul său, A. Carillo, în vederea încheierii alianţei cu împăratul Rudolf al II-lea, cît şi faţă de stările dominate de partida lui Alexandru Kendy. Recunoaşterea şi proclamarea sa drept conducător politic al insurgenţilor şi suveran al statului care avea să se formeze din teritoriile eliberate de sub dominaţia otomană i-a conferit lui Báthory tocmai acel prestigiu, necesar atît scoaterii tratativelor cu imperialii din impas, cît şi obţinerii acordului stărilor privilegiate pentru intrarea Transilvaniei în războiul antiotoman. În aceste împrejurări corelarea acţiunii de restructurare a sistemului de alianţe externe cu necesitatea sprijinirii insurgenţilor din eialetul de Timişoara a fost concepută de principe ca o cale sigură de convingere a stărilor privilegiate întrunite în mai 1594 în dieta de la Turda. Faptul că principele a ales această cale şi că a respectat atribuţiile stărilor privilegiate în probleme de politică externă, în ciuda opoziţiei manifestate faţă de iniţiativa sa, reflectă puterea lor dobîndită în urma constituirii unui fond bănesc propriu şi a unei oştiri credincioase. Problemele concrete ridicate de izbucnirea şi desfăşurarea mişcărilor populare din eialetul de Timişoara au impus şi au grăbit totodată precizarea atitudinii celor două grupări în luptă: cea princiară şi cea nobiliară reunită în jurul lui Alexandru Kendy şi a cancelarului Kovácsoczy. Întemeiată aşadar pe interese imediate ale luptei pentru putere şi pe o concepţie politică tradiţională, opoziţia stărilor faţă de restructurarea în favoarea Habsburgilor a sistemului de alianţe politice ale Transilvaniei s-a tradus şi prin adoptarea unor măsuri imediate în vederea întăririi forţei lor militare. Însăr-

[113] *Ibidem*, doc. nr. XXI, art. 3, p. 440; Zs. Trocsányi, *op. cit.*, p. 189.

[114] Colecţia *Microfilme Turcia*, rola 20, cadrul 549, doc. din 1 martie 1594 şi cadrul 522 doc. înainte de 4 mai 1594.

cinarea dată atît lui Ioan Gerendy, partizan al grupării Kendy, de a tocmi lefegii ca *fizetőmester*, cît și lui Baltazar Báthory, de a fi generalul acestei oști[115], reprezintă așadar un pas însemnat înregistrat de lupta pentru putere a stărilor, care a dus la abdicarea lui Sigismund Báthory din iulie 1594.

Atitudinea oficială a Transilvaniei față de Habsburgi și de mișcările populare din Banat s-a transformat în aspectul principal al luptelor pentru putere, acțiune accelerată de cererile succesive de ajutor adresate de insurgenți lui Sigismund Báthory din mai și pînă în iulie 1594. Astfel se explică nu numai locul ocupat de această problemă cheie în dezbaterile stărilor privilegiate, ci și numărul mare de diete: 8 convocate în 1594, identic celui din anii de cumpănă pentru soarta Transilvaniei: 1541, 1607 și depășit doar în momente deosebite în 1600: 9 și în 1658: 10[116].

Puterea concentrată în mîna grupării Kendy, care a generat nu numai un curent de opinie dușmănoasă în rîndul stărilor, ci l-a împins pe Baltazar Báthory spre puterea supremă și spre conducerea statului, a zădărnicit căile folosite de principe (convingere, presiune armată) pentru a rezolva conflictul în favoarea sa. De altfel deznodămîntul luptelor pentru putere din principatul autonom al Transilvaniei a fost grăbit de încercarea lui Sigismund Báthory de a exercita presiune armată asupra stărilor întrunite la 1 iunie 1594 în dieta de la Alba Iulia[117], dar și de înaintarea cetelor tătare pe la Muncaci și prin Maramureș în Ungaria, care au prădat aceste locuri și Bihorul. Abdicarea sa în favoarea lui Balthazar Báthory, urmată de o retragere strategică la castelul de la Chioar (20 iulie 1594) asigurase pentru scurt timp victoria partidei Kendy. Manevrele sale abile exploataseră pe de o parte înaintarea cetelor tătare spre Maramureș, zădărnicind toate măsurile luate împotriva lor de principe[118], iar pe de altă parte, starea de spirit a lui Sigismund Báthory, supus unor presiuni psihologice crescînde, generate de zvonurile referitoare la asasinarea sa și la predarea sa autorităților otomane[119]. Aceleași manevre nu au putut însă asigura legalizarea unei stări de fapt de către dieta generală convocată la Cluj, la 29 iulie 1594, care a considerat ca fiind cu totul inoportună, din punctul de vedere al momentului dat, depunerea lui Sigismund Báthory și alegerea unui nou principe. Refuzul dietei[120] a fost dictat de o situație nesigură dintr-o țară prădată de tătari și în care începea concentrarea forțelor politice și militare în jurul lui Sigismund Báthory. În aceste condiții, stările au adoptat măsuri pentru restabilirea liniștei în țară și la hotarele ei. Supravegherea directă și indirectă a căpitanului de Oradea, Ștefan Bocskay, trebuia să împiedice regruparea adversarilor în jurul lui Sigismund Báthory, în timp ce Ladislau Szalánczy, care dobîndise multă experiență în cursul soliilor sale la Poartă, urma să înlăture litigiile teritoriale cu autoritățile din eialetul

[115] S. Szilágyi, *op. cit.*, p. 311 și doc. nr. XXI, p. 441, W. Bethlen, *op. cit.*, p. 206—214.

[116] Pentru statistică vezi Zs. Trocsényi, *op. cit.*, p. 16.

[117] Vezi I. Decius Barovius, *op. cit.*, p. 121; W. Bethlen, *op. cit.*, p. 220.

[118] I. Sîrbu, *Istoria lui Mihai Vodă*, p. 59.

[119] S. Szilágyi, *op. cit.*, p. 322, 445, 457.

[120] W. Bethlen, *op. cit.*, p. 397, 413; S. Szilágyi, *op. cit.*, p. 324.

de Timişoara, generate de mişcările populare din Banat. Szalánczy primise deci însărcinarea de a-l convinge pe banul de Lugoj şi Caransebeş, George Palatici, să restituie cetatea Făget şi fortificaţiile ocupate cu prilejul mişcărilor populare şi să restabilească astfel relaţiile de bună vecinătate la hotarul principatului autonom cu eialetul de Timişoara[121]. Măsurile adoptate de dietă în vederea pacificării interne s-au dovedit a fi lipsite de orice eficienţă. Propaganda desfăşurată de Gaspar Kornis, căpitanul cetăţii Huszt, prin manifeste ca şi prin viu grai, în rîndul stărilor, dar mai ales forţa militară, care se reunea în jurul lui Báthory: garnizoanele cetăţilor Huszt, Oradea, Chioar, Deva şi oştile secuieşti, au jucat un rol decisiv în a determina dieta să-l recheme pe principe la Cluj. De altminteri, reîntoarcerea solemnă a principelui Báthory de la 8 august 1594 a pus capăt puternicei mişcări a stărilor din principatul autonom al Transilvaniei. Superioritatea politică şi militară, pe care o dobîndise asupra grupării Kendy, i-a asigurat lui Sigismund Báthory nu numai acordul stărilor cu privire la ieşirea Transilvaniei din sistemul de alianţe ale Imperiului otoman, ci şi capacitatea lichidării rapide şi sîngeroase a capilor opoziţiei.

Votul smuls cu greutate stărilor la 22—23 august 1594[122] a conferit astfel temeiul legal pentru îndeplinirea necesităţilor de ordin financiar şi militar, impuse de campania antiotomană şi care au fost expuse în cuprinsul propunerilor princiare prezentate de cancelarul Kovácsoczy. Atît sarcina de a dobîndi ajutorul străin şi mai ales imperial, pe care şi-o asumase Sigismund Báthory în dietele din august—septembrie 1594, cît şi setea sa de faimă şi mărire, au determinat lansarea zvonurilor cu privire la declanşarea unor ostilităţi, imaginare de altfel, în Banat[123], aflate în strînsă legătură cu agitaţiile foştilor insurgenţi. Acţiunea sistematică de anticipare, pe calea veştilor plăsmuite, a contraofensivei sale din Banat trebuia să întreţină deopotrivă starea de spirit favorabilă, dar şi certitudinea cîştigurilor pe care avea să le aducă acordarea ajutorului cerut. Aceste sensuri le poate avea deci atribuirea unor merite străine, recte ale românilor şi sîrbilor din Banat, care au capturat un convoi otoman de pe Dunăre, alcătuit mai degrabă din 12 decît din 40 de nave. Transmiterea unei realităţi deformate în favoarea sa pe calea ştirilor răspîndite la Roma, Praga şi Viena în septembrie—octombrie 1594[124], care priveau nimicirea echipajului şi confiscarea încărcăturii navelor, trebuia

---

[121] W. Bethlen, *op. cit.*, p. 416; S, Szilágyi, *op. cit.*, p. 324—325.

[122] S. Szamösközy, *Történeti maradványai*, vol. IV, p. 39—44; I. Decius Barovius, *op. cit.*, p. 130; Hotărîrea dietei de la 17 august—1 septembrie 1594 priveşte ajutoarele votate în mod obişnuit fără specificarea destinaţiilor; pentru propunerea principelui prezentată de cancelarul Kovacsoczy la 20 august 1594 care cuprinde cererea de rupere a relaţiilor cu Poarta, vezi I. Sîrbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul*, p. 69, nota 130.

[123] Vezi A. Veress, *Epistolae et Acta P. Alfonsii Carrilli S. J. 1591—1618*, Budapesta 1906, doc. nr. 49, p. ; doc. nr. 51, p. 84; E. Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III/2, doc. nr. LXVIII, p. 50, doc. nr. LXXII, p. 55, doc. nr. LXXIV, p. 57.

[124] *Ibidem*, doc. nr. LXX, p. 52; doc. nr. LXXII, p. 55; A. Veress, *op. cit.*, doc. nr. 52, p. 85—86 şi A. Randa, *Pro Republica Christiana. Die Walachei im „langen" Türkenkrieg der katholischen Universalmächte (1593—1606)*, München, 1964, p. 89—90.

să dovedească îndeplinirea acțiunii cerute lui Báthory de arhiducele Matthias[125]. Izbînda repurtată de românii și sîrbii din Banat la 8 septembrie 1594[126], cu sprijinul cetei modeste de voluntari conduse de Moise Székely, pune în lumină legătura existentă între lichidarea opoziției împotriva principelui Báthory și reluarea agitațiilor din ealetul de Timișoara. Faptul că Sigismund Báthory și-a convocat supușii la oaste la 1 noiembrie 1594[127] și a dislocat trupe spre Crișana (Oradea) și spre Banat (Lugoj) la 21 noiembrie 1594[128] numai după declanșarea războiului antiotoman (13 noiembrie 1594) atestă lipsa de temei a tuturor știrilor cu privire la acțiunile militare anterioare datelor menționate. Nu poate fi deci adevărată nici prezența principelui la Lugoj și împresurarea Lipovei și nici înaintarea trupelor tralsivane spre Timișoara înainte de 10 noiembrie, constatare făcută de Ion Sîrbu[129] încă la începutul secolului, dar trecută cu vederea. În realitate, oastea comandată de Francisc Geszty și trimisă spre Lugoj a avut misiunea de a-i întîmpina pe tătari și de a dezlănțui aici ofensiva spre Timișoara și Lipova. Desfășurarea și deznodămîntul expediției lui Geszty[130] dovedesc că planurile principelui s-au întemeiat prea mult pe urmările imediate ale mișcărilor populare și mai puțin pe capacitatea și pe sorții de izbîndă ai oștilor transilvane. Terenul pregătit astfel de mișcările populare pentru dezlănțuirea ofensivei proiectate în Banat și în Crișana în vederea asigurării hotarelor de apus ale Țării Românești împotriva atacurilor otomane nu a fost folosit de Báthory în mod corespunzător și în conformitate cu coordonarea acțiunilor antiotomane convenită între țările române.

Dacă dislocarea trupelor în Banat s-a făcut aproape simultan cu izbucnirea răscoalei în Țara Românească și Moldova, acțiunea a fost compromisă în sine de disensiunile dintre căpetenii: Francisc Geszty și Moise Székely, care s-au retras în decembrie 1594 de la Lugoj fără izbîndă, dar și fără de pierdere.

Urmările mișcărilor populare asupra politicii Țării Românești

Preocuparea istoriografiei române din ultimele decenii pentru cunoașterea politicii balcanice a lui Mihai Viteazul a dus la descoperirea legăturilor, intuite de altfel de Ion Sîrbu[131], care s-au stabilit între domnul român și mișcările populare din ealetul de Timișoara. Existența contactelor directe, atestate de o așa-zisă vizită a lui Mihai Viteazul în tabăra răsculaților de la Vîrșeț în iunie 1594, a fost susținută de o serie

[125] E. Hurmuzaki, *op. cit.*, doc. nr. LXVIII, p. 50; I. Sîrbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul...*, p. 89.

[126] Pentru discuția datelor referitoare la această problemă vezi I. Sîrbu, *op. cit.*, p. 89—90.

[127] *„Új Magyar Múzeum"* vol. I, 1859, p. 429.

[128] *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, p. 117.

[129] I. Sîrbu, *op. cit.*, p. 93.

[130] *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, p. 117, 122; I. Decius Barovius, *op. cit.*, p. 374—376; W. Bethlen, *op. cit.*, p. 508.

[131] I. Sîrbu, *op. cit.*, p. 84: „Abia se poate crede că Mihai să nu fi avut știință de toate sau de cele mai multe din aceste isprăvi".

de autori în virtutea tălmăcirii românești a două acte maghiare contemporane puse în circulație de A. Veress încă în 1932 în cadrul colecției sale cunoscute. Este surprinzător însă faptul că pînă în 1970 autorii studiilor și monografiilor despre Mihai Viteazul nu au luat în seamă și nu au folosit deci nici scrisoarea domnului către banul de Lugoj și Caransebeș, George Palatici, de la 17 aprilie 1594 și nici pe cea adresată lui Moise Székely la 13 iunie 1594 de căpeteniile răsculaților adunați în tabăra de la Vîrșeț. Tălmăcirea românească a scrisorii de la 13 iunie 1594 a slujit ca argument unic lui I. Calafeteanu și O. Nicolau, lui C. Velichi, I. D. Suciu, Th. Trâpcea etc.[132] pentru a dovedi atît legăturile personale ale lui Mihai Viteazul cu românii și sîrbii din eialetul de Timișoara, cît și prezența sa la Vîrșeț, în rîndurile lor. Numai I. D. Suciu a încercat să coreleze datele furnizate de documentele amintite și să le integreze unui cadru mai larg al unității de acțiune a poporului român în lupta antiotomană, dîndu-le uneori o interpretare forțată, care contravine deopotrivă contextului lor și adevărului istoric. Întemeindu-se pe o formulare ambiguă din scrisoarea lui Mihai Viteazul către George Palatici, referitoare la scopul soliei încredințate postelnicului Toma: „pentru deosebite lucruri de nevoie"[133], I. D. Suciu a susținut că domnul român ar fi pregătit în taină, în martie—aprilie 1594, împreună cu fruntașii românilor și sîrbilor, declanșarea mișcărilor populare în eialetul de Timișoara, care avusese loc în realitate la începutul anului. Pentru acest autor formularea ambiguă a misiunii postelnicului Toma, care poate corespunde unei varietăți de acțiuni antiotomane: retransmitere de informații, recrutare de oști, precizări cu privire la coordonarea și la izbucnirea răscoalei antiotomane, a însemnat de fapt atragerea banului de Lugoj și Caransebeș la mișcările românilor și sîrbilor din eialetul de Timișoara, pregătită de domnul român[134]. Necunoașterea cauzelor, cronologiei și a modului de declanșare a mișcărilor expuse într-o serie de lucrări generale și speciale explică nu numai ignorarea rolului real și originii etnice a lui George Palatici, ban de Lugoj și Caransebeș, ci și concluzia eronată a autorului. Toate datele existente pînă acum și mai ales cele furnizate de izvoarele transilvane dovedesc tocmai contrariul, și anume că banul de Lugoj și Caransebeș a întreținut legături strînse cu nemulțumiții din eialetul de Timișoara, contribuind la organizarea lor în cete de haiduci încă înaintea declanșării mișcărilor populare[135]. Semnificativ în acest sens este și modul în care același ban de Lugoj și Caransebeș comunica principelui Báthory, cu o satisfacție deosebită, atacul declanșat la începutul lunii noiembrie 1593 de haiducii maghiari împotriva garnizoanei otomane din Măcău[136]. Ca și predecesorii săi, I. D. Suciu nu a dispus de informația necesară integrării organice a episodului reprezentat de solia postelnicului Toma în ansamblul politicii Țării Românești și de vizita lui Mihai Viteazul în tabăra răsculaților de la Vîrșeț. Nu este de mirare faptul că acest autor a căzut, împreună cu unii istorici care l-au precedat și cu

[132] Vezi nota 9.
[133] A. Veress, *Documente privitoare...*, vol. IV, doc. nr. 41, p. 75.
[134] I. D. Suciu, *Unitatea poporului român*, p. 37.
[135] Vezi paragraful intitulat *Cauzele mișcărilor populare din 1594.*
[136] A. Veress, *op. cit.*, doc. nr. 23, p. 39—40.

alții care l-au urmat, în capcana întinsă deopotrivă de traducerea eronată a actului redactat în limba maghiară la 13 iunie 1594 și de prefața volumului de documente, alcătuită de A. Veress, pe care o „speculează" pentru prima dată în istoriografia românească. Eroarea de traducere din limba maghiară în limba română a unui nume propriu, Vajda, cu un nume de instituție, respectiv cea de voievod[137], nu este nici un accident sau un caz singular atît pentru modul de editare și traducere a documentelor, cît și pentru felul său de interpretare și integrare a datelor noi în ansamblul de cunoștințe existente, care a fost caracterizat cu temei, la vremea sa, de Ion Moga, drept „simplist, superficial și neinformat"[138]. Critica severă pe care a făcut-o Ion Moga volumului VIII din colecția Veress, presărată cu exemple de traducere incorectă și de interpretare greșită contrară uneori adevărului istoric, trebuie extinsă și asupra actelor și studiului introductiv din volumul IV. Modul de prezentare a relațiilor stabilite între Mihai Viteazul și Sigismund Báthory a fost determinat, ca și în cazul raporturilor dintre Radu Ștefan și Gabriel Báthory, de preocuparea autorului de a pune în lumină primatul politicii externe a Transilvaniei asupra celei promovate de Țara Românească[139]. A. Veress a ajuns să se contrazică singur în momentul în care a asociat prezența tainică a domnului român printre insurgenții de la Vîrșeț politicii sale prudente de asigurare față de Poarta otomană în cazul eșuării proiectului de campanie antiotomană. Departe de a lămuri o situație politică puțin cunoscută, A. Veress a complicat-o și mai mult prin transformarea în adevăr istoric a unei erori de traducere, numele Vajda Mihály, echivalent cu Mihai Voievod, respectiv Mihai Viteazul. Puterea de atracție a unei astfel de știri nu explică însă îndeajuns lipsa oricărei încercări de confruntare și verificare a sa cu datele existente cu privire la desfășurarea mișcărilor populare din eialetul de Timișoara și la acțiunea politică de pregătire generală a războiului antiotoman desfășurată de Mihai Viteazul. Preluată așadar în mod necritic și nu în totalitatea sa, știrea despre prezența lui Mihai Viteazul la Vîrșeț și despre jurămîntul pe care insurgenții l-au prestat, în fața domnului, lui Sigismund Báthory s-a transformat în adevăr istoric și apoi într-o axiomă deosebit de seducătoare.

În aceste condiții, numai critica riguroasă a izvoarelor folosite pînă acum, deopotrivă cu lărgirea informației oferite de izvoarele transilvane redactate în limba latină, maghiară și germană și de unele acte osmane, pot duce la cunoașterea efectelor — din punctul de vedere al naturii și al profunzimii lor — pe care le-au avut mișcările populare din eialetul de Timișoara asupra situației din Țara Românească și asupra politicii promovate de Mihai Viteazul. Sprijinul acordat de Sigismund Báthory pentru dobîndirea scaunului Țării Românești, precum și dorința exprimată de Mihai Viteazul în scrisoarea trimisă principelui la 29 octombrie 1593,

[137] Pentru modul de formare a numelor proprii din nume de instituții vezi Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1971, p. 71.

[138] I. Moga, *Cum scrie istorie și cum editează documente Dl. Dr. Andrei Veress?* extras din „Anuarul Institutului de Istorie Națională", vol. VI, Cluj, 1936, p. 7.

[139] A. Veress, *op. cit., Prefață*, p. XII.

îndată după numirea sa ca domn, constituie premisele favorabile pentru întreţinerea unor relaţii de bună vecinătate şi de colaborare în lupta antiotomană. Acestea au presupus în primul rînd informarea principelui asupra situaţiei de la Poartă şi mai cu seamă asupra renumelui de care se bucura la Istanbul, acţiune iniţiată de Mihai Viteazul în scrisoarea amintită[140]. Într-un asemenea cadru s-a trecut la începerea tratativelor îndreptate împotriva Imperiului otoman, printre care se înscrie şi solia postelnicului Toma la banul Lugojului şi Caransebeşului, George Palatici, un partizan de seamă, datorită convingerilor şi funcţiei deţinute, al politicii antiotomane preconizate de principele Báthory. Împuternicirile expuse acordate de domn postelnicului Toma pentru transmiterea de „numeroase veşti" şi rezolvarea unor „deosebite lucruri de nevoie"[141] s-au aflat în strînsă legătură cu desfăşurarea mişcărilor populare din eialetul de Timişoara. În caz contrar, ce rost deosebit ar fi avut o asemenea solie la un mare demnitar al principatului Transilvaniei, implicat direct în declanşarea şi în desfăşurarea acestor mişcări? Postelnicul Toma[142] avea să-i anunţe aşadar lui Palatici veşti despre situaţia de la Poartă legate direct de soarta Banatului şi a operaţiunilor militare din Ungaria, ca şi dislocarea iminentă a trupelor otomane. „Lucrurile de nevoie" puteau privi pregătirea propriu-zisă a luptei antiotomane atît prin sprijinirea mişcărilor populare, cît şi prin obţinerea ajutorului militar de la românii din banatul Lugojului şi Caransebeşului, un ajutor intrat în tradiţie, pe care-l acordaseră şi cu alte prilejuri domnilor Ţării Româneşti[143]. Indiferent de interpretarea dată, informaţiile existente cu privire la această solie pun în lumină caracterul indirect al contactelor pe care Mihai Viteazul le-a stabilit, în calitatea sa de domn şi de viitor conducător al luptei antiotomane, cu insurgenţii din eialetul de Timişoara. Aceleaşi informaţii, ca şi cele cuprinse în traducerea eronată a scrisorii întocmite la 13 iunie 1594, au fost folosite în istoriografia românească pentru a se acredita ideea existenţei doar a unor legături personale stabilite de Mihai Viteazul şi consolidate apoi, prin vizita sa „tainică" în tabăra de la Vîrşeţ. Nu s-a putut bănui deci în mod cu totul îndreptăţit vreo înrîurire directă şi imediată a mişcărilor populare din eialetul de Timişoara asupra unei părţi a locuitorilor din Ţara Românească în mai şi iunie 1594. Porunca trimisă atît sangeacbeilor de Nicopol şi Vidin cît şi locţiitorilor lor (Kayimakam) la 19 iunie 1594 (1002 H. ramazan 29) atestă o extindere spre răsărit, care depăşeşte cadrul strict al Banatului, a mişcărilor populare îndreptate împotriva stăpînirii otomane. Acest sens îl dobîndeşte menţionarea atacurilor săvîrşite peste Dunăre în regiunea dintre Vidin şi Rusciuc de răufăcătorii *(ehl-i fesad)* din Ţara Românească şi din alte locuri de pe uscat, recte dinspre Banatul de sud. Aceste atacuri dezlănţuite de locuitorii din Ţara Românească au depăşit forma unor simple incursiuni peste Dunăre. Din ordinul emis pentru curmarea

[140] A. Veress, *op. cit.*, doc. nr. 22, p. 39.
[141] *Ibidem*, doc. nr. 41, p. 75.
[142] Detalii referitoare la persoana sa în *Documenta Romaniae Historica B. Ţara Românească* vol. XI (1593—1600) ed. D. Mioc şi Şt. Ştefănescu, Bucureşti, 1975, doc. nr. 364, p. 512.
[143] I. D. Suciu, *Unitatea poporului român*, p. 33, 45—37.

lor rezultă că piața din Nicopol a fost devastată și distrusă de două ori, fapt pentru care s-au plîns la Poartă notabilii și locuitorii din sangeacurile Nicopol și Vidin[144]. Din păcate nu există încă date suficiente care să stabilească în ce măsură atacurile dezlănțuite din Țara Românească au fost doar o acțiune spontană, legată de mișcările populare din eialetul de Timișoara, cu toate că o serie de cronici osmane consemnează incursiuni peste Dunăre, pornite din cele două țări române, ca un preludiu al revoltei lor[145]. Rămîne de precizat deci atitudinea adoptată de Mihai Viteazul față de aceste mișcări, care a fost determinată de scopul și caracterul politicii sale antiotomane. Întrebarea este cu atît mai îndreptățită, cu cît domnul Țării Românești a folosit aparența relațiilor bune cu Poarta pentru a-și asigura reușita deplină în dezlănțuirea luptei antiotomane a țărilor române, întemeiată în primul rînd pe factorul surpriză. Taina care a învăluit pregătirea războiului antiotoman și tratativele duse în acest scop a fost deplină, de vreme ce, la sfîrșitul lunii iunie 1594, domnul a fost considerat de Poartă drept un reprezentant tot atît de credincios al politicii otomane ca și sangeacbeii de Silistra și Nicopol. Această semnificație o dobîndește deci însărcinarea primită, de a-i preda ceaușului trimis anume pe Óváry, solul Transilvaniei, care fugise de la Poartă[146]. Acest act este o dovadă nouă pentru prudența și abilitatea cu care domnul Țării Românești a putut pregăti — fără să dea cîtuși de puțin de bănuit ienicerilor și creditorilor turci aflați în preajma sa — răscoala antiotomană pusă la cale împreună cu Sigismund Báthory și Aron Vodă. Și cronicile osmane reflectă în bună măsură surpriza pe care a putut-o produce la Poartă acțiunea lui Mihai Viteazul[147]. Ansamblul politicii duse de Mihai Viteazul din iunie și pînă în noiembrie 1594, deopotrivă cu caracterul relațiilor sale cu principele Transilvaniei, constituie argumente hotărîtoare pentru respingerea ipotezei, transformată în axiomă, a unei vizite a domnului, în iunie 1594, în tabăra răsculaților de la Vîrșeț. În ce calitate ar fi putut primi Mihai Viteazul împreună cu cele trei căpetenii Velia Mironić, banul Sava și Vlădica Teodor Teodorovici jurămîntul de credință prestat de cei 1000 de insurgenți principelui Transilvaniei, Sigismund Báthory[148], în condițiile în care nu se pecetluise încă alianța de război împotriva Porții? Aceasta s-a încheiat mai tîrziu, în prima săptămînă a lunii iulie[149], prin venirea solului Țării Românești în Transilvania. Atît necesitatea unității de acțiune a țărilor române în lupta atiotomană, cît și natura relațiilor dintre cei doi principi de pînă la încheierea tratatului de la Alba Iulia (20 mai 1595) nu

[144] Vezi Colecția *Microfilme Turcia*, rola 20, cadrul 513.

[145] Vezi I. Peçevi, *Tarih*, vol. II, p. 158; Kâtip Celebi, *Fezleke-i Tarih*, vol. I, p. 42, M. Naima, *Tarih*, vol. I, p. 101.

[146] Colecția Microfilme Turcia rola 20, cadrul 520.

[147] I. Peçevi, *op. cit.*, p. 161—162; Kâtip Celebi, *op. cit.*, p. 43—44; M. Naima, *op. cit.*, p. 102—103.

[148] Textul actului a fost reprodus începînd cu I. Számosközy, I. Crăciun, *Cronicarul Számosközy*, p. 198; W. Bethlen, *op. cit.*, p. 234—235, L. Szalay, *A magyarországi szerb...*, p. 13—14, J. Szentkláray, *op. cit.*, p. 39—40, A. Veress, *op. cit.*, doc. nr. 45, p. 77—79 și de volumul *Mihai Viteazul în conștiința europeană* vol. I, *Documente externe*, București, 1982, doc. nr. 5, p. 70—71.

[149] I. Sîrbu, *op. cit.*, p. 82—83.

pot justifica îndeajuns calitatea lui Vajda Mihály, identificat pînă acum cu Mihai Viteazul, de a primi jurămîntul de credinţă prestat lui Sigismund Báthory. Este îndoielnic faptul că cei 1000 de insurgenţi ar fi putut păstra taina deplină a unei astfel de vizite, vestea putînd ajunge cu mare repeziciune de la Vîrşeţ la Istanbul. Frecvenţa caracteristică pentru emisiunea de acte în numele domnului din această perioadă nu pare să ateste — excepţie făcînd intervalul între 7—12 iunie[150] — vreo absenţă a lui Mihai Viteazul din Ţara Românească, cu atît mai mult cu cît el însuşi obişnuia să le iscălească în limba română. Dacă adăugăm criticii de pînă acum traducerea corectă a numelui menţionat în versiunea maghiară de Vajda Mihály cu Mihail Vajda şi nu cu Mihai Voevod, cel folosit pînă acum în virtutea tradiţiei, trebuie să stabilim atunci şi identitatea sa în epoca istorică dată. Din cercetarea izvoarelor contemporane rezultă că au existat trei personaje purtînd acelaşi nume de Vajda Mihály. Primul, descendent al unei familii nobile stinse fără urmaşi din comitatul Cluj, cu predicatul Várszai[151] şi care mai tîrziu pare să fi ajuns jude regal la Brîncovenești, însărcinat de dieta din 16—21 noiembrie 1594 cu stîrpirea răufăcătorilor din Transilvania[152]. Cel de al doilea, locuitor al oraşului Caransebeş, este citat ca parte împreună cu Ivaşcu, Nicolae, George Vajda în procesul de proprietate cu Francisc Măcicaş în actul emis la 16 noiembrie 1590[153].

Cel de al treilea, cetăţean al oraşului Lugoj, reşedinţa banului George Palatici, menţionat ca martor în documentul întocmit la 3 iunie 1586[154], s-a distins mai tîrziu, în 1598, la apărarea cetăţii Lugoj împresurată de oastea beilerbeiului de Timişoara, Süleyiman paşa[155]. Faptele sale de arme deopotrivă cu ştirea consemnată de W. Bethlen în legătură cu misiunea dobîndită de la Palatici[156], de a-i îndemna pe răsculaţi să-şi continue lupta şi după incidentul provocat de uciderea ceauşului trimis la principele Báthory, impun identificarea sa cu acel Mihály Vajda menţionat în scrisoarea trimisă lui Moise Székely la 13 iunie 1594 din tabăra de la Vîrşeţ. Este cu atît mai firesc faptul că Sigismund Báthory să fi recurs la bănăţeni, oameni ai locului şi de încredere ai lui George Palatici, pentru a întreţine legăturile sale şi a-i îmbărbăta pe răsculaţii din eialetul de Timişoara.

Contestarea prezenţei lui Mihai Viteazul în rîndul răsculaţilor adunaţi în tabăra de la Vîrşeţ, acţiune care-i primejduia aplicarea planului său de luptă antiotomană, nu implică aşadar negarea contactelor stabilite de Mihai Viteazul cu partizanii insurgenţilor din principatul autonom al Transilvaniei şi prin ei cu capii mişcărilor populare din eialetul de Timi-

[150] *Documenta Romaniae Historica B. Ţara Românească*, vol. XI, vezi seria documentelor emise între 3 iunie—16 iunie 1594, doc. nr. 120—127, p. 159—168.

[151] I. Nagy, *Magyarország családai czimerekkel és nemzekrendi táblákkal*, vol. 12, Pesta 1865, p. 13.

[152] S. Szilágyi, *op. cit.*, p. 440, p. 461, art. 6.

[153] Fr. Pesty, *Krassó vármegye*, vol. IV, Budapesta, 1883, doc. nr. 471, p. 168.

[154] *Ibidem*, doc. nr. 452, p. 121.

[155] S. Szamosközy, *Történeti maradványai*, vol. II, p. 95, cronicarul face distincţie netă între Michaele Vajda şi Michael Vajvoda menţionat la p. 97.

[156] W. Bethlen, *op. cit.*, p. 227: „submisitque Michaelem Vajda dictum qui Rascianos ad continuandam rebellionem turcasque infestandos instigaret".

șoara. Dimpotrivă, aceasta contribuie la definirea concretă a modului în care mișcările populare din eialetul de Timișoara au jucat rolul de premisă — nu numai ca fenomen în sine, ci și ca o extindere imediată spre Țara Românească, pentru războiul de independență declanșat la 13 noiembrie 1594 de Mihai Viteazul în Țara Românească și de Aron Vodă în Moldova.

CRISTINA FENEȘAN

ANEXA*

I.

1594 martie 1

Erdel voyvodasîna hükm ki:

Südde-i saâdetime mektüb gönderüb bundan âkdem kefere tarafîndan vâkîf oldugînîz ahbar-i sahiha ilâm itdüğinizden sonra küffâr-i hâksârîn cemiyeti perâkende olub sükün üzere olduklarîn ve hâliya yarâr câsuslarînîz gelüb bu yîl sular dönmeyüb ziyâde bâlçîk olmagla şimdiye dek hareketlerine mâni' olmuşidi hâlâ işbu mah cemazi-ül evvelinin üçüncü hetfesinde azim asker ile Solnok ve Hatvân üzerlerine hucum itdükleri mukarer olub Tunanîn öte yakâsîndan ve beru câniblerinden mabalağa asker tedarik olunub ve macar câniblerinden yüzden ve iki yüzden muttasîl asker geçmek üzeredîr ve etrafînîzda olân hisârlarîn asker ile doldurmakdan hâli olmayub tedarikleri Erdel vilâyetine hucum itmek olub ve sen dâhi askerinle hâzîr olduğîn bildirüb anîn gibi adanîn hucum olursa mu'avenet içün serdâr-i bâd-i kârîm tarafîna işâret olunmasîn ilâm eylemişsin ol babda her ne ki demiş isen alet-tefsil Paye-i serir-i aliyye arz olunub ilm-i şerif alem şumulim muhît oldukdan sonra mûmâ-ileyh serdâr-i zafer-şiârîm tarafa müekked emri şerifim yazîlub irsâl olunmuşdur buyurdum ki:

Vusul buldukda kadim ül eyamdan ila heza el an Âsitan-i muhallid el buniyanîmîza olan olân vüfür-i sadâkat ve ihlâs ve ubudiyyet ve ihtisâsîn mücebince taht-î hükümetinde olân cümle asker yat ve yaragînla hazîr ve a'dayi bedre'y-i taraflarîna nâzîr olub anîn gibi düşman tarafîndan bir hareket ve hucum olursa mûmâ-ileyh serdarîm tarafîna mu'acelen arz ve ilâm idüb vech ve münasib gördüğü üzere def' mazarat-i a'da ve hîfz ü hîraset vilâyeti ver r'ayada şimdiye dek idegeldüğin üzere bezl-i makdur ü sa'y-i nâ-mahsur zuhura götürüb envâ yüz aklîğî vucuda götürmeğe vâkîf ve muttali' oldugîn ahbâr-i sahiha alet-tevâli ilâmdan hâli olmayasîn.

Arh. St. București, Colecția microfilme Turcia, rola 20, cadrul 549.

<Traducere>

Poruncă voievodului Transilvaniei:

Ați trimis scrisoare la Pragul meu al fericirii. După ce ne-ați informat asupra veștilor adevărate pe care le-ați aflat mai înainte de la ghiauri (am știut că) ghiaurii nelegiuiți adunați laolaltă s-au împrăștiat, rămînînd (însă) pe loc. Și acum au ve-

* Ținem să aducem și pe această cale mulțumirile noastre colegului Valeriu Veliman de la Direcția Generală a Arhivelor Statului pentru colaționarea și verificarea transcrierii documentelor osmane publicate în anexă.

nit iscoadele voastre pricepute şi au dat de veste că noroiul foarte mare datorat faptului că apele nu au îngheţat în acest an le-a zădărnicit înaintarea, că acum s-a hotărît ca în a treia săptămînă a lunii cemazi ül evvel să atace cu oaste numeroasă Solnocul şi Hatvanul, că şi de o parte şi de cealaltă a Dunării s-au pregătit foarte multe oşti, că din părţile Ungariei sînt gata să treacă între 1000 şi 2000 (de oşteni), că nu contenesc să aşeze trupe în cetăţile care se află spre părţile voastre, că sînt gata să atace ţara Transilvaniei şi că tu, la rîndul tău, te-ai pregătit împreună cu oastea ta. Tu ai înştiinţat că pentru a primi ajutor în cazul în care acei duşmani ar ataca (Transilvania) să i se dea indicaţii (în acest sens) serdarului celui iute ca vîntul[1]. Raportîndu-se în amănunt la măreaţa treaptă a Tronului tot ce ai spus în această privinţă şi după ce acestea au fost înţelese de ştiinţa mea înaltă, atotcuprinzătoare s-a scris ordinul meu ilustru care le întăreşte (pe celelalte) şi s-a trimis susnumitului meu serdar, purtător al semnului biruinţei.

Am poruncit:

Atunci cînd (această poruncă) va ajunge să fii pregătit cu toată oastea care se află sub comanda ta şi cu armele tale şi să veghezi spre părţile duşmanilor răuvoitori aşa cum o cer sinceritatea ta deplină, prietenia sinceră, ascultarea şi devotamentul pe care le-ai arătat din trecut şi pînă acum faţă de zidul trainic al Porţii noastre. Dacă ar avea loc vreo înaintare sau vreun atac din partea acelor duşmani, înştiinţîndu-l şi raportîndu-i-l numaidecît suspomenitului meu serdar, să vă străduiţi să ieşiţi cu faţa curată, dîndu-ţi toată silinţa şi ostaneala, aşa cum ai făcut-o din trecut şi pînă acum pentru a înlătura pagubele (pricinuite de) duşmani în felul în care îl va crede el de cuviinţă şi pentru a păzi şi a ocroti ţara şi supuşii tăi. Şi trimiţînd necontenit iscoade pricepute să nu încetezi să dai de ştire, pe rînd, veştile adevărate pe care le-ai aflat şi pe care le cunoşti.

II.

1594 (martie)

Erdel voyvodasîna hüküm ki:

Sen ki yarâr ve şecâ'at şiâr olduğundan mâ-adâ mâ-tekaddemdem Südde-i saâdetime (menâsîma arz-î sadâkat ihlâs idüb devlet-i âliyye muta'lîk hidemât ve mühimmâtda bezl-i makdûr ü sa'y-i nâ-mahsûr eyledüğün defaâtle müşahede olunmağın envâ'i inâyât âliyye-i şâhâne ü esnâf iltifât-i seniyye-i pâdişâhanîma lâyîk ü sezâ-vâr olmuşsundur buyurdum ki:

Vusul buldukda min ba'd dahi cibilletinde merküz olân kemâl sadâkat ve istikamet ve Asitân-i adâlet-i unvânîma olân inkîyad ve itâ'atîn muktezâsînca devlet-i aliyye-i humâyûnumun dostlarîna dost ve düşmenlerine düşmen olub serdâr zafer-şiârîm vech ü münasib gördüğü üzere sefer-i nusret eserime muta'lîk olân umurda ve levâzîm ve mühimmâtînîn tedârükinde envâ'i hüsn-i ihtimâmîn zuhura götüresin in-şâ-Allahü te'âla ugûr-i humâyûn nusret-i makrunumda vâki' olân hidemât-i mebrure ve mesâ'i meşkürenin müstedim re'efet kâmgari mustevcibi âtîfet-i şehr-yârî vâki' oldugîndan istibâh oluna.

Arh. St. Bucureşti, Colecţia microfilme Turcia, rola 20, cadrul 542.

<Traducere>

Poruncă voievodului Transilvaniei:

Dat fiind că s-a văzut nu numai faptul că tu eşti priceput şi vrednic şi că în afară de aceasta, adeseori ţi-ai dat toată silinţa şi osteneala în (a săvîrşi) treburile şi slujbele care ţin de măreţul meu Stat, arătîndu-ţi din vechime prietenia sinceră faţă de Pragul meu al fericirii, ţi s-au acordat felurite favoruri imperiale ilustre şi diferite (forme) de consideraţie demne de strălucirea mea imperială.

1. Este vorba de marele vizir Kogea Sinan paşa

Am poruncit ca:

Atunci cînd (această poruncă) va ajunge, fiind prieten al prietenilor şi duşman al duşmanilor măreţului meu Stat imperial aşa cum o impun prietenia deplină şi sinceritatea inerente firii tale ca şi supunerea şi ascultarea ta faţă de semnul imperial al Pragului meu al dreptăţii să-ţi dai toată silinţa şi de acum încolo pentru a pregăti cele de trebuinţă şi lucrurile care ţin de expediţia mea marcată de semnul victoriei aşa cum le va crede de cuviinţă serdarul meu purtător al semnului biruinţei. Cu voia lui Allah cel prea înalt slujbele adevărate şi strădaniile demne de laudă, pe care le vei face cu binecuvîntarea mea împărătească însoţită de glorie, să se poată îndeplini datorită îmgăduinţei imperiale care merită bunăvoinţă şi prosperitate.

VORAUSSETZUNGEN DES ANTIOSMANISCHEN KAMPFES DER RUMÄNISCHEN LÄNDER IN DER ZEIT MICHAEL DES TAPFEREN — DIE VOLKSBEWEGUNGEN VOM JAHRE 1594 IM TEMESWARER WILAJET

(Zusammenfassung)

Die Auseinandersetzung mit den Volksbewegungen vom Jahre 1594 im Temeswarer Wilajet erweist sich von besonderer Bedeutung nicht nur infolge ihrer unzulänglichen Widerspiegelung in der rumänischen, serbischen und ungarischen Geschichtsschreibung, sondern auch um einer gründlichen Erfassung ihrer Rolle als unmittelbare Voraussetzung des am 13. November 1594 von Michael dem Tapferen simultan entfesselten antiosmanischen Krieges geziemende Rechnung tragen zu können. Die nuancierte Erörterung der Ursachen, Ausmaße und unmittelbaren Auswirkungen dieser Volksbewegungen in engen Zusammenhang mit dem antiosmanischen Kampf der rumänischen Länder ermöglicht eine richtige Einschätzung — mit den sich ergebenden Berichtigungen — der unterschiedlichen Beziehungen, die einerseits zwischen den Aufständischen und den siebenbürgischen Behörden, andererseits aber zwischen den Ersteren, Michael dem Tapferen und der Bevölkerung an der Donaugrenze der Walachei zustande gekommen sind. Das konvergierende Wirken verschiedener zusammenzufassender Ursachen sicherte die Ausbreitung dieser Volksbewegungen in östlicher Richtung, wobei ein größeres als bis z.Z. angenommenes Gebiet berücksichtigt werden muß, wie dieses aus dem am 18. Juni 1594 an die Sandschakbegs von Nikopolis und Widin von der Pforte erlassenen Befehlschreiben hervorgeht. Einige Urkunden aus der Sammlung *Mühimme Defterleri* beleuchten sowohl die zweideutige Politik Siebenbürgens, die Volksbewegungen indirekt zu unterstützen und gleichzeitig den Anschein normaler Beziehungen zur Pforte aufrecht zu erhalten, wie auch den wirklichen Sinn der Beziehungen zwischen den Aufständischen, Michael dem Tapferen und der Bevölkerung der Walachei. Das von Michael dem Tapferen Ende Juni 1594 erhaltene Befehlschreiben, den siebenbürgischen von der Pforte entwichenen Gesandten Ováry auszuliefern, ist ein neuer Beweis, der — mit Rücksicht auf die allgemeine außen- und innenpolitische Einstellung des walachischen Fürsten — seine Anwesenheit im Werschetzer Lager der Aufständischen (Juni 1594) widerlegt. Dieses mit der Zeit von der Hypothese zum Axiom gewordene Faktum fußt auf die fehlerhafte Übersetzung des Familiennamens Vajda — wie solcher in der am 13.

Juni 1594 in Werschetz ausgestellten und von A. Veress veröffentlichten ungarischen Urkunde mit ihrer Übersetzung ins Rumänische angeführt wird — mit jenem der Wojewodenwürde. Die richtige Übersetzung des Eigennamens *Vajda Mihály* als *Michael Vajda*, aber keinesfalls mit der bis z.Z. traditionsgemäß akzeptierten falschen Deutung *Michael Wojewode* — ermöglichte auch die Identifizierung seines Trägers in der Person eines Lugoscher Bürgers, der in einer am 3. Juni 1586 ausgestellten Urkunde als Zeuge erwähnt wird und welcher dann nachträglich, im Auftrag des Karansebesch-Lugoscher Banus' Georg Palatici, als Verbindungsmann nach Werschetz ging, um die dortige antiosmanische Aufruhr zu schüren. Der gegen die Werschetzer Anwesenheit Michael des Tapferen erhobene Einspruch — eine Vorgangsweise die ja auch aus mehrfachen leicht verständlichen Ursachen nicht ratsam war — will aber keinesfalls die Beziehungen des walachischen Fürsten zu den siebenbürgischen Anhängern der Aufrührer und, mittels diesen, zu den Häuptern der Volksbewegungen aus dem Temeswarer Wilajet in Frage stellen. Im Gegenteil, dieses umreißt umso besser die Art und Weise auf welcher die Volksbewegungen aus dem Temeswarer Wilajet — die nicht nur als ein für sich genommenes, scharf abgegrenztes Phänomen, sondern auch in ihrer gleichzeitigen Ausbreitung nach der Walachei beurteilt werden müssen — als Voraussetzungen des am 13. November 1594 von Michael dem Tapferen in der Walachei und vom Fürsten Aron in der Moldaua ausgelösten Unabhängigkeitskrieges.

CNEZI ŞI JUZI DIN CÎMPIA TRANSILVANIEI ÎN PROCESE JUDECĂTOREŞTI LA SCAUNELE COMITATENSE CLUJ ŞI TURDA ÎN PRIMA JUMĂTATE A VEACULUI AL XVII-LEA

Despre cnezi, conducători de cnezate — străvechi instituţii social-politice şi juridice româneşti — a apărut recent o atotcuprinzătoare sinteză în lucrarea acad. Ştefan Pascu *Voievodatul Transilvaniei,* volumul al treilea[1], sinteză care cuprinde atît istoriografia instituţiei din evul mediu pînă astăzi cît şi importanţa, evoluţia şi răspîndirea ei geografică. În secţiunea istorică de care ne ocupăm (prima jumătate a sec. XVII) îi întîlnim pe cnezi reduşi la starea ţărănimii aservite fie ca oficiali cu funcţii de juzi sătești *(judex seu kenesium, falusi biro wagy kenez),* fie cnezi pe domeniu ca juzi domeniali la cetăţi sau curţi (castele) nobiliare *(vrhoz valo kenez, castelihoz valo kenéz).* Judele satului iobăgesc şi instituţia judeciei în sec. XVII şi XVIII sînt obiectul unui studiu al acad. D. Prodan[2], stabilindu-se rolul, evoluţia şi funcţionalitatea acestora în viaţa comunităţii săteşti transilvane. În prima jumătate a secolului XVII se continuă deci substituţia cnez-jude sătesc, actele oficiale îl vor consemna tot mai rar pe cnez şi chiar dacă în realitate se va mai păstra acest titlu, oficialitatea îl va neglija treptat, aşa se explică faptul că într-un proces de judecată al scaunului comitatens Turda din 1608 apare ca pîrît Paşcu Nicora (Nikora Pasko), judele (judice) satului Livada *(Pŵztha egres)* împreună cu doi juraţi iar hotărîrea scaunului de judecată se ia împotriva aceluiaşi, trecut de data aceasta cnez (az kenez harmad magaval)[3], evident o scăpare a funcţionarului care a întocmit procesul verbal.

Documente deosebit de bogate în privinţa instituţiei judeciei, aflătoare în arhivele clujene vin să completeze imaginea exercitării funcţionalităţii acesteia, implicînd totodată cunoaşterea mai aprofundată a raporturilor feudale, precum şi a formelor de rezistenţă şi chiar de luptă a ţărănimii în faţa opresiunii feudale. Protocoalele judecătoreşti ale comitatelor Cluj şi Turda din secolul XVII[4], aproape deloc cercetate în

---

[1] Ştefan Pascu *Voievodatul Transilvaniei,* III, ClujNapoca, 1986, p. 351—573.

[2] D. Prodan *Judele satului iobăgesc în Transilvania în secolele XVII şi XVIII,* în A.I.I.C., IV. (1961), p. 217—235.

[3] Arhivele Statului Cluj-Napoca, Comitatul Turda, Protocoale, 3, p. 85.

[4] Arhivele Statului Cluj-Napoca, Prefectura judeţului Cluj, Protocoale, I/1a şi I/26 (în continuare: I/1a şi I/26). Ibidem, Comitatul Turda, Protocoale, 3 (în continuare: 3).

această direcție[5], ne dau prețioase informații din care am selectat cîteva cazuri reprezentative, inedite, acoperind o zonă geografică întinsă, anume, Cîmpia Transilvaniei.

I. Împotriviri la execuția dărilor restante.

O adevărată formă de luptă se constituia frecvent împotriva apăsătoarelor sarcini feudale, direct, prin împotrivirea cu forța la execuția dărilor restante. Reies din aceste documente asemenea răbufniri de revoltă populară mai ales în satele din centrul Cîmpiei Transilvaniei. Astfel, în 1608 apare la scaunul de judecată comitatens Cluj cazul judelui și a altor locuitori din Sînpetru de Cîmpie (Zent Peter) acuzați că într-o zi din luna iunie a aceluiași an l-au atacat pe vicecomitele Balthazar Fekete, care, potrivit funcției sale, a vrut să execute darea restantă de la oamenii din acest sat. Din hotărîrea scaunului de judecată reiese că au fost osîndiți fiecare în parte (seorsim et singillatim) sub pedeapsa de silnicie mare (maioris potentia) următorii locuitori care s-au împotrivit cu forța la execuția dării restante: Martin Vereș (Martinus Veres) judele satului, Mihai *Domo* (?), Petru Bîrlea (Petrus Barla), Mihai Bîrlea (Michael Barla), Radul, slujitorul lui Petru Bîrlea (Raduly, famuly Petri Barla) și Ioan *Nagÿ* zis și *Feiervarÿ*. Tot atunci, același vicecomite acționează în judecată și pe judele Urmenișului, Anton (Judicem, Eormenyesiensis Anthonium Eormeniesi) deoarece nu și-a îndeplinit slujba sa de strîngere a dării iar pe el l-a oprit să o execute. Pentru motivul că nu s-a înfățișat la scaun în privința dării a fost pedepsit cu 10 mărci, de asemenea cu gloaba (Birsagio) de 12 florini, urmînd să plătească și darea restantă. La fel Ștefan Huzar din Crăiești (Kiralÿ Vÿfalu), pentru că l-a oprit în execuția dării și nu s-a prezentat la scaun cînd a fost citat sub acest motiv, a fost pedepsit și el cu 10 mărci grele iar pentru că nu și-a îndeplinit slujba de strîngere a dării a rămas dator cu gloaba de 12 florini[6]. Și locuitorii din Mociu (Mochÿensis), deoarece înainte și ei au dat acea dare, care este înscrisă între donațiile lui Rákoczy (deci era un venit al principelui) și fiindcă s-a mai încasat de la ei, se spune în text, sînt și ei prin urmare datori să o dea, iar pentru că l-a oprit pe vicecomite să o execute sînt pedepsiți la fel ca și ceilalți, adică cu 10 mărci și cu gloaba de 12 florini[7].

Alte două cazuri de tulburări la execuția contribuției restante apar la scaunul de judecată comitatens Cluj la 29 aprilie 1620. Același vicecomite din 1608 acționează în judecată pe administratorul Petru (Petrum literatum) din Urmeniș[8], deoarece în anul 1619, în jurul sărbătorii sfîn-

[5] Pe baza informațiilor furnizate și de aceste protocoale a apărut studiul lui Kiss Andras *Forul dominal în Transilvania*, în „Revista Arhivelor", XII (1969), nr. 2, p. 59—70. Datorită amabilității cu care autorul acestui studiu mi-a răspuns numeroaselor mele solicitări privind interpretarea unor termeni și uzanțe juridice de epocă din documentele cercetate și de domnia sa, am putut finaliza mai repede articolul de față, pentru care țin să-i mulțumesc și cu acest prilej.

[6] I/la, p. 66.

[7] I/la, p. 67.

[8] În 1614 administratorul domeniului din Urmeniș era Trif Sas (I/la, p. 187—8). n 1639 șpan pe domeniu era nobilul Dacoș Călbează (Kalbadza Dakos), judele sa-

tului arhanghel Mihail (29 septembrie), a mers la Urmeniș (Mezeö Eörmeniesre) potrivit funcției sale să perceapă darea principelui și vrînd să ia pentru dare un cal, acest administrator împreună cu sătenii (ez Tizttarto az Falubeliekkel edgütt) l-au atacat și i-au luat calul iar în execuția dării a fost oprit. Din hotărîrea scaunului de judecată reiese că deoarece pîrîtul nu s-a înfățișat a fost osîndit cu pedeapsa homagiului[9] (in poena homagÿ), sancțiune bănească pe care să se execute din bunurile acelora care au săvîrșit fapta încriminată, reclamantul trebuind să iasă din nou la execuția dării și să o perceapă sub pedeapsa plății îndoite[10]. Și judele cel nou al moșiei Dîmbu (Domb), Ștefan Dragoș (Stephanum Dragus), împreună cu încă doi reprezentanți ai obștei sătești este acționat în judecată tot atunci, deoarece, în aceeași zi vicecomitele a fost oprit prin jude să execute darea principelui de pe acea moșie. Aceeași hotărîre o ia scaunul de judecată Cluj și pentru cei din Dîmbu ca și pentru cei din Urmeniș și anume că, deoarece pîrîtul nu s-a înfățișat la scaun cînd a fost citat, a fost osîndit cu homagiul și totodată, în ceea ce privește contribuția restantă, cu pedeapsa obișnuită de a se percepe îndoit[11]. Se remarcă curajul acestor sate de a fi luptat fățiș împotriva autorității fiscale.

II. *Reacții împotriva abuzurilor și nedreptăților.*

Multiplele nedreptăți și abuzuri ale stăpînilor de moșii sînt obiectul unor procese de judecată la scaunele comitatense Cluj și Turda, procese în care sînt implicați cnezii și juzii sătești din Cîmpie fie ca victime, fie intervenind energic pentru dreptate. Astfel, în 21 aprilie 1608, la scaunul de judecată al comitatului Turda, apare un caz foarte revelator în privința relațiilor feudale din acea epocă, precum și a abuzurilor stăpînilor de moșii. În expunerea de motive, pîrîșul, nobilul Ioan Toldalagy, prin împuternicitul (procuratorul) său, arată că în anul 1608, în jurul sărbătorii papei Grigore (12 martie) îl trimisese pe cnezul său, pe nume Teodor Moisin (Moÿzÿn Tÿwádar) din Fărăgău (Faragoÿtt), comitatul Cluj, cu unele treburi ale sale la Suseni (Felfalura) în comitatul Turda. La întoarcere pîrîtul, Ioan Zabo de Voivodeni (Waÿda Zent Jẃan), ieșindu-i înainte cu braț armat, la marginea Reghinului (Zaz Regen), l-a atacat, împreună cu un slujitor (în privința căruia își rezervă dreptul

tului Urmeniș fiind Ștefan Tașca *(Taska)*, proprietar a 7 cai, 6 boi, 2 junci, 6 vaci, 35 de oi și 70 de stupi. Tot atunci, în Visuia, sat aparținător de domeniul Urmenișului era judele satului Costin Pop *(Pap)*, iarăși foarte înstărit, proprietar a 10 boi, 1 cal, 6 vaci, 30 oi, 7 porci și 44 stupi (Cf. D. Prodan *Iobăgia în Transilvania în sec. XVII*, I, București, 1986 p. 33 și 369). Tot în 1639 îngrijitor de moșie, zis și scutar *(Mayor biro alias zkutar)* era Ioan Popa (Popa Juan) în Urmeniș (Cf. Szabo T. Attila, *Erdélyi magyar szötörténeti tár*, III, București, 1982, p. 461).

[9] Homagiul era o sancțiune bănească (amendă) reprezentînd onorariul, prețul pe care-l reprezenta omul în justiția feudală transilvană, incluzînd totodată și cheltuielile de judecată. Homagiul avea un cuantum diferit, după starea socială a omului și neuniform, evoluînd istoric. (În continuare despre istoricul și evoluția înțelesului și cuantumului homagiului, problemă care mai rămîne încă de cercetat, vezi D. Prodan *Iobăgia în Transilvania în secolul XVI*, I, București, 1967 p. 374—7).

[10] I/1a, p. 256.

[11] I/1a p. 256—7.

de a-l numi), l-a prins și l-a dus cu sila în Reghin, iar potrivit legilor țării, nu l-a dat nici pe mîna judelui orașului ci l-a jefuit, i-a luat toporișca (csakany) și peștele în valoare de 40 de dinari. Pentru această faptă nobilul respectiv se face vinovat, după lege, de silnicia mică *(minoris potentia)*, iar pentru faptul că l-a prins, e dator cu homagiul. Pe lîngă aceasta, pentru ocara făcută reclamantului, pentru homagiul lui de stăpîn de pămînt, deoarece a fost cnezul său și a umblat într-o problemă hotărîtă de el, cere despăgubire, potrivit legii, 24 de mierțe de grîu și o cîblă și jumătate de făină. Urmează pertractările de rigoare. Pîrîtul prin împuternicitul său arată că înainte de a vorbi în fondul cauzei trebuie să dezvăluie motivul, anume că el avusese o înțelegere cu reclamantul ca pînă la valoarea de 5 cîble și jumătate mari de grîu să poată lua despăgubire (în caz de nerestituire) de la iobagii acestuia sau din bunurile ori vitele lor, ceea ce va dovedi în fața scaunului de judecată și că după lege e învinuit cu pîră nedreaptă. Reclamantul răspunde în privința acestei excepții (de la fondul cauzei) că el i-ar fi înapoiat cele 5 cîble și jumătate mari de grîu înainte de ziua de Sînmihai (29 septembrie) și chiar dacă nu le-ar fi restituit, pe un asemenea iobag al său, care umbla într-o problemă de a sa, nu trebuia să-l jefuiască și să se atingă de el, ca și cum nu s-ar fi putut atinge de persoana sa (ca nobil). Pîrîtul răspunde că din scrisoarea de înțelegere a lor nu rezultă nici un iobag exceptat (de la această învoială), ci pe toți i-a lăsat împreună cu bunurile lor la discreția sa și că orice ar fi făcut, a făcut pe drept și cere satisfacție. Neagă faptul că i-ar fi oferit cele 5 cîble și jumătate de grîu pe la Sînmihai, deoarece îi ceruse să-l aștepte pentru că nu le avea pregătite pînă în acea zi. Reclamantul recunoaște că nu a exceptat pe nimeni, dar nu ar fi trebuit să se atingă de cnezul său, și, prin el, de persoana sa și de judele său și că avea mai mulți iobagi de la care ar fi putut lua despăgubire deoarece aveau vite, putea să-și recupereze paguba, iar în ceea ce privește restituirea grîului nu are nici o dovadă că nu i l-a dat. Neagă faptul că l-a jefuit pe iobag și că i-ar fi luat toporișca și peștele și cere scaunului de judecată să-i permită să aducă dovezi. Scaunul de judecată hotărăște următoarele: deoarece pîrîtul nu s-a conformat scrisorii de învoială și, potrivit cuprinsului acelei scrisori, nu s-a atins de bunurile reclamantului și de bunurile iobagilor acestuia, ci s-a atins de persoana lui, de cnezul său, iar pentru pagubele cauzate, potrivit legilor țării ar fi trebuit să se atingă de bunurile și de vitele reclamantului și să fi luat despăgubire după valoarea acestor bunuri, în ultimă instanță, dacă n-ar fi găsit nimic și bunurile luate nu ar fi atins valoarea pretinsă, numai atunci putea să se atingă de persoana lui; ca urmare pîrîtul e dovedit vinovat de silnicie mică iar paguba trebuie să se recupereze potrivit legilor țării. Scaunul a respins cererea de apel a pîrîtului, deoarece în cazurile de *minoris potentia* nu se aprobă apelul la instanța superioară numai în cazurile de *maioris potentia*[12].

O altă pricină revelatoare privind abuzurile feudalilor se dezbate la scaunul de judecată comitatens Turda în 3 iunie 1615. Ea implică prezența judelui sătesc doar în ipostaza de păzitor al unui captiv și,

[12] 3 p. 28—29.

implicit, sprijinitor al feudalului samavolnic. Astfel reclamanta Ana Georeogh prin împuternicitul său arată că în anul 1615, în jurul sărbătorii fericitului Martin episcopul (11 noiembrie), doi iobagi ai săi din Băla (Balaÿ) și anume Petru Tatu Truța (Tato Trucza Peter) și Mihai Tatu Truța (Tato Trucza Mihallÿ), vrînd să meargă în satul Merișor (Almasra) cu patru boi și un car ferecat, pe hotarul din Merișor, în partea de hotar dinspre Păingeni (Poka), pîrîtul Ștefan Gÿulaÿ din Merișor (Puzta Almas) atacîndu-i, i-a bătut, le-a luat toporiștele și pe Petru Tatu l-a prins și împreună cu doi boi și carul, l-a dus la casa judelui și l-a ținut acolo prin silnicie cît a voit, comițînd astfel un act de *minoris potentia*. Cere prețul celor doi boi și al carului, care, împreună ar fi valorat 32 de florini, iar pentru deținerea iobagului îi cere homagiul. Reiese din hotărîrea scaunului de judecată că pîrîtul a fost osîndit la cele pretinse de reclamant deoarece nu s-a înfățișat la judecată[13].

Un caz similar se petrece în 1623 cînd de data aceasta pe judele satului îl găsim de partea iobagului captiv, deci neținînd partea nobilului samavolnic. Același scaun de judecată al comitatului Turda dezbătea pricina dintre Mihai Thot din Sîngeorgiu de Mureș, împotriva lui Nicolae Pokaÿ tînărul, care în anul 1620, în jurul sărbătorii fericitului Anton abatele, împreună cu alt nobil, a intrat cu silnicie în casa iobagului său Mihai Purț (Purcz Mihalÿ) din Băla (Balaban) și l-a prins în casa lui, vecină cu a iobagilor Vasile Bercie (Berczie Lazlo) și Crăciun Pop (Pap Karaczion). Pîrîtul spune la proces că nu-și aduce aminte să fi intrat prin silnicie în casa acelui iobag, dar în zilele trecute i-au dispărut 6 boi și el a vrut să procedeze după legile țării. Dar în Băla s-au ridicat împotriva lui și, zice el: „Numai prin minunea lui Dumnezeu am scăpat de nu mi s-a întîmplat nimic rău". Văzînd că cei din Băla nu vreau să se supună a pus, după legile țării, pe judele satului să-l prindă pe iobagul Mihai Purț și l-a lăsat pe mîna judelui[14]. Judele satului însă, l-a eliberat iar el mergînd a treia zi pentru judecată cu comitele și cu judele nobililor nu a fost dat nici pe mîna lor să-l judece. Intervine reclamantul spunînd că nu e suficient acest motiv că l-a prins prin intermediul judelui sătesc pentru pierderea boilor și că este de condamnat faptul că a vrut să prindă pe un om așezat, cu vatră și vite (tŵzes marhas embert), atunci cînd i se promisese deja că i se va face dreptate. Chiar el însuși s-a dus asupra lui și el însuși a pus să fie prins. La acestea pîrîtul răspunde că chiar dacă el ar fi pus să fie prins ar fi putut face acest lucru și că potrivit conținutului legii poate să prindă pe orice om bănuit. Scaunul de judecată hotărăște ca împricinații să aducă dovezi, reclamantul că după lege l-a prins pe iobag, iar pîrîtul că iobagul era bănuit[15].

Dintr-un proces dezbătut la scaunul comitatens Turda și din luările de mărturii care au urmat avem imaginea unei comunități rurale, în frunte cu judele ei, terorizată de către un nobil împreună cu oamenii lui apropiați și cu slujitorii. Astfel la 10 februarie 1628 nobilul Ioan Vas de

[13] 3 p. 96.

[14] În 1620 judele satului Băla era Ignat Gavrilă (Ignatius Gabor alias Zederiesi) (3 p. 140).

[15] 3 p. 163.

Țaga acționează în judecată pe nobilul Sigismund Kekedi, care, în anul 1625, nu se știe din ce motiv (formulă des întîlnită în multe pricini) a pus pe servitorii și oamenii lui apropiați să-l bată pe un iobag al său pe nume Toma Cocora (Thoma Kukora) de pe moșia sa din Valea Largă, deși acest iobag nu-i făcuse nici un rău, l-au bătut atît de tare încît din această cauză a și murit. Cere ca pîrîtul să fie pedepsit pentru *minoris potentia*, iar pentru iobagul mort să fie despăgubit cu homagiul mortului (mortuo homagio)[16].

Noi informații privind evoluția procesului aflăm din alt fond al arhivelor clujene. Astfel, scaunul de judecată comitatens Turda, întrunit după cum am văzut în 10 februarie 1628, îl trimitea pe nobilul Ioan Vas de Țaga pentru a aduce dovezi împotriva lui Sigismund Kekedi potrivit pîrii sale și anume că acesta în anul 1625, mergînd în Valea Largă, așa l-ar fi bătut împreună cu slujitorii săi pe un iobag cu numele de Toma Cocora, fără ca acesta să-i fi greșit cu ceva, încît din cauza bătăii acest iobag ar fi și murit[17]. Dovezile reprezentînd luarea de mărturii sînt adunate abia peste doi ani. Astfel la 17 iunie 1630 se făcea o ascultare de martori în Valea Largă (Czegdre) potrivit autorizației de a obține dovezi contra lui Sigismund Kekedi dată de scaunul comitatens Turda lui Vas Ianos în 10 februarie 1628. Scrisoarea relatorie cu mărturiile luate este adresată comitelui, vicecomiților, juzilor nobililor și nobililor comitatului Turda (deci congregației nobiliare comitatense care dezbătea și pricinile de judecată). Martorii au fost chemați de către Vas Ianos la casa lui Negrilă Cocora (Kukura Nigrilla). Toți cei audiați, în număr de 12, sînt din Valea Largă și depun mărturie sub prestare de jurămînt în fața lui Vas Ianos și a vicecomitelui și vicejudelui nobililor care au scris scrisoarea relatorie trimiși anume acolo pentru întocmirea acestui act juridic. Martorii sînt următorii: Iosub Gierman (Gierman Iusup) de 40 de ani, judele satului în 1625 cînd s-a întîmplat bătaia lui Toma Cocora, Vintilă Potra (Putura Vintilla) de 40 de ani, Ioan *Somkuti*[18] de 34 de ani, Andrei Oprea (Opra Andras) de 55 de ani, Todor Buzogaș (Buzogas Thodor) de 40 de ani, Corb Oprea (Opra Korb) de 25 de ani, Oprea Muntean (Muntyan Opra) de 55 de ani, Man Negrea (Nigra Manÿ) de 55 de ani, Man Sorb (Zurb Manj) de 50 de ani, Ioan Cristea (Krezta Juuon) de 17 ani, Ilie Trabuș (Trabus Illÿes)[19] și Todorana Sur (Zur Thodorana) de 50 de ani[20] toți iobagi, respectiv văduvă de iobag (excepție doar Man Negrea trecut jeler).

Din relatările lor reiese că în toamna anului 1625 au venit în Valea Largă doi soldați, iar slujitorii lui Kekedi Sigmond, în numele stăpînului lor, au poruncit ca satul să adune imediat hrană soldaților și cailor. Au pornit în sat cu carul după hrană, sosind și stăpînul lor, oprindu-se la

---

[16] 3 p. 242.

[17] Arhivele Statului Cluj-Napoca Arhiva familiei Wass de Țaga, cutia 4, 5258.

[18] Un Petru *Somkuti* este menționat ca iobag al familiei Vas la 24 septembrie 1638 în Cutca (Köttke), din ținutul Lăpușului (Lapos videki) (Ibidem, cutia 10, 1267).

[19] Ibidem, cutia 41, 5262.

[20] Ibidem, 5285.

casa lui Negrilă Cocora. Luîndu-i-se boii lui Toma Cocora acesta a mers la Kekedi Sigmond și s-a plîns că de ce îi ia doar boii lui. Pentru acest motiv, fără să-i fi greșit cu nimic, Kekedi Sigmond a dispus să fie bătut crunt de slujitori. Fostul jude sătesc mărturisește că atunci cînd ei, sătenii, au văzut cum îl bate au fugit ca vîntul care încotro, „pentru că noi nici de tătari nu ne temem atît cît de slujitorii lui Kekedi cum procedează ei cu săracii", (mert mÿ az tataroktol sem feltunk inkab mint az Kekedi vram szolgaitol amint az szegenyseggel chyelekwttek). Mai spune că Toma Cocora a fost bătut toamna cînd era frig în ziua de sfințire a crucii la români(?) (az Olahok vizkeretzi naptaÿan) și în timpul postului (beotben) a murit din cauza bătăii. Din alte mărturii aflăm că atunci cînd Toma Cocora a fost înmormîntat s-a văzut că pe o parte, sub mîna dreaptă, avea o crăpătură prin care sîngele s-a scurs și că în multe locuri corpul era ca pămîntul de negru (Andrei Oprea și Todorana Sur). Ioan Cristea adaugă aceea că a văzut cînd slujitorii lui Kekedi Sigmond l-au legat pe Toma Cocora de o parte a roții carului apoi a fugit și el din sat. Todorana Sur mărturisește că a mers și ea cu Toma Cocora la Kekedi Sigmond și a fost de față cînd s-a rugat de acest nobil ca să nu-i ducă numai boii lui deoarece trei îi mai luase în ziua aceea. (Amintim că acesta era iobagul lui Vas Ianos). A văzut cînd Kekedi Sigmond s-a mîniat pe el și l-a lovit cu biciul. Lîngă o masă de piatră aflată lîngă ușă la Negrilă Cocora așa l-au lovit slujitorii acestui nobil cu o rudă de dus ciubărul, că imediat a căzut. L-au ridicat apoi și l-au legat de mîini cu un lanț de car și așa i-au răsucit brațele la spate ca un resteu de jug că a început să-i curgă sîngele din braț. A fost ținut așa legat o oră, apoi Kekedi Sigmond a mers la el și după ce l-a mai lovit în două rînduri cu biciul i-a dat drumul. În aproape toate mărturiile se spune de către martori, ca un tragic laitmotiv, că l-a auzit pe Toma Cocora însuși spunînd că: „Din cauza bătăii primite de la Kekedi Sigmond va trebui să mor". Nici n-a mai fost deloc sănătos după bătaia primită, deci din această cauză a murit, spun martorii.

Înainte de a trece la un alt exemplu de abuz și nedreptate feudală să vedem ce implicații au acțiunile personale ale iobagilor în a-și face dreptate singuri fără concursul judelui satului. Cazul care urmează este o consecință a cazului precedent. La 9 februarie 1628 se judeca tot la scaunul comitatens Turda pricina dintre nobilul Ioan Vas de Țaga ca reclamant, de data aceasta în numele iobagului său Negrilă Cocora, împotriva directorului Fiscului din Transilvania, care reprezenta partea pîrîtă în numele iobagului Matei din Făgăraș, acesta locuind la data procesului în Icland (Iklandon), comitatul Turda, caz dezbătut și la Tabla regală. Reclamantul prin împuternicitul său arată că iobagul pe nume Mătieș din Făgăraș (Fogarasi Matias), în anul 1628, în jurul sărbătorii Bobotezei (6 ianuarie), nu se știe din ce motiv l-a străpuns cu paloșul pallosraval) pe un iobag al său din Valea Largă (Csegedi) numit Negrea Cocora (Kukora Nigra) în casa iobagului Vintilă Potra (Butra Vintilla), din care cauză a și murit. Acest Mătieș a fost prins captiv imediat avînd acea armă asupra sa iar pentru că stăpînul său de pămînt nu l-a judecat pînă în a treia zi, cere să fie judecat de scaunul comitatens fiind gata să jure pe capul lui pentru a i se da pedeapsa capitală. Pîrîtul prin

împuternicit spune că înainte de a intra în fondul cauzei va dovedi că nu aşa îl cheamă pe iobagul despre care se vorbeşte, adică Mătieş din Făgăraş (Fogarasi Mattias). Scaunul respinge întîmpinarea spunînd în hotărîrea luată faţă de aceasta că orişicum l-ar chema, făptaşul este prezent şi că în vorbirea românească Mătieş şi Matei deopotrivă înseamnă unul şi acelaşi nume, adică Manÿ(?) (hogi az Volah zoban az Mattiasnak s Matenak cziak egi arant valo neuek vagion tudni illik Manÿ). Pîrîtul cere apelul în această privinţă, reclamantul spunînd că nu se poate trimite la altă instanţă deoarece făptaşul a fost prins *in flagranti crimine*. Hotărîrea scaunului de judecată precizează: deoarece stăpînul de pămînt al iobagului captiv nu l-a judecat în timp de trei zile şi fiindcă nu e doar numai o bănuială în privinţa lui, ci a fost prins asupra faptei, de aceea pricina rămîne spre dezbatere. În fondul cauzei împuternicitul pîrîtului răspunde că acest iobag al principelui şi anume Matei din Făgăraş (Fogarasi Mathae) nu a fost de vină deoarece Negrilă Cocora (Kukora Nigrilla) a intrat cu forţa în casa unde găzduia acest Matei şi deschizînd uşa cu o lovitură puternică peste ei a început să-i atace iar ceea ce a urmat a fost datorită faptului că s-au apărat. Acest Negrilă Cocora a intrat în casa aceea fără judele sătesc, pretinzînd că i s-au furat doi boi de la rudele sale şi anume de la urmaşii lui Toma Cocora şi că tovarăşul lui Matei a fost slujitorul lui Toma Cocora iar cînd acesta a murit lui nu i s-a dat nimic pentru serviciul său, şi atunci a luat cele două vite dar nu cu intenţie rea, şi nu ca hoţ, ci drept plată pentru slujba sa, cuvenită după moartea stăpînului său. Cînd Matei şi tovarăşul lui s-au întors în Valea Largă şi au găzduit la Vintilă Potra (Potra Vintillanal) în timp ce au băut vreo două cupe de vin, acel om a intrat cu violenţă, fără jude, prin propria sa autoritate. Reclamantul răspunde că deoarece în casa aceea au fost patru bărbaţi: gazda (Vintilă Potra), captivul (Matei din Făgăraş), tovarăşul lui şi acel om care a murit, firesc că nu se putea ca acest Negrilă Cocora să atace el primul deoarece nu era Hercule să lupte împotriva a doi deodată (mert nem Hercules quidem contra duos). Hotărîrea scaunului de judecată privind fondul cauzei stabileşte că omul care a murit a intrat peste acel lotru (az latorra) care a luat boii rudelor sale şi imediat l-a trîntit la pămînt, iar captivul fiind acolo şi avînd asupra lui paloşul (az pallos), l-a străpuns cu el, din care cauză a murit. Celălalt, tovarăşul lui Matei, a avut asupra sa doar toporul (zekerche). Se mai arată în hotărîre că Negrilă Cocora nu a vrut să-l bată pe tovarăşul lui Matei, doar a vrut să-l prindă şi să-l aducă la judecată iar prin faptul că paloşul se găsea la Matei a fost dovedit vinovat. Se cere apelul de către pîrît însă reclamantul spune iarăşi că nu se poate admite apelul deoarece făptaşul a fost prins *in flagranti crimine, et in loco delicti* şi cere ca să jure pe capul vinovatului. Scaunul hotărăşte în final ca prizonierul să fie deţinut în cetatea Gurghiului iar jurămîntul să se depună acolo într-a 15-a zi[21].

Nu ştim ce reacţii vor fi avut juzii sătesti în alte samavolnicii comise de nobili împotriva iobagilor de pe Cîmpie. Astfel în 1628 se judeca la scaunul comitatens Turda o pricină al cărei motiv era ocuparea de către

[21] 3 p. 243—6.

nobila Ana Derzi a două sesii pustii din Căpușul de Cîmpie (Olah Kapus) și arestarea lui Ștefan Iuga (Stephani Juga), iobagul reclamantului Toma Borsos de Tîrgu-Mureș, pe care pîrîta îl ținea în captivitate[22].

Abuzurile și samavolniciile nobilimii continuă iar ca urmare și maltratarea iobagilor din satele de pe Cîmpie. Astfel în anul 1631 la scaunul de judecată al comitatului Cluj se dezbătea pricina dintre Ioan Szentpali ca reclamant împotriva lui Gheorghe Henter ca pîrît deoarece acesta, nu se știe din ce motiv, în acel an a ocupat prin mijloace silnice, cu brațul armat, împreună cu alți complici o bucată de fînaț din Năoi (Nouoÿ), iar pe iobagul său Martin Bone (Bone Martont) l-a rănit. Cere pedeapsa potrivit faptelor de *maioris potentia* pentru ocuparea fînațului, iar pentru rănirea iobagului *minoris potentia*, precum și restituirea fînului. Pîrîtul neagă că ar fi ocupat acel fînaț și că l-ar fi bătut pe iobag. Au fost trimiși pentru dovezi[23].

Un alt caz se judecă la scaunul comitatens Turda în 1635 între nobilul Ioan Sarossi ca reclamant și Petru Rabak de Păingeni, ca pîrît. Acesta în anul precedent, împreună cu unii complici au intrat noaptea în casa lui Ioan Orza[24] (Orza Ianos), l-a prins pe Ioan Orza și l-a dus în captivitate[25]. Părțile, însă, în loc să aducă dovezi în sprijinul afirmațiilor lor, continuă silniciile. Petru Rabak împreună cu complicii săi, în toamna aceluiași an 1635 a luat prin silnicie 10 boi, 6 ai reclamantului (Ioan Sarossi) și 4 ai iobagilor[26]. Vrajba dintre acești nobili continuă, victima silniciei pîrîtului (Petru Rabat de Păingeni) fiind de astă dată iobagul Gavrilă Bonta (Gabriel Bonta) din Băla (Balaban) pe care îl prinsese luîndu-l în stăpînire împreună cu soția lui, ținîndu-l în captivitate grea *(ereos fogsagba)*, în Păingeni (Poka), unde se găsea la data judecății[27]. Nu se specifică dacă îl ținea în captivitate iarăși la casa judelui, ca în cazul lui Petru Tatu Truța, sau în alt loc de detenție, în Păingeni.

Căratul bucatelor de pe cîmp, după ce iobagii arau, semănau și lucrau pămîntul, prilejuia alte abuzuri și silnicii. Astfel, în anul 1637, la scaunul de judecată al comitatului Cluj, se dezbătea o pricină al cărei temei era confiscarea prin silnicie a grîului lui Petru Cirepcea (Petri Chÿrepchia) din Milășel (Kis Niulas), iobagul lui Ioan Toldalagi în anul 1634 de către nobilul Matthias Kun[28].

Iată un alt caz deosebit de interesant dezbătut la scaunul de judecată al comitatului Turda în 28 iunie 1648, caz în care nedreptatea stăpînului față de o comunitate întreagă de a-și lua apă și a-și adăpa vitele la fîntînile și izvoarele din sat este imediat sancționată prin reprezentanții satului, judele și jurații. Ca urmare, Ana Banfi Lossonczi, stăpîna moșiei Rîciu acționează în judecată pe judele Mihalcea Stroia (Mihalczja Strooia) care preluase odată cu funcția de jude de la precedesorul său

[22] 3 p. 283.
[23] I/1a p. 429—430.
[24] Ioan Orza era iobag fugar din Chimitelnic (Keménytelkéröl) stabilit pe pămîntul lui Ioan Sarosi din Păingeni (Pókai) *(A Petrithevich család történetenek regesztái*, II, Pécs, 1942 p. 170).
[25] 3 p. 401.
[26] 3 p. 401.
[27] 3 p. 411—3.
[28] I/1a p. 546.

Mihai Ținte (Michaele Czente) și pricina de judecată. Reclamanta cheamă în judecată pe jude și juraţi pentru faptul de a-i fi tăiat (stricat) un gard, pretinzînd pentru aceasta homagiul de la cei trei oficiali ai satului și pedeapsa cuvenită actelor de *minoris potentia*. Pîrîtul răspunde că reclamanta a îngrădit, fără nici un temei legal, singurul loc cu fîntîni și izvoare din sat, împiedicînd folosirea acelui loc, satul neavînd alte izvoare și fîntîni, cu toate că, de cînd oamenii își aduc aminte, satul a folosit fîntîna aceea (mivel azert á memoria hominem egesz keozeonzeges falu elte azt az kutat), cu pîrîul care trece pe acolo. În timpul procesului reclamanta a ridicat gardul, lăsînd fîntîna pe dinafară, dar a cuprins drumul care duce la fîntînă. La proces reclamanta prin împuternicitul ei neagă faptul că ar fi îngrădit fîntîna vreodată, și că pîrîtul i-a distrus canalul care ducea la lacul cu pește pretinzînd că l-a avut în stăpînire de mai mulți ani. Împuternicitul pîrîtului arată că și canalul a fost făcut pe pămîntul satului (az is az falu feldin volt), ceea ce satul nu a putut-o îndura. Scaunul de judecată cere părților să aducă dovezi în sprijiunl afirmațiilor lor[29].

Din șirul de nedreptăți și abuzuri s-au înregistrat doar cele săvîrșite de unii nobili împotriva iobagilor altor nobili (cu excepția cazului sătenilor din Rîciu), nu însă pentru a se face dreptate iobagilor au apărut cazurile la scaunele de judecată comitatense. De aceea reacția acestora rezultă cu claritate, mai ales în cazul locuitorilor din Băla și din Rîciu, care s-au ridicat împotriva nobililor samavolnici.

III. *Împrocesuări privind furturile de vite și neluarea urmelor.*

Cnezii și juzii de pe Cîmpie, ca reprezentanți ai obștilor sătești sînt citați deseori în fața scaunelor de judecată ale comitatului în împrocesuările nobililor pe seama furturilor de vite sau a neluării urmelor pe hotarul satului lor[30]. Astfel judele din Geaca (Gyekeÿ) Ioan *Soldos*, împreună cu jurații, este citat la scaunul comitatens Cluj în 29 martie 1617 pe motivul că i s-au furat unei reclamante din Lacu (Feketelakrol), comitatul Dăbîca, 4 boi. Cei din Lacu au dus urmele la hotarul Sucutardului (Zentgotharthÿ), comitatul Dăbîca și potrivit legilor țării aceștia au dus urmele la hotarul din Geaca, comitatul Cluj. Atunci cînd a fost chemat judele din Geaca, acesta nu a vrut să preia urmele și, presupunîndu-se că cei patru boi erau acolo, se cer înapoi cu evaluarea lor la 50 de florini plus cheltuielile de judecată[31]. Cazul reapare la scaunul comitatens Cluj în același an la 7 iunie. Din hotărîrea scaunului reiese că pîrîtul a prezentat o scrisoare relatorie care a fost întocmită de un anume Ștefan Pașca, (Paska Istuan) vicejude al nobililor din comitatul Dăbîca. Reclamanta prin împuternicit s-a împotrivit acelei scrisori deoarece acel Ștefan Pașca neavînd domiciliul în comitatul Cluj și că doar în chip de vicejude al nobililor a fost gata să se orînduiască și să jure, însă deoarece nu s-a orînduit și nu a jurat, scrisoarea relatorie a pîrîților a fost scoasă din

[29] 3 p. 544—5.

[30] Vezi și legiuirile transilvane din epocă privind luarea urmei la D. Prodan *Iobăgia în Transilvania în sec. XVII*, I, București 1986, p. 442—5.

[31] I/1a p. 215.

dezbatere sub pedeapsa pîrei nedrepte. Hotărîrea referitoare la fondul cauzei spune că pîrîţii, nefiind nici trimişi să aducă dovezi şi dovedindu-se că urmele nu le-au luat, trebuie să dea înapoi reclamantei cei 4 boi, *vel in specie restituere, vel similes dare teneatur.* Deoarece pentru pagubă de peste 20 de florini reclamanta a trebuit să jure la scaunul de judecată întrunit la proxima dată care a urmat şi pentru că nu a jurat pîrîţii nu mai sînt datori să-i plătească nimic pentru pagubă[32].

Cnezul din Rediu Olah (Roöd), Blajiu *Seres,* preluînd funcţia în 1619 de la Mihai Do(...)[33], cnezul din anul precedent, preia şi o pricină de judecată[34]. Satul este împrocesurat în legătură cu furtul a 4 vaci cu lapte duse de un fur în liniştea nopţii de la un nobil din Pata, vaci evaluate la 16 florini. La preluarea urmelor celor patru vaci, locuitorii din Aiton (Aÿtön) i-au chemat pe cei din Rediu şi, potrivit obiceiurilor ţării, cei din Aiton au jurat pe urmele acelor vaci, iar pîrîţii (locuitorii din Rediu) n-au vrut să preia urmele şi pe cei din Aiton i-au oprit de la jurămînt de aceea pîrîtul trebuind să restituie valoarea celor 4 vaci[35].

Cnezul din Crăieşti (kenesium poss. Kiralÿffalua) pe nume Blajiu Cnezul, împreună cu juraţii, nu numai că nu preiau urmele unui cal de călărie (egy paripaiat) furat de la un nobil în jurul sărbătorii fecioarei Lucia în anul 1619, urmele ducînd la hotarul lor, dar l-au şi atacat pe nobilul reclamant. Scaunul comitatens Cluj care dezbătea pricina la 15 iulie 1620 hotăra că deoarece pîrîţii nu s-au înfăţişat au fost pedepsiţi la cele pretinse, adică la restituirea preţului calului evaluat la 32 de florini. Totodată pentru că l-au atacat pe nobilul reclamant au fost globiţi fiecare în parte cu homagiul[36].

Luîndu-i-se un berbec prin silnicie de către săteni de la un nobil reclamant, în 15 iulie 1620 este citat la scaunul de judecată al comitatului Cluj judele cel nou al satului Apahida pe nume Gheorghe Cozma (Georgium Kozma), iobag al oraşului Cluj, împreună cu încă doi reprezentanţi ai obştei. Pricina a fost preluată de la înaintaşul său în judecie Nicolae Mărcuş (Nicolao Markos) judele din 1619. Berbecul se cere înapoi sub pedeapsa silniciei mici şi cu evaluarea acestuia. Pentru pîrîţi neprezentîndu-se nimeni la judecată au fost osîndiţi la cele pretinse de reclamant în pîra sa[37].

Dan Bîndilă (Dan Bendele), judele din Rîciu (Rwczy), împreună cu juraţii şi ceilalţi locuitori au protestat în faţa scaunului de judecată al comitatului Turda în anul 1624 (probabil prin împuternicitul lor) deoarece au fost citaţi de un stăpîn de moşie din Şamsud (azi Şincai) (Samsond) ca reclamant pe motivul că un bou de-al acestuia a fost dus prin furt şi jupuit pe hotarul Rîciului şi pentru că nu au fost strigaţi (non fuiset proclamati) la judecată (reclamantul nu s-a prezentat), cer să fie absolviţi de gloaba celor 3 florini[38].

---

[32] I/1a p. 230—1.
[33] Ilizibil numele.
[34] I/1a p. 252.
[35] I/1a p. 253.
[36] I/1a p. 261.
[37] I/1a p. 267.
[38] 3 p. 177.

Pentru o pricină similară este citat la acelaşi scaun judele din Moişa (Maios) Dan (Dan Maiosi) în anul 1628, deoarece în anul prevedent, în jurul zilei apostolilor Simion şi Iuda (28 octombrie) pierzîndu-se doi boi pe hotarul din Păingeni (Pokaÿ), pe unul reclamantul l-a găsit în Moişa, iar pe cel de al doilea l-a găsit jupuit pe hotarul aceleiaşi moşii. Cînd a găsit carnea şi oasele boului jupuit l-a adus acolo pe judele nobililor şi, chemînd acolo şi pe judele satului, împreună cu satul, le-a arătat paguba şi a cerut să fie despăgubit de către sat cu evaluarea acelui bou deoarece s-a găsit pe hotarul lor şi potrivit legii acesta ar fi valorat 12 florini. Sînt osîndiţi la cele pretinse prin neprezentarea la scaunul de judecată[39].

Tot în anul 1628 apare împrocesuat, împreună cu juraţii, la acelaşi scaun, pentru neluarea urmelor, judele din Luduş, Crăciun *Barta*[40]. Furîndu-se o iapă din Grindeni (Gerend Kereztur) în jurul zilei de 25 decembrie 1627, locuitorii din Grindeni au dus urma pînă la hotarul din Cheţani[41] (Kecheÿ), cei din Cheţani au dus urma pînă la hotarul Ludoşului (Ludasi) însă aceştia refuzînd să ia urma apar la scaunul de judecată ca pîrîţi, cerîndu-se calul cu evaluarea lui. Satul Luduş, prin împuternicit, se apără spunînd că acolo unde cei din Cheţani au dus urma nu este hotarul lor, ci este finaţul principelui şi aparţine de Iernut (Radnothoz) deci nu ei trebuiau să ducă urma mai departe[42].

Lui Chirilă Marc (Mark Kirilla), iobag din Urca (Eorkerol), comitatul Turda, i se fură 4 boi în 20 iulie 1627. Stăpînul său de pămînt acţionează în judecată la scaunul comitatens Turda în 1628 pe judele cel nou al moşiei Viişoara (Egerbegÿ), Petru *Zent Georgÿ* şi juraţii care preluaseră pricina de la judele precedent Andrei Varga cu juraţii. Deoarece urcanii (Eorkeiek) au dus urmele la hotarul din Luna (Lonaÿ), cei din Luna au dus urmele la hotarul din Viişoara şi anunţîndu-i pe aceştia, judele şi juraţii nu au vrut să preia urmele. Se mai spune că alţi boi care au fost furaţi tot atunci s-au găsit pe hotarul din Cîmpia Turzii (Geresi) şi deci dacă ei duceau urma mai departe se găseau şi boii acestui iobag. Se cere preţul celor 4 boi cu evaluarea lor făcută la 60 de florini. Pîrîţii prin împuternicit spun că atunci cînd au fost anunţaţi de iobagul reclamantului ei au ieşit la luarea urmei dar nu a fost prezent judele nobililor. Cînd s-au înţeles asupra urmei, iobagii reclamantului au spus că vitele sînt la ei în hotar şi le-a dat voie atunci să le ia, dacă sînt acolo, astfel că iobagii reclamantului n-au mai cerut să se depună jură-

[39] 3 p. 260.

[40] În 1621 în Luduş (Ludas) era jude al satului Petru Boga (Bogha) juraţi erau Crăciun Buta (Butha) şi Clemente Achim (Arh. St. Cluj-Napoca Arhiva familiei Wass de Ţaga, cutia 10/1261). Foarte probabil ca juratul Crăciun Buta să fie una şi aceeaşi persoană cu judele din 1628 Crăciun *Barta*, deoarece din cauza transcrierii fonetice a numelor româneşti acestea apar adeseori în documente stîlcite sub mai multe forme. În 1635, într-o ascultare de martori apare un Crăciun Burta (Burta Kraczon) de 45 de ani din Luduş (Arh. St. Cluj-Napoca, Arhiva fam. Kemeny, X/760). În acest an judele satului Luduş era Trif Moga (Moga Triph) (Ibidem, X/735).

[41] În Cheţani nu este menţionat nominal judele satului, îl avem însă pe cel din 1621, Petru Bogdan, iar juraţi erau Nicolae Vancea (Vancza) şi Oprea *Polÿak* (Arh. Stat. Cluj-Napoca, Arhiva fam. Wass de Ţaga, cutia 10, 1261).

[42] 3 f. 264 a.

mînt pe urma vitelor, iar cei care le-au găsit și-au luat vitele. Iobagul reclamantului negăsindu-și cei 4 boi în hotarul satului lor ei pot dovedi că i-au căutat între vitele lor și mai pot dovedi că sînt în cireada din Cîmpia Turzii. Reclamantul spune că a fost depus jurămîntul pe urmele vitelor dar ei nu au vrut să ducă urma mai departe și de aceea la viitoarea judecată va avea grijă de acest fapt[43].

La hotarul Țagului (Nagi Czegh) sînt aduse urmele a trei cai furați de la reclamant din Lacu (Feketelak). Cazul apare la scaunul comitatens Cluj în 1628 cînd pîrîtul, Gavrilă Danciu (Gabriel Danchÿo), judele moșiei Țagu, prin procuratorul lor se apără spunînd că de aceea n-a luat urmele cailor deoarece acestea nu au ajuns pînă la hotarul lor și sînt gata să dovedească faptul că urma a fost mai scurtă (cu o măsură, kilinczi?). Pricina a ajuns prin apel de la scaunul extern de judecată (probabil cel domenial). Hotărîrea spune că deoarece rezultă din scrisoarea relatorie prezentată că 7 oameni au jurat pe urme și pîrîtul a acceptat (cedait) jurămîntul, l-a ascultat și nu l-a oprit, de aceea nu i se permite să aducă dovezi, și este dator să plătească prețul cailor, adică 60 de florini, pînă într-a 15-a zi. Reclamantul a jurat împreună cu încă doi în fața altui jude al nobililor sau vicecomite al comitatului Cluj că dacă nu restituie prețul cailor pînă într-a 15-a zi va trebui să-i plătească îndoit[44].

Locuitorii din Geaca (Gyeke) mai apar împrocesuați la scaunul comitatens Cluj la 16 iunie 1629 prin Iacob Sas (Iacobus Zaz) judele, împreună cu jurații, deoarece nu au luat urma unui cal furat, evaluat la 14 florini și cerut înapoi pînă în a 8-a zi, sub pedeapsa plății îndoite[45].

O cauză de judecată mai veche, furtul unui bou petrecut în anul 1633, este motivul pentru care apare împrocesuat satul Periș (Keortuelifaia) la scaunul comitatens Turda în 1636 cînd judele satului Francisc Petru (Franciscus Petro) preluînd funcția, preia și această pricină de la judele precedent Grigore Sas (Gregorio Szasz[46]).

Un proces de judecată, care a ținut trei generații de juzi, la scaunul comitatens Cluj a avut ca parte pîrîtă satul Cozma (Kozma). Încă Ioan Pop (Ioanne Papp), judele din 1636, se judeca în privința neluării urmelor a 9 porci ai unui reclamant din Tonciu. Petru Pop (Petrus Papp), judele din 1637, preia odată cu funcția și acest caz de la Ioan Pop. Reclamantul îi cerea judelui la proces sub pedeapsa de *minoris potentia* să-i restituie porcii cu evaluarea lor. Deoarece pentru partea pîrîtă nimeni nu s-a înfățișat s-a dat curs celor pretinse însă sentința a fost oprită în a doua zi prin Gavrilă Farcaș[47]. La 3 martie 1638 cazul reapare la scaunul comitatens Cluj, cînd pricina se trece prin schimbarea legiuită a funcției, asupra lui Petru Bogdan (Petrus Bogdan), judele cel mic (minor Judex) al moșiei Cozma și a juraților. Iarăși reclamantul din Tonciu motivează asupra citării și anume: neluarea urmelor de către pîrîți a

[43] 3 fila 264 a verso.
[44] I/1a p. 363.
[45] I/1a p. 393.
[46] 3 p. 408—410.
[47] I/1a. p. 513. Gavrilă Farkas (Lupu), nobil din Cozma, cu titlul de Lujerdiu era soțul Elisabetei Pașca (Paska), femeie nobilă din Cozma care deținea o porțiune de moșie acolo. (I/1a p. 688—9.)

9 porci bine îngrăşaţi (nouem porcorum bene saginatorum). Iarăşi nu s-au prezentat pîrîţii la judecată ca şi a doua oară cînd a fost oprită sentinţa şi porcii nu s-au restituit, de aceea se cere să fie osîndiţi la pedeapsa pîrii nedrepte[48].

Un caz de judecată mai puţin obişnuit, deoarece reclamanţii sînt locuitorii unui sat (şi deci nu un nobil) apare la scaunul de judecată al comitatului Cluj la 11 iulie 1638. Reclamanţii sînt locuitorii moşiei Logig (Incolae possessionis Luduegh) care, prin procuratorul lor, acţionează în judecată pe locuitorii moşiei Batoş ca pîrîţi, pricină pornită de la scaunul extern (domenial), deoarece ducîndu-se urmele unui bou furat la hotarul Batoşului aceştia nu au vrut să preia urmele şi deci paguba o reclamă de la ei prin scaunul comitatens[49]. Un caz similar judecă la aceeaşi dată şi acelaşi scaun între judele Ioan *Malomi* şi juraţii din Berchieş (Berkenies) ca reclamanţi, împotriva lui Francisc Bernad judele şi juraţii din Frata (Magiar Frata) ca pîrîţi, reprezentaţi prin procuratori, în privinţa neluării urmelor a doi cai furaţi[50]

IV. *Improcesuări pirvind popriri de vite.*

Cazuri privind popririle de vite de către juzi pe locurile oprite ale satului lor sînt suficient de concludente în epoca cercetată în zona Cîmpiei Transilvaniei[51]. Astfel în 1624 este judecat, ca parte pîrîtă Simion Moga (Simone Moka), judele satului Băla, deoarece prin autoritatea funcţiei sale a poprit doi boi ai unei reclamante din Păingeni care i-a cerut înapoi prin scaunul de judecată al comitatului Turda, spunînd că i-a poprit fără nici un motiv şi cere pedeapsa prevăzută actelor de *minoris potentia,* şi restituirea cu evaluarea lor. A fost osîndit la cele pretinse de reclamantă deoarece nu s-a prezentat la judecată nici el, nici procuratorul lor[52].

De pe pămînt oprit (terra vetita) din hotarul de lîngă Luduş se zălogesc 3 oi ale unui stăpîn de moşie pe care le cere înapoi prin scaunul de judecată al comitatului Turda în 1629. Pîrît este judele cel nou (din Luduş) Ioan Boglea (Ioannem Boglia) care preluase cazul de la judele precedent Teodor Crişan (Teodoro Krisan)[53]. Nimeni nu s-a prezentat la proces nici pentru cei din Luduş, deci pedeapsa este aceea de osîndire la cele pretinse de reclamant. S-a cerut de către reclamant să fie împo-

[48] I/la p. 526.
[49] I/la p. 592.
[50] I/la p. 593.
[51] Pentru întregirea imaginii privind exercitarea puterii juzilor în ceea ce priveşte zălogirea de bunuri amintim şi un caz din alt fond de documente şi anume cel din anul 1635 cînd se spune că pe Petru Pătruţ (Patrucz Peter), cnez aparţinător de castelul din Luncani *(Gerendi Castelihoz valo kenézt)* îl bătuse foarte tare iobagul Gavrilă Şaigău *(Saigo)* din Cheţani (Keczeteol) deoarece îi zălogise nişte bunuri pentru neprestarea robotei la castel unde aparţinea acest iobag. Gavrilă Şaigău fuge apoi în Icland, comitatul Tîrnava, de unde este cerut înapoi în 1635 împreună cu cei trei fii ai săi: Matei, Blaga, şi Marian (Arh. Stat. Cluj-Napoca, Arhiva fam. Kemeny, X/753 şi X/760).
[52] 3 p. 172—3.
[53] Deasupra numelui lui Teodor Crişan este scris de aceeaşi mînă: Karachion Barta, nefiind şters nici cel scris iniţial.

vărat cu 3 mărci grele pentru fiecare zi de la cererea de dare înapoi a oilor pînă la restituirea lor sau a prețului acestora[54].

Locuitorii din Băla prin judele lor Chit Costea (Kit Kozta) mai apar împrocesuați la scaunul comitatului Turda în 1629 în privința cererii de restituire a unor vaci luate ca zălog. Pîrîtul prin procurator spune la proces că atunci cînd reclamantul (un nobil, tot din Păingeni) a cerut vitele înapoi, judele satului nu era acasă, dar cînd s-a întors a dat înapoi vitele care mai rămăseseră acolo, celelalte, înainte de a fi cerute, păstorul le-a luat și le-a dus acasă. Deci acest iobag trebuie pedepsit pe bună dreptate, deoarece după vechiul obicei al țării, nu trebuia să ducă vitele poprite[55].

Locuitorii din Lunca (Vÿfalu) sînt acuzați la scaunul de judecată al comitatului Cluj în anul 1638 că ar fi atacat pe Mihai Kis, judele unui reclamant din Tonciu, luîndu-i 6 oi. Pricina de judecată o preia judele Ioan Suciu (Joannes Zeochÿ) de la judele precedent al satului Lunca, Simion Paţida (Simone Paczida) prin schimbarea funcției. Reclamantul pretinde ca fiecare locuitor să fie pedepsit pentru acest act de silnicie cu homagiul. Din partea pîrîților nimeni nu s-a prezentat la judecată, deci au fost osîndiți potrivit pîrii[56].

Niște vite ale unui iobag din Poarta (Keortuelÿkapuensis) sînt poprite prin locuitorii din Fărăgău. Cazul apare la scaunul comitatens Cluj în 1639 cînd este împrocesuat satul prin judele său. Astfel se trece pricina prin schimbarea funcției, de la judele Ioan Oprean (Joanne Oprian) pe judele cel nou, Blajiu Chira (Blasius Kira), amîndoi de față cu jurații. Nobilul iobagului păgubit, ca reclamant, ceruse o vacă prin judele nobililor încă în 1634, aceasta nefiind restituită. Se cere ca judele și jurații să fie globiți cu 3 mărci grele pentru fiecare zi de la cererea de dare înapoi (prin scaunul de judecată), gloaba pretinsă să se ia de la fiecare în parte. Nimeni nu s-a înfățișat la judecată pentru partea pîrîtă, însă sentința a fost oprită de aceștia în a doua zi[57]. Observăm că funcția de cnez în Fărăgău este substituită deja cu aceea de jude sătesc.

Alți juzi din Băla apar acționați în judecată la scaunul comitatens Turda pentru popriri de vite. La 23 iunie 1639 Cozma Vaida (Cosmus Vayda), preluînd funcția de la judele precedent Stefan Moldovan (Stefanum Moldouaj), preia și pricina pentru care este citat de nobilul Petru Rabak din Păingeni și anume nerestituirea unei vaci poprite prin locuitorii satului Băla[58].

Locuitorii din Ceanul Mare poprind 3 oi pe un loc interzis și nerestituindu-le sînt împrocesuați la scaunul comitatens Turda la 28 iunie 1640. Este citat judele satului[59], reclamantul pretinzînd pedeapsa prevăzută actelor de *minoris potentia* și restituirea cu evaluarea lor a celor 3 oi, precum și 3 mărci grele pentru fiecare zi de la data zălogirii oilor[60].

---

[54] 3 p. 323.
[55] 3 p. 324—5.
[56] I/la p. 568.
[57] I/la p. 632—3.
[58] 3 p. 415.
[59] În 1940 în Ceanul Mare era jude al satului Ștefan Bîrlea *(Barla)* (3 p. 503).
[60] 3 p. 495.

V. *Urmărirea răufăcătorilor. Cnezii și juzii suspectați de conivențe cu aceștia.*

O altă îndatorire a oficialilor satelor era urmărirea și prinderea răufăcătorilor de pe hotarul satului lor. Pentru neîndeplinirea acestei obligații, fiind chiar acuzați de conivențe cu răufăcătorii apar împrocesuați deseori cnezii și juzii Cîmpiei.

În 1607 împotriva cnezului moșiei Șopteriu[61] (kenesium possessionis Septer) apare un vicecomite ca reclamant la scaunul de judecată al comitatului Cluj deoarece niște lotri (Latrok) ducînd acolo (în Șopteriu) 10 oi, cnezul a luat oile de la ei și lor le-a dat drumul. Fiind cerute oile prin judele nobililor de la cnez de către vicecomite acesta nu le-a restituit. Se cere pedeapsa cuvenită actelor de *minoris potentia* și restituirea oilor. Pîrîtul nu s-a prezentat la scaunul de judecată și pedeapsa este deci osîndirea la cele pretinse de reclamant[62].

Împotriva cnezului din Socol, Ioan Florea (Joannem Flora Zokoliensis kenesium), iobagul lui Vasile Crainic[63] (Egregÿ Ladislai Krainik) apare ca reclamant Petru Ziluassÿ de Legii[64] în 1608 la scaunul comitatens Cluj deoarece pîrîtul (cnezul Ioan Florea) promițînd că va face judecată în privința lui Martin Pop (Pap Marton), și reclamantul mer-

---

[61] Într-un document de epocă întîlnim o formă inedită a numelui istoric al localității în 1633: Olah Septer-Șopteriul Românesc (Cf. Szabo T. Attila, *op. cit.*, II, București 1978, p. 903.)

[62] I/la p. 55.

[63] Vasile Crainic (nume devenit patronimic de la dregătoria de crainic) era o figură interesantă de nobil român din comitatul Turda. La introducerea sa în stăpînirea a două porțiuni de moșii în două sate românești (possessionibus Valachicalis) Urisiul de Jos și Șerbeni și a unei case în Teleacu (Olah Thelek), comitatul Turda, la 27 noiembrie 1607, revenite lui pe cale ereditară, printre cei convocați la casa sa ca oameni de mărturie și vecini au fost și cnezii și jurații din Urisiul de Sus, Chiherul de Jos, Nadășa, Căcuciu, *Szentmihalytelke*, Orșova și Teleacul, precum și crainicul jurat din Comori (Arh. Stat. Cluj-Napoca, Arhiva fam. Korda, cutia 71, cota 102, doc. nr. 3). Vasile Crainic este ales jude al nobililor comitatului Turda în 1617? (3 p. 106), deținînd diferite funcții politice și administrativ-juridice fiind ales de mai multe ori în dieta Transilvaniei în perioada 1607—1620 (3 p. 8, 49, 104 și 130), este ales și printrecei 41 de asesori jurați ai scaunului comitetens Turda în 1609 (3 p. 37), membru în comisia pentru cercetarea răufăcătorilor și audierea martorilor în 1609 (3 p. 37) etc. Tatăl său, Luca Crainic a fost căsătorit cu Sînziana Maxin, soră cu voievozii români Maxin din Cîțcău, comitatul Solnocul Interior (Arh. Stat. Cluj-Napoca, Comitatul Solnocul Interior, Protocoale, 1 fila 37 verso — 38). În 1610 i se acordase lui Vasile Crainic, care stăpînea și satul Cozma, comitatul Cluj, scutire de dijmă, cu o referire mai generală spunîndu-se că s-a acordat această imunitate pentru ca românimea liberă *(zabad Olahsagok)* din țară (Transilvania) să poată trăi și ea (Cf. Szabo T. Attila, *op. cit.*, II, București 1978, p. 357)

[64] Petru Ziluasÿ de Legii, jude al nobililor din comitatul Cluj, protesta tot atunci la același scaun de judecată deoarece nobilul Ioan Vaÿda din Nima (Nemaÿ) a dat porțiunea sa de moșie din Cozma (Kozmathelken) lui Crainic Vasile (Krainik Lazlonak) fără știrea lui și fiind rudă de sînge cu el, iar acea porțiune de moșie fiind moștenire strămoșească, s-a împotrivit solemn acestei donații (I/la p. 69). În urma acestei donații s-a iscat procesul dintre urmașii lui Ioan Vayda și cei al lui Vasile Crainic care a durat mulți ani, cîștigat în cele din urmă în 1642 de familia Crainic (I/26 p. 33—34), satul Cozma devenind astfel unul dintre puținele sate „nemeșești" (în care aveau porțiuni de moșii numai nobili români) ale Cîmpiei Transilvaniei, cu rol aparte în istoria acesteia.

gînd acolo a constatat că nu s-a făcut judecata, de aceea cere să fie osîndit prin scaunul comitatens. Motivul este nerestituirea a 3 boi și îi cere cu evaluarea lor și cu pedeapsa cuvenită actelor de *minoris potentia*. Pîrîtul nu s-a înfățișat la judecată și a fost dat curs acțiunii reclamantului[65].

Să vedem cum se respectau statutele comitatului în cazul unui delict săvîrșit într-un tîrg de la marginea de est a Cîmpiei Transilvaniei, și anume în Reghin. Contemporanii îl numeau cînd oraș, cînd tîrg, după cum vom vedea. Într-un caz precedent se amintea că luîndu-se ostatic cnezul Teodor Moisin din Fărăgău de către nobilul Ioan Zabo de Voivodeni la capătul Reghinului, acesta nu a fost dat pe mîna judelui orașului. O pricină de judecată apărută la scaunul comitatens Turda îl are ca pîrît pe acest jude al orașului sau cum este numit în textul respectiv, primarul tîrgului. Astfel la 21 aprilie 1608 un vicecomite al comitatului Turda acționează în judecată pe primarul tîrgului Reghin (oppido Zaz Regen) și pe juraţi deoarece pe un român care a umblat cu armă, interzisă în piața liberă[66] nu a dispus să fie prins potrivit statutelor comitatului și românul înarmat a plecat în pace din oraș (Mierthogÿ az varmegie constitutioÿa szerent tiltot fegÿuerel Az szabad piachÿon Jart olahot megh nem fogatta Az wárosbol Az fegÿveres olah bekewel el ment) de aceea potrivit legii și statutelor, primarul este supus plății homagiului[67]. Cazul reapare la 30 martie 1609 cînd comitele comitatului Turda și obștea nobililor scaunului de judecată al aceluiași comitat sînt parte reclamantă în privința acelei neînțelegeri și pricini în procesul dintre tîrgoveții din Reghin (oppidanos Zaz Regen.) și între comitat pentru neluarea în seamă a legilor deoarece nu l-au arestat pe românul care a trecut cu braț înarmat prin piața mare a tîrgului Reghin (in teatro oppidi Zazregen volachum armatis manibus incedentes), lăsîndu-l să treacă liber[68].

Judele satului sau cnezul din Sîntu[69], Pașcu Oprea (az Zent Andrassÿ falus biro wagy kenez Opra Pasko), uzînd de autoritatea funcției sale îl eliberează în temeiul chezășiei pe Toma Crăciun (Karachion Thamas), iobag din Sîntu, al nobilului Simon Pechÿ[70], locuitor din Eliseni

[65] I/la p. 70.

[66] Dieta din mai-iunie 1623 hotăra ca începînd de la acea dată românimea (desigur cea aservită) să nu mai umble călare, cu pușcă, tolbă, sabie și nici o altfel de armă să nu poarte (Cf. D. Prodan, *op. cit.*, p. 463).

[67] 3 p. 30.

[68] 3 p. 49.

[69] Satul Sîntu apare trecut în aceste protocoale în anul 1610 într-o denumire istorică inedită, și anume: *Olah Zent Andras* — Sîntul Românesc (3 p. 72—73).

[70] Simon Pechÿ de Eliseni, cancelar la curtea principelui Transilvaniei, schimbase în anul 1617 un prediu din Grebeniș pentru o porțiune de moșie din Bandu de Cîmpie cu Ștefan Getzi zis Draculea, preot român în Sucutard în 1631, nobil, fost administrator a lui Vas Ferencz de Țaga. Acest Draculea este un personaj istoric foarte interesant din Cîmpia Transilvaniei, „om greu" (nehez ember), cum este numit într-o ascultare de martori din 30 ianuarie 1637 de către un oarecare pedestraș Sebestien Mihaly, care mărturisea că el atunci a venit din Ungaria în Transilvania cînd Șerban voievod a bătut la Brașov pe Bathori Gabor și că atunci moșia Bandu de Cîmpie o stăpînea Draculea zis Ștefan Geczi (Mikoron Sorban Vaida megh vere Brassonal Bathori Gabort, en akkoron jotten Magiarorszagbol be Erdelÿben, akkoron az Bandi ioszagot az Drakulia videlicet Geczi Istuan biria vala) (Arh. Stat. Cluj-Napoca, Arhiva fam. Wass de Țaga, cutia 7, 837). Urmașii lui

(Zent Ersebeten), scaunul Odorheiului, care, l-a atacat pe iobagul Matei Honta (Honta Mathe), locuitor tot din Sîntu comitatul Cluj, iobag a lui Ioan Gaspar de Suseni (Felfalu) în timp ce acesta mergea spre casă, lovindu-l atît de tare cu toporul (chiakannÿal) încît a și murit. Cnezul, neașteptînd ca nobilul iobagului mort să facă judecată în a treia zi, îl eliberează cu homagiul acestuia de 40 de florini. Chezașii, și anume: iobagii Teodor Gîrlea (Girla Tiuadar), Nicolae *Zylagÿ* și Mihai *Sombor*, neputînd să aducă iobagul la judecată, iar cnezul satului a fost împotrivă ca iobagul Toma Crăciun să fie înaintat comitatului, nobilul reclamant îl citează pe Simon Pechÿ la scaunul comitatens Cluj în 1613 deoarece a fost oprit de către pîrît să execute homagiul de la chezași[71].

Pentru delictul de neprestare a jurămîntului la prezentarea sigiliului comitelui sînt citați la judecată la scaunul comitatens Cluj în 1613 ca pîrîți următorii locuitori ai moșiei Budești de Cîmpie: Grigore *Bochka*, cnez, Petru *Kopaz*, Valentin *Mohalÿ*, Stefan Vereș, Ioan Perica (Perika), Petru *Vasarhelÿ* și Teodor Mihai. Sînt pedepsiți cu gloaba obișnuită de 6 florini fiecare în parte, iar pentru pagubă (în text nu se specifică despre ce pagubă este vorba), reclamantul, Stefan Zabo de Legii putîndu-i urmări pe pîrîți[72].

Teodor Vațcan din Feleac (Tiuadar Vaczkan Feleki), împreună cu încă 6, și anume: Nicolae Orban din Rediu (Rheödi), Petru Gîrlea (Gherla) din Feleac, Ioan Chețe (Kecze), Ioan Chețe tînărul, Trif Chețe și Petru Chețe din Gîlgău (Galgaÿak) au jurat în fața scaunului de judecată al comitatului Cluj în 1613 pentru că cei din Rediu l-au învinuit din auzite de moartea unui om, jurînd că el nu a fost părtaș și că nu din cauza lui a murit. În timpul cercetării răufăcătorilor (circalaskor) s-a spus că vinovatul se află în Legii (Leghenbe). Cei din Legii, judele satului Balint *Eör* și jurații Ioan *Balassi* și Martin Mărcuș (Marton Markos) au jurat că ei nu știu să fi fost acel răufăcător în satul lor și nici nu l-au văzut[73].

Un caz mai puțin obișnuit se judecă în fața scaunului comitatens Turda. Vicecomitele comitatului îl citase pe judele din Rîciu, Bogdan Pașcu, deoarece, în anul 1622, de Sîntămăria mică (8 septembrie) prinzînd un hoț cunoscut pe nume Nicolae Zaharia (Zaharia Miklos) din Luieriu (Leuelen), care a furat un cal de călărie și un mînz de un an din hotarul comitatului Cluj l-a predat judelui sătesc să-l țină peste noapte deoarece era seară cînd a ajuns cu el la Rîciu. Deși era hoț cunoscut judele l-a

---

Vas Ferencz de Țaga se vor judeca secolele următoare pînă la începutul sec. XIX, cu urmașii lui Simon Pechÿ pentru moșia Bandu de Cîmpie. Există o bogată documentație în acest sens în arhiva familiei Wass de Țaga. Fiul lui Draculea pe nume Pavel Gechÿ nobil de Sucutard, diac, s-a căsătorit cu Susana Crainic, fiica lui Toma Crainic, acesta la rîndul lui fiul lui Vasile Crainic de Urisiul de Jos (Arh. St. Cluj-Napoca, Comitatul Solnocul Interior, Protocoale, 1 fila 34 verso). Acest Draculea pare a fi acel Ștefan Gechy magistru al spitalului săracilor din Eliseni (magister hospitalis pauperis in Zent Ersebet existens (dat fiind relațiile lui cu Simon Pechÿ din Eliseni), trecut în protocolul de judecată al comitatului Cluj punîndu-și procurator la acest scaun în 11 septembrie 1631 (I/la p. 433), în aceeași zi cu soția sa probabil, nobila femeie Ana Pop soția lui (Nobiles Domina Anna Papp consors Stephanj Papp Geczi) (I/la p. 314).

[71] I/la p. 145.

[72] I/la p. 153.

[73] I/la p. 171.

lăsat să plece. Potrivit legilor țării pentru eliberarea hoțului este dator cu 200 de florini. Pîrîtul, prin împuternicitul său, răspunde că el n-a lăsat intenționat hoțul să fugă și acesta a fugit din întîmplare *(ex contingenti)* iar judele căruia i-a fost încredințat hoțul a murit și satul nu are nici o cunoștință în această privință. Ei ar trebui să fie supuși gloabei (de 200 de florini) doar dacă l-ar fi eliberat cu bună știință, însă deoarece hoțul a fugit din întîmpalre, chiar dacă sînt responsabili pentru aceasta, sînt datori doar cu homagiul hoțului. Reclamantul răspunde că pîrîtul, fiind judele satului, putea să poruncească sătenilor să-l păzească ca pe un om destinat morții și aceștia l-ar fi păzit, dar el n-a făcut aceasta și că hoțul a fugit din întîmplare nu poate fi o scuză deoarece țara are o serie de rînduieli care pedepsesc aspru pe dregătorii vinovați. Vina judelui e dovedită și de administratorul domeniului soției lui Beldi Kelemen din Rîciu, Nagy Laszlo, care a declarat în fața judelui nobililor în mod public că hoțul a fost lăsat liber de judele sătesc (judele căruia i s-a înmînat atunci hoțul era Dan Bîndilă). Pîrîtul, prin împuternicit, răspunde că este de acord ca hoțul să fie pedepsit, dar oamenii din sat nu sînt hoți, iar declarația lui Nagy Laszlo în fața judelui nobililor nu a fost sub jurămînt. Judele nobililor nu putea fi în același timp și jude și martor, iar dacă a fost trebuie pedepsit cu homagiul. Scaunul de judecată hotărăște să se dea pîrîtului 15 zile pentru a aduce dovezi la casa din Gornești (Gerniezegen) a comitelui comitatului Turda cu privire la împrejurările în care a fugit hoțul, altfel este pasibil de pedeapsa pretinsă de vicecomite[74].

Un alt caz în care este implicat și judele Petru Harinte din Tritenii de Jos este judecat la scaunul comitatens Turda la 9 februarie 1628. În anul 1627, în jurul sărbătorii sfîntului Gal Mărturisitorul în casa judelui sătesc Petru Harinte din Tritenii de Jos (Mintzent, alias Also Detreh) un vicejude l-a lovit de moarte cu sabia pe un slujitor al lui Blajiu, diacul din Hărastăș (azi Călăraș) (Harasztosi) din scaunul Arieș pe nume Kidei zis și Nagy Andras. Vicejudele nobililor se apără, spunînd că fiind la Pădureni și poposind la casa judelui[75] de acolo, acest slujitor, urmărind pe judele nobililor împreună cu un altul, dar negăsindu-l, după ce a întrebat și de un iobag din Pădureni dacă l-a văzut, dar românul a negat că l-ar fi văzut (az olah megh tagada), a pornit spre Triteni înjurîndu-l pe vicejude. În Triteni slujitorul și-a legat calul la casa lui Florea Pop (Flora Pap), însă l-a mai urmărit pe vicejude și cînd acesta s-a întors înapoi, încercînd să-l prindă pe slujitor cu ajutorul judelui sătesc în tinda casei acestuia, slujitorul împotrivindu-se, a scos chiar sabia și l-a atacat pe judele satului care abia s-a putut feri, apoi l-a atacat pe el și așa a fost nevoit să-l rănească[76].

Nu știm ce rol va fi avut judele satului, sau dacă nu cumva el însuși este printre acei iobagi din Căpușul de Cîmpie (Olah Kapus) și anume:

---

[74] 3 p. 205.

[75] Nu este trecut nominal judele satului Pădureni, îl avem pe cel din 1649 și anume Vasile Sas (Zaz Vazili) (Arh. Stat, Cluj-Napoca, Arhiva fam. Kemeny XV/1221.)

[76] 3 p. 242—3.

Ioan Moldovan (Ioannes Moldouaÿ), Teodor Fodor, Stefan Baba zis și Hosu (Stephanus Baba alias Hoszu), Ioan și Trif *Balaki*, Vasile Hosu (Vazillÿ Hoszu) și Simion Gurzău (Simeon Gurzo), care, în jurul sărbătorii sfîntului Dumitru, în anul 1628, prin mijloace silnice se năpustesc asupra casei lui Ioan Toban, iobag care locuia în același sat, și o distrug. Stăpînul de moșie al iobagului păgubit cere prin scaunul de judecată al comitatului Turda la 20 decembrie 1628 pedeapsa capitală pentru toți cei 7 invadatori și confiscarea averii lor. Scaunul decide că deoarece s-a făcut silnicie asupra unei case țărănești nu se pedepsesc cu *maioris potentia* ci cu homagiul lor și deoarece nu au fost prinși asupra faptului se obligă la plata echivalentă cu a patra parte din valoarea casei[77].

Un caz interesant și reprezentativ pentru perioada cercetată se dezbate tot la scaunul de judecată al comitatului Turda în 1633 cînd judele Andrei Fele precum și jurații și ceilalți locuitori din Voivodeni[78] (Vaÿda Zent Juan) sînt împrocesuați ca pîrîți de către un vicecomite deoarece în anul 1632, pornindu-se o ceartă în satul lor, un iobag pe nume Nicolae *Kadar* așa de tare a fost bătut încît a și murit din această cauză. La strigătul de Tolvaÿ (tîlharii)[79], judele satului de atunci, Francisc Nagy, cel de la care se preluase funcția, nu s-a ridicat, de aceea se cere de la fiecare în parte, jude și jurați cîte 500 de florini. Pîrîtul prin împuternicit se apără spunînd că ei nu sînt pasibili de pedeapsă deoarece la strigătul de Toluaÿ ei s-au ridicat și au fost acolo gata să urmărească pe răufăcător, l-au și urmărit și l-au dat jos de pămînt dar nu l-a putut prinde deoarece a fugit într-o curte nobiliară fiind astfel scos de sub judecată, ei putînd dovedi și acest lucru. Scaunul de judecată îi trimite pentru dovezi[80].

Judele din Păingeni, Mihai *Koncz* cu jurații, preluînd funcția, preiau și pricina de judecată de la judele precedent Laurențiu *Koncz* și jurații, în privința eliberării unui lotru cunoscut (nylvan valo latrot). A fost pedepsit prin neprezentare la scaunul de judecată comitatens Turda în 1635 cu 200 de florini[81].

Într-o pricină similară judele din Vîlcele (Olah Baniabwkj), Toma Neagu[82] (Thomas Nyago) apare ca pîrît la același scaun în 17 aprilie 1636 deoarece a eliberat un răufăcător vădit pentru care se cere homagiul[83]. La fel se dezbate la acelaș scaun la 16 iunie 1640 o pricină similară cînd judele și jurații din Băla sînt citați de un vicecomite ca pîrîți pentru că au eliberat pe un răufăcător vădit cu numele de Crăciun Barbu (Barbo Karaczjon). Neprezentîndu-se nimeni la judecată din partea pîrîților sînt

---

[77] 3 p. 293—4.

[78] În Voivodeni în epocă o pădure se numea Cioban, (sau a Ciobanului) *(Chioban)* în anul 1625 (3 p. 213).

[79] Despre legiuirile din epocă privind ridicarea tuturor locuitorilor satului, sub pedeapsa de 500 de florini, la strigătul de *Tolvaj* (tîlharii) asupra lotrilor și hoților care ar comite fărădelegi pe hotarul satului lor vezi D. Prodan *op. cit.*, p. 433—7.

[80] 3 p. 392—3.

[81] 3 p. 401.

[82] Cu un secol în urmă (în 1534) tot din familia Neagu era cnezul în Vîlcele pe nume Petru Neagu *(Nago)* (Veress *Documente*, I, București 1929 p. 11.)

[83] 3 p. 423.

globiți cu 50 de florini, dar sentința a fost oprită în aceeași zi[84]. Cazul reapare peste 11 zile tot în privința acelui răufăcător condamnat cu numele de Barbu Crăciun, dar acțiunea în judecată a încetat din cauza unui defect în formula de citare, reclamantul vrînd să citeze comunitatea, a citat doar pe jude[85].

VI. *Nerestituiri de iobagi fugari.*

Numeroasele cazuri de fugă de pe moșie a iobagilor, consemnate în protocoalele județătorești din epoca cercetată, și, implicit, judecățile care au urmat la scaunele comitatense Cluj și Turda privind restituirea lor, vor constitui o cercetare și o prezentare aparte. Sînt cîteva cazuri care implică prezența cnezilor și juzilor din Cîmpia Transilvaniei în actele de judecată, consemnați că nu au restituit iobagii fugari, ceruți de la ei prin judele nobililor[86]. Astfel Andrei Tanciu (Tanchj), slujitor tocmit la un stăpîn de moșie din Rediu (Rheödeön) este cerut înapoi prin judele nobililor de la judele Matei (Mateo Biro) din Aiton. Acesta nerestituindu-l, se cere înapoi prin scaunul comitatens Cluj în 1610[87].

Dintr-un proces ținut la scaunul de judecată al comitatului Cluj în 1613 aflăm că doi iobagi din Dileul Vechi (Olah Delleöneöl), comitatul Turda și anume: Trifu Pop zis și Mărcuș (Pap Triffo alias Markos) și Ioan Pop zis și Mărcuș au fugit în Fărăgău, comitatul Cluj. Stăpîna de

---

[84] 3 p. 479.

[85] 3 p. 491.

[86] În alte ipostaze sub care îi întîlnim pe juzii și cnezii din Cîmpie, în alte fonduri de documente, privind iobagii fugari sînt frecvent în ascultările de martori care se țineau de obicei la casa judelui. În 1636 se făcea ascultare de martori la casa judelui sătesc Grigore Lazăr din Bărăi (Baraj), comitatul Cluj, în privința iobagului Ioan Lazăr, fiul lui Oprea Lazăr (Lázar Opranak) din Bărăi, fugit în Moldova (Bareibol el buidosot Molduaba ment volt) unde s-a însurat și s-a întors înapoi, stabilindu-se în Cătina (Kathonai) ca păstor de vite (Arh. Stat. Cluj-Napoca, Arhiva fam. Kemeny XI/776). În 1649 o ascultare de martori se făcea la casa judelui sătesc Vasile Sas (Zaz Vazili) din Pădureni (Kok), în privința iobagului fugar Toma Călin (Kalyn Toma) din Valea Largă (Czikud), fiul lui Duma Călin (Kalin Dumanak), emigrat în Icland, comitatul Turda înainte de intrarea voievodului Mihai (Viteazul) cu cei trei fii ai săi Mihai, Ioan și Todor Călin (Kalyn Mihali, Janos es Todor) (Arh. St. Cluj-Napoca Arhiva fam. Kemeny 15/1221). Intervine principele Transilvaniei Gheorghe Rakoczi (II) poruncind în 13 august 1649 restituirea acestui iobag împreună cu soția, copii și averea lui. (Ibidem, XV/1196). Pe cnezul Cristofor Țîru din Bonțida (Chÿrro Cristophet Bonczidai Kenezt) și pe cnezul Petru din Răscruci (Válasz Uti) îi întîlnim într-un *Memoriale* din 1629 ca părtași la un act de silnicie privind strămutarea cu forța a trei iobagi români din Sîmboleni (harom Zombattelki ola iobbagioknak) în Bonțida și anume pe Ioan *Derji* (Dîrjan), Teodor Miron *(Mÿron)* și Ioan Lung *(Lunga),* pricină care a ajuns pînă la principele Transilvaniei Gabriel Bethlen, care a chemat în fața dietei pe nobilul Mihai Banffy și pe Ioan Zylaghi, administratorul său de moșie pentru acest act de silnicie obligîndu-i să restituie acești iobagi lui Baltazar Kemeny (Ibidem, IX/590, IX/598 și IX/603) Ioan Derje — Dîrjan era cnez în Sîmboleni în anul 1627 cînd refuza să restituie la cererea prin judele nobililor doi iobagi fugari din Gîrceiu (Georczeonben), comitatul Solnocului de Mijloc și anume pe Teodor Costea (Kosta Tiuadar) și pe Ioan Costea. (Ibidem, IX/568).

[87] I/la p. 123 și 126.

moșie a celor doi iobagi i-a cerut prin judele nobililor înapoi de la Ioan Florea, cnezul din Fărăgău[88], (Kenezze Flora Ianos) care nu i-a restituit[89].

Mișeu zis și Ilie Teodor (Miskeu alias Illyes Tiuadar), iobag din Pata (Magiar Patha), fuge împreună cu soția, copiii și toate bunurile lui în anul 1612 în Urmeniș (Mezeo Eörmeniessen), de unde este cerut mai întîi prin judele nobililor la 1 martie 1613 de la Trif Sas (Zaz Triffteöl), administratorul moșiei Urmeniș și, deoarece acesta nu l-a restituit, se cere prin scaunul comitatens Cluj în 1614[90].

Într-un caz apar împrocesuați de un vicecomite chiar judele și jurații din Băla în anul 1640 pe motivul nerestituirii lui Teodor Moldovan (Theodori Moldouaj), slujitor tocmit la un iobag al reclamantului din Păcureni (Poka Kerestur). Acțiunea de judecată a încetat din cauza unui defect de citare și anume că nu s-a făcut citarea a toată comunitatea sătească ci doar prin mijlocirea judelui și juraților[91].

VII. *Consemnări în protocoalele judecătorești comitatense privind schimbările anuale de funcții ale juzilor și trecerea pricinilor de judecată pe noii juzi. Instituiri de procuratori.*

Alte ipostaze sub care îi găsim consemnați pe juzii și cnezii din Cîmpie sînt cele privind preluarea pricinii de judecată și a funcției de la judele care l-a precedat în dregătorie, sau doar consemnarea faptului că sînt împrocesuați ca pîrîți fără a se menționa motivul în protocol cum este în cazul judelui Oprea Berce (Opra Beche) din Chimitelnic[92] (Kementelke) împrocesuați împreună cu toți locuitorii satului la 3 iunie 1615[93].

La preluarea legiuită a funcției sînt consemnați în protocoale judecătorești, la scaunul comitatens unde aparținea satul respectiv următorii juzi din Cîmpie: în 1617 Martin Mărcuș judele din Legii (Leghenyensis) comitatul Cluj preia funcția și pricina de judecată de la Valentin *Eör* judele precedent; în 1620 Petru Harinte din Tritenii de Jos, comitatul Turda, de la Gavrilă Pop (Gabriele Pap); tot în 1620 Ignat Gavrilă zis și *Zederiesi* din Băla, comitatul Turda, de la Valentin Socol (Valentinus Zokolÿ); în 1629 Petru *Derekus* din Legii de la Toma *Gabonas,* judele anului 1626; în 1633 Petru Lazăr din Grebeniș (Gerebenes), comitatul Turda de la Petru Tonia; 1637 Grigore Cristian (Gregorius Keresztian) din Aruncuta (Aranjkut) comitatul Cluj, de la Volfangu Macaria (Volphango Makaria); în 1638 nefiind jude în sat se trece o pricină pe iobagii Martin Martin și Blajiu Turuț (Blasius Turucz), probabil jurați și pe ceilalți locuitori din Legii; în 1639 judele Gheorghe Biro din Onuca

---

[88] În text urmează cuvîntul: *biro,* șters de aceeași mînă.
[89] I/la p. 167.
[90] I/la p. 187—8.
[91] 3 p. 491.
[92] În Chimitelnic jude sătesc în 1621 era Ioan Chirilă (Jouan Kirille) și juați Ioan Berce *(Berche)* și Petru Dușa *(Dusa)* (Arh. Stat. Cluj-Napoca, Arhiva fam. Wass de Țaga, cutia 10, 1261.)
[93] p. 96.

(Vnoka) comitatul Turda de la Ioan Kös și tot în 1639 Nicolae Biro din Toldal (Toldalagh), comitatul Turda de la Nicolae Pavel[94].

Frecvent se întîlnesc și nume de cnezi și juzi din Cîmpie instituindu-și procuratori (procătări, cum le ziceau românii din Transilvania[95]), împuterniciți sau în sens modern avocați, pentru a-i reprezenta pe ei, și deci pe comunitatea sătească la scaunele de judecată ale comitatelor de care aparțineau (excepție Feleacul, care era domeniu al orașului Cluj). Sînt menționați astfel următorii oficiali ai satelor: în 1614 Grigore Laurențiu judele din Gheorgheni (Gieorgiffaluiensis), comitatul Cluj; în 1615 cnezul (sau fost cnezul) Mătieș din Feleac (Prouidus Matthias Kenez alias Nyülas Felekiensis); în 1628 Iacob Sas judele din Geaca; tot în 1628 Petru Crainic din Cozma (Egregius Petrus Kraÿnik din Kozma); în 1629 Grigore Boca *(Boka)* judele din Ghirișul Român (Geres); în 1633 Andrei Fele judele și jurații Francisc *Zakacs* și Stefan Bernad din Voivodeni; în 1635 Ioan *Szekel* judele și jurații Stefan Ioan și Valentin Socol din Băla; în 1637 Blajiu Turț (am văzut că în alt loc era trecut Turuț) locțiitor de jude (judex substitutus) și jurații Nicolae Padoș *(Pados)* și Mihai *Detari* din Legii; în 1639 Andrei Ilie judele și jurații Stefan Moga *(Moka)* și Ioan Pîrvul (Perbul Ioan) din Ghirișul Român; în 1640 Stefan Bîrlea *(Barla)* judele din Ceanul Mare (Mezeo Chyan), comitatul Turda; tot în 1640 Ladislau (Vasile) *Kws* judele și Ștefan Moldovan (Moldouay) din Băla; tot atunci Francisc *Zandor* și jurații Gheorghe Varga și Ștefan Sîndiel (Zengiel) din Voivodeni; în 1642 Bogdan Kis judele și jurații Grigore Tanu (Than) și Luca Pop (Lukas Pap) din Cozma; în 1648 Ioan Fodor judele și jurații Bogdan *Kis* și Simion Matei (Simon Mateh) tot din Cozma; în 1649 Petru Pop (Petrus Pap) judele și jurații Bogdan *Kis* și Dumitru Moldovan (Moldvai) din aceeași localitate și tot în 1649 Ioan Brîncea *(Brincza)* judele și jurații Nicolae Porcea (Porcza) și Irimie *Fejer* din Socol, comitatul Cluj[96]. Observăm că și în Socol funcția de cnez menționată în 1608 nu mai apare fiind substituită cu aceea de jude sătesc.

O adevărată frescă a luptei și vieții rurale românești[97] din Cîmpia medievală se dezvăluie din textele prezentate, cu aspecte inedite privind latura administrativ-juridică și chiar social-economică a acestei zone.

---

[94] I/la p. 219; 3 p. 139, 140; I/la p. 397; 3 p. 393; I/la p. 545; 592; 3 p. 460 și 463.

[95] Cf. *Istoria dreptului românesc*, I, București 1980 p. 409.

[96] I/la p. 179, 203, 322, 369, 313; 3 p. 385, 398; I/la p. 544, 635; 3 p. 503, 504, iarăși 504; I/26 p. 26, 97, 126 și iarăși 126.

[97] Identificăm elementul românesc în afara referirilor directe și menționarea cnezilor și prin prezența masivă în texte a (pre)numelor caracteristice românești ca: Pașcu, Crăciun, Florea, Dragoș, Dan, Bogdan, Costea Oprea, Bîrlea, Moisin, Tatu, Todor, Todorana, Cristea, Iuga, Stroia, Vasile, Gurzău, Neagu, Pîrvul, Macaria, Barbu, Pătruț, Moga, Călin, Duma, Marian, Blaga, Miron, Achim, Man, Crainic, Țîru, Teban, Popa, Cocora, Corb, Draculea, Sur, Lung, Negrea, Negrilă, Vintilă, Chirilă, Bîndilă, Mihalcea, Porcea, Cirepcea, Brîncea, Muntean, Moldovan, Crișan, etc., la care se adaugă, cu cuvenitele semne de întrebare și nume frecvent atribuite în epocă românilor cum sînt acele de: Vereș (de la Vörös-Roșu), Hosu (Lung), Farkas (Lupu), Fodor (Crețu), Vaida (Voievod), Nagy (în epocă desemnînd și Senior-Bătrînul), Kis (în epocă desemnînd și Junior-Tînărul), etc., precum și acele nume provenite de la localități: Mohaly (Măhălean), Somkuti (Somcutean) etc.

Pricinile oficialilor satelor din zonele de munte ale comitatelor Cluj și Turda care își au ecoul în aceste documente ale scaunelor de judecată comitatense vor constitui un alt prilej de cercetare și prezentare.

VASILE LECHINȚAN

CNÈZES ET JUGES DE LA PLAINE TRANSYLVAINE EN PROCÈS JUDICIAIRES DEVANT LES SIÈGES DES COMITATS DE CLUJ ET DE TURDA DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XVIIe SIÈCLE

(Résumé)

Les procès judiciaires de la première moitié du XVIIe siècle témoignent des questions posées devant les dirigeants des villages de la Plaine Transylvaine, les juges et les cnèzes, de même que des coutumes de la justice féodale transylvaine du temps. Les protocoles de ces procès relèvent un tableau complexe de la vie sociale, économique et politique du village transylvain de l'époque.

CONTRIBUȚII STATISTICE PRIVIND AGRICULTURA TRANSILVANIEI, BANATULUI ȘI BUCOVINEI ÎN PERIOADA 1720—1871

Secolul al XVIII-lea marchează progrese însemnate pe calea modernizării pentru întreaga Europă. Suflul înnoirilor, care-și extinde efectele și în prima jumătate a secolului următor, cuprinde treptat și aria central-sud-estică a continentului în care se încadrează provinciile locuite de români. Procesul de modernizare din țările românești îmbrățișează toate domeniile vieții economice, sociale, politice și culturale, punîndu-și puternic amprenta asupra evoluției societății. În mod firesc, agricultura, principala ramură a economiei în epocă, este vizată în mod primordial de strădaniile menite a înlătura elementele și practicile anacronice, de introducere a noului, spre a se deschide astfel drum larg evoluției impuse de nevoile crescînde ale unei societăți în plină ascensiune.

Efectele și eficiența strădaniilor de modernizare a agriculturii practicate în Transilvania istorică, părțile apusene[1], Banat și Bucovina prin difuzarea cunoștințelor agricole, introducerea unor metode și mijloace noi de muncă, formarea unui corp de specialiști, se vădesc în evoluția principalilor indicatori ai producției agricole din perioada 1720—1871 supusă cercetării noastre. Datele oferite de publicațiile statistice oficiale, de lucrările statisticienilor vremii, de publicistica de epocă, le-am cuprins în *Tabelele 1—6*, elaborînd pe baza lor *Tabelele 7—12* și *Graficele 1—9**.

Pentru Transilvania istorică, părțile apusene și Banat, conscripțiile dintre anii 1720—1830 înregistrează doar datele privind pămîntul, producția și animalele supuse contribuției, ele reflectînd deci doar un eșantion semnificativ al repartiției și evoluției pămîntului cultivabil, al producției agricole și al creșterii animalelor din epocă. Datele statisticienilor vremi (Benigni, Magda, Fényes, Kővári, Bendella) sînt în general estimative, astfel încît comparația cu datele oficiale din anii de după 1848—1849 determină un anumit grad de relativitate a concluziilor rezultate. Considerăm însă că dincolo de aceste elemente de relativitate, accentuate și de cunoscutele lacune ale modului de efectuare a conscripțiilor de epocă, cifrele din tabelele prezentate reflectă totuși principalele tendințe de evoluție, asigurînd astfel posibilitatea unor concluzii utile pentru cercetarea istorică în stadiul actual al prelucrării surselor disponibile.

[1] Prin Transilvania istorică desemnăm principatul, devenit în 1765 Mare Principat al Transilvaniei, iar părțile apusene cuprind comitatele Arad, Bihor, Satu Mare și Maramureș.

* Grafice executate de Amalia Gyémánt.

Analizînd în primul rînd dinamica utilizării terenurilor agricole, se remarcă în general o creştere a suprafeţei totale de pămînt cultivat în toate provinciile, singura excepţie constituind-o Banatul între 1847—1865 care înregistrează, în lumina datelor oferite de conscripţiile vremii, un regres de 16% *(Tab. 11)*. Pentru Transilvania istorică, creşterea suprafeţei pămîntului cultivabil supus contribuţiei între 1720—1830 este de 142%, iar în perioada 1842—1865 suprafaţa totală cultivată se măreşte cu 113% *(Tab. 7—8)*. În părţile apusene, între 1720—1828, pămîntul cultivabil supus contribuţiei creşte de 5 ori, pentru ca între 1832—1865 suprafaţa totală cultivabilă să înregistreze o creştere mai redusă de 10% *(Tab. 9—10)*. În Banat, între 1774—1865, suprafaţa totală cultivabilă şi cea a păşunilor creşte cu 19%, în timp ce suprafaţa cultivabilă între 1832—1847 marchează o sporire de 20%, iar între 1847—1865 un regres de 16% *(Tab. 5 şi 11)*. În Bucovina, între 1850—1871, suprafaţa totală cultivată creşte cu 60% *(Tab. 12)*.

Analizînd acum evoluţia în timp a diferitelor categorii de pămînt cultivat, pentru Transilvania istorică se constată, între 1720—1830, o creştere a suprafeţei pămîntului arabil supus contribuţiei cu 130%, a viilor cu 80% şi a fîneţelor cu 160% *(Tab. 1)*. Raportul între cele trei categorii de pămînt cultivabil marchează un uşor progres al fîneţelor în raport cu pămîntul arabil şi cu viile *(Tab. 7)*. În perioada 1842—1865 suprafaţa totală de pămînt arabil al Transilvaniei istorice creşte cu 90%, în timp ce viile înregistrează un regres de 46,8%, iar fîneţele o creştere de 187% *(Tab. 2)*. Raportul între cele trei categorii marchează şi în acest caz un progres al fîneţelor în raport cu pămîntul arabil şi cu viile *(Tab. 8)*. Ritmul şi dinamica acestor evoluţii în timp se reflectă în *Graficul 1* care evidenţiază drept perioade de creşteri masive ale suprafeţelor de pămînt arabil şi fîneţe intervalele cuprinse între 1770—1790 şi respectiv 1842—1851. Acest din urmă interval marchează şi o extindere considerabilă a păşunilor.

În părţile apusene, suprafaţa de pămînt arabil supusă contribuţiei se măreşte între 1720—1828 de 6,5 ori, cea de vie de 4,6 ori, iar suprafaţa fîneţelor creşte cu 109% *(Tab. 3)*. Raportul celor trei categorii de pămînt cultivat marchează între 1720—1786 o scădere uşoară a pămîntului arabil în favoarea fîneţelor şi viilor, pentru ca între 1786—1828 să crească masiv ponderea pămîntului arabil în raport cu celelalte două categorii *(Tab. 9)*. Între 1832—1865, suprafaţa totală a pămîntului arabil înregistrează un regres de 28%, cea a viilor de 48%, în timp ce fîneţele cresc de aproape 10 ori. Concomitent se măreşte suprafaţa păşunilor cu 20% *(Tab. 4)*. Corespunzător acestei evoluţii, proporţia între pămîntul arabil, fîneţe şi vii revine în 1865 la un raport mai echilibrat între cele trei categorii în comparaţie cu preponderenţa netă a pămîntului arabil înregistrată de datele din anii 1828 şi 1832 *(Tab. 10)*. *Graficul 5* al dinamicii utilizării pămînturilor cultivate din părţile apusene înregistrează între 1832—1865 scăderea continuă a pămîntului arabil şi creşterea masivă a suprafeţelor de fîneţe.

În Banat, în perioada 1832—1847, datele estimative ale statisticienilor vremii atestă o creştere a suprafeţei totale a pămîntului arabil cu 16,3%, iar a fîneţelor cu 46%. Suprafaţa viilor în 1847 e mai mare cu

57,4% față de anul 1774. Datele oficiale din 1865 marchează față de 1847 o scădere a pămîntului arabil cu 15,8%, a viilor cu 64% și a fînețelor cu 56%. Concomitent, suprafața pășunilor scade cu 32% *(Tab. 5; Graficul 6)*. În ce privește raportul între cele trei categorii, în perioada 1832—1847 se remarcă o ușoară tendință de creștere a ponderii fînețelor în raport cu viile și pămîntul arabil, pentru ca în perioada următoare pînă la 1865, în condițiile continuării tendinței de scădere a procentului viilor, să crească masiv ponderea pămîntului arabil în raport cu fînețele, revenindu-se la un raport reflectat și de repartiția pămîntului arabil și al fînețelor supuse contribuției în anul 1828 *(Tab. 11)*.

În ceea ce privește Bucovina, suprafața totală a pămîntului arabil crește în 1871 față de 1820 cu 91%, iar față de 1850 cu 76%. Fînețele înregistrează între 1850—1871 o creștere de 39%, în timp ce suprafața pășunilor se extinde în aceeași perioadă cu 28% *(Tab. 6)*. Raportul între pămîntul arabil și fînețe evoluează între 1850—1871 în favoarea pămîntului arabil *(Tab. 12)*. *Graficul 7* reflectă o creștere constantă a pămîntului arabil între 1820—1871, cu un ritm mai accentuat între 1850—1871. După o ușoară scădere între 1850—1864, în perioada următoare pînă în 1871 fînețele și pășunile înregistrează și ele o extindere însemnată.

Analizînd acum evoluția cantitativă și structura culturilor din agricultura Transilvaniei istorice între 1720—1830, se remarcă o creștere cu 160% a producției de cereale supuse contribuției, pentru ca între 1842—1857 sporul producției totale de cereale să fie de 17%, iar între 1842—1865 de 24,5% *(Tab. 1—2)*. Raportat la ritmul de extindere a suprafețelor de pămînt arabil (130% și respectiv 90%), pentru primul interval ritmul de creștere a producției e superior ritmului de extindere a suprafețelor arabile, în timp ce în al doilea interval raportul se inversează demonstrînd resursele importante existente încă pentru o dezvoltare extensivă a culturilor cerealiere. Este adevărat însă că, în parte, discrepanța între ritmul de creștere a producției cerealiere și cel al extinderii pămîntului arabil își găsește explicația și în afectarea unei părți crescînde a pămîntului culturilor de cartofi și plante industriale la care ne vom referi în cele următoare. Conform *Graficului 2* ritmul de creștere a producției cerealiere este în general constant, cu o singură cezură importantă, între 1842—1851, datorată în principal efectelor evenimentelor revoluționare ale anilor 1848—1849.

În ce privește structura culturilor din Transilvania istorică, modernizarea își face simțite efectele cu deosebire prin diversificare, introducîndu-se culturi noi și crescînd ponderea plantelor industriale. Principalul cîștig pentru agricultura transilvăneană între 1720—1864 este introducerea masivă a culturii porumbului, care de la o producție de 167840 măsuri austriece înregistrate în 1721 pe pămînturile supuse contribuției[2], se ridică în 1842 la o producție totală de 4000000 de măsuri, iar în 1865 la 6.933817 măsuri. Producția de porumb crește deci între 1842—1865 cu 73,3%, într-un ritm constant, cu excepția cezurii imediat următoare revoluției. Ponderea porumbului în producția totală de cereale

[2] Acsády Ignácz, *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctió korában*, Budapesta, 1896, p. 60.

se mărește între 1842—1865 de la 28,5% la 39,8% *(Tab. 2; Graficul 2)*. O altă cultură nouă, care cîștigă teren în Transilvania, exceptînd unele încercări anterioare, de-abia după marea foamete din al doilea deceniu al secolului al XIX-lea, este cartoful, care înregistrează ca cifră maximă de producție, în 1851, 473455 măsuri, pentru ca la sfîrșitul perioadei cercetate, în 1865, să se înregistreze o producție de 112592 măsuri *(Tab. 2)*. Producția de in și de cînepă crește între 1851—1865 cu 3% *(Tab. 2)*, cea de sfeclă de zahăr cu 23%[3], iar cea de rapiță înregistrează în 1864 cifra de 9400 măsuri[4]. Producția de tutun era estimată în 1842 la 40000 de măji, pentru a cunoaște imediat după revoluție o scădere masivă datorită introducerii monopolului statului[5]. După 1854, odată cu adoptarea unor măsuri stimulative, producția de tutun își reia ritmul ascendent realizînd în 1865 în raport cu 1842 o creștere de 64,3% *(Tab. 2)*. În ceea ce privește pomicultura, eforturile de promovare a acesteia se vădesc eficiente prin prisma unei creșteri a producției de fructe între 1851—1865, de peste 3 ori *(Tab. 2)*. În viticultură, creșterii constante a producției de vin și a suprafețelor cultivate cu viță de vie între 1720—1830, îi urmează după 1842 o perioadă de scădere a suprafețelor de vie, în timp ce producția, după cezura următoare anilor 1848—1849, crește din nou pînă în 1865, ceea ce indică progresele înregistrate pe tărîmul unei viticulturi practicate în forme noi, mai eficiente *(Tab. 1—2; Graficul 3)*.

Pentru părțile apusene, datele disponibile permit o apreciere a evoluției doar pentru producția cerealieră și viticolă supusă contribuției dintre anii 1720—1828. Conform *Tab. 3*, producția de cereale crește în perioada menționată de peste 3 ori, ceea ce însă raportat la extinderea de 6,5 ori a suprafeței arabile marchează o dezvoltare preponderent extensivă. Producția de vin crește în același interval de 2,1 ori, corespunzînd integral ritmului de creștere a suprafețelor de vie și reflectînd astfel un nivel superior de practicare a acestei ramuri tradiționale în părțile arădene, bihorene și sătmărene. Dintre celelalte culturi, dispunem de date doar în privința tutunului, producția ridicîndu-se în 1845 la 34000 de măji. Și aici însă introducerea monopolului de stat determină o scădere a producției, care în 1852 se cifrează doar la 27938 măji[6]. Există indicații și asupra cultivării porumbului, cartofilor, rapiței, inului, cînepii, sfeclei de zahăr în aceste părți, fără însă a oferi datele necesare unei aprecieri cantitative a evoluției producției.

Pentru Banat, datele sînt și mai puțin concludente în privința reconstituirii unei linii a evoluției principalelor culturi, astfel încît ele permit doar punctarea unor momente ale acestei evoluții. Producția totală de cereale se ridică în 1774 la 2408800 măsuri, pentru ca în 1828

[3] De la 2200000 măsuri în 1851 la 2709000 măsuri în 1864 cf. „Siebenbürger Quartalschrift", 1859, 1—2, p. 30—31; J. B. Lorenz, *Die Bodencultur-Verhältnisse des österreichischen Staates*, Viena, 1866, p. 160—163.

[4] Lorenz, *op. cit.*, p. 160—163.

[5] Berzeviczy A., *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1865*, II, Budapesta, 1925, p. 361; Nagy I., *A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában (1849—1867)*, Budapesta, 1944, p. 157.

[6] Zima J., *A mezei gazdaság elvont statistikája*, Bratislava, 1845, p. 54—55; Galgóczy K., *Magyarország, a Szerbvajdaság s temesi bánság mezőgazdasági statistikája*, Pesta, 1855, p. 262.

producția supusă contribuției să înregistreze 3433571 măsuri. Producția de porumb era în 1774 de 763680 măsuri, reprezentînd 32% din producția totală de cereale *(Tab. 5)*. În perioada 1806—1818 numai în regiunea de graniță bănățeană recolta medie anuală pe porumb se ridica la 650368 măsuri. Tot în granița militară, producția medie anuală de cartofi între 1806—1818 era de 57655 măsuri, iar în anul 1818 recolta de cartofi din această parte a Banatului a fost de 165387 măsuri[7]. Producția de vin din Banat a crescut între 1774—1865 de aproape 4 ori *(Tab. 5)*. Producția de tutun era estimată în 1843 la 100000 măji, pentru a scădea apoi, în anul 1852, în condițiile monopolului de stat, la 40000 de măji[8]. Producția de cînepă era în 1852 de 150000 de măji, iar exportul de rapiță se ridica între 1853—1856 la 175000 de măsuri[9]. Banatul a constituit și terenul unor experimente în vederea cultivării orezului și bumbacului. Dacă încercările de introducere a bumbacului din perioadele 1783—1784 și 1808—1811 au rămas infructuoase, în schimb cultivarea orezului, inaugurată la mijlocul secolului al XVIII-lea, a dat unele rezultate, în 1781 producția ridicîndu-se la 57857 măsuri, iar în 1804 la 31397 măsuri. După 1820, în condițiile încetării sprijinului de stat pentru această ramură, rămîne în activitate o singură orezărie la Topolea, producția de orez din Banat menținîndu-se în perioada 1853—1856 la circa 3500 de măsuri anual[10]. Chiar aceste cîteva date izolate permit deci să întrevedem o evoluție a producției vegetale din Banat în direcția modernizării, prin diversificarea culturilor și ponderea crescîndă a plantelor industriale.

În Bucovina, producția de cereale cunoaște momente de vîrf în anii 1850—1851 și 1869—1871, între care se situează un an cu rezultate foarte slabe — 1867. În cadrul producției cerealiere un rol important îi revine porumbului, a cărui pondere crește de la 12% în 1850—1851 la 45% în 1869—1871. Producția de porumb crește în 1871 față de 1850—1851 de 3,6 ori, iar față de 1861—1864 cu 96%. Recoltele de cartofi cunosc două momente de vîrf, în aceiași ani ca și cerealele, și un an foarte slab în 1867. Se remarcă de asemenea proporția cantitativă ridicată a producției de cartofi a Bucovinei în raport cu celelalte provincii analizate. În ce privește producția de in și cînepă, cifra cea mai ridicată se înregistrează în 1864 cu 18370 măji, iar producția pomicolă realizează în același an 132562 măsuri de fructe. Cifrele de comparație pentru anul 1867 indică și în aceste cazuri scăderi masive ale recoltelor *(Tab. 6; Graficul 8)*. În ce privește producția de rapiță, aceasta se ridică anual, în medie, la 26964 măsuri în perioada 1861—1871[11]. Și în Bucovina, deci, ceea ce caracterizează perioada analizată este orientarea spre culturile

---

[7] Magda P., *Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze*, Leipzig, 1832, p. 496—497.

[8] Kakucs L., *Dezvoltarea agriculturii capitaliste în Banat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Teză de doctorat, Cluj, 1983, p. 84.

[9] „Hetilap", 1852, nr. 10; Nagy, *op. cit.*, p. 153—154.

[10] „Vaterländische Blätter", 1808, p. 403; 1811, p. 78—79; 1812, p. 17; 33, p. 97—102; „Pesti Napló", 15 iunie 1858; A. Zănescu, A. Büchl în „Tibiscus", Istorie-Arheologie, 1975, p. 201—223.

[11] P. S. Aurelian, *Bucovina*, București, 1876, p. 35—36.

noi (porumb, cartofi), și creșterea ponderii plantelor industriale, ca semne evidente ale modernizării.

Trecînd acum la examinarea celeilalte ramuri de bază, a creșterii animalelor, ceea ce se remarcă în primul rînd în cazul Transilvaniei istorice este creșterea constantă a producției de fîn atît în cazul producției supuse contribuției din perioada 1720—1830, cît și în cazul producției globale reflectate de cifrele din anii 1842—1865. Rata de creștere coincide, în linii generale, în ambele perioade cu cea a creșterii suprafeței fînețelor, ceea ce întărește veridicitatea datelor prezentate. În perioada 1842—1865 crește de asemenea și suprafața pășunilor cu 67% *(Tab. 1—2)*. În ce privește ritmul de creștere a producției de fîn, acesta este în general constant atît în prima cît și în a doua perioadă analizată, cu excepția momentului de cezură marcat de datele pentru anul 1851 *(Graficul 4)*.

Pornind de la aceste premize favorabile privind baza furajeră, efectivele de cai supuse contribuției cresc în Transilvania istorică între 1721—1830 cu 48%, iar cele de vite cu 47%. Numărul de oi și capre crește între 1721—1772 cu 24%, pentru ca datele anilor 1828—1830 să înregistreze un regres de 30% față de 1721—1722 și 43% față de 1772. Efectivele de porci cresc în 1772 cu 21% față de 1721 *(Tab. 1)*. În a doua perioadă analizată, numărul total al cailor din Transilvania istorică pentru anul 1865 depășește cu 32% efectivele conscrise în 1851, dar nu reușește să atingă cifra estimată în 1842 la 350000. Numărul vitelor crește în 1865 cu 43% față de 1842, dar cifra maximă se înregistrează în 1857 cu 1056189 capete. Efectivele de oi cresc în 1865 de 2 ori față de 1851, dar nu ating cifra estimată în 1842 la 2000000. Numărul porcilor crește între 1842—1865 cu 42%, cifra maximă înregistrîndu-se însă în 1857 cu 548807 capete *(Tab. 2)*. În ce privește ritmul de creștere a efectivelor, în prima perioadă e marcată o creștere constantă pentru cai, vite și porci și o scădere, în a doua parte a intervalului, pentru oi. În perioada a doua, după un moment de vîrf înregistrat în 1842, se constată cezura cunoscută și la producția vegetală în anul 1851, urmată de un nou moment culminant în 1857, după care se remarcă un ușor regres pînă în 1865 *(Graficul 4)*. În ceea ce privește producția de lînă, aceasta crește în 1857 cu 45% față de 1842, realizînd 58000 de măji[12]. În privința producției apicole, numărul stupilor, înregistrat în 1721 la 66655, se ridică în 1865 la 172000, iar producția de miere crește de la 5000 de măji în 1851 la 56900 măji în 1857[13]. Sericicultura, recomandată cu multă insistență în literatura economică a vremii și sprijinită de stat, înregistrează în 1784 o producție de gogoși de mătase de 12989 fonți, pentru ca în 1847 și apoi peste un deceniu în 1857, cifra amintită în izvoare să fie doar de 1000 de fonți[14].

[12] Kővári L., *Erdélyország statisztikája*, Cluj, 1847, p. 147; „Erdészeti és gazdászati lapok", 1867, p. 71—79.

[13] „Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik", 1853, 1, p. 10—12; „Erdészeti és gazdászati lapok", 1867, p. 71—79; „Falusi Gazda", 1865, II, nr. 9; Acsády, *op. cit.*, p. 61.

[14] Kővári, *op. cit.*, p. 129; „Erdészeti és gazdászati lapok", 1867, p. 71—79; Bunta M. în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Historia, 1961, 1, p. 77—90. Pentru echivalare: 1 font = 0,56 kg.

Pentru părțile apusene și pentru Banat datele în privința producției de fîn și a efectivelor de animale sînt doar sporadice, ele nepermițîndu-ne o privire comparativă. Astfel, pentru părțile apusene constatăm doar o creștere a producției de fîn supuse contribuției, între 1720—1786, de 7,5 ori, în condițiile unei extinderi a fînețelor de 8,9 ori. În ce privește efectivele de animale, cunoaștem numai cifrele pentru efectivele de cai, vite, oi și porci supuse contribuției în anul 1828 și pentru cele globale de cai, vite și oi din 1850 *(Tab. 3* și *4)*. În ce privește apicultura, numărul stupilor din părțile apusene se ridică în 1850 la 31306, iar în comitatul Arad în 1870 sînt înregistrați 5842 de stupi. În privința sericiculturii, se cunoaște doar faptul că în același comitat Arad împreună cu Banatul s-au produs în 1794 14647 fonți gogoși de mătase[15].

În Banat, efectivele de animale din 1774 și cele supuse contribuției din 1828 sînt cuprinse în *Tab. 5*. În 1771—1772, numărul stupilor se ridica la 140000, iar în granița bănățeană, în 1817, la 19484. În comitatul Timiș, erau înregistrați în 1828—1829 11000 de stupi. Producția de gogoși de mătase a crescut în Banat, între 1749—1771, de la 90 la 1114 fonți. În granița bănățeană, între 1782—1840, creșterea a fost de la 3995 la 8388 de fonți, adică de peste 2 ori[16].

În Bucovina, între 1850—1871, producția de fîn crește cu 35%, urmînd îndeaproape extinderea suprafeței fînețelor. Concomitent, se constată o mărire a suprafeței pășunilor cu 8%. Efectivele de cai cresc în perioada menționată cu 28%, cele de vite cu 43%, cele de oi cu 15%, iar cele de porci cu 51% *(Tab. 6)*. Ritmul de creștere este în general constant, cu o mai accentuată rată la vite între 1851—1857 și un regres la oi între 1857—1864, urmat de o nouă perioadă ascendentă, între 1864—1869 *(Graficul 9)*. Producția de lînă crește de la 12300 măji în 1850 la 13270 măji în 1867. Producția de miere se ridică în 1867 la 1050 de măji, iar numărul stupilor în 1869 la 27091[17].

În urma trecerii în revistă și a confruntării datelor oferite de izvoarele disponibile privind dinamica evoluției suprafețelor de pămînt cultivabil, a producției vegetale și animale din Transilvania istorică, părțile apusene, Banat și Bucovina, între 1720—1871, se desprind cîteva concluzii. Suprafețele de pămînt cultivabil se extind considerabil în perioada menționată, la aceasta contribuind în măsură însemnată defrișările, desțelenirile, desecările, lucrările de hidroameliorații. Numai în Banat, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, aceste lucrări aduc un spor de teren cultivabil estimat la 320000 de iugăre[18]. În cadrul pămîn-

[15] Horváth M., *Az ipar és kereskedés története Magyarországban*, Buda, 1841, p. 295—296; Galgóczy, *op. cit.*, p. 352; „Ziridava", 1979, XI, p. 303—305.

[16] Fényes E., *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja*, VI, Pesta, 1840, p. 41; Zima, *op. cit.*, p. 56; Fr. Vaníček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, IV, Viena, 1875, p. 289; Eckhart F., *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*, Budapesta, 1922, p. 43; Sonja Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, München, 1967, p. 108.

[17] „Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik", 1852, I, 1, p. 14—15; C. Schmedes, *Geographisch-statistische Uebersicht Galiziens und der Bukowina*, Lvov, 1869, p. 108—109; Aurelian, *op. cit.*, p. 39.

[18] R. Mândru în „Terra nostra", 1969, 1, p. 77—90; C. Oprea, N. Onu, A. Cîrnaru, în „Terra nostra", 1973, III, p. 357—366; Kakucs, *op. cit.*, p. 66.

tului de cultură se remarcă creșterea mai accentuată a fînețelor, ceea ce creează premize favorabile dezvoltării creșterii animalelor. Deși continuă să predomine sistemul extensiv de practicare a culturilor cerealiere, nu lipsesc totuși semnele de modernizare, materializate în introducerea unor noi plante de cultură, în accentul pus pe promovarea plantelor tehnice, nu în ultimă instanță ca rezultat al intensei campanii publicistice desfășurate în acest sens. În domeniul creșterii animalelor se constată atît un progres însemnat al efectivelor, cît și strădanii spre îmbunătățiri calitative ale raselor de animale și de modernizare a sistemelor de practicare a acestei ramuri economice esențiale. Începuturile utilizării mașinilor în agricultură, inițiativele întemeierii învățămîntului agricol de specialitate, vin să completeze imaginea unui proces de înnoire care, la mijlocul secolului al XIX-lea, fără a schimba încă esențial realitățile tradiționale, pregătește saltul spre agricultura modernă, de tip capitalist.

LADISLAU GYÉMÁNT

STATISTICAL CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF THE AGRICULTURE OF TRANSYLVANIA, THE BANAT AND BUKOVINA BETWEEN 1720—1871

(Summary)

During the 18th and the first half of the 19th centuries the Romanian historical provinces witnessed a marked process of modernization in the economic, social, political and cultural fields.

Our study endeavours to underline the main directions and means of actions which aimed at modernizing Transylvanian agriculture, that is historical Transylvania, the western parts, the Banat, and Bukovina between 1720—1871.

The modernizing effort achieved by the spreading of the agricultural knowledge, the use of new methods and techniques, the training of specialists is reflected in the evolution of production rates during the period we are interested in.

Data offered by official statistical publications, by the works of different statisticians and by the press of the period, included in tables 1 to 6, led to the elaboration of tables 7 to 12 and graphs 1 to 9.

For historical Transylvania, the western parts, and the Banat, the 1720—1830 records provide data only the tax liable regarding fertile lands, products, and animals, which reflect however in highly significant measure the repartition and evolution of lands, agricultural products and breeding.

Statistical data are usually tentative, but, beyond their relative character due to well-known deficiencies in record keeping, the tables reflect the main evolution trends making possible useful conclusions, in the present state of source workability, for further historical research.

Tab. 1. Principalii indicatori ai producției agricole a contribuabililor din Transilvania istorică între 1720—1830.

Anul	Pământ arabil	Cereale	Vii	Vin	Fînețe	Fîn	Cai	Vite	Oi și capre	Porci
	iugăre cad.	măsuri austriece	iugăre cad.	vedre de Viena	iugăre cad.	măji	capete			
1720—1721[19]	344439	3286907	10279	266208	148328	1694730	63663	298620	535664	207685
1772[20]	499424		97503		248396		713721		666316	251309
1790—1791[21]	840370		104907		364605					
1828—1830[22]	808808	7116279	18958	348405	390929	3954245	94697	439829	379299	

[19] Datele pentru pămîntul arabil, viile și fînețele din comitatele Solnocul de Mijloc, Crasna, Zărand și din districtul Chioar provin din 1720, datele pentru celelalte jurisdicții din anul 1721 cf. Acsády, *op. cit.*, p. 58; 60—61. Echivalarea unităților de măsură folosite în această conscripție cu cele uzuale în majoritatea celorlalte conscripții s-a făcut astfel:

1 iugăr cadastral = 2,67 măsuri de Bratislava = 1,78 cosași = 16 sa pe vie = 0,5775 ha.

1 măsură austriacă = 1,13 măsuri de Bratislava = 61,49 l.

1 vadră de Viena = 4,6 vedre ardelene = 56,59 l.

1 mâjă austriacă = 1/6 6,8 care fîn = 56,1229 kg.

Vezi pentru aceste echivalări: N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii*, București, Edit. științifică, 1971, p. 128; 179; 193; 260; 297; 300; Wellmann I., *A magyar mezőgazdaság a XVIII-ik században*, Budapesta, 1979, p. 15; 19. Vezi și: „Magyar gazdaságtörténeti szemle", 1895, II, p. 242—243; *Agendă agricolă*, București, 1968, p. 530; „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca", 1979, p. 334.

[20] L. J. Marienburg, *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, I, Sibiu, 1813, p. 53—54; 58—59; II, Sibiu, 1813, p. 6; 154; 209. Cifra pentru suprafața viilor include, probabil, întreaga suprafață cultivată cu viță de vie din Transilvania; vezi în acest sens, pentru comparație, *Tab. 2.*

[21] *Ibidem*, I, p. 203—204; „Archiv des Vereins", 1847, III, 1, p. 36 (Anexă). Pentru vii e valabilă observația de la nota precedentă.

[22] „Archiv des Vereins", 1847, III, 1, p. 36 (Anexa); J. H. Benigni, *Statistische Skizze der siebenbürgischen Militär-Gränze*, Sibiu, 1834, p. 34—35; 38—39; 47—48; 61. Pentru echivalarea măsurii de Bratislava cu cea austriacă am folosit relația uzuală în secolul XIX:

1 măsură austriacă = 0,98 măsuri de Bratislava

cf. Stoicescu, *op. cit.*, p. 193.

Tab. 2. Principalii indicatori ai producției agricole din Transilvania istorică între 1842—1865.

Anul	Pămnt arabil	Cereale	Porumb	In și cînepă	Cartofi	Tutun	Fructe	Vii	Vin	Fînețe	Păşuni	Fîn	Cai	Vite	Oi	Porci
	iugăre	măsuri austriece		măji	măsuri	măji	măsuri	iugăre	vedre	iugăre		măji	capete			
1842[33]	1286398	14000000	4000000			40000		101963	1630435	620000	620000	11000000	350000	800000	2000000	350000
1851[34]	2120648	7007884	2936343	123823	473455	1496	363075	96220	712600	1505232	1046581	6673300	142252	662585	905163	256900
1857[35]	2161345	16500800	6125500	3756	99257	17673	369000	46989	1027626	1575635	913775	26610798	198835	1056189	1968709	548807
1865[36]	2444387	17427203	6933817	127467	112592	65270	1336425	54194	1270850	1781898	1033445	31955708	187422	951800	1897171	499900

[33] *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1842*, Viena, 1846 cf. Kővári, *op. cit.*, p. 96; 118; 122; 125; 147.
[34] „Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik", 1853, II, 1, p. 5—12.
[35] „Országos nagy képes naptár", Pesta, 1862, p. 212—213; Lorenz, *op. cit.*, p. 166—168.
[36] J. Fillunger, *Vergleichende Statistik*, Viena, 1868, p. 22—23; 58—69; 114—117.

Tab. 3. Principalii indicatori ai producției agricole a contribuabililor din părțile apusene între 1720—1828.

Anul	Pământ arabil	Cereale	Vii	Vin	Fineţe	Fîn	Cai	Vite	Oi	Porci
	iugăre cad.	măsuri austr.	iugăre cad.	vedre de Viena	iugăre cadastrale	măji	capete			
1720[27]	44915	378901	1596	40522	23576	285362				
1780[28]	332688		2388		237843					
1786[29]	353606	852134	41869		212096	2160985				
1828[30]	292784	1178037	7413	89030	49360		44287	88430	29539	19147

[27] Acsády, *op. cit.*, p. 56; 58. Pentru echivalarea în vedre de Viena a producției de vin date în ciubere am folosit relația:
1 vadră de Viena = 1,35 ciubere
cf. Stoicescu, *op. cit.*, p. 169.

[28] „Magyar gazdaságtörténeti szemle", 1895, II, p. 242—243.

[29] H. M. G. Grellmann, *Statistische Aufklärungen*, III, Göttingen, 1802, p. 582—583. Cifra pentru vii se referă, probabil, la întreaga suprafață cultivată cu viță de vie în părțile apusene; vezi, pentru comparație, *Tab. 4.*

[30] „Magyar gazdaságtörténeti szemle", 1896, III, p. 110—117; 210—213. Pentru echivalarea unităților de măsură am folosit relațiile uzuale în secolul XIX:
1 iugăr cadastral = 2,32 măsuri de Bratislava.
1 măsură austriacă = 0,98 măsuri de Bratislava.
1 vadră de Viena = 1,024 acău
cf. Stoicescu *op. cit.*, p. 128; 179; 193; Wellmann, *op. cit.*, p. 15.

Tab. 4. **Principalii indicatori ai producţiei agricole din părţile apusene în perioada 1832—1865.**

Anul	Pămînt arabil	Vii	Vin	Fîneţe	Păşuni	Cai	Vite	Oi
	iugăre cadastrale		vedre de Viena	iugăre cad.		capete		
1832[31]	1823248	96624		83476				
1847[32]	1703168	117836		575725	922883			
1850[33]	1371058	42720		654380	597378	156451	482339	614086
1865[34]	1324099	51210	460752	832840	719439			

[31] Magda, *op. cit.*, p. 394; 403; 414; 434.
[32] Fényes E., *Magyarország leirása*, II, Pesta, 1847, p. 366; 377; 395; 423.
[33] Galgóczy, *op. cit.*, p. 29; 31; 305.
[34] *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme*, Buda, 1865.

Tab. 5. **Principalii indicatori ai producției agricole din Banat între 1774—1865.**

Anul	Pămînt arabil	Fînețe	Pășuni	Cereale	Porumb	Vii	Vin	Cai	Vite	Oi	Porci
	iugăre cadastrale			măsuri austriece		iugăre	vedre	capete			
1774[35]	1954775			2408800	763680	69929	128460	99794	293237	614378	213393
1828[36]	486974	92127		3433571		34111	351946	169167	274301	605395	183895
1832[37]	1492610	531666				156110					
1842—1847[38]	1735932	776266	818397			110045					
1865[39]	1460290	344371	559166			39256	509504				

[35] J. J. Ehrler, *Banatul de la origini pînă acum (1774)*, Prefață, traducerea și note de Costin Feneșan, Timișoara, Editura Facla, 1982, p. 54—86.

[36] „Magyar gazdaságtörténeti szemle", 1896, III, p. 110—117; 210—213. Datele se referă doar la contribuabili. Le-am inclus aici neavînd la dispoziție date comparative referitoare la aceeași categorie din altă perioadă. Pentru echivalarea unităților de măsură am folosit relațiile de la nota 30.

[37] Magda, *op. cit.*, p. 439; 443; 447; 500. Datele includ și granița militară.

[38] Fényes, *Magyarország leirása*, II, p. 326; 332; 342; 493—495. Datele includ și granița militară bănățeană cu referire la anul 1842

[39] *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme*, Buda, 1865.

Tab. 6. **Principalii indicatori ai producţiei agricole din Bucovina între 1779—1871.**

Anul	Pămînt arabil	Cereale	Porumb	In şi cînepă	Cartofi	Fructe	Vii	Vin	Fîneţe	Păşuni	Fîn	Cai	Vite	Oi	Porci
	iugăre cad.	măsuri austr.		măji	măsuri austr.		iug. cad.	vedre de Viena	iug. cad.		măji	capete			
1779[40]													94464		
1820[41]	330148														
1840[42]												32756	146910	184700	
1850—1851[43]	358872	2665000	320000	80	1595000		30		293853	256853		30698	156892	189862	
1857[44]												33915	215166	145236	87993
1861—1864[45]	446143	1934964	586146	18370	1129839	132562	110	1100	271370	217596	3541100	33331	214982	145373	87967
1867[46]		1004674	241248	9598	665323	84288					1350162				
1869—1871[47]	633323	2543590	1154293		1615684				408580	278806	4781199	42047	224201	217913	133385

[40] A. Morariu, *Bucovina*, Bucureşti, 1914, p. 33.
[41] R. F. Kaindl, *Geschichte der Bukowina*, III, Cernăuţi, 1898, p. 64.
[42] T. Bendella, *Die Bukowina im Königreiche Galizien*, Viena, 1845, p. 11—12.
[43] „Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik", 1852, I, 1, p. 13—15; 17.
[44] Lorenz, *op. cit.*, p. 166—168.
[45] Aurelian, *op. cit.*, p. 39—40; Lorenz, *op. cit.*, p. 156; 160—163.
[46] Schmedes, *op. cit.*, p. 108—109.
[47] Aurelian, *op. cit.*, p. 28—30,; 35—36; 39. Pentru echivalarea unităţilor de măsură am folosit următoarele relaţii:
1 pogon = 1,215 iugăre cadastrale.
1 chilă = 7 măsuri austriece = 430,08 l.
1 majă = 43,5 oca.
cf. Stoicescu, *op. cit.*, p. 128; 135; 147; 221; 260; 281.

Tab. 7 Repartiția procentuală a pământului arabil, viilor și fineţelor supuse contribuției în Transilvania istorică între 1720—1830.

Anul	Pământ cultivabil	Ogoare	Vii	Fineţe
	iugăre cadastrale	Procente		
1720—1722	503046	68,5	2	29,5
1772	845323	59,1	11,5	29,4
1791	1309882	64,1	8	27,9
1828—1830	1218695	66,4	1,6	32

Tab. 8. Repartiția procentuală a pământului arabil, viilor și fineţelor din Transilvania istorică între 1842—1865.

Anul	Pământ cultivabil	Ogoare	Vii	Fineţe
	iugăre cadastrale	Procente		
1842	2008361	64	5,1	30,9
1851	3722100	57	2,6	40,4
1857	3783969	57,1	1,2	41,7
1865	4280479	57,1	1,3	41,6

Tab. 9. Repartiția procentuală a pământului arabil, viilor și fineţelor supuse contribuției în părţile apusene între anii 1720—1828.

Anul	Pământ cultivabil	Ogoare	Vii	Fineţe
	iugăre cadastrale	Procente		
1720	70087	64,1	2,3	33,6
1780	572919	58,1	0,4	41,5
1786	607571	58,2	6,9	34,9
1828	349557	83,7	2,1	14,2

Tab. 10. Repartiţia procentuală a pământului arabil, viilor, şi fineţelor din părţile apusene între 1832—1865.

Anul	Pământ cultivabil	Ogoare	Vii	Fîneţe
	iugăre cadastrale	procente		
1832	2003348	91	4,8	4,2
1847	2396729	71	4,9	24,1
1850	2068158	66,3	2,1	31,7
1865	2208149	60	2,3	37,3

Tab. 11. Repartiţia procentuală a pământului arabil, viilor şi fineţelor din Banat între 1828—1865.

Anul	Pământ cultivabil	Ogoare	Vii	Fîneţe
	iugăre cadastrale	procente		
1828	613212	79,4	5,6	15
1832	2180386	68,5	7,1	24,4
1842—1847	2622243	66,2	4,2	29,6
1865	1843917	79,2	2,1	18,7

Tab. 12. Repartiţia procentuală a pământului arabil, şi a fineţelor din Bucovina între 1850—1871.

Anul	Pământ cultivabil	Ogoare	Fîneţe
	iugăre cadastrale	procente	
1850—1851	652755	55	45
1861—1864	717623	62,2	37,8
1869—1871	1041903	60,7	39,3

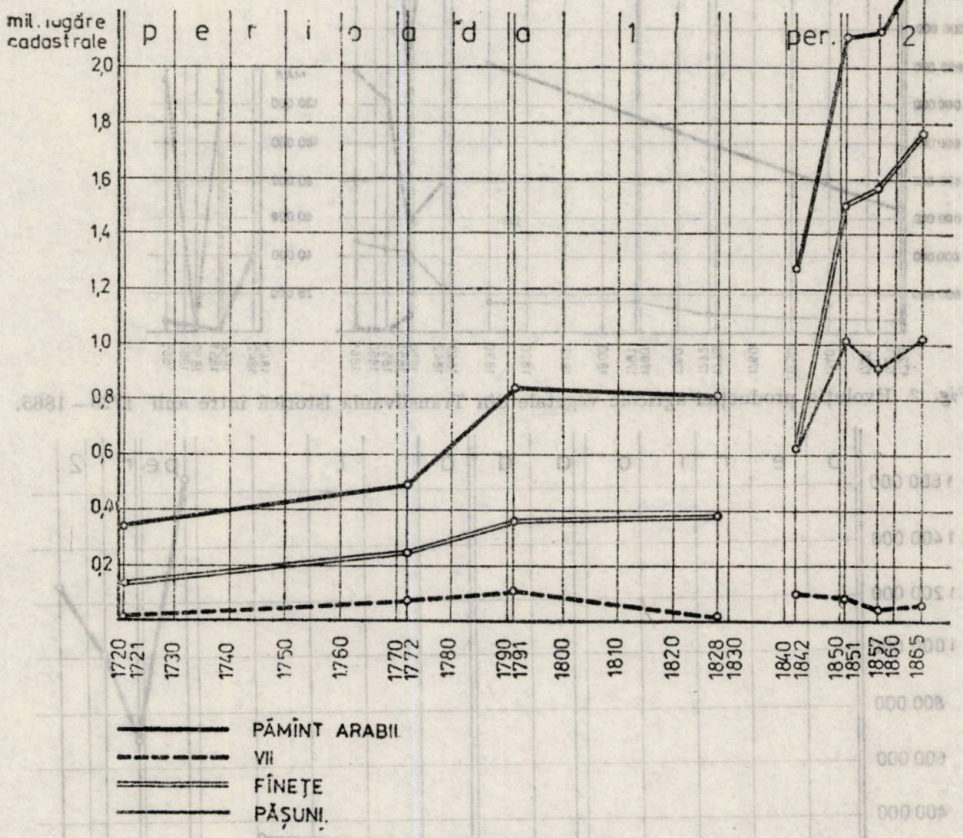

Fig. 1. **Dinamica utilizării terenurilor agricole din Transilvania istorică între anii 1720—1865.**

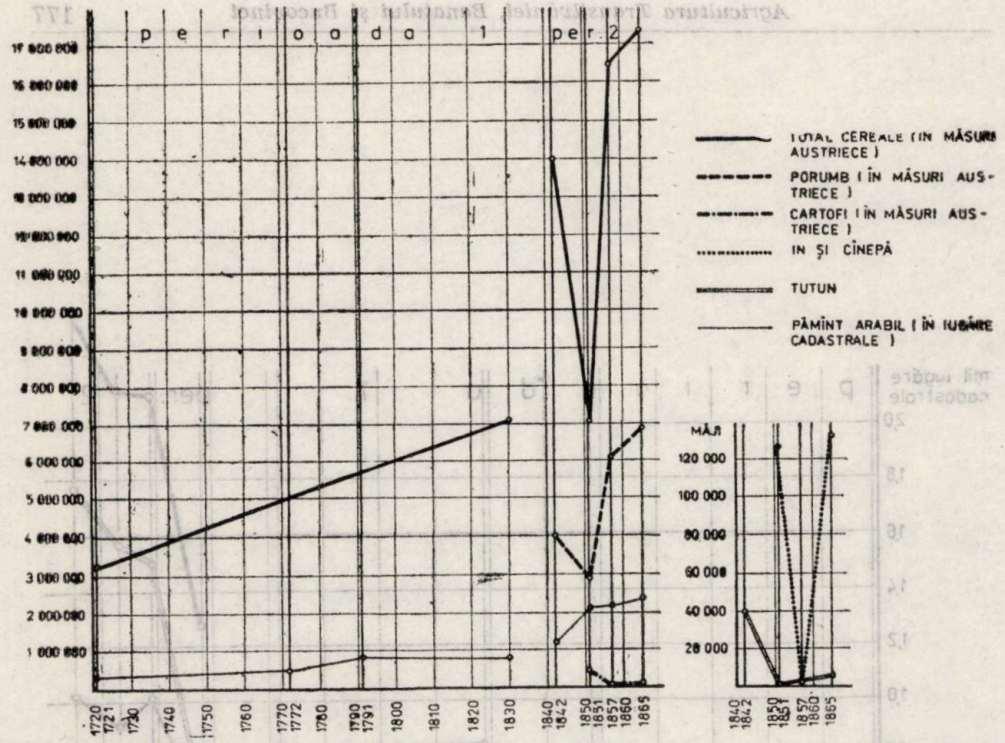

Fig. 2. Evoluţia producţiei agricole vegetale din Transilvania istorică între anii 1720—1865.

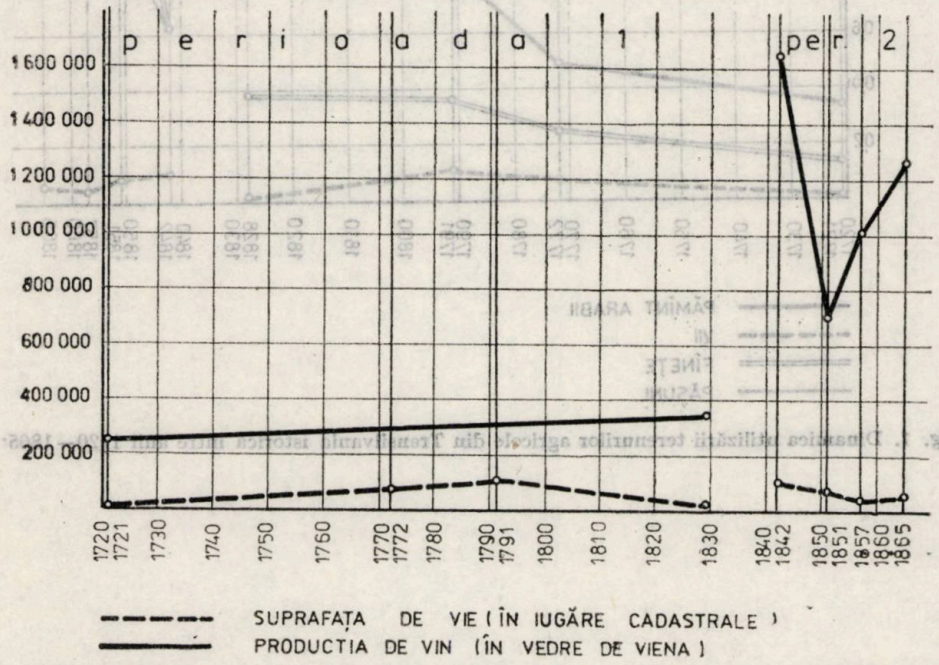

Fig. 3. Evoluţia producţiei viticole din Transilvania istorică între anii 1720—1865.

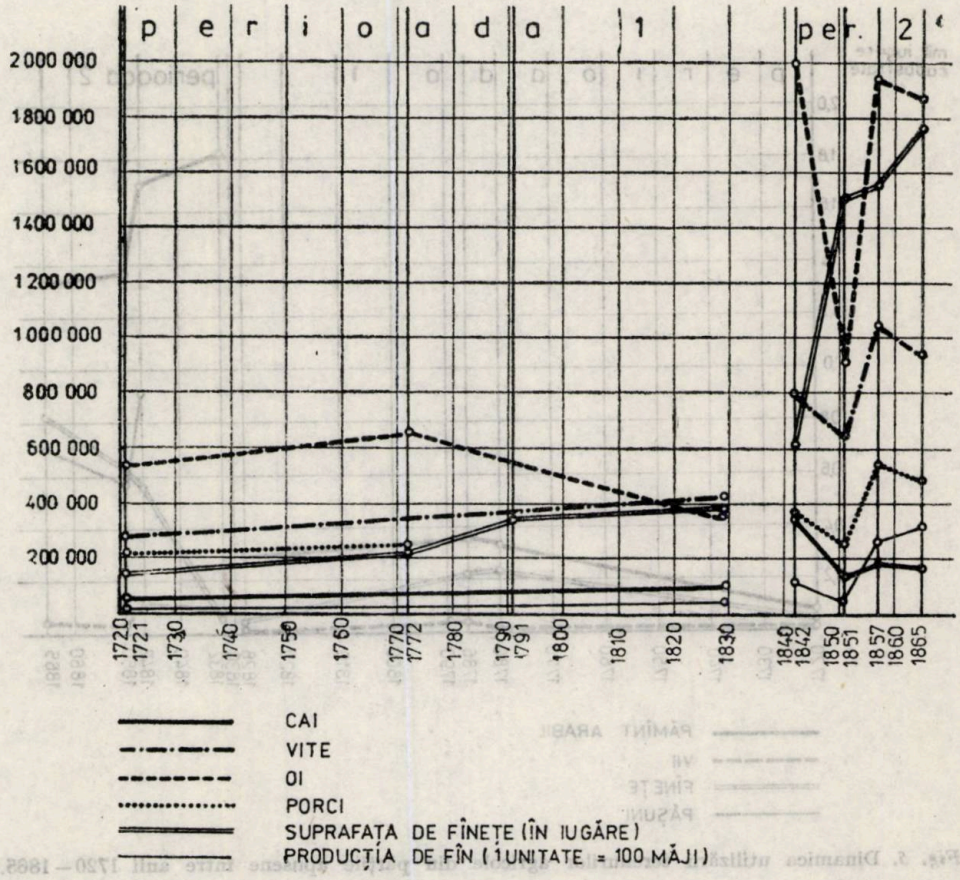

Fig. 4. Evoluția creșterii animalelor din Transilvania istorică între anii 1720—1865.

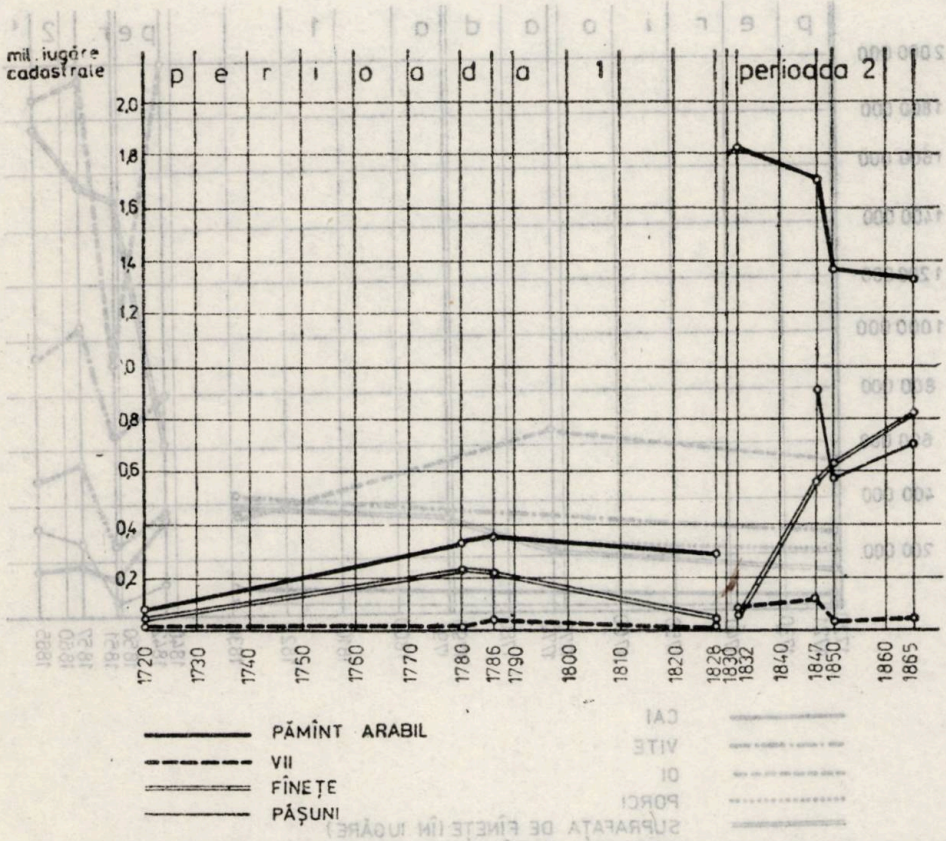

Fig. 5. Dinamica utilizării terenurilor agricole din părțile apusene între anii 1720—1865.

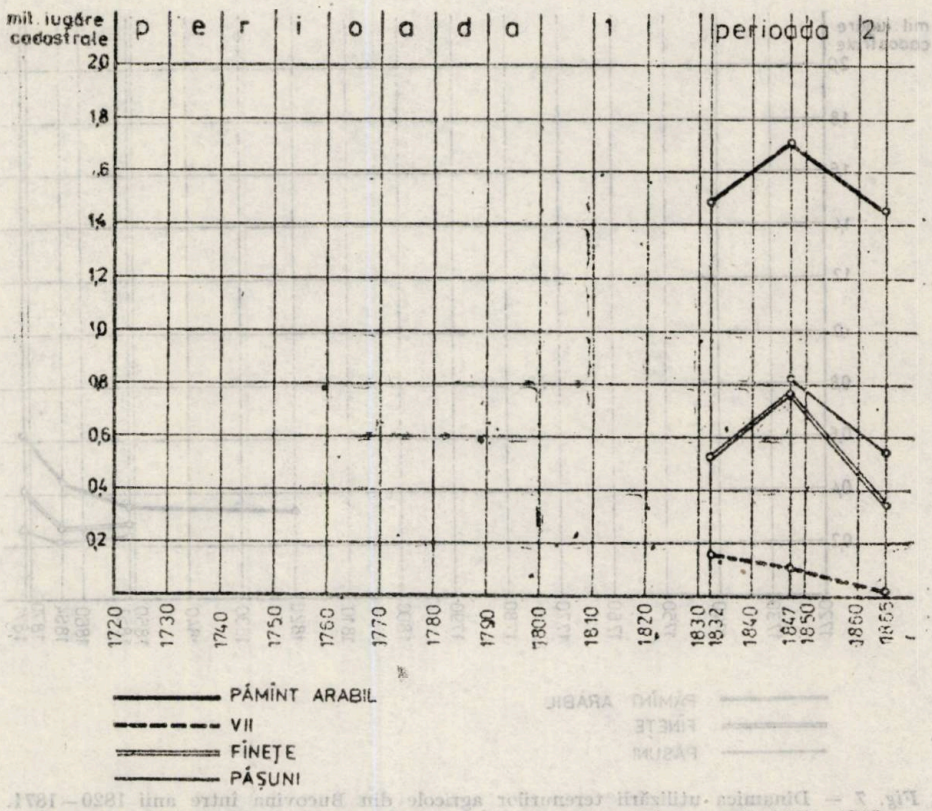

Fig. 6. Dinamica utilizării terenurilor agricole din Banat între anii 1832—1865.

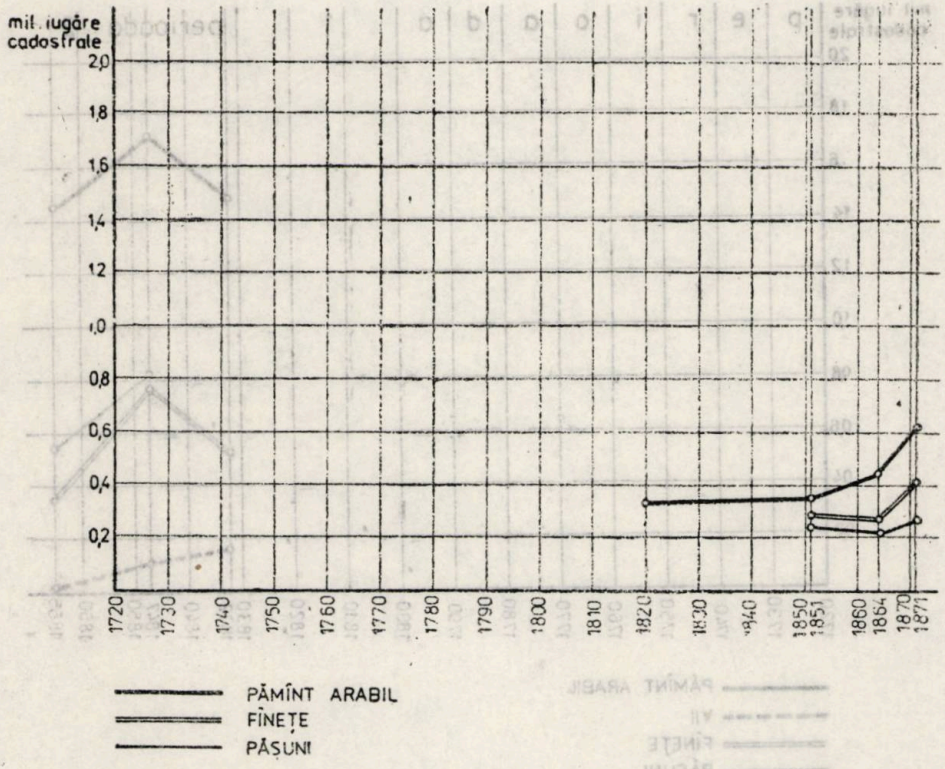

Fig. 7 — Dinamica utilizării terenurilor agricole din Bucovina între anii 1820—1871.

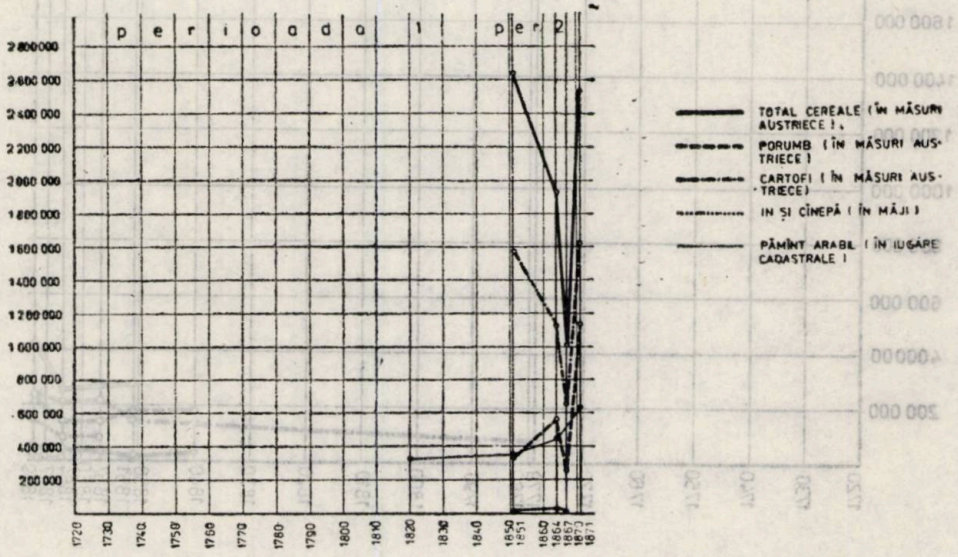

Fig. 8. Evoluția producției agricole vegetale în Bucovina între anii 1850—1871.

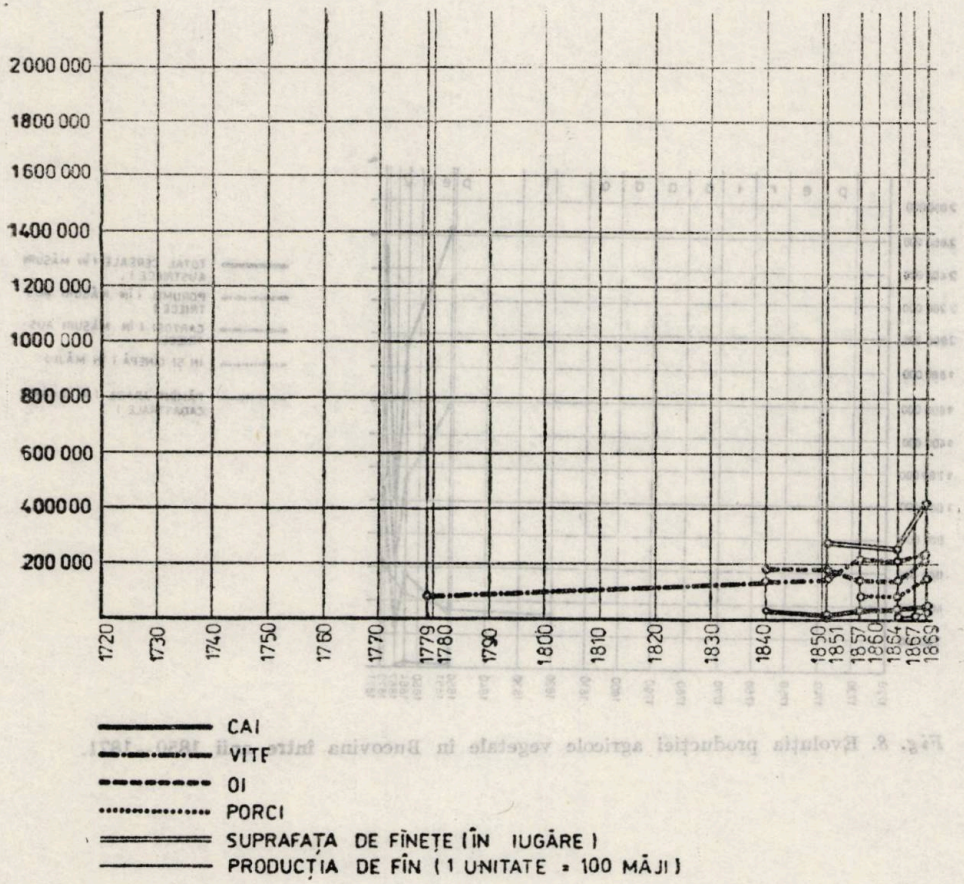

Fig. 9 — Evoluția creșterii animalelor în Bucovina între anii 1779—1869.

CONTRIBUȚII LA STUDIUL IDEOLOGIEI AGRARE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA (1857—1860)[1]

Înăbușirea revoluției din 1848 a lăsat problema agrară nerezolvată, atît în Moldova cît și în Țara Românească. Puterile garante își dădeau seama de gravitatea situației și de aceea au cerut domnitorilor pe care i-au numit în Principate, după semnarea convenției de la Balta Liman, să vină cu legiuiri noi, care să amelioreze situația țărănimii. Cei doi domnitori, Grigore Ghica și Barbu Știrbei, au elaboratt, în adevăr, două legiuiri care însă au fost departe de a atinge scopul propus[2]. În continuare, practic, au rămas în vigoare prevederile Regulamentelor organice. Efervescența din rîndul maselor țărănești a continuat, legată, mai ales după semnarea tratatului de la Paris, de hotărîrile acestuia privitoare la soarta Principatelor. Nu este exclus ca grupul de boieri antiunioniști să se fi temut, în cazul în care s-ar fi realizat Unirea, de eventuale complicații și de natură socială și economică. Aceasta cu atît mai mult, cu cît după cea de a doua serie de alegeri pentru Divanurile ad-hoc, cînd se pune în mod fățiș problema țărănească în cele două Adunări, toți membrii acestora, indiferent de poziția pe care o au față de Unire, recunosc inevitabilitatea emancipării țăranilor. S-au creat, astfel, două grupări adverse, pe de o parte în ceea ce privește necesitatea și utilitatea pentru cele două Principate a Unirii, iar pe de altă parte *a condițiilor în care să se facă această emancipare.*

Lupta între cele două tabere a fost înverșunată în cadrul dezbaterilor din Adunările de la Iași și București. La un moment dat a fost pus în primejdie chiar scopul principal al convocării lor, Unirea. A fost nevoie de foarte mult tact diplomatic, atît din partea lui Mihail Kogălniceanu, la Iași, cît și din partea fruntașilor Unirii de la București, pentru a se găsi o formulă care să liniștească spiritele, pentru a se putea realiza dezideratul de bază — Unirea. Lupta a fost mai aprigă în Moldova[3].

---

[1] În lucrarea de față ne propunem să urmărim punctul de vedere al moșierimii în ceea ce privește problema emancipării clăcașilor și împroprietărirea acestora.

[2] Vezi corespondența diplomatică publicată în *Acte și documente relative la istoria renașterei României.* Publicate de Ghenadie Petrescu, Dimitrie A. Sturdza și Dimitrie C. Sturdza, vol. II, Buc. 1889, p. 116 și urm.

[3] Cf. Dan Berindei, *Problema agrară în dezbaterea Divanului ad-hoc și a Adunării Țării Românești (1857—1861).* În „Studii" 1/1958

La 10/22 martie 1857, fruntașii proprietarilor din Țara Românească, s-au constituit într-o adunare la București. Cu nouă zile mai tîrziu, această adunare a lansat un „Apel către alegători [...] în care în 8 puncte prezenta „[...] dorințele țării[...]"[4]. Punctul 8, din acest apel-program prevedea în mod limpede: *„Respectul absolut al proprietății de orice natură și libertatea absolută a muncii sătenilor,* încetînd în viitor orice lege îndatoritoare pentru proprietari și locuitori, și rămînînd drept baza daraverilor dintre ei buna învoială. Aceasta este temelia tuturor societăților din lumea cunoscută"[5].

Comitetul central al Unirii din București[6] și-a însușit acest punct programatic.

Mișcarea era neîncrezătoare în viitoarea poziție a acestui comitet. Sub pretextul unei insuficiente clarități a formulării „Respectul absolut al proprietății de orice natură" s-a cerut convocarea unei noi adunări care să lămurească această problemă. Spunem că „lipsa de claritate" a fost numai un pretext, întrucît ni se pare cu totul exclus ca niște oameni ca prințul Fr. Ghica, Const. Butculescu, N. Pîcleanu ș.a., care s-au aflat în sală, să nu fi putut înțelege clar ce însemna formularea dată de comitet.

Adunarea s-a convocat și a avut loc în ziua de 15 martie 1857. După discuțiile purtate s-a declarat de acord întru totul și a votat programul comitetului. Aceasta după ce în prealabil Comitetul arăta că prin formularea inițială s-a înțeles că „[...] stăpîn este proprietarul pe pămîntul său și se cuprinde în respect la dreptul proprietății de orice natură; fraza: stăpîn este și țăranul pe brațele sale, este asemenea identică și se cuprinde în libertatea muncii țăranului"[7].

Dar, totodată, din procesul verbal al adunării, se vede că mai erau, și nu puțini, unii proprietari care priveau cu suspiciune viitoarea poziție a Comitetului. De aceea acest Comitet „primi cu mulțumire propunerea adunării întregi a domnilor proprietari, ca să aleagă din rîndul dumnealor patru membrii care să conlucreze cu membrii comitetului național [...]"[8]. În realitate, credem că acești patru membri[9], prin această conlucrare urmau să exercite un riguros control asupra întregii activități a Comitetului.

---

[4] Pe scurt acestea erau: Respectarea suzeranității otomane, Unirea Principatelor, Domn străin ereditar, conducere reprezentativă „în raport cu starea morală și materială a Românilor" și responsabilitatea ministerială, „supunerea tuturor străinilor la legile țării", desființarea privilegiilor, accesul tuturor românilor la funcțiile publice, vezi și textul menționat. Cf. *Acte și documente...* vol. IV, p. 175.

[5] Apelul acesta a fost semnat de: Scarlat Bărcănescu, Barbu Catargiu, Constantin I. Filipescu, Ion Em. Florescu, Barbu Belu, Grigorie N. Filipescu, Alexandru Em. Florescu, Mihail Bițcoveanu, Ion Păltineanu. *Acte și legiuri privitoare la chestia țărănească Seria I... Adunate de D. C. Sturdza Scheeanu,* vol. II, Buc. 1907, p. 177.

[6] Din comitet făceau parte: președinte, Const. A. Crețuelscu, vicepreședinte, A. Golescu, G. Costaforu, E. Predescu, I. I. Filipescu, C. Racoviță, N. Nenovici, A. Orăscu, N. Christu, Ion Bălăceanu, Hr. Polihroniadi.

[7] *Ibidem,* p. 178.

[8] *Ibidem.*

[9] A. Izvoranu, prințul Gr. Ghica, Costache Butculescu și N. N. Pîcleanu.

Din cele de mai sus se poate vedea clar că moșierimea din Țara Românească era dispusă să accepte Unirea, cu o serie de probleme pendinte de ea, precum și desființarea clăcășiei, cu condiția să nu fie atins sub nici o formă dreptul de proprietate absolută asupra moșiilor. În final, Comitetul Central al Unirii a considerat acceptarea aceasta a programului ca o „nouă izbîndă", deși în realitate viitoarea lui activitate era pusă, în mare măsură, sub controlul nemijlocit al moșierimii, care se considera „partea cea mai cu valoare a nației"[10]. Credem că această autocalificare, ne scutește de orice comentarii în ceea ce privește caracterul de clasă al acestei adunări.

Dar, așa cum reiese din documente, această măsură de siguranță, luată de moșierime, nu i-a adus liniștea nici scontată și nici dorită. Dovadă în acest sens stă „Suplement la deslușirea celor 4 baze din programul național central al Unirii în 18/30 maiu 1857, București". Este un text publicat de către Comitetul Central al Unirii. În el se înfierează acțiunile „celor cu cugete urîte" care agită problema proprietății. Formularea hotărîtă în martie, se arată în acest document, a fost adoptată „ca o profesie de credință", fapt care „dovedește curățenia cugetului Comitetului Central". Sînt de asemeni toate garanțiile că Divanul ad-hoc, adunare „care este compusă în majoritate din proprietari", precum și viitoarea Adunare legislativă, „care firește că nu va lua drept bază numărul celor fără proprietate", nu vor putea să aducă o lege care să „vatăme proprietățile". Că atmosfera în țară nu era prea tihnită pentru proprietari se vede limpede din încheierea acestui document: „... Comitetul speră, și îi place a crede că aceste ultime explicări nu vor mai lăsa cea mai mică neînțelegere sau îndoință în inima vreunui român. Nici un patriot nu se va lăsa a cădea în amăgirea unde vor să-l arunce cei rău voitori prin intrigile lor cele ascunse. Nici un om onest nu va mai fi în nehotărîrea sau amorțirea în care vor să ne aducă vrăjmașii patriei, în timpul acest critic care este pentru națiunea română judecata cea din urmă"[11].

---

[10] Idem. Actele acestei dezbateri au fost publicate și în ziarul „Opiniunea" din Paris, 1857, p. 13, sub titlul: *Explicația articolului proprietății din programa Dorințele românilor*. Apud „Bibliografia analitică a periodicelor românești, vol. II, 1851—1858, partea a doua, Buc., 1971, p. 565.

[11] Cf. *Acte și legiuiri*... p. 176. Actul acesta era semnat: Președinte, C. Crețulescu, vicepreședinte, A. Golescu, Gr. Ghica, G. Costaforu, C. Butculescu, A. Orăscu, N. Nenovici, N. Christu, Hr. Polihroniadi, D. Culoglu, N. N. Pîcleanu. Ideea eliberării clăcașilor fără drept de împroprietărire stîrnise proteste în opinia publică. Un exemplu în acest sens îl constituie și două articole, publicate de un anonim în ziarul „Conservatorul", București, nr. 3—4/1857, p. 155. Se arată că formularea dată în luna martie „înseamnă jefuirea țărănimii de toate drepturile sale și aducerea ei la proletarizare [...] Subliniază că proprietarii nu au nici un drept să decidă soarta țărănimii care îi ține pe boieri și toată țara prin munca brațelor ei. Citează pe Bozianu, Costaforu, Orăscu și Nenovici ca exemple de oameni ridicați prin sudoarea țăranilor". Într-un al doilea articol se insistă asupra faptului că o desființare a clăcășiei fără împroprietărire și o transformare a țăranului în arendaș, ar fi împotriva intereselor lui. Se aduce ca dovadă faptul că „Goleștii au propus, în 1848, sătenilor de pe moșia lor ca să fie liberi, plătind în schimb arendă întreagă pentru pămînturile de care aveau nevoie și că țăranii au refuzat cu indignare această avantajoasă ofertă..." *Ibidem*, p. 162. Pentru ambele articole vezi „Bibliografia analitică...", p. 565.

Lucrurile aparent s-au mai liniștit în Țara Românească în lunile care au urmat. În presa timpului nu au mai apărut articole în acest sens.

În Moldova problema a fost îndelung dezbătută, moșierii susținîndu-și cu înverșunare interesele, căutînd să calce în picioare orice drepturi ale țăranilor. Explozia s-a produs în ziua de 9 noiembrie 1857, cînd Anastasie Panu a citit în Adunarea Divanului ad-hoc „propunerea locuitorilor săteni“[12]. Această propunere a fost reluată în ședința din 18 decembrie. Între timp Comitetul proprietarilor a discutat problema în patru ședințe. În discuțiile purtate în cadrul Comisiei proprietarilor mari s-au făcut mai multe propuneri.

În ziua de 9 decembrie Grigore Balș susținea că în problema țărănească vede două părți distincte: 1. Problemă de drept și 2. Problema socială — îmbunătățirea soartei țăranilor. Referitor la primul aspect el arăta că „niciodată țăranii din Moldova nu au visat că ar putea avea cel mai mic drit de proprietate pe pămîntul care le este dat lor spre hrană“. De aceea el nu consideră pe țăran nici măcar emfiteot. Țăranul nu are asupra pămîntului nici drept de posesie ereditară, și nici măcar un drept de folosință pe viață, „ci numai un drit de posesie anuală, plătindu-se dritul posesiei în muncă“. În final el vede în problema țărănească, ca aspect predominant o problemă socială — îmbunătățirea situației țăranilor[13]. După cum se vede Gr. Balș se menține pe aceeași poziție retrogradă, pe care de altfel o va avea pînă la sfîrșitul dezbaterilor. În ședința din 13 decembrie 1857 C. Hurmuzache, în calitate de secretar al Comitetului proprietarilor mari, a citit „încheierea majorării comitetului“. Acest raport susține, cum era de așteptat, cu foarte mare înverșunare, interesele clasei respective, căutînd să respingă fiecare revendicare din memoriul țăranilor.

Chiar de la început marii proprietari se arată iritați de faptul că în memoriul respectiv se vorbește numai de „boieri de moșie“ și nu de proprietari. La punctul următor ei taxează, documentul luat în discuție, ca avînd tendințe „comunistice“. Astfel și de data aceasta moșierimea moldoveană merge pe linia de a taxa orice revendicare și pe oricine o făcea, drept „comunist“, dacă se atingea sub vreo formă de proprietate.

Tot deodată, caută să prezinte pe proprietari în postura de victime, care în trecut, în timpul războaielor, au suferit mai mult decît țăranii. Referindu-se la suferințele țărănimii, marii moșieri socot vinovați de ele „lipsa de stabilitate la care Principatele au fost condamnate șir de mai bine de 150 de ani“[14].

În continuare ei se declară de acord cu propunerea ca în viitor țăranul să fie considerat om, și să se desființeze bătaia. De asemeni se declară de acord cu desființarea boierescului, dar nu pentru că el ar asupri pe țăran, ci pentru că dezavantajează pe boieri, ne mai fiind o echivalență între valoarea dreptului de folosință pentru țăran asupra pămîntului moșiei și boierescul prestat. Expresia «răscumpărarea boieres-

[12] Cf. *Acte și legiuiri...*, p. 8.
[13] *Ibidem*, p. 130—132.
[14] *Ibidem*, p. 16 punctele 5 și 6 din raport, p. 16.

cului» este considerată ca o «sofismă comunistă» care „în alte cuvinte zice «împroprietărirea universală fără cumpărarea și plata pămîntului» pe care cei ce au redactat memoriul îl consideră „proprietate comună a tuturor precum este aerul și soarele"[15]. Ei susțin că pămîntul pe care îl primesc țăranii „este un pămînt necontestabil al proprietarilor, cîștigat prin titluri legale [...]"[16].

Marii moșieri sînt de acord ca țăranii să cîștige proprietatea numai prin buna înțelegere cu proprietarii, prin cumpărarea pămîntului de către ei[17]. În finalul acestei „analize" Comitetul prezenta niște perspective de-a dreptul idilice pentru viitorul țărănimii și al țării întregi. Ei susțineau că „numai o proprietate cîștigată cu acest chip poate asigura fericirea cîștigătorilor ei, pentru că știind-o cîștigată prin munca și hărnicia lui, se lipește către dînsa cu toată dragostea, și știind-o cîștigată prin drumul legal, se face un om de ordin și adevărat apărător al legalității și al instituțiilor patriei sale, iar orice alte măsuri impuse și pripite nu pot aduce decît răsturnarea temeliilor celor mai principale ale societății și totodată căderea agriculturii"[18]. După cum se vede moșierimea nu urmărea altceva, decît să aducă și mai mult pe țăranul declarat liber, la discreția sa, vînzarea pămîntului fiind pentru moșier o chestiune ad-libitum. În același timp autorii memoriului omit să mai facă o precizare: cu ce bani puteau să cumpere țăranii acest pămînt.

În ultima parte a acestui act se trag o serie de concluzii în sensul celor prezentate mai sus, subliniindu-se încă odată dreptul de proprietate incontestabil al boierilor asupra pămîntului, ab antiquo, și lipsa oricărui drept de acest gen din partea țăranilor. Se prezintă totodată patru principii care să stea la baza viitoarei organizări a țării[19]. Între altele se preconiza ca Adunarea legiuitoare „în cea întîi a ei sesie să hotărască un termin în care relațiile dintre proprietarii de moșii și țăranii lucrători de pămînt, așezați pe ele, să se reguleze prin alcătuiri de bună voie". Această legislație urma să aibă la bază principiul „respectului proprietății și va privi și la stabilirea și la chipul viețuirii locuitorilor săteni, astăzi lucrători de pămînt"[20]. Raportul a fost pus la vot în ziua de 11 decembrie 1857 și au votat pentru: 13 deputați, au votat contra: 8 deputați, între care și M. Kogălniceanu și 4 s-au abținut[21].

În cadrul comitetului discuțiile au fost aprinse. S-au făcut mai multe propuneri, din care semnalăm:

Încă din ziua de 10 decembrie, Mihail Kogălniceanu prezenta o moțiune în cadrul Comitetului, în care se desolidariza de raportul redactat de majoritate pe care îl găsea ca necorespunzător, incompatibil „cu interesul și cu demnitatea noastră de boieri și de proprietari de moșii".

---

[15] *Ibidem*, p. 22—23.
[16] *Ibidem*, p. 24.
[17] În continuare se arătau avantajele pe care „O asemenea împroprietare de bună voie, pe care nimeni nu o împiedică, ci dimpotrivă toți o doresc a se întinde la cîți s-ar putea mai mulți [...]" *Ibidem*, p. 25.
[18] *Ibidem*, p. 25.
[19] *Ibidem*, p. 26—28.
[20] *Ibidem*, p. 28.
[21] *Ibidem*, p. 150.

De la început el subliniază că problema luată în discuție „este chestia cea mai grea care pînă acum s-a înfățoșat, nu numai în Adunarea ad-hoc, dară chiar în țară". Abordarea ei a adus mare îngrijorare atît în rîndurile moșierimii cît și în cele ale țărănimii. El subliniază că discuțiile purtate au dus, în final, la concluzia că ea nu este suficient de studiată. În acest context, orice soluție s-ar da ar fi pripită și nu ar face decît să sporească îngrijorarea.

Revenind la textul „încheierii" redactată de majoritatea comisiei găsește că pe de o parte „nu înfățișează chestia în adevăratele ei împrejurări", la care adăugîndu-se și cele referitoare la stil, menționate mai sus, ea este departe „a siguripsi proprietățile noastre, espunîndu-le la urele populare, prin sistematica tăgadă a drepturilor lucrătorilor de pămînt, ce le sînt închezășluite prin aceleași legi și așezăminte care închezășluesc și drepturile noastre de proprietari de moșii [. . .]". El subliniază că datoria acestor mari proprietari este de a înlătura orice motiv care ar putea provoca agitații în țară și de a face totul pentru liniștea publică. În final cere neadoptarea proiectului de încheiere, redactarea unei noi încheieri care să înlăture „atacurile" din petiția deputaților țărani împotriva drepturilor „de proprietari de moșii și demnității noastre de boieri" și, în final „amînarea de orice soluție"[22].

Întîmpinarea lui Kogălniceanu a stîrnit mai mult decît o furtună în rîndurile membrilor Comisiei. Cei ce au luat cuvîntul au fost:

1. Grigore Balș, care protestează vehement în contra afirmației din „Întîmpinare" cum că „proprietarii ar fi tăgăduit drepturile locuitorilor [. . .] zicînd însă că Comisia întunecă drepturile locuitorilor, se învinovățesc foarte grav membrii ei care nici au vrut, nici nu vreau să facă aceasta și de aceea de a doua oară protestez cu indignație".
2. C. Sturdza afirmă că „Din toată hîrtia nu văd alta decît o provocare la revoluție".
3. A. Botez-Forăscu cere respingerea moțiunii întrucît „învinovățește pe Comisie că lucrarea ei ar provoca revoluție în țară".
4. A. Aslan cere o copie după Moțiune pentru a arăta „care din noi este acela ce voește a tulbura liniștea obștească"[23].

În ședința a VII-a a Comisiei, D. Rallet a prezentat o propunere în care preconiza la punctul 1 „Desființarea răsplătirii prin lucru a pămîntului ce se dă locuitorilor, de proprietari" și rezolvarea întregii probleme a relațiilor dintre cele două clase într-o manieră care, pe de o parte, să nu jignească drepturile proprietarilor, și pe de altă parte să împace și interesele locuitorilor[24], toate fiind rezolvate de o viitoare lege.

---

[22] Cf. Moțiunea prezentată în comitetul marilor proprietari, prin care cere amînarea discuției asupra problemei relațiilor dintre țărani și proprietari. În: Mihail Kogălniceanu, *Opere III. Oratorie I, 1856—1864. Partea I 1856—1861.* Text stabilit, Note și comentarii de Vladimir Diculescu. Studiu introductiv de Dan Berindei, București, 1983, p. 75—76.

[23] *Ibidem*, p. 138 și urm.

[24] Cf. *Ibidem*, p. 15 și 147.

Propunerea aceasta a prilejuit marelui moşier, antiunionist înverşunat, Gr. Balş, una dintre cele mai vehemente, dacă nu chiar cea mai vehementă, respingere a propunerii locuitorilor[25].

În aceeaşi şedinţă, o minoritate a Comitetului a venit cu o propunere redactată în termeni ponderaţi, meniţi să calmeze întrucîtva spiritele. La punctul 6, care, după părerea noastră exprimă miezul propunerii, se afirmă că „trebuie a combina neputinţa în care ne aflăm, ca Adunare consultativă, de a face legi într-o chestie care pentru noi, mai ales, s-ar cuveni să facă obiectul unor studii serioase, căci chiar în alte staturi [...] o asemenea reformă a trecut prin măsuri tranzitorii fără a se pripi; Că o măsură silnică şi nechibzuită poate paraliza agricultura, fără a aduce o reală îmbunătăţire în starea locuitorilor..." Iar la punctul 8 se arăta „Că în această chestie mai cu osebire trebuie a se lua dispoziţii uniforme cu ţara soră [...]"[26]. În final propunerea sintetiza problema în 3 puncte, care coincid cu propunerile lui D. Rallet. A fost semnată de 11 membri, între care şi M. Kogălniceanu şi D. Rallet.

O opinie separată în cadrul Comitetului a prezentat şi C. Roset Teţcanu. El caută să justifice gradul de exploatare şi de asuprire a ţărănimii clăcaşe prin evoluţia economică şi politică prin care a trecut Moldova. El arăta că „[...] în vremi cînd pămîntul şi chiar productul n-aveau mai nici un preţ, nu se cerea o răsplătire mare din partea aceluia căruia erai bucuros să-i dai oricît pămînt să se hrănească, şi el să-ţi dee ceva, cît de puţin măcar. Aceste alcătuiri... sporeau mai în însărcinarea muncitorilor... precum şi pămîntul şi productul se scumpiau; aceasta-i soarta omului ce cumpără şi a celui ce vinde". După cum se vede, pentru marele boier totul nu-i decît chestiune de fatalitate.

Sursa nedreptăţii nu este în altceva decît într-un lung şi neîntrerupt lanţ de abuzuri care „[...] au fost aşa de tolerate a se aplica acelui mai slab, încît porniau chiar de la guvern"[27]. Dacă n-ar fi fost aceste abuzuri, după părerea moşierului, totul ar fi fost în cea mai perfectă armonie pentru că sîntem o ţară „în care mai toţi locuitorii de orice clasă, nu sînt de natura lor răi, dar *numai nedreptăţile de pe din afară*

---

[25] Dăm în extenso acest text el constituind după părerea noastră un punct de vedere exprimat făţiş, plin de cea mai puternică ură a unui moşier faţă de ţărani: „Propunerea locuitorilor atacă nu numai tot ceea ce este proprietar, ci şi pe strămoşii proprietarilor de astăzi, pe care îi atacă în cinstea şi dreptul lor. Pe lîngă aceasta ea are tendinţe răsturnătoare ordinului social de astăzi. Raportul comisiei dovedeşte că imputarea atingătoare de duhul răsturnător nu se cuvine a se lăsa asupra locuitorilor, ci asupra compuitorilor [petiţiei, n.n.] şi arată drepturile ce avem, şi arată că expresia „răscumpărarea boierescului" este răsturnătoare ordinului social [...] propunerea d-lui Rallet nu constatează îndestul drepturile proprietarilor şi nu refutează aserţiile false din propunerea locuitorilor". *Ibidem*, p. 148.

[26] *Ibidem*, p. 28.

[27] După părerea vorbitorului „Domnul învoia abuzurile pentru că le suferea şi el de la alţii; boierii le sufereau, proprietarii mai mici le sufereau, şi, în sfîrşit, povara cea mai grea pica adeseori pe partea cea mai slabă, adică pe clasa muncitorilor de pămînt, căci toţi ceilalţi ce sufereau mari nedreptăţi prin abuzuri, se mai despăgubeau ceva, cu acele ce făceau şi ei pentru alţii; iar muncitorul de pămînt, fără nici un soi de asemenea privilegiuri, n-avea nici un chip de a se mai despăgubiri şi el la cineva [...]", *Ibidem*, p. 31.

venite lor neîncetat, i-au adus în trista stare de a se face împilători și împilați"[28] (sublinierea noastră). În continuare arată cît de „fericiți" au fost proprietarii cînd au votat anularea privilegiilor, „supunîndu-ne înșine cu veselie la toate greutățile de o potrivă cu cel slab, numai ca să putem întări iubita patrie și să scăpăm și de corupțiune de pe din afară"[29].

În final, după prezentarea acestui tablou idilic el propune desființarea clăcii, împroprietărirea țăranului cu 15 prăjini loc de casă și grădină, iar în rest transformarea lui în arendaș pe pămîntul moșierului, în condițiile de liberă înțelegere ce vor fi reglementate de o viitoare lege[30]. Aceste propuneri coincid perfect cu cele făcute de C. Rosset în ziua de 11 decembrie 1857 și combătute în primul rînd de M. Kogălniceanu, care arată că dacă s-ar accepta cele propuse, ar însemna a se schimba actuala „șerbire", recunoscută și de C. Rosset ca existînd asupra proprietății, cu o alta. Lascăr Catargiu, prezentîndu-se ca reprezentant al marilor moșieri din ținutul Covurlui, declară că prin propunerea făcută, s-ar expropria proprietarii și totodată protestează împotriva afirmației lui M. Kogălniceanu conform căreia la ora aceea pe moșii ar fi existat o șerbire. Acestui protest i s-a alăturat și Gr. Balș. C. Teriachiu respinge și el propunerea, întrucît recunoaște drept de proprietate pentru țărani asupra celor 15 prăjini pentru loc de casă și grădină. Aceasta „este dară o jignire a proprietății pe care noi, deputați ai proprietarilor mari, [...] nu o putem admite"[31].

În cursul lunii noiembrie 1857 plîngerea țăranilor a fost dezbătută și în Comitetul de deputați al micilor proprietari. O bună parte și dintre aceștia vin cu niște soluții mai ponderate. În general sînt soluții de compromis, care nu rezolvă sub nici o formă problema[32].

În ziua de 18 decembrie discuțiile s-au reluat în cadrul plenar. Seria a fost deschisă de C. Roset-Țețcanu. De la început anunță că va apăra și proprietatea și munca țăranului — punctul de vedere al întregii moșierimi. De asemeni recunoaște că singura cale de „întărire a unui stat" este aceea de a face din locuitor, proprietar de pămînt. Dificultatea cea mare, după părerea moșierului, este găsirea drumului cel drept „ca îmbunătățind soarta unei clase, să nu înstrîmbăm de tot pe a altora". În continuare susține că dacă s-ar face o împroprietărire fără despăgubiri, „s-ar ataca proprietatea, s-ar pune un princip care ar ataca toate principurile ce țin societatea în legătură și bună armonie". Este, după cum ușor se poate vedea, un punct de vedere tipic feudal — moșia reprezintă temelia societății.

Nu se arată de acord nici cu soluția de a obliga pe proprietar să vîndă țăranului anumite suprafețe de pămînt, pentru că, după opinia lui, pentru unul ar fi o vînzare silită, iar pentru celălalt o cumpărare silită. El lasă să se înțeleagă că țăranul român, în mare majoritate, nu este suficient de evoluat pentru cumpărare, arătînd că numai „Acel ce

[28] Idem.
[29] Idem.
[30] Idem.
[31] Pentru toate aceste discuții *Ibidem*, p. 15 și 140.
[32] *Ibidem*, p. 33 și urm.

este harnic, cu virtute trupească, cu talente și înțelepciune, cumpără". El vede în acești țărani ființe care nu au însușirile enumerate, „ci din contră leneș, desfrînarea, slăbiciunea trupească, nesocotința", și această ființă „vinde și pierde totul". Țăranul care face parte din această categorie „este un om osîndit, ori de la natură, sau din reaoa sa creștere, a trăi pentru totdeauna în atîrnare de altul, prin urmare nu-i chip de a face pe așa o ființă să cumpere vre un lucru, cînd ea nu poate mai întîi a ține ceva [...]". În condițiile date, C. Roset-Tețcanu, considera că majoritatea țăranilor au înclinații mai mult de a vinde, decît de a cumpăra[33].

Soluția pe care o preconiza era desființarea boierescului și eliberarea țăranului, darea în folosință fostului clăcaș prin liberă tocmeală, a unor suprafețe de pămînt care să nu depășească 2/3 din moșie, pe timp de 12 ani. Suprafața ce se putea astfel arenda ar fi urmat să varieze între 4 și 6 fălci + 15 prăjini loc de casă și grădină. În răstimpul acesta, dacă țăranul, devenit om liber, găsea în altă parte să cumpere pămînt, el se putea muta. Soluția avea o serie de „avantagii" între care și pe acela că ar aduce „în de obște buna armonie între felurite clase de oameni". Scopul acestei „reforme", care, așa cum o vede marele moșier, nu ar face altceva decît să-l facă pe țăran și mai mult dependent de stăpînul moșiei, nu ar fi altul decît acela de a aduce „armonia socială" între marele exploatator și exploatat.

Termenul foarte lung, de 12 ani, era preconizat tot din „grija pentru țăran". El ar fi avut un rol educativ; era un răstimp în care țăranul acesta arendaș „se învăța a fi și el stăpîn pe lucrul său drept, ca posesor, și după aceea va dori mai cu mare aprindere a se face proprietar vecinic". Proprietatea realizată cu atîta chin va fi mai bine prețuită. A fi împroprietărit acum, după părerea vorbitorului, nu i-ar aduce țăranului nici fericire și nici nu putea să țină mult „pentru că, așa-i omul, cînd cîștigă un lucru cu înlesnire, asemenea îl pierde"[34]. Pentru marele proprietar exploatarea, timp de cîteva veacuri, a generațiilor de țărani aserviți, nu avusese nici un rol educativ, nu influențase cu nimic sufletul acestor obidiți. Totul urma să înceapă acum, deși recunoaște că prin munca aceasta „trăiesc mari și mici, trebnici și netrebnici, în sfîrșit toți"[35].

În continuare a luat cuvîntul Gr. Balș, care vorbește nu numai ca mare moșier conservator, dar și ca membru al Comisiei care a redactat raportul. De aceea el apără întreaga lucrare, atît în ceea ce privește stilul în care a fost redactată, cît și fondul. În numele comisiei susține că „în tînguirea locuitorilor... predomină un duh comunist și idei subversive". Că ea n-a fost elaborată de săteni, ci de către persoane care au urmărit „de a descrie, pe de o parte, înaintea Europei, clasa boierilor proprietari, ca o clasă de tirani, împilători norodului, iar pe de altă parte, a dovedi Europei că din pricina unei asemenea împilări, norodul nostru este în adevăr prelucrat de idei subversive [...]"[36].

---

[33] *Ibidem*, p. 130—132.
[34] *Ibidem*, p. 60—61.
[35] *Ibidem*, p. 62—67.
[36] *Ibidem*, p. 69.

Revenind la moțiunea lui M. Kogălniceanu, o consideră o acțiune „machiavelică" ce ar urmări recunoașterea unui drept de proprietate din partea țăranului aservit, asupra pămîntului. În realitate, Comisia marilor proprietari a zis că „locuitorii n-au nici o umbră de proprietate". El a protestat de asemeni împotriva expresiei de „răscumpărare a boieresculuí", întru cît ea nu urmărește altceva decît „de a dezbrăca pe proprietari de dreptul lor, de pămîntul cumpărat de dînșii cu bună credință"[37]. Pornind de la această premiză marele moșier face o întreagă echilibristică de logică. El afirmă că nimeni nu poate cumpăra ceva ce îi aparține, în cazul de față munca, ce aparține țăranului prin natura ei. Dacă vrei să cumperi, cumperi ceva ce aparține altuia, în cazul de față pămîntul, care aparține boierului[38]. Analizînd afirmațiile după regulile logicii, premisa de la care pornește raționamentul fiind falsă, în mod normal și concluzie la care se ajunge este falsă.

Combate de asemeni afirmația că în țară ar exista agitație între țărani. El afirmă că „[...] locuitorii săteni pretutindenea așteaptă cu cea mai mare liniște îmbunătățirea soartei lor fără să viseze că pămîntul ce proprietarul le dă de hrană este al lor [...]". După aceea prezintă, într-un tablou „dramatic" viitoarea situație a proprietarilor care s-ar vedea despuiați de pămînt „rodul muncii" lor și „viitorul copiilor" lor, fără să primească o despăgubire corespunzătoare cu valoarea reală a pămîntului.

Adresîndu-se deputaților țărani caută să le arate în mod demagogic că ei nu sînt decît niște victime ale celor ce îi incită împotriva proprietarilor, care sînt singurii ce le vor binele. În încheiere le recomandă (țăranilor) să cerșească pur și simplu bunăvoința proprietarilor și atunci vor ieși mai cîștigați[39].

Cuvîntarea aceasta reprezintă punctul de vedere cel mai conservator și reacționar din cîte s-au prezentat în această problemă în cadrul discuțiilor din Divanul ad-hoc al Moldovei.

Anastasie Panu, luînd cuvîntul, caută să aducă discuția la un drum de mijloc. De la început se postează pe poziția că problema reprezintă „o chestiune de viață și de viitor pentru nația română", și ca atare socoate că nu este suficient de studiată. Necesitatea „îmbunătățirii soartei

[37] *Ibidem*, p. 71.
[38] *Ibidem*, p. 71—72.
[39] *Ibidem*, p. 73—74. Dăm citatul integral întrucît ni se pare că el dezvăluie, fără vreo posibilitate de tăgadă, adevăratele sentimente pe care marea majoritate a marilor proprietari le aveau față de țărani: „...Spuneți-mi un singur lucru; cînd un argat al vostru ar veni la stăpînul său și i-ar zice: „Plugul tău cu patru boi se cuvine să fie al meu, fiindcă de atîta vreme și cu atîta sudoare eu am muncit cu dînsul și ți-am făcut pîine de ai vîndut și răsvîndut, și eu tot n-am nimica". Ce ar răspunde stăpînul argatului? Așa-i că i-ar zice: „Ți-am plătit hacul, nu-ți mai sînt dator cu nimica". Dar dacă, dimoptrivă, acel argat ar veni la stăpînul său și i-ar zice: „Bădișorule te-am slujit mulți ani cu credință; vreau acuma să mă căsătoresc, ca să mă odihnesc la casa mea; însă n-am cu ce. Dă-mi „ce te-ar lăsa inima ca să cunosc și eu că te-am slujit și să te pomenesc cît voi trăi". Așa-i că atuncea stăpînul, deși nu-i va da plugul cu patru boi, însă îi va spune: „Dute, măi, și ia o pereche de viței ce sînt în ocol, și te hrănește cu dînșii cît te va ajuta Dumnezeu". — Textul este de o sinceritate și brutalitate ne mai întîlnite la nici un vorbitor de pînă acum.

locuitorilor săteni" găsește că este unanim recunoscută. Condamnă atît petiția țăranilor „pentru tendințele răsturnătoare" și condamnă în același timp și răspunsul proprietarilor. Soluția problemei, așa de importantă, nu trebuie improvizată. Ca atare susține amînarea și o studiere serioasă. Cu toată poziția sa, cu tendințe moderate, A. Panu revine la poziția moșierilor care „văd în marea proprietate temelia societății"[40]. El susține necesitatea îmbunătățirii situației țărănimii, dar într-o soluție care să nu afecteze sub nici o formă această „temelie", deci practic imposibilă. Această soluție ar urma să fie găsită ulterior.

În ziua de 19 decembrie 1857 s-au pus la vot toate propunerile prezentate atît în Comisia proprietarilor mari cît și în cea a micilor proprietari; nici una nu a întrunit majoritatea. În final, Mitropolitul, care prezida ședința Divanului, a anunțat că toate vor fi trimise Comisiei internaționale[41].

Din cele arătate mai sus se poate vedea că în Moldova, si foarte probabil că și în Țara Românească, marea moșierime era împărțită în mai multe grupuri, în ceea ce privește cauzele situației și „rezolvarea" problemei țărănești. O sinteză a acestor soluții a fost făcută de către N. Istrate, într-o broșură tipărită în 1857 la Iași, prefațată de Gh. Asachi. Atît autorul cît și prefațatorul, figuri proeminente antiunioniste[42].

Autorul lucrării pornește de la ideea că situația țărănimii din Moldova este bună. Dacă sînt și cazuri în care ea lasă de dorit, vinovați sînt arendașii, care de multe ori sînt străini „[...] vestiți pentru lăcomia lor". Vinovat este și guvernul și ocupațiile străine, care au cerut și cer de la țărani prestații împovărătoare, la care se adaugă abuzurile organelor administrative facilitate de lipsa unei legi care să reglementeze administrația rurală. Starea proastă el o explică și printr-o serie de factori economico-sociali cum ar fi „înmulțirea mașinilor de velniți, care pe de o parte înlesnesc lărgirea beției și pe de alta ard o mare cantitate de producte spre scăderea exportației, și prin urmare a înavuțirii țării". În aceeași categorie de cauze încadrează și „lăcomia de cîștig a crîșmarilor jidovi de pe la sate, adevărate lipitori, sugătoare a săteanului, care necontenit îl atrag la beție, nenorocindu-l și moralicește și fizicește și materialicește". În realitate, după părerea noastră, autorul caută să abată atenția de la adevăratele cauze. Acestea trebuiesc căutate în situația de mizerie a țăranului clăcaș, *unii* dintre aceștia căutîndu-și o alinare iluzorie în beție. O altă rezervă ținem să facem, în sensul că

---

[40] „Proprietatea, domnilor, este sfîntă. Ea este mai veche și mai presus decît toate legile, decît toate constituțiile. Ea triumfa de orice atacuri, de orice încercări nebune și criminale. Ea este temelia mai tare decît granitul și nepieritoare, căci Dumnezeu a dat-o societății, și a lăsat-o spre bază și putere, tuturor generațiilor care se petrec pe pămînt". *Ibidem*, p. 75—80.

[41] *Ibidem*, p. 99.

[42] N. Istrati, *Cvestia dintre proprietarii de moșii din Moldova cu locuitorii lucrători de pămînt observată din mai multe puncte de vedere*, Iași, Tipografia Institutului Albinei, 1857, 49 p. În prefața făcută de Gh. Asachi, acesta își însușește și susține punctul de vedere și concluziile autorului. N. Istrati a fost ales deputat în primele alegeri pentru Divanul ad-hoc, dar la a doua alegere nu a mai reușit.

situațiile nu trebuiesc generalizate, așa cum lasă să se înțeleagă, N. Istrati.

În sfîrșit, o ultimă cauză, cu care ne declarăm și noi de acord, o constituie ignoranța „în care lîncezește săteanul" datorită lipsei de școli sătești[43]. După cum se vede, după părerea conservatorului moldovean, de situația nenorocită a unei mari părți din țărănimea clăcașă este vinovată toată lumea, în afară de marele proprietar, principalul beneficiar al muncii acestui țăran, deci principalul ei exploatator.

Luînd în discuție opiniile care circulau cu privire la formula cea mai bună de rezolvare a problemei țărănești, el le grupează în cinci categorii.

Un prim grup de moșieri susținea că nu este nevoie de nici o schimbare, deci „A rămîne și pe viitor în starea normală de astăzi". Acestora le opune afirmația unui alt grup de moșieri, care susțin că așa ceva nu mai este posibil „pentru că nu iartă duhul veacului". Sistemul de relații țăran-moșier, în vigoare la acea dată „a înlesnit abuzuri și asupriri, și ca atare el trebuie înlăturat".

Un alt grup susține „A lăsa pe sătean stăpîn pe proprietatea sa, adecă pe muncă", cu alte cuvinte a anula orice obligații reciproce între cele două clase. După opinia autorului această soluție ar transforma țărănimea într-o masă de vagabonzi, ceea ce ar duce la ruinarea agriculturii și ar sărăci țara.

A treia grupare o reprezintă cei ce preconizează „A împroprietări săteanul prin răscumpărarea boierescului". Această ideie o califică drept „sofismă, căci săteanul [...] nu are nici o îndatorire de lucru, nu are nici un boieresc, și prin urmare nu are din care povară a se răscumpăra". Claca pe care o prestează nu este altceva decît chiria pentru pămîntul luat în folosință.

În ceea ce privește formula „A se împroprietări săteanul fără vătămarea principiului proprietății" este găsită de asemeni nesatisfăcătoare. Realizarea ei s-ar putea atinge numai prin cumpărarea pămîntului. Această cumpărare s-ar putea face pe două căi: 1. Cumpărare prin bună înțelegere între țăran și moșier, sau 2. cu „Prețăluiri" făcute de guvern „asupra pămîntului destinat a se cumpăra de săteni". Indiferent ce formulă s-ar adopta, consecința pe care o vede ca sigură ar fi fost că „Noii proprietari săteni, ușurați de îndatorirea și de nevoia lucrului pentru a-și agoni[illegible] pămîntul de hrană, vor întrerupe de o dată, pe un șir de ani, chiar însuși cultivarea pămîntului lor [...] iar noi, iar satele noastre vom trebui să emigrăm acolo unde va fi pîinea". Dar chiar în cazul în care țăranul și-ar cultiva lotul său, ar rămîne totuși necultivat pămîntul moșierului. Moșierul nu ar angaja nici muncă salariată din două motive: 1. pentru că „toți ș-ar avea partea lor de pămînt și nimeni munca de vînzare" și 2. pentru că „fiind pățit" cu obligativitatea de a vinde pămînt țăranilor de pe moșie, moșierul „se va feri, cu drept cuvînt, de a mai aduce și în viitoriu oameni streini în țară și a-i oploși iarăși pe moșia sa". Suplinirea forței de muncă cu mașini, nu o vede posibilă, din cauza lipsei unei industrii siderurgice care să permită confecționarea

[43] *Ibidem*, p. 5—6.

de piese de schimb. În încheierea comentariului la această soluție, autorul își exprimă, fără temei, grija că odată împroprietărit, săteanul s-ar putea să se lenevească și să-și piardă lotul primit, punînd astfel premisele unui proletariat sătesc, în care el vede o mare primejdie socială, întrucît nouă „ne lipsesc fabricele și întreprinderile care pe aiurea ocupă o mulțime de lume". În concluzie, la acest punct, putem afirma că N. Istrati este împotriva oricărei împroprietăriri, punct de vedere care coincide întrutotul cu cel al moșierimii conservatoare reprezentată în Adunarea ad-hoc de Gr. Balș.

Al cincilea grup de moșieri erau cei care preconizau „A se legiui un termin pentru alcătuiri de bună voe între proprietari și țărani". Este singura soluție pe care o găsește acceptabilă, dar cu condiția de a se găsi o formulă prin care să se împiedice plecarea țăranilor de pe o moșie pe alta în scopul de a „impune munca lor pe prețuri mari", în detrimentul moșierilor[44].

În final lucrarea prezintă și unele propuneri originale care, după părerea autorului, ar rezolva problema țărănească. Acestea în esență ar fi următoarele:

1. Eliberarea țăranului de ori ce obligații față de stăpînul moșiei.
2. Împroprietărirea lui cu 10 prăjini, loc de casă și grădină, în schimbul unui embatic moderat.
3. Păstrarea imașurilor sătești existente, cu despăgubire pentru stăpîn, din partea sătenilor.
4. Desființarea monopolurilor boierești fără „să se atingă dreptul de proprietate a proprietarului".
5. Obligativitatea pentru proprietar a da gratuit locul pentru o piață, pentru cimitir, pentru casa de județ sătesc, și pentru drumurile și ulițele necesare.
6. Proprietarul să fie obligat a face o biserică pentru fiecare sat de minimum 50 de familii.

Acestea realizate, ar avea pentru sătean următoarele avantagii: săteanul devine om liber, cu locuință statornică, cu posibilitatea de a realiza cele necesare pentru întreținerea întregii familii și s-ar evita transformarea sa într-un vagabond („rătăcitor"). Aceasta ar fi o poziție mai avantajoasă decît cea a consăteanului său care s-a strămutat la tîrg, unde plătește un embotic mai mare. De asemeni ar avea avantajul imașului în apropierea casei, posibilitatea, eventual, de a-și cumpăra pămîntul de care ar avea nevoie, precum și pe aceea de „a-și vinde munca pre cît îl vor erta mijloacele sale, unde însuși va voi".

Proprietarul, la rîndul lui, ar avea și el o serie de avantagii: Siguranța proprietății, cîștigă arendași („posesori") pe moșie, pentru pămîntul ce va avea de arendat, și brațe de muncă pentru muncile ce va voi să le facă în bani. De asemeni, nu se va mai feri să aducă, colonișți străini pe moșie, mărindu-și satul. În felul acesta s-ar ridica piedicile existente pentru învoieli libere[45].

---

[44] *Ibidem*, p. 14—20.
[45] *Ibidem*, p. 24—28.

În fond, prin propunerile sale N. Istrati, nu urmărește altceva decît să transforme pe moșier în proprietar absolut asupra pămîntului, eliberat de orice fel de obligații, și pe țăran, devenit „om liber", prin condițiile pe care i le creează, într-o ființă lăsată la discreția absolută a acestui nou tip de proprietar. Totodată prin aceasta îi asigură în total forța de muncă de care el are nevoie, în condițiile cele mai avantajos posibile.

În final se vine și cu cîteva propuneri, care după opinia sa, ar avea rolul de a asana racilele de natură socială.

Prima, pe care o prezintă, este înființarea în toată Moldova a 64 școli sătești (numărul, după părerea lui, ar fi suficient). În aceste școli, însă, cunoștințele trebuiesc predate de așa natură, încît la absolvire copiii să nu-și părăsească satele — deci să nu lipsească pe moșier de brațe de muncă.

A doua propunere este ca să se instaureze un control riguros asupra pregătirii școlare a preoților, care în final să nu se transforme mai curînd în apostoli politici, decît în apostoli ai bisericii[46]. Desigur că este o aluzie la atitudinea prounionistă pe care a avut-o majoritatea clerului.

Într-o altă propunere recomanda ca, cel puțin la sate, să se ridice dreptul evreilor de a face comerț cu articole alimentare și băutură.

Totodată se cerea înlăturarea „beilicurilor publice" (munca pentru stat) și modul împovărătoriu al lucrării șoselelor".

Ultimele două propuneri merită a fi remarcate: — Cere înființarea de ferme model în țară, așa de necesare într-o țară agricolă. Cea de a doua propunere recomanda înființarea unei turnătorii de fier în Moldova care să permită o înlesnire a introducerii de mașini agricole.

Pentru curmarea abuzurilor se cere înființarea la sate a unei administrații bine organizate.

Lucrarea, după cum se vede, coincide din punctul de vedere al concluziilor cu cele spuse și de Gr. Balș, exponentul extremei celei mai conservatoare a moșierimii.

Gh. Asachi, care este și prefațătorul lucrării, o prezintă în ziarul său „Gazeta de Moldavia", ca fiind, din punctul de vedere al soluției preconizate „singura putincioasă a îmbina dreptul cel sfințit al proprietarului de pămînt, cu dreptul nu mai puțin natural al săteanului". Tot în acest sens se pronunța și „Gazeta Levantului" care găsea că „N. Istrati este singurul care a dezlegat această chestie importantă în un mod de a îmbina toate drepturile și toate interesele în folosul stării de față și a viitorului"[48].

---

[46] În caz contrariu, arată el, mulți proprietari ar ajunge „a prefera mai bine să-și închidă bisericile, decît să cheltuiască în ținerea de preoți dispuși, la ocazie, a purta cocarde sau alte semne semnificative, neobicinuite pînă acum la noi în țară a se vedea mai cu samă purtate de către ai noștri părinți sufletești". *Ibidem*, p. 28—30.

[47] *Ibidem*, p. 30—31.

[48] Cf. *Gazeta de Moldavia*, 1858 (XXX), p. 5; apud *Bibliografia analitică a periodicelor românești*, vol. II_2, p. 568.

Idei foarte asemănătoare circulau în epocă și în Țara Românească. În 1858 apare un articol în ziarul „Dîmbovița", în care autorul este, evident, partizan al intereselor moșierești. El contestă că dreptpurile de proprietate ale moșierimii din ambele Principate ar fi fost obținute prin abuzuri și „vînzarea forțată a micilor proprietăți țărănești". El susține că starea materială a țărănimii ar fi fost bună, „elogiind pretinsa mărinimie a proprietarilor", și combate ideea împroprietăririi. Pentru a aduce unele îmbunătățiri vine cu ideea de a le ușura sarcinile față de stat, egalitatea socială, și unele modificări la legea din 1851, în special la art. 144 privind strămutarea țăranilor și încheierea învoielilor agricole"[49].

În vara anului 1858 se semna Convenția de la Paris (7/19 august). Un interes deosebit, pentru problema pe care o urmărim, prezenta art. 46. Aici se prevedea, între altele, și desființarea tuturor privilegiilor de clasă, precum și revizuirea grabnică a legislației care reglementa raporturile dintre proprietarii pămîntului și cultivatorii lui, în vederea îmbunătățirii situației țăranilor[50].

Situația în țară devenea alarmantă. La București, Consiliul administrativ extraordinar înaintează Adunării legislative un raport pe care, în prealabil, îl înaintase Domnitorului. În el se înfățișa starea deplorabilă a țărănimii și se preconizau condițiile în care urmau să se reglementeze pentru anul în curs relațiile la care se referea Convenția de la Paris. Pe acest raport Cuza pusese rezoluția de a se înainta cît mai grabnic, spre dezbatere, Adunării.

Este de remarcat faptul că în articolul 2 al instrucțiunilor propuse se vorbește de cazurile în care nu s-a putut ajunge la învoieli între propietari și țărani, și de cele în care țăranii nu au acceptat propunerile proprietarilor. De asemeni prezintă interes deosebit și articolul 5 din care se arată clar că prin sate se „preumblau" persoane ce semănau „de față sau prin taină, vorbe și povățuiri vătămătoare siguranții proprietății și ordinului public". Asemenea persoane urmau să fie prinse și deferite justiției.[51] Raportul s-a luat în discuție în ziua de 5 martie 1859. Cu acest prilej D. Ghica are o intervenție foarte dură la adresa deputaților foști fruntași ai revoluției de la 1848, în frunte cu Ion Brătianu. Acuză pe acești deputați a fi avut un punct de vedere necorespunzător, atunci, în ceea ce privește problema agrară; susține că este incompatibilitate „între un om care a prejudecat chestia proprietății [atunci, n.n.] și a i se încredința regularea acelei chesti [astăzi n.n.]". El cere ca Adunarea să atragă atenția Domnitorului Cuza asupra acestei „incompatibilități" pentru „ca să exerseze activitatea și inteligența lor în alte ramuri, pînă cînd se va regula chestia proprietății. Aceasta întrucît, după părerea sa, atîta timp cît acest grup va constitui în Cameră „o majoritate sistematică" care „ar sta în veci compactă și ar paraliza orice

[49] Cf. ziarul *Dîmbovița*, I, 1858, p. 25—26; 30—31; 34—35; 38—39; 42—43; 47; 51—52; 54—55. Vezi și *Bibliografia analitică*... vol. II, p. 564.
[50] Cf. *Acte și documente*..., vol. VII, p. 311.
[51] *Acte și legiuiri*... p. 181—183.

lucrare, chiar în chestiile naționale".[52] Discuțiile au continuat și în ziua următoare. Cu acest prilej prințul D. Ghica propune ca chiar acolo unde țăranii au respins condițiile puse de proprietari cu prilejul tocmelilor agricole ,să nu se țină seamă de respingere și să le considere ca acceptate.[53] În sprijinul punctului de vedere al lui Dimitrie Ghica a venit și deputatul Cernătescu care compară pe proprietarul moșiei cu proprietarul unei case, iar pe țărani cu chiriașii acelei case. În final el conchide că „precum proprietarul de casă poate depărta pe chiriașul său cînd acesta nu se supune la condițiile contractului, asemenea și proprietarul moșiei poate depărta pe țăran, mai adăogînd că țăranul care șade cu sila pe moșie se poate privi ca călcător de lege".[54] Este un țel pe care îl urmăreau toți moșierii, majoritatea însă susținîndu-l în mod voalat.

Cînd s-a pus în discuție articolul 5 din Jurnalul Consiliului administrativ a luat cuvîntul și Barbu Catargiu, figura politică cea mai proeminentă a moșierimii din Țara Românească. El susține luarea de măsuri în contra „acelor înveninați care prin bîrfelile lor voesc să arunce țara într-o adîncă propastie". El răspunde și lui Sc. Voinescu, deputatul care în aceeași ședință arătase că sînt în țară multe locuri unde învoielile sînt foarte apăsătoare pentru țărani.[55] Marele moșier respinge în modul cel mai categoric această afirmație: „... fiindcă știu că nu poate fi un proprietar așa de nemernic încît să ceară de la locuitorii săteni niște astfel de condiții". În continuare susține că din contră, la noi în țară proprietarii sînt interesați să țină pe țărani pe moșiile lor. De aceea el li se adresează cu largheță țăranilor spunîndu-le: „Uite țara, cultiv-o cu brațele tale". În final, revine la idealul nemărturisit direct al moșierimii: în cazul în care învoielile propuse de moșier i se par țăranului prea apăsătoare, acesta din urmă nu are decît să se mute pe moșiile statului, unde este bine primit.[56]

Pe baza votului primit în ziua de 15 martie 1859, la 18 martie ministrul de interne N. Golescu trimitea tuturor prefecților din Țara Românească, o circulară din care reiese că în multe cazuri țăranii, deși refuzaseră să accepte condițiile puse de moșieri pentru încheierea de noi învoieli, totuși ei au continuat să-și muncească loturile. În acest caz, se spune în circulară, să fie obligați țăranii să-și achite îndatoririle după regimul anului precedent. Dacă în cursul anului 1859 nu se vor legifera obligațiile ambelor părți, pentru anul 1860, trebuiau neapărat încheiate învoieli noi. În încheiere circulara preciza: „Iar dacă nici după aceasta nu vor voi a se învoi, ei să se strămute pe alte proprietăți, sau nestrămutîndu-se se vor supune, fără a li se mai asculta vreun pretext, la răspunderea drepturilor proprietății, întocmai după condițiile ce s-ar depune proprietarii în anul 1859".[57]

---

[52] *Ibidem*, p. 183—184. Pe acest tărîm se iscă o puternică polemică cu Ion Brătianu, care a făcut ca ședința să devină furtunoasă.
[53] *Ibidem*, p. 188.
[54] *Ibidem*, p. 189.
[55] *Ibidem*, p. 197.
[56] *Ibidem*, p. 199.
[57] *Ibidem*, p. 205.

După cum ușor se poate vedea, moșierii și-au impus punctul de vedere.

În Moldova s-a menținut legea cea veche. În ambele țări, nemulțumirea din rîndul țăranilor era în creștere. În ambele țări se fac eforturi de a liniști spiritele, pentru că orice izbucnire violentă ar fi dus la periclitarea Unirii. Totul trebuia să rămînă „statu quo" pînă la votarea unei legi noi, care să reglementeze situația. Între timp Mihail Kogălniceanu, ajuns președinte al guvernului în 30 aprilie 1860, la 3 mai, a dat o circulară către prefecți, tot el fiind ministru de interne, prin care în primul rînd interzice folosirea bătăii ca mijloc de constrîngere a țăranilor. În aceeași circulară se subliniază necesitatea imperioasă de a se legifera îmbunătățirea soartei țăranilor. Pînă atunci cere să se respecte rigurozitate așezămintele în vigoare.[58]

Într-o altă circulară ministrul moldovean arăta prefecților că atmosfera de agitație din țară este provocată și întreținută de două categorii de oameni „de o potrivă de primejdioși":

Propagandiștii, care sub pretext că lucrează pentru reforma socială întărită poporul, provoacă intrigi, și prin aceasta nu fac decît a îngreuia mai mult această reformă, cerută de Convenția de la Paris, și

Impilatorii care, împuind locuitorilor muncă și îndatoriri peste cuprinderea așezămîntului și a legiuitelor învoieli, cari maltratîndu-i contra legii și a demnității omenești, provoacă pe locuitor la ură și dușmănie..."[59] Ambele categorii trebuie pedepsite cu aceeași asprime. Probabil că după exemplul său, Dumitru Brătianu, ministru de interne în Țara Românească, în guvernul prezidat de Nicolae Golescu, a dat la rîndul lui, în 17 iunie același an, o circulară către prefecți prin care interzicea și în această țară pedeapsa cu bătaia.[60]

În această atmosferă de efervescență socială, la 23 iulie 1860, Comisia centrală de la Focșani a luat în discuție proiectul de lege rurală. Este un alt moment important în evoluarea problemei.[61]

Din cele arătate mai sus reies clar cîteva concluzii:

Moșierimea din ambele țări urmărea același scop, cu aceleași argumente.

În pirmul rînd se nega orice drept și orice îndreptățită pretenție de proprietate asupra pămîntului pentru țărănimea clăcașă. Singura persoană care poate să revendice acest drept este moșierul. El a dobîndit moșia pe căi absolut legale. Orice atac la adresa dreptului de proprietate

---

[58] În circulară se preciza: „[...] veți apăra dar pre muncitorii de pămînt despre orice asuprire, despre orice silnică îndatorire peste cuprinderea așezămîntului sau a legiuitelor învoieli și veți avea recurs la asprimea legilor pentru nemijlocita pedepsire a asupritorilor, oricare ar fi ei. Însă pre cît veți avea a apăra pre țărani, pre atîta veți privighea ca ei să-și îndeplinească îndatoririle ce li sînt prescrise prin legea actuală", Mihail Kogălniceanu, *Op. cit.*, p. 392.

[59] *Acte și legiuiri...*, p. 210—212.

[60] *Ibidem*, p. 208—210.

[61] În legătură cu unele aspecte ale problemelor prezentate pînă aici vezi și studiile: Dan Berindei, *Trăsături definitorii ale începuturilor procesului de constituire a statului român modern.* În „Revista de istorie" nr. 1/1984, p. 3—12; și Grigore Chiriță, *Condiția politică a țărănimii în epoca Unirii. Contribuția ei la crearea României moderne (1856—1866). (I).* În „Revista de istorie" nr. 1/1984, p. 13—28; (II) *Ibidem*, 2/1984, p. 149—166. Tot aici vezi și o bogată bibliografie.

al moșierului este generat de idei subversive, „comunistice", care ar zdruncina temelia și ar pune în primejdie însăși ființa statului.

Pornind de la această premisă se înlătură fără menajamente ideea împroprietăririi clăcașilor. Dacă în final se acceptă această soluție, în limitele extremei minime, ea este acceptată ca o pomană a moșierului față de țăranul care de zeci de generații i-a muncit pământul cu credință.

Toți, fără nici o excepție sînt de acord cu „necesitatea" desființării clăcășiei, și eliberarea completă a țăranului. Susțineau în același timp anularea oricăror îndatoriri reciproce între cele două clase, sub masca ipocrită a formulei: „respect pentru proprietate și respect pentru muncă".

Aceasta era formula cea mai avantajoasă posibil pentru marea moșierime. Prin realizarea ei, țăranul rămînea la discreția absolută a moșierului. El putea fi exploatat fără nici un fel de limite. Moșierul, fiind stăpînul absolut al pămîntului, putea impune ori ce condiții țăranului care acum a devenit un om lipsit de orice drept de folosință pe pămîntul moșiei. În felul acesta marea moșierime își avea asigurată forța de muncă de care avea nevoie.

În cazul în care s-ar fi legiferat această soluție stăpînul pămîntului putea să șantajeze pe țăranul „liber" cu mijloacele pe care i le oferea chiar legea. Dacă țăranul lipsit complet de pămînt nu accepta condițiile impuse de moșier, el putea fi alungat foarte ușor de pe moșie întrucît era om liber fără nici un drept asupra pămîntului și fără nici o obligație din partea moșierului. Replica, conform căreia asemenea situații nu se puteau întîmpla deoarece moșierii ar fi rămas fără brațe de muncă, nu este valabilă întrucît stăpînii puteau să aducă ușor brațe de muncă de peste Dunăre, din Transilvania, Bucovina și din Basarabia. Acești muncitori se ofereau întotdeauna să lucreze cu plată foarte modestă. Astfel ei făceau o serioasă concurență țăranilor din România și, în mod nedorit, constituiau mijlocul de șantaj al moșierimii.

VLADIMIR DICULESCU

BEITRÄGE ZUM STUDIUM DER AGRAR-IDEOLOGIE IN DER MUNTENIA UND MOLDAU (1857—1860)

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz verfolgt in engem Zusammenhang mit der Vereinigung der Fürstentümer und des Aufbaues des modernen Staates, die ideologischen Bestrebungen der rumänischen Großgrundbesitzer hervorzuheben, die die gesetzliche Anerkennung ihrer wirtschaftlichen Interessen bezweckten. Es handelt sich in erster Linie um das Prinzip der Aufbewahrung der Unantastbarkeit des Großgrundbesitzes. In diesem Sinn wird das absolute Gesetz des Rechtes auf Grund und Boden herangezogen und begründet und die Idee der Bodenzuteilung der Bauern abgewiesen.

Das „Emanzipieren" der Bauern müßte sich nach den konservativen Doktrinen der Großgrundbesitzer auf die Anerkennung des Verfügungsfreihet den gewesenen Leibeigenen „clăcași" über ihre Arbeitskraft begrenzen, indem die Frondienste und andern Dienstleistungen abgeschafft werden sollten und zwischen beiden Parteien die Beziehungen aufgrund von Agrar-Übereinkommen festgesetzt werden sollten.

„UNIUNEA DEMOCRATICĂ A EUROPEI CENTRALE" ȘI UNIREA TRANSILVANIEI CU ROMÂNIA (1918)

În tot timpul primului război mondial, dar mai cu seamă în cursul anului 1918 naţiunile oprimate din monarhia austro-ungară au desfăşurat o luptă susţinută, atît înăuntru, cît şi în afara acesteia, pentru a-şi realiza aspiraţiile lor naţionale.

Prin forţa împrejurărilor, mai puţin cercetată, activitatea reprezentanţilor acestor naţiuni în afara monarhiei a făcut în istoriografia românească obiectul unei atenţii limitate[1]. Faptul impune, cu necesitate, o cunoaştere mai profundă a momentului deosebit de important de solidarizare a reprezentanţilor naţiunilor asuprite ce emigraseră în Statele Unite ale Americii de Nord, unde au întemeiat „Uniunea Democratică a Europei Centrale" numită curent şi „Uniunea Medio-Europeană", care în 26 octombrie 1918, la Philadelphia, semnează Declaraţia de independenţă a popoarelor din Europa Centrală şi Răsăriteană a căror împuterniciţi autorizaţi erau.

Datorită activităţii neobosite a căpitanului Vasile Stoica în Statele Unite, locul românilor în acest adevărat organism politic internaţional a fost unul de mare cinste.

Emigranţii naţiunilor oprimate din Austro-Ungaria ocupau un loc important în Statele Unite. Românii din Transilvania spre exemplu se găseau acolo în număr de circa 180.000—200.000. De mai mulţi ani români, slovaci, cehi, sîrbi etc. emigranţi din monarhia austro-ungară colaborau în numeroase domenii de activitate organizînd acţiuni politice comune ca de exemplu cea de la 1911[2] şi încă altele în anii următori. Simpatia şi înţelegerea reciprocă erau oarecum firești pentru cei ce fuseseră alungaţi din Austro-Ungaria de aceleaşi cauze economice şi politice.

O dată cu izbucnirea primului război mondial colaborarea dintre emigranţii popoarelor oprimate ale Austro-Ungariei devine o necesitate tot mai stringentă cu atît mai mult cu cît şi cei rămaşi acasă căutau să

---

[1] Vasile Stoica, *În America pentru cauza românească*, Bucureşti, 1926. C. Kiriţescu, *Istoria războiului pentru întregirea României 1916—1919*, Bucureşti, III. Boris Rangheţ, *Relaţiile româno-americane în perioada primului război mondial 1916—1920*, Cluj-Napoca, 1975. St. Pascu, C. Gh. Marinescu, *Răsunetul internaţional al luptei românilor pentru unitate naţională*, Cluj-Napoca, 1980. Cea mai recentă lucrare, Constantin I. Stan, *Activitatea lui Vasile Stoica în S.U.A. în sprijinul Unirii (1917—1918)*, în *Acta Musei Napocensis*, XXI, 1984, p. 293—305.

[2] Gelu Neamţu, *Prima acţiune politică antidualistă de amploare a românilor din Statele Unite (1911)*, în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca*, XXVI, 1983—1984, p. 229—243.

se unească și să acționeze în scopul eliberării. Din păcate, intrînd în război cu Austro-Ungaria, Statele Unite i-au considerat pe imigranți, e adevărat că pentru scurtă vreme, inamici potențiali în calitatea lor de străini proveniți dintr-o țară inamică.

Acestui neajuns inițial i se mai adăugau și două prejudecăți adînc înrădăcinate în opinia publică și diplomatică americană ce trebuiau grabnic înlăturate; prima consta în aceea că Austro-Ungaria îndeplinește o mare misiune civilizatoare în Răsăritul Europei, motiv pentru care ar trebui menținută, și a doua, că românii, iugoslavii, cehoslovacii și polonezii o dată eliberați vor intra, chipurile, în conflict între ei și vor pune în pericol pacea Europei[3]. Desigur toate acestea apar ca motivații temeinice și serioase pentru a determina încheierea unui front comun de luptă care să spulbere aceste penibile prejudecăți, și, în cele din urmă, să atragă de partea lor atît opinia publică precum și cea a diplomației americane. Ideea unei colaborări mai largi între imigranții principalelor națiuni asuprite din Austro-Ungaria se pare că a fost nutrită de cîteva din personalitățile implicate în luptă. Una dintre acestea, potrivit afirmației lui V. Stoica, a fost generalul Stefanik, încă din iulie 1917[4], iar mai apoi Thomas G. Masaryk.

În 7 mai 1918, cînd dr. Thomas Masaryk sosește din Rusia va fi primit sărbătorește nu numai de cehoslovacii ci și de românii, polonezii și iugoslavii din Cleveland. Urîndu-i bun venit în numele românilor americani, Vasile Stoica îi solicită, în fața imensei asistențe din sala „Gray's Armory", să se pună în fruntea celor „patru neamuri"[5].

Deosebit de semnificativ este faptul că a existat chiar și un american care a întrevăzut, exact la acea vreme, utilitatea unui front comun al imigranților. Este vorba de profesorul Herbert A. Miller de la colegiul din Oberlin, pe care-l părăsește pentru a se dedica tocmai acestei acțiuni politice de creare a unui front unit al reprezentanților națiunilor oprimate din monarhia habsburgică. Deși declară că face acest gest din proprie inițiativă, vorbește totuși adesea în numele guvernului american. Mai mult, el apare și ca personalitatea ce face legătura dintre reprezentanții imigranților naționalităților și guvern. Faptul îndreptățește ipoteza că el avea în problemă un rol semioficial, și aceasta pare cu atît mai plauzibil cu cît chiar societatea întemeiată cu ajutorul său avea același statut. Este inexplicabil, dacă nu paradoxal, că deși contribuția sa la realizarea „Uniunii" a fost realmente substanțială, totuși rolul său a rămas, nu cunoaștem de ce, în umbră pînă azi. Impulsionînd constituirea Ligii Naționale Române în Statele Unite H. A. Miller declara încă în mai 1918 că a avut întîlniri cu o seamă de reprezentanți ai națiunilor asuprite din imperiul austro-ungar și au discutat împreună chestiunea unirii lor într-un front comun de luptă relevînd totodată că „încă înainte de război s-a gîndit la micile națiuni ce zac subjugate"[6].

Este interesant, și merită subliniat faptul cu totul nou privind modelul istoric al acestei solidarități militante. Cum reiese din discuțiile

[3] V. Stoica, *op. cit.*, p. 54—55.
[4] *Ibidem*, p. 55.
[5] *Ibidem*, loc. cit.
[6] *America*, Cleveland O, XIII, nr. 110 din 17 mai 1918, p. 1.

prilejuite de adunarea ce s-a ținut în 13 mai 1918 la Cleveland, modelul general și mai vechi l-a constituit Congresul naționalităților din Austro-Ungaria desfășurat la Budapesta în 1896[7]. Dar, imboldul imediat a fost indiscutabil Conferința de la Praga din 7 mai 1918, care a avut o foarte largă publicitate în Statele Unite. Această Conferință devine în fapt moment de referință pentru mediile de informare americane deoarece acolo, reprezentanții politici ai cehilor, iugoslavilor, polonezilor, italienilor și românilor din Austro-Ungaria au hotărît să continue împreună lupta necruțătoare pentru eliberarea națiunilor lor din strînsoarea imperiului. Conferința a dat și un Comunicat receptat favorabil de diplomația americană. Este deci cît se poate de clară existența unui curent general în această direcție; H. A. Miller n-a făcut altceva decît să-l capteze și să-l organizeze. Această luptă comună inaugurată încă pe sol european, cuprinde rapid și pe românii din Statele Unite mobilizîndu-le societățile, așa încît la 9 iunie 1918, ziarul românesc *America*, proclama deschis că ei „Vor lucra alături de celelalte neamuri asuprite de austrieci și unguri pînă la deplina biruință"[8].

Era deci cît se poate de limpede tendința de unire a forțelor ce aveau drept țel destrămarea monarhiei austro-ungare.

Părerile cu privire la intenția președintelui Woodrow Wilson și a guvernului american de a lichida această monarhie anacronică sînt totuși extrem de prudente, determinate probabil de mai vechea sa afirmație că nu vrea să „rearanjeze" imperiul habsburgic.

Dar dorința impetuoasă a naționalităților oprimate de acest imperiu bicefal, ajunge repede la cunoștința președintelui și a guvernului. Această acțiune susținută nu numai de informare ci și de presiunea constantă a imigranților popoarelor oprimate din Austro-Ungaria a fost privită de către unii autori cu rezervă, ca de pildă în cazul lui J. P. O'Grady în *The imigrants' influence on Wilsons' peace policies*[9]. Curentul de opinie în rîndul imigranților de constituiau o forță importantă a fost, după toate mărturiile, zdrobitor în favoarea destrămării Austro-Ungariei. Un alt istoric american, Keith Hitchins[10], prezintă lucrurile mai nuanțat punînd în evidență faptul deosebit de important, că în 2 septembrie 1918, la recomandarea lui Lansing, Wilson a aprobat recunoașterea Consiliului Național Cehoslovac condus de Thomas Masaryk ca pe un guvern *de facto* al popoarelor ceh și slovac și ca pe un cobeligerant în războiul împotriva Germaniei și Austro-Ungariei. Spre deosebire de J. P. O'Grady, K. Hitchins este mai realist și subliniază că imigranții au exercitat totuși o „oarecare influență" asupra politicii lui Wilson față de naționalitățile din Austro-Ungaria. Cei mai activi, spune K. Hitchins, au fost polonezii, cehii și slovacii, alături de care locotenentul V. Stoica a lucrat cu mult zel în numele românilor în toamna anului 1918, susținut intens, adăugăm noi, de cele două ziare românești *America* și *Românul*. Și dacă admitem

[7] *Ibidem*, nr. 122 din 1 iunie 1918, p. 1: „*Unire și muncă*".
[8] *Ibidem*, nr. 109 din 16 mai 1918, p. 1.
[9] Apud B. Rangheț, *op. cit.*, p. 98.
[10] Keith Hitchins, *Woodrow Wilson and the Union of Transylvania with Rumania*, 1917—1918, p. 803—810, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XVIII, nr. 4, 1979, p. 803—810.

faptul real că Lansing exercita el însuși presiuni asupra președintelui în aceeași direcție, fiind deosebit de receptiv la informațiile din partea națiunilor oprimate ale Austro-Ungariei, prin Lansing deci, presiunile imigranților erau sensibil mai puternice decît se acceptă în general.

Se pierde apoi din vedere că, „Uniunea Central Europeană" reprezenta ea însăși opiniile și aspirațiile imigranților și ca atare și ea exercita în calitatea ei de organizație politică o presiune eficientă în sensul destrămării Austro-Ungariei. Guvernul american nu era deloc străin de constituirea acestei „Uniuni", iar veriga de legătură dintre „Uniune" și guvern se pare să fi fost tocmai organizatorul acesteia, H. A. Miller.

Tenacitatea, dar și o oarecare grabă în alcătuirea „Uniunii Democratice a Europei Centrale" se explică și prin faptul că Masaryk se temea de o manevră influențată de unele cercuri retrograde, care în ultimul moment l-ar fi determinat pe președinte[11] să salveze monarhia habsburgică, teamă, evident, nefondată din punct de vedere istoric.

Pentru a se constitui însă „Uniunea Medio-Euporeană", trebuia ca mai întîi imigranții fiecărei națiuni oprimate din imperiul habsburgic în parte să-și alcătuiască organizația lor proprie. Evident, aceasta presupunea o acțiune politică de anvergură fiind destul de delicată dacă avem în vedere spre exemplu că cehoslovacii n-au fost unanimi în ce privește organizarea lor, Masaryk s-a impus abia după lupte serioase în fruntea organizației „Bohemian National Alliance", după care ia ființă Consiliul Național Cehoslovac din Chicago. Urmînd exemplul polonezilor, iugoslavilor și cehoslovacilor, românii grupați deja în două mari asociații, una denumită „Uniunea" iar alta „Liga și Ajutorul", se organizează și ei.

În mai 1918 se fac demersurile necesare pentru unirea celor două asociații și realizarea unui singur organ reprezentativ al tuturor imigranților români din Statele Unite. Subliniem încă odată că din toate preparativele de organizare centralizată a mișcărilor naționale a imigranților din imperiul bicefal aflați în Statele Unite, reiese că guvernul era mai mult sau mai puțin implicat în problemă prin rolul hotărîtor al lui H. A. Miller, care, de altfel, mereu vorbea în numele guvernului american. În acest sens este semnificativ că și pentru crearea unei singure organizații românești, care să cuprindă totalitatea organizațiilor, acelaș H. A. Miller va convoca ședința.

Adunarea de constituire a organizației unificate a românilor începe la 13 mai 1918[12], sub președinția fruntașului român dr. D. Moldovan care-l prezintă publicului pe profesorul Miller. Cuvîntarea celui din urmă este interesantă dar totuși nu pe deplin lămuritoare. Printre altele, profesorul arăta în cuvîntul său că soarta și suferințele națiunilor mici îl preocupă de ani de zile și știe că în sud-estul monarhiei austro-ungare sînt patru milioane de români și că un mare număr de imigranți ai acestora trăiesc în Statele Unite. O organizare politică unitară a românilor care să tindă la desmembrarea Austro-Ungariei, asigură Miller, ar fi favorizată de guvernul acestei țări, și în consecință îi îndeamnă să pună grabnic temelia unei astfel de organizații.

---

[11] B. Rangheț, *op. cit.*, p. 140.

[12] *America*, Cleveland, O., XIII, nr. 109 din 16 mai 1918, p. 1.

Chiar dacă afirmațiile sale sînt relativ generale, totuși precizarea pe care o aduce în fața adunării este de natură să sublinieze și mai apăsat implicarea guvernului în realizarea unui front comun al imigranților împotriva Austro-Ungariei. Dăm aci cuvintele sale: „Guvernul — spune Miller — este foarte interesat de ceea ce se petrece astăzi aici și este gata a vă da cooperarea sa. Presa americană va lua parte acestei organizații". El era împuternicit și din partea celorlalte organizații ale imigranților proveniți din Austro-Ungaria să ofere ajutorul lor românilor.

În scopul accelerării înființării organizației unice a românilor H. A. Miller face un foarte călduros apel la sentimentele naționale ale acestora: „Dați ființă unei organizații care să uite tot ce a fost pînă acum afară de aceea că toți sunteți români"[13]. Tot la acea adunare, ia cuvîntul — și nu întîmplător — medicul din Cleveland dr. Rogers Perkins, care fusese în misiune oficială a crucii roșii americane în România. El dă românilor același sfat ca și Miller de a se organiza politic unitar pentru a nu fi acuzați în fața istoriei neamului lor de neglijență, demonstrînd în același timp largile posibilități de cooperare ale românilor cu iugoslavii și cehoslovacii.

Rezultă, așadar, clar că se avea în vedere încă de pe atunci realizarea „Uniunii Medio-Europene".

Un apel deschis la această unitate între emigranții națiunilor oprimate din imperiul habsburgic face și preotul ceh Salmar, care îi invită insistent pe români să se unească într-un singur partid, căci, motivează el: „aveți lipsă de noi și noi de voi pentru combinarea într-o Uniune a tuturor naționalităților din Austria pentru dezmembrarea ei".

Același îndemn vine și din partea consulului cehoslovac din Chicago ce lua și el parte la lucrările adunării românilor: „Organizați o dată — arată el — ar trebui să mergeți mînă în mînă cu cehoslovacii, iugoslavii și polonezii".

În cuvîntul său și sîrbul Tomici, în numele sîrbo-croaților, accentuează, de asemenea, faptul că „toate naționalitățile venite din monarhia austro-ungară sînt surori pentru că au aceiași dușmani".

Și lucru surprinzător, avînd în vedere că a fost descris ca foarte circumspect și rezervat în intențiile sale privind dezmembrarea imperiului austro-ungar, imaginea președintelui Wilson era percepută de imigranți ca fiind foarte pozitivă, considerîndu-l drept: „prietenul popoarelor subjugate din Austro-Ungaria". Mai mult, afirmă Tomici: „Dînsul ne trimite solia să luptăm, să luptăm, să luptăm!"

În final, cerîndu-le încă odată românilor să fie unitari, H. A. Miller conchide: „Acum este timpul ca aici în sala aceasta să se hotărască soarta României Mari prin voturile d-voastră".

Solicitînd alegerea unui Comitet român combativ, el atrage atenția ca acesta să fie unul în care guvernul Statelor Unite să aibă toată încrederea, deoarece urma să fie afiliat la „Departamentul inteligenței din Washington D. C.", acesta ne fiind altceva decît „Departamentul serviciului secret al armatei".

[13] *Ibidem*, p. 2.

Președintele adunării, Dionisie Moldovan, declara și el că una din țintele Statelor Unite, în acest război este distrugerea Austro-Ungariei „Așa că suntem provocați de guvern — susține Moldovan — el vrea să vadă ce sentimente nutrim..."

Este însă mai greu de înțeles de ce atunci cînd părintele C. Lucaciu îl întrebă direct pe H. A. Miller că în fond cine i-a sugerat ideea de a veni să organizeze pe români, de către cine a fost trimis? H. A. Miller în răspunsul său nu mai implică guvernul ci declară doar că nimeni nu l-a trimis și că a venit din proprie inițiativă, ceea ce venea în contradicție cu declarațiile anterioare. Dar aceasta s-ar putea să fi fost și expresia unei atitudini de prudență.

În editorialul intitulat *În fața istoriei*[14], redactorul *Americii,* Iulius E. V. Ioanovici afirma, la rîndul său, că invitația la ședință a venit de la H. A. Miller, care de mai mulți ani se interesa de soarta românilor precum și de aceea a celorlalte popoare oprimate din imperiul austro-ungar. Pe scurt, acestea au fost împrejurările în care a luat ființă Liga Națională Română din America cu scopul precis de a lupta strîns unită cu organizațiile imigranților cehi, slovaci, sîrbi, croați și polonezi împotriva Austro-Ungariei.

Comitetul pentru organizarea Ligii Naționale Române s-a dovedit a fi foarte activ. El arăta că pretutindeni națiunile oprimate din Austro-Ungaria se organizează și pornesc la luptă pentru libertate. La fel declara că și românii din Ligă: „Vor lucra alături de celelalte neamuri asuprite de austrieci și unguri pînă la deplina biruință" deoarece „Românii, cehii, iugoslavii, polonezii au astăzi același scop: de a răsturna monstruosul imperiu al Habsburgilor și de a se elibera unindu-se cu frații lor în state independente"[15].

În cursul lunii iunie 1918 eforturile pentru unirea în luptă a națiunilor oprimate au fost preluate de dr. Thomas Masaryk, președinte al Consiliului Național Cehoslovac, ce va desfășura o campanie susținută în favoarea intensificării luptei comune antihabsburgice, care sub scutul american să dea lovitura de grație monarhiei dualiste[16]. În cadrul acestei campanii se înscrie și marele miting ce s-a desfășurat duminică 16 iunie 1918 la Cleveland în sala „Gray's Armory", la care au participat și românii din Cleveland în număr mare, Masaryk fiind prezentat ca viitorul președinte al republicii Cehoslovacia. La acest miting au vorbit Vasile Stoica și primarul Clevelandului, amîndoi avînd aceeași temă: sfărîmarea monarhiei bicefale[17].

La Congresul de constituire al Ligii Naționale Române, convocat pentru data de 5 iunie 1918[18], au luat parte delegații a peste 150 de organizații ale românilor din America, alegînd ca președinte pe Vasile Stoica, într-o unanimitate impresionantă[19]. Se înțelege că imediat printre români se extinde, cu succes, propaganda de a se înscrie cu toții în Liga

[14] *Ibidem,* nr. 110 din 17 mai 1918, p. 1.
[15] *Ibidem,* nr. 122 din 1 iunie 1918, p. 1.
[16] *Ibidem,* nr. 131 din 12 iunie 1918, p. 2.
[17] *Ibidem,* nr. 136 din 18 iunie 1918, p. 1.
[18] *Ibidem,* nr. 140 din 22 ian. 1918, p. 1
[19] *Ibidem,* nr. 154 din 10 iulie 1918, p. 1.

Națională. Menționăm însă că procesul acesta de centralizare a tuturor forțelor românești din America nu s-a desfășurat fără dificultăți, trebuind să facă față atît momelilor cît și amenințărilor foștilor stăpîni care, prin intermediul consulatului ungar, și pe alte canale le cereau să se înscrie în Liga Națională Ungară de Fidelitate[20].

Frontul comun al națiunilor din Austro-Ungaria ce se făurea în acel timp era susținut, cu asiduitate, de către presa americană de mare tiraj, așa după cum de altfel și promisese H. A. Miller. Este semnificativ în acest sens articolul *„Four-minute-men to aid oppressed"* din *The New York Times*. În aceeași ordine de idei se înscriu și titlurile: *Better understanding between native Americans and immigrants to be promoted; Government in sympathy; Representatives of nationalities under Austro-Hungarian domination Join Movement* etc.

„Foreign Language Division", condusă de Elisabeth Eyre din New York, va sprijini cu multă dăruire cooperarea celor aparținători naționalităților oprimate cu mișcările pentru libertate din țările lor de baștină. În conducerea Societății se aflau Eduard Witkowski, președintele Comitetului cetățenilor polonezi, G. H. Mika și A. B. Konkob din Consiliul Național Cehoslovac, prof. Milosh Trivonnatz, președintele Ligii Apărării Naționale sîrbe, A. Neder, președintele societății române „Avram Iancu" și Pierre de Lanux din Înalta Comisie Franceză[21].

Deosebit de important pentru mișcarea de constituire a „Uniunii Medio-Europene" a fost pasul următor, marcat de desfășurarea la New York a adunării *Victoria națiunilor asuprite din Europa Centrală*, organizată la „Carnegie Hall" în 15 septembrie 1918, sub patronajul Comitetului de Propagandă al Statelor Unite.

V. Stoica o considera una dintre cele mai însemnate manifestări politice ale imigranților din America[22]. Cu această ocazie vor sta la loc de cinste senatorul G. M. Hitchoch împreună cu scriitorul și sociologul francez Pierre de Lanux. La întrunire se aduc, în bună înțelegere, o serie de hotărîri cu larg ecou atît în rîndurile opiniei publice cît și în cercurile diplomației americane. Dăm aci una din hotărîrile cele mai importante reproduse de *America*, cel mai mare ziar al românilor din Statele Unite: „Am HOTĂRÎT, fiindcă majoritatea locuitorilor Austro-Ungariei, cehoslovacii, ucrainienii, românii, iugoslavii și italienii au fost guvernați în mod nedrept și crud prin o minoritate domnitoare nemțească și ungurească, noi cerem dizolvarea împărăției de acum și organizarea popoarelor din ea odată eliberate, conform dorințelor lor proprii"[23].

La acea întrunire memorabilă se stabilește ca o copie a hotărîrilor ce prevedeau colaborarea între națiuni să fie trimisă președintelui Woodrow Wilson, și cópii după acestea, reprezentanților țărilor aliate și neutre, precum și Comitetului de Informare publică și presei. Moțiunea adoptată purta semnăturile lui Thomas G. Masaryk, Ignace Paderewsky,

[20] *Ibidem*, nr. 181 din 10 aug. 1918, p. 2.
[21] *The New York Times*, LXVII, nr. 22.107 din 4 aug. 1918, p. 3.
[22] V. Stoica, *op. cit.*, p. 56.
[23] *America*, Cleveland, O., XIII, nr. 217 din 22 sept. 1918, p. 1.

Vasile Stoica și dr. Hinko Hinkovich. Însemnătatea adunării *Victoriei națiunilor asuprite din Europa Centrală*, în constituirea „Uniunii" a fost hotărîtoare. Semnatarii Moțiunii erau totodată și oratorii adunării. Ei au înfățișat magistral suferințele, luptele și aspirațiile popoarelor lor[24]. Participarea la adunare a fost atît de numeroasă încît mii de ascultători au rămas afară din marea sală[25].

Evenimentul istoric este adus la cunoștința românilor de ziarul *America*[26] printr-o telegramă expediată de la Washington D. C.

Comitetul care reprezenta popoarele oprimate din Austro-Ungaria format din Masaryk, Paderewsky, Hinkovici, Stoica, Bevione și Korkora, a fost primit în mod oficial de președintele Wilson la Casa Albă în ziua de 20 septembrie 1918 cînd i s-a înmînat acestuia și Moțiunea adunării. În numele delegației Th. Masaryk expune președintelui hotărîrile luate la adunarea din 15 septembrie 1918, relevînd că acestea exprimau gîndurile majorității locuitorilor Austro-Ungariei. În principal Comitetul cerea dizolvarea imperiului austro-ungar și organizarea popoarelor în conformitate cu dorințele lor. Pe tovarășii săi de luptă Masaryk îi prezintă ca fiind reprezentanții autentici a mai bine de 30 de milioane de oameni ce alcătuiau masa cea mare a popoarelor oprimate din Austro-Ungaria. Tot el îl asigură, cu acea ocazie, pe Wilson de încrederea acelor popoare ce-și încredințează speranțele lor de viitor personalității lui.

Președintele răspunde cu multă căldură și simpatie arătînd că „a simțit" mereu încrederea acelor popoare.

Era firesc și previzibil ca primirea atît de cordială din partea președintelui S.U.A. a Comitetului Central al Naționalităților să dea speranțe că în curînd vor fi recunoscute toate drepturile acelor popoare greu încercate.

Dînd glas acestor nădejdi, fruntașii românilor de la ziarul *America* scriau: „Legăm mari speranțe de primirea președintelui Statelor Unite, ea înseamnă că în fine avem prieteni ce nu vor lăsa să ni se mai facă nedreptăți, ce nu ne vor lăsa pradă unei lăcomii nesățioase"[27]. La rîndul său ziarul *Românul*, exprima satisfacția deosebită că președintele promitea „sprijinul său" și al Americii la îndeplinirea „aspirațiilor de dezrobire ale neamurilor înfrățite"[28].

Am insistat asupra acestei audiențe datorită semnificației și însemnătății ei în stimularea avîntului luptei românilor împotriva monarhiei bicefale. Din perspectiva mai multor ani, cuvintele lui Woodrow Wilson din timpul audienței, că Austro-Ungaria era o șandrama putredă care se va prăbuși mîine-poimîine și nu va mai putea fi salvată de nici un fel de proptele, Vasile Stoica le considera *prima declarație publică în favoarea destrămării imperiului habsburgic*. Pe drept cuvînt, meritele obținerii acestei declarații politice revenea colaborării reprezentanților popoarelor din cadrul „Uniunii Medio-Europene"[29] în curs de organizare.

[24] *Ibidem*, nr. 216 din 21 sept. 1918, p. 1 și 3.
[25] *Ibidem*, nr. 217 din 22 sept. 1918, p. 1.
[26] *Ibidem*, loc. cit.
[27] *Ibidem*, nr. 218 din 24 sept. 1918, p. 1.
[28] *Românul*, Cleveland, O., XV, nr. 65 din 23 oct. 1918, p. 2.
[29] V. Stoica, *op. cit.*, p. 56.

Organizația proiectată și apoi realizată la 2 octombrie 1918, devenise o necesitate reală ca instrument de informare și influențare politică. Membrii ei susțin că această organizație a fost concepută ca un instrument pentru împlinirea programului președintelui Wilson de a elibera toate popoarele asupirte din Austro-Ungaria[30], motiv pentru care ziarul *America* apreciază Organizația drept „semioficială". Același ziar face și aserțiunea că președintele Wilson s-a împotrivit dezmembrării Austro-Ungariei pînă în momentul în care reprezentanții națiunilor oprimate ale monarhiei au „avut o schiță a planului lor care să-i lege laolaltă". Influentul colonel House este unul dintre cei ce au studiat planul acesta". Faptul apare perfect verosimil în contextul evenimentelor ce au dus la destrămarea imperiului.

Forma democratică de conducere va fi predominantă în organizarea viitoarelor state succesorale. În planul „Uniunii" se mai prevedea și recrutarea de voluntari pentru constituirea unei legiuni care să lupte împotriva Puterilor Centrale, aceștia urmînd să fie repartizați pe front cît mai aproape de pămîntul pe care s-au născut, cu scopul de a-l elibera și de a îndemna pe connaționalii lor să se revolte contra asupritorilor.

Deosebit de semnificativ apare faptul pînă azi neremarcat, care atestă democratismul autentic ce anima „Uniunea" că Ungaria va putea fi și ea admisă în această organizație dacă se va democratiza[31].

Sintetizînd scopurile „Uniunii" presa concluziona că, în principal ele constau în a dezvălui aliaților necazurile și aspirațiile acestor națiuni, dovedind, totodată, că ele sînt capabile de viață prin ele însile fără de tutorat străin, cultivînd, în același timp un spirit de înfrățire demn și înlăturînd orice divergențe ce ar fi putut apare între ele, creînd astfel bazele armoniei necesare dezvoltării lor naționale viitoare[32].

Comitetul de acțiune s-a format la 3 octombrie 1918 adoptînd numirea de „Uniunea Democratică Medio-Europeană" sau „Uniunea Democratică a Europei Centrale". La acea dată, ea era alcătuită din reprezentanți ai cehoslovacilor, polonezilor, iugoslavilor, românilor, italienilor, lituanienilor și rutenilor, avînd fiecare în parte un vot.

Românii erau reprezentați de același zelos Vasile Stoica, avansat între timp la gradul de căpitan, și de recent sositul în S.U.A. dr. Nicolae Lupu.

Președinte al acestei „Uniuni" a fost ales Thomas G. Masaryk, recunoscut prim-ministru al Boemiei independente, prim vicepreședinte, căpitanul Vasile Stoica, iar director de afaceri al „Uniunii", omul care făcea legătura cu guvernul, profesorul Herbert A. Miller, privit și ca mare prieten al românilor.

Presa americană sublinia și o altă menire a „Uniunii", aceea de a formula acorduri prin care națiunile oprimate ale Austro-Ungariei să lupte unite la Conferința de pace[33].

---

[30] *America*, Cleveland, O., XIII, nr. 227 din 4 oct. 1918, p. 1.
[31] *Ibidem*, loc. cit.
[32] *Ibidem*, nr. 241 din 21 oct. 1918, p. 1.
[33] *The New York Times*, LXVII, nr. 22177 din 13 oct. 1918, secț. 3, p. 1, coloana 5—6.

În acest timp, „Uniunea Democratică a Europei Centrale" activa intens pentru a se impune temeinic atît pe firmamentul opiniei publice americane cît și pe cel al organizațiilor naționale ale imigranților. Astfel, la 17 octombrie 1918 va avea loc o adunare impunătoare în cunoscuta sală „Gray's Armory" din Cleveland. În fruntea adunării se aflau Thomas G. Masaryk, celebrul pianist Paderewsky și fruntașii coloniei românești din localitate. Scopul principal al acesteia era ca prin declarațiile lor reprezentanții tuturor neamurilor asuprite să solicite solemn Statelor Unite și Aliaților „desmembrarea Austro-Ungariei" și eliberarea „robilor de veacuri".

Românii erau invitați să ia parte la această însemnată întîlnire făcîndu-se apel la sentimentele lor patriotice: «Dacă dorești ca „România Mare" să devină o realitate — se spunea în Chemare —, vino la această măreață adunare unde vei avea prilejul de a dovedi că sufletul Tău e cu cauza dreaptă a Democrației și Civilizațiunii!»[34].

În fine numărul din 23 octombrie 1918 al ziarului *The New York Times*[35] anunța cu majuscule pe prima pagină cea mai mare acțiune a „Uniunii", grandioasa proclamare la Philadelphia în 23—26 octombrie 1918, a Independenței națiunilor oprimate din Austro-Ungaria.

Festivitatea bine organizată de H. A. Miller are loc tocmai în leagănul independenței americane, la invitația primarului din Philadelphia.

Delegațiile părăsesc Washingtonul în după-masa de 22 octombrie 1918. La plecarea din capitala Statelor Unite, Th. Masaryk comunica ziariștilor cu privire la Declarația de Independență a popoarelor din Europa Centrală dar putem spune și Răsăriteană, care se pregătea la Philadelphia, următoarele: „Acest document va rămîne în istoria naționalităților asuprite din Europa pentru veșnicie"[36]. Și încheia: „Noi considerăm ca o onoare și un privilegiu că această conferință a noastră bazată pe principiile de proprie determinare și cooperație între grupurile contrare agresiunii teutonice, să fie ținută sub cupola unde a fost făcută Declarația de Independență a Americii. Noi ne vom face lucrul nostru sub scutul unei mari tradiții".

Pregătirile pentru Conferință, și mai ales pentru festivitatea din ultima zi a lucrărilor, sîmbătă 26 octombrie 1918, erau în toi, cînd vineri sosea din Troy (N.Y.), (unde fusese turnat), Clopotul libertății, copie a vechiului Clopot al libertății din Philadelphia. Clopotul acesta, spunea Iulius E. V. Ioanovici, redactorul șef al ziarului *America* „Trebuie să fie vestitorul istoric pentru toate veacurile ce au să urmeze al libertății nemărginite" a popoarelor care au fost cîndva supuse Austro-Ungariei. La gara din Philadelphia noul Clopot al libertății a fost primit și salutat sărbătorește. A doua zi, el va răsuna cu toată puterea, vestind lumii întregi că 12 naționalități a căror reprezentanți se aflau la Philadelphia, la marele sfat, rup odată pentru totdeauna legăturile lor de supunere față de Austro-Ungaria și de alte puteri tutelare.

[34] *Românul*, Cleveland, O., XV, nr. 62 din 13 oct. 1918, p. 1.
[35] *The New York Times*, LXVII, nr. 22187 din oct. 1918, p. 8, coloana 7.
[36] *America*, Cleveland, O., XIII, nr. 244 din 24 oct. 1918, p. 1.

Se poate spune că aceasta a fost implicit și cea de a doua Declarație de Unire a Transilvaniei cu România, pe pămîntul Statelor Unite, prima fiind aceea din 10 martie 1918 de la Congresul din Youngstown.

Se preconiza ca toate cele 12 națiuni să-și procure un clopot-simbol propriu și pe fiecare să se scrie în limba națiunii căreia îi aparținea, noile declarații de independență ale acestora.

Ziarul *America* adresează un apel vibrant tuturor românilor din toate colțurile Americii, ca sîmbătă cînd acel clopot va suna și libertatea și independența lor, să îngenuncheze și să aducă prinos de mulțumire că după o atît de lungă întîrziere se ivea și pentru ei soarele libertății care va străluci de acum înainte înnobilîndu-le și înălțîndu-le sufletele[37].

Ziua de sîmbătă 26 octombrie 1918 a fost Ziua cea Mare a proclamării Independenței națiunilor oprimate din Austro-Ungaria. De remarcat simpatia manifestată de guvernul american pentru această „mișcare" a „Uniunii" concretizată prin trimiterea unui observator, la lucrările acesteia, în persoana distinsului romancier Rupert Hughes.

Festivitatea a fost deosebit de impresionantă. În numele românilor din Transilvania, Banat și Bucovina, ziarul *Românul* din Cleveland consemna: „trebuie să fim mîndri că la această mare serbare care va rămîne în istoria popoarelor, am putut fi și noi reprezentați prin domnii căpitan Vasile Stoica și dr. Nicolae Lupu"[38].

Prezența lui V. Stoica a fost deosebit de activă, remarcată și de presa americană. Glasul tînărului ofițer ardelean din armata română, a răsunat într-o pledoarie răscolitoare în apărarea românilor oprimați. La 25 octombrie, acesta făcea un apel insistent în fața membrilor „Uniunii Democratice a Europei Centrale" ca Moțiunea concepută și scrisă de el să fie prezentată președintelui Wilson sub girul „Uniunii". Textul acesteia diferă foarte puțin de cel redat de V. Stoica în cartea sa[39]. Moțiunea era un apel bine argumentat adresat guvernului american cu scopul de a-l determina să recunoască fără echivoc aspirațiile la libertate și unire cu România a celor 4 milioane de români din Ungaria și Austria. Voința acestora, sublinia V. Stoica, a fost exprimată de regimentele lor de voluntari din armata română și de cele care luptă umăr la umăr cu Aliații pe cîmpurile de război din Franța și Italia. Moțiunea elaborată de V. Stoica a și fost prezentată președintelui Wilson de „Uniunea Democratică a Europei Centrale". Tot în 25 octombrie V. Stoica dezvăluia în fața membrilor „Uniunii" proiectul organizării unei legiuni române în cadrul armatei Statelor Unite.

Cuvintele sale despre Transilvania au fost primite cu o deosebită simpatie și înțelegere de presa americană. *The Philadelphia Public Ledger* reproducînd discursul lui V. Stoica, arăta că aspirațiile transilvănenilor erau în consonanță cu ale tuturor românilor, că 70.000 dintre ei s-au unit cu armata română, că alți 17.504 au trecut la italieni, iar românii din Siberia se pregătesc să lupte împotriva armatei germane.

---

[37] *Ibidem*, nr. 246 din 26 oct., 1918, p. 2.
[38] *Românul*, Cleveland, O., XV, nr. 68 din 3 nov. 1918, p. 2.
[39] V. Stoica, *op. cit.*, p. 47—48. Cf. *The Public Ledger*, Philadelphia, Pa., din 26 oct. 1918, p. 1—3.

În cuvîntarea sa Stoica mai arăta că aspirațiile Transilvaniei sînt în consonanță cu ale României și că numai constrînși ardelenii au fost încorporați în armata monarhiei dualiste. Acum era în pregătire o legiune română în Italia și una în Franța, unde el însuși comanda o companie. De asemenea, era împuternicit să declare că, imediat ce va fi garantată României eliberarea completă și-i va fi recunoscut unanim statutul de cobeligerantă împotriva Puterilor Centrale, 10.000 de bărbați se vor înrola în armata americană și încă 10.000 se vor concentra în taberele de recrutare ale Statelor Unite.

Recunoașterea aspirațiilor românilor, — se cerea în acel discurs, — să se facă imediat fără a se lua în considerare poziția lor geografică în Europa. Atrăgea totodată atenția că Austro-Ungaria va încerca și de data aceasta să facă același joc duplicitar pe care îl făcuse și la 1848, adică se va pregăti să recîștige la Conferința de pace tot ceea ce a pierdut în război.

Fără îndoială cuvîntarea căpitanului Stoica a impresionat pe participanți, iar gestul multora dintre delegați de a săruta Clopotul libertății expus la Independence Hall a emoționat profund.

Era firesc și totodată măreț ca monumentul de bronz, sacrul simbol al Libertății, să inspire pe reprezentanții popoarelor oprimate ale Austro-Ungariei la acest nobil gest. Spre a imortaliza momentul istoric pentru posteritate, membrii „Uniunii" se așezară în fața Clopotului libertății și se fotografiară[40].

Oficiile de gazdă au fost făcute de primarul Philadelphiei, Smith, care ura bun venit fiecărui delegat în parte, prezentat de H. A. Miller.

Ceremonia semnării Declarației de Independență a început în dimineața zilei de 26 octombrie la $11^{30'}$ în sala în care se păstra Declarația de Independență a Statelor Unite de la 1776. Președintele Masaryk stătea în centru pe o estradă ocupînd scaunul pe care a stat John Hancock cînd a semnat Declarația americană. În fața sa se înșirau alți 11 delegați care urmau la rîndul lor să semneze Declarația, fiecare așezat pe cîte un scaun colonial, toate dăruite de omul de afaceri John Wanamaker. Devenite piese de muzeu, scaunele au trecut în proprietatea centrelor naționale ale respectivelor naționalități, la Washington. În spatele președintelui Masaryk se afla facsimilul Declarației americane, 8 steaguri coloniale ale Americii, emblema vulturului alb al Poloniei ținută de Rose Swerok, o tînără poloneză secretară a „Uniunii", și steagurile națiunilor oprimate printre care și cel românesc. Flancînd scaunul prezidențial străjuiau doi ostași cehoslovaci tocmai atunci sosiți de pe front din bătăliile cu germanii. Tocul de aur cu pană de gîscă atașată cu care s-a semnat Declarația fusese dăruit de același John Wanamaker, urmînd să fie reținut, alături de pergamentul pe care era scrisă Declarația, spre a fi expuse în sala Independenței. Cea dintîi semnătură, pe primul exemplar al Declarației va fi aceea a lui Masaryk, care va iscăli cu un alt stilou pe care îl va reține. Thomas Masaryk și-a depus semnătura la

[40] *The Philadelphia Public Ledger*, Philadelphia, Pa., nr. din 27 oct. 1918, p. 1—2.

ora 11[48], după care H. A. Miller chema pe rînd, pe fiecare delegat să facă la fel[41].

Declarația de Independență a „Uniunii Medio-Europene" a fost reprodusă integral de ziarul *America*[42] și rezumată de Boris Rangheț[43].

Textul care completează și justifică Declarația de Independență, tot atît de important ca însăși Declarația, îl reproducem în notă deoarece el reflectă suferințele și nedreptățile îndurate nu numai de cehi, slovaci, polonezi etc. ci și de românii din Transilvania[44].

Tot în cadrul lucrărilor „Uniunii", o dată cu Declarația de Independență se semnează și o Declarație de principii, mai puțin cunoscută, și de aceea adeseori confundată cu cea dintîi[45].

În Piața Independenței din Philadelphia se adunaseră mii de participanți la festivitate. În centrul pieții se ridicase o platformă în fața celui de al doilea Clopot al libertății ce urma să vestească lumii independența popoarelor semnatare ale Declarației de la Philadelphia.

Copii în costume naționale, reprezentînd tot atîtea popoare semnatare ale Declarației, erau gata să tragă clopotul imediat după ce Thomas Masaryk va fi terminat de citit Declarația de Independență. Ici colo, printre grupurile diferitelor naționalități ce stăteau așezate în fața platformei, fiecare cu steagurile lor, se puteau vedea și pancarte cu inscripții antihabsburgice. Astfel, pe una din ele se putea citi deviza cehoslovacă: „Independență s-au moarte!", pe alta: „America te iubim. Bravii băieți ai lui 1918 vor lupta și muri pentru tine" și în fine, pe pancarta românilor scria: „Românii din Austro-Ungaria pretind libertatea și Unirea cu România, patria mamă"[46].

A fost privilegiul lui Thomas Garigue Masaryk, Președintele Comitetului Provizoriu Cehoslovac, prim-ministru al Cehoslovaciei, să se facă purtătorul de cuvînt al libertății a peste 50 de milioane de oameni și să

---

[41] *The Philadelphia Record*, Philadelphia, Pa., nr. din 27 oct. 1918, p. 1—3.

[42] *America*, Cleveland, O., XIII, nr. 248 din 29 oct. 1918, p. 1.

[43] B. Rangheț, *op. cit.*, p. 140—141.

[44] *America*, Cleveland, O., XIII, nr. 248 din 29 oct. 1918, p. 1: „În cursul istoriei noi am fost victimele și supușii guvernelor unor națiuni agresive și egoiste și am fost ținuți în sclavie prin forța armelor.

A trebuit să suferim distrugerea orașelor noastre, violarea caselor și pămînturilor noastre și ne-am susținut idealurile numai pe ascuns, în contra tuturor tiraniilor asupritorilor noștri.

Am fost lipsiți de dreptul de reprezentare și de judecată dreaptă, ni s-a denegat dreptul de întruniri, de vorbiri, dreptul de apelare, drepturile de a ne spune păsurile și ni s-a denegat dreptul de a ne spune cuvîntul în afacerile comune ale statelor noastre surori și oamenii noștri au fost duși contra voinței lor în război contra fraților or rudelor lor, or a națiunilor înrudite cu noi.

Semnatarii acestei Declarații și reprezentanții altor popoare independente care vor mai subscrie această Declarație, prin aceasta se obligă în favorul națiunilor lor respective, că uniți, vor lupta ca toate aceste nedreptăți să fie îndreptate, ca suferințele de pe urma acestui război al lumii să nu fie zadarnice și ca principiile susamintite să fie încorporate în legile organice ale tuturor guvernelor pe care le vor înființa după aceasta popoarele reprezentate prin dînșii".

[45] *The Philadelphia Record*, Philadelphia, Pa., nr. din 27 oct. 1918, p. 1—3. Mulțumim și pe această cale tov. Delia Marga pentru ajutorul dat la traducerea unor texte.

[46] *Ibidem*, nr. din 26 oct. 1918, p. 1—3.

citească istoricul Document în fața miilor de cetățeni de diferite neamuri aflători în Philadelphia.

După citirea Declarației de Independență elaborată de „Uniunea Democratică a Europei Centrale", bătrîni și femei cu lacrimi de bucurie în ochi acoperiră piața cu urale entuziaste. La un semn, cei 12 copii a celor 12 neamuri au început să tragă coarda de mătase ce lega limba noului Clopot al libertății pe care stătea încrustată democratica deviză: „Libertate pentru popoarele lumii și pentru cetățenii ei"[47].

Într-un tîrziu, sunetele grave ale clopotului și uralele mulțimii s-au oprit. Au fost rostite, unul după altul numele fiecărei națiuni semnatare; la auzul fiecărui nume clopotul mai era tras încă odată. Reprezentanții popoarelor oprimate din Austro-Ungaria și din afara ei păseau, rînd pe rînd, în fața mulțimii dînd pe scurt expresie prin viu grai semnificației acestui mare eveniment pentru națiunea lor[48].

Căpitanul Vasile Stoica va rosti și el o cuvîntare în limba engleză arătînd celor prezenți suferințele și nedreptățile făcute celor 4 milioane de români subjugați de guvernul tiranic de la Budapesta. Printre altele acesta declara că libertatea este un dar sfînt, și aceia care încearcă să o răpească trebuie să fie pedepsiți[49]. În cele din urmă, Stoica solicita ca românii să fie sprijiniți mai ferm de Statele Unite și de Aliați, „Ca să putem deveni și noi, — spunea el — liberi și uniți cu patria noastră mamă România"[50].

La solemnitatea din Philadelphia au luat parte un mare număr de români bănățeni (95% din imigranții români din Philadelphia erau bănățeni), care, deși anunțați asupra desfășurării evenimentului doar cu 24 de ore înainte, s-au prezentat totuși într-o ținută înălțătoare împreună cu drapelele celor 2 Societăți românești din localitate. Au luat parte și micii călușari în frunte cu maestrul lor George Botojan.

Micuții călușari, notează Ioan I. Petcu, reporterul *Românului*[51] la eveniment, au fost admirați și aplaudați de toată lumea care a luat parte la această solemnitate. După terminarea ei, V. Stoica, însoțit de dr. N. Lupu au coborît în mijlocul concetățenilor lor, dînd mîna cu fiecare, îmbrățișînd copii și asigurînd întreaga asistență că sfîrșitul războiului e aproape, eliberarea sigură și că vor fi „uniți cu România".

Dar, pentru completa edificare asupra situației este necesar să prezentăm aci și unele opinii ale acelor imigranți români cărora li se părea că nu s-a făcut suficient la Philadelphia pentru cunoașterea situației românilor din Transilvania. Iată de pildă ce scria în acest sens un cores-

[47] *America*, Cleveland, O., XIII, nr. 248 din 29 oct. 1918, p. 1.

[48] Cei 12 vorbitori, totodată semnatari ai Declarației de Independență au fost următorii: 1) Thomas Garigue Masaryk pentru cehoslovaci 2) T. N. Helinski pentru polonezi 3) Hinko Hinkovici pentru iugoslavi 4) Nicholas Ceglinski pentru ucrainieni 5) Gregory Zsatkovitch, pentru ruteni 6) Thomas Narouchovitch pentru lituanieni 7) Vasile Stoica pentru românii din Transilvania 8) Charles Tomazolli pentru italienii iredentiști 9) Christos Vasilkaki pentru greci 10) Christo Dako pentru albanezi 11) Ittamar Ben Avi pentru evrei și 12) G. Pasdermajian pentru armeni.

[49] *The Philadelphia Public Ledger*, Philadelphia, Pa., Saturday morning, nr. din 26 oct. 1918, p. 1—3.

[50] *Românul*, Cleveland, O., XV, nr. 68 din 3 nov. 1918, p. 2—3.

[51] *Ibidem*, loc. cit.

pondent al *Românului* din Cleveland: „De Transilvania noastră însă se vorbește atît de puțin, încît ne este frică — de ceva. Chiar și Congresul națiunilor asuprite, ținut în zilele trecute în Philadelphia, a trecut cu prea mare ușurință peste durerile și dorințele noastre. Pe cînd despre Polonia, Cehoslovacia și Iugoslavia s-a vorbit ca despre țări cari sunt deja în ființă, despre Transilvania s-a vorbit cu multă îndoială"[52]. Evident, realitatea și evoluția istorică a situației, cum se cunoaște, a infirmat total această opinie de-a dreptul pesimistă.

Opinia publică americană era informată pe larg asupra activității „Uniunii" și a documentelor emise de ea, atît prin organele de presă locale cît și de prestigiosul cotidian de mare tiraj *The New York Times*[53] care anunța, spre exemplu, cu majuscule, în numărul său din 27 octombrie 1918: „Sala Independenței a văzut națiuni născîndu-se", „Noul Clopot al libertății a sunat", „Noua Declarație semnată acolo pentru popoarele oprimate ale Europei Centrale" etc.

Declarația de Independență s-a bucurat de o simpatie și publicitate deosebită. Opinia publică americană era în acest fel, total cucerită pentru idealurile națiunilor oprimate din Austro-Ungaria.

Publicația *The Plain Dealer* remarca și ea că declararea independenței națiunilor central-europene va fi o „pagină de aur în istoria popoarelor ele își vor aminti de ziua de 26 octombrie 1918, ca de una dintre cele mai însemnate zile din analele lor. Pe principiile enunțate la Philadelphia, se va clădi un grup de comunități libere, modelate în chip democratic". Italienii și românii, se preciza în publicația menționată, „ce au fost un lung timp sclavi, Habsburgilor vor fi emancipați". Aspirațiile acestor popoare sînt toate la fel și este salutar că s-au unit în cererile lor de principiu. Articolul se încheia cu asigurarea că Statele Unite, care s-au declarat pentru libertatea popoarelor, va sprijini această Declarație prin forța armelor ei[54].

Chiar și președintele S.U.A. Woodrow Wilson trimite o telegramă concepută în termeni extrem de călduroși la adresa națiunilor oprimate ce s-au unit în luptă, document deosebit de valoros, care echivala cu încă o recunoaștere deschisă a aspirațiilor lor. Iată o parte a acestui mesaj: „Vă rog să transmiteți caldele mele urări reprezentanților națiunilor oprimate din Europa Centrală și să exprimați adînca mea satisfacție pentru faptul că între noi există o atît de impresionantă și irezistibilă unanimitate de principii"[55].

Este interesant de remarcat repeziciunea cu care e receptată întemeierea „Uniunii", acasă, în Transilvania, de către modesta *Gazeta poporului* din Sibiu; sub titlul *„O alianță a asupriților"*[56], ea relata că de curînd aceasta s-a alcătuit la Washington cuprinzînd în mijlocul ei români, polonezi, iugoslavi, cehoslovaci, italieni și alții, care „au drept

[52] *Ibidem*, nr. 69 din 6 nov. 1918, p. 4.
[53] *The New York Times*, LXVII, nr. 22.191 din 27 oct. 1918, p. 6, col. 1—2.
[54] Apud *America*, nr. 248 din 29 oct. 1918, p. 1.
[55] *The New York Times*, LXVII, nr. 22.202 din 7 nov. 1918, p. 11, col. 1. Cf. și nr. din 27 oct. 1918.
[56] *Gazeta poporului*, Sibiu, I, nr. 44 din 3 nov. 1918, p. 4.

scop să unească toate neamurile asuprite din Europa", putîndu-se citi printre rînduri speranța cu care era primită de români această organizație.

Caracterul democratic al documentelor și scopurilor „Uniunii Medio-Europene" o impun în fața istoriei universale ca o organizație internațională de o forță morală neobișnuită ce îndreptățea întru totul lupta ei pentru eliberarea popoarelor din Austro-Ungaria. Exprimînd interesele legitime ale acestor popoare ea se înscrie pe linia luptei naționale progresiste pentru realizarea unor state naționale independente și suverane. „Uniunea Medio-Europeană" a fost numită de Theodor G. Masaryk drept o etapă importantă către întemierea Micii Antante[57].

Simpatia generală și publicitatea nemărginită făcută acestei „Uniuni" a convins definitiv opinia publică americană că momentul prăbușirii monarhiei bicefale a devenit iminent.

Dintre documentele ce privesc „Uniunea Democratică a Europei Centrale" aflătoare la *The National Archives of the United States*, am reținut pentru publicare o autoprezentare a „Uniunii", în care se enumeră principalele ei scopuri, ce a realizat în 1918 și programul ei pentru perioada următoare[58].

Participarea lui Vasile Stoica în calitate de reprezentant al românilor la semnarea Declarației de la Philadelphia, i-a ridicat acestuia enorm prestigiul personal, presa americană menționîndu-l de atunci încolo numai cu „titlul" de „semnatar" al respectivei Declarații.

„Uniunea Democratică a Europei Centrale" l-a ajutat real și constant pe căpitanul Vasile Stoica informînd corect și la timp guvernul american și pe președinte asupra tuturor aspirațiilor românești. Faptul conferă acestui organism și din punctul nostru de vedere un element de o deosebită importanță în ceea ce privește desfășurarea evenimentelor de dinaintea Unirii Transilvaniei cu România, deșteptînd indiscutabil un mai mare interes pentru problemele românești atît în opinia publică americană, cît și președintelui Statelor Unite.

Activitatea „Uniunii" corelată cu neobositele intervenții ale lui Vasile Stoica trebuie consemnate astfel la justa lor valoare de către istoriografia noastră. Subliniem în acest sens că, imediat după marea Conferință, în 27 octombrie și în 31 octombrie 1918, V. Stoica are două întîlniri importante cu William Phillips, secretar de stat și tot în 31 octombrie întîlnirea hotărîtoare cu Robert Lansing, căruia i-a predat cel mai complet și mai argumentat memoriu despre suferințele, drepturile și aspirațiile românilor din Austro-Ungaria, arătînd totodată și jertfele pe care aceștia le-au adus în războiul mondial pentru dezrobirea lor.

Rezultatele nu întîrzie să se arate. La 6 noiembrie 1918, apare, în sfîrșit, mult așteptata *Declarație oficială* prin care se anunță sprijinul Statelor Unite pentru România la Conferința de pace spre a-și cîștiga dreptele aspirații politice și teritoriale.

---

[57] V. Stoica, *op. cit.*, p. 58.

[58] The National Archives of The United States, Secția Europa, nr. 811.43 M.581 /. Vezi anexa.

Efectul psihologic al acestei declarații în Transilvania și în România a fost de o însemnătate decisivă, echivalînd cu recunoașterea Unirii Transilvaniei cu România. Textul ei circula pe foi volante tipărit cu majuscule pe hîrtie în culorile drapelului țării. De altfel și Kiriţescu afirmă că cel mai mare succes al activității românilor din Statele Unite a fost acela de a fi contribuit în mod esențial ca Departamentul de stat să facă tocmai această declarație din 6 noiembrie 1918[59].

Ziarul *America*[60] ținea să specifice că Declarația respectivă „e urmarea studierii acestui memoriu" a lui Vasile Stoica de către Lansing. Aprecierea însă trebuie neapărat corelată, credem noi, cu întreaga sa muncă pe care a desfășurat-o în Statele Unite, alături de ceilalți luptători de acolo, precum și cu efortul general al imigranților români de a face cunoscute și recunoscute aspirațiile lor, de fapt aspirații ale tuturor românilor.

Privite lucrurile din această perspectivă, apare, socotim, pe deplin justificată cercetarea detaliată a genezei și activității „Uniunii Democratice a Europei Centrale".

Caracterul pronunțat semioficial pe care îl afișau conducătorii Organizației și pe care l-am reliefat, aruncă o lumină nouă asupra rosturilor și puterilor ei, demonstrînd o implicare mai adîncă decît a fost cunoscută pînă azi a guvernului american în accelerarea evenimentelor politice spre destrămarea monarhiei austro-ungare.

Am relevat de asemenea, considerînd-o deosebit de importantă contribuția lui Vasile Stoica, și, prin el, a „Uniunii Medio-Europene" la determinarea cercurilor conducătoare americane în sprijinirea aspirațiilor naționale românești și la răspîndirea acestora în opinia publică americană.

„Uniunea Democratică a Europei Centrale", această adevărată precursoare a Ligii națiunilor, se poate spune că a constituit un moment impresionant și pilduitor de solidaritate al națiunilor oprimate din monarhia austro-ungară, activitatea și scopurile sale fiind întrutotul convergente cu activitatea organizațiilor imigranților români din Statele Unite și concordante pînă la identificare cu scopurile luptei românilor de pretutindeni.

Succesul activității „Uniunii" conferă acesteia aura unei organizații justificată istoricește și deosebit de eficientă, bucurîndu-se de o enormă popularitate ce merită cu prisosință să fie mai bine cunoscută în istoriografia românească.

În concluzie, prin activitatea ei „Uniunea Democratică a Europei Centrale" și-a cîștigat un loc de mare prestigiu în rîndul factorilor externi, care, alături de cei interni hotărîtori, au concurat la izbînda idealului național al Unirii celei Mari de la 1 Decembrie 1918.

GELU NEAMȚU

[59] C. Kiriţescu, *op. cit.*, p. 299.
[60] *America*, Cleveland, O., XIII, nr. 257 din 9 nov. 1918, p. 1.

ANEXA

THE MID-EUROPEAN UNION
„Co-operation; Not Coercion"
Mc Lachlen Bldg., Washington, D. C.

What the MID-EUROPEAN UNION Is

A Union composed of accredited representatives of the National Councils of emerging Nations in Middle Europe and Asia Minor, now also Americans, organized by selecting as permanent Chairman Prof. Thomas G. Masaryk, now President of the Republic of Czecho-Slovakia, for the following purposes:

1. Of establishing a continuous barrier of free, co-operating, democratic nations against imperialistic aggression from the Baltic to the Mediterranean as a Bulwark of Freedom of the world.
2. Of helping toward the dismemberment of Austria-Hungary.
3. Of assisting in the organization and protection of the new states.

The MID-EUROPEAN UNION Has

1. Presented resolutions to President Wilson urging the dismemberment of Austria-Hungary and pledging united support to the Common cause.
2. Helped awaken the American people through insistent publicity · to the solemn aspiration for freedom of the oppressed peoples of Middle Europe and Asia Minor.
3. Assisted in the preparation of, and securing world wide publicity for the Declaration of Independence of the Czecho-slovak Nation, which was dated October 18 th, 1918, and published throughout the civilized world October 19th to 21 st. On the afternoon of October 19th, the President in his reply and ultimatum to Austria-Hungary refusing to deal with the Hapsburgs, referred them to the Czecho-slovaks for terms of peace. The capitulation of the empire followed in a few days and the Armistice was signed within a month there-after.
4. The MID-EUROPEAN UNION, as a preliminary league of Nations, in a four day's conference in Independence Hall, Philadelphia, adopted principles of constructive international co-operation; of self determination; of the rights of national minorities of duty-free transportation for landlocked nations; that there should be no secret diplomacy, and all proposed treaties and agreements should be made public-prior to their adoption and ratification.
5. At the close of the conference, twelve nationalities signed a Declaration of Common Aims and proclaimed it with the ringing of the MID-EUROPEAN replica of our old Liberty Bell. The twelve nations were: Czechoslovaks, Poles, Jugoslavs, Ukrainians, Uhro-Rusins, Lithuanians, Roumanians, Italian Irredentists, Unredeemed Greeks, Albanians, Zionists and Armenians.

PRESENT PROGRAM

1. To furnish a medium between the representatives of these nationalities in Europe and America for the purpose of building up a strong and lasting inter-relationship, co-operation, justice and amity.
2. To furnish and distribute political, social, agricultural and general economic information which will familiarize Americans with the nationalities of Middle Europe and Asia Minor for the purpose of promoting a better understanding; therefore a broader conception of justice and duty.
3. To act as a clearing house, so to speak, for the collection and dissemination of useful information between the various national groups and between Americans and such nationalities.
4. To break down the isolation of the various national groups in America from one another through acquaintance and common interest.

5. To assist in every legitimate way the struggling nations and their representatives in their great task of reconstruction and interrelationship and to familiarize Americans with the work that has been and is necessary to be done.

6. To send the MID EUROPEAN Bell on a tour through the leading centers in order to symbolize the common aim of America and Europe for freedom and to awaken a greater interest in and deeper sense of personal responsability for orderly and just government.

What the MID-EUROPEAN UNION
Means to AMERICA

More than ten million immigrants of the oppressed nations of Europe are in America. In many communities a very large percentage of the population is from these peoples. They reflect every social and political condition of their mother countries. Democracy there means democracy here; tyranny there means disintegration here; antagonism here means conflict there.

1. The UNION will promote sympathy, understanding and mutual respect among foreign and native born, thus developing through educational methods a feeling of greater personal responsibility in civic affairs a higher conception of law and order, a greater sense of contentment in security, thereby developing a high conception of citizenship, which is the basis of all good government.

2. The Union stands ready to help those interested in securing information as to the struggles and aspirations of the oppressed peoples of Middle Europe, Asia Minor and Asia, and the conditions and affiliations of these nationalities in America, and will provide able and well informed speakers and furnish literature for the purpose of encouraging among all a sense of greater respect for the rights of others, and a higher appreciation of liberty and civil government. By all its activities it will seek to promote harmony and co-operation between Americans and their neighbors, thus reacting to the moral and material advantage of both.

3. In America the various groups of foreign birth or descent are as isolated from one another as from Americans. The MID-EUROPEAN UNION is an agency to amalgamate all through promoting genuine allegiance among our immigrants and continuing the respect for, and confidence in American ideals among peoples so long under autocratic and tyrannous governments. To do these things will require the greatest care and forbearance on the part of all; recognizing that in the most ungovernable, there are germs of good which when properly cultivated will grow into a higher conception of right and a desire for education and order, therefore good citizenship.

We shall deeply appreciate the good will, hearty co-operation and support of all lovers of liberty and justice throughout the world.

THE MID-EUROPEAN UNION
Mc Lachlen Bldg., 10th and G Streets N. W.
WASHINGTON, D. C.

THE "DEMOCRATIC UNION OF CENTRAL EUROPE" AND THE UNION OF TRANSYLVANIA WITH ROMANIA (1918)

(Abstract)

The „Democratic Union of Central Europe" in the United States was a political body of the immigrants of the oppressed peoples from Austria-Hungary. The representatives of these peoples, among which the Romanian Vasile Stoica, carried on a prodigious activity with the view of hastening the breaking up of the Austro-Hungarian monarchy.

After dealing with the genesis, the aims, and the achievements of the organization, the author of the present paper reveals its historical model which is considered to have been the 1896 Congress of the Nationalities in Austria-Hungary, held in Budapest, and the Prague Conference of May 7, 1918.

Stress is laid upon the activity of Professor Herbert A. Miller from the University of Oberlin, who played a prominent part in the foundation of the "Mid-European Union", as the organization was also called.

There are facts suggesting that the "Union" would have gained the sympathy and the support of the American government (having even a semi-official status), which means that the influence of the immigrants upon President Wilson was more substantial than it has been generally accepted so far.

The actions and proceedings of the "Union" directly and indirectly served the Romanian cause of the Union of Transylvania with Romania, especially due to the sustained activity of its vicepresident, Vasile Stoica. The "Union" represented the impressive solidarity of the oppressed nations in Austria-Hungary and it was an important external factor which, together with the decisive internal ones, led to the accomplishment of the national ideal of the Union of Transylvania with Romania on the 1st of December 1918.

REVENDICĂRI SOCIAL-ECONOMICE ȘI LUPTELE POLITICE ALE MUNCITORIMII DIN INDUSTRIA CARBONIFERĂ (1919—1921)

Muncitorii din industria carboniferă s-au afirmat în mod constant și energic în viața social-politică a României interbelice, atît prin numărul însemnat și gradul înalt de concentrare în unități productive de importanță primordială, cît și prin puterea lor organizată și spiritul de luptă și solidaritate proletară, care i-a transformat într-o forță de temut în ochii patronilor și ai cercurilor guvernante. Minerii s-au impus în avanscena politică în anii avîntului revoluționar, cînd s-au situat printre protagoniștii cei mai dîrji ai luptelor sociale care aveau să ridice clasa muncitoare din România la rangul de forță combatantă de prim ordin în viața internă a țării.

Procesul de organizare al minerilor a luat amploare încă din anii 1917—1918. În Transilvania, în toamna anului 1918, Uniunea Muncitorilor Mineri cuprindea peste zece mii de muncitori, majoritatea români. Este cunoscut aportul pe care minerii organizați l-au avut în unirea Transilvaniei cu România, ei afirmîndu-se în mod activ și conștient nu numai în lupta de eliberare socială, ci și în cea națională[1]. Cel mai temeinic erau organizați muncitorii din Valea Jiului. Desăvîrșirea statului național unitar a creat noi condiții istorice pentru dezvoltarea mișcării politice și revendicative ale minerilor. Anul 1919 a adus cu sine răspîndirea organizațiilor sindicale sau socialiste în rîndul lucrătorilor de la majoritatea exploatărilor carbonifere, care au susținut numeroase lupte pentru ameliorarea condițiilor de muncă și de trai. Astfel au luat naștere noi secții locale la Baia Nouă, Mehadia, Aghireș, Căpeni, Cristian, Surduc, Cristolțel.

În anul 1919 au obținut succese importante pe drumul organizării politice și sindicale și lucrătorii de la Comănești, îndrumați de organizația socialistă de la Bacău[2]. Ei au reușit să dobîndească, după eforturi susținute, reducerea timpului de muncă la 8 ore. De asemenea, au participat la mișcările țăranilor moldoveni din împrejurimi împotriva moșierimii. Neliniștiți, moșierii au cerut intervenția poliției din Bacău temîndu-se că altfel „se vor produce tulburări la care se vor asocia și lucrătorii de la minele de cărbuni, soți ai femeilor, în număr de vreo 2000 per-

[1] C. Cușnir-Mihailovici, Fl. Dragnea, Gh. Unc, *Mișcarea muncitorească din România 1916—1921*, București, Ed. politică, 1971, p. 124—125.

[2] C. Botez, L. Eșanu, I. Saizu, *Județul Bacău. Pagini memorabile din lupta maselor*, Bacău, 1971, p. 76.

soane, plus locuitorii agricoli ai comunelor din împrejurimi"[3]. La fel s-a întîmplat în Muntenia, în județul Dîmbovița, unde lucrătorii de la minele de lignit participau la activitatea organizațiilor socialiste din comuna Boteni, aflîndu-se în fruntea acțiunilor țărănimii în lupta pentru pămînt[4]. De remarcat, că în Muntenia autoritățile au făcut tot posibilul pentru a menține o durată mai lungă a zilei de lucru. De exemplu, la minele de la Schitu Golești ale Societății Lignitul, aflate sub conducere militară, lucrătorii erau siliți să muncească în continuare cîte 12 ore pe zi, sub pretext că erau considerați mobilizați[5]. Astfel se explică faptul că pe teritoriul României vechi durata maximă a zilei de muncă în industria carboniferă s-a menținut la 11 ore în 1919 și la 10 ore în 1920[6].

Îngrijorate de avîntul mișcării minerilor, autoritățile au trecut la reprimirea ei în toate bazinele carbonifere. Autoritățile au făcut tot posibilul pentru a împiedica organizarea minerilor, îndeosebi la Anina, Căpeni, Filipeștii de Pădure și Ojasca-Buzău[7]. Deosebit de dure au fost intervențiile efectuate de forța armată, acolo unde minerii au cucerit temporar puterea, ca de pildă în Valea Jiului. Aici, după înăbușirea mișcării armate din ianuarie 1919, a fost suspendat dreptul la întrunire și organizare al muncitorilor, iar conducătorii sindicali au fost împiedicați în exercitarea atribuțiilor lor. Cu toate acestea, dezideratele muncitorilor din Valea Jiului nu puteau fi ignorate. După ce, la 29 aprilie 1919, ei și-au adresat în scris revendicările către Consiliul Dirigent, iar la 19 iulie au adresat un „memorand" în aceeași chestiune, autoritățile au fost nevoite să le soluționeze în mare parte. Decizia adoptată la 21 iulie 1919 de către Iosif Jumanca, șeful Resortului de industrie în Consiliul Dirigent, are însemnătate istorică, deoarece ea a devenit — de facto — primul contract colectiv din Valea Jiului, valabil pînă la 31 august 1919[8].

Drepturile muncitorimii nu puteau fi apărate în mod eficient decît dacă organizațiile sindicale ale minerilor erau cuprinse într-o uniune centralizată, cu misiunea de a concentra și coordona puterea de luptă a muncitorilor organizați. Această cerință istorică necesita reorganizarea mișcării sindicale miniere. Reorganizarea activității sindicale a devenit necesară și în urma faptului că, după unire, sindicatele din Transilvania s-au separat de vechile lor uniuni sindicale cu sediul la Budapesta, acționînd de sine stătător, însă conform vechilor statute. Ele trebuiau deci reunite pentru a crea uniuni pe ramură pe plan național, avînd sediul central în România. Primii care au înfăptuit acest pas hotărîtor au fost

---

[3] D. Florea, L. Antohi, *Evoluția mișcării muncitorești din Bazinul carbonifer Comănești*, în „Carpica", 1982, 14, p. 251.

[4] E. Fruchter, *Propaganda socialistă din județul Dîmbovița în perioada premergătoare grevei generale*, în „Valachica", 1970, 2, p. 45.

[5] „Socialismul", (București), IX, nr. 47, 15 martie 1919.

[6] *Situația clasei muncitoare din România*, București, 1966, p. 117.

[7] *Istoricul mișcării muncitorilor mineri*, București, 1932, p. 32; Arh. Stat București, fond Consiliul Dirigent, Mișcarea muncitorească, dosar nr. 1/1919, f. 58; fond Ministerul de Interne, dosar nr. 565/1919, f. 2—3; fond Ministerul de Industrie și Comerț, dosar nr. 659/1919.

[8] Arh. Stat Deva, fond Societatea Petroșani, Serviciul muncă și salarii, dosar nr. 1/1919, f. 36—41.

minerii, care au convocat la 23 martie 1919 o conferință sindicală la Sibiu. Cu această ocazie s-a hotărît înființarea Uniunii Muncitorilor Mineri și Topitori din Ardeal și Banat. Animatorul organizației era Iosif Ciser. Conferința a hotărît editarea presei sindicale miniere în limbile română și maghiară. Minerii din Banat, deși organizați, nu au putut participa la conferință din cauza numeroaselor opreliști. Curînd, Uniunea Muncitorilor Mineri a devenit o prezență activă în viața social-politică a Transilvaniei, silind Consiliul Dirigent să țină seama de cererile lucrătorilor, după cum remarca gazeta „Socialismul" în numărul său din 17 august 1919[9]. Întrucît imposibilitatea de a împiedica activitatea sindicatelor cu ajutorul represiunii devenise evidentă, autoritățile din Transilvania au fost nevoite să recunoască pînă la urmă starea de fapt și să legalizeze existența organizațiilor muncitorești printr-o ordonanță specială a Resortului de Interne care recunoștea posibilitatea legală de a se forma organizații sindicale locale, autorizate a se constitui în uniuni pe ramură[10].

Muncitorii mineri s-au folosit de posibilitatea ivită pentru a convoca Congresul extraordinar al uniunii la Sibiu pentru data de 7—9 decembrie 1919. Congresul, la care au participat 74 delegații din 24 grupe sindicale însumînd 23.000 membri, a trecut în revistă realizările mișcării minerilor și obstacolele care se mai puneau în calea dezvoltării ei. Cu această ocazie s-a produs afilierea grupelor sindicale de la minele de cărbune din Banat.

Anul 1920 a marcat extinderea continuă a organizațiilor sindicale miniere, care au luat ființă și la exploatările de cărbune de la Bobota, Băgara și în alte părți. În întreprinderile carbonifere din județul Dîmbovița muncitorii nu și-au creat sindicate, ci organizații socialiste, la Șotînga, Doicești și Aninoasa, activitatea lor fiind coordonată de organizația socialistă din Tîrgoviște[11]. Organizațiile politice ale minerilor de la Asău și Comănești au cunoscut și ele un proces de consolidare. În anul 1920 mișcările revendicative ale minerilor de la exploatările carbonifere cunosc o amploare fără precedent și se generalizează în întreaga țară. Ele toate pregătesc clasa muncitoare pentru confruntarea supremă din octombrie 1920.

Primii au intrat în luptă minerii din Banat, de la Mehadia, Baia Nouă și Cozla care la începutul anului 1920 au încheiat noi contracte colective, mai avantajoase, amenințînd în caz contrar cu greva. Tot atunci au reușit să impună încheierea unui contract colectiv și muncitorii de la Societatea Minele de Cărbuni din Ardeal. Contractul prevedea aprovizionarea lucrătorilor cu alimente la prețuri avantajoase și cazarea în locuințele societății[12]. În februarie 1920 a izbucnit un conflict de

[9] *Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1916—1921*, București, Ed. politică, 1966, p. 231.

[10] Gh. Iancu, *Luptele social-economice și politice ale muncitorilor din Transilvania în perioada decembrie 1918 — martie 1920*, în „Marisia", 1978, 8, p. 397.

[11] E. Fruchter, *op. cit.*, p. 56.

[12] Arh. Stat. București, fond Ministerul de Industrie și Comerț, dosar nr. 1048/1921, f. 73.

muncă la exploatările miniere din Dîmbovița, de la Șotînga, Doicești, Aninoasa, Gheboieni-Mărgineanca, Vulcana-Pandele[13].

La 22 martie minerii din Valea Jiului au declarat din nou grevă, care a devenit generală, din cauza neachitării salariilor și a proastei aprovizionări. Imixtiunea armatei a pus capăt ridicării celor 15.000 de mineri, dar numai după ce li s-au satisfăcut revendicările[14]. Agitațiile continuau însă, deoarece promisiunile formulate de însuși ministrul muncii, Gr. Trancu-Iași, cu ocazia deplasării efectuate în Valea Jiului în luna aprilie, nu au fost respectate. La 2 mai 1920, Iosif Ciser a înaintat un memoriu către Ministrul Muncii, în numele Uniunii Minerilor, în care respingea amestecul armatei în activitatea organizațiilor muncitorești din Valea Jiului, revendicînd libertatea lor de acțiune și eliberarea minerilor arestați[15].

Șirul confruntărilor din industria carboniferă a fost continuat de către minerii din Poienari (jud. Muscel) care au intrat în grevă la 4 mai pentru a obține majorarea salariilor proporțional cu scumpetea. Și această grevă a încetat în urma intervenției brutale a autorităților[16]. Mișcarea grevistă s-a extins și la minele de la Ojasca-Palanca (jud. Buzău), unde minerii au întrerupt lucrul timp de 8 zile în semn de protest împotriva salariilor insuficiente și a condițiilor de lucru extrem de periculoase, căci galeriile nu erau bine consolidate[17].

Guvernul Averescu nu avea însă de gînd să cedeze nenumăratelor revendicări pe care proletariatul din întreaga țară le formula din ce în ce mai insistent, căutînd să le impună prin luptă, ci a emis Legea pentru reglementarea conflictelor de muncă, prin care intenționa să limiteze în mare măsură posibilitățile de acțiune ale muncitorimii. Deosebit de grav atingeau prevederile legii pe minerii de la exploatările carbonifere, considerate a fi de utilitate publică și prin urmare supuse interdicției de a declanșa greve și obligativității de a recurge la arbitrajul obligatoriu. Numeroase acțiuni organizate de lucrătorii de la minele de cărbune în a doua parte a anului 1920 au fost îndreptate în mod special împotriva acestei Legi.

În luna mai 1920 organizațiile sindicale de la Anina au înaintat direcțiunii un memoriu prin care au formulat o serie de revendicări. În timpul tratativelor pentru rezolvarea lor a survenit însă catastrofa de la Anina de la 7 iunie 1920 în care și-au pierdut viața 182 de mineri, datorită neglijenței dovedite de administrația minelor. Evenimentele de la Anina au provocat încordare și au mărit tensiunea socială în tot Ba-

[13] E. Fruchter, *Acțiuni de luptă ale proletariatului dîmbovițean premergătoare grevei generale din octombrie 1920*, în „Valachica", 1969, 1, p. 125.

[14] Gh. Unc, *Documente privind luptele muncitorilor mineri din Valea Jiului (martie—iunie 1920)*, în „Analele Institutului de Istorie a P.M.R.", 1960, nr. 4, p. 93—95; M. Gáspár, *Luptele din 1920 ale minerilor din Valea Jiului*, în „Anuarul Institutului de Istorie Cluj", 1963, 6, p. 326—327.

[15] M. C. Stănescu, M. Silvian, *Lupeni ieri și azi*, București, Ed. politică, 1983, p. 28.

[16] V. Arimia, I. Toacă, *Acțiuni greviste premergătoare grevei generale din octombrie 1920*, în „Revista arhivelor", 1966, 9, nr. 1, p. 154.

[17] N. Dumitrașcu, *Din istoria mișcării revoluționare din Buzău în preajma creării P.C.R.*, în „Revista arhivelor", 1961, 4, nr. 1, p. 139.

natul. Pretutindeni muncitorii din mine și uzine erau tot mai hotărîți să-și impună revendicările prin luptă. La 24 iunie au încetat lucrul minerii din Mehadia, deoarece direcțiunea nu a acceptat cererea de mărire a salariilor și a refuzat să mai acorde lucrătorilor îmbrăcăminte la prețuri convenabile.

În luna iunie au reizbucnit agitațiile în Valea Jiului, deoarece patronii și autoritățile amînau mereu reînnoirea contractului colectiv expirat la 31 august 1919. Numai după ce organizațiile sindicale au amenințat cu declararea unei noi greve s-au așezat reprezentanții societăților miniere la masa tratativelor. Negocierile s-au purtat începînd cu data de 21 iunie pînă la 5 iulie la sediul Ministerului Muncii de la București[18]. Rezultatul lor s-a concretizat în contractul colectiv din 10 iulie 1920 care făcea importante concesii muncitorimii, stabilind dreptul la concedii plătite, ziua de muncă de 8 ore, mărirea salariilor, și asigurarea aprovizionării cu alimente, îmbrăcăminte și încălțăminte. Luna iulie 1920 a înregistrat de altfel un număr record de acțiuni ale minerilor din industria carboniferă din toate regiunile țării, ilustrînd dorința arzătoare a clasei muncitoare de a-și impune prin luptă drepturile. La 8 iulie prefectul județului Dîmbovița semnalează Brigăzii de siguranță pericolul izbucnirii unor greve la minele de cărbune. În luna iulie 1920, temîndu-se de izbucnirea unei greve, Societatea România Carboniferă acceptă mărirea salariilor lucrătorilor de la Căpeni cu 30%[19]. Pericolul unei greve a devenit iminent și la Comănești datorită defecțiunilor de aprovizionare[20].

În luna august au reizbucnit nemulțumirile minerilor din Valea Jiului, din cauza scumpetei provocate de preschimbarea coroanelor în lei și a neachitării sporurilor de salarii cuvenite prin noul contract colectiv. Greva a izbucnit în data de 21 august, generalizîndu-se în întreaga Vale a Jiului[21].

Paralel cu îmbunătățirea situației lor materiale, minerii din industria carboniferă, la fel cu întreaga muncitorime din România, aveau de susținut revendicări politice majore, ca suspendarea stării de asediu, încetarea cenzurii, revocarea restricțiilor privind libertatea întrunirilor și asigurarea deplinei libertăți de acțiune a sindicatelor. Răspunsul autorităților la aceste cereri a constat doar în intensificarea măsurilor represive. De altfel, în luna august urma să intre în vigoare Legea Trancu-Iași privind reglementarea conflictelor de muncă, restrîngînd și mai mult posibilitățile de acțiune ale muncitorimii. Concomitent, patronii nu respectau contractele colective, concediau pe delegații muncitorilor și încercau prin toate mijloacele să lovească în organizațiile muncitorești. Devenea tot mai evident că dezideratele muncitorilor nu puteau fi impuse prin acțiuni locale izolate, ci numai prin largi confruntări coordonate pe plan regional sau național.

---

[18] Arh. Stat. Deva, fond Societatea Petroșani, Serviciul muncă și salarii, dosar nr. 2/1920, f. 60.

[19] Z. Kisgyörgy, L. Vajda, *Mina Căpeni 1872—1972*. Sf. Gheorghe, 1972, p. 96—97.

[20] Arh. Stat. Bacău, fond Inspectoratul Minier Bacău, dosar nr. 3/1920, f. 464.

[21] M. Gáspár, *op. cit.*, p. 335.

Începînd din a doua jumătate a anului 1920 tactica mișcării muncitorești din România s-a orientat deci spre organizarea unor lupte de amploare, la care participau efective tot mai însemnate de muncitori. Lucrătorii din industira carboniferă s-au încadrat cu energie și însufleţire în noua fază a luptelor de clasă, aducînd un aport substanţial la reușita lor. Astfel, minerii de la Anina și Doman au contribuit la succesul grevei generale din Banat, izbucnită la 23 august la Timișoara și care în zilele următoare s-a extins în centrele industriale din întreaga zonă. Ca urmare a grevei generale regionale, autorităţile din Banat au fost nevoite să satisfacă o bună parte din doleanţele muncitorilor[22].

Minerii din întreprinderile carbonifere au jucat un rol important și în marea grevă demonstrativă din 1 septembrie care a cuprins întreaga Transilvanie. Gazeta „Tribuna Socialistă" a remarcat că „greva demonstrativă de la 1 septembrie 1920 a reușit... mai cu seamă în Valea Jiului". Minerii au cerut în mod insistent suspendarea stării de asediu și a cenzurii și abrogarea Legii conflictelor de muncă prin care li se interzicea declararea grevelor[23].

De altfel, revocarea Legii Trancu-Iași, care interzicea grevele în industria carboniferă, devine obiectivul primordial al minerilor începînd din toamna anului 1920. La întrunirea de la mina de cărbuni din Aghireș din 17 septembrie participanţii au declarat că „muncitorimea este conștientă de faptul că fără greve nu are posibilitatea de a-și îmbunătăți soarta...", pronunţîndu-se „pentru proclamarea grevei generale". Măsura în care Legea Trancu-Iași defavoriza net muncitorimea a devenit evident pentru mineri în cursul tratativelor de la Anina din septembrie 1920, menite să soluţioneze conflictul de muncă ce se prelungea latent încă de la începutul verii. În aceste tratative de amploare, care influenţau soarta a mii de muncitori de la Societatea U.D.R., a intervenit Ministerul Muncii, care a hotărît ca ele să decurgă conform noii legi a reglementării conflictelor de muncă. Discuţiile de pînă atunci urmau a fi considerate doar tratative de conciliere și cum în privinţa salarizării și cererilor de alimente nu s-a ajuns la nici un rezultat, aceste chestiuni urmau a fi decise, conform legii, de către o comisie de arbitraj[24]. Hotărîrea comisiei, pronunţată la 29 septembrie 1920, fiind valabilă pînă la sfîrșitul lui februarie 1921, nu a mulţumit pe mineri, care și-au dat seama că interdicţia de a recurge la grevă le răpea principala armă de luptă. De aceea, în cursul lunii octombrie 1920, minerii de la Anina au intrat din nou în grevă. Evenimentele de la Anina aveau loc în momentul în care proletariatul din România hotărîse să recurgă la arma supremă în bătălia pentru recunoașterea drepturilor sale: greva generală. Ultimatumul muncitorimii către guvern, prezentat la 13 octombrie 1920, prevedea cereri vitale pentru care și minerii au luptat în tot cursul anilor 1919—1920. Ultimatumul a fost dublat de protestul-memoriu dat publicităţii de către

[22] W. Marin, *Mișcări greviste în Banat în perioada premergătoare grevei generale din octombrie 1920 (aprilie—octombrie 1920)*, în „Studii și articole de istorie", 1963, 3, p. 359.

[23] M. Gáspár, *op. cit.*, p. 336.

[24] Arh. Stat Timișoara, fond Reprezentanţa U.C.M. Reșiţa, dosar nr. 8/1920, f. 2.

Uniunea Muncitorilor Mineri din Ardeal și Banat, în care era zugrăvită situația grea a minerilor care nu găseau înțelegere la cererile lor repetate de a li se ușura viața[25].

Menționăm că în acel moment Uniunea Minerilor reprezenta o componentă de seamă a mișcării muncitorești din România prin cei 28.538 membri, dintre care majoritatea activau în centrele carbonifere. Muncitorimea minieră, ca și întregul proletariat din România, era bine organizată, solidară, gata de luptă și aștepta marea confruntare, căci pregătirea grevei generale era în toi. Uniunea Muncitorilor Mineri și Topitori a participat la preparativele grevei generale[26]. Delegații ei au luat parte, împreună cu reprezentanții altor uniuni sindicale, la întrunirea comună de la 19 octombrie a secretariatului Partidului Socialist din Ardeal și Banat și a Comisiei Generale Sindicale, ținută la Cluj, la care au fost elaborate instrucțiunile privind modul de desfășurare a grevei generale. S-a hotărît declanșarea grevei în data de 21 octombrie 1920, joi dimineața.

Într-adevăr, la 21 octombrie a început greva, care „în regiunile miniere a avut o reușită deplină. Nici un braț nu s-a mișcat, nici un miner n-a mai coborît în adînc"[27]. Dintre bazinele carbonifere, cea mai afectată de greva generală a fost Valea Jiului unde au participat 17.000 de muncitori din mine și de la toate celelalte unități industriale din zonă[28]. O trăsătură specifică a desfășurării grevei în această regiune o constituie faptul că muncitorii — în pofida indicațiilor — au organizat forme active de luptă împotriva organelor puterii de stat, ca manifestații, întruniri și chiar ciocniri de stradă. În schimb, greva a luat forme mai puțin vehemente la exploatările carbonifere din Banat, unde și coordonarea acțiunilor a lăsat de dorit. Cu toate acestea, minerii din Banat au participat aproape în totalitate la grevă.

Mai puțin plenară a fost participarea minerilor din județul Bacău, unde greva s-a mărginit la exploatările de la Asău și Comănești și a luat sfîrșit mai curînd decît în restul țării[29]. În regiunile carbonifere ale Munteniei participarea a fost și mai redusă, în bazinul Dîmboviței datele în această privință fiind neconcludente[30]. Se pare însă că minerii din localitățile Doicești, Aninoasa, Mărgineanca-Gheboieni și Vulcana-Pandele s-au încadrat în mai mare măsură în mișcarea generală a proleta-

---

[25] *Greva generală din România — 1920.* Autori: N. Goldberger, Fl. Dragne, O. Matichescu, C. Mocanu, N. G. Munteanu, Gh. Surpat, Gh. Unc, București, 1970, p. 195.

[26] L. Vajda, L. Fodor, W. Marin, F. Pîrcălab, *Greva generală din octombrie 1920 în Transilvania,* în „Analele Institutului de Istorie a P.M.R.", 1960, 6, nr. 5, p. 138.

[27] *Istoricul mișcării muncitorilor mineri din România...*, p. 63.

[28] Al. Tóth, M. Gáspár, *Desfășurarea grevei generale din octombrie 1920 în Valea Jiului,* în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Historia, 1962, fasc. 1, p. 113.

[29] *Greva generală — 1920,* București, 1970, p. 270, 300.

[30] G. Mihăescu, *Greva generală din octombrie 1920 în județul Dîmbovița,* în „Valachica", 1970, 2, p. 11.

riatului din România[31]. În schimb, minerii din zona Cîmpulung-Muscel nu au aderat la grevă[32].

Represiunile organelor de stat burgheze împotriva minerilor participanți la grevă au fost crunte. Mulți dintre ei, îndeosebi conducătorii, au fost arestați, schingiuiți, evacuați din locuințe, concediați și închiși. Represiunile, organizarea defectuoasă a grevei, lipsa de coordonare, tactica excesiv de moderată adoptată de conducătorii greviștilor au provocat reculul treptat al mișcării greviste. După înăbușirea grevei generale autoritățile au pornit o campanie de persecuții împotriva Uniunii Minerilor, care a primit cele mai grele lovituri dintre toate uniunile sindicale pe ramură. Foarte mulți conducători au fost arestați și din această cauză comitetele nu și-au putut desfășura activitatea. Unele sindicate au fost interzise, altele au fost nevoite să-și înceteze activitatea. Dezorganizarea mișcării sindicale s-a repercutat foarte curînd asupra situației materiale a minerilor. Societățile miniere, cu avizul autorităților, concediau pe toți aceia care au jucat un rol cît de cît important în cursul grevei generale. În unele locuri patronii au redus și salariile. La expirarea valabilității hotărîrii de arbitraj din septembrie 1920, tribunalul din Lugoj a dat o nouă hotărîre, aplicabilă de la 1 martie pentru toți lucrătorii de la secția minieră a Societății UDR, în număr de aproximativ 5.600 de persoane. Conform acestei decizii, salariile muncitorilor au fost reduse cu 7—10%, iar sistemul bărbaților de încredere desființat, deoarece contravenea legislației muncii[33].

Politica antimuncitorească a patronilor și autorităților a provocat reacția lucrătorilor din industria carboniferă chiar și în condițiile refluxului mișcării muncitorești. Astfel, deja la sfîrșitul lunii noiembrie a avut loc o grevă la mina Ojasca în județul Buzău[34]. Un alt conflict de muncă s-a declanșat la mina de cărbuni „Sălăjana" din Bobota, soluționat prin arbitraj la 8 decembrie 1920, prin mărirea salariilor și fixarea timpului de muncă la 8 ore. Hotărîrea de arbitraj a primit valoarea unei convenții colective[35]. În februarie 1921 personalul minei Cozla a cerut Ministerului Industriei și Comerțului mărirea salariilor și îmbunătățirea aprovizionării[36]. Muncitorimea din Valea Jiului a reînceput și ea să adopte o atitudine tot mai hotărîtă din cauza neachitării salariilor. „Ne temem că în urma acestei situații atît de triste muncitorimea va înceta lucrul, cauzîndu-se prin aceasta statului și întreprinderilor pagube mari" — se spune într-o telegramă expediată la 2 martie 1921 Ministerului Muncii și Ocrotirilor Sociale de către inspectorul general minier Iosif

[31] E. Fruchter, G. Mihăescu, *Noi documente privind activitatea socialiștilor dîmboviteni în preajma creării P.C.R.*, în „Valachica", 1972, 3, harta anexată.

[32] Arh. Stat. Pitești, fond Prefectura județului Muscel, dosar nr. 102/1920, f. 119; Arh. Stat București, fond. Ministerul de Interne, dosar nr. 236/1926, f. 3.

[33] Arh. Stat Timișoara, fond Reprezentanța U.C.M. Reșița, dosar nr. 1/1921, f. 15—19.

[34] *Greva generală — 1920*, p. 349.

[35] I. Ceaușescu, *Din istoria contractului colectiv din România*, București, Ed. Politică, 1970, p. 48.

[36] Arh. Stat București, fond Ministerul de Industrie și Comerț, dosar nr. 677/1920, f. 331.

Iancu[37]. În cele din urmă, în cursul lunii martie, o mare parte a salariilor restante ale muncitorilor din Valea Jiului au fost plătite, în bună parte sub influența intervenției în parlament a deputatului comunist Gheorghe Cristescu.

Acțiunile întreprinse de comuniști în vederea apărării intereselor minerilor se intensifică la sfîrșitul anului 1920 și începutul anului următor. Drept urmare se remarcă creșterea influenței comuniștilor în zonele carbonifere. De altfel, în tot cursul anilor de avînt revoluționar ei au acționat ca un catalizator asupra mișcării minerilor, impulsionînd-o neîncetat. Darea de seamă a Societății Petroșani pe anul 1921 a relevat că în anii precedenți „vîntul de anarhie ce continua să domnească în masele muncitorești, sub influența persistentei agitațiuni comuniste, a avut ca consecință continue cereri din partea lucrătorilor cu privire la ameliorarea condițiunilor de muncă și sporirea retribuțiunii lor"[38]. Curentul revoluționar tindea să se consolideze și în alte bazine miniere. Un raport asupra întreprinderilor din zona Reșiței remarca „răspîndirea ideilor bolșevice în rîndul personalului" care era „demoralizat din cauza nereguralității lucrului și a instabilității condițiilor economice, sociale și politice"[39].

În județul Dîmbovița, autoritățile au întreprins investigații asupra extinderii propagandei comuniste printre minerii din bazinul carbonifer Șotînga — Mărgineanca. În acest județ, a depus o activitate deosebit de energică militantul comunist I. Roșianu — viitorul raportor asupra mișcării tineretului la primul Congres al P.C.R. Organele locale au semnalat sosirea lui în Dîmbovița în luna martie 1921 „spre a face propagandă comunistă, avînd asupra lui scrisori, documente și manifeste revoluționare, pentru a le distribui lucrătorilor din regiunile petrolifere, forestiere, carbonifere, etc. din acest județ"[40]. Influența ideilor revoluționare a continuat să se răspîndească și între minerii din județul Bacău. Maturizarea politico-ideologică a organizației socialiste de la Comănești era impulsionată de activitatea secțiunii socialiste de la Bacău, ai căror conducători — H. Aroneanu, Iancu Iliescu și alții — erau enumerați printre cei ce „voiau afilierea la Internaționala a III-a și adoptau în totul comunismul"[41].

Răspîndirea ideilor revoluționare și activitatea comuniștilor nu a putut fi împiedicată, datorită abilității cu care acționau. Autoritățile relatau că „propagandiștii comuniști împrăștiați pe întreaga Vale a Jiului, acționează atît de secret, încît nu pot fi descoperiți pînă în prezent. Petroșanii este fără îndoială un cuib periculos". În primele luni ale anului 1921 elementele revoluționare au desfășurat o activitate tot mai susținută între mineri. Conform relatărilor unor participanți la evenimente, „grupuri de muncitori cu un nivel politic mai ridicat difuzau aceste idei

---

[37] Arh. Stat. Deva, fond Inspectoratul General al Minelor..., fasc. nr. 518/1921.
[38] Arh. cit., Darea de seamă a societății Petroșani pe 1921.
[39] Arh. Stat. București, fond Uzinele de fier și domeniile Reșița, dosar nr. 7/1920, f. 85.
[40] E. Fruchter, G. Mihăescu, *Momente ale activității revoluționare din județul Dîmbovița în anul 1921*, în „Valachica", 1980—1981, 12—13, p. 23—24.
[41] C. Botez, L. Eșanu, I. Saizu, *op. cit.*, p. 75—76.

revoluționare în rîndul minerilor, ele fiind îmbrățișate de către aceștia. Pentru a elimina elementele nesănătoase din conducerea sindicatelor, aceste grupuri, cu ocazia alegerilor noilor comitete sindicale, au susținut cu tărie ca în comitetele sindicale să intre elemente cinstite. În acest fel se consolida, se clarifica orientarea politică revoluționară în cadrul muncii noastre. Ca urmare a frămîntărilor din rîndurile minerilor, ca și din rîndurile muncitorimii din întreaga țară, s-a reușit ca la 8 mai 1921 să ia ființă un nou partid, revoluționar, al nostru, Partidul Comunist din România"[42]. De altfel, muncitorii din Valea Jiului au trimis chiar și delegați la Congresul de constituire al Partidului Comunist, pe Schwartz Elek.

„Crearea Partidului Comunist — detașamentul de avangardă al clasei muncitoare — pe baza ideologiei marxist-leniniste, a constituit un moment de cea mai mare importanță în istoria proletariatului din România. Prin aceasta lupta revoluționară se ridică pe o treaptă superioară, se dă un puternic avînt procesului de clarificare ideologică, politică a mișcării muncitorești, dezvoltării conștiinței de clasă a proletariatului și celorlalte mase muncitoare ale poporului"[43].

Paralel cu lupta pentru crearea Partidului Comunist, minerii din Valea Jiului au depus eforturi susținute pentru revitalizarea activității sindicale, deoarece erau tot mai convinși că abuzurile patronilor se datorau neputinței lor de a opune rezistență organizată, după cum remarca o comisie de anchetă sosită în Valea Jiului pentru a examina plîngerile minerilor, în cursul lunii februarie 1921[44]. Concomitent au fost depuse eforturi perseverente pentru reînființarea organizațiilor sindicale în toate centrele carbonifere și miniere, astfel că între 15—17 mai 1921 a fost convocată la Cluj Conferința extraordinară a Uniunii Muncitorilor Mineri și Topitori din Ardeal și Banat[45]. La congres s-a arătat că în urma înviorării activității sindicale s-a reușit încheierea unor contracte colective care prevedeau majorări de salarii între 5—132% și s-a obținut de la guvern o ordonanță pentru reangajarea lucrătorilor concediați după greva generală. Conferința Uniunii Minerilor s-a desfășurat în condițiile în care comuniștii și elementele de stînga din mișcarea sindicală erau arestați. Drept urmare, social-democrații și adepții liniei moderate au preluat controlul asupra Uniunii Minerilor.

Odată cu înființarea Partidului Comunist și reorganizarea mișcării sindicale, luptele muncitorilor mineri de la exploatările carbonifere s-au intensificat. În iunie 1921 muncitorii de la Lonea au înaintat doleanțele lor comisiei de anchetă a Ministerului de Industrie și Comerț, cerînd reglementarea problemei salariilor și aprovizionării[46]. În aceeași lună un

[42] M. Crețu, M. Valea, *Pagini din istoria luptelor revoluționare ale muncitorimii hunedorene*, în „Sargetia", 1971, 8, p. 15.

[43] N. Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, București, Ed. politică, 1966, p. 25.

[44] Arh. Stat. București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar nr. 27/1921, f. 48.

[45] „Minerul", (Cluj), III, nr. 3, 15 iunie 1921.

[46] Arh. Stat. Deva, fond. Inspectoratul General al Minelor..., fasc. nr. 1339/1921.

puternic conflict de muncă a izbucnit la minele Concordia-Vulcan de lîngă Brașov, deoarece administrația intenționa să reducă salariile cu 20% precum și din cauza condițiilor de muncă necorespunzătoare. Concomitent, lucrătorii de la Comănești s-au pus în grevă din cauza introducerii impozitului de 6% pe salarii[47]. În august s-a declanșat conflictul de muncă de la Cozla și Baia Nouă, deoarece muncitorii nu mai primiseră salariile de două luni și jumătate. Ei au cerut sporirea salariilor cu 25% și îmbunătățirea aprovizionării[48]. În luna septembrie, inspectorul muncii din Arad a fost nevoit să se deplaseze în Valea Jiului pentru a cerceta plîngerile muncitorilor din Lupeni referitoare la aprovizionarea defectuoasă, nerespectarea dreptului la organizare și a clauzelor de salarizare din contractul colectiv, neadmiterea bărbaților de încredere la tratativele cu reprezentanții patronilor[49].

În toamna anului 1921 muncitorii mineri au depus noi eforturi pentru recunoașterea legală a organizațiilor sindicale pe baza Legii sindicatelor profesionale, adoptată în același an. La 15 septembrie 1921, judecătoria de ocol urban din Cluj a conferit personalitate juridică Uniunii Muncitorilor din Industria Minieră din România. În acel moment uniunea număra 47 de filiale, dintre care 19 activau în centre carbonifere, la Bodonoș, Bobota, Aghireș, Ilieni, Căpeni, Țebea, Aninoasa, Lonea, Lupeni, Petrila, Petroșani, Vulcan, Cristian, Anina, Cozla, Secul, Mehadia, Baia Nouă și Doman[50]. În anul 1921 Uniunea Muncitorilor Mineri avea în evidență 11.656 membri.

Dobîndind personalitate juridică, sindicatele din industria carboniferă și-au reînnoit silințele de a ușura viața lucrătorilor. În toamna anului 1921 minerii de la U.D.R., Baia Nouă și Cozla au căutat să obțină îmbunătățiri de salariu cu ocazia încheierii noilor contracte colective, încheiate în octombrie—noiembrie 1921 și care urmau să expire toate la 1 februarie 1922[51]. Rezultatele obținute au fost însă modeste, datorită slabelor posibilități de presiune de care dispuneau organizațiile muncitorești după înfrîngerea grevei generale și după intrarea în vigoare a Legii pentru reglementarea conflictelor colective de muncă. Cît de mult dezavantaja pe lucrătorii de la exploatările de cărbune această lege s-a văzut foarte clar cu ocazia conflictului de muncă de la mina Ojasca din toamna anului 1921, cînd lucrătorii nemulțumiți de plata care era în vigoare la mine, refuzînd să se mai angajeze la exploatări, au fost aduși cu jandarmi la lucru și siliți să continue munca în vechile condiții[52]. În toamna anului 1921 aria frămîntărilor s-a extins din nou în toate bazinele carbonifere. La 8 octombrie a izbucnit un conflict de muncă la minele de la Șotînga și Aninoasa ale Societății Carbon[53], iar în noiem-

[47] Arh. Stat. București, Fond Ministerul de Interne, dosar nr. 63/1921.
[48] Arh. cit., fond. Ministerul de Industrie și Comerț, dosar nr. 1/1921.
[49] Idem, dosar nr. 1049/1921, f. 11—16.
[50] „Buletinul Muncii și Ocrotirilor Sociale", 1921/1922, 2, nr. 7, p. 368.
[51] „Minerul" nr. 6, 15 decembrie 1921; Arh. Stat. Deva, fond Inspectoratul General al Minelor..., caseta 1921, rapoarte.
[52] Arh. Stat. București, fond Ministerul de Industrie și Comerț, dosar nr. 659/1919, f. 24—25.
[53] E. Fruchter, G. Mihăescu, *op. cit.*, 1972, p. 27.

brie se semnalează din nou nemulțumiri ale lucrătorilor de la Comănești din cauza neachitării salariilor[54].

În anii avîntului revoluționar, în pofida condițiilor economice nefavorabile și a opreliștilor puse de clasele dominante, muncitorii din industria carboniferă au reușit să dobîndească importante concesii, ca introducerea zilei de muncă de 8 ore, introducerea sistemului de salarizare și aprovizionare reglementat pe calea contractelor colective, recunoașterea dreptului de organizare sindicală etc. Deși mai puțin intensă, în anii următori mișcarea minerilor împotriva exploatării capitaliste va continua să se desfășoare cu dîrzenie și tenacitate.

LUDOVIC BÁTHORY

THE SOCIO-ECONOMIC SITUATION AND THE POLITICAL CLAIMS OF THE COAL MINE WORKERS BETWEEN 1919—1921

(Summary)

During the years of revolutionary upsurge the mine workers from the coal industry asserted themselves in Romania's political life through both their number and the high degree of concentration in enterprises of outmost importace, and their organized force which enabled them to become a vigorous and militant social element.

The political role of the mine workers considerably increased as a result of their being involved in all the main political events which took place throughout the development of the Romanian society between 1918 and 1921. Thus, in automne 1918 the mine workers of Transylvania, particularly those in Valea Jiului (Jiul Vally), played an important role in the struggle for the creation of a united Romanian national state. In the years 1919—1920 the mine workers of all coal fields of Romania organized energetic actions for the defence of their socio-economic and political interests. They reached their upper point during the general strike of october 1920 in which the mine workers participated with firmness. Learning from that strike, the mine workers contributed to the creation of the Romanian Communist Party, in 1921. Since the same year many mine workers became members of the social-democratic trade-unions and political organizations.

In the years of revolutionary upsurge the mine workers succeeded in obtaining important socio-economic demands as: the introduction of the 8 hours workday, of the system of payment and supply settled according to the collective labour contracts, the acknowledgement of the right to organize trade-unions.

[54] Arh. Stat. București, fond Ministerul Petrolului și Chimiei, dosar nr. 1/1921, f. 24—25.

CĂI ȘI METODE DE INFLUENȚARE A VIEȚII POLITICE ROMÂNEȘTI DE CĂTRE SOCIETĂȚILE CU CAPITAL STRĂIN (1919—1928)

După primul război mondial, aria preocupărilor pentru cunoașterea și soluționarea fenomenelor noi, intervenite în structurile sociale, economice, politice și culturale ale Europei, s-au extins considerabil. Au fost antrenați în dialogul ideilor politologi, economiști, sociologi, oameni de stat, reprezentanți ai opiniei publice. În presă și în lucrări de specialitate s-au vehiculat teorii, modele societale, doctrine — unele venind din perioada anterioară și reactualizate, altele noi*. Toate și-au propus să analizeze evoluția societății capitaliste, să-i precizeze elementele de continuitate cu perioada antebelică și, mai ales, să-i evidențieze mutațiile petrecute în structura și suprastructura societății, adică — transformarea, adaptarea, modernizarea și progresul — termeni ai noului limbaj politic, social-economic și cultural, conceptualizat după război. Participanții la dialog au avut în vedere *comunitatea* sub aspectul ei național și în relație cu internaționalul, aspectul social al acesteia — ca organism unitar și complex de funcțiuni.

Noua terminologie, congruentă și vieții economice, și-a propus să abordeze specificitatea, varietatea, mobilitatea și actualitatea problemelor din acest domeniu care, la fel ca toate celelalte din societate, era susceptibil de transformare, modernizare și progres.

---

* Istoriografia contemporană a abordat o serie de aspecte ale dezvoltării economice a României în perioada supusă analizei noastre. Astfel, menționăm lucrările istoricului I. Saizu; *Relations Financieres Anglo-Roumainn Relation after 1921*, Iași, 1983, p 243—253; *Politica economică a României între 1922 și 1928. Dimensiunile caracterul și structura concepției „prin noi înșine" în perioada 1922—1928* în „Revista de istorie", 1979, 32, nr. 12, p. 2319—2339. De asemenea se cuvine să amintim lucrările lui Gh. Buzatu: *România și trusturile petroliere internaționale pînă la 1929*, Iași, 1981, 272 p.; *Petrolul — o dimensiune a relațiilor externe ale României în perioada 1918—1924. Lupta împotriva penetrației manapolurilor străine*, în „Revista de istorie", 1982, 35, nr. 1, p. 5—33 etc. Lucrările ale lui V. Axenciuc: *Unificarea organismului economiei naționale și refacerea economică postbelică a României*, în „Revista de istorie", 1977, 30, nr. 5, p. 931—947; ale lui Bathory L.: *Capitalul străin în industria minieră din România (1918—1924)*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie", Cluj-Napoca, 1975, 18, p. 247—262 și *Capitalul străin în industria minieră a României între anii 1924—1929*, în „Marisia", 1975, p. 247—262; ale lui N. Păun, *Aspecte ale problemei capitalului străin în industria petrolieră din România înainte și după legea minelor din 1924*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia, 1980, p. 38—54 etc.

Ne-am oprit în acest studiu, din multitudinea de probleme economice, la atitudinea politicii economice promovate de statul român față de sursele externe de finanțare ale economiei în deceniul al III-lea al secolului nostru, pe de o parte, iar pe de altă parte, prezentăm scopurile reale ale unei societăți cu capital străin implicată în industria română de petrol. Nu este vorba de o problemă economică nouă, aceea a capitalului străin, ea vine din perioada antebelică însă, după război se impune în cadrul mai larg al discuțiilor despre independența și suveranitatea economică și politică a țării, în contextul abordării caracterului statului român (agrar sau agrar-industrial), al rolului acestuia în economie. Potrivit doctrinelor celor două partide politice burgheze principale, P.N.L. și P.N.Ț., capitalul străin este privit diferențiat. Doctrina neoliberală a subliniat necesitatea întăririi rolului statului în valorificarea bogățiilor țării, prin industrializare, încurajare și participarea directă a statului la procesul industrializării. Funcția economică a statului trebuia să crească din cel puțin patru considerente — economice, sociale, naționale și de securitate. În plus, și pentru că statul a devenit, prin articolul 19 al Constituției din 1923, un mare proprietar[1]. Așa s-a născut doctrina ce preconiza dezvoltarea economiei românești „prin noi înșine", cu întreaga ei legislație. Prin aplicarea acestei căi se urmărea, în esență, ca în procesul de refacere și dezvoltare a României, locul întîi să fie rezervat capitalului autohton, național, îndeosebi a celui liberal. Nu este vorba de o excludere totală a capitalului străin din economia românească. Dimpotrivă, fusese considerat binevenit în ramurile pe care capitalul liberal nu le putea exploata[2]. S-a dorit, în general, o limitare a capitalului străin și o împărțire a profiturilor realizate de el cu cel autohton[3]. Această orientare era în consens cu dorința celei mai puternice părți a burgheziei românești de a asigura, cu ajutorul statului, un loc de seamă capitalului național în industrie, în bănci, în comerț, în transporturi, în exploatarea bogățiilor naturale, a forței de muncă, în general în viața economică a țării[4]. Se credea că această cale va duce la sporirea valorificării propriului capital, la creșterea mai rapidă a acumulărilor interne[5].

[1] *Constituția României din 1923* adnotată de A. Lascarov-Moldovanu, Sergiu D. Ionescu, București, 1925.

[2] I. N. Angelescu, *Politica economică mondială și interesele României*, în „Analele statistice și economice", 1922, 5, nr. 1—2, p. 1. *Idem*, *Les nouvelles tendances de l'économie internationale*, București, 1925, 51 p.; Fl. Codrescu, *Participarea capitalurilor străine în economia românească*, București, 1941, 72 p..; Al. Topliceanu, *Capitalul străin și datoriile statului față de industrie*, în „Buletinul Institutului Economic Român", 1924, 3, nr. 1, p. 35.

[3] „Viitorul" din 22 aprilie 1923, p. 1; „Țara noastră" din 8 iulie 1923, p. 870.

[4] Vezi pe larg lucrări ale politicienilor și economiștilor vremii ca: V. Slăvescu, *Funcționarea întreprinderilor economice*, București, 1927, p. 72; *Idem*, *Necesitatea reglementării comerțului de bancă în România*, în „Buletinul Institutului Economic Român", 1925, 4, nr. 5, p. 252; V. Brătianu, *Politica economică și financiară a României. Discurs*, București, 1927, 17 p.; *Idem*, *Scrieri și cuvîntări publicate de G. Marinescu și T. Greceanu*, vol. I—II, București, 1937—1938; *Idem*, *Culegere de articole și discursuri privitoare la viața și opera sa. Cu o prefață de Dem. I. Nicolescu*, Ploiești, 1931, 77 p.

[5] *Contribuții la problema materiilor prime în România*, vol. II, București, 1939, p. 101.

Doctrina țărănistă, prin exponentul ei cel mai semnificativ, Virgil Madgearu, la întrebarea ce forțe vor fi chemate spre a contribui la dezvoltarea economiei naționale, a răspuns constant: asocierea efortului privat, autohton, cu cel străin, la exploatarea avuțiilor statului în forme și modalități diferite — arenda, concesiunea, regia publică, comercială, regia mixtă și regia cooperativelor. Madgearu a pledat mai ales pentru ultima formă, regia cooperatistă, pe care a revendicat-o ca o inițiativă proprie. Privind aceste forme de exploatare, capitalul străin trebuia să aibă un aport mare. A fost adeptul concepției economice și politice potrivit căreia dezvoltarea economiei românești putea avea loc cu sprijinul capitalului extern. „Noi deschidem porțile României, spunea el în 1929 — pentru a reintra în circuitul capitalului internațional și pentru a putea să se facă astfel economia națională a acestei țări"[7]. Spunea acest lucru, deși era convins că acest capital „nu va aduce la noi mana cerească"[8]; și-a motivat atitudinea din lipsa de capital autohton și a brațelor de muncă calificate. „Totul în această materie — spunea Madgearu în 1929, referindu-se la pătrunderea capitalului străin, este o problemă de forță. Dacă nu există rezerve naționale de capital și dacă nu există rezerve de forțe calificate de toate categoriile într-o țară, pot să se facă toate îngrădirile, se va trece peste ele de cîte ori va fi în joc un plasament rentabil de capital. Capitalul străin va pătrunde pe căi piezișe, va plăti și tot va intra, tot va stăpîni, tot va domina viața economică a țării"[9].

A lăsat să se înțeleagă că este o atitudine de circumstanță, deci provizorie, dictată de situația internă dată, dar că lucrurile s-ar putea schimba în viitor, prin luarea unor măsuri menite să „asigure un proces rapid de achiziție a capitalului românesc și dezvoltarea necesară a tuturor așezămintelor de cultură care sînt necesare pentru crearea forțelor individuale calificate din ce în ce mai mult"[10].

În general, doctrina țărănistă s-a sprijinit pe ideile exprimate de Madgearu și le-a însușit. Le vom găsi în programele electorale național-țărăniste și unele concretizate chiar în măsuri legislative. Nu face obiectul studiului nostru perioada de după 1929, cînd, în teoria politică și practica economică, P.N.Ț.-ul a asigurat capitalului străin un loc asemănător celui autohton în exploatarea resurselor țării. Ne referim la perioada 1919—1929, care poate fi subîmpărțită în două, privind atitudinea față de capitalul străin: perioada 1919—1922 cînd, prin corupție, și pe fondul instabilității politice, interesele economiei naționale au fost ușor manevrabile de către Anglia și Franța care se substituie locului deținut de Germania în economia românească. Formele de acțiune la care a recurs capitalul străin englez și francez înspre atingerea acestor obiective au fost variate: prin tratative directe cu capitalul financiar

---

[6] V. Madgearu, *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, București, 1940, 403 p.; *Idem, La politique exterieure de la Roumanie*, 1927—1938, București, 1939, 56 p.

[7] *Expunere de motive la Legea minelor din 1929.*

[8] *Ibidem.*

[9] *Ibidem.*

[10] V. Madgearu, *Agrarianism. Capitalism. Imperialism. Contribuții la studiul evoluției sociale românești*, București, 1936, p. 2.

din România, dornic să se substituie capitalului inamic, dar insuficient de puternic pentru a o face singur; pe căi ocolite, substituindu-se băncilor din Viena și Budapesta. Demersurile diplomatice erau însoțite de presiuni economice și financiare, în primul rînd, acestea fiind corelate cu reglementarea datoriei publice externe a statului român și cu soluționarea problemelor decurgînd din drepturile și obligațiile părții române, ca participantă la război. Capitalul străin era deosebit de interesat în acapararea pîrghiilor de comandă ale economiei noastre, deoarece, folosindu-se de brațe ieftine de lucru, de bogățiile subsolului, de importante puncte ale liniilor internaționale, feroviare și fluviale care se întretăiau aici — puteau obține un profit ridicat la investiții minime. Într-o a doua etapă — 1923—1928, ofensiva capitalului străin, în special la nivelul industriei mari prelucrătoare va fi limitată din punct de vedere legislativ, conform politicii economice promovate de P.N.L. „prin noi înșine", dar, în plan practic, această ofensivă și-a continuat nestingherită dominarea economiei românești. Că în practică lucrurile au stat așa se datorează și politicienilor responsabili de evoluția economică a României în deceniul al III-lea. Ei au infirmat declarațiile programatice de partid, rămînînd oameni ai capitalului, implicați în sistemul de exploatare, promovat de societățile cu capital străin.

Începînd cu 1918, din guvernul Alexandru Marghiloman (5 martie—24 octombrie 1918), s-a remarcat adept „al colaborării" în exploatarea bogățiilor țării, C. C. Arion, vicepreședinte al Consiliului de Miniștri și ministru de externe, dar și membru al Consiliilor de administrație la „Banca de Credit Român", la „Turcoaia Granit", la „Banca elvețiană și română", la „Reșița", „Generala", „Union", „Petrolmina", etc. Apoi, M. Săulescu, din același guvern, ocupantul portofoliului de finanțe, îl regăsim în Consiliile de administrație la „Banca Marmmorosch Blank", la „Vulcan", la „Sirius", la „Banca Timișoarei", la „Societatea Comercială pe Acțiuni", la „Societatea pentru exploatarea de păduri și ferestraie cu vapori, mai înainte P. & Goetz". Ministrul justiției, G. Dobrescu, din același guvern, avea acțiuni și participații la societățile petrolifere cu capital străin „Petrolmina" și „Româno-americana". Generalul C. Hîrjeu, ministru de război și ad-interim la Lucrări Publice, avea participații la Societatea „Turcoaia Granit".

Guvernul generalului C. Coandă (24 oct. 1918—29 nov. 1918) nu a rămas nici el pasiv în fața ofertelor ademenitoare ale finanței străine. Președintele Consiliului și ministru de externe era membru în Consiliile de administrație la societățile cu capital străin „Astra Română", „Alumina", „Mircea Vodă" și la „Banca Marmmorosch Blank".

Guvernul I. C. Brătianu (29 nov. 1918—27 sept. 1919), care promova o politică economică națională, de rezistență activă față de penetrația capitalului străin în economie, în practica economică și-a eludat principiile programatice, căci M. Pherekide, ministru de stat și președinte ad-interim al Consiliului de Miniștri era membru în Consiliul de administrație la „Banca de Credit Român", la „Rășina", la „Sindex", la „S.A.R. pentru Industria Forestieră", la „Societatea Generală de Gaz și Electricitate", etc.

Formula adoptată de liderii politici amintiți, parteneri de afaceri, alături de reprezentanții marilor societăți străine, corespundeau interesului ambelor părți: „resursele țării întărite cu ajutor financiar din afară[11]. Alexandru Constantinescu, ministru de industrie și comerț în cabinetul liberal mai sus amintit și ad-interim la Lucrări Publice era, totodată, membru marcant în Consiliile de administrație de la „Banca Marmmorosch Blank", „Petrifalău", „Lotru", la „Societatea forestieră pentru exploatări de păduri și ferăstraie Goetz". Al. Vaida Voevod, ministru de stat în guvernul sus amintit era și el cooptat la „Banca Marmmorosch Blank", „Sindex", „Companie Financière Belge des Petroles", etc. În sfîrșit, Ștefan Cicio-Pop, ministru de stat, avea acțiuni la societățile „Petrifalău" și „Petrolmina".

În succesiunea formațiunilor ministeriale la cîrma țării a urmat guvernul generalului I. Văitoianu (27 sept. 1919—1 dec. 1919). Din acest cabinet, primul ministru era acționar la „Petrolmina", ministrul de finanțe, dr. N. Angelescu, servea interesele societăților cu capital străin „Vulcan" și „Prima Fabrică Românească de Decorticat Orez", ministrul justiției, Emil Miclescu, era în consilii, la societățile „Industria motoarelor" și „Anglo-Română S.A.R.".

Guvernul lui Al. Vaida Voevod (1 dec. 1919—13 martie 1920), în afară de politicienii amintiți pînă acum, îl adaugă pe ministrul agriculturii și domeniilor și, totodată, ministrul Industriei și Comerțului, V. Bontescu, mare acționar la „Reșița".

Guvernul care a urmat, al generalului I. Averescu (13 martie 1920—17 dec. 1921) avea și acesta reprezentanți în Consiliile de administrație ale firmelor cu capital străin. Dintre ei, amintim pe: I. C. Argetoianu, ministru de finanțe și ad-interim la justiție cu acțiuni la „Banca Marmmorosch Blank" și „Banca Comercială Română", „Societatea petroliferă Română", „Produse alimentare" și la „Societatea de asigurări Concordia". Duiliu Zamfirescu, ministru de externe era acționar la „Reșița", la „Societatea petroliferă Italo-română". Acestuia i-a urmat la externe Take Ionescu, și el membru în consiliile de administrație de la societățile: „Banca Marmmorosch Blank", „Societatea franco-americană de petrol", „Banca de credit român", „S.A.R. pentru industria și comerțul fierului", „Electrica", „Tișița", „Societatea pentru exploatări de păduri și ferăstraie Goetz" și la societatea de asigurări „Dacia Română". I. V. Stârcea, ministru de stat, avea de asemenea acțiuni la „Banca Marmmorosch Blank", la „Astra Vagoane", la „Bucovina". Trancu-Iași, ministrul muncii și ocrotirilor sociale, era acționar la „Societatea anglo-română pentru industrie", la „Konzelman & Moeser". Mihail Antonescu, ministru de justiție era, totodată, și avocat la „Tișița" și membru în consiliul de administrație la „Societatea generală de gaz și electricitate". Generalul Văleanu, ministrul Lucrărilor Publice, și ministru al comunicațiilor, era acționar la „Comerțul franco-român". Din cabinetul Averescu îl mai amintim și pe D. Greceanu, ministrul Lucrărilor Publice și mi-

[11] *Privire asupra situației actuale a României și programul de viitor în cadrul noilor legi economice. Memoriul prezentat de către miniștrii de finanțe și comerț ai României*, București, 1924, p. 17.

nistru de justiție, ca acționar la „Societatea franco-anglo-americană de petrol". Este explicabil așadar că Cercul de Studii al Partidului Poporului, pe baza formulărilor lui C. Garoflid și M. Manoilescu, sublinia că „În ceea ce privește colaborarea capitalurilor străine, partidul poporului o recunoaște ca indispensabilă pentru dezvoltarea normală a țării și preconizează revenirea la vechile principii și la vechiul tratament al acestor capitaluri dinainte de război, adică: identitatea de regim al capitalurilor străine cu cele românești și stabilirea regimului legal al capitalurilor și întreprinderilor de orice fel"[12]. În urma demisiei guvernului Averescu, în fruntea țării a venit formația ministerială condusă de Take Ionescu, și ea, cu reprezentanți în consiliile de administrație ale firmelor cu capital străin. I. Cămărășescu, ministru de interne, era acționar la „Societatea generală de publicitate". Componența unui consiliu de administrație al societăților străine avea o coloratură politică diversă; ne folosim de exemplul „Băncii Comerciale Italiană și Română", care, pe exercițiul 1922, avea ca președinte al consiliului pe general C. Coandă, vicepreședinte pe S. Crispi, administrator-delegat pe E. T. Allieri. Membrii consiliului erau E. Bercowitz—bancher, V. Besso—inginer, Dr. E. Beu, I. Cămărășescu, C. Castiglioni, A. Sussi, L. Toeplitz, O. Zampoli, E. Zanne[13]. Se sesizează la aceste consilii o participare redusă de membri români care, la rîndul lor, au o putere financiară aparentă, forța de decizie avînd-o întotdeauna capitaliștii străini. Am făcut această paranteză și pentru a-l urmări pe I. Cămărășescu, exemplu de politician care și-a continuat legăturile cu finanța străină chiar și după căderea guvernului al cărui membru era. Din guvernul Take Ionescu amintit mai erau acționari la societăți străine Stelian Popescu, ministru al justiției, la „Petrol Block", Mihail Oromolu, ministru al industriei și comerțului, la „Societatea anglo-română", C. Xeni, ministru al muncii și ocrotirilor sociale, la „Industria motoarelor", „Comptoir Tehnic" și „Comptoir potrolifer".

Guvernul lui I. C. Brătianu (19 ian. 1922—30 martie 1926) nu a rezistat, la rîndul său, tentației unor cîștiguri facile, obținute în urma tantiemelor și jetoanelor de prezență acordate de consiliile de administrație ale firmelor cu capital străin. Acest Consiliu de Miniștri a avut o mare stabilitate în epocă iar membrii săi sînt întîlniți în consiliile de administrație ale firmelor cu capital străin, chiar dacă guvernul a promovat o politică economică de rezistență față de finanța străină. Al. Constantinescu, ministrul agriculturii și domeniilor, era acționar la „Banca Marmmorosch Blank", la „Petrifalău", la „Lotru", la „Foresta". C. Bannu, ministrul cultelor și artelor, și ad-interim la Lucrări Publice, avea participații la „Banca Marmmorosch Blank", „Industria Motoarelor", și „Petrolmina". N. N. Săveanu, ministrul sănătății și ocrotirilor sociale, reprezenta interesele „Băncii de Credit Român", „Turcoaia Granit", „Societatea de produse chimice Mărășești", „Societatea petroliferă Româno-americană" și la „Societatea Oficiul Economic al României".

---

[12] „Argus", an. 15, nr. 3.333, 4 iunie 1924, p. 1.

[13] *Banca Comercială italiană și română. Societatea anonimă. Dare de seamă a Consiliului de administrație și raportul cenzorilor asupra exercițiului, 1922*, București, 1922, 12 p.

La „Societatea Anonimă pentru Industria și Comerțul Petrolului Prahova", pestrițul consiliu de administrație spunea mult despre ponderea acționarilor români. În acest consiliu președinte era A. Gr. Ghica, vicepreședinți, E. Laporte și G. Gane. Administrator-delegat, L. Bischoff, membrii, A. Amoretti, G. I. Arvantidi, Gh. Balș, L. Barberio, Al. Boantă, L. Bishoff, Dr. A. Daniel, principele C. Caetani, L. Delfino, Al. Galiatzatos, L. Sanielevici, Gh. Tătărăscu, A. Teodorescu, general Zampolli; cenzorii societății erau: Ettore Brunelli, M. Condruș și D. Furnica[14]. Societatea „Prahova" era subvenționată de societatea „Petroli d'Italia". Era o practică curentă a marilor societăți străine să coopteze în consiliile de administrație politicieni de prestigiu din partidele politice burgheze și să numească președinți sau vicepreședinți ai acestor consilii politicieni care erau în funcții guvernamentale la momentul respectiv. Astfel, președintele Senatului român din timpul guvernării liberale amintite, M. Pherekide, prezentat ca acționar în perioada anterioară, mai cumulează acum funcții înalte în consiliile de administrație de la „Carpatina", „Bucovina" și „Foresta". Pherekide reușește performanța de a apare în 17 consilii de administrație la societăți forestiere cu capital străin, într-un consiliu la o fabrică de ciocolată și la alta de lame de ras. Tancred Constantinescu, ministrul Industriei și Comerțului, era, la rîndul său, membru în consiliile de administrație de la „Reșița", „Șantierele Române de la Dunăre", „Societatea Română de Studii și Întreprinderi".

În consiliile de administrație ale societăților cu capital străin întîlnim și oameni politici cu influență la palat, precum: principele C. Bassarab Brâncoveanu, la „Banca Comercială Română", principele Barbu Știrbey, la „Banque Générale de Roumanie". La această din urmă bancă, în consiliul de administrație îi mai întîlnim pe politicienii liberali Eugen Ștefănescu, Emil Costinescu, George Filipescu și Al. Băicoianu. La societatea „Carpatina" îl întîlnim pe secretarul de stat de la agricultură și domenii din cabinetul brătienist, G. Cipăianu.

Înfrățirea partidelor politice burgheze, cînd era vorba de profituri cît mai mari este concludent reprezentată de consiliul de administrație de la „Banca Marmmorosch Blank". Pentru exercițiul financiar 1923 această bancă era reprezentată astfel: director general, Mauriciu Blank; membrii: general M. Dești (P.N.R.), André Bénac (francez), Aristide Blank și Ioan Boambă (P.P.), general C. Coandă, președinte al Senatului în parlamentul liberal, Gr. N. Filipescu (P.N.R.), André Homberg (francez), Grigore Iunian (P.Ț.), T. Lauren (francez), Emil Pantazi (P.N.L.), M. Săulescu — fost în partidul lui Marghiloman; baron V. I. Stârcea (P.P.), Toma Stelian — liberal dizident, A. Levy Strauss (francez), Al. Vaida Voevod (P.N.R.), S. Rosenthal (P.N.L.), C. Argetoianu (P.P.), V. Madgearu și I. Răducanu (P.Ț.)[15].

Amestecul finanței străine în viața politică internă dar și externă a României nu era un fenomen izolat. Cu ocazia împrumutului pe care îl solicita guvernul liberal pe piața occidentală, ziarul francez „L'Infor-

[14] *Prahova. Societatea anonimă. Dare de seamă a Consiliului de administrație și raportul cenzorilor pe exercițiul 1926*, București, 1927, 17 p.

[15] *Compass Personenverzeichnis*, Wien, 1929.

mation" publica un reportaj preluat de „Argus", prin care se sublinia că „prezența la Londra a președintelui Societății „Steaua Română", alături de delegația financiară a României, permite să se creadă că negociatorii oficiali înțeleg să se servească drept monedă de schimb, de avantajele eventuale pe care le-ar putea oferi industriei internaționale de petrol. De altfel, pare sigur că guvernul român, fie guvernul Brătianu fie succesorul său eventual, nu va întîrzia să dea satisfacție revendicărilor foarte legitime ale industriei petrolifere"[16].

Din prezentarea de mai sus ne explicăm cum a fost posibil ca în perioada 1919—1923, dar și în cea imediat următoare, ca beneficiul mediu anual al societăților anonime bancare să fie cuprins între 14,62% și 22,24%, al celor industriale între 22,61% și 27,58%, al celor comerciale între 8,35% și 13,74%, iar pentru diverse alte societăți între 11,11% și 25,07%. Menționăm că aceste cifre corespund beneficiului declarat de societățile respective, beneficiul real fiind în toate cazurile mult mai mare[17].

Guvernul liberal a făcut succesiv concesii finanței străine ajungînd în 1927—1928 să uite cu totul de legislația economică a anilor 1923—1924. În acest sens, chiar și un singur exemplu este concludent: prin jurnalul Consiliului de Miniștri nr. 94.812 din 23 decembrie 1926 se cere încuviințarea de a se lăsa liber exportul de deșeuri de alamă fără autorizație specială, numai cu plata taxei vamale de 5 lei/kg, și fără taxă de comision. Ministerul de război, cu adresa numărul 1057/1926, a intervenit, în sensul de a nu se lăsa liber la export deșeurile de alamă, din motive de apărare strategică, alama fiind trebuincioasă armatei. Consiliul de Miniștri, prin jurnalul din 23 oct. 1927 nu a ținut cont de recomandările ministerului de război și a încuviințat exportul în favoarea firmei „Bruno Bergel" din Viena a 30 vagoane de alamă, pentru firma „H. Rauch" din București a 25 de vagoane, pentru „Banca de Industrie și Comerț" din București a 45 de vagoane, pentru firma „Iulius Grünn", din București a 45 de vagoane. Această dispoziție, contrară intereselor de înzestrare a armatei, a fost semnată de Ion I. C. Brătianu, Vintilă Brătianu, Tancred Constantinescu, dr. Angelescu, I. G. Duca, M. M. Slăvescu și Al. Lapedatu[19].

Măsurile prohibitive și de apărare cît de cît a resurselor naționale au fost înlăturate prin deciziile Conferinței Internaționale pentru Abolirea Prohibițiilor și Restricțiilor la import și export, care a avut loc la 17 oct. 1927. „Înaltele Puteri Contractante declară că acceptă pentru România în considerație cu situația sa excepțională de fapt și de drept rezerva de petrol brut, în conformitate cu paragraful 2, articolul 6.

[16] „Argus" an 16, nr. 3.535/b 4 febr. 1925, p. 1.

[17] M. Urban, *Le Randement des capiteaux placées en actions roumaines*, în „Correspondance économique roumaine", an 7, nr. 1, 1925, 15.

[18] Arhivele statului București, fond Președenția Consiliului de Miniștri, dos. nr. 4/1927, fila 9.

[19] *Ibidem.*

Înaltele Puteri Contractante își exprimă înțelegerea că România va aboli prohibiția, conformîndu-se spiritului Conferinței"[20].

În fond, prin presiuni de tot felul, partenerii occidentali au silit guvernele României să accepte punctul lor de vedere, adică „astăzi, nu mai este nici un secret pentru nimeni, politica țărilor occidentale de a sili prin represalii de credit și tarife vamale țările agricole, în special cele orientale cu o industrie în curs de organizare, să-și abandoneze această organizare și protecție națională a industriei pentru a primi pe cale de reciprocitate produsele lor industriale în locul celor agricole"[21]. M. Cioc, economist de prestigiu în epocă, referindu-se la imixtiunea capitalului străin în politica și economia statului, spunea că „setea de independență este numai o urmare firească a beției de libertate și independență în domeniul politic și social. Ea apare ca o psihoză a vieții colective de după război și caracterizează în cel mai înalt grad uitarea de sine a omului ca ființă superioară și deșertăciunea tuturor formelor de solidaritate și frăție umană[22]. Adept al colaborării nelimitate cu finanța străină, acesta a subliniat starea de spirit a celor mai reacționare vîrfuri ale burgheziei românești, care, pentru un profit ridicat, au pus la dispoziția capitalului străin, resursele materiale și umane ale țării.

Reproduc în Anexă[23] — ele avînd o valabilitate juridică generală pentru toate societățile cu capital străin înființate în România — mijloacele de obținere a unui sediu legal al acestora în țara noastră.

NICOLAE PĂUN

ANEXĂ

Lege asupra Companiilor de la 1908 la 1917
Companie pe acțiuni cu responsabilitate limitată
„The Dacia Petroleum Syndica te Limited"

Certificatul încorporării unei Companii

Birou de Încorporare a
Companiilor

Sigiliul de Înregistrare
cinci shillings

4 februarie 1921

---

[20] *Convention intérnationale pour le abolition des prohibitions et restrictions à l'importation et à l'éxportation. Protocol, Section 4, Article 6*, nr. 2, București, 1927, p. 17.

[21] M. Plătăreanu, *Politica economică și socială a României în cadrul legislației actuale*, București, 1936, p. 66.

[22] M. Cioc, *Interdependența între industria românească și industria străină*, București, 1933, p. 5.

[23] Arhivele statului Ploiești, fond Camera de comerț și industrie, dos. nr. 4/1921 fila 100, 122.

Certific prin aceasta că:

„The Dacia Petroleum Syndicate Ltd" a fost încorporată sub Regimul Actelor a Companiilor din 1908 pînă la 1917, ca o Companie cu responsabilitate limitată, la unu spre zece februarie 1919.

Dat sub semnătură la Londra, astăzi patru februarie 1921.

SS H. Birtles
Grefierul Societăţilor Anonime

Pentru traducere, conformă
cu textul în limba engleză
nr. 6714, George Grant
Ministerul Afacerilor Străine al României
certifică semnătura de mai sus.
Bucureşti, 21 iulie 1921
p. ministru
prin delegaţie,
ss C. Zauer

*

Rezoluţiunea extraordinară luată de
The Dacia Romano Petroleum Syndicate,
la 3 noiembrie 1919.

La o adunare Generală Extraordinară a Companiei numită mai sus convocată sub toate formele şi ţinută la sediul înregistrat al Companiei, 25 Victoria Street, Westminster, London, S.W.1, în ziua de luni, 3 noiembrie 1919, s-a luat în toate formele următoarea Rezoluţiune extraordinară:

REZOLUŢIUNE

S-a hotărît ca capitalul Companiei să fie sporit la 300.000 lire sterline, prin emiterea a încă 100.000 de acţiuni a o liră sterlină fiecare.

ss Wallace Broby
Secretarul

Sediul înregistrat
25 Victoria Street
Westminster, London, S.W., 1
6 noiembrie 1919

*

Compania pe Acţiuni cu Responsabilitate Limitată

Memorandumul Asociaţiunii al
„The Dacia Romano Petroleum Syndicate Ltd."

1. Numele Companiei este „The Dacia Romano Petroleum Syndicate Ltd"
2. Sediul înregistrat al Companiei va fi cu reşedinţa în Anglia
3. Scopurile pentru care Compania este stabilită sînt:

A. A dobîndi prin cumpărare sau în alt mod terenuri producătoare de uleiuri, mine, minereuri şi alte bunuri de orice condiţiuni ar fi şi de a obţine cesiuni, concesiuni, titluri, arendări, licenţe, opţiuni şi orice drepturi asupra acestora în România şi în orice parte a lumii şi de a avea din perspectiva de a lucra şi dezvolta petrolul şi terenurile producătoare de uleiuri, de aur, plumb, cositor, volfram, argint, aramă, cărbuni, fier şi alte mine, minereuri şi de a exploata şi dirija afacerile de rafinărie, de uleiuri, nafta şi petrol şi de a extrage, a zdrobi,

a spăla, a topi, a reduce, a amalgama și a trata în mod metalurgic minereurile, metalurile și mineralele și de a-le preface în lucruri negociabile și bune pentru întrebuințare.

B. De a încheia și de a duce la îndeplinire convențiile altor proiecte (sînt indicate în clauza a treia din Articolele Asociațiunii), cu orice modificări (dacă vor fi) de care s-ar putea conveni mai pe urmă.

C. Va dobîndi prin cumpărare, sau prin alt mijloc, va administra, va dezvolta, va face avansuri, va vinde sau va trata în alt mod, sau va dispune de orice interes, opțiune sau drepturi în, sau asupra, orice concesiuni, cesiuni, pămînturi, arendări, drepturi și orice proprietăți mobiliare sau imobiliare de orice natură ar fi și de a lucra, a dezvolta resursele lor, de a le aduce la valoare în modul în care Compania va crede potrivit și mai cu seamă prin defrișarea, spălarea, irigațiunea, pavajul, îngrădirea, plantarea, clădirea, arendarea, închirierea spre cultivare, pășunare și lucrări de mine, favorizînd și ajutînd imigrarea și clădirea de orașe, de sate și stabilimente.

D. Va desțeleni toate terenurile și le va pregăti pentru cultivare și va face bune de vînzare toate produsele, sau lucrurile, care pot fi produse de pomi și din plantele scoase de acolo și toate articolele și lucrurile ieșind din cultivarea acestor pămînturi. Va lua și va transporta și va dispune de toate aceste articole, produse și lucruri.

E. De a pune în execuție afacerile de plantări cu negustori de cherestea, cu negustori de lemne de construcție, cu fabrici de cherestea, cu proprietari de mine de huilă și de cariere de piatră, cu antreprenori, ingineri, armatori, agenți maritimi și navlositori, cu proprietari de șlepuri, negustori și comercianți de mărfuri generale și cu antreprenori de transporturi pe uscat și pe apă, cu dogari, cu rafinării de uleiuri și de gaz, cu negustori de vinuri și de spirtoase, de tutunuri și de țigări sau orice afaceri în legătură cu zisele lucruri, sau din întîmplare cu unele din ele, sau orice afacere sau afaceri care vor putea fi socotite direct sau indirect ca profitabile pentru Companie.

F. Va intra în convențiuni cu orice guverne, șefi, guvernanți și autorități supreme, locale sau altele, care vor părea folositoare pentru interesele Companiei. Va obține de la aceste guverne, șefi, guvernanți sau autorități, sau va lua de la orice alte persoane, sau Companii posedînd aceleași lucruri, drepturi, privilegii și concesiuni pe care Compania le va crede de dorit de a le obține și va transporta acestea și le va utiliza, va obține sau va ajuta a obține orice legi parlamentare, ordonanțe provizorii, sau orice sancțiuni, sau ordine de la oricare din aceste guverne, șefi, guvernanți și autorități pe care Compania le va crede potrivite.

G. Va plăti pentru orice pămînturi, mine, afaceri, produse, închirieri, drepturi, privilegii sau concesiuni dobîndite, sau pe care s-a convenit că ile va dobîndi Compania și în general va efectua plățile sau obligațiunile companiei; prin emiterea de acțiuni ale acestei Companii, sau ale oricărei alte Companii, creditate cu totul, sau plătite în parte, sau prin recunoașteri de datorii, sau alte garanții ale acestei Companii, sau ale oricărei alte companii.

H. Va dobîndi și va realiza toată cheresteaua și drepturile ei, pădurile, lemnele de mahon, cauciucurile, fermele, drepturile de arendă, drepturile de pășunare și orieare alte drepturi cu privire la pămînturi și de a exploata afaceri cu arendașii, cultivatorii de orice fel de produse și de a cumpăra, de a vinde și de a se ocupa cu produse din orice feluri.

I. Va exploata afacerile cu mineri, cu turnători, cu posesori de cărbuni și de fier, cu proprietari de cariere de piatră, fabricanți de cărămidă, negustori de cherestea, vînzători de cauciucuri, negustori de materiale de construcții, importatori și exportatori, proprietari de vapoare, proprietari de dane de încărcare, antreprenori de transporturi și negustori de mărfuri generale, sau orice alte afaceri, fie fabricîndu-le, sau altfel, își va cumpăra, sau vinde, orice articole de consumație și producție și va deschide, exploata și dirija prăvălii, magazii, depozite, hoteluri, case de locuit și alte locuri de afaceri.

J. Va construi, întreține, întrebuința și în toate modurile va exploata căi ferate, tramvaie, drumuri, lucrări de apă, cheiuri, telegrafe și telefoane (în altă parte decît în Regatul Unit), tracțiune electrică și lucrări de ecleraj și alte soiuri de clădiri și de lucrări.

K. Va face afaceri cu creatorii de companii și cu financiari, va lua parte la

formarea şi înregistrarea oricărei companii sau corporaţiuni şi în plasarea capitalului lor şi a garanţiilor lor şi va subscrie la orice capitaluri, acţiuni, bunuri, garanţii sau alte emisiuni dar nu atît ca să limiteze generalitatea celor ce precedă de a crea sau de a ajuta oricărei companii subsidiare, sau alte, vînd scopuri cu totul sau în parte similare cu acelea ale acestei companii, sau ale căror scopuri vor cuprinde achiziţionarea şi reluarea tuturor, sau a unei părţi a activelor şi pasivelor lor, sau care vor fi socotite de a putea mări direct sau indirect scopurile sau interesele zisei companii de a subscrie, de a obţine şi de a păstra acţiuni, fonduri sau garanţii ale lor, de a garanta plata oricăror valori sau obligaţiuni emise de o asemenea Companie.

L. Va căpăta prin cumpărare subscripţie, asigurare sau altfel, orice capitaluri, acţiuni sau garanţii, în orice Companie încorporată în Anglia sau în străinătate, pentru orice scopuri şi în condiţiile, sarcinile şi stipulaţiile pe care directorul Companiei le vor fixa.

M. Va cumpăra sau va căpăta prin alt mod şi va întreprinde toate, sau unele părţi ale afacerilor proprietăţilor, sau ale angajamentelor oricărei persoane, sau companii, efectuînd o afacere pe care Compania are autorizaţia de a o face, sau care posedă o proprietate care ar fi favorabilă pentru scopurile Companiei; sau va obţine, sau va cumpăra fie în bani, fie în acţiuni, fie cu ambele mijloace, orice procedeu secret, sau brevet, sau dreptul la brevet, sau la licenţă. Va intra în asociaţie sau în orice fel de angajament pentru împărţirea de beneficii co-operaţiune, sau ceva la fel, cu orice persoană, sau companie, sau propunînd să efectueze, sau să se angajeze în vreo afacere, sau tranzacţiune care intră în scopurile Companiei, sau în orice afacere, sau tranzacţiune, în stare de a fi condusă astfel, ca să aducă direct sau indirect beneficiu Companiei; şi de a împrumuta bani, de a garanta contractele, sau de a ajuta în alt mod orice persoană sau companie şi de a deveni un membru al unei societăţi, sau de a subscrie la o societate avînd ca scopuri de a procura foloase la membrii ei.

N. Va vinde, închiria, schimba, restitui sau va dispune de întreprinderi ale Companiei, sau de părţi din ele, pentru orice consideraţii pe care Compania le va crede potrivite şi mai cu seamă pentru acţiuni creditate, plătite cu totul sau numai în parte, obligaţiuni sau alte valori ale oricărei alte companii încorporată în Marea Britanie sau în altă parte, avînd toate scopurile, sau parte din ele similare cu acelea ale Companiei şi independent de orice consideraţie a statelor, conferind o putere identică.

O. Va cumpăra sau va căpăta în alt mod, va ţine, emite, plasa sau vinde, sau se va ocupa cu capitalurile, acţiunile, bonurile, obligaţiunile şi valorile la orice garanţii şi asigurări, în legătură cu acestea sau în alte titluri, cu privire la orice capitaluri, acţiuni, obligaţiuni şi asigurări.

P. Va împrumuta sau va ridica bani în modul în care Compania va găsi potrivit şi va institui ipoteci sau sarcini asupra totalităţii, sau unei părţi din proprietate şi activul ei şi va emite obligaţiuni şi stocul obligatoriu, perpetual, sau altele care grevează, toate, sau în parte proprietatea sau activul Companiei, atît cea prezentă cît şi cea viitoare, cuprinzînd şi capitalul ei, necerut încă şi de a amortiza sau a rambursa astfel de valori.

Q. Va trage, primi, gira, sconta, executa şi emite, trate, bilete de ordine, obligaţiuni sau alte documente şi valori negociabile sau transmisibile şi va primi bani în depozit cu interese sau altfel.

R. Va împrumuta bani la orice persoană sau companie, cu sau fără garanţii sau termene, supuse la condiţiile care vor fi crezute favorabile.

S. Va distribui prin membrii în fiinţă orice avere a Companiei.

T. Va face toate actele şi lucrurile care pot fi necesare sau de dorit în raport cu (sau să procure) Companiei o recunoaştere legală, un domiciliu şi statute în orice ţară, colonie, stat sau teritoriu în care vreuna din averile ei, bunurile, efectele şi drepturile ei pot să se găsească sau în care compania ar dori să-şi exercite afacerile ei; va numi consilii sau comitete locale, procurori şi agenţi (cu atîta putere cu cît directorii companiei o vor fixa) ca să reprezinte Compania în aceste ţări, colonii, state sau teritorii.

U. Va încheia orice contracte cu orice persoană sau persoane, corporaţie sau corporaţii, sau cu orice asociaţie, spre a reglementa cursul afacerilor, în scopul de a stabili tarife, preţuri, sau alte lucruri şi de a contribui cu banii Companiei

la orice asociaţie de maiştri pentru a-i apăra împotriva pierderilor, sau pentru a micşora, a repartiza, sau a împărţi pierderile rezultînd din greve, sau din alte combinaţii ale muncitorilor.

V. Va înregistra Compania, sau o va constitui ca o societate anonimă, sau de un alt fel în orice ţară sau stat şi va lua toate măsurile care vor fi necesare sau profitabile prin înregistrarea oricărei alte companii, fie că este limitată, prin acţiuni sau altminterea, va întreprinde afaceri în vreuna din ţări sau state, va înfiinţa, reglementa şi înceta orice agenţii, spre a pune în execuţie scopurile Companiei şi va lucra cu agenţi pentru alţii.

W. Va obţine orice ordin provizoriu, sau o lege a parlamentului, pentru a permite Companiei să facă efective scopurile ei, sau pentru a efectua vreo modificare în constituţia Companiei, sau pentru oricare alt scop care va fi profitabil şi pentru a se opune la orice pierderi sau reclamaţii, care vor părea că sînt calculate, în mod direct sau indirect, pentru a cauza un prejudiciu Companiei.

X. Va întrebuinţa fondurile Companiei, în orice mod ar fi, pentru şi în vederea înfiinţării, întreţinerii şi măririi oricărei asociaţiuni, instituţii sau fundaţii, avînd legătură în orice mod cu orice asociaţiuni, instituţii sau fundaţii, pentru apărarea intereselor maiştrilor, proprietarilor şi patronilor contra pierderilor provocate de datorii rele, de greve şi de combinaţii ale muncitorilor, inundaţii, accidente sau altele, sau pentru beneficiul oricăror funcţionari, muncitori sau alţii, întrebuinţaţi oricînd de Companie, sau familiile lor, fie că sînt sau nu împreună cu alte categorii de persoane, mai cu seamă cu societăţi prietene, cooperative şi altele, biblioteci, librării, instituţii de educaţie şi de caritate, biserici, capele, şcoli şi spitale, şi de a acorda pensii şi alocaţii, şi va contribui la orice fonduri constituite printr-o subscripţie locală, sau publică, pentru orice scop ar fi.

Y. Va plăti cheltuielile, sarcinile, spesele preliminare care ar rezulta din formarea, promovarea şi înregistrarea Companiei, de către orice altă companie, precum s-a menţionat mai sus, şi supuse la condiţiile Legii Companiilor, din 1908, spre a plăti printr-un comision, prin drept de misiţie, sau altfel, orice persoană, sau companie, pentru serviciile aduse, sau le vor aduce, în legătură cu formarea sau înfiinţarea Companiei, sau în conducerea afacerilor ei, sau în plasarea, sau în vederea ajutorului plasării de acţiuni, obligaţiuni, sau alte valori ale Companiei.

Z. Va face toate aceste lucruri, sau parte din ele, în orice loc din lume.

AA. Va face toate aceste lucruri fie că sînt accidentale, sau că conduc la atingerea scopurilor prezentate mai sus, sau unele din ele, intenţia fiind, ca scopurile specificate în fiecare paragraf, din această clauză, să fie considerate, ca scopuri independente, şi nu vor fi în nici un caz limitate sau micşorate prin legătura, sau prin deducerea din condiţiile oricărui alt paragraf, sau prin numele Companiei.

Noi, persoanele al căror nume şi adresă sînt subscrise aici, sîntem datori a fi formaţi într-o Companie în conformitate cu acest Memorandum de Asociaţiune şi ne angajăm respectiv de a lua numărul de acţiuni din capitalul Companiei pus în faţa numelui nostru, respectiv:

Numele, adresele, şi calitatea subscriitorilor	Numărul de acţiuni luate de fiecare subscriitor
Charles T. Twott 87 Holdmene Avenue, Herne Hill S. E. 24 Grefier	una
Frank A. Saxon, 2, New Comanlood Finchley No. 3 Grefier	una

Datată astăzi 6 februarie 1915
Martori la semnăturile de mai sus:
(SS) Wm B. Clarke
Grefier la Mayo, Elder &, Avocaţi
10 Draper Gardens E.S.
Copia adevărată
(ss) H. Birtles
Grefier la societăţile anonime

Tradus din limba engleză

The Dacia Romana Petroleum Syndicate United
Extras după procesul verbal al Adunării Comitetului de directori ţinută la nr. 25 din Victoria Street S.W. 1 London
Luni, 7 februarie 1921

Înregistrarea în România

Avocatul supune înregistrarea scrisă a documentelor menţionate mai jos, adică:

a. Procura dată de Companie în favoarea domnului Richard von Sickle pentru a reprezenta în mod general Compania în România.

b. Procura dată de Companie în favoarea domnului Richard von Sickle spre a obţine ca Compania să fie recunoscută şi să-şi aibă reşedinţa în România.

c. Procură în duplicat din partea Companiei domnului Richard von Sickle ca să primească transferări şi cesiuni, de concesiuni şi închirieri în România în numele Companiei; ca ele să fie identificate în liste sau inventare, să fie anexate şi semnate spre identificare de domnul Richard von Sickle.

Toate aceste inscripţiuni, menţionate mai sus, fiind subscrise în limbile engleză şi franceză şi aceste acte fiind explicate, s-a hotărît ca fiecare din aceste procuri să fie aprobate şi ca sigiliul obişnuit al Companiei să fie aplicat pe ele, aceasta făcîndu-se în prezenţa directorilor şi fiecare din procuri a fost semnată de director, de secretar şi notar, ultimul primind instrucţiunea de a le atesta în mod notarial şi de a obţine ca ele să fie legalizate ca să poată servi în România.

S-a mai hotărît încă, ca odată cu menţionatele procuri de mai sus, atestate şi legalizate, să fie trimise domnului Richard von Sickle în România împreună cu traducerile Memorandumului şi Articolelor de Asociaţiune ale Companiei şi certificatul de încorporare a Companiei, cerut pentru scopul de a obţine ca Compania să fie recunoscută şi cu reşedinţa ei în România.

Certifică că cele scrise mai sus este un extras adevărat din Registrele de deciziuni ale directorilor de la Dacia Romano Petroleum Syndicate Ltd.

Aceste deciziuni au fost semnate în Registrul de Deciziuni de către M. I. Nettlefold, preşedintele adunărilor directorilor.

Sigiliul a fost aplicat în conformitate cu art. 133 din articolele de Asociaţiune ale Companiei.

ss. Wallace Braby
Secretar

Pentru traducere conformă
cu textul în limba engleză nr.
6709 George Grant
Ministerul Afacerilor Străine al
României

Certifică semnătura de mai sus
Bucureşti, 21 iulie 1921

Pt. Ministru prin delegaţie
ss. C. Zauer

*

2537
Dosar 14.IX/1921

Se va supune sentinţei centrale
a Comisiei
Preş. Tudorică Ionescu

Domnule Preşedinte,

Societatea „The Dacia Romano Petroleum Syndicate Ltd." constituită la Londra cu un capital de 300.000 de lire sterline conform anexatelor statute şi act constitutiv, dorind a-şi stabili un sediu secundar în România şi anume în acest oraş Ploieşti pentru „Exploatarea industriei şi comerţului petrolului şi a derivatelor lui" în care

scop va învesti în ţară un capital de 40 milioane lei — subsemnatul R. von Sickle, în calitate de reprezentant general pentru România al arătatei societăţi şi special însărcinat cu îndeplinirea formalităţilor de recunoaştere, cu onoare vă rog ca în conformitate cu dispoziţiile art. 244 din Codul Comercial să daţi avizul favorabil pentru recunoaşterea şi autorizaţia de funcţionare în ţară ce urmează a i-se da de către guvern.

Anexez următoarele acte în original şi în copii certificate:

1. Actul constitutiv şi statutele;
2. Extras după procesul verbal al Comitetului de directori;
3. Procura pentru numirea subsemnatului ca reprezentant general;
4. Procura prin care sînt însărcinat pentru îndeplinirea formalităţilor de recunoaştere;
5. Certificatul de înregistrare a societăţii la Londra.

Originalele rog a se elibera domnului C. G. Brezeanu.

Cu toată stima,
R. von Sickle

Preşedintelui Camerei de Comerţ Ploieşti

*

Proces verbal nr. 12

Astăzi, 20 septembrie 1921, subsemnaţii membrii ai Camerei de comerţ şi industrie din Ploieşti, luînd în deliberare cererea înregistrată la nr. 2537/21 făcută de domnul Richard von Sickle, domiciliat în Ploieşti, în calitate de împuternicit al Societăţii „The Dacia Romano Petroleum Syndicate Ltd." constituită la Londra, prin care cere avizul să-şi stabilească un sediu secundar în România şi anume în oraşul Ploieşti.

Avînd în vedere actele depuse în susţinerea cererii sale şi care le-am oprit în copie în dosarul Camerei şi în conformitate cu conţinutul art. 244 din Codul Comercial;

Sîntem pentru a se da încuviinţare societăţii „The Dacia Romano Petroleum Syndicate Ltd." de a-şi înfiinţa un sediu secundar în România, în oraşul Ploieşti şi dispunem ca acest aviz să fie comunicat Domnului Ministrul al Industriei şi Comerţului.

Pentru care am încheiat prezentul proces verbal.—

Preşedinte, Tudorică Ionescu
Membri:
I. Simionescu
A. Constantinescu
J. V. Bărbulescu
G. Bărbulescu

*

Nr. 1984
1921 septembrie 23
Dos. 14

Domnule Ministru,

Camera noastră de comerţ şi industrie în şedinţa ţinută în ziua de 20 septembrie a.c. luînd în deliberare cererea înregistrată la nr. 2537 ce ni s-a făcut de către Societatea „The Dacia-Romano Petroleum Syndicate Ltd" de a-şi stabili un sediu secundar în România, oraşul Ploieşti şi cercetînd actele depuse, care s-au

oprit în copie la dosarul Camerei: în conformitate cu conținutul art. 244 din Codul Comercial, a dat aviz favorabil Societății „The Dacia Romano Petroleum Syndicate Ltd" în sensul cererii sale.

Președinte,

Secretar

Ministru al Industriei și Comerțului București

*

Prezentăm mai jos situația financiară și a exploatărilor societății sus-amintite, în primul ei an de activitate în România. Menționăm că ea își va face simțită prezența în industria română de petrol de-a lungul întregii perioade interbelice.

„The Dacia Romano Petroleum Syndicate Ltd"
M.F.I. Nettlefold — președinte

I. O. Browing — membru
S. D. Lars „
F. E. Rosher „
R. von Sickle — membru și administrator în România.

Raportul directorilor către Adunarea generală ordinară a acționarilor din 5 decembrie 1922.

Directorii supun adunării cel de-al treilea raport anual și situația conturilor pînă la 31 martie 1922:

Sonda nr. 1 Chiciura și sonda nr. 1 Băicoi au dat în cursul anului 2864 tone țiței, această cifră fiind inferioară cu 160 de tone producției anului precedent. Lucrările au fost împiedecate de frecvente întreruperi ale curentului electric de către stațiunea care furnizează acest curent.

Sonda nr. 2 Băicoi a fost completată în cursul anului și pînă la 31 martie ea a produs 58 tone; acum dă o producție mică, dar constantă.

Sonda nr. 1 Moreni nu a fost pusă în funcțiune pînă la data raportului.

Sonda nr. 2 Chiciura a fost începută în cursul lunii decembrie 1921.

Rafinăria societății în această perioadă a fost și ea pusă în funcțiune.

Cursul valutar la 31 martie 1922 a fost: o liră sterlină = 600 lei.

Pierderea societății = 1061,85 lire sterline, din care după ce s-a scăzut suma de 338, reportată din bilanțul anului trecut rămîne pierdere 722 lire sterline.

WEGE UND METHODEN DER BEEINFLUßUNG DES RUMÄNISCHEN POLITISCHEN LEBENS DURCH DIE GESELLSCHAFTEN MIT FREMDEN KAPITAL (1919—1928)

(Zusammenfassung)

Den Doktrinen der beiden wichtigsten bürgerlichen politischen Parteien (N.L.P. und N.B.P.) entsprechend, wird das fremde Kapital unterschiedlich angesehen. Dem Weg der Entwicklung des Landes „durch uns selbst" entsprechend, wünschte die erstgenannte Partei die Einschränkung des fremden Kapitals und eine Aufteilung der mit dem einheimischen Kapital von ihm verwirklichten Profite. Die zweitgenannte Partei als Anhänger des Entwicklungsweges der „offenen Tore"

beabsichtigte die Verknüpfung des einheimischen privaten Bemühens mit dem fremden, unter den Bedingungen der Gleichberechtigung bei der Ausbeutung der Reichtümer des Landes. Obwohl sich in dieser Epoche in der Wirtschaftlichen und politischen Theorie eine differenzierte Haltung gegenüber dem fremden Kapital kundtut, erleichterten praktisch dennoch alle Regierungen durch hervorragende Persönlichkeiten in ihren Reihen dem fremden Kapital die Erzielung hoher Profite.

Dieses geht klar aus der Analyse der Regierungen des dritten Jahrzehnts hervor. Diese Analyse unterstreicht die Tatsache, daß die Regierungsmitglieder oft gleichzeitig auch Mitglieder der Verwaltungsräte fremder Firmen sind. Im zweiten Teil des Beitrags werden als Anhang die Dokumente gebracht, die juristische Allgemeingültigkeit für alle in Rumänien gegründeten Gesellschaften mit fremdem Kapital haben. Diese Dokumente stellen die Mittel zur Erlangung eines legalen Sitzes dieser Gesellschaften in unserem Land dar.

MISCELLANEA

UN *LVCVS* LA ALBVRNVS MAIOR

Zona arheologică de pe versantul sudic al „Cetății Mari" de la Roșia Montană, cunoscută sub denumirea „Găuri", — cu numeroase vestigii rămase în urma activității miniere din epoca preromană și romană — s-a evidențiat încă în secolul trecut prin descoperiri arheologico-epigrafice răzlețe datînd din sec. II—III e.n.[1]. Unele dintre aceste au ieșit la iveală de fapt pe cursul superior al Văii Nanului, care desparte Masivul Cetate (inclusiv promontoriul Găuri) de masivul muntos Brădoaia. Pe traseul acestei văi s-a încercat să se identifice locul de proveniență al unor inscripții votive[2] apărute în zonă, care s-a dovedit însă a fi altul. Geologul Fr. Pošepny — cu merite deosebite pentru cercetarea istoriei miniere antice la Alburnus Maior — a identificat în zona în care se încheie Valea Nanului, în apropierea galeriei „Deak Ferencz", deci nu departe de Găuri, o necropolă romană („Spuren einer römischen Begräbnisstätte")[3], bazîndu-se posibil pe urme încă vizibile la mijlocul veacului

[1] Pentru descoperirile arheologice în zona Găuri, vezi: Téglás G., *Neuere Daten zur ältern Geschichte der Verespataker Bergbauer*, în: *Földtány Közlöny*, XXI, 1891, p. 181 și urm.; idem, în *Erdelyi Múzeum*, XIX, 1902, p. 452; vezi și N. Gostar în *Arheologia Moldovei*, I, 1961, p. 159, nr. 85. În cadrul acțiunii arheologului-epigrafist A. Steinbüchel de a culege de la autoritățile transilvănene orice informații privind descoperirile epigrafice de pe cuprinsul Imperiului Austriac, judele suprem al Abrudului, Csajka Joszeph, raportează din această zonă (Lacul Găuri) unele inscripții fragmentare aruncate în lac; cf. Arhivele Statului Budapesta, Gub. Trans., Praesidialia, F. 37, nr. 456 ff., care urmau să fie cuprinse în „Corpus Inscriptionum antiquarum Imperii Austriaci", vezi și N. Lascu, *Știri din arhivele clujene referitoare la inscripțiile romane din Transilvania*, în *Acta MN*, V, 1968, p. 137—142.

[2] În literatura arheologică mai veche au fost localizate ca provenind din Valea Nanului inscripțiile: IDR, III/3, 403, CIL, III 12564 = IDR, III/3, 404 (cu indicația „cătunul Seliște", probabil tot zona Găuri—Brădoaia); vezi și Téglás G., în *FöldKözl*, XX, 1890, p. 182—183.

[3] Titlul exact al hărții lui F. Pošepny: „Geologisch-montanistische Karte des Goldbergbaureviers Abrudbánya-Verespatak" (1856—1868); scara 1:2880.

trecut. În zonă au apărut prin urmare în a doua jumătate a secolului trecut o serie de urme arheologice și inscripții, în parte zidite în gura galeriei „Ferdinand de Sus" (mai tîrziu minele Făureștilor) în împrejurări care au fost înfățișate printre altele de Téglás Gábor[4]. Aici au fost văzute și de editorii culegerii CIL[5]; alte monumente epigrafice ar fi fost duse din locul denumit „La morminți" din această zonă, probabil chiar platoul zonei sacre, la Abrud cu trenul (prin anii 1912) sau chiar la Budapesta (?). Informația se referă probabil la scoaterea altarelor votive din gura galeriei „Ferdinand" și transportarea la Abrud, unde s-au păstrat în curtea Școlii normale (mai tîrziu liceul „Horea, Cloșca și Crișan") [vezi Pl. I fig. 1] — cu excepția perioadei în care au fost expuse la o școală din centru, în cadrul unei expoziții destinate istoriei mineritului local — pînă în momentul readucerii lor la Roșia Montană. În prezent inscripțiile se află în lapidarul complexului muzeistic amenajat în curtea Exploatării Miniere Roșia Montană[6]. Locul de proveniență al celor mai multe altare votive apărute în zonă, indicat prin tradiție orală doar cu o oarecare aproximație (fiind greu de recunoscut din cauza unor tufișuri și copaci, respectiv liziera pădurii), n-a constituit obiectul unor investigații arheologice pînă în anul 1983.

Cu prilejul amenajării unor terenuri în zona în care urma să se extindă exploatarea minieră de suprafață din localitatea Roșia Montană au fost scoase la iveală de lama buldozerului în extremitatea de NE a dealului Hăbad, la vest de masivul Brădoaia, pe un platou cu o ușoară înclinare spre nord (în data de 21 aprilie 1983) cinci monumente votive (nr. 3—7). În aceste condiții nu s-a putut reconstitui poziția și adîncimea lor inițială. Cu prilejul primei recunoașteri la fața locului[7] în data de 22 aprilie au mai putut fi găsite la nivelul solului recent decopertat, în poziția lor inițială, monumentele Nr. 1—2 + postamentul P—2; 8—10, fapt pentru care s-a executat în luna august—septembrie o săpătură de salvare[8]. Ea și-a propus investigarea terenului afectat parțial de lucră-

---

[4] Téglás G., în *FöldKözl*, XXI, 1891, p. 215: „Zum Glück ließ die Fachkundigkeit des Bergbaubesitzers und Direktors der Ferdinand-Bergbau-Gesellschaft H(err) Moses Ebergényi diese [vier 1870 entdeckten Altarsteine] nicht verloren gehen; sondern rettete sie für die Interessierenden und die Wissenschaft dadurch, daß er sie in die Front der von ihm geleiteten oberen Ferdinandgrube einmauern ließ".

[5] CIL, III 7821 = IDR, III/3 383, CIL, III 7824 = IDR, III/3 389; CIL, III 7825 = IDR, III/3 393, CIL, III 7827 = IDR, III/3 402, *Dacia* VII—VIII (1941), p. 301, nr. 9 = IDR, III/3 387, foarte probabil și CIL, III 7823 = IDR, III/3 392 și CIL, III 7828 = IDR, III/3 408.

[6] cf. A. Sîntîmbrean, V. Wollmann, în *Revista Muzeelor și Monumentelor*, 8, 1980, p. 62—68; iidem, *Noi valori intrate în patrimoniul complexului muzeistic al exploatării miniere Roșia Montană, județul Alba*, în *Revista Muzeelor și Monumentelor*, 7, 1985, p. 64—75.

[7] Dorim să evidențiem promptitudinea cu care buldozeristul Mircea Bogdan a sesizat organele locale și conducerea Întreprinderii Miniere din Roșia Montană de descoperirea arheologică fortuită.

[8] S-a efectuat în urma sesizării primite de către Institutul de Istorie și Arheologie din partea Întreprinderii Miniere Roșia Montană și pe baza aprobării Direcțiunii economice a patrimoniului cultural-național nr. 7945 din 31 mai 1983.

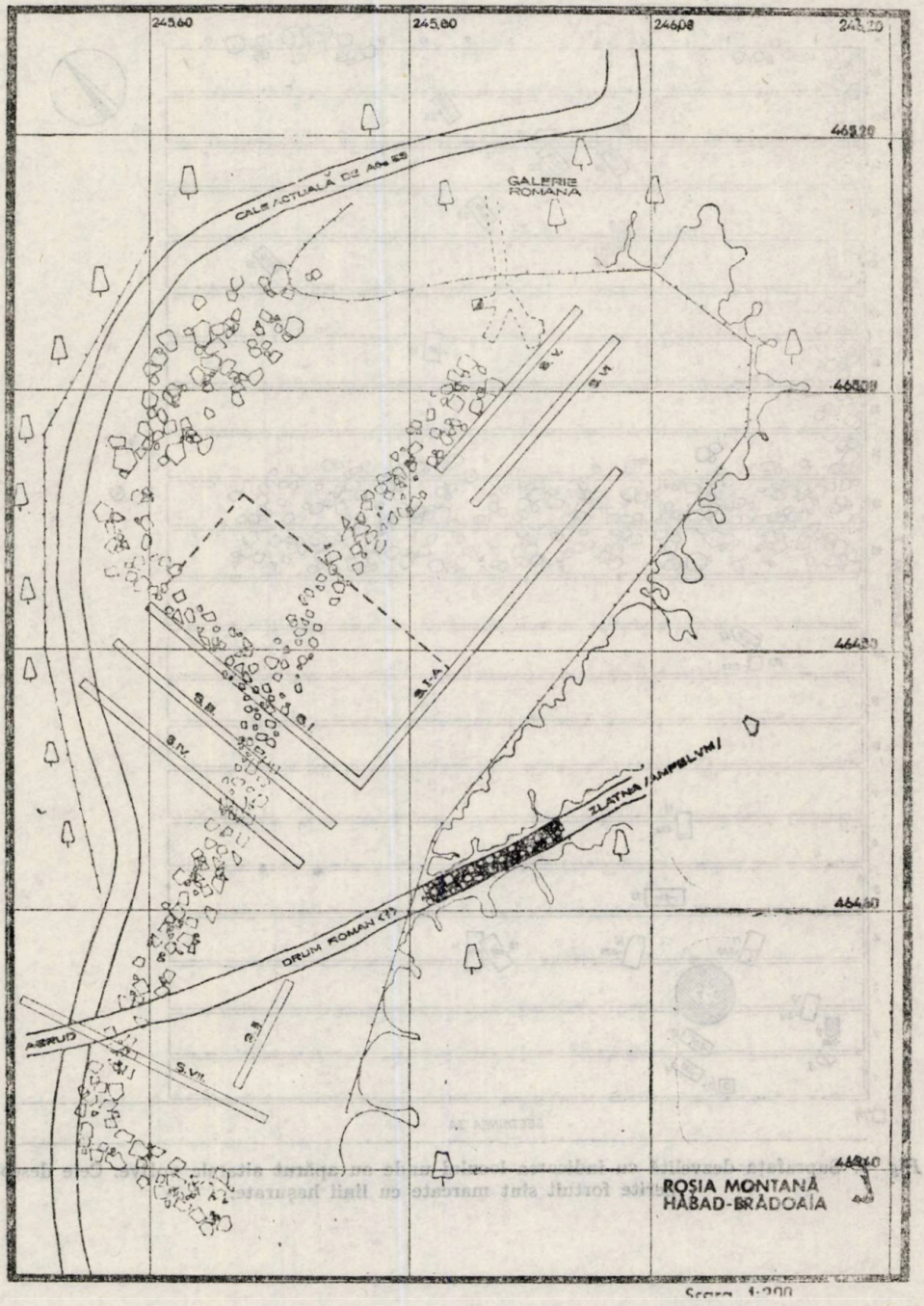

Fig. 1. Plan de situaţie a zonei Hăbad—Brădoaia de la Roşia Montană investigată arheologic prin secţiunile I—VII.

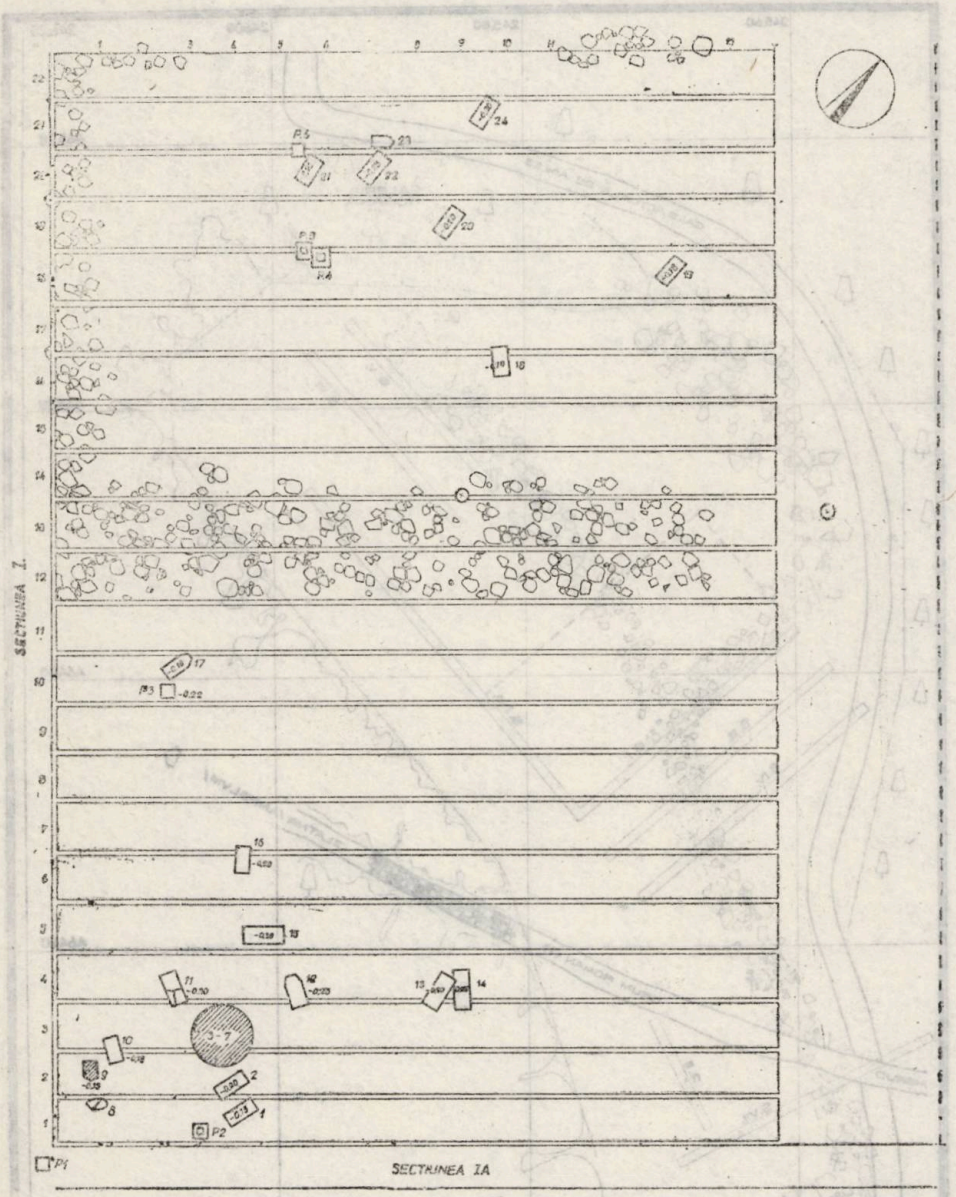

Fig. 2. Suprafața dezvelită cu indicarea locului unde au apărut altarele votive. Cele descoperite fortuit sînt marcate cu linii haşurate.

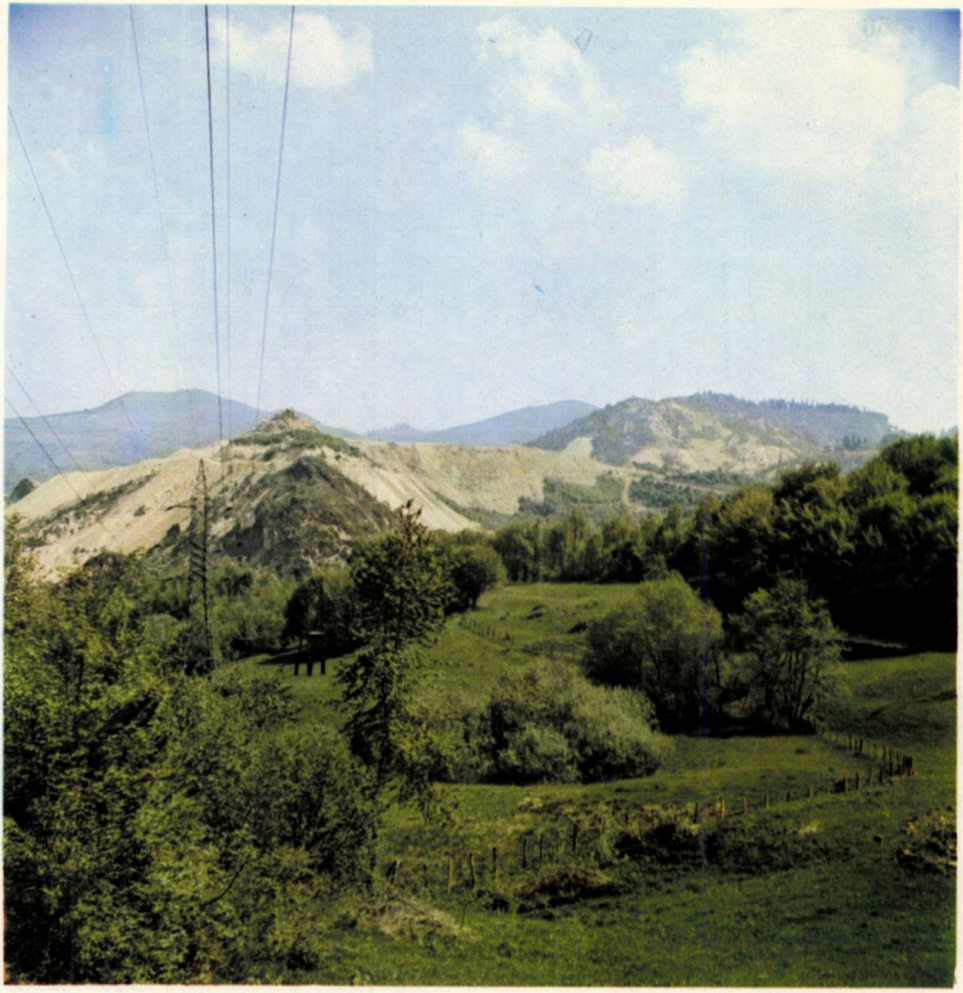

Vedere dinspre masivul Brădoaia spre Cetate; în mijloc platoul amenajat pe care s-a întins crîncul sacru **(lucus).**

Lapidariul Complexului Muzeistic Roșia Montană unde se păstrează monumentele descoperite în cîngul sacru (în anul 1983).

rile de construcție, prin două secțiuni (S I și I—A). Prima a fost trasată perpendicular pe latura scurtă a platoului cu dimensiunile 22 × 0,80 m și cea de-a doua de la capătul de nord al acesteia într-un unghi de cca. 90° față de prima, avînd lungimea de 40 și lățimea de 0,80 m. Nivelul antic s-a conturat după decopertarea humusului actual (20—30 cm), fiind marcat de pigmenți de cărbune și fragmente de ceramică (izolat), descompuse aproape în întregime din cauza umidității și aciditătii solului. După cum s-a dovedit pe parcursul dezvelirii unei porțiuni a zonei sacre, nivelul antic coincidea cu linia, aproximativ uniformă, marcată de baza postamentelor pe care se așezau altarele votive, respectiv cu nivelul pe care au fost găsite „in situ" monumentele epigrafice, căzute pe nivelul de călcare antic scurtă vreme după ce acest *sacellum* sau *lucus* a încetat să funcționeze.

În dreptul careului 11—14, adică pe tot traseul casetelor respective, s-a semnalat o îngrămădire de piatră sfărîmată masivă din dacit, transportată evident din masivul „Cetate", amenajat într-un strat cu o grosime maximă de 60—70 cm ce se prelungește aproximativ paralel cu secțiunea S I—A aproape pe întreaga întindere a platoului. Această îngrămădire de pietre nefasonate, asemănătoare unui zid „sec" a putut fi urmărită pe o lungime aproximativ constantă de 16 m prin dezvelire, apoi a mai fost identificată prin secțiunea V pînă în punctul în care dispare. Era probabil, un zid de sprijin al terasei amenajate artificial în vederea obținerii unei suprafețe plane pe care să se poată așeza monumentele votive. Această operație pare să se fi făcut de două ori, adică în două etape, pe măsură ce numărul dedicațiilor s-a înmulțumit și partea superioară a platoului a devenit neîncăpătoare. O atare „extindere" s-a făcut înspre vest, spre marginea laturii lungi a platoului, unde panta a fost și a rămas mai abruptă, dar de data aceasta ceva mai superficial decît în porțiunea din dreptul careului 11—14 și în casetele respective. O încercare similară de a „extinde" zona sacră și înspre sud-est, unde platoul se îngustează și primește o înclinare mai pronunțată, este marcată de un fel de fundație de susținere executată din blocuri nefasonate pe o lățime de cca. 2 m și o lungime de 44 m. Suprafața îngrădită pe două laturi are formă aproximativ dreptunghiulară, fiind cercetată prin secțiunile II (lungimea de 15 m), III și IV (fiecare cu lungimea de 22 și lățimea de 0,80 m). La temelia zidului „sec" a apărut ceramică romană și un fund de vas de tradiție dacică. Stratul de cultură roman se subțiază și dispare în secțiunile III și IV, în timp ce în S II nici nu a putut fi identificat. Prin urmare altarul votiv (Nr. 25) descoperit la capătul nordic al acestei secțiuni, aproape la suprafață, s-ar putea să se afle în loc secundar, abandonat probabil în cadrul unei acțiuni de „recuperare" a materialului litic din zona sacră. Ar mai fi un indiciu pentru neutilizarea sau utilizarea doar temporară a acestui loc în antichitate în scopul ridicării unor altare votive, căci el este străpuns de un drum pietruit pe unele porțiuni, care a fost identificat de Téglás G. cu un drum roman, pe care l-a urmărit de la Ampelum pînă la Alburnus Maior pe următorul traseu: Zlatna — Vulcoi — Bucium — Valea Cornii, peste dealul Hăbad, Seliște

și Băieșilor la Roșia Montană. Prima porțiune, de la Ampelum (Zlatna) pînă la exploatările miniere de la Vulcoi—Corabia a fost temeinic studiată și reconstituită, atît în timpul lui Téglás G., cît și în zilele noastre[9].

În urma dezvelirii succesive a celor 22 de casete au apărut altarele votive Nr. 12—24, dintre care Nr. 17 și 21 s-au descoperit împreună cu postamentele lor (P—3 și P—6) iar trei postamente au apărut fără altare, și anume în secțiunea I—A, respectiv în casetele 18—18 (P-1, P—4 și P—5). Se pare, după cum indică alineamentul descoperirilor litice, că altarele au apărut în locul în care au căzut încă în antichitate, în urma unei ușoare răsuciri în timpul răsturnării, primind orientarea nord-vest/sud-est sau nord-sud, cu toate că judecînd după poziția postamentelor, despre care se presupune că au rămas în poziția *in situ*, majoritatea altarelor par să fi fost orientate cu fața spre vest și nord-vest.

Cu excepția unor blocuri de piatră, cu urme de prelucrare, a unui opaiț roman (marca FAOR) din caseta 14, a unor fragmente de monumente refolosite pentru postamente sau chiar la nivelarea terenului, a unor fragmente de strachini și ulcioare (dintr-o ceramică cu pereții subțiri și din pastă fină (fig. 3) n-au apărut în săpătură alte materiale arheologice. Totuși ne-am aflat aici în sectorul mai puțin „devastat" al unui crîng sacru, în raport cu partea de nord-vest cercetată în anii 1984—5. În cele două secțiuni S V—VI (20 × 0,80 m) s-a putut identifica stratul de cultură roman (marcat de fragmente ceramice și izolat urme de cenușă) pînă în dreptul liniei în care încetează consolidarea terenului cu blocuri de piatră de brecie din „Cetate". Aici au apărut și urmele unei exploatări miniere deschisă după toate indiciile în antichitate (a cărei intrare secundară pare să fi fost baricadată). La exploatarea propriu-zisă se ajungea cu un suitor (vertical) de 7 m, din care s-a înaintat pe o galerie de 3 m. De la punctul marcat de suitor s-a mai săpat o galerie de prospectare de 1 m, din care se ramificau alte două galerii cu direcția N—S. Una avea lungimea de 7,5 m urmărind un filon de cuarț de 2 m (Pl. III/3), în timp ce cealaltă s-a prăbușit. Prin frontul antic de lucru trecea unfilon scaun de pirită. Urmele dălților cu vîrful spre front vizibile în nișa de 1 m indică direcția de avansare de la N la S. Necunoscînd la acest nivel nici o galerie de coastă (pentru evacuarea minereului, acces etc.) presupunem că s-a pătruns aici în antichitate printr-un suitor de la un nivel inferior: probabil galeria „Studentul" situată la o diferență de nivel de cca. 20 m și deschisă pe anumite porțiuni cu metode arhaice, folosindu-se exclusiv „dalta și ciocanul", lăsînd astfel imaginea unei lucrări miniere romane (Pl. III/4).

Întrucît în secțiunile S V—VI (1984) n-am întîlnit nici măcar vreun altar votiv sau postament, pare-se că din această parte a platoului s-au transportat cele mai multe monumente în vederea reutilizării lor la

[9] cf. Téglás G., în *ArchKözl*, XVI, 1890, p. 5 și urm.; recent s-au putut identifica aceste trasee pe teren, descoperindu-se cu acest prilej mai multe drumuri aproximativ paralele pe traseul Izvorul Ampoiului și Vulcoi—Corabia (informație Ing. Ion T. Lipovan).

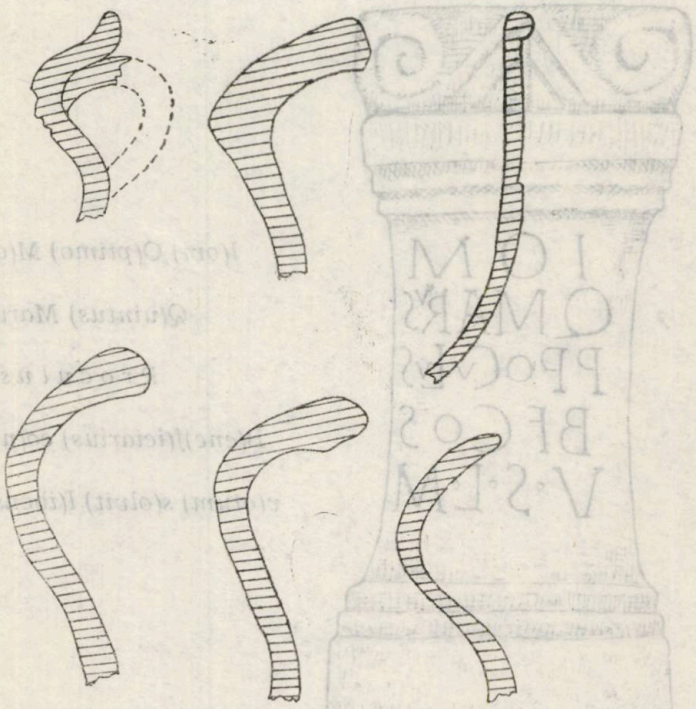

Fig. 3. Fragmente ceramice romane descoperite în săpătură.

diferite construcții din localitatea Roșia Montană. Probabil că erau mai accesibile în secolul trecut sau rămase parțial la suprafață, ca dovadă că humusul antic, respectiv baza stratului de cultură nu se aflau la o adîncime de peste 0,20—0,25 m.

Plecînd de la considerentul că monumentele recuperate cu totul ocazional de la zona sacră transformată în carieră de piatră de construcție sînt numeroase, ne putem da seama de întinderea, respectiv d e n s i t a t e a lor pe acest platou, destinat exclusiv unei zone sacre. Ceea ce s-a păstrat reprezintă o mică parte din zona sacră și a fost scos la iveală în anul 1983 și va fi prezentat mai jos în ordinea t o p o g r a f i c ă a descoperirii lor, cu comentarii scurte doar pentru informația inedită.

1. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Carpeni sau de Orlea, 85 × 26 × 24 cm, lit. 5,5 cm, păstrat în stare perfectă. Baza și capitelul separate de cîmpul inscripției de o profilatură simplă, puțin ieșită în relief, iar capitelul este ornamentat cu două volute (de tip „Polstervoluten") marcate mai mult ca două spirale desfășurate spre mijloc. A fost descoperit în locul unde mai tîrziu a fost trasată caseta 1 (în data de 22 aprilie 1983) lîngă postamentul P—2, orientat N—S la adîncimea de 0,15 cm (după ce un strat de pămînt deja fusese îndepărtat de lama buldozerului). Textul păstrat integral nu prezintă dificultăți de lectură; ligaturi r. 2: I + R, r. 4: B + F:

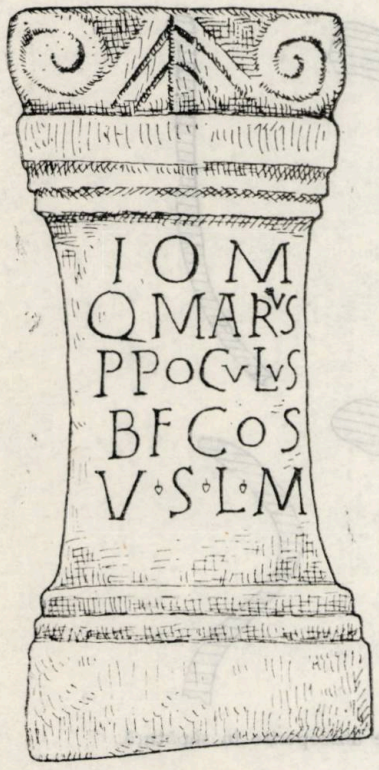

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

Q(uintus) Marius

P r o c u l u s

B(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Fig. 1. Altar votiv dedicat lui Iupiter.

Numele acestui *beneficiarius consularis* nu s-a cunoscut pînă acum în Dacia, în timp ce prezența unui trimis din comandamentul guvernatorului provincial pentru paza districtului minier Alburnus Maior reprezintă de asemenea o n o u t a t e pentru istoria militară a Daciei Superioare (vezi și nr. 2, 12 și 15).

2. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Orlea sau Carpeni, 64 × 20 × 10 cm, litere, r. 1 = 5,5, r. 2—3 = 4 cm, r. 4 = 3 cm; r. 5—6 = 2,5 cm; ligaturi în r. 5: B + F. A fost găsit cu partea scrisă în pămînt la 0,20 cm, în poziție paralelă și la distanță egală față de monumentul Nr. 1, ca dovadă că inițial au stat în picioare, față în față, adică într-un aliniament. Poziția lor față de soclu (postament) se explică prin mișcarea ușoară de răsucire în timpul căderii. Execuția sculpturală este simplă și mai puțin îngrijită în ce privește modul de fasonare, ceea ce se constată și în dimensiunile cîmpului inscripției care nu sînt perfect egale. Textul în schimb este foarte clar:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

G(aius) C a l p-

u r n i u s

P r i s c i n u s

B(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

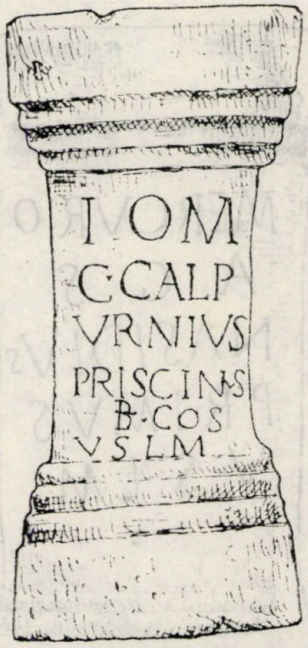

Fig. 5. Altar votiv dedicat lui Iupiter.

Dedicantul este C(aius) Calpurnius Priscinus, cetățean roman și poartă de asemenea un nume de rezonanță italică. Este posibil ca acest Priscinus să fie identic cu acela care apare atestat pe un altar la Micia (la nord de castru) dedicat de asemenea lui Iupiter, împreună cu un alt *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)* al guvernatorului Daciei. Dacă este vorba de același subofițer, altarul de la Alburnus Maior poate fi datat în anii după 170[10]. Este de remarcat faptul că acest adept al cultului lui I.O.M. mai apare la Alburnus Maior în cadrul acestui *sacellum* pe încă un altar dedicat lui Iupiter cel prea bun și mare, cu text i d e n t i c.

3. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Orlea sau Carpeni, 75 × 33 × 31 cm, litere 5 cm, execuție simplă fără ornament pe capitelul piesei. Pe partea superioară altarul este prevăzut cu obișnuita adîncitură circulară pentru depunerea ofrandelor. Pe cîmpul inscripției s-a păstrat un text a cărui lectură nu prezintă dificultăți, exceptînd o omisiune de lapicid în r. 2: *A[u]G(usto):*

[10] cf. ACMIT, 1930, p. 309; 1930—1931, p. 39 (C. Daicoviciu) = *AnnÉp*, 1930, 11 = 1931, 119; 1933, 9; *Dacica*, p. 145, nr. 1; p. 183, nr. 9 = IDR III/3 386:„I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Cl(audius) Saecula/ris b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) / pro se et / Priscino col(lega) v(otum) s(olvit)"; cf. Kerényi A., *A daciai személynevek (Die Personennamen von Dacien)*, în *Dissertationes Pannonicae*, I, 9, Budapest, 1941 (1942), p. 101.

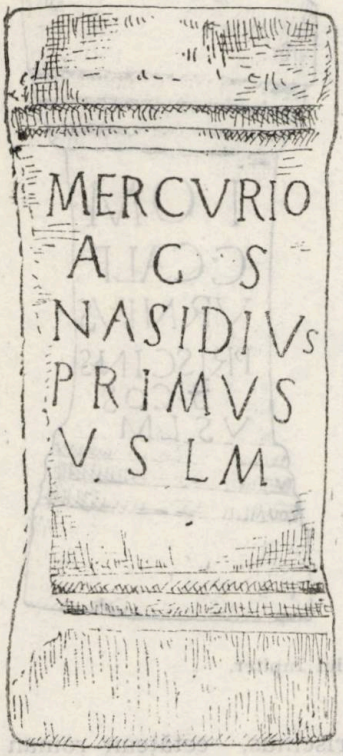

Mercurio

A[u]g(usto) s(acrum)

Nasidius

Primus

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Fig. 6. Altar votiv dedicat lui Mercurius.

Gentiliciul *Nasidius,* mai mult cu funcția de cognomen (în cadrul sistemului *tria nomina)* este răspîndit în Italia și în provinciile vestice, dar aici ar putea fi un illyr romanizat, cu toate că unii specialiști (W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen,* Göttingen, 1904, p. 275) îl consideră un nume neillyr[11].

Cultul lui Mercurius cunoaște pînă în prezent numai 16 atestări epigrafice în Dacia, în timp ce pentru ținutul aurifer această descoperire este singura.

4. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Orlea sau Carpeni, 75 × 29 × 21 cm, înălțimea literelor 4 și 4,5 cm, stare de păstrare bună, cu excepția colțului drept al bazei și a unei fracturi la colțul stîng pe partea superioară provocată de lama buldozerului. Volutele desfășurate spre mijloc

[11] G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia,* în Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge, Heidelberg, 1969, p. 102; W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen,* Berlin, 1904, p. 275; „nicht illyrisch wie A. Meyer, Die Sprache der alten Illyrier, p. 239 meint. Verbreitet in Italien und im Westen".

Neptuno

Aug(usto)

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Nassidius

Primus

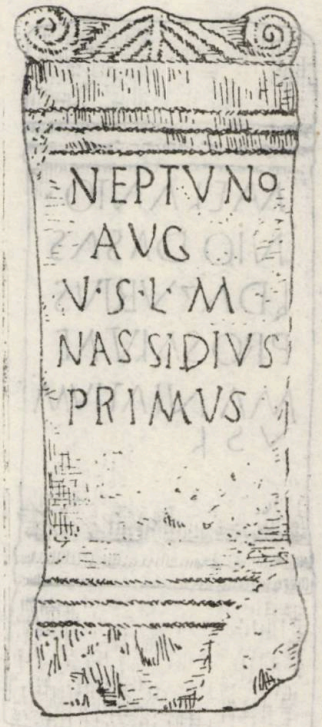

Fig. 7. Altar votiv dedicat lui Neptun.

de pe capitelul monumentului sînt prea mici în raport cu dimensiunile lui. Lectura clară, dar formula dedicatorie apare cu totul neobișnuită în r. 3.

De remarcat că același credincios-dedicant închină două altare unor divinități diferite, acestea fiind așezate unul lîngă altul. Cu privire la frecvența cultului lui Neptun la Alburnus Maior; vezi infra, iar din punct de vedere statistic acest centru ocupă locul întîi, urmat fiind de Apulum (SCIV, V, 1954, p .603—605) și Ulpia Traiana (IDR III/2, 247).

5. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Orlea sau Carpeni, 82 × 34 × 30 cm, literele 4 cm, vopsite cu miniu; cîmpul inscripției despărțit de bază și capitel de o profilatură simplă, puțin proeminentă. Partea superioară prevăzută cu scobitura circulară pentru depunerea ofrandelor. Scrierea influențată de alfabetul grecesc (la litera L și S, executate asemănător unui lamda, respectiv sigma); ligaturi r. 1: M + A, r. 4: V + T poate și în r. 3: E + T. Textul votiv ridică anumite dificultăți datorită elementelor noi (inedite) atît pentru numele divinității, cît și pentru onomastica și toponimia lumii antice.

În ce privește numele divinității cu totul neobișnuit printre teonimele curente ale religiei greco-romane nu găsim nici o justificare să plecăm de la întregirea primelor trei sigle — care ar putea sugera nu-

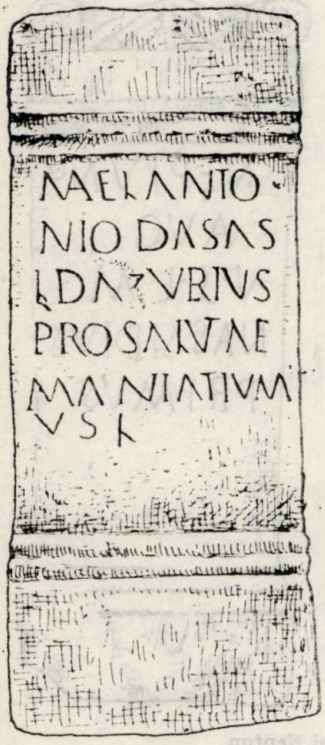

Maelanto-

nio Dasas

e(t?) Dasurius

pro salutae (sic!)

Maniatium

v(otum) s(olverunt) l(ibenter)

Fig. 8. Altar votiv dedicat zeului Melanto (-nio?).

mele zeiței mierei *Mellona*[12] — ca apoi să urmeze gentiliciul *Antonius* (la dativ). În rîndul întîi al epigrafei ar putea fi dativul în forma greacă Μέλανθῳ de la Μέλανθος și în acest caz în r. 2 ar continua un antroponim (Anio?[13]), dar s-ar putea ca forma adjectivală (epitetul) să se fi transformat în substantiv, care „latinizat" ar fi fost *Melantonius*, respectiv *Maelantonio* la dativ. Pentru o atare interpretare pledează însuși modul de scriere al dedicanților (în cazul gramatical corect!), purtînd nomen (nume tipic illyr și foarte răspîndit în lumea dalmatină. Numele divinității, derivat dintr-un epitheton deorum[14], după unii autori[15] ar

[12] RE, XV/1, col. 558 (Mielenz).

[13] I. I. Russu, *Illirii*, București, 1969, p. 165.

[14] cf. L. Preller, *Griechische Mythologie. Theogonie und Götter*, Berlin, 1894, ed. IV, vol. I, p. 577—578, nota 3, epitet a lui Poseidon: „einen P. Μέλανθ schol. Lyk. 767"; vezi și H. W. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* (în continuare *LexMyth*), II/2 (1894—1897), col. 2584, 4 (Stoll). În același volum, col. 2564—65 se prezintă etimologia cuvîntului: Melaina Μέλαινα = negru, ca și cuvintele: Melonis, Melantheia, Melantho, Kelaina. Melanto cunoscută în mitologie ca fiica lui Deukalion, mama lui Delphos; vezi și C.F.H. Bruchmann, *Epitheta deorum*, Lipsae, 1893, p. 198:

[15] H. Usener, *Götternamen, Versuch einer Lehre von der religiösen Begriffsbildung*, ed. III, Frankfurt/Main, 1948, p. 9.

părea etimologic mai potrivit ca epitet pentru Hades, dar cunoaștem și cazuri cînd este folosit drept epitetul lui Neptun, de exemplu la Amargeti (Cipru)[16]. Avînd în vedere frecvența cultului lui Neptun la Alburnus Maior, dar și locul de origine al dedicanților, excludem prima posibilitate. Altarul a fost dedicat de cei doi conaționali: Dasius și Dasurius[17] în sănătatea celor din tribul Maniatium (posibil un genitiv plural, decl. 3-a, parasilabică sau vocalică. Tribul Μανιᾶται a putut fi identificat în spațiul illyro-dalmatin[18]; cunoscut fiind și un alt (?) trib cu numele Mánioi[19]. Inscripția înfățișează încă un aspect al păstrării conștiinței naționale și al legăturilor cu patria timp de mai multe generații, din moment ce o mare parte din monumentele epigrafice descoperite la Roșia Montană puse aproape în exclusivitate de acești coloniști datează din a doua jumătate a sec. II e.n.[20]. Perpetuarea unor instituții social-administrative și forme de locuire după model dalmatin a fost evidențiată în literatura de specialitate cu diferite ocazii[21].

6. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Orlea sau Carpeni, 64,5 × 20 × 24 cm, literele 4 cm, prevăzut în partea superioară cu obișnuitul capitel din dubla volută desfășurată spre mijloc în forma unei spirale. Cîmpul inscripției a cunoscut o degradare mai pronunțată în partea dreaptă în urma contactului cu solul, sau a unei uzuri din antichitate, așa încît lectura prezintă unele dificultăți. A apărut împreună cu celelalte piese (Nr. 3—7) scoase la suprafață de lama buldozerului:

---

[16] Aici se afla un mic sanctuar cu mai multe inscripții dedicate pentru ὑπὲρ ὀνι Μελανθιω iar Ἀπόλωει Μελγίω (cf. Usener, *op. cit.* p. 145).

[17] Antroponimul *Dasa(s) — antis,* înrudit prin acest radical cu cel mai frecvent antroponim illyr și mesapic *Dasius* (sau *Dassius)* dar și cu *Dases, Dasio, Dasineus etc.* mai apare în Dacia, resp. la Alburnus Maior (CIL III 1262 = IDR, III/3 417; „Avilliae Pietatis domo Aeq(o), vix. annis XXX, Dasa Suttinis, coniug."; CIL, III p. 956, cer. XX = IDR, I, *TabCerD* XXI: „Dassantis Loni (fili) qui et") și la Apulum (CIL, III 7800: „Dasati (S)cenobaete (fil.) eq. alae Batavorum ex n(umerus) sing. stip. XV. an. XXXI, Bers... Ingenus de[c] ex n. eodem erres posuit"). Forma cea mai frecventă la Alburnus Maior este antroponimul *Das(s)ius* (cf. V. Wollmann, în *Apulum,* V, 1965, p. 593); forma *Dazurius* derivată din aceeași rădăcină.

[18] cf. RE, XIV, col. 1114 (Fluß).

[19] Atestat de geograful Scylas în: *Periplus,* cartea XXIV; cf. I. I. Russu, *Illirii,* p. 224.

[20] Cu privire la această statistică, vezi și H. Chr. Noeske, *Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit,* în *Bonner Jahrbücher,* 177, 1977, p. 333: „Der größte Teil der Steine dürfte in die zweite Periode [după războaiele marcomanice] fallen ohne daß im Einzelfalle für jede Inschrift dafür Belege beigebracht werden können".

[21] cf. C. Daicoviciu, *Les „Castella Dalmatarum" de Dacie. Un aspect de la colonisation et de la romanisation de la province de Dacie,* în *Dacia,* N.S., II, 1958, p. 259—267; idem, în *Apulum* IV (= Studii și Comunicări), 1931, p. 51—60.

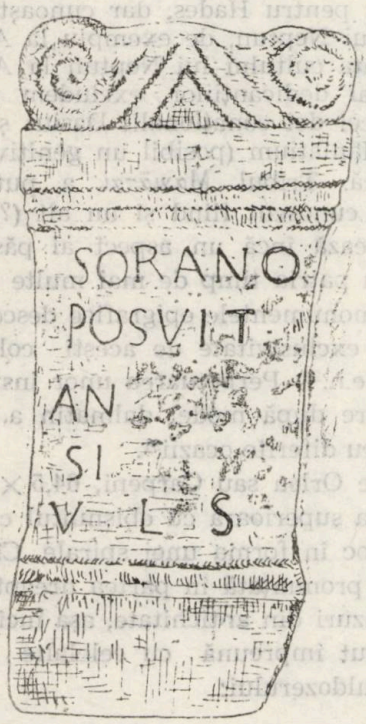

S o r a n [o]

Posui[t]

A n[(n)ius —? et ?]

S i ————?

v(otum) l(ibens) [s(olvit)]

Fig. 9. Altar votiv dedicat zeului Soranus.

Numele dedicantului prezintă dificultăți de lectură, dar face parte foarte probabil din onomastica illyro-dalmatină. Cu privire la originea și natura zeului *Soranus*, a cărui nume derivă de la muntele Soracte, în apropiere de Falerii, unde a fost adorat, specialiștii n-au ajuns la o unitate de opinii. Din păcate și nici acest monument epigrafic nu contribuie cu nimic la lămurirea naturii și atributelor acestei divinități. Inscripția ILS 4034: „C. Varius Hermes sancto Sorano Apollini..." ar veni în favoarea presupunerii că Soranus trebuie explicat ca un zeu al soarelui, asociere pe care o întîlnim și în izvoarele literare antice: Virgil. *Aen.*, XI, 785: *summe deum sancti custos Soractis Apollo;* vezi și Silius Italicus, *Pun.*, V, 175 și urm., VII 667, VIII, 484[22]. Cei care întrevăd o legătură de cult dintre Soranus și *hiripi Sorani* (lupii din Soractes) îl consideră ca zeul al infernului, eventual o dublură a lui Dis Pater *(Diespater)*. Aceștia nu acceptă posibilitatea legăturii lui Sonanus cu *Luperci*, care practică, după cîte se știe, cultul lui *Faunus*, zeul turmelor de animale. S-a mai spus că Soranus ca zeu al infernului (al morții) putea să devină cu timpul zeul fertilității solului, respectiv al subsolului. Admi-

[22] L. Preller, *Römische Mythologie*, ed. II, Berlin, 1865, p. 239 (Apollo Soranus); vezi și RE, III A—1, col. 1130—1131 (Marbach); G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, ed. 1912, îl înșiră printre „Unterwelts-und Totengötter".

ţînd această interpretare, descoperirea de la Alburnus Maior, într-un centru minier axat pe producţia de aur, ar dobîndi o semnificaţie deosebită pentru istoria religiei romane. Considerîndu-l însă ca zeu al s o a r e l u i, fapt pentru care ar pleda frecvenţa cultului lui Apollo la Alburnus Maior (cu trei altare votive, la fel ca şi Ulpia Traiana, din totalul de 25 din întreaga provincie) s-ar putea admite posibilitatea unei *interpretatio Romana:* illyrii stabiliţi în Dacia regăsesc în el vreun zeu local („naţional") al luminii — *Gra(bovius)* „cel strălucitor", sau unul cu atribute apropiate[23].

7. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Orlea sau Carpeni, 60,5 × 26 × 22 cm, litere 4 cm (litera *L* executată şi aici de două ori în formă de lamda), descoperit împreună cu piesele Nr. 1—6 la adîncimea la care s-a nivelat terenul (0,20—0,25 m). Partea superioară a monumentului prezintă urme de distrugere încă din antichitate, iar cîmpul inscripţiei a suferit în timp o oarecare degradare pe partea sa inferioară. Textul cunoaşte abateri de la uzanţa obişnuită, în sensul că dedicantul a fost consemnat ulterior (probabil datorită unei scăpări a lapicidului), şi anume pe listelul cel mai lat şi proeminent al profilaturii capitelului executat deasupra cîmpului inscripţiei:

Collegio

Liber[o]

Patri

Ex voto

posuit

L(ibens) S(olvit) [M(erito) —— ?]

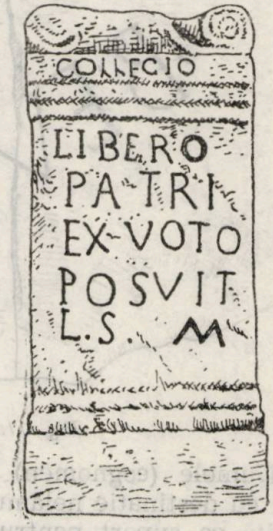

Fig. 10. Altar votiv dedicat lui Liber Pater.

Lectura din r. 6 nu este sigură, iar avînd în vedere că a existat şi r. 7 (şters în întregime) ar fi putut să scrie în locul formulei dedicatorii nesigure din r. 6 eventual numele celui prin grija cui s-a executat acest monument. *Collegio* (la Abl. sau *dativus commodi,* r. 1) sugerează în numele cui s-a pus acest prinos, deci putea fi un colegiu (profesional sau religios), care putea împlini concomitent ambele atribuţii, mai cu seamă din moment ce era constituit din colonişti de acceeaşi origine etnică[24].

[23] cf. I. I. Russu, *Illirii,* p. 34.
[24] RE, IV/1, col. 385 (Kornemann).

Caracterul lor este greu de elucidat la Alburnus Maior, unde sîntem convinși că puteau exista și colegii pur profesionale pe lîngă celelalte (cunoscut fiind și un *collegium funeraticium*, care probabil că întrunea în marea majoritate mineri de condiție socială mai modestă)[25].

Cultul lui Liber Pater este cunoscut în ținutul aurifer Ampelum — Alburnus Maior; din totalul de 47 de inscripții votive cunoscute din Dacia, trei provin de la Alburnus Maior (IDR III/3 395—396) și una de la Ampelum, unde Liber Pater apare împreună cu mult discutatul grup sau colegiu religios „Hercliani et Cervae" (IDR III/3 319)[26].

8. — **Suport** — sau **placă votivă** (?), gresie tufitică de Orlea sau Carpeni, fragmentară, din care s-au păstrat trei bucăți, ale căror margini exterioare se înscriu într-o formă circulară. Lungimea totală 40 cm, lățimea 24 cm, grosimea 6 cm, litere 5 cm. A apărut în caseta 1, în timpul operației de decopertare a terenului, rămînînd în locul ei inițial. Pe cele două fragmente mai mari se poate citi:

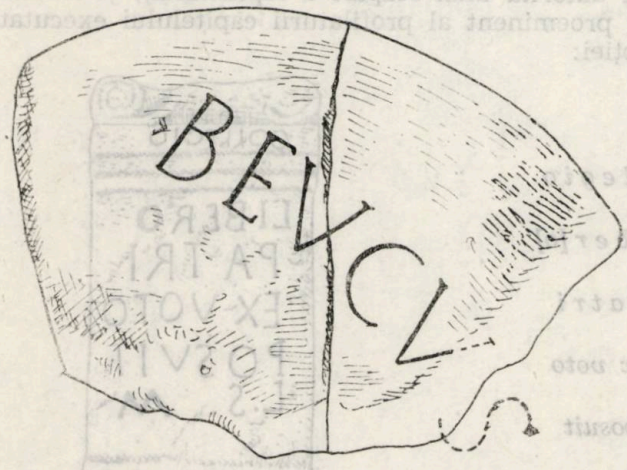

Beucu[s]

Fig. 11. Fragment de inscripție votivă (?).

Numele (cognomen) Beucus, pentru care s-a executat această placă cu destinație nelămurită, poate vreun simplu scop utilitar, apoi refolosită ca suport pentru un altar votiv de dimensiuni mai mici, face parte din onomastica illyră, cunoscut fiind la Alburnus Maior și din inscripția funerară (CIL III 7830 = 1260: D.M. Arria Mama, vix(it) ann(is) XXV, pos. Beucus (= Breucus?), ser. coniugi b.m."; IDR III/3, 413), respectiv și din altarul (Nr. 14): Iulia(nus) Beucus (aceasta fiind forma corectă a numelui) apărut în aceeași zonă sacră de la Alburnus Maior.

[25] *TabCerD* I; cu privire la acest subiect vezi și J. Biró, *Das Collegium funeraticium in Alburnos Maiore*, în *Gesellschaft und Recht im griechisch-römischen Altertum*, II, Berlin, 1969, p. 1—19.

[26] Despre cultul lui Liber Pater (Bachus, Dionysos) în Dacia, vezi A. Bodor, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Cluj*, Ser. Historia, 1960, p. 25—50 (= Dacia, N.S. VII, p. 215—239: *Der Liber- und Libera Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der bodenständigen Bevölkerung im römischen Dakien).*

9. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Orlea sau Carpeni, fragmentar, din care s-au putut recupera opt bucăți *in situ,* după decopertarea parțială a terenului de buldozer. Fragmentul cel mai mare (reprezentînd cca. 2/5 consta din partea superioară a altarului cu un capitel în care volutele au fost marcate mai mult la suprafață liniar. Pe cîmpul inscripției păstrat și el numai fragmentar, fiind degradat pe marginea din stînga, se poate recunoaște numele divinității, în timp ce din numele dedicantului s-a păstrat o singură literă:

[I]unoni
C — — — — ?

10. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Orlea sau Carpeni, 69 × 22 × 18 cm, litere 4 și 3,7 cm; r. 1: N + E în ligatură, descoperit în aceeași zonă descopertată de buldozer, în locul inițial de păstrare, culcat în dungă, cu capitelul spre S și cîmpul inscripției spre suprafață. Modul de cioplire cel obișnuit, cu deosebirea că cele două volute desfășurate care se întîlnesc pe axul altarului în formă de fronton au fost executate mai îngrijit, adică mai pronunțat în adîncime. Se pare că soclul de piatră cu dimensiunile 55 × 70 cm, avînd o adîncitură care corespundeau aproximativ bazei altarului, aparținea de acest moment votiv. Textul nu prezintă dificultăți de lectură, cu excepția siglei *K* (r. 2), pusă deja în discuție în literatura arheologico-epigrafică:

Miner(vae)

K(astellani) Ans-
i

Fig. 12. **Altar votiv dedicat zeiței Minerva.**

Cultul zeiței *Minerva* cunoaște o răspîndire relativ restrînsă în ținutul aurifer al provinciei Dacia, de altfel și în întreaga provincie (cu doar 27 atestări epigrafice). Din Ampelum provine una singură (datată prin anii 212—217; IDR III/3, 318). Cu privire la dedicant ne aflăm în fața unui nou exemplu la Alburnus Maior, în care prinosul a fost pus de către o comunitate (deci o dedicație colectivă), desigur omogenă din punct de vedere etnic (poate chiar și al ocupației) care menționează numai denumirea așezării în care locuiau. Nu este exclus ca să-fi transpus numele așezării dalmatine din care s-au colonizat în Dacia. Cu privire la posibilitățile de întregire a literelor care desemnau această așezare, vezi comentariul la Nr. 11.

11. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Orlea sau Carpeni sfărîmicioasă, 40 × 28 × 24 cm, litere 4 cm, păstrat în stare fragmentară, încă în timpul descoperirii lui în caseta 3—4 (la adîncimea de 0,20 m) în aceleași împrejurări ca și piesa Nr. 10. S-a mai putut recupera un fragment mai mare care a aparținut cu siguranță acestui monument și anume colțul din dreapta al bazei cu o parte a cîmpului inscripției fără urme de litere. Textul, deși fragmentar, poate fi reconstituit fără mari dificultăți:

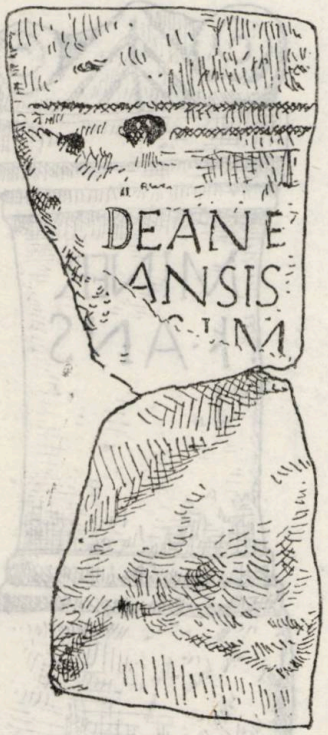

[D]eane

[K(astellum)] Ansis

[v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito)

Fig. 13. **Altar votiv fragmentar dedicat zeiței Diana.**

Exemple pentru scrierea numelui zeiței Diana cu *e* în loc de *i* se mai cunosc chiar de la Alburnus Maior (lespede votivă pusă tot de un illyr)[27], dar sînt frecvente și în provinciile Illyricum (CIL III, p. 2571 și 2676, nr. 425, 5154 a, 7117, 12370, 12557, 14086, 14206,13, 14209, 14211,10) iar pentru lipsa diftongului *ae* de la sfîrșitul numelui există numeroase exemple și din Dacia[28].

În ce privește întregirea numelui localității există următoarele variante de interpretare. 1. — Pentru forma Ansi: *a*) ar putea fi un Genitiv, presupunînd la N: *Ansum-i* sau *Ansus-i* iar în acest caz ar trebui citit *k(astellani) Ansi*. Tot de decl. II-a, Abl. se află forma *K(astello) Anso* de la inscripția funerară: „D.M. /Plato/nis Verzo/nis K. Anso..." (CIL III 1271 = IDR III/3 422); *b*) să reprezinte o formă prescurtată pentru forma Ansi(enses), adică un adjectiv derivat de numele localității, care la N. ar fi trebuit să apară Anso, lucru mai puțin probabil; *c*) eventual omiterea literei S de către lapicid, de la forma **Ansis**, ceea ce nu pare prea verosimil, din moment ce de două ori apare clar numele localității fără acest S. 2. — Pentru forma Ansis, atestată la N (decl. III-a parasilabic): *Ansis-is* propunem întregirea *k(astellum) Ansis*, subînțelegîndu-se tot locuitorii așezării, care preferau să apară ca dedicanți anonimi. Din juruința acestor locuitori tot la Alburnus Maior illyrul Plator (fiul) lui Panes dedică un altar zeului Appolo: „Apollini Pla/tor Panen/tis ex [v]oto / Castellanis / v.s.l.m.", descoperit, după cum s-a mai arătat, prin anii 1880 tot în locul acestui sacellum, de unde a fost transportat la mina „Ferdinand" (IDR III/3 383).

12. — **Altar votiv**, gresie tufitică de Orlea sau Carpeni, 71 × 23 × 22 cm, litere 4,5 și 3,5 cm, descoperit în săptură în caseta 3—4 la adîncimea maximă de 0,25 cm, orientarea est-vest (capitelul spre est) cu cîmpul inscripției în jos, împreună cu mai multe fragmente ceramice: vase și cărămidă. Partea superioară a monumentului, deasupra cîmpului inscripției, ornamentată cu un capitel lucrat mai aparte, este deteriorată în cele două colțuri. Textul păstrat în întregime; ligaturi în r. 2: N + D; r. 4: B + F:

Prezența dedicantului în calitatea sa de *beneficiarius consularis* se explică prin necesitatea asigurării pazei militare în ținutul Alburnus Maior, C .Iucundius Verus aflîndu-se — judecînd după unele descoperiri tegulare mai recente — probabil în fruntea unui detașament aparținînd legiunii a XIII-a Gemina. Se poate presupune aici prin urmare o *statio*. După poziția în care a fost descoperit monumentul epigrafic, foarte aproape de altarele nr. 1—2 și 15, s-ar putea presupune că în cadrul acestui *lucus* adoratorii lui Iupiter, reprezentînd autoritatea militară, au ocupat un loc a p a r t e, față de masa adoratorilor illyri cu statut juridic și o situație materială mai modestă. Cognomenul dedicantului este

[27] V. Wollmann, *Două inscripții romane din Munții Apuseni*, în *Apulum*, V, 1965, p. 593—594.

[28] M. Bărbulescu, *Der Dianakult im römischen Dazien*, în *Dacia*, N.S. XVI, 1972, p. 209.

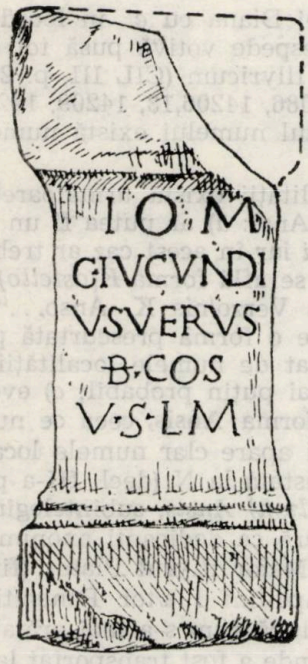

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

C(aius) I u c u n d i-

u s V e r u s

b(ene)f(iciarius) Co(n)s(ularis)

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Fig. 14. Altar votiv dedicat lui Iupiter.

răspîndit în Italia, dar și în provinciile cu populație celtică (Gallia și Noricum); apare uneori și în Germania sau chiar în Dalmatia[29].

13. — **Altar votiv**, gresie tufitică de Orlea sau Carpeni, alterată și oxidată, 51 × 23 × 14,5 cm, litere 2,5 cm, descoperit în săpătură în caseta 3—4 la adîncimea de 0,20 cm, orientarea nord-sud (cu capitelul spre nord) și cu cîmpul inscripției în jos. Capitelul este ornamentat cu două rozete în forma unor cercuri cu cîte șase spițe; rupt în două încă în antichitate. Textul aproape ilizibil datorită unei incizii mai neglijente și intemperiilor asupra cîmpului inscripției la o adîncime atît de mică:

[I] u n o [ni ?]
posuit
[A] n a e (———?)
de(dit) do(num)?

Din numele dedicantului (r. 3—4) se poate desluși eventual numele (nomen) *Aneae[u]s* (?)[30], dar și mai ipotetic apare numele de filiație în r. 4 dacă acesta cumva a fost menționat. Poate fi vorba și de o formulă dedicatorie (votivă) mai puțin cunoscută.

---

[29] G. Alföldi, *op. cit.*, p. 325; „Auch in Dalmatien verbreitet, auch im Kreis der Urbevölkerung".

[30] S-ar putea să fie un antroponim scris incorect, derivat din *Annaeus*, nume illyr cunoscut la Alburnus Maior din *TabCerD*, IX: *Bato Annaei; TabCerD*, XXI; vezi și I. I. Russu, *Illirii*, p. 166—167.

14. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Orlea sau Carpeni de culoare deschisă, 48 × 31 × 15,5 cm, litere 3—3,5 cm, descoperit în săpătură în caseta 3—4, parțial acoperit de altarul Nr. 13, la adîncimea maximă de 0,25 cm, orientat nord-vest/sud-est. Colțul stîng al capitelului este rupt, dar ornamentul obișnuit de volute marcate printr-o spirală desfășurată spre mijloc se distinge cu claritate. Cîmpul inscripției este mai mult pătrat spre deosebire de forma dreptunghiulară a celorlalte altare descoperite în zona sacră; textul destul de laconic.

Numele credinciosului este format dintr-un gentiliciu romanizat și cognomen de tip illyr, fenomen onomastic obișnuit și mai frecvent întîlnit chiar și la Alburnus Maior. Iulianus este un nume răspîndit mai cu seamă în provinciile celtice[31] în timp ce *Beucus* o prezență mai veche în centrul aurifer al Daciei (CIL III 7830 = 1263). Nu este exclus ca să fie vorba de un dedicant cu numele Iulia Beuc(i). Se poate spune pe baza celor două descoperiri din cadrul zonei sacre de la Alburnus Maior (Nr. 8 și 14) că etniconul *Beucus* folosit ca antroponim a fost scris corect în inscripția citată mai sus și nu a rezultat dintr-o greșeală a lapicidului în locul presupusei forme *Breucus*, citită astfel în *TabCerD* VII: *Dassio Breuci.*

Naoni

Iulia(nus) Beu-

cus

Fig. 15. Altar votiv dedicat zeului Naon.

[31] G. Alföldi, *op. cit.*, p. 223: „Überall stark verbreitet, besonders in den keltischen Provinzen, jedoch kaum bei der Urbevölkerung".

Numele divinității este oarecum o prezență unică pentru religia greco-romană, mai cu seamă datorită lipsei analogiilor epigrafice din sec. II—III. El apare la dativ (decl. III), care în scrierea latină presupune o formă *Nao-is*, cu toate că rădăcinile acestui cult trebuie căutate în spațiul sudic eleno-dalmatin, practicat mai mult înaintea colonizării triburilor de illyri (*pirustae* și *baridustae*, desigur și altele) în regiunea auriferă a provinciei traiane. Naios (Ναιος) a apărut ca epitetul (Kultbeiname) a lui Zeus la Dodona (Διί Ναιω) în perioada imperială, Zeus fiind adorat acolo în calitatea de zeu al umidității, al apelor curgătoare, respectiv al fertilității solului (etc.)[32]. După unii specialiști Zeus ar fi întrunit la Dodona atributele unui zeu al sursei de apă și abia tîrziu ar fi devenit zeul suprem al panteonului[33]. În ce privește descoperirea de la Alburnus Maior sîntem înclinați să credem că este vorba despre o divinitate derivată dintr-un epitet al lui Poseidon[34]. De altfel, însăși etimologia numelui Neptun, căruia etruscii îi spuneau Nethuns, derivat n ναω, νέω resp, νάῦς (navis)[35], este semnificativă în acest sens. Avînd în vedere și frecvența neobișnuită a cultului lui Neptun la Alburnus Maior față de situația generală din Dacia, credem că zeul mărilor se identifica pe undeva cu acest Naios (Naon) la coloniștii illyro-dalmatini, știut fiind faptul că atribuțiunile lui nu se limitau la acela de apărător al celor expuși furiei mării, ci și asupra unei serii de îndeletniciri care nu se puteau desfășura în bune condiții fără apă. Lăsînd la o parte posibilitatea că putea fi vorba de un cult bine conturat adus din patria de origine a minerilor illyri, nu trebuie uitat nici faptul că în exercitarea meseriei de bază la minele de aur de la Alburnus Maior aceștia s-au lovit frecvent de apele de infiltrație care le puteau împiedica îndeplinirea obligațiilor contractuale de serviciu (*TabCerD*, XI: clauza contractului de angajare: „*... [si laborem] [f]luor inpedierit pro rata c[o]nputare de[bebit c]onduc[tor. Si t]empore ...*“[36]), respectiv îi obliga pe tehnicienii antici să conceapă mecanisme de evacuarea apei, aflate la nivelul tehnicii romane din sec. II e.n.[37].

15. — **Altar votiv,** gresie tufitică mai dură de Orlea sau Carpeni, 94 × 32 × 30 cm, litere 5—6 cm; ligaturi r. 2: N + I; r. 4: B + F, des-

[32] L. Preller, *Griechische Mythologie*, ed. III, vol. 2, Berlin, 1883, p. 123; *LexMyth*, III/1, col. 2—3 (Höfer).

[33] RE, XVI/2, col. 1586 (Kruse).

[34] cf. C. F. H. Bruchmann, *Epitheta deorum*, Lipsiae, 1893, p. 198: Ποσειδῶν ναίων (Arist. Thesm.); vezi și p. 134: Ζεύς νάιος sau ναίων Theogn. 757, Bergk. 2.

[35] H. W. Roscher, *Römische Mythologie*, ed. III, vol. II, Berlin, 1883, p. 120.

[36] H. Chr. Noeske, *Die vier Arbeitsverträge der siebenbürgischen Wachstafeln*, în *Der Anschnitt*, 4, Bochum, 1979, tom. 31, p. 113—123 unde *TabCerD* IV (singura scrisă în limba greacă) a fost reinterpretată ca fiind un contract de angajare (vezi și *Bonner Jahrbücher*, 177, 1977, p. 390: „TC ist der dritte Teil eines Tryptichons und enthält einen in Alburnus Maior geschlossenen Arbeitsvertrag“.

[37] Pentru această descoperire montanistică există o literatură abundentă declanșată în mare parte de publicațiile lui Fr. Pošepny, *Eine Bergmaschine aus dem zweiten Jahrhundert und einige gleichzeitig gefundenen Gegenstände*, în *Oesterreichische Zeitschrift für Berg-und Hüttenwesen*, XVI, 1868 și XXV, 1877; din literatura mai recentă, vezi: G. Weisgerber, *Das römische Wasserheberad aus Rio Tinto in Spanien im British Museum*, în *Der Anschnitt*, 2—3, Bochum, 1979, p. 63 și urm.

coperit în caseta 4—5 la adîncimea de 0,30 m, avînd orientarea sud-vest/nord-est; cîmpul inscripției în jos. În urma texturii rocii s-a desprins partea din spate a inscripției în forma unei fîșii, cîmpul inscripției rămînînd însă neafectat; lipsește colțul drept al capitelului. Prin modul de execuție și ornamentare a capitelului este cel mai impunător altar din acest *lucus*. Se evidențiază printr-o profilatură mai abundentă și îngrijită: în centru un fronton încadrat pe cele două laturi de cîte o acroteră. Deasupra frontonului și în interiorul lui (la baza celor două colțuri) cîte o rozetă, iar la mijloc un ornament floral în forma unui con de brad. Textul identic cu Nr. 2; avem deci la Alburnus Maior două dedicații cu text identic puse de același credincios:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

C(aius) C a l p u r n i u s

P r i s c i n u s

b(ene)f(iciarius) Co(n)s(ularis)

v(otum) s(olvit) m(erito) l(ibens)

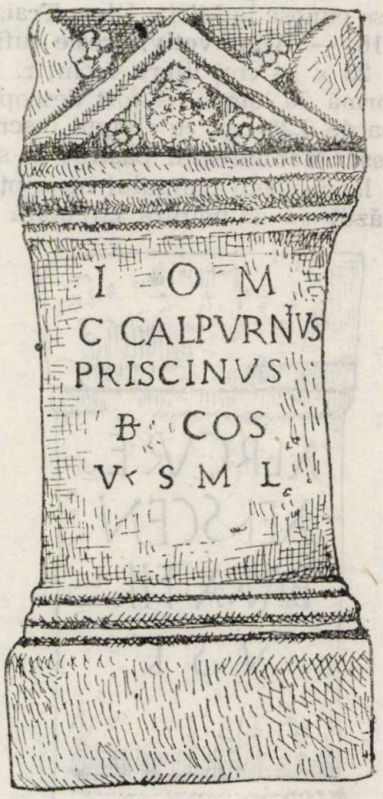

Fig. 16. Altar votiv dedicat lui Iupiter.

Acest *beneficiarius consularis* reprezintă un element nou în prospografia Daciei romane iar apariția lui la Alburnus Maior se explică prin existența unei *statio* care să asigure paza ținutului aurifer. Nu ne surprinde faptul că acest „subofițer", cetățean roman, apare, la fel ca și omologii lui de la Alburnus Maior, ca dedicant pentru un cult oficial, în contrast cu credincioși de origine illyră și cu statutul juridic de peregrin,

care ridică majoritatea covîrșitoare a monumentelor votive din zona sacră prezentată aici.

Fenomenul dedicării mai multor monumente aceleiași divinități s-ar putea explica prin faptul că șeful comandant al unității de pază la Alburnus Maior a scăpat de mai multe pericole; dar s-ar putea să se explice și prin faptul că la un moment dat — după un serviciu mai îndelungat — acest C. Calpurnius Priscinus să fi simțit nevoia de a pune lui Iupiter cel prea bun și mare un altar mai monumental, decît primul, dintr-o gresie mai fină, compactă și mai dură, căci se recunoaște atît mîna unui alt lapicid, cît o rocă care se deosebea de cea din zonă. Acest lucru s-ar putea explica și prin numirea lui repetată în funcția respectivă. Alte exemple de monumente cu text identic puse de același credincios se cunosc la Micia, Ulpia Traiana și Apulum[38].

16. — **Altar votiv**, gresie tufitică de Orlea sau Carpeni, dimensiuni: 61 × 25 × 24 cm, litere 4 cm; r. 1 V + R în ligatură, litera *L* executată în formă de lamda. A fost descoperit în săpătură în caroul 6—7 la adîncimea de 0,20 cm, cu cîmpul inscripției în jos avînd orientarea nord-vest/sud-est. Monumentul păstrat în stare perfectă cu ușoare urme de corodare la mijlocul cîmpului inscripției. Pe partea superioară capitelul, este prevăzut cu adîncitura circulară pentru depunerea ofrandelor, dintre

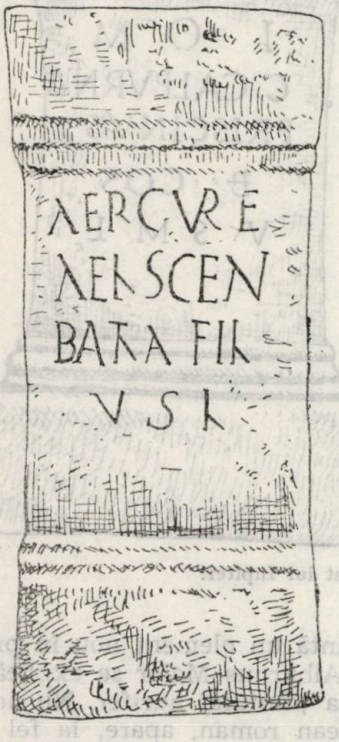

Aer(a) cure

Ael(ius) Scen[o]-

bar (bi?) Fil(ius)

v(otum) s(olvit) l(ibenter)

Fig. 17. Altar votiv dedicat zeiței Aeracura.

[38] M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, p. 152—165 (nr. 8, 30, 36, 40).

care s-au descoperit cîteva fragmente atipice din ceramica roșie cu pastă sfărîmicioasă precum și urme de cenușe.

Numele dedicantului-credincios cu gentiliciu și cognomen poartă amprenta romanizării; cognomenul posibil *Scen[o]bar(bus?)*[39], eventual *Scenus*, urmat de o literă greu de deslușit, în continuare: *fil(ius)*.

Divinitatea adorată reprezintă o raritate pentru religia greco-romană, însăși numele ei fiind controversat ca origine și mod de citire. În timp ce Mommsen îl considera ca tipic latin, alții susțin că ar fi de origine străină (barbară)[40].

Inscripția de la Alburnus Maior pare să demonstreze că întregirea *Aera • Cura* din inscripția de la Carnuntum (CIL III 4395): *D(iti) P(atri) et Ae(re) c(urae)* este corectă[41]. Ca soția lui Dis Pater, zeița Aerecura apare în calitate de zeița pămîntului („Erdgöttin"), ex. în Numidia (CIL VIII, 5524: *Terrae Matri Aere Curae*), dar și pe monumentele extra-italice din perioada imperială tîrzie ca divinitate a infernului (CIL III 4395, V 725): [„Unterweltgöttin"]. Semnificativă în acest sens e pictura murală din catacomba lui Praetextatus (CIL IV 142)[42] unde acești doi zei ai infernului apar împreună cu Mercurius psychopompos și Fata Divina (evident pe un al doilea plan)[43]. Alături de *Dis pater*, zeul avuției bănești, Mommsen îi acordă un atribut similar („Geldschafferin"); *ArchAnz*, 1865, p. 188 ș.u.

Prezența cultului într-o regiune în care avuția oamenilor depindea în mare măsură de „norocul" de a găsi filoane aurifere consistente n-ar trebui să ne surprindă, deși în cazul coloniștilor illyri atașarea lor la acest cult trebuie poate explicată printr-un tradiționalism religios de mai multe generații și secole, ale cărui rădăcini trebuie căutate eventual în patria lor natală.

17. — **Altar votiv,** conglomerat tufitic de Brădoaia cu granule de cuarțit și gresie; dimensiuni 72 × 40 × 23 cm; litere: 4,5 cm; r. 2: N + T în ligatură; descoperit în săpătură în caseta 10, adîncimea de 0,18 m; orientarea nord-sud; cîmpul inscripției în sus. Monumentul a fost așezat pe postamentul (P—3) situat imediat la vest de poziția *in situ*, la adîncimea de 0,22 m. Lipsește cca. 1/4 (colțul stîng) și capitelul monumentului iar din cauza contactului cu umiditatea și influența intemperiilor la o adîncime atît de mică cele cîteva litere se descifrează pe patru rînduri la mijlocul cîmpului inscripției. Spațiul grafic din r. 1 ne sugerează un cuvînt (numele divinității) format din 6 litere:

[Dia ?] n n e V(enatrix ?)
S V [P ?] a n t
I S [———————————— ?]
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

[39] Cognomenul cunoscut pe monumentul funerar al lui M(arcus) Aur(elius) Scenobarbus de la Alburnus Maior, care și-a dobîndit cetățenia cel mai devreme în timpul domniei lui Marcus Aurelius Antoninus (161—180) sau mai probabil în anii 211—217 de la care și-a luat nomen și prenomen (IDR III/3 415).

[40] *LexMyth*, I/1, col. 86—87 (Roscher).

[41] G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, p. 312.

[42] RE, I/1, col. 667 (Wissowa).

[43] cf. Daremberg-Saglio, *DictAnt*, II/1, 280, fig. 2468.

În r. 2 eventual: S · V[ez]pant, patronimic cunoscut de la un dedicant care a adus un prinos sub formă de altar la același *lucus* pentru Iupiter cel prea bun (CIL III 7825 = IDR III/3 393: *Ve(r)z(o) Pant(onis* ?); în cazul de față ar putea scrie în r. 3 și un nume de gentiliciu Antonius, urmat în r. 3 de un cognomen, dar spațiul grafic de la începutul r. 2 se opune unei atari posibilități.

18. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Orlea sau Carpeni, 70 × 33 × 16 cm, lit. 4 cm, descoperit în săpătură în caseta 16—17, adîncimea 28 cm, orientarea nord-vest/sud-est cu cîmpul inscripției în jos, fapt care a permis o păstrare relativ bună a monumentului. Profilatura prin care iese în relief soclul și capitelul este executată mai îngrijit; ornamentul obișnuit cu volutele desfășurîndu-se spre mijloc redate în mod schematic. Textul prezintă în r. 4 și 2 unele lacune datorită uzurii suprafeței cîmpului inscripției în acest loc:

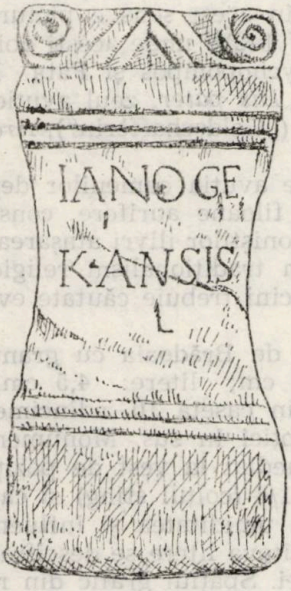

Iano Ge-

[m(ino)]

K(astellum) Ansis

[v(otum) s(olvit)] l(ibenter ?)

Fig. 18. Altar votiv dedicat zeului Ianus Geminus (cel cu două fețe).

Cultul lui *Ianus Geminus*, cel cu două fețe, nu se cunoaște în Dacia în afara acestui „centru sacru"-montan, unde prin 1885 s-a mai găsit un altar dedicat acestui zeu, zidit apoi la gura galeriei „Ferdinand" aflată la mică îndepărtare și transportat în cele din urmă la Abrud (vezi Pl. I/1)[44]. Dedicanții lui erau doi illyri, chiar dacă unul are nume roman

[44] CIL, III 7824 = IDR, III/3 389. Dedicațiile pentru Ianus Geminus lipsesc la Roma și în Italia aproape cu desăvîrșire (CIL XI 5374: Asisium), dar apar destul de frecvent în Dalmatia (CIL, III 2881, 2969, 3030, 3158, 5092a, 10 072, 13 208, 13 519; VIII 2608, 4576, 15 577, 16 417; XII 1065; cf. G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, p .106—110.

de cetățean cu gentiliciu și cognomen: *Aelius Baebius* primul, Beus(as) Plator (sau Platoris) cu gentiliciu și patronimic cel de-al doilea.

Descoperirea din anul 1983 reprezintă o dedicație colectivă, credincioșii, adică adepții lui Ianus. Geminus fiind illyri, aparținînd coloniei lor miniere *K(astellum) Ansis*. Nu ne putem explica cauzele venerării vechiului zeu italic al luminii și al soarelui, care — după unii specialiști — în primele secole ale erei noastre n-ar fi pierdut importanța lui în religia cotidiană (a poporului) [„Volksreligion"][45].

19. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Carpeni sau Orlea de culoare mai deschisă, dimensiuni: 64 × 25 × 21 cm (în total), litere: 4 cm, vopsite cu miniu; r. 2 posibil ligatura R + I + T și A + R.. Litera *L* executată în formă de lamda grecesc. Monumentul a fost descoperit în poziție aproximativ nord-sud, la 0,18 cm adîncime punctul cel mai înalt, în două fîșii (bucăți despicate datorită texturii rocii). Fîșia cu cîmpul inscripției măsoară grosimea de 9 cm:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

Tritio Gar (—— ?)

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

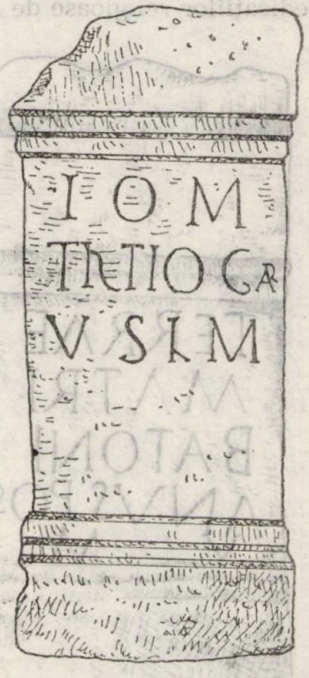

Fig. 19. Altar votiv dedicat lui Iupiter.

Tritio-nis (m. decl. III) încă nu este cunoscut în repertoriile fragmentelor de limbă și nume illyre, fiind evident înrudit cu *Tritano* (întrebuințat în formă masculină și feminină) sau cu *Tritus*[46]. Forma întîl-

[45] RE, supl. III, col. 1188 (Keune: „In historischer Zeit bedeutet J. nach Ausweis der Inschriften für die Volksreligion sehr wenig ...").

[46] G. Alföldi, *op. cit.*, p. 313: „In Dalmatia stark verbreitet bei der Urbevölkerung, hauptsächlich bei den Delmatae und in den Nachbargebieten" (cu bibliografie mai veche); cf. I. I. Russu, *Illirii*, p. 257—258. Forma întîlnită în inscripția de la Alburnus Maior pare să fie mai apropiată de cea răspîndită în Dalmația înaintea colonizării acestor triburi în Dacia.

nită în inscripția de la Alburnus Maior pare să fie mai apropiată de cea răspîndită în Dalmatia în perioada dinaintea colonizării acestor triburi de illyri în Dacia. În ce privește patronimicul format din siglele GAR (posibilă ligatura cu V) pot fi propuse mai multe dezlegări de nume: *Gaur(ini)*, eventual *Gar(gili)* = CIL III 2296 (Salona)[47]; *Garo(mani)* = CIL III 5010, 94 sau *Gar(gani)*. Nume specifice illyre cu această rădăcină sînt greu de stabilit, din moment ce *Gargar-* este un element comun indo-european în lexicul și toponimia illyro-messapilor și a tracilor[48].

20. — **Altar votiv**, gresie tufitică de Orlea sau Carpeni, dimensiuni: 61 × 25 × 23 cm, litere: 3,5 cm, descoperit în caseta 4—5 la adîncimea de 0,30 cm, orientat nord-sud. Este posibil ca altarul să fi fost așezat inițial pe unul din postamentele P-4 sau P-5 descoperit la distanța de aproximativ 3 m sud-vest. Capitelul executat în aceeași manieră ca și baza altarului, deși se întrezărește intenția lapicidului de a-l ornamenta cu voluta desfășurată; s-ar putea ca elementele sculptural-ornamentale să fi fost tocite încă în antichitate. Textul conține elementele obișnuite ale dedicațiilor religioase de la Alburnus Maior:

Terrae

Matri

Batoni-

anus pos(uit)

v(otum) [s(olvit) l(ibens)] m(erito)

Fig. 20. Altar votiv dedicat zeiței Terra Mater.

[47] G. Alföldi, *op. cit.*, p. 209; vezi și CIL, III 2296: „Considius Viator qui et Gargilius".

[48] I. I. Russu, *Illirii*, p. 62.

Cunoscuta divinitate *Terra Mater*[49] a producției agricole-cerealiere are în Dacia cîteva dedicații (nouă în total), provenind de la Denta (CIL III 12594 = IDR III/1 109), Apulum (CIL III 1156, 1590; *Apulum*, IV, 1961, p. 106; *ArhMold*, IV, 1866, p. 176 și Ampelum (CIL III 1284—1285 = IDR III/3 330—331). După opinia unor autori atributele ei erau mult mai complexe, extinzîndu-se și asupra bogățiilor naturale ale subsolului[50].

21. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Orlea sau Carpeni; dimensiuni: 53 × 27 × 21 cm, litere 4 și 3,4 cm. *L* executat în formă de lamda, descoperit în săpătură, caseta 20—21 la adîncimea de 0,25 m, orientarea nord-sud cu o mică deviație, culcat într-o dungă cu cîmpul inscripției în jos. Postamentul pe care a stat monumentul votiv se afla *in situ* (P-6) iar altarul după toate probabilitățile în poziția inițială după momentul căderii. Forma de execuție cea obișnuită, cu bază și capitel puțin proeminente și aproximativ la fel de înalte, partea superioară a capitelului fiind prevăzută cu adîncitura rotundă pentru libații:

Neptuni

Sacrum

Surio s-

um(m)e l(a)et(us ?)

v(otum) s(olvit) l(ibens)

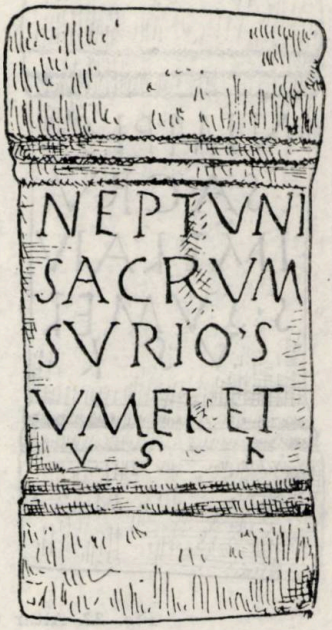

Fig. 21. Altar votiv dedicat lui Neptun.

[49] Date bibliografice privind răspîndirea acestui cult în Dacia în: IDR, III/1, p. 131; vezi și T. Gesztelyi, *The cult of Terra Mater in the Danubian Bassin Lands*, în *Acta Classica Univ. Scient.*, Debrecen, VII, 1971, 85—90.

[50] cf. N. Gostar, în *Arheologia Moldovei*, IV, 1966, p. 176: „În Dacia nu este unicul exemplu cînd un individ, a cărui activitate este legată de exploatarea zăcămintelor minerale, atît a salinelor ... cît și a minelor de aur, dedică altare zeiței Terra Mater"; vezi și notele 3 și 4 cu analogii din alte provincii (cf. *Glasnik Sarajevo*, XII. 1957, p. 110 și urm.; XVIII, 1965, p. 85—102).

Formula votivă din r. 3—4 (în traducere: foarte mulțumit sau fericit) are puține analogii în epigrafia latină. *Surio* (forma masc. există în Dalmatia): CIL III 2764: Gradina (Kupres) la Roma (CIL VI 3184), dar și în lumea celtică (ex. Noricum)[51].

Răspîndirea masivă a cultului pentru Neptun (vezi și nr. 4, 5, 14) la populația dalmatino-illyră poate fi explicată prin echivalarea vreunei divinități „naționale" în cadrul procesului spiritual *interpretatio Romana* cu un zeu din panteonul greco-roman[52]. Necunoscînd alte divinități cu atribute mai apropiate de cele ale lui Neptun (în total individualizîndu-se etimologic în religia illyrilor abia 3—4 zeități) ne-am putea gîndi la zeul apelor *Bindus*[53]. La nivel de provincie Alburnus Maior ocupă (prin descoperirile anului 1983) locul întîi ca frecvența atestărilor epigrafice pentru cultul lui Neptun (cu 4 inscripții fără altarul pentru Nymphae) urmat apoi de Ulpia Traiana și Apulum.

N i m p (h) i s

S a c r u (m)

I m p l a i u -

s sum(m)e l(aetus ?)

v(otum) s(olvit) l(ibenter)

Fig. 22. Altar votiv dedicat Nimfelor sacre.

[51] G. Alföldi, *op. cit.*, p. 303; vezi și I. I. Russu, *Illirii*, p. 250.

[52] G. Wissowa, *Religion und Kultus...*, p. 225: „...hat nicht nur die Religion der italischen Landbevölkerung die ältern Vorstellungen bewahrt, sondern auch in den Provinzen, wo der Name Neptuns hie und da mit diesen verschmolzen ist, begegnet er uns vielleicht in der weiteren Bedeutung eines Beschützers des feuchten Elementes in allen seinen Erscheinungsformen, so wird er namentlich... [von] allen Gewerbetreibenden die mit dem Wasser zu thun haben, angerufen... und die Nymphen erscheinen in seiner Gesellschaft".

[53] I. I. Russu, *Illirii*, p. 34.

Faptul că Neptun apare deobicei în asociere cu Nymphele[54] este sugestiv ilustrat aici de locul de amplasare al celor două altare (Nr. 21 și 22); poate chiar într-un anumit aliniament.

22. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Orlea sau Carpeni, dimensiuni: 60 × 28 × 24,5 cm; litere 3,5 cm, descoperit în săpătură în caseta 20, adîncimea 0,25 m, orientarea nord-sud la distanța de 1,25 m de altarul Nr. 21. Starea de conservare foarte bună, în special a cîmpului inscripției: textul clar cu omisiuni de scriere al lapicidului (r. 1 și 3).

Dedicația este împlinită de illyrul Implaius, nume răspîndit la Alburnus Maior, dar citit greșit: CIL III 7823 „PIAIVS", resp. PLAIVS (IDR III/3: I(ovi) O(ptimo) Max-/im(o) Plaius / Linsanti(s) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)[55]. În ce privește divinitatea căreia i se închină acest prinos, este evident că avem în față reprezentanta puterii curative și fertilității apei, atît de cunoscută din anticele stațiuni balneare, mai cu seamă de la Germisara (Geoagiu). Din cele 10 atestări epigrafice pentru Nymphae nici una nu provine din cele două așezări (localități) miniere Ampelum și Alburnus Maior, dar nu trebuie să uităm nici faptul că Germisara se afla la mică distanță de districtul minier central al Daciei superioare. Nymphele pot fi întîlnite în cortegiul personajelor religioase ale zeului *Apollo*[56], care la Alburnus s-a bucurat de o „popularitate" apreciabilă. Formula dedicatorie este aceeași ca și la Nr. 21; ea apare în ambele epigrafe într-o variantă mai puțin obișnuită față de formula: *v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(eri^to).*

23. — **Altar votiv,** rocă calcaroasă; dimensiuni: 27 × 18 × 3 cm, litere: 4,5 cm, stare fragmentară, descoperit în săpătură în caseta 21, adîncimea 0,20 m, orientarea nord-vest/sud-est, dar după toate aparențele nu în locul primar, dovadă că celelalte fragmente aparținînd aceleiași piese n-au apărut în zona respectivă. Ruptura s-a produs încă în antichitate, așa încît avem un text lacunos pe o suprafață care reprezintă cca. 1/4 din cîmpul inscripției și anume colțul din dreapta jos:

Numele zeului căruia i se dedică acest altar (de dimensiuni oricum mai mici ca și în celelalte cazuri) nu se cunoaște, precum nici gentiliciul sau nomenul în cazul unui peregrin din r. 2. Cognomenul Zosimos se întîlnește pretutindeni în lumea oamenilor liberi, dar cunoaște o răspîndire apreciabilă și printre liberți (CIL III 2092, 2096, 14 249 = Salona)[57]. În cazul de față, la Alburnus Maior nu avem nici un temei să ne îndoim de condiția lui de om liber, dar în ce privește proveniența lui etnică ar putea fi în aceeași măsură illyră sau greco-orientală. Întrucît cei din urmă au format așezări și colegii profesionale și religioase separate, ar fi mai ușor de crezut că avem în persoana lui un conațional al

[54] cf. nota 52.

[55] I. I. Russu, *Illirii*, p. 235 (CIL, III 7823 = AISC, IV, p. 204; I. O. Maxim., Plaius, Linsant, v.s.l.m.).

[56] G. Wissowa, *Religion und Kultus...*, p. 223; *LexMyth*, III, col. 540 și urm.

[57] W. Pape, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, ed. III, Braunschweig, 1884, p. 449; G. Alföldi, *op. cit.*, p. 332 cu alte exemple din Dalmatia și provinciile învecinate.

Silvano
Sac(rum)
K(astellani) Ansi v(otum) s(olverunt)
l(ibens) m(erito)

Fig. 23. Altar votiv fragmentar dedicat de un oarecare Zosimos.

[— — — — — — — — — — —]
[— — — — — — — — — —]
[—] — b Zosi-
[m]o s v(otum) s(olvit) l(ibenter)

Fig. 24. Altar votiv dedicat lui Silvanus.

locuitorilor din K(astellum) Ansis. S-ar putea să acceptăm și varianta cealaltă, dar în acest caz trebuie să admitem fragmentul epigrafic a fost adus din altă parte.

24. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Orlea sau Carpeni; dimensiuni: 64 × 31 × 25 cm, litere: 4,5, descoperit în caseta 21 la adîncimea de 0,20 cm, orientarea nord-sud, cu cîmpul inscripției în jos. Stare de conservare foarte bună, cu excepția colțului stîng al capitelului, unde s-a rupt voluta desfășurată spre mijloc sculptată destul de îngrijit după canoanele artistice ale lapicidului local. Literele executate de asemenea îngrijit, iar textul nu ridică dificultăți de lectură:

Silvanus este cel mai răspîndit cult la Alburnus Maior cu cele nouă dedicații cunoscute pînă în prezent[58]. Este surprinzătoare prezența acestui cult în ținutul montanistic-aurifer al Daciei superioare, avînd în vedere faptul că și de la Ampelum provin 7 dedicații pentru protectorul pădurilor, al fiarelor sălbatice și al vînatului (împreună cu Diana).

25. — **Altar votiv,** gresie tufitică de Orlea sau Carpeni; dimensiuni: 66 × 27 × 20 cm, litere: 4 și 3,4 cm, descoperit în S.II (a. 1984) la nivelul solului (adică al humusului actual) orientat est-vest, fapt pentru care s-ar putea presupune că s-ar afla în loc secundar de păstrare. Săpăturile efectuate în anii 1983—4 (S. III—IV), respectiv în anul 1986 (S. VII) au avut menirea să confirme faptul că în zona sacră a avut loc o extindere înspre sud-est marcată de o fundație superficială la baza căreia a apărut ceramică romană. În acest caz altarul ar fi putut să se afle în locul lui inițial. Capitelul altarului este executat într-o manieră diferită, cu o sculptură mai puțin proeminentă, iar în pseudo-frontonul format din volutele desfășurate și duse spre mijloc pare să fi fost o rozetă. Textul scurt și laconic; poate fi o piesă neterminată de lapicid, ori o dedicație „anonimă" ca și în alte cazuri (ex. nr. 26). În r. 2 posibilă o ligatură M + M, eventual o eroare de scriere pentru cuvîntul *sacrum* cu doi *m:*

Sid(e)ri Sa-

crumm (?) Eq(uites ?)

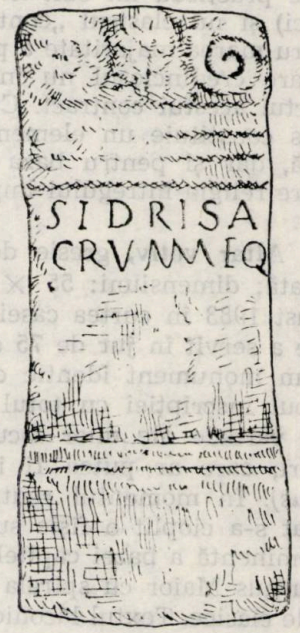

Fig. 25. Altar votiv dedicat legendarului călăreț-zeu Sidus.

[58] Pentru răspîndirea acestui cult în Dacia, cf. IDR, III/1, p. 171—172; vezi și G. Wissowa, *Religion und Kultus...*, p. 213: „Die Zahl der Denkmäler seines Kultes ist außerordentlich groß und umfaßt so ziemlich alle Teile des Reiches, wenn auch naturgemäß die einzelnen Vorstellungen unter dem Einfluß lokal-einheimischer Anschauungen in den verschiedenen Gegenden stark voneinander abweichen".

Sidus-eris, (ceea ce înseamnă soare, sau planetă?) este cunoscut ca epitet al lui Castor și Pollux[59]. Epitetul legendarului călăreț-zeu *Sidus* apare și pe lîngă Diana și Erigona[60], evident numai în izvoare literare antice. Cultul dioscurilor în schimb, răspîndit în special în Italia sudică, chiar și la etrusci care i-au tradus numele, apare atestat epigrafic la Ampelum (CIL III 1287 = IDR III/3 291: *„Castor(ibus) Aug(usti) Sacr(um)"*). Dioscurii erau frecvent adoraţi ca puteri divine care-l ajută pe om în caz de nevoie[61]; îi mai caracteriza permanentul schimb dintre lumină și întuneric, viață și moarte, trăind potrivit tradiției mitologice — o zi la suprafață și una în subteran. Toate aceste însușiri s-ar putea să fi găsit un ecou deosebit printre minerii antici, cu un regim de lucru foarte asemănător. Despre acest personaj, mereu călare, s-a crezut la Sparta (ex. la Therapne) că ar locui sub pămînt[62]. Astfel n-ar trebui să ne surprindă epitetul *Eq(uites)* sau *Eq(uitum)* al zeului Sidus pe care ar fi putut să-l poarte la Alburnus Maior. N-ar fi exclus nici în acest caz ca unii dintre illyrii stabiliți în ținutul aurifer al Daciei să-l fi identificat cu marele lor zeu al cailor *Menzana*[63], ca rezultat direct și firesc al procesului de *interpretatio Romana*. Fără a-și menționa numele, dedicanții s-au identificat desigur cu masa credincioșilor illyri, care prin aceste altare practicau un cult în sine (evident cu rădăcini tradiționale foarte adînci) și nu clasicul „contract" de serviciu și recompensă caracteristic pentru marea majoritate a prinosurilor aduse pentru o divinitate sau alta, în care credinciosul nu întîrzie să-și menționeze numele sau chiar și obiectul acestui contract. Cultul dioscurilor, în varianta venerării zeului Sidus constituie un element nou pentru viața religioasă din Dacia romană, dar și pentru baza documentară care stă la baza cunoștințelor despre religia întregului imperiu roman din primele secole ale mileniului I e.n.

Altar votiv, gresie de Orlea sau Carpeni de culoare roșietică și oxidată; dimensiuni: 55 × 27 × 23 cm, litere 7—8 cm, descoperit în august 1983 în curtea casei nr. 195 (sediul P.T.T.R. din Roșia Montană), unde a servit în jur de 75 de ani ca treaptă de intrare în casă împreună cu un monument identic ca dimensiuni și modul de executare dar cu cîmpul inscripției cu totul șters. Locul de proveniență (după informațiile verbale ale unor locuitori mai în etate) ar fi Carpenul sau zona Găuri, care ar putea fi identic cu locul unde era acest crîng sacru *(lucus)*. În momentul reutilizării monumentului motiv în scopul menționat s-a cioplit o fîșie subțire din cîmpul inscripției, respectiv partea proeminentă a bazei capitelului ornamentat ca și la celelalte altare de la Alburnus Maior cu spirala desfășurată în mod schematic care imită volutele clasice. Textul laconic nu s-a degradat cu acest prilej:

---

[59] cf. I. B. Carter, *Epitheta deorum*, Lipsiae, 1902, p. 21—22: *Sidera lucida* (Hor. C., 1, 3, 2), deci tot în sensul de zeu al soarelui.

[60] Idem, p. 30, 35.

[61] K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 170—176.

[62] RE, V/1, col. 1110.

[63] I. I. Russu, *Illirii*, p. 34, 225.

A u g(usto)

S o l i

Fig. 26. Altar votiv dedicat zeului Sol Augustus, descoperit în clădirea poștei din Roșia Montană, reutilizat ca treaptă.

Zeul soarelui reprezenta pentru credincioșii de la Alburnus **vechiul** zeu al luminii, a cărui cult s-a practicat în strînsă legătură cu venerarea lui Apollo, Sidus, poate și alte divinități cu atribute asemănătoare. *Sol invictus* n-a fost atestat la Alburnus Maior, ci numai la Ampelum unde au fost identificate epigrafic grupuri masive de coloniști sirieni, care aveau și preoții lor.

Altar votiv, gresie tufitică de Orlea sau Carpeni; dimensiuni: 65 × 30 × 22; se află cu capitelul în jos la marginea cimitirului bisericii ortodoxe din Țarina. A fost descoperit de Szekely Denes în Valea Nanului, deci la poalele muntelui Brădoaia, în raza locului Hăbad. După modul de execuție (forma inițială) nu avem nici îndoială că ar putea proveni din zona sacră prezentată aici. Monumentul a fost reutilizat ca piatră de mormînt după descoperirea lui în primele decenii ale acestui secol, cioplindu-se o parte din baza lui și adîncindu-se trei registre în cîmpul inscripției antice pentru textul funerar modern.

Menționarea acestui monument votiv n-are decît menirea să demonstreze larga reutilizare a pieselor epigrafice dintr-un punct arheologic extrem de bogat și important. O socoteală aritmetică nu este lipsită de importanță în vederea reconstituirii formei, a sistemului de amenajare a primei zone sacre de acest fel cunoscută în Dacia.,

Materialul epigrafic rezultat dintr-un crîng sacru *(lucus)*[64] reprezintă o sursă documentară valoroasă pentru faptul că a fost descoperit într-un singur loc și în cea mai mare parte *in situ*, cu alte cuvinte într-un context arheologic bine definit. După cunoștința noastră este primul crîng sacru descoperit în Dacia. Ele sînt foarte rare în imperiu, pînă în prezent fiind cunoscută o zonă sacră în aer liber, aproximativ identic, la Osterburken (Germania)[65].

Este regretabil că din acest „templu în aer liber" nu s-a păstrat decît o parte infimă, chiar dacă includem descoperirile fortuite înregistrate la sfîrșitul veacului trecut și mai izolat de atunci încoace, care împreună cu cele descoperite în anii 1983—4 poate să fie evaluată la cel mult 35—36 monumente votive.

Judecînd după suprafața platoului cca. 1800 cm^2 unde au putut fi identificate urme de amenajare prin nivelarea lui și după distanța dintre aliniamentele altarelor, respective distanța dintre ele (care nu depășea 2 m) ne putem da seama că în decursul epocilor au dispărut cel puțin zeci de exemplare. Pentru poziția lor *in situ*, după care am putut aprecia distanța aproximativă între ele pledează însăși poziția postamentelor, care constituie puncte de reper pentru orientarea inițială a aliniamentelor. Axa aliniamentelor pare să fi fost orientată nord-est/sud-vest, altarele înșirîndu-se pe această linie aproximativ paralel cu latura lungă a platoului. Terenul fiind în pantă, cu o înclinare ușoară spre vest și cu o deschidere largă ca perspectivă în această direcție (partea de est fiind acoperită și cu o vegetație abundentă, cel puțin azi) credem că monumentele au fost așezate cu cîmpul inscripției spre nord-vest, eventual și spre vest. N-ar fi exclusă nici orientarea nord-sud, dar aceasta s-ar explica numai prin răsucirea altarelor în timpul răsturnării. Ar fi posibil ca în intenția credincioșilor să nu fi stat atît „rigiditatea" orientării aliniamentelor, cît o anumită orientare față de soare (de ex. în momentul punerii prinosului). Unele paralele se pot stabili cu situația surprinsă în amintita zonă sacră de la Osterburken, unde altarele, orientate est-vest erau dispuse în șase șiruri pe direcția nord-sud, lîngă un mic templu; vezi fig. 27.

Important și nou nu este numai atestarea arheologică a acestui crîng sacru de la Alburnus Maior, ci conținutul fiecărei piese în parte care formează complexul religios. Chiar dacă monumentele votive de obicei nu abundă în aceeași măsură în informații privind instituții administrativ-politice și social-culturale ca și inscripțiile onorare și funerare, în cazul unui centru cu un profil economic bine conturat și locuit în ma-

[64] Pentru această problemă, vezi RE, XXV, col. 1708—1710; vezi și RE, VI/2, col. 1995—1998 (sub vocea *fanum*): „Vorwiegend aber werden *aedes* außerrömischen Gottheiten als *fana* bezeichnet, wie sich aus dem Sprachgebrauch der Schriftsteller und namentlich der Inschriften ergiebt" [Samter].

[65] E. Schallmayer, *Ein Kultzentrum der Römer in Osterburken*, în *Der Keltenfürst von Hochdorf. Methoden und Ergebnisse der Landesarchäologie*, Katalog der Ausstellung Stuttgart (14. August — 13. Oktober 1985), p. 379—407. Aici s-au descoperit șase rînduri de altare votive aliniate pe direcția nord-sud. Dispunerea fiecărui altar în parte (cu mici abateri) era cu orientarea est-vest: „Nach Freilegung des römischen Bodenniveaus ergaben sich im Groben gesehen insgesamt sechs von Nord nach Süd hintereinanderstehende Steinreihen, deren einzelne Altarsteine in annähernd ost-west Richtung nebeneinander aufgereit waren".

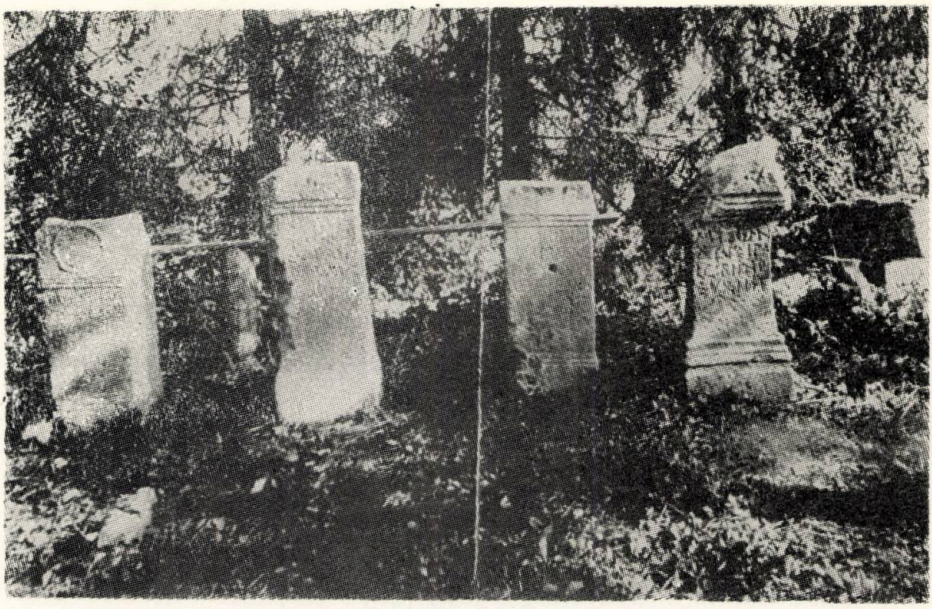

Pl. I/1. Altare romane votive provenind de la Alburnus Maior (Roşia Montană) expuse în curtea Şcolii Normale din Abrud (azi liceul „Horea, Cloşca şi Crişan").

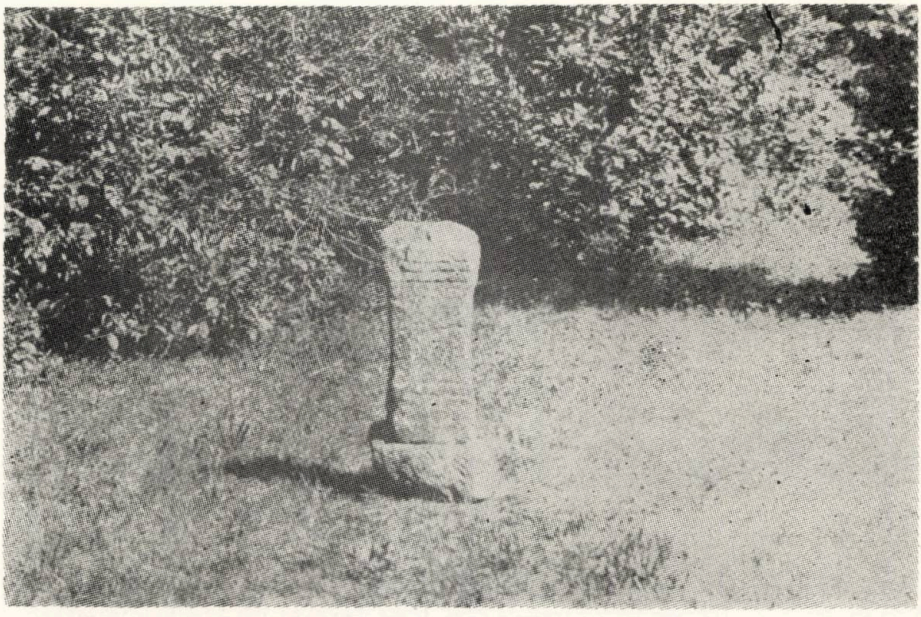

Pl. I/2. Altar votiv cu postament fotografiat într-un loc neprecizat la Roşia Montană la începutul acestui secol.

Pl. II/1. Extremitatea nord-estică a dealului Hăbad (Masivul Brădoaia); pe planul al doilea „Cetatea Mare" despărțită de Valea Nanului.

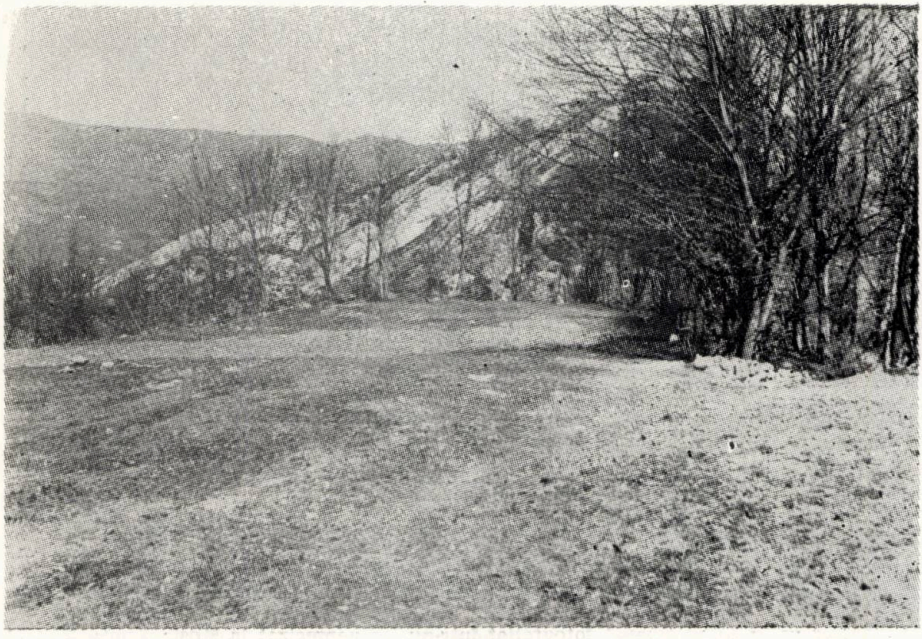

Pl. II/2. Platoul pe care a fost identificată zona sacră de la Hăbad—Brădoaia.

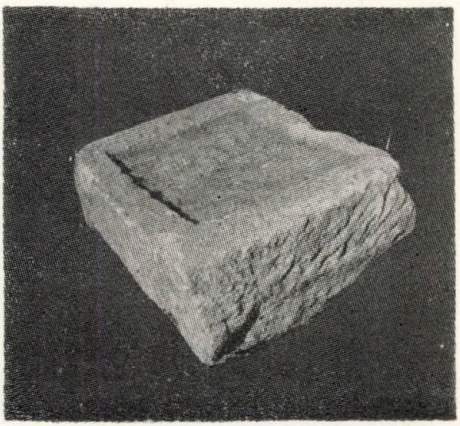

Pl. III/1. Poziţia *in situ* a unui altar căzut de pe postament.
Pl. III/2. Postamentul (P—2) descoperit în caseta *1*.
Pl. III/3. Filon aurifer în tavanul galeriei romane cu urme de lovire cu un ciocan ascuţit din dreapta şi stînga.
Pl. III/4. Profilul galeriei cioplită cu ciocanul şi cu dalta.

Pl. IV. Altarele votive Nr. 1 — 5 şi 7.

Pl. V. Placă votivă (?) şi altarele votive Nr. 10—12.

Pl. VI. Altarele votive Nr. 13–17.

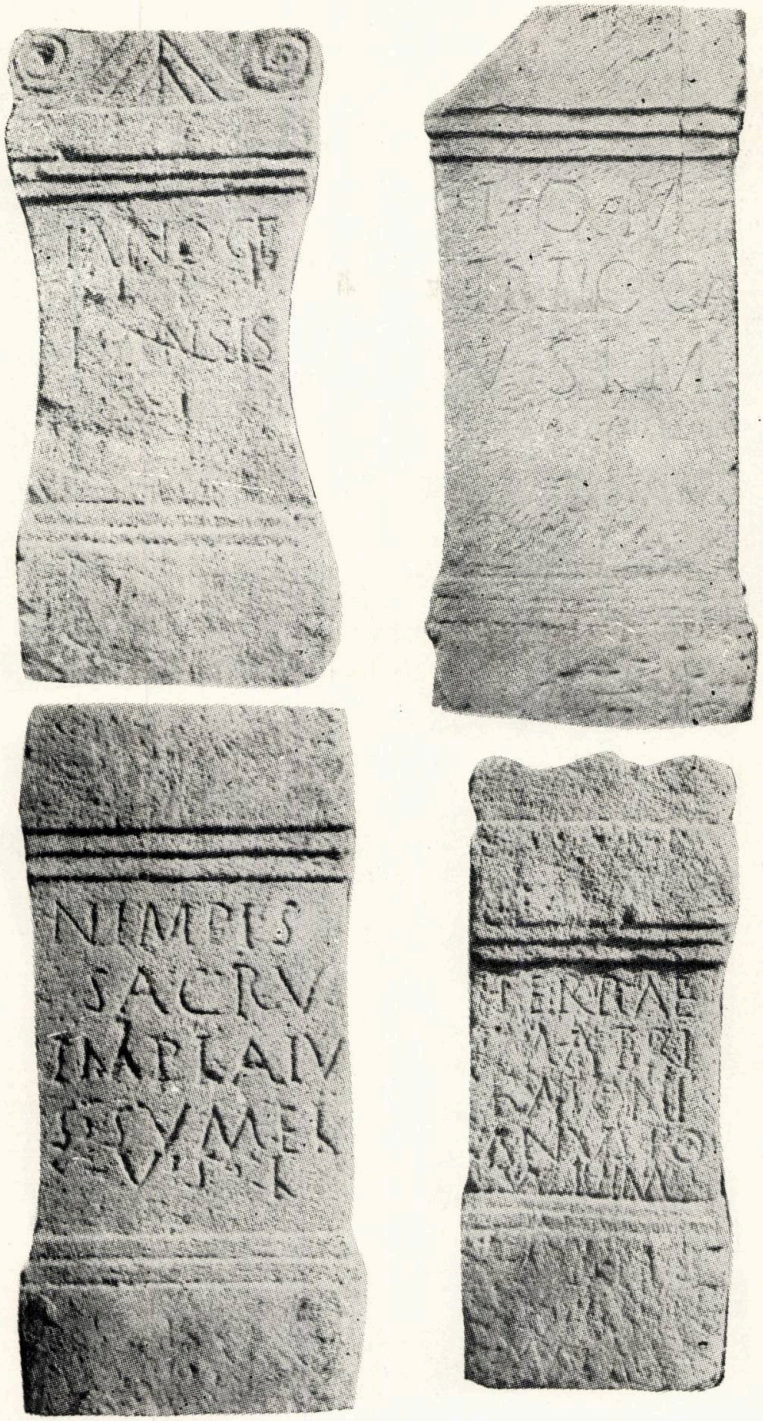

Pl. VII. Altarele votive Nr. 18—20 şi 22.

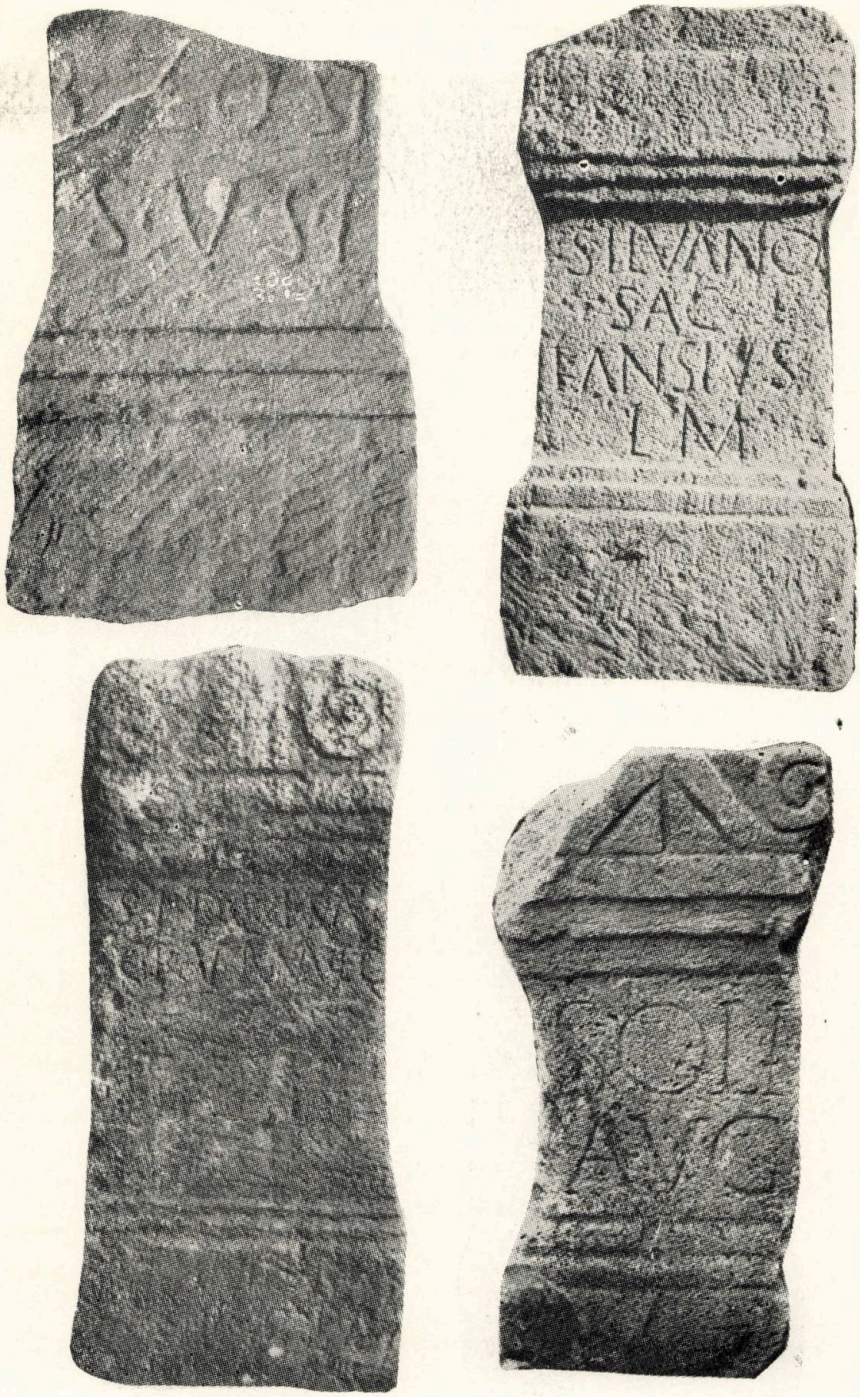

Pl. VIII. Altarele votive Nr. 23—25 din crîngul sacru; nr. 4; inscripţie reutilizată ca treaptă în clădirea poştei din Roşia Montană.

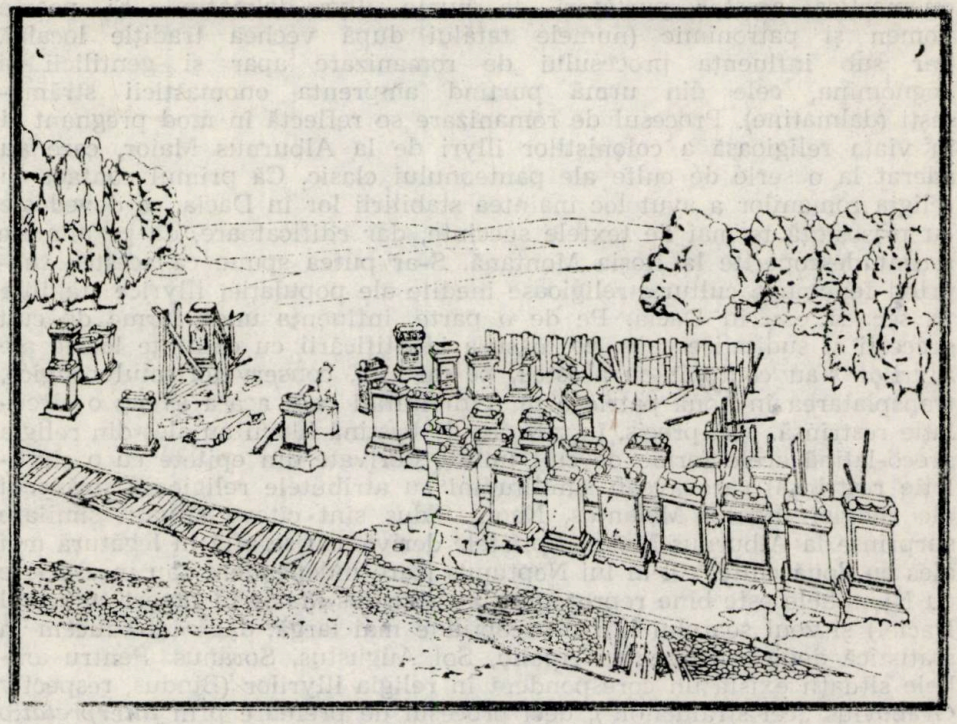

Fig. 27. Modul de dispunere a altarelor votive în zona sacră a beneficiarilor consulari de la Osterburken (după E. Schallmayer, Catalogul expoziției de la Stuttgart, 1985).

joritate de producători direcți de condiție liberă (mai mult sau mai puțin pauperizați) fiecare informație desprinsă dintr-un astfel de text primește o importanță deosebită. Privite în ansamblu, se constată de la bun început o stratificare socială și etnică puțin diferențiată. Nu este cazul să se repete aici istoricul colonizării unor triburi de illyri din Dalmatia, întreprinsă încă la începutul organizării provinciei, adică imediat după trecerea bogățiilor subsolului în patrimoniul împăratului. Înscripțiile lapidare apărute recent și prezentate mai sus au menirea, alături de celelalte cca. 60 cunoscute mai de mult, să întărească opinia potrivit căreia forța de muncă utilizată în minerit (care a constituit obiectul a trei, sau chiar a patru contracte de angajare în celebrele tăblițe cerate dacice)[66] era l i b e r ă. Chiar dacă nu se face nici o referire directă asupra ocupației dedicanților, ea trebuie presupusă în cîteva cazuri. Se menționează un colegiu, care putea întruni mineri în jurul lui. Urmele activității miniere propriu-zise se află în nemijlocita apropiere, și tocmai în funcție de aceasta se înjghebează așezări sau colonii de mineri ca și des pomenitul *K(astellum) Ansis*. Statutul lor liber (de peregrini) se poate urmări în

[66] cf. supra, nota 36; vezi și E. Polay, *Drei Arbeitsverträge aus dem römischen Dazien*, în *Acta Universitatis Szegediensis*, Acta juridica et politica, IV, 5, 1958, p. 37 și urm (varianta germană).

onomastica acestor purtători de nume illyro-dalmatine. Ei poartă nomen și patronimic (numele tatălui după vechea tradiție locală), dar sub influența procesului de romanizare apar și gentilicii și cognomina, cele din urmă purtînd amprenta onomasticii strămoșești (dalmatine). Procesul de romanizare se reflectă în mod pregnant și în viața religioasă a coloniștilor illyri de la Alburnus Maior, care au aderat la o serie de culte ale panteonului clasic. Că primul contact cu religia romanilor a avut loc înaintea stabilirii lor în Dacia, se dovedește cu prisosință tocmai de textele succinte, dar edificatoare, de pe altarele recent descoperite la Roșia Montană. S-ar putea spune că acestea surprind fenomene cultural-religioase inedite ale populației illyrice stabilite în sec. II e.n. în Dacia. Pe de o parte, influența unor forme de cult grecești și suditalice care, pe măsura identificării cu credințe locale ale illyrilor s-au contopit cu acestea, pe de alta, conservatorismul religios, transplatarea în noua patrie a unor divinități care acasă aveau o circulație restrînsă. Mai precis, în țara lor de baștină illyrii au ales din religia greco-latină acele forme de cult (multe derivate din epitete cu o circulație restrînsă) care aveau similitudini cu atributele religioase străvechi ale religiei illirice. Melantos, Naon, Sidus sînt cîteva situații similare surprinse la Alburnus Maior. Epitetele derivă sau se află în legătură mai ales cu două culte: cel al lui Neptunus (care independent sau în asociere cu Nymphele este bine reprezentat la Alburnus Maior în raport cu restul Daciei) și zeul soarelui într-o accepțiune mai largă, dacă introducem în statistică dedicațiile pentru Apollo, Sol Augustus, Soranus. Pentru ambele situații există un corespondent în religia illyrilor (Bindus, respectiv Grabovius „cel strălucitor"), deci procesul de preluare prin *interpretatio Romana* trebuia să fi avut loc într-un timp mai îndelungat, începînd desigur înaintea stabilirii triburilor illyrice în regiunea auriferă a Daciei superioare.

Reprezentanții cultului oficial al lui Iupiter cel prea bun și mare la Alburnus Maior nu s-au recrutat din rîndul peregrinilor, eventual cu mici excepții. Prezența lor în acest centru minier se explică altfel.

Precum s-a arătat, patru epigrafe atestă *beneficiarii consularis* (două dintre ele referindu-se la aceeași persoană) — o prezență nouă pentru istoria militar-administrativă a regiunii miniere din centrul Munților Metalici din perioada stăpînirii romane. Paza în această zonă — greu încercată și ea în timpul atacurilor marcomanice, dacă ne gîndim la ascunderea tablelor cerate — s-a dovedit a fi o necesitate; cercetările arheologice din ultimii ani au adus unele repere în acest sens[67].

Posibilitatea unei erori de interpretare în acest sens a fost oferită de prezența unor militari ai legiunii a XIII-a Gemina în calitate de martori la tranzacțiile de vînzare-cumpărare a copilului-sclav Apalaustus (*TabCerD* VII). Vînzătorul Bellicus Alexander locuia la data încheierii contractului în *canabae legionis XIII Geminae* și nu la Alburnus Maior unde s-a găsit contractul, la fel ca și cei șase martori (pentru care numai primul poartă mențiunea că ar fi veteran al legiunii a XIII-a Gemina) care locuiau tot în *canabae*. Aceeași situație și în contractul de vînzare-

[67] V. Moga, V. Mesaroșiu, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 141 și urm.

cumpărare *TabCerD* VIII, în care cumpărătorul sclavei Theodota era militar activ în aceeași legiune și martorii locuitori din canabae la Apulum, fie soldați, fie veterani, neavînd nici o legătură cu vreo vexillație a acestei legiuni presupusă a fi staționat la Alburnus Maior sau în imediată apropiere. Pe baza noilor descoperiri epigrafice apărute într-un complex arheologic bine închegat, aparținînd unei așezări miniere care alături de acel *vicus Pirustarum* și poate mai multe *Kastella* forma cunoscutul centru minier Alburnus Maior, am intrat în posesia numelor a trei *beneficiarii consularis*, și anume: Q. Marius Proculus, C. Calpurnius Priscinus și C. Iucundius Verus. După cîte se știe această funcție de *beneficiarius consularis* reprezintă cea mai înaltă treaptă în cariera lor militară, ei servind în comandamentul guvernatorului provinciei *(legatus augusti consularis)*[68] și comandant suprem al tuturor trupelor celor trei Dacii. În afara sarcinilor ce le reveneau la comandamentele de care aparțineau, *beneficiarii* exercitau funcția de comandanți ai punctelor de pază *(stationes)* care supravegheau drumurile principale, constituiau miliții rurale sau poliția districtelor miniere (cf. *Lex Metallis Vipascensis*)[69], avînd în subordine un detașament. La Alburnus Maior acest detașament pare să fi fost format din militari ai legiunii a XIII-a Gemina, din moment ce au apărut țigle purtînd ștampila aceste unități și îi întîlnim și în orașul de reședință a administrației miniere a procuratorului minier *(procurator metallorum*, resp. *Procurator aurariarum Dacicarum)*. Pe baza acestei constatări importante pentru istoria militară a Daciei în general, se poate presupune că și alte centre sau districte miniere (cum ar fi Baia de Criș, Baia de Arieș, poate și altele) se aflau sub controlul permanent al armatei, avînd în vedere nevoia de a păzi ținutul de atacuri din afară, de *latrones* etc., dar și necesitatea asigurării pazei transporturilor de minereu la Ampelum, respectiv pînă la drumurile imperiale.

Cea mai surprinzătoare coincidență între prezența unei *statio* pentru care au fost atestat epigrafic cinci *beneficiarii consularis* și profilul m i n i e r al unei regiuni din Moesia Superior o întîlnim la Montana (Mihailovgrad, Bulgaria)[70]. Epigrafele datează din a doua jumătate a sec. al II-lea, începutul sec. al III-lea, respectiv una din timpul domniei împăratului Maximinus Thrax. În sec. III se face însă resimțită tendința înlocuirii acestor beneficiarii consularis cu ofițeri (centurioni) ca dovadă că întîlnim la Montana tot mai multe vexillații ale legiunii XI Claudia, respectiv I Italica. La Alburnus Maior încă nu se poate stabili nici o corelație cronologică dintre data (perioada) de activitate a celor trei be-

[68] cf. RE, III/1, col. 271—272 s.v. *beneficiarius* (v. Domaszewski); RE, VI, col. 1648, s.v. *exercitus* (Liebenam); vezi și articolul: *statio* în RE, III-A-2, col. 2210—2213 (E. Weiss).

[69] cf. *Lex metallis Vipascensis* I, § 3 (Lusitania) = CIL, II 2552—2556 = ILS 9125—9129; vezi și U. Täckholm, *Studien über den Bergbau in römischer Kaiserzeit*, Uppsala, 1937, p. 138 și urm; din literatura mai recentă trebuie citat Cl. Domergue, *La mine antique d'Ajustrel (Portugal) et les tables de bronze de Vipasca*, Paris, 1983, p. 49 și urm.

[70] N. B. Rankov, *A contribution to the military and administrative history of Montana*, în *Ancient Bulgaria*, Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981, editat de A. G. Poulter, partea a 2-a, Nottingham, 1983, p. 40—73.

neficiarii și aceea cînd a staționat aici detașamentul legiunii a XIII-a Gemina, atestat recent epigrafic (descoperirea tegulară din anul 1986).

Prezența unei *statio* la locul de confluență a Someșului Mare cu cel Mic, la Samum (Cășeiu) a fost explicată în legătură cu intensa circulație din zona Someșurilor; mai nou s-a formulat opinia potrivit căreia *beneficiarii* de aici — identificați în speță tot pe monumente votive — ar fi avut în atribuțiile lor și apărarea zonei salinelor de la Ocna Dejului[71].

Comandanții (șefii) acestei *statio* își precizează calitatea, chiar cu detalii semnificative: „agens curam stationis", „iterato agens statione", „agens Samo cum regione (?) Ans. sub segnis (!)" etc.[72]. Din formula „iterato agnes statione" (pentru care există analogii la Nettersheim, Germania (CIL XIII 11 989); Cannstadt (CIL XIII 6 440) rezultă că beneficiarii puteau comanda pentru a doua oară acea *statio*. La Alburnus Maior, prezența a două altare votive cu text identic, puse de același beneficiarius consularis ar putea fi interpretată prin același fenomen. Avem un caz la Osterburken (cf. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 1977, p. 480—1, nr. 44) cînd un beneficiarius consularis îndeplinea această funcție în cariera sa a treia oară „tertia statione ?". Lungimea perioadei de serviciu era de șase luni sau un an, începînd și terminîndu-se în funcție de provincie în anumite zile.

Funcția „ag(ens) t(eritorio)" apare și în inscripțiile atestînd beneficiarii consularis la Montana, fiind interpretate în sensul că acești reprezentanți ai guvernatorului provinciei în regiunile miniere aflate în proprietate imperială ar fi avut și o funcție administrativă[73].

Expresia „agens sub sig(nis) Samum cum reg(ione) Ans(amensium)" interpretată în sensul unei misiuni de recrutare a trupei romane din rîndul populației locale, sau ținerii sub arme a zonei Samum și teritoriului Ansamensium (?) ar putea fi întregită eventual în loc de: „cum reg(ione), „cum reg(ionariis)", întrucît această „instituție" militară este cunoscută și în alte provincii ale imperiului roman[74]. Dacă regiunea Ans(amensium) poate fi pusă în legătură cu numele unui trib dacic *(Ansamenses)* cum admitea A. v. Domaszewski sau V. Pârvan (după ei și alții) rămîne sub semnul de întrebare. Identificarea unei așezări cu aceleași inițiale în patru resp. cinci epigrafe la Alburnus Maior nu poate fi

---

[71] Idem, p. 52 și urm; urme de exploatare a sării din perioada romană la Ocna Dejului au fost semnalate printre alții de G. Mânzat, *Monografia orașului Dej. Din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre*. Bistrița, 1926, p. 18. Indicații mai precise în acest sens se găsesc într-o hartă minieră din anul 1837: *Spezial-Schürfungs-Karte für Anlegung neuer Salzgruben zu Deesakna in Siebenbürgen, Anno 1837 — Geognostische Karte der zu Deesaknaer Salz-Flötz-Formation gehörigen Taggegend, mit Andeutung der alten und neuen Grüben dann der Salzschürfungs Puncte und der Ausbeißen der Hangend und Liegend Gestein... aufgenommen und gezeichnet durch den stipendirten Salzberg-Praktikanten Karl Karátsoni;* segmentul IV: Durchschnitt von der Römergrubenpingen bis zum Bohrloch Nro. 151 im Szakadás; segment VIII: Römergrubenpingen.

[72] cf. I. I. Russu, *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*, în *Activitatea Muzeelor*, 2 ,1956, p. 120—123 (cu bibliografie mai amplă).

[73] N. B. Rankov, *op. cit.*, p. 52—53.

[74] cf. M. P. Speidel, *Regionarii in Lower Moesia*, în *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 57, 1984, p. 185—188.

ignorată, chiar dacă nu cunoaștem pînă în prezent analogii pentru o arie de influență atît de vastă a unui *beneficiarius consularis*.

Cu recentele descoperiri de la Alburnus Maior se modifică și statistica generală în ce privește numărul epigrafelor care atestă *beneficiarii consularis* de la 50 la 54, iar ca nume 53. Din ținutul aurifer mai provine: un b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) Aur(elius) Gai(us); cf. *ActaMN*, V. 1968, p. 459 = IDR III/3 297); celelalte descoperiri atestînd *b(ene)f(iciarii) co(n)s(ularis)* la Ampelum (Zlatna) se referă la specialiști atașați procuratorului aurăriilor: Satrius Felix (CIL III 1289 = 7833 = IDR III/3 300); T. Aurelius Diocles *„b(ene)f(iciarius) imp(eratoribus)"* în timpul domniei lui M. Aurelius și Lucius Verus *(augustis nostris consulibus)*; CIL III 1295 = IDR III/3 310.

Lotul masiv de altare votive apărute la Roșia Montană în condițiile arătate mai sus s-a dovedit a fi foarte relevant pentru studiul tipurilor de așezări într-un mediu montanistic, specific în ce privește modul de muncă și de viață. Se pare că și așezările piruștilor (deși menționate o singură dată ca *vicus pirustarum*, *TabCerD* IX) difereau de un vicus oarecare din mediul provincial roman. Poate din acest motiv locuitorii așezărilor miniere constituite de illyro-dalmatini doreau să scoată în evidență anumite particularități în modul de organizare și în „urbanismul" acestor așezări pe care ei le numeau după toate probabilitățile „kastella", în orice caz desemnate cu sigla *K* urmată de numele propriu-zis. Această particularitate epigrafică cu implicații multiple a fost pusă în discuție de Piero Sticotti atît pentru inscripția de la Grahovo-Dalmatia (ILS 9412: K. Salthua), cît și pentru sigla *K* de la numele localității *Kavieretium* (*TabCerD* VI), respectiv pentru K. Anso (CIL III 1271 = IDR III/3 422)[75], provenind tot de la Alburnus Maior și întregită inițial K(astrum)[76]. C. Preschniker și A. Schober propun ceva mai tîrziu[77] pentru aceeași siglă întregirea k(astellum). C. Daicoviciu, care în momentul publicării inscripției: „Genio co/llegi K. Ba/ridusta(rum) Seneca Bi/sonis d(onum) d(edit)"[78] nu înțelesese sensul siglei în discuție, atribuind-o unei eventuale greșeli a lapicidului, își însușește mai tîrziu sugestia lui Sticotti și — adăugînd și alte argumente epigrafice — propune lectura *k(astellum)*, din moment ce la Alburnus Maior se cunoștea deja formula dedicatorie „ex voto castellanis"[79], pe altarul dedicat de illyrul Plator Panentis zeului Apollo, descoperit prin anul 1880. Reconstituind „pelerinajul" acestui altar, pe la galeria „Ferdinand", apoi la diferite școli în Abrud, aflăm locul lui de proveniență, anume platoul crîngului sacru cu cele 26 de monumente votive prezentate mai sus. Pe baza noilor descoperiri, nr. 10, 12, 13 și 26 cu cele două variante de scriere a numelui localității de

[75] Inscripția a fost zidită împreună cu alte monumente funerare în casa Gritta din Roșia Montană, deci nu avem nici un indiciu pentru localizarea necropolei aparținînd așezării *k(astellum) Anso*, desigur identică cu *K(astellum) Ansis*.

[76] C. Sticotti, *Die römische Stadt Doclea in Montenegro*, în *Akten der Balkankommission*, Ant. Abt., Wien, 1913, p. 191, nota 246.

[77] cf. *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro*, în *Schriften der Balkankommission*, 8, Wien, 1919, p. 100—101.

[78] *Dacia*, VII—VIII (1941), p. 302 și urm.

[79] cf. C. Daicoviciu, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 259—267; idem, în *Apulum*, IV (= Studii și Comunicări), 1961, p. 51—66.

unde proveneau dedicanții „anonimi" și anume *K(astellani) Ansi*, respectiv *K(astellum) Ansis*, (ar fi mai greu de imaginat să fie vre-o eroare a lapicidului) nu mai avem nici o îndoială pentru modul de întregire a siglei *K*. În ce măsură ar fi putut să aibe un caracter militarizat, cum s-a mai postulat, este greu de spus în lipsă de dovezi arheologice sau de izvoare literare antice. Că ar fi putut să se asemene cu cătunele, specifice regiunii montane pînă în zilele noastre (tipul „Haufensiedlungen") și anume nu cu case (gospodării) răsfirate ci formate din grupuri de case, este un fapt admisibil. În stadiul actual al cercetărilor în această zonă nu au putut fi identificate pe teren așezări; pe baza unor descoperiri izolate s-ar părea să fi existat una pe dealul Carpeni; altele trebuie căutate în preajma necropolei de la Tăul Cornii și pe dealul Țarina.

Cît de laconice ar fi textele altarelor votive descoperite în cursul investigațiilor arheologice din anii 1983/4 — în raport cu alte categorii de monumente epigrafice, sau chiar și față de acelea de la Ampelum — se pot deslușI unele aspecte privind structura societății alburnense în a doua jumătate a sec. II e.n., situație rămasă neschimbată probabil și în prima jumătate a secolului următor. Epigrafele dovedesc lipsa unei stratificări sociale, exceptînd cele cîteva exemple de cetățeni romani, al căror loc în această regiune era bine determinat. Producătorii direcți au fost oameni de condiție liberă, peregrini, după cum s-a mai subliniat. Nu s-a menționat pînă în prezent nici un sclav în inscripțiile litice apărute la Roșia Montană, iar acel *legulus* cu numele M. Aurelius Maximus (IDR III/3 390 = CIL III 1260) pe care îl întîlnim aici nu poate fi identificat cu un om neliber, pe considerentul că la Ampelum „lib(erti) et familia" împreună cu „leguli aurariarum" ridică un monument onorar pentru Annia Lucilla, fiica lui Marcus Aurelius Antoninus (CIL III 1307 = IDR III/3 282). De altfel poziția socială și mai ales cea materială a sclavilor imperiali (ocupați în administrația aurăriilor dacice) era mult mai bună decît a altor categorii de sclavi și față de mulți oameni liberi, așa încît asocierea nu reprezintă nici o dovadă pentru ierarhizarea socială a acestor *leguli*.

Fig. 28. Altar votiv fragmentar dedicat lui Apollo (?) descoperit în Carpeni (1986).

Din textele epigrafelor trebuie reținut și faptul că locuitorii-mineri nu numai că și-au păstrat trăsăturile și parțial funcțiile tipului de așezare pe care l-au transplantat din Dalmatia în Dacia, dar s-au grupat și în jurul unor *collegii* (profesionale, pe baza comunității etnice, sau de cult). Membrii unui astfel de colegiu închină un altar pentru Liber Pater.

În ce privește dedicațiile puse de collegii, adică ca număr de inscripții care atestă *collegii* (cu funcții greu de separat, dar de multe ori cu funcții multiple) Alburnus Maior se situează pe locul t r e i în Dacia, după Apulum și Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Problemele pe care le ridică cercetarea unui complex sacru, cu diverse implicații privind originea unor culte mai puțin cunoscute sînt mult mai numeroase.

Ar trebui studiate pe viitor cu o atenție sporită locul de proveniență al monumentelor votive din țara de baștină a coloniștilor illyri, dacă nu cumva „crîngul sacru" *(lucus* sau *fanum)* cunoscut pînă în prezent mai mult în Italia nu este specific triburilor stabilite pe coasta dalmatină a Mării Adriatice. Un crîng sacru, cu o poziție specifică de luminiș, putea să fi fost și în locul în care în anul 1981 a apărut un altar pus lui Silvanus Silvester de illyrul Varro, fiul lui Triti(us), la poalele muntelui Citera, între Corna și Roșia Poieni, desigur nu unicul, celelalte fiind foarte probabil îngropate în taluzul de peste 15 m al drumului industrial amenajat cu mijloace tehnice moderne. Nu este exclus ca monumentele votive descoperite din abundență pe dealul Carpeni (ultima descoperire fragmentară rezultînd în campania de săpături din vara anului 1986, vezi fig. 28)[80] să fi fost amenajate la fel ca și cele apărute la Hăbad-Brădoaia.

În sfîrșit, epigrafele recuperate pentru istoria antichității provincial-romane și în special pentru istoria religiei romane într-un punct oarecum izolat al civilizației romane, constituie o dovadă concludentă pentru pătrunderea spiritualității romane în așezări și comunități etnice bine închegate, ceea ce nu se reflectă numai în modificările manifestărilor religioase, dar în însăși generalizarea scrierii latine. Forme corupte de scriere ca „pro salutae" ilustrează nivelul cunoștințelor de limbă latină și, în general, stadiul romanizării. Particularitățile de grafie, λ, Σ, sînt de pus în seama influenței scrierii grecești, destul de răspîndită în zonă.

VOLKER WOLLMANN

[80] Fragmentul a apărut în secțiunea II (la 17.07.1986) la —0,40 cm, într-un strat masiv de dărămătură format din piatră sfărîmată și multe țigle fragmentare; dimensiuni: 25×14×8 cm; litere: 3,5 cm.

ÎNCEPUTURILE DISTRICTULUI CETĂȚII DE PIATRĂ (CHIOAR)

Organizarea și menținerea unui *district al Cetății de Piatră* a fost impusă de nevoia instituirii de către regalitatea maghiară a unui control eficient în regiunea Carpaților Păduroși. Deși atestat documentar abia în 1378[1], el trebuie presupus din faza constituirii domeniului adiacent, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Formula *districtului de cetate* a continuat ideea comitatului de cetate, dar pe măsura altui context istoric.

Fortificația de pe valea Lăpușului a corespuns dorinței autorității supreme în stat de a-și afirma prezența pe un traseu strategic de majoră importantă pentru regatul aflat în extensie spre est. De la rolul ei strict militar, și tocmai pentru a-și satisface plenar acest rol, cetatea și-a lărgit atribuțiile pe domeniu, ceea ce necesita prerogative politico-administrative. Domeniul însuși nu însemna numai o unitate economico-teritorială, ci și una jurisdicțională[2].

Exercitîndu-și autoritatea în „pădurea" Finteușului și peste o parte din cea a Sălajului, Cetatea de Piatră a legat, treptat, cu obștile sătești relații de vasalitate, regrupîndu-le sub protecția și apoi sub ascultarea castelanului cetății[3]. Deși dintr-o epocă mai tîrzie, cazul procesului din 1388 dintre nobilii Jakcs de Coșei și Balc, Drag și Ioan Românul reliefează tocmai existența unei atari relații: castelanul Cetății de Piatră n-a exercitat supra localităților în litigiu — Motiș, Sălsig, Guruslău și Turbuța — nici o jurisdicție, și ca atare, nu puteau fi atașate la domeniul vecin decît printr-o ruptură hotărîtă de rege[4]. Extinderea districtului și, concomitent, a domeniului, a însemnat, așadar, mai întîi de toate, extinderea jurisdicției castelanului regal. Iar prin asigurarea unei largi autonomii în sfera conducerii, teritoriul se putea sustrage autorității comitatului nobiliar.

Cel dintîi castelan cunoscut al districtului Cetății de Piatră a fost Dezideriu de Elewanth, și a aparținut primei generații de conducători militari ai lui Carol Robert de Anjou. Comandant încercat, el s-a sub-

---

[1] Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1979, p. 448. (Documentul original, la Muzeul Național Maghiar, Budapesta, fol. lat., nr. 2234).

[2] M. Szentgyörgyi, *Kővár vidékenek társadalma*, Budapest, 1972, p. 29.

[3] A. A. Rusu, *Geneza domeniilor cetăților din Transilvania (sec. XI—XIV)*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca", 1980, XXIII, p. 58.

[4] K. Szabó *Székely Oklevéltár*, I, Kolozsvárt, 1872, p. 337—338.

ordonat numai regelui și deloc voievodului Transilvaniei[5]. Situația pare să corespundă unor prerogative speciale încredințate districtelor, în general, între care și acela al securizării Transilvaniei, ai cărei voievozi erau atît de mult înclinați spre acțiuni centrifuge. Atașat puternic politicii lui Carol Robert de Anjou, Dezideriu de Elewanth a fost capturat, prin anii 1316—1317, de către nobilii răzvrătiți, care au incediat și distrus Cetatea de Piatră. Mai ales nemulțumiții din familia Guth-Keled, de pe domeniul Sălaj au vrut să înlăture vecinătatea unui district regal structurat ca forță de ordine[6].

Confiscînd apoi vastul domeniu Sălaj, regele i-a arondat un comitat, unde autoritatea cea mai înaltă i-a fost încredințată unui mare demnitar de la Curte. Nu întîmplător, comitele Martin — cel care a fost trimis de mai multe ori, pentru tratative, la Basarab I al Țării Românești — a primit și responsabilitatea peste zona de la „poarta Someșului"[7]. Regiune strategică mereu activă, la estul căreia răzvrătiții din cetatea Ciceu au rezistat pînă în 1321 regelui și voievodului Transilvaniei[8], Sălajul a trebuit încredințat conducerii unui om eficient în domolirea dezordinilor provocate de nobilime. Deoarece în 1341 castelanul de la Aries (Aranyos) se afla în subordinea voievodului Toma de Szécseny[9], iar din 1348 avem indiciile sigure ale refacerii cetății de pe valea Lăpușului și a domeniului ei[10], sîntem tentați să credem că în cadrul comitatului Sălaj au funcționat două entități poltico-administrative autonome, dar de rang diferit: un district regal, supus direct Curții, cel al Cetății de Piatră, și unul subordonat voievodului Transilvaniei — cel al Arieșului. Probabil că, inspirat de inițiativa regelui, Toma de Szécseny a practicat și el organizarea de districte de cetăți, pe care le-a păstrat ca rezerve strategice pentru momente critice.

Ludovic I de Anjou (1342—1382) a întețit, la începutul domniei, politica sa de supunere a românilor, mai ales a celor din zonele libere mărginașe, provocînd o largă mișcare de rezistență în voievodatele din nordul Transilvaniei, și răscoala lui Bogdan, soldată cu alungarea din „marca" Moldovei a stăpînirii maghiare (1359)[11]. Nu-i exclus ca voievodul Bogdan să fi fost sprijinit în acțiunea sa de polonezi, care în 1349 ocupaseră Galiția[12]. În aceste condiții, districtele de pe principalele căi de manevră spre și dinspre Maramureș și noul stat de peste Carpați au trebuit menținute încă sub autoritatea regală și revigorate. Acestora li s-au amplificat sarcinile militare, economice, administrative și juridice

---

[5] A. A. Rusu, *Inceputurile cetății feudale de la Bologa*, în „Acta Musei Porolissensis", III, Zalău, 1980, p. 408—409.

[6] *Documente privind istoria României*, C, sec. XIV; I, p. 318—320. (Mai departe: D. I. R.)

[7] *Hazai Okmánytár*, II, Győr, 1865, p. 47; M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, București, 1981, p. 130, 131, 132.

[8] *D. I. R.*, C, veac. XIV; II, doc. 51, p. 20.

[9] *Idem*, IV, p. 53.

[10] *A nagykállói Kállay-család levéltára*, I, Budapest, 1943, p. 217—218.

[11] Șt. Pascu, *op. cit.*, I, Cluj, 1972, p. 468—471.

[12] Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980, p. 144.

— termeni în care era implicată, printr-o recunoaștere obștească străveche, instituția românească a voievoziei.

Sesizabil documentar în 1368, *Voievodul de Chioar*[13] trebuie să fi fost *cel suprem*, de district, prin care se mijloceau legăturile castelanului, ca reprezentant al regelui, în ceea ce privesc obligațiile obștilor românești de pe domeniu, obști care se lăsau conduse numai de voievozii lor[14]. În această formă de exercitare a autorității și deciziei în sfera conducerii, formațiunea politico-administrativă cu largă autonomie a Cetății de Piatră îndreptățește numele de *district românesc*[15].

Descurajată, după 1359, în toate acțiunile de recucerire a teritoriilor pierdute[16], regalitatea maghiară a organizat, la granița nord-estică, un sistem de apărare defensiv, corelat cu interesele particulare ale unor mari nobili, precum și ale cnejilor și voievozilor maramureșeni. Trecînd, în jurul anului 1370, domeniul Cetății de Piatră în posesia lui Emerik Laczkfi, voievod al Transilvaniei (1369—1373) și apoi palatin al Ungariei, regele Ludovic I de Anjou a renunțat, implicit, la formula districtului. Dar la moartea urmașului lui Emerik, voievodul Ștefan (1373—1376), domeniul a redevenit regal, ceea ce și explică, de ce, în 1378, la donarea sa fraților Balc și Drag, purta — cum a mai fost — numele de *district*. De la această dată însă, el și-a pierdut complet entitatea, fiind arondat, ca *domeniu*, comitatului Solnoc[17], care și-a extins astfel *jurisdicția nobiliară* asupra unei *posesiuni nobiliare*.

În 1383, Sălajul își păstra numele de district, dar în acel an cetatea Arieș — centrul său militar și politico-administrativ — a fost donată fraților Balc și Drag și nepotului lor, Ioan Românul[18]. Astfel că, în 1387, districtul n-a mai fost amintit,ci doar unitatea apartenenței sale jurisdicționale — comitatul Solnoc[19]. Dealtfel, ca urmare a unor interese particulare și nu regale, domeniul Arieș s-a dezintegrat.

Aceeași a fost situația Ardudului vecin, care între 1378 și 1392 a functionat ca district[20], în cadrul comitatului Sătmar (în 1378 chiar se spunea că *districtul* era al regelui), pe cînd în 1394, după donarea lui integrală fraților Balc și Drag, a fost numit *moșie*[21].

Situațiile menționate nu lasă nici un dubiu că apartenența directă de rege sau vioevodul Transilvaniei a condiționat existența districtului ca formă politico-administrativă, pe cînd trecerea lui în proprietatea nobililor i-a anulat entitatea. A fost și cazul *Districtului Cetății de Piatră*, care va mai ființa, în condiții aproape identice, și în alte etape istorice.

VALER HOSSU

---

[13] M. Lázár, *Kővár-vidék főispánjai*, în „Századok", 1889, p. 131.

[14] V. Hossu, *Voievozii din Chioar în secolele XIV—XV*, în „Acta Musei Porolissensis", VIII, 1984, p. 257—264.

[15] Șt. Pascu, *op. cit.*, I, p. 210.

[16] Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 144.

[17] M. Szentgyörgyi, *op. cit.*, p. 19.

[18] E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I—2, p. 279.

[19] *Hazai Okmánytár*, VII, Budapest, 1880, p. 423.

[20] D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a hunyadik korában*, I, Budapest, 1890, p. 548; E. Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 345.

[21] E. Lukinich, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, Budapest, 1941, p. 473—474.

DISTRICTUL DOBRA ŞI PRIVILEGIILE SALE PÎNĂ SPRE SFÎRŞITUL VEACULUI AL XV-LEA

În pofida rezultatelor înregistrate de cercetările de pînă acum, problema districtelor de cetăţi, mai ales a celor din partea de sud-vest a voievodatului transilvan şi cu deosebire în cursul secolului al XV-lea, rămîne încă prea puţin elucidată în ceea ce priveşte unele aspecte esenţiale şi definitorii ale existenţei lor (de ex. raporturile dintre districte şi cetăţi, relaţiile districtelor cu puterea centrală, mutaţiile survenite în structura socială din districte etc.). Lămurirea acestor aspecte — posibilă doar prin valorificarea unui material de arhivă inedit, dar totodată a celui mai puţin cunoscut, ignorat uneori de studiile de pînă acum — este de însemnătate cu atît mai mare, cu cît aceste districte au fiinţat în regiuni cu populaţie covîrşitor românească, unde poate fi sesizat — cu o intensitate mai mare sau mai mică — procesul sinuos de feudalizare a societăţii autohtone tradiţionale şi, implicit, confruntarea acesteia cu structurile alogene suprapuse[1]. În acest context socotim oportună investigarea districtului Dobra şi a destinelor sale pînă spre finele secolului al XV-lea, convinşi fiind că relevarea documentată a unor realităţi, doar aparent locale, va contribui la reconstituirea mai nuanţată a unui proces cu caracter general, surprins în linii mari cu deosebire în cazul Ţării Haţegului, care s-a bucurat în ultimul timp de interesul pe deplin justificat al istoriografiei.

Aflat pe cursul inferior al Mureşului, la sud şi sud-vest de acesta, în jurul localităţii Dobra şi înspre Ilia, districtul Dobra ocupa o poziţie strategică de prim ordin, controlînd calea de acces dinspre apus spre interiorul Transilvaniei, realitate care i-a înrîurit fără îndoială geneza şi evoluţia ulterioară. Pe aici trecea însemnatul „drum al sării", ducînd în Banat şi părţile Aradului, ba chiar mai departe, una din bogăţiile minerale de preţ ale Transilvaniei. Şi tot prin ţinutul Dobrei, paralel cu drumul de apă al Mureşului, şerpuia calea pe uscat legînd Deva cu Lipova, după cum tot în părţile dobrene lua naştere artera nu mai puţin însemnată spre Banat, pe la Marginea, Făget, Mănăştur pînă la Lugoj. De aceea existenţa la Dobra a unei fortificaţii iniţial ţărăneşti, iar mai apoi regale, este pe deplin plauzibilă[2], după cum socotim cu totul probabilă — încă de pe la mijlocul secolului al XIII-lea — şi fiinţarea în

[1] Necesitatea acestor cercetări, întemeiate pe surse documentare noi, a fost reafirmată recent de A. A. Rusu, *Geneza domeniilor cetăţilor din Transilvania (sec. XI—XIV)*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca", vol. XXIII (1980), p. 68, n. 51 a.

[2] Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Cluj-Napoca, 1979, p. 238, n. 28.

ţinutul înconjurător a unei structuri organizatorice premergătoare districtului din veacurile XIV—XV[3], chiar dacă nu dispunem, în ambele cazuri, de vreo atestare documentară a vremii.

Prima menţiune scrisă, care îngăduie — e drept, într-o formă mijlocită — atestarea districtului Dobra, o constituie un document emis la Deva la 7 mai 1371[4], prin care „toţi cnezii şi românii din cele patru scaune «şi» districte ale cetăţii Deva" *(universi kenezii et Olachi de quatuor sedibsu «et» districtibus castri Dewa)* se opun judecării unui hoţ (Petru din Cristur) — prins de către dregătorii *(officiales)* din Veţel şi Peştiş şi predat apoi castelanului Ştefan al Devei — potrivit cu „obiceiul regatului" *(de regni consuetudine)*, pretinzînd o procedură şi sentinţă judecătorească „după legea românilor" *(iuxta legem Olachorum)*[5]. Coroborarea acestui document cu altul, posterior, permite constatarea indubitabilă, că unul dintre aceste „scaune «şi» districte ale cetăţii Deva" a fost cel al Dobrei[6]. Într-adevăr, un document emis tot la Deva, la 2 februarie 1387[7], face amintirea juzilor, juraţilor şi a tuturor oaspeţilor, cnezilor, precum şi a crainicului din districtele Haţeg, al rîului Strei, al Hunedoarei, al Varmeghiei[8] şi al Dobrei *(iudices, iurati et universi hospites, kenezys, necnon karaynuk de districtu Hachzak, de fluvio Strig, de Hunyad, de Varmegy et de Jwfiw)*, cu ocazia zălogirii unei mori de pe apa Streiului de cnezul din Călanul Mic şi fratele său castelanului Devei, Ioan de Pişchinţ[9]. În fine, un ultim document din secolul al XIV-lea, care ne este cunoscut, mai poate fi pus în legătură mijlocită cu cnezii şi românii din districtul Dobrei, aparţinător de cetatea Deva[10]. Aflat la Turda, regele Ungariei, Sigismund de Luxemburg, dăruia la 26 decembrie 1394 lui Dobre Românul, fiul lui Iwan de Leşnic *(Dobre Olaho, filio Iwan de Lesnek)* cnezatul pădurii Leşnic, aflată în pertinenţele cetăţii regale Deva *(kneziatum cuiusdam silve nostre Lesnek ... in perti-*

[3] *Ibidem*, vol. I, Cluj, 1971, p. 35. Credem că nu este vorba, aşa cum se afirmă, de un district propriu-zis, ci numai de o structură organizatorică premergătoare, de tipul uniunii de obşti în curs de feudalizare.

[4] Barabás S., *A római szentbirodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*, vol. I, Budapesta, 1895, p. 168—169.

[5] *Ibidem:* „...ipsum iudicium et legem regni inhibuerunt, dicando, ut iidem officiales iuxta legem Olachorum eundem Petrum comprobare possent, sed non cum aliis iuribus regni, ideo ullum iudicium seu iusticiam ipsis facere interdixerunt".

[6] Vezi în acest sens, cu unele rezerve, Z. Pâclişanu, *Vechile districte româneşti de peste munţi*, în „Revista Istorică Română", vol. XIII (1943), nr. 3, p. 21.

[7] E. Lukinich, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 post Christum*, Budapesta, 1491, doc. 298, p. 326—327.

[8] Credem că forma *Varmegy*, aşa cum apare în ediţia documentului şi, poate, în documentul original, este mai curînd redarea coruptă a lui *Varhegy*, adică Grădişte.

[9] Vezi comentariile lui I. A. Pop, *Mărturii documentare privind adunările cneziale ca instituţii româneşti din Transilvania în veacurile XIV—XV*, în „Revista de Istorie", tomul 34, nr. 11/1981, p. 2101. I. A. Pop identifică în mod eronat *Pyskench* (azi Pişchinţ) din cuprinsul documentului cu *Binţinţi;* traducerea lui *de Varmegy* cu *din comitat* este din punct de vedere logic un nonsens, avînd în vedere că denumirea comitatului Hunedoara şi a districtului omonim îl premerg în mod nemijlocit.

[10] E. Lukinich, *op. cit.*, doc. 425, p. 481—482.

nentiis castri nostri Deva). Dania era condiționată de obligația lui Dobre și a moștenitorilor săi, ca „pentru zisul cnezat și folosințele sale, să fie datori să împlinească și să facă pe seama castelanilor și a vicecastelanilor amintitei noastre cetăți Deva, care sînt în funcție, datoratele și cuvenitele slujbe și plăți obișnuite, după chipul celorlalți cnezi care țin de cetatea noastră Deva" *(castellanis et vicecastellanis castri nostri Deva pro tempore constitutis pretextu dicti keneziatus et eius utilitatum ad instar ceterorum keneziorum ad dictum castrum nostrum Deva spectantium debita et obsequia servitia ac solutiones consuetas exhibere et facere teneantur).*

Să rezumăm în continuare concluziile care se desprind din analiza celor trei documente prezentate (1371, 1387, 1394), precum și măsura aplicabilității acestora la cazul particular al districtului Dobra.

Se constată înainte de toate că în 1371 de cetatea Deva țineau patru scaune și districte românești. Cetății Deva îi pot fi atribuite cu certitudine doar districtele Dobrei și cel de pe rîul Strei (cu siguranță un district de vale, o replică hunedoreană a cnezatelor de vale din Maramureș), eventual cel al Grădiștei[11], amintite toate în documentul din 1387. Stabilind fără echivoc statutul Dobrei ca district de cetate, se cuvine să mai amintim că soarta acestuia s-a legat în mod necesar de evoluția domeniului cetății Deva. Or, în cursul secolului al XIV-lea procesul de constituire al acestui domeniu era departe de a se fi încheiat. Mai mult, de cetatea Deva și de domeniul acesteia țineau sate aflate în puncte extreme ale comitatului Hunedoara, acestea formînd adevărate enclave între posesiunile de altă natură[12], fapt care putea da naștere nu arareori unor situații echivoce. De aceea și situația Dobrei ca district în cadrul domeniului cetății regale Deva putea produce destule confuzii. Semnificativ e de altfel faptul că, nici măcar în cuprinsul privilegiilor acordate districtului Dobra în cursul secolului al XV-lea nu este menționată în mod expres și explicit apartenența acestuia la domeniul cetății Deva, cu toate că din unele prevederi — care vor fi prezentate la locul potrivit — rezultă anumite relații de subordonare față de castelanul și cetatea Devei. Credem însă că nu greșim socotind Dobra și districtul ei drept o pertinență interioară a domeniului cetății Deva, așa

[11] Admițînd ca formă corectă, necoruptă, *Varmegy*-ul din documentul de la 1387 și traducîndu-l *expressis verbis* prin *comitat*, districtul care i-ar corespunde ar fi cel al Devei, aici aflîndu-se pentru perioade de timp mai îndelungate reședința comiților hunedoreni și, *eo ipso*, cea a comitatului. În acest caz și districtul Deva ține în mod cu totul firesc de cetatea Devei.

[12] A. A. Rusu, *Geneza domeniilor...*, p. 65. Pentru însemnătatea cetății Deva, cf. Șt. Pascu, *op. cit.*, vol. II, p. 265. La începutul secolului al XV-lea de domeniul cetății Deva au ținut — în afara satelor de pe cursul mijlociu al Streiului și de pe valea Cernei — și unele localități din Țara Hațegului (Totia, Călanul Mic, Strei, Streisîngeorge, Nădăștia, Ruși, Cinciș, Lingina / Izvoarele, Subcetate, Sîntămăria-Orlea, Coroești, Rîu Alb, Băești, Ohaba de sub Piatră etc.), așa cum le menționează un document de la 1453, cf. I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*, București, 1973, p. XIII.

cum le califică de altfel îndeajuns de limpede două documente mai tîrzii[13].

O altă concluzie care se impune la analiza atentă a documentelor din secolul al XIV-lea cu referire la districtele cetăţii Deva, implicit şi la cel al Dobrei, priveşte existenţa unei instanţe de judecată proprii fiecăruia în parte. Credem că formularea „quatuor sedibus, districtibus castri Dewa", aşa cum apare în documentul din 1371, trebuie întregită fie *quatuor sedibus et/ac* (subl. n.) *districtibus castri Dewa*, fie *quatuor sedibus districtibusque* (prescurtare omisă probabil la transcriere de editorii documentului — n.n.) *castri Dewa*, avînd însă în orice variantă înţelesul de „cele patru scaune *şi* districte ale cetăţii Deva". Rezultă, aşadar, că pe lîngă fiecare district al cetăţii Deva funcţiona cîte un scaun de judecată, avînd pe cît se pare competenţa să rezolve cauzele minore, cele majore (de ex. furtul, crima etc.) urmînd a fi dezbătute la Deva, în faţa castelanului. Tot documentul din 1371 ne oferă argumente destul de convingătoare în acest sens. Petru din Cristur, vinovat de comiterea unui delict major (furtul), nu mai compare în faţa scaunului districtual de judecată, ci este predat spre judecare — prin intermediul dregătorilor (desigur ai castelanului Devei) din Veţel şi Peştiş — scaunului de judecată al castelanului devan, care poate fi socotit o veritabilă instanţă superioară, avînd probabil şi atribuţiile unui for de apel [14]. Se mai cuvine remarcat faptul că în procedura judiciară încredinţată castelanului Devei se află implicaţi activ „toţi cnezii şi românii" din cele patru scaune de judecată ale districtelor cetăţii regale, pretinzînd respectarea „legii româneşti". Ei se opun cu vehemenţă ca vinovatul să fie judecat potrivit cu „obiceiul regatului" *(de regni consuetudine)*, adică după normele de drept feudal, introduse de autorităţile alogene suprapuse, cerînd pronunţarea sentinţei „după legea românilor" *(iuxta legem Olachorum)*. Surprindem şi în acest caz confruntarea — continuată în cursul

[13] La 1441 este amintită moşia Dobra „que nunc *ad castrum nostrum Dewa* per castellanos eiusdem possidetur, *cum districtu et singulis aliis pertinenciis ad eam <possessionem — n.n.> spectantibus* (subl. n.)", cf. Hurmuzaki, Densuşianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I/2, Bucureşti, 1890, doc. DLXXIV, p. 680, iar un document din 1526 aminteşte tîrgul Dobra *(eo ipso* şi districtul) *in pertinentiis castri nostri Dewa*, cf. Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. V, Budapesta, 1913, p. 61. La 1491 din domeniul cetăţii Deva făceau parte următoarele localităţi: Gura Dobrii (Alsofalw şi Balsesth), Dobra, Mihăeşti, Roşcani, Popeşti, Piva, Bujorul (Strigoanea), Bonylaza, Muncelul Mare, Stînceşti-Ohaba, Play, Rădulești, Făgeţel, Facha, Lăpuşnic (Alsolaposnok şi Felsewlaposnok), Brîznicul de Jos şi de Sus, Săcămaş, Abucea, Bukurel, Mohws, Tisa Mare şi Tisa Mică, Felsew Zagya şi Also Zagya, Lăsău, Brădăţel, Fintoag, Ohaba, Gwrbwnyesth, Hatar, Seez, Lăpugiul de Jos şi de Sus, Pancu, Panc Seliştе, Lygesd şi Kordynest, cf. Csánki D., *op. cit.*, vol. V, p. 5—6; vezi Şt. Pascu, *op. cit.*, vol. II, p. 265 şi Csánki D., *op. cit.*, vol. V, p. 44—45 pentru cele peste 50 sate care ţineau de domeniul cetăţii Deva în 1453. Sînt greu de stabilit satele care au aparţinut cu certitudine districtului Dobra, dar trebuie admis că cel puţin 20 dintre cele aflate în jurul localităţii eponime a districtului au făcut parte din acesta, ţinîndu-se seama totodată de labilitatea mare a hotarelor unităţilor administrative în acea vreme.

[14] Informaţiile documentului din 1371 şi concluziile desprinse din analiza acestora, în strînsă legătură cu alte ştiri, infirmă în parte afirmaţiile lui A. A. Rusu, *Castelani din comitatul Hunedoara în secolul al XV-lea*, în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai", Historia, vol. XXVI, fasc. 1/1981, p. 22.

secolului al XV-lea — dintre vechea „lege a românilor" și normele de drept ale regatului feudal ungar, proces încheiat cu victoria celor din urmă. Nu mai puțin adevărat este însă faptul — probat pe deplin prin privilegiile acordate districtului Dobra în secolul al XV-lea — că românii hunedoreni au luptat, și în parte au reușit, să-și păstreze o anumită autonomie judecătorească, cel puțin pînă spre începutul secolului al XVI-lea.

În cele din urmă, dar nu în ultimul rînd, documentele din 1371, 1387 și 1394 ne îngăduie unele aprecieri referitoare la statutul social și procesul de stratificare socială a românilor din districtele ținînd de cetatea Deva. Astfel, toate cele trei documente ne relevă în rîndul românilor prezența cnezilor și a oamenilor de rînd, fără a face însă vreo referire la statutul lor juridic: nobili, oameni liberi sau oameni dependenți (iobagi). Aceasta nu înseamnă însă defel că procesul de stratificare socială mai accelerată și în rîndul românilor din districtele cetății Deva să nu fi dobîndit un caracter acut încă din ultimul sfert al veacului al XIV-lea, mai cu seamă că în prima jumătate a secolului următor rezultatele concrete ale acestuia pot fi sesizate cu ușurință, inclusiv în cazul districtului Dobra. Documentele citate amintesc de asemenea juzii și jurații scaunelor districtuale de judecată, precum și crainicii[15], persoane care se vor fi bucurat de un statut social mai preeminent datorită atribuțiilor pe care le exercitau. În fine, documentul din 1387 pune în lumină relațiile contractuale care reglementau raporturile cnezilor ținînd de cetatea Deva cu reprezentanții de acolo ai puterii regale, castelanii și slujbașii acestora. Deși modul în care sînt formulate obligațiile revenind cnezilor în schimbul recunoașterii statutului lor (în cazul concret, din 1387, cu mare probabilitate atribuții de natură administrativă și economică) este foarte general („datoratele și cuvenitele slujbe și plăți obișnuite"), făcînd dificilă detectarea concretă a acestor îndatoriri față de reprezentanții regalității, totuși credem că ar putea fi vorba de plata censului cnezial (în cazul cînd nu era prevăzută în mod expres o scutire în acest sens), de anumite dări în natură (oi, porci, fîn etc.) sau de diferite servicii militare ori administrative[16]. În cazul concret al cnezului Dobre Românul, fiul lui Iwan de Lești, socotim că este vorba mai ales de obligații militare, supoziție pe care o argumentăm prin faptul că același Dobre este în anul 1404 — împreună cu ceilalți cnezi ținînd de cetatea Deva — beneficiarul unui document de danie al voievozilor transilvă-

[15] Despre crainici vezi mai pe larg cu ocazia prezentării privilegiilor districtului Dobra din veacul al XV-lea.

[16] A. A. Rusu, *Castelani...*, p. 23 ni se pare prea categoric cînd afirmă că „raporturile cnezimii românești cu lumea cetăților și a castelanilor nu au fost, în fond, deosebit de strînse. În afara dărilor, în scădere către sfîrșitul veacului (al XV-lea — n.n.), nu sînt atestate nici munci gratuite, nici alte servicii directe". O dovadă a controlului — deci a raporturilor de sus în jos — pe care puterea centrală s-a străduit, direct sau prin intermediarii ei, să-l mențină asupra districtelor de cetate și a păturii cneziale de acolo este ordinul dat în 1474 de voievodul Transilvaniei castelanilor Devei, de a stabili drepturile (și *eo ipso* obligațiile) cnezilor, precum și întinderea pertinențelor cetății, cf. Csánki D., *op. cit.*, vol. V, p. 44. Despre legăturile strînse ale cnezilor, cu deosebire și în chip firesc a cnezilor cetății, cu fortificația de care depindeau, cf. I. Pataki, *op. cit.*, p. LXIX, cu informații din primele trei decenii ale secolului al XVI-lea.

neni Iacob Lackfy și Ioan Thamásy, în virtutea căruia destinatarii puteau dispune în chip liber de veniturile cneziale din satele aflate sub conducerea lor, fiind în același timp scutiți de plata dărilor față de rege. S-a subliniat — și pe bună dreptate — că acest act de munificență este urmarea participării cnezilor români alături de Sigismund de Luxemburg în conflictul din 1403 cu marea nobilime și tendințele centrifuge ale acesteia[17]. De altfel, tocmai politica de centralizare a regalității în vremea lui Sigismnud de Luxemburg, precum și pericolul otoman tot mai acut, vor marca în chip distinct evoluția districtelor românești de cetate din cuprinsul comitatului Hunedoara în prima jumătate a veacului al XV-lea. În pofida acestui context de însemnătate cu totul deosebită, pînă în prezent nu ne este încă cunoscut nici un document din primele trei decenii ale secolului al XV-lea (excluzîndu-l pe cel amintit, din 1403), în care să fie amintite districtele românești ținînd de domeniul cetății Deva, excepție făcînd-o porunca regală din 1427, dovedită cu deplin temei drept un fals modern[18]. De aceea privilegiul acordat districtului românesc Dobra în 1434 dobîndește o însemnătate cu atît mai mare[19].

La 7 iulie 1434, aflat la Cetatea de Baltă, voievodul transilvănean Ladislau Csáky dădea curs cererii adresate de „toți nobilii și cnezii și oamenii <de rînd> și iobagii prealuminatului nostru stăpîn, milostivul împărat" *(vniuersi nobiles et kenesii populique et iobagiones serenissimi domini nostri imperatoris graciosi)* din districtul Dobra *(in districtu Jofyw), care* socilitau să fie păstrați și apărați „în vechile lor libertăți și obiceiuri încuviințate" *(in antiquis eorum libertatibus et approbatis consuetudinibus).* Înainte de a trece la prezentarea și comentarea „libertăților și obiceiurilor" întărite dobrenilor de voievodul Transilvaniei, se impun cîteva constatări preliminare. Spre deosebire de documentele citate, din secolul al XIV-lea, care menționează în districtele cetății Deva (prin urmare și în districtul Dobra) doar pe „toți cnezii și românii (adică pe oamenii de rînd — n.n.)" (universi kenezii et Olachi), documentul din 1434 face o distincție netă între nobili, cnezi, oameni de rînd și iobagi.

[17] K. G. Gündisch, *Cnezii români din Transilvania și politica de centralizare a regelui Sigismund de Luxemburg,* în vol. „Ștefan Meteș la 85 de ani", Cluj-Napoca, 1977, p. 237.

[18] Cf. M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV,* București, 1981, p. 216—217 și 230—231 (studiul *Variații istorice în problema cnezilor din Transilvania).*

[19] Csánki D., *op. cit.,* vol. V, p. 61—62 a fost singurul care a cercetat direct documentul din 1434, reprodus împreună cu confirmările sale din 1437 și 1439 în documentul original din 1478, păstrat la 1913 în arhiva tîrgului Dobra. Csánki a întocmit un rezumat maghiar destul de complet, la care au făcut apel toate cercetările ulterioare, fără a sesiza însă nici pe departe importanța cu totul deosebită a documentului în cauză, cf. Z. Pâclișanu, *op. cit.,* p. 21; Szabó T. Attila, *A feudalizmuskori karajnuk ~ krajnik tisztségnév szótörténetéhez,* în „Nyelv- és irodalmotudományi közlemények", vol. IX (1965), nr. 1, p. 61, n. 2 și p. 62; S. Dragomir, S. Belu, *Voievozi, cnezi și crainici la românii din Munții Apuseni și din regiunea Bihorului în evul mediu,* în „Acta Musei Napocensis", vol. III (1966), p. 177; I. A. Pop., *op. cit.,* p. 2107, cu un comentariu dovedind înțelegerea eronată a rezumatului dat de Csánki. În anexă publicăm (în versiunea latină însoțită de traducerea în limba română) documentele transmise prin cuprinsul originalului din 1478, păstrat în prezent la Arhivele Statului București, *Colecția Peceți II,* nr. 388.

Surprindem astfel în mod nemijlocit rezultatele procesului de stratificare socială survenită în rîndul românilor din districtul Dobra, procese ale cărui origini trebuie căutate încă în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. La 1434 în districtul Dobra pot fi sesizate deja trei categorii sociale cu un statut bine definit: *nobilii*, provenind desigur din rîndul cnezilor, care vor fi acces la prerogative nobiliare în temeiul unor documente regale; *oamenii liberi*, în rîndul cărora sînt cuprinși cnezii[20] și cei amintiți sub denumirea generică de *populi; oamenii neliberi*, dependenți, acei *iobagiones*, rezultați fără îndoială de pe urma procesului de aservire treptată a „Olachilor" amintiți la 1371. Mai mult, dacă cererea de reconfirmare a privilegiilor districtului Dobra este făcută la 1439 încă în numele întregii obști — la fel ca în 1434 —, peste numai doi ani, în 1438, în favoarea întăririi documentului privilegial intervin doar trei „bărbați nobili" *(nobiles viri)*, după cum și în cazul reconfirmării din 1478 doleanțele dobrenilor sînt susținute în fața regelui Matia Corvin de către patru nobili din district *(fideles nostri nobiles)*. În lumina acestor informații apare și mai limpede procesul de polarizare socială, în cursul căruia mica nobilime dobrană, redusă din punct de vedere numeric, va înțelege să-și asume treptat conducerea districtului și reprezentarea intereselor acestuia în afară, împingînd pe un plan secundar oamenii de rînd, încă liberi — care formau în cursul secolului al XV-lea marea majoritate a populației districtului (dovadă fiind și poziția în care sînt citați în cuprinsul documentelor de epocă) —, fără a mai vorbi de cei depenedenți (iobagii).

Documentul din 1434 ne mai prilejuiește și surprinderea fenomenului — avînd o arie de răspîndire mai largă — concretizat în strădaniile românilor din districtele bănățene, precum și din părțile Hațegului, Hunedoarei și Devei, de a obține din partea regalității ori a reprezentanților acesteia (voievozii Transilvaniei) o recunoaștere și înregistrare scrisă a drepturilor lor, fie că acestea privesc stăpînirea asupra pămîntului, fie că se referă la diferite norme de drept și „vechi obiceiuri" *(ius valachicum* etc.), scontînd prin aceasta încadrarea cu putere deplină în sistemul de drept feudal al regatului ungar.

Rămîne să examinăm acum contextul în care românii dobreni s-au adresat voievodului Transilvaniei cu cererea de a li se întări *printr-un document oficial* „vechile lor libertăți și obiceiuri încuviințate", despre care afirmau că le obținuseră *(obtinuisse dinoscuntur)* din partea răposatului voievod Nicolae Csáky. Socotim drept foarte probabil că momentul acordării inițiale a privilegiilor pe seama districtului Dobra trebuie pus în legătură cu anii imediat următori incursiunii otomane în Transilvania din toamna anului 1420, atunci cînd oastea condusă de voievodul Nicolae Csáky a suferit o înfrîngere usturătoare în apropiere de Hațeg

[20] În cazul cnezilor socotim că este vorba de așa-numiții *cnezi comuni* (despre aceștia, cf. I. Pataki, *op. cit.*, p. LXVI), avînd atribuțiile unor juzi sătești. Vezi în acest sens și A. A. Rusu, *Geneza...*, p. 67 și Șt. Pascu, *op. cit.*, vol. I, p. 209. Asupra statutului cnezilor dobreni vom mai reveni în cursul expunerii.

(24 septembrie 1420)[21]. E aproape sigur că românii dobreni, aflaţi în imediata apropiere dacă nu chiar în zona afectată de incursiunea akîngiilor, vor fi participat în rîndurile oştii voievodale la luptele împotriva otomanilor, cîştigîndu-şi merite militare susceptibile de a fi răsplătite. Ca dată *ante quem* a acordării privilegiului pe seama districtului Dobra trebuie socotit anul 1426, cînd moare, fiind încă în funcţie, voievodul Nicolae Csáky. Nu se cuvine însă exclusă nici posibilitatea ca dobrenii să fi obţinut unele drepturi pe seama districtului lor încă înainte de 1420, ipoteză care va putea fi dovedită doar pe temeiul vreunei atestări documentare mai timpurii. Pornind, prin urmare, nu numai de la actul de munificenţă a părintelui său, dar ţinînd seama atît de iminenţa unei noi invazii otomane în comitatul Hunedoara[22], cît şi de „mărirea şi sporirea moşiilor imperiale şi luînd aminte la slujbele de credinţă pe care zişii nobili şi cnezi s-au învrednicit să le aducă în mai multe rînduri zisului nostru stăpîn (Sigismund de Luxemburg — n.n.) şi, la fel, nouă" *(attendendo eciam amplacionem et augmentacionem possessionum imperialium et fidelitatis obsequia, quibus dicti nobiles et kenesii dicto domino nostro gracioso et consequenter nobis frequencius adesse curarunt)*, voievodul Ladislau Csáky declara că va susţine „pe veci" *(in perpetuum fulciri volumes et petimus)*, din „milostivia (sa) osebită" *(de gracia speciali)*, privilegiile recunoscute ale districtului Dobra. Înainte de toate voievodul îi întărea pe „amintiţii nobili, cnezi şi alţi locuitori ai acelui district" *(prefati, nobiles, kenesii et alii ipsius districtus incole)* în beneficiul tuturor drepturilor *(in omnibus et singulis libertatibus et graciis)* de care se bucuraseră *(quibus.... tenuit et gubernauit)* din partea părintelui său, Nicolae Csáky, interzicînd dregătorilor voievodali *(quispiam officialium nostrorum)* să-i mai tulbure în folosinţa ori să-i priveze de cele dobîndite. În ceea ce priveşte „libertăţile şi favorurile" acordate românilor din districtul Dobra, acestea pot fi grupate în două categorii distincte: cele reglementînd diferite aspecte de drept şi procedură penală sau de drept public şi cele privind unele obligaţii economice, toate prevederile decurgînd din practica vieţii cotidiene[23].

Din rîndul celor amintite mai întîi se disting reglementările menite să îngrădească posibilele abuzuri ale dregătorilor voievodali (de fapt dregători depinzînd de cetatea şi castelanul regal al Devei), să delimiteze competenţele judecătoreşti şi să aducă precizări în privinţa desfăşurării acţiunii judiciare. Astfel, nici unui om *(homo)* sau slujitor *(familiaris)* al dregătorilor voievodali *(officialium nostrorum)*, precum şi nici unui

[21] G. Gündisch, *Siebenbürgen in der Türkenabwehr, 1395—1526*, în „Revue Roumaine d'Histoire", vol. XIII (1974), nr. 3, p. 419 şi, mai nou, C. Feneşan, *Un fals imaginar. Lămuriri necesare despre cnezii haţegani la 1435*, în „Revista Arhivelor", anul LXI, vol. XLVI, nr. 1/1984, p. 87—88.

[22] La 24 februarie 1433 Sigismund de Luxemburg ordona scaunelor săseşti din Transilvania să participe activ „pro defendendis et recludendis viis et stratis alpium illarum parcium, a pertinentiis scilicet Terre Fogaras vsque districtum Haczaak existencium, ne scilicet iidem Turci possent subintrare in eisdem alpibus", cf. Hurmuzaki — Densuşianu, *op. cit.*, vol. I/2, doc. CCCLXXXVI, p. 584.

[23] Vezi textul documentului în anexa I.

crainic *(craynicus)*[24], însoțindu-i pe aceștia, nu le era îngăduit să perceapă vreo amendă *(birsagium)* înainte de pronunțarea sentinței definitive de către scaunul districtual de judecată *(in sede ipsorum iudiciaria, ordine iudiciario... <causa> legitime fuerit terminata et peremptorie discussa)* ori de încheierea cercetărilor *(per interrogacionem)* în fața scaunelor de judecată de la Deva și Hațeg *(sedis Deva et Haczak)*[25]. Chiar și după pronunțarea sentinței, executorii judecătorești *(homines officialium, nec craynicus)* nu aveau dreptul să năvălească *(irruere)* asupra casei celui condamnat la amendă, nici să-l păgubească în bunurile sale. Doar dacă cel condamnat refuza să plătească amenda, nobilii comprovinciali (deci tot din districtul Dobra) și cnezii urmau să trimită un crainic, acesta avînd datoria să procure dregătorilor voievodali satisfacția cuvenită. În ceea ce-i privea însă pe dobrenii condamnați la pedeapsa capitală în temeiul unor culpe majore *(qui in furticinio, latrocinio aliisque malibus reprehendentur vel incendiarii essent)*, crainicul avea obligația să-i prindă și predea dregătorilor voievodali. E de remarcat, prin urmare, că în cazul delictelor majore competența scaunului districtual de judecată era trecută unei instanțe superioare, cu mare probabilitate scaunului de judecată al castelanului devan. Documentul din 1434 stabilea în același timp dreptul de apel al dobrenilor la scaunul voievodal de judecată în cazul în care ar fi socotit că dregătorii voievodali sau oamenii acestora ar fi pornit pe nedrept vreo acțiune judiciară împotriva lor. Totodată, se prevedea faptul că pînă la pronunțarea sentinței voievodale nici un inculpat dobran nu putea fi păgubit *(dampnificare)* sau tulburat *(impedire)* de către dregătorii voievodului. Rosturile eminamente militare ale dobrenilor și ale districtului lor reies cu pregnanță din prevederea interzicînd dregătorilor voievodali și oamenilor acestora să confiște cnezilor și altor locuitori *(kenesiorum et aliorum incolarum)* în contul amenzii caii de călărie și armele, urmînd ca gloaba să fie încasată din alte bunuri ale

---

[24] Despre instituția crainicilor, cu deosebire a celor din părțile Hunedoarei, Hațegului și a Munților Apuseni, cf. Szabó T. Atilla, *op. cit.*, p. 61—77 (cu referire specială la p. 61, n. 2, unde se face amintirea crainicului din textul diplomei privilegiale din 1434, fără vreun comentariu, în absența textului latin original); S. Dragomir, S. Belu, *op. cit.*, p. 177; I. A. Pop, *op. cit.*, p. 2101. Dispunînd în prezent și de textul documentului din 1434, putem afirma că în districtele românești din Transilvania medievală crainicul a fost o persoană aleasă de nobilii și cnezii locali din rîndul oamenilor de condiție liberă, avînd următoarele atribuții de natură judecătorească și fiscală: încasarea amenzilor dictate de scaunul districtual de judecată și, legat de aceasta, stabilirea bunurilor din care urmau să se perceapă gloabele; prinderea și predarea celor condamnați sau a celor vinovați de delicte majore, pentru a fi traduși în fața instanței de judecată; stabilirea, în comun cu dregătorii, a produselor datorate de cnezatele de sat din district în contul obligațiilor în natură. Crainicul a fost prin excelență un mediator între oamenii districtului și dregători, cu un vădit rol în protejarea intereselor celor dintîi.

[25] În stadiul actual al documentației cunoscute, este greu de lămurit rostul scaunului de judecată al Hațegului în cazul dobrenilor. Dacă recurgerea la serviciile scaunului de judecată al Devei (cu mare probabilitate scaunul de judecată al castelanului) ca instanță de grad superior s-ar putea explica îndeajuns prin calitatea districtului Dobra ca pertinență interioară a domeniului cetății Deva, în schimb apelul la intervenția scaunului de judecată de la Hațeg nu poate fi motivată — cel puțin pînă în prezent — decît ipotetic, prin preeminența acestuia față de forurile similare din districtele românești ale comitatului Hunedoara. Rămîne ca viitoarele cercetări de arhivă să ne ofere și în acest caz lămuririle necesare.

celui osîndit de crainicul trimis de nobilii şi cnezii din district. În acelaşi timp dregătorii voievodali şi oamenii acestora nu aveau îngăduinţa să confişte fînul şi ovăzul celui osîndit la amendă decît cu acordul acestuia şi după ce îi vor fi plătit cantitatea reţinută la preţul curent al pieţii. Pentru a se pune desigur capăt unor abuzuri împovărătoare de pînă atunci, voievodul transilvănean interzicea pe viitor dregătorilor săi, să se mai folosească în interes personal de caii dobrenilor. Nobilii şi cnezii dobreni aveau doar obligaţia ca, „pe rînd şi în mod regulat" *(seriatim et ordinatim)*, să pună la dispoziţie cai pentru ducerea scrisorilor voievodale, precum şi pentru alte nevoi legate de interesul public *(ad omnia negocia nostra)*. La plîngerea ce-i fusese adresată, voievodul mai decidea ca dregătorii să nu-i mai abată pe dobreni din drumul de la şi înspre moară, păgubind astfel şi familiile lor.

Diploma voievodală din 1434 mai reglementa şi două obligaţii de natură economică a românilor din districtul Dobra. Astfel, în fiecare an dregătorii voievodali urmau să ia din fiecare cnezat *(id est* cnezat de sat, iar cnezul = cnez sătesc) cîte un car cu fîn, stabilit de un om desemnat de dregătorii voievodali şi de crainicul ales de comprovinciali (adică de dobreni). În fine, în fiecare an, în jurul sărbătorii Sf. Nicolae, fiecare cnezat (de sat) era dator să dea cîte un porc, stabilit de „patru bărbaţi vrednici" *(quatuor probos viros)*, dintre care doi erau dregători voievodali, ceilalţi doi fiind aleşi de dobreni din rîndurile lor. Voievodul mai ţinea să atragă atenţia asupra obligativităţii predării în natură, iar nu în bani, a porcului cuvenit dregătorilor, cît şi în privinţa respectării stricte a numărului de porci pretinşi fiecărui cnezat de sat.

Oarecum surprinzător e faptul că, la abia 3 ani de la obţinerea diplomei privilegiului din 1434, dobrenii *(vniuersi nobiles et kenezii populique et iobagiones)* s-au adresat din nou voievodului Transilvaniei — de această dată lui Petru Cseh de Saro, copărtaşul *(consocius)* întru dregătorie al lui Ladislau Csáky[26] — pentru a obţine reconfirmarea drepturilor lor. Credem că prezenţa unuia dintre voievozii transilvăneni la Deva, sediul castelanului cîrmuind nu numai cetatea dar şi domeniul acesteia, de care depindeau districtele româneşti între care şi cel al Dobrei, îi va fi îndemnat pe dobreni să i se înfăţişeze, solicitînd întărirea privilegiului lor, cu intenţia de a-i conferi astfel şi mai multă greutate în faţa autorităţilor locale. Voievodul transilvănean a dat curs, la 3 martie 1437, cererii dobrenilor, constatînd în acelaşi timp că rugămintea lor nu contravenea „dreptului obştesc (adică celui feudal, al regatului — n.n.)" *(communi iusticia obseruata)*[27]. Nu e mai puţin adevărat că demersul dobrenilor trebuie privit în acelaşi timp ca o nouă încercare de a-şi vedea recunoscute drepturile printr-un document oficial, care să le asigure validitatea beneficiilor în cadrul sistemului de drept feudal al regatului.

Peste alţi doi ani dobrenii — reprezentaţi de această dată doar de către „nobilii bărbaţi" *(nobiles viri)* Bălan de Lăpugiu, Radul Menscarecz (Mînzăreţ?) de Mihăeşti şi Gheorghe Pop de Rakawycza (loc. dis-

[26] Petru Cseh de Saro şi Ladislau Csáky sînt atestaţi documentar în dregătoria voievodală pînă la 16 aprilie 1437, cf. *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. I, Bucureşti, 1956, p. 504.

[27] Vezi anexa II.

părută, aflată pe lîngă Dobra) — se adresau din nou voievodului transilvănean, solicitînd reconfirmarea și transcrierea diplomelor din 1434 și 1437. Din documentul eliberat de voievodul Dezideriu de Losoncz la 26 martie 1439[28] transpar unele dintre motivele care i-au putut îndemna pe dobreni la un asemenea pas. Astfel, înfățișînd voievodului diplomele privilegiale anterioare, ei se vor fi plîns cu siguranță de nesocotirea anumitor drepturi ce le fuseseră acordate, deoarece Dezideriu de Losoncz ține să menționeze în mod expres, condamnînd caracterul lor nedrept, unele „puncte contrare vechiului lor obicei, născocite mai nou, fără cuviință, de dregătorii noștri" *(certos articulos contra eorum antiquam consuetudinem per nostros officiales calumpniose de nouo adinuentos).* În acest caz poate fi surprins din nou conflictul neîncetat dintre normele de drept cutumiar — chiar recunoscute și înregistrate în cuprinsul unor documente oficiale — și cele ale dreptului feudal, precum și tentativa persistentă a oficialității alogene, de a eluda și limita drepturile acordate districtelor românești. Atît datorită pericolului otoman, cît și a politicii de centralizare promovate de puterea regală în vremea lui Iancu de Hunedoara și mai apoi a lui Matia Corvin, acest proces de deposedare de drepturi a românilor a înregistrat o anumită stagnare în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Regalitatea, preocupată atît de asigurarea forțelor militare necesare în lupta antiotomană, cît și de găsirea unei contraponderi în acțiunea de combatere a tendințelor de anarhie feudală, a înțeles să-și cîștige, printre altele, și sprijinul românilor, mai cu seamă al celor din districtele bănățene și din comitatul Hunedoara, aflați la hotarele cele mai expuse ale regatului[29].

Desigur, inițiativa dobrenilor din primăvara anului 1439 mai poate fi pusă în legătură și cu anumite împrejurări locale, a căror amintire mai stăruia proaspătă în mintea tuturor. Nu se va fi stins încă ecoul marii invazii otomane în Transilvania de sud (și cu osebire în comitatul Hunedoara) din vara anului 1438[30], prilej cu care dobrenii își vor fi dat din nou tributul de sînge, după cum și amintirea marii răscoale țărănești din 1437—1438 — cu o masivă participare românească — își va fi imprimat adînc pecetea în conștiința tuturor transilvănenilor. De aceea dorința dobrenilor, de a li se confirma din nou drepturile dobîndite, prohibindu-se în același timp orice încercare de eludare și stîrbire a acestora, ne apare cu atît mai explicabilă.

În acest context, voind cu siguranță să înlăture un posibil focar de nemulțumire, voievodul Dezideriu de Losoncz a ținut să dea curs rugăminții dobrenilor, întărindu-le încă o dată „toate vechile lor libertăți" *(in omnibus eorum antiquis libertatibus, iuxta contenta literarum predictorum wayuodarum... conseruari volumus),* statuînd în același timp dispoziții menite să prevină încălcarea drepturilor lor. Astfel, voievodul

[28] Vezi anexa III.

[29] Vezi în acest sens Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara,* în „Studii și Cercetări de Istorie", Cluj, vol. VIII (1957), nr. 1—4, p. 25 și urm.; Elekes L., *A központositó politika belső erőforrásai a XV század második felében,* Budapesta, 1955, p. 18—22 (în col. „A történettudomány kérdései", 18).

[30] Vezi G. Gündisch, *op. cit.,* p. 424 și urm.

interzicea pe viitor dregătorilor săi şi slujbaşilor *(familiares)* acestora să mai atace cu forţa *(potencialiter)* morile aparţinînd nobililor din district, însuşindu-şi făina măcinată, caii şi ovăzul iobagilor români de la Dobra, de a-şi face respectate prerogativele decurgînd din statutul lor social, precum şi poziţia preeminentă la care acced în acea vreme în cadrul districtului. Celelalte două prevederi incluse în mod suplimentar în cuprinsul diplomei privilegiate din 1439 ne îngăduie să surprindem încercarea românilor dobreni de a-şi lărgi autonomia judecătorească, eliminînd, măcar în parte, imixtiunile şi abuzurile venite din afară. Astfel, ei obţin din partea voievodului încuviinţarea, ca oricine din rîndurile lor, arestat şi reţinut de dregătorii voievodali fără a i se putea aduce vreo acuzaţie „la judecată sau la scaunul de judecată" *(in iudicio seu sede iudiciaria)* — desigur scaunul districtual de judecată, de primă instanţă, dar la fel de bine şi cel al castelanului Devei —, să fie eliberat deîndată, plătindu-se de către cei vinovaţi de abuz suma de 40 denari, datorată în mod obişnuit pentru răscumpărarea din prinsoare *(quos pro redempcione captiuacionis consueti sunt recipere)*. De asemenea, dacă dregătorii voievodului ar fi reţinut pe vreun dobrean acuzat de hoţie, tîlhărie, „amăgire" sau trădare *(homines fures, latrones aut alios adulatores seu traditores districtus eorum)*, ei urmau să îl predea neîntîrziat districtului, pe semne pentru a fi judecat de scaunul de judecată al acestuia. În acest caz se cuvine remarcată lărgirea apreciabilă a atribuţiilor scaunului dobran de judecată în raport cu prevederile din 1434 şi 1437, potrivit cărora delictele majore urmau să fie transmise spre judecare unei instanţe superioare, probabil celei castelanale de la Deva.

Odată cu ascensiunea vertiginoasă a lui Iancu de Hunedoara în ierarhia politico-militară a Transilvaniei şi a regatului, ascensiune însoţită de o creştere impresionantă a domeniului său personal[31], destinele Dobrei — ca de altfel ale tuturor districtelor româneşti din Banat şi comitatul Hunedoara — se vor împleti strîns cu cele ale marelui voievod român[32]. La 8 octombrie 1441 Iancu de Hunedoara a obţinut din partea regelui Vladislav I *moşia Dobra*, „care ţine în prezent de cetatea noastră Deva, fiind stăpînită de către castelanii acesteia, *împreună cu districtul şi cu toate celelalte pertinenţe care o privesc* (subl. n.)"[33]. Odată cu trecerea cetăţii Deva în stăpînirea lui Iancu de Hunedoara (1443)[34], pentru Dobra şi districtul ei a început o perioadă de relativă linişte şi de prosperitate[35], tulburată doar de expediţia din 1442 a lui Mezid, beilerbeiul

---

[31] Cf. şi Şt. Pascu, *Rolul cnezilor...*, p. 43.

[32] Iancu de Hunedoara este atestat ca voievod al Transilvaniei la 7 martie 1441, deţinînd în acelaşi timp şi dregătoriile de comite de Timiş şi ban de Severin.

[33] Hurmuzaki — Densuşianu, *op. cit.*, vol. I/2, doc. DLXXIV, p. 680: „...possessionem Jofyw nuncupatam, in comitatu de Hunyad, parcium nostrarum Transsiluanarum habitis, que nunc ad castrum nostrum Dewa per castellanos eiusdem possidetur, cum districtu et singulis aliis pertinenciis ad eam spectantibus". Vezi şi C. Feneşan, *Un tîrg „uitat" — Dobra (sec. XV—XVII)*, în „Sargetia", vol. XV (1981), p. 104.

[34] A. A. Rusu, *Castelani...*, p. 13.

[35] Ca rezultat al acestei dezvoltări trebuie socotit şi privilegiul acordat oraşului *(civitas)* Dobra în 1475 de către regele Matia Corvin, reconfirmat ulterior, în 1491 şi 1494, cf. C. Feneşan, *op. cit.*, p. 104—105.

Rumeliei, în Transilvania de sud[36], eveniment care va fi afectat cu mare probabilitate și părțile dobrene.

În 1478, reprezentați de nobilii Ștefan Allazo, Petru de Săcămaș, Gheorghe Plai și Ladislau Caba, dobrenii își văd, în fine, încununată dorința — neexprimată, dar desigur mereu prezentă în mintea lor — de confirmare a privilegiilor districtului printr-o diplomă regală[37], întărind documentele din 1434, 1437 și 1439. Contextul acordării documentului regal este însă greu de stabilit în lipsa unor informații suplimentare. Cert rămîne cu atît mai mult faptul că districtul Dobra a reușit — cel puțin o vreme[38] — să-și asigure o anumită autonomie, în măsură să favorizeze evoluția unei vieți românești cu un specific bine definit pînă spre finele veacului al XVII-lea[39]. Desigur, drepturile de care s-a bucurat districtul Dobra în secolul al XV-lea nu sînt nici pe departe atît de largi precum cele contemporane ale districtelor bănățene privilegiate (1453)[40], diferind, de asemenea, de cele ale districtului episcopal Beiuș (1442, 1444 etc.)[41] sau ale districtului Hațeg (1494)[42]. Împreună cu toate celelalte privilegii de district, ele stau însă mărturie luptei românilor transilvăneni pentru a-și păstra vechile datini și forme organizatorice în confruntarea inegală cu structura alogenă aflată la conducere.

COSTIN FENEȘAN

---

[36] Vezi G. Gündisch, *op. cit.*, p. 429.

[37] Vezi anexa IV. Se remarcă absența *cnezilor* din rîndul celor în numele și pe seama cărora este emisă diploma.

[38] Diploma regală din 1478 constituie de altfel ultima atestare documentară a districtului Dobra cunoscută pînă în prezent.

[39] În diploma privilegială acordată de principele Transilvaniei Gheorghe Rákoczy al II-lea *tîrgului Dobra*, la 23 ianuarie 1653, acesta este amintit ca ținînd „de drept și din vechime" *(de iure et ab antiquo)* de cetatea Deva, avînd caracterul unei „așezări și reședințe libere de călărești liberi" *(libera condescensio et residentia equitibus liberis)*, la fel după cum unele prevederi ale documentului princiar sugerează o anumită asemănare cu cele stabilite prin diplomele din secolul al XV-lea. Pentru privilegiul tîrgului Dobra din 1653, cf. C. Feneșan, *op. cit.*, p. 107—108.

[40] Cf. Gh. Vinulescu, *Privilegiile românilor din cele opt districte bănățene*, în vol. „Fraților Alexandru și Ion I. Lăpedatu la împlinirea vîrstei de 60 de ani", București, 1936, p. 869—876.

[41] Cf. Bunyitay V., *A váradi püspökség története*, vol. II, Oradea, 1833, p. 300—304 și idem, *A váradi káptalan legrégibb statutumai*, Oradea, 1886, p. 45, 86 etc.

[42] „A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve", II (1884), nr. 1, p. 36—37

ANEXĂ*

I

1434 iulie 7, Cetatea de Baltă

Nos, Ladislaus de Chaak, wayuoda Transsiluanus et comes de Zolnok, memorie commendamus tenore presencium significamus quibus expedit vniuersis, quod accedentes nostri in presenciam vniuersi nobiles et kenesii populique et iobagiones serenissimi domini nostri imperatoris graciosi in districtu Jofyw constituti et commorantes nobisque debita cum instancia ac humiliter supplicauerunt, vt eosdem in antiquis eorum libertatibus et approbatis consuetudinibus, quas a celebris et recolende memorie condam domino et genitore suo[1] Nicolao de Chaak, similiter wayuoda Transsiluano, obtinuisse dinoscuntur[2], conseruaremus conseruarique facere dignaremur. Quorum supplicacionibus inclinati, attendentes eciam amplacionem et augmentacionem possessionum imperialium et fidelitatis obsequia, quibus dicti nobiles et kenesii dicto domino nostro gracioso et consequenter nobis frequencius adesse curarunt, eosdem de gracia speciali huiusmodi prerogatiua libertatis in perpetuum fulciri volumus et *petimus*[3].

Primo itaque hoc declarato, quod prefati nobiles, kenesii et alii ipsius districtus incole in omnibus et singulis libertatibus et graciis, quibus eosdem prefatus condam dominus et genitor noster, Nicolaus de Chaak wayuoda, *tenuit*[3] et gubernauit, permanere debeant et inconcusse gratulari, *vtque*[3] quispiam officialium nostrorum pro tempore constitutorum eosdem aut quemquidem illorum de eisdem libertatibus excipere nullatenus audeat nec *presummat*[3].

Item, nullus homo seu familiaris officialium, nec craynicus cum eodem temporum in processu pro quocumque birsagio ad domum eorum transsire mimine audeat, nisi prius huiusmodi causa in sede ipsorum iudiciaria ordine iudiciario vel per interrogacionem sedis Dewa et Haczok, legittime fuerit terminata et peremptorie discussa, ymmo[2] iam post legittimam[2] terminacionem talismodi cause ad domum ipsorum homines officialium, nec craynicus cum eisdem irruere, nec ipsos dampnificare valeant, sed ipsi nobiles comprouinciales et kenesii, si (conv)inctus[4] de suo birsagio officialibus satisfacere recusaret, tunc ips(i craynicum)[5] ad domum huiusmodi conuicti transmittant et deho(rtant)[3] et ipse craynicus officialibus satisfacere teneatur, d(emp)tis[6] tamen et exceptis qui in sentencia capitali conuincerentur, videlicet qui in furticinio, latrocinio (aliis criminibus reprehendentur vel incendiarii[7] essent, quorum huiusmodi (convinctorum)[5] tam in personis quam in bonis officiales merito (videant)[4] concernere.

Item, quandocumque et quotiescumque officiales sit homines ipsorum contra et adversus quempiam ipsorum aliquod negocium ad quamcum[ue causam suscitarent aut proponerent, que ipsis nobilibus et kenesis[7] (minusiuste videretur)[8], extunc huiusmodi causam ydem[2] incole nostram personalem in presenciam deducendi habeant facultatem et interim in personis et bonis eorum quibusuis nullatenus impediantur per officiales, nec debeant dampnificari.

Item, nullus officialium et nec homines eorum pro quocumque birsagio predictorum kenesiorum et aliorum incolarum equos quos equitant et nec gladios, biccellos, arcus, pharetras, scuta, clauas wulgo[2] bozogan et alia genera armorum eorundem recipere *non*[9] valeant nec auferre, sed craynicus per destinacionem prefatorum nobilium et kenesiorum de aliis bonis conuinctorum pro birsagiis officialibus satisfacere tenebitur.

Item, nullus officialium et nec homines ipsorum fena et avena de domibus et orto[2] predictorum incolarum contra eorundem voluntatem nisi iustis et condig-

* Textele latine din *Anexă* au fost colecţionate după fotocopie de Ioan Dani căruia autorul îi aduce şi pe această cale mulţumirile sale.

[1] Astfel în text; după sens, corect; *nostro.*
[2] Astfel în text.
[3] Cuvînt şters, fiind la îndoitura pergamentului; lectură probabilă.
[4] Pergamentul rupt 2 cm; întregire după sens.
[5] Pergamentul rupt 2,5 cm; întregire după sens.
[6] Pergamentul rupt 1,3 cm; întregire după sens.
[7] Corect: *kenesiis*
[8] Textul şters circa 4,5 cm; întregire după sens.
[9] Scris deasupra rîndului.

nis preciis, vti aliis in foro vendere possunt, restantis et persolutis nullatenus auferre valeant, nec recipere modo aliquali.

Item, volumus vt officiales nostri pro tempore constituti vel ipsorum vicegerentes ad forenses acciones et ad nulla loca pro ipsorum negociis peragendis super equos quorundamque incolarum predictorum ambulare non presummeant, nec destinare, sed eorum proprios equos debeant equitare. Nichilominus tamen, cum omnibus literis nostris et ad omnia negocia nostra quocumque fienda ydem[2] nobiles et kenesi[2] seriatim et ordinatim transsire[2], ambulare ac transmit(tere)[10] debeant et teneantur.

Item, dicunt incole prenotati, quod sepius et nonnullos ex ipsis ad molendinum causa molandi equestres et pedestres venientes memorati officiales de ipso molendino ad ipsorum negocia ire compellerent, vbi propter talem moram vxores et proles ipsorum erga domos eorum fame periclitarentur, quod amplius fieri minime volumus nec admittendo modo aliquali.

Item, singulis annis de quolibet kenesiatu quodcumque plaustrum feni vnus homo per officiales et craynicus per comprouinciales eligendi reciperetur vel debitum plaustrum diceretur; id officiales recipere teneantur.

Item, circa festum beati Nicolai[11], de quolibet kenesiatu vnus porcus per quatuor probos, quorum duos officiales et alios duos comprouinciales deputauerint, eligeretur et reciperetur; talem porcum officiales predicti rec(ipiant)[6] et de eodem debeant contentari. Volumus eciam et vti semper fuit consuetudo, vt dicti comprouinciales tales porcos officialibus prouenientibus cum pecuniis nunquam soluant, sed semper porcos dare teneantur, testimonio presencium mediante.

Datum in Kykellewar, feria quarta proxima post festum Visitacionis Marie, anno Domini millesimo quadringentesimo tricesimo quarto.

Noi, Ladislau Csáky, voievod al Transilvaniei şi comite de Solnoc[12], dăm de ştire <şi> facem cunoscut prin cuprinsul <scrisorii> de faţă tuturor celor cărora li se cuvine, că, venind în faţa noastră toţi nobilii şi cnezii şi oamenii <de rînd> şi iobagii prealuminatului nostru stăpîn, milostivul împărat[13], aflători şi locuind în districtul Dobra, ne-au rugat cu datorată stăruinţă şi cu smerenie, să binevoim a-i păstra şi a face să fie păstraţi în vechile lor libertăţi şi datini încuviinţate, pe care se ştie că le-au obţinut de la vestitul şi de vrednică aducere aminte răposat domn şi părinte al nostru Nicolae Csáky, de asemenea voievod al Transilvaniei[14]. Înduplecaţi de rugăminţile lor, ba chiar luînd aminte la mărirea şi sporirea moşiilor imperiale şi ţinînd seama de slujbele de credinţă, pe care zişii nobili şi cnezi s-au învrednicit să le aducă în mai multe rînduri zisului nostru milostiv stăpîn şi, la fel, nouă, vrem şi dorim să susţinem pe veci, prin bunăvoinţa noastră osebită, aceste prerogative şi libertăţi ale acestora:

Arătăm, aşadar, mai întîi, că pomeniţii nobili, cnezi şi alţi locuitori ai acelui district trebuie să rămînă <în stăpînirea> şi să se bucure neclintit de toate şi de fiecare dintre libertăţile şi favorurile în care i-a ţinut şi cu care i-a cîrmuit amintitul răposat domn şi părinte al nostru, voievodul Nicolae Csáky, astfel ca niciunul dintre dregătorii noştri aflaţi acum în slujbă să nu cuteze deloc, nici să nu îndrăznească a-i scoate pe aceştia sau pe oricare dintre dînşii din libertăţile lor.

De asemenea, niciun om sau slujitor al dregătorilor, precum şi niciun crainic aflat cu aceştia, să nu îndrăznească defel să treacă în cursul vremii pe la casele lor pentru <a le percepe> vreo gloabă, dacă o asemenea pricină n-a fost mai întîi încheiată în chip legiuit şi dezbătută fără vreo amînare de scaunul lor de judecată, după rînduiala judecătorească, sau prin cercetarea <acesteia> de scaunele Deva şi Haţeg, ba chiar şi după terminarea legiuită a unei astfel de pricini oamenii dregătorilor, nici crainicii <mergînd> cu aceştia, să nu năvălească în casele lor, nici să nu-i poată păgubi. Ci, dacă vreun osîndit ar refuza să plătească dregătorilor gloaba sa, atunci aceşti nobili din acelaşi ţinut şi cnezii să

[10] Textul şters 0,5 cm; întregire după sens.
[11] Textul greu lizibil datorită cernelii palidate; lectură nesigură.
[12] Ladislau Csáky, voievod al Transilvaniei în anii 1426—1435 şi 1436—1437 (împreună cu Petru Cseh de Saro).
[13] Sigismund de Luxemburg.
[14] Nicolae Csáky, voievod al Transilvaniei în anii 1401—1403 (împreună cu Nicolae Marczali) şi 1415—1426

trimită şi să îndemne un crainic asupra casei unui astfel de osîndit, iar acest crainic să fie dator să-i îndestuleze pe dregători, căutînd în orice chip să pună mîna şi să-i prindă pe cei osîndiţi la pedeapsa capitală, adică pe cei prinşi cu furtişagul, tîlhăria <şi> cu alte vinovăţii sau pe incendiatori, deoarece astfel de osîndiţi se ştie că privesc de drept pe dregători, atît în privinţa persoanei cît şi a bunurilor.

De asemenea, <dacă> oricare şi fiecare dintre dregători şi oamenii acestora vor voi să respingă ori să pornească vreo treabă legată de orice pricină, care se vede că e nedreaptă pentru aceşti nobili şi cnezi, atunci acei locuitori să aibă îngăduinţa să aducă o astfel de pricină în prezenţa noastră personală, iar în acest răstimp niciunul dintre ei să nu fie defel stingherit de dregători în persoana şi bunurile sale, nici să nu fie păgubit.

De asemenea, niciunul dintre dregători şi nici dintre oamenii lor să nu poată lua şi nici duce <cu sine>, pentru orice gloabă a pomeniţilor cnezi şi a altor locuitori, caii pe care-i călăresc şi nici săbiile, suliţele, arcurile, tolbele, de săgeţi, scuturile, ghioagele — zise buzdugane în limba poporului — şi orice alt fel de arme ale acestora, ci crainicul trimis de sus-zişii nobili şi cnezi este dator să împlinească gloaba datorată dregătorilor din alte bunuri ale celor osîndiţi.

De asemenea, niciunul dintre dregători şi nici dintre oamenii lor să nu poată nicidecum duce cu sine, nici să ia într-un chip oarecare fînul şi ovăzul de la casele şi din grădinile pomeniţilor locuitori — împotriva voinţei lor —, decît după ce au stabilit şi plătit un preţ drept şi amăsurat, la care <fînul şi ovăzul> poate fi vîndut la tîrg de către alţii.

De asemenea, vrem ca dregătorii noştri aflaţi acum în slujbă sau locţiitorii lor să nu îndrăznească a încălca şi nici a folosi caii vreunuia dintre pomeniţii locuitori, pentru a se duce la tîrg sau în alt loc, spre a-şi face treburile proprii, ci vor trebui să-şi călărească proprii lor cai. Totodată însă, aceşti nobili şi cnezi trebuie şi sînt datori, pe rînd şi în mod regulat, să ducă mai departe, să transmită şi să treacă dintr-un loc într-altul toate scrisorile noastre şi orice va trebui făcut pentru toate treburile noastre.

De asemenea, pomeniţii locuitori zic că foarte adesea mai mulţi dintre ei, mergînd călare sau pe jos la moară, pentru a măcina, au fost constrînşi de amintiţii dregători să purceadă de la acea moară, pentru <a face> treburile acestora, iar din cauza unei astfel de întîrzieri soţiile şi copiii lor s-au văzut ameninţaţi de foame pe la casele lor, ceea ce nu vrem să se mai întîmple nicidecum în viitor şi nici un vom mai îngădui într-un chip oarecare.

De asemenea, un om care va fi ales de către dregători, iar crainicul de către oamenii din acelaşi ţinut, vor lua în fiecare an, din orice cnezat, de pretutindeni, cîte un car cu fîn sau vor stabili carul cuvenit; pe acesta dregătorii sînt datori să-l ia.

De asemenea, în jurul sărbătorii Sf. Nicolae[15], patru <bărbaţi> cinstiţi, dintre care doi sînt dregători şi alţi doi sînt trimişi de cei din acelaşi ţinut, vor alege şi vor lua cîte un porc, din fiecare cnezat; dregătorii pomeniţi vor trebui să ia un astfel de porc şi să se mulţumească cu acesta. Ba mai vrem, aşa după cum a fost dintotdeauna obiceiul, ca zişii oameni din acelaşi ţinut să nu plătească niciodată în bani astfel de porci, care revin dregătorilor, ci ei sînt mereu datori să dea porcii, pe temeiul <scrisorii> de faţă.

Dată în Cetatea de Baltă, în miercurea imediat următoare sărbătorii Visitatio Mariae[16], în anul Domnului o mie patru sute treizeci şi patru.

Transumpt în documentul dat de voievodul Transilvaniei, Petru Cseh, la 3 martie 1437; vezi *anexa II.*

II

1437 martie 3, Deva

Nos, Petrus Cheh de Saro, wayuoda Transsiluanus comesque de Zolnok etc., memorie commendamus tenore presencium significamus quibus expedit vniuersis, quod accedentes nostri in presenciam vniuersi nobiles et kenesii populique et io-

[15] 6 decembrie.
[16] 2 iulie; în calendarul ortodox îi corespunde sărbătoare *Veşmîntul (Acoperămîntul) Maicii Domnului.*

bagiones in districtu Jofw constituti et commorantes, exhibuerunt nobis quasdam literas magnifici Ladislai de Chaak, similiter wayuode parcium Transsiluanarum premissarum et comitis de Zolnok, fratris et consocii nostri, patenter confectas, tenores scilicet infrascriptos continentes. Supplicatum itaque extitit nobis per eosdem humiliter, vt easdem literas ratas, gratas et acceptas habendo tenoresque earundem de verbo ad verbum in literas nostras transscribi et transsummi faciendo ipsis dare dignaremur vberiorem ad cautelam. Quarum tenor talis est:

<Urmează în transsumpt documentul dat de voievodul Transilvaniei, Ladislau Csáky, la 7 iulie 1434; vezi *anexa I.*>

Nos, igitur, iustis et legittimis[1] supplicacionibus prenotatorum nobilium et kenesiorum fauorabiliter inclinati, prenotatas literas dicti Ladislai wayuode non abrasas, non cancellatas, nec in aliqua sui parte abrasas seu viciatas, sed prorsus omnis suspicionis vicio destitutas, quoad omnes earundem clausulas et articulos acceptantes et ratificantes tenoresque (earun)dem[2] de verbo ad verbum, sine diminucione et augmento aliquali, presentibus literis nostris similiter patentibus transscribi et transsummi faciendo, eisdem nobilibus et kenesis[1] duximus concedendas, communi iusticia obseruata. Datum in Dewa, in Dominica Oculi, anno Do(mini)[2] millesimo quadringentesimo tricesimo septimo.

Noi, Petru Cseh de Saro, voievod al Transilvaniei şi comite de Solnoc etc.[3], dăm de ştire <şi> facem cunoscut prin cuprinsul <scrisorii> de faţă tuturor celor cărora li se cuvine, că, venind în faţa noastră toţi nobilii şi cnezii şi oamenii <de rînd> şi iobagii care se află şi locuiesc în districtul Dobra, ne-au înfăţişat o scrisoare întocmită sub formă deschisă a măritului Ladislau Csáky, de asemenea voievod al părţilor transilvănene de mai sus şi comite de Solnoc, frate şi copărtaş al nostru, avînd anume cuprinsul mai jos scris, şi ne-au expus deci cu smerenie rugămintea ca, încuviinţînd, confinţînd şi primind această scrisoare şi punînd să-i fie transcris şi trecut în chip de transsumpt, din cuvînt în cuvînt, conţinutul în scrisoarea noastră, să binevoim a o da acestora spre mai mare chezăşie. Cuprinsul acelei <scrisori> este acesta:

<Urmează în transsumpt documentul dat de voievodul Transilvaniei, Ladislau Csáky, la 7 iulie 1434; vezi *anexa I.*>

Noi, aşadar, aplecaţi cu bunăvoinţă spre rugămintile îndreptăţite şi legiuite ale pomeniţilor nobili şi cnezi, văzînd că amintita scrisoare a voievodului Laidslau este fără răsături, fără tăieturi, nici rasă sau stricată în vreo parte a ei, ci lipsită de orice bănuială de stricăciune, primind-o şi întărind-o cu toate clauzele şi punctele ei şi punînd să-i fie transcris şi trecut cuprinsul în chip de transsumpt, din cuvînt în cuvînt, fără vreo scădere sau sporire, în scrisoarea noastră de faţă, de asemenea deschisă, am hotărît să o hărăzim acelorași nobili şi cnezi, fiind respectat dreptul obştesc. Dată la Deva, în duminica Oculi[4], în anul Domnului o mie patru sute treizeci şi şapte.

Transsumpt în documentul dat de voievodul Transilvaniei, Dezideriu de Losoncz, la 26 martie 1439; vezi *anexa III.*

III

1439 martie 26, Cluj

Nos, Desew de Lossoncz, wayuoda Transsiluanus et comes de Zolnok, memorie commendamus tenore presencium significantes quibus expedit vniuersis, quod accedentes nostri in presenciam nobiles viri Balan de Lapwgh et Radul Menscarecz[1] de Myhalfalwa ac Georgius Pop de Rakawycza, exhibuerunt nobis

[1] Astfel în text.
[2] Pergamentul rupt 1 cm; întregire după sens.
[3] Petru Cseh de Saro, voievod al Transilvaniei în anii 1436–1437. (împreună cu Ladislau Csáky) şi 1437–1438.
[4] A patra duminică înainte de Paşti.
[1] Text greu lizibil datorită cernelii palidate; lectură nesigură.
D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. V, Budapesta, 1913, p. 62 citeş e *Radul-Mersincz*.

duas literas sub sigillis magnificorum Petru Cheh de Saro ac Ladislai de Chaak, parcium Transsiluanarum wayuodarum, nostrorum scilicet predecessorum, patenter emanatas tenores infrascriptos continentes supplicatumque extitit nobis per eosdem humiliter, vt easdem ratas, gratas et acceptas habendo tenoresque earundem de verbo ad verbum in nostris literis transcribi[2] et transsummi faciendo, ac certos articulos contra eorum antiquam consuetudinem per nostros officiales calumpniose de nouo adinuentos includendo, ipsis dare dignaremur vberiorem ad cautelam ipsosque de huiusmodi calumpniosis articulis haberemus supportatos et exemptos. Quarum tenor talis est:

<Urmează în transsumpt documentul dat de voievodul Transilvaniei, Petru Cseh, la 3 martie 1437; vezi *anexa II.*>

Item, volumus postremo, vt nullus officialium aut familiarium eorundem ad molendina nobilium potencialiter accedat ibique equos et auena iobagionum suorum cum farina molata excipiant.

Item, di(cunt)[3], aliquem ipsi nostri officiales sine culpa captiuauerint contra se ipsos et ad captiuacionem recluserint sibique aliquod crimen in iudicio seu sede iudiciaria imponere non poterunt, ab eisdem illos quadraginta denarios, quos pro redempcione captiuacionis consueti sunt recipere, nequaquam[3] recipere valeant.

Item, homines fures, latrones aut alios adulatores seu traditores districtus eorum, si qui apud officiales nostros forent, nullus officialium seruare teneatur.

Insuper, in omnibus eorum antiquis libertatibus iuxta contenta literarum predictorum wayoudarum, predecessorum scilicet nostrorum, conseruari volumus et tenere debeantur.

Nos, itaque iustis ipsorum supplicacionibus benigniter inclinati, prescriptas literas annotatorum wayuodarum ratas, gratas, non abrasas, nec cancellatas, quoad omnes earundem clausulas et articulos acceptantes et ratificantes tenoresque earundem de verbo ad verbum transsummi et cum certis articulos per nos impositis transscribi facimus vberiorem ad cautelam presentesque sub nostro sigillo autentico[2] duximus concedendas. Datum in Coloswar, feria quinta proxima ante Dominicam Ramispalmarum, anno Domini millesimo quadringentesimo tricesimo nono.

Noi, Dezideriu de Losoncz, voievod al Transilvaniei şi comite de Solnoc[4], dăm de ştire făcînd cunoscut prin cuprinsul <scrisorii> de faţă tuturor celor cărora li se cuvine, că, venind în faţa noastră nobilii bărbaţi Bălan de Lăpugiu şi Radul Menscarez de Mihăeşti[5] şi Gheorghe Pop de Rakawycza[6], ne-au înfăţişat două scrisori deschise date sub peceţile măriţilor Petru Cseh de Saro şi Ladislau Csáky, voievozi ai părţilor transilvănene, adică predecesorii noştri, avînd cuprinsul mai jos scris şi ne-au expus cu smerenie rugămintea ca, încuviinţînd, consfinţind şi primind aceste <scrisori> şi punînd să le fie transcris şi trecut în chip de transsumpt, din cuvînt în cuvînt, conţinutul în scrisoarea noastră şi interzicînd anumite puncte contrare vechiului lor obicei, născocite mai nou, pe nedrept, de dregătorii noştri, să binevoim a le da <această scrisoare> spre mai mare chezăşie şi să-i socotim scutiţi şi liberi de astfel de prevederi nedrepte. Cuprinsul acelor <scrisori> este acesta:

<Urmează în transsumpt documentul dat de voievodul Transilvaniei Petru Cseh de Saro la 3 martie 1437; vezi *anexa II.*>

De asemenea, voim în cele din urmă, ca niciunul dintre dregători sau dintre slujitorii acestora să nu se mai ducă silnic asupra morilor nobililor şi să ia de acolo caii şi ovăzul împreună cu făina măcinată de la iobagii acelora.

De asemenea, zic <aceşti dobreni>, dacă aceeaşi dregători ai noştri vor lua în prinsoare fără vină şi fără voia lor pe vreunul dintre ei şi îl vor ţine închis

---

[1] Astfel în text.

[2] Textul şters circa 0,5 cm; întregire după sens.

[4] Dezideriu de Losoncz, voievod al Transilvaniei în anii 1438—1440.

[5] La identificarea toponimului am optat pentru localitatea Mihăeşti din părţile Dobrei şi Iliei, cu toate că cea mai veche atestare documentară cunoscută pînă în prezent o redă sub forma de *Mychelysth* (1492), în vreme ce localitatea Mihăileni din apropiere de Brad este menţionată în documentele din secolele XV—XVI şi sub formade *Myhalfalva* (*Mihalyest* la 1439; *Mihalfalva* la 1441; *Myhalestfalwa* la 1464; *Mihalwal* la 1525, cf. C. Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, vol. I, Bucureşti, <1967>, p. 398). Contextul în care apare *Myhalfalwa* în cuprinsul acestui document, ne-a determinat să-l localizăm la Mihăeştiul din părţile Dobrei şi Iliei.

[6] Localitate azi dispărută, aflată în părţile Dobrei şi Iliei, cf. C. Suciu, *op. cit.*, vol. II, Bucureşti, <1968>i p. 392 şi D. Csánki, *op. cit.*, vol. V, p. 130.

şi nu-i vor putea aduce vreo acuzaţie la judecată sau la scaunul de judecată, ei să nu poată lua de la aceşti <dregători>, nicidecum acei patruzeci de denari, care sînt luaţi în mod obişnuit pentru răscumpărarea luării în prinsoare.

De asemenea, dacă vor ajunge în mîna dregătorilor noştri hoţi, tîlhari, ori alţi amăgitori sau trădători din districtul lor, niciunul dintre dregători nu are dreptul să-i păstreze.

În afară de acesta, vrem să-i păstrăm şi trebuie să fie ţinuţi în toate libertăţile lor vechi, potrivit cu cuprinsul scrisorilor date de amintiţii voievozi, adică de predecesorii noştri.

Noi, aşadar, aplecaţi cu bunăvoinţă spre rugăminţile lor îndreptăţite, <văzînd> că pomenitele scrisori ale amintiţilor voievozi sînt consfinţite <şi> încuviinţate, fără răsături şi fără tăieturi, primind la rîndu-ne şi consfinţind toate clauzele şi punctele lor, am pus să le fie trecut conţinutul în chip de transsumpt, din cuvînt în cuvînt, şi să fie transcrise împreună cu anumite puncte impuse de noi <şi> am hotărît să le hărăzim spre mai mare chezăşie <scrisoarea> de faţă <dată >sub pecetea noastră autentică. Dată la Cluj, în joia cea mai apropiată înainte de duminica Floriilor, în anul Domnului o mie patru sute treizeci şi nouă.

Transsumpt în documentul dat de regele Ungariei, Matia Corvin, la 11 iunie 1478; vezi *anexa IV.*

IV

1478 iunie 11, Buda

Commissio propria domini regis[1]

Nos, Mathias, dei gracia rex Hungarie, Bohemie etc., memorie commendamus tenore presencium significantes quibus expedit vniuersis, quod fideles nostri nobiles Stephanus Allazo, Petrus Zakamasy, Georgius Play et Ladislaus Kaba nostre maiestati personaliter venientes in conspectum, in ipsorum ac aliorum vniuersorum nobilium, populorum et iobagionum in districtu Jofyw commorancium personis, exhibuerunt et presentauerunt nobis quasdam literas magnifici condam Desew de Lossoncz, alias Wayuode parcium Transsiluanarum et comitis de Zolnok, in pergameno[2] patenter confectas sigilloque eiusdem consignatas, tenores quarundam literarum magnificorum condam Petri Cheh de Saro et Ladislai de Chaak, olim similiter wayuodarum dictarum parcium Transsiluanarum, super libertatibus eorundem nobilium emanatarum transsumptive in se continentes tenoris infrascripti, supplicantes prefati Stephanus, Petrus, Georgius et Ladislaus maiestati nostre in personis quibussupra humiliter, vt easdem literas ratas, gratas et acceptas habendo literisque nostris priuilegialibus verbotenus inseri et transsummi faciendo, pro eisdem nobilibus innouando perpetue valituras, confirmare dignaremur. Quarumquidem literarum tenor talis est:

<Urmează în transsumpt documentul dat de voievodul Transilvaniei, Dezideriu de Losoncz, la 26 martie 1439; vezi *anexa III.*>

Nos, igitur, humilimis annotatis supplicacionibus (nobilium)[3] Stephani Allazo, Petri Zakamasy, Georgii Play et Ladislai Kaba maiestati nostre, modo quo supra porrectis, ex(auditis et consideratis)[4], prescriptas literas dicti condam Desew de Lossoncz non abrasas, non cancellatas neque in aliqua sui parte suspectas (sed omni)[5] prorsus (vicio carentes, presentibus)[6] literis nostris priuilegialibus de verbo ad verbum, sine diminucione et augmento aliquali (inseri faciendo quoad)[4] earundem (continencias)[3] clausulas et articulos, eatenus quatenus (easdem)[7] rite et legitime[2]

[1] Scris de altă mînă.
[2] Astfel în text.
[3] Textul şters circa 2 cm; întregire după sens.
[4] Textul şters şi pergmaentul parţial rupt circa 6,5 cm; întregire după sens.
[5] Tex ul şters circa 2,5 cm; întregire după sens.
[6] Textul ş ers şi pergamentul parţial rupt circa 7,5 cm; întregire după sens.
[7] Textul şters circa 1 cm; întregire după sens.

existunt emanate, viribus (eorum veritatis)[8] suffragantes, acceptamus, approbamus et ratificamus (graciose)[9] et omnia in eis contenta proeisdem (nobilibus)[3] ac populis et iobagionibus in prefato districtu commorantibus annouantes perhenniter valituras confirmamus presentis scripti nostri patrocinio mediante. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes literas nostras sigilli nostri appensione consignatas eisdem duximus concedendas. Datum Bude, feria tercia proxima post festum beatorum Viti et Modesti martirum, anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo octauo, regnorum nostrorum Hungarie etc. anno vicesimo, Bohemie vero decimo.

Porunca însăşi a regelui

Noi, Matia, din mila lui Dumnezeu rege al Ungariei, Boemiei etc., dăm de ştire făcînd cunoscut prin cuprinsul «scrisorii» de faţă tuturor celor cărora li se cuvine, că, venind în faţa Maiestăţii Noastre credincioşii noştri nobili Ştefan Allazo, Petru de Săcămaş, Gheorghe Plai şi Ladislau Caba, ne-au înfăţişat şi arătat, în numele lor şi al tuturor celorlalţi nobili, oameni şi iobagi care locuiesc în districtul Dobra, o scrisoare deschisă a mărit răsposatului Dezideriu de Losoncz, altfel voievod al părţilor transilvănene şi comite de Solnoc, scrisă pe pergament şi însemnată cu pecetea aceluiaşi, conţinînd sub chip de transsumpt cuprinsul mai jos scris al scrisorilor privind libertăţile aceloraşi nobili date de răposaţii Petru Cseh de Saro şi Ladislau Csáky, odinioară de asemenea voievozi ai ziselor părţi transilvănene, rugînd sus-zişii Ştefan, Petru, Gheorghe şi Ladislau cu smerenie pe Maiestatea Noastră în numele celor de mai sus ca, încuviinţînd, confinţînd şi primind acele scrisori şi punînd să fie trecute şi cuprinse în chip de transsumpt, cuvînt cu cuvînt, în scrisoarea noastră privilegială, înnoindu-le pe seama aceloraşi nobili, să binevoim a le întări spre a avea putere de veci. Cuprinsul acelor scrisori este acesta:

«Urmează în transsumpt documentul dat de voievodul Transilvaniei, Dezideriu de Losoncz, la 26 martie 1439; vezi *anexa III.*»

Noi, aşadar, după ce am ascultat şi luat aminte la smeritele rugăminţi ale sus-însemnaţilor nobili Ştefan Allazo, Petru de Săcămaş, Gheorghe Plai şi Ladislau Caba, făcute Maiestăţii Noastre în chipul de mai sus, văzînd că amintita scrisoare a zisului răposat Dezideriu de Losoncz este fără răsături, fără tăieturi, nici nu dă de bănuit în vreo parte a ei, ci e lipsită de orice stricăciune, făcînd să fie trecută în scrisoarea noastră privilegială de faţă, din cuvînt în cuvînt, fără vreo scădere sau sporire, sprijinind tăria adevărului cuprins în ea în ceea ce priveşte toate clauzele şi punctele ei, atîta vreme cît aceasta este dată după rînduială şi în chip legiuit, o primim, o încuviinţăm şi o întărim binevoitor şi, înnoind toate cele cuprinse în ea pe seama aceloraşi nobili şi oameni şi iobagi care locuiesc în amintitul district, o confirmăm spre a avea putere veşnică prin mijlocirea scrisorii noastre de faţă. Spre amintirea şi tăria veşnică a acestui lucru am hotărît să le hărăzim aceloraşi «dobreni» scrisoarea noastră de faţă întărită cu pecetea noastră atîrnată. Dată la Buda, în marţea imediat următoare sărbătorii sfinţilor mucenici Vitus şi Modestus, în anul Domnului o mie patru sute şaptezeci şi opt, în anul al douăzecilea al stăpînirii noastre în Ungaria etc., iar în Boemia al zecelea

Arhivele Statului Bucureşti, *Colecţia Peceţi*, II/388; original pe pergament, cu un fragment al peceţii în ceară roşie (în capsulă de protecţie din ceară galbenă), atîrnat de document cu şnur de mătase vişiniu, verde şi albastru.
pe verso: Joföi Privilegium (sec. XVII) / Privilegiul Dobrei

Rez.: C. Csánki, *op. cit.*, vol. V, p. 61—62.

[8] Textul şters şi pergamentul rupt circa 4 cm; întregire după sens.
[9] Textul şters şi pergamentul parţial rupt circa 3,5 cm; întregire după sens.

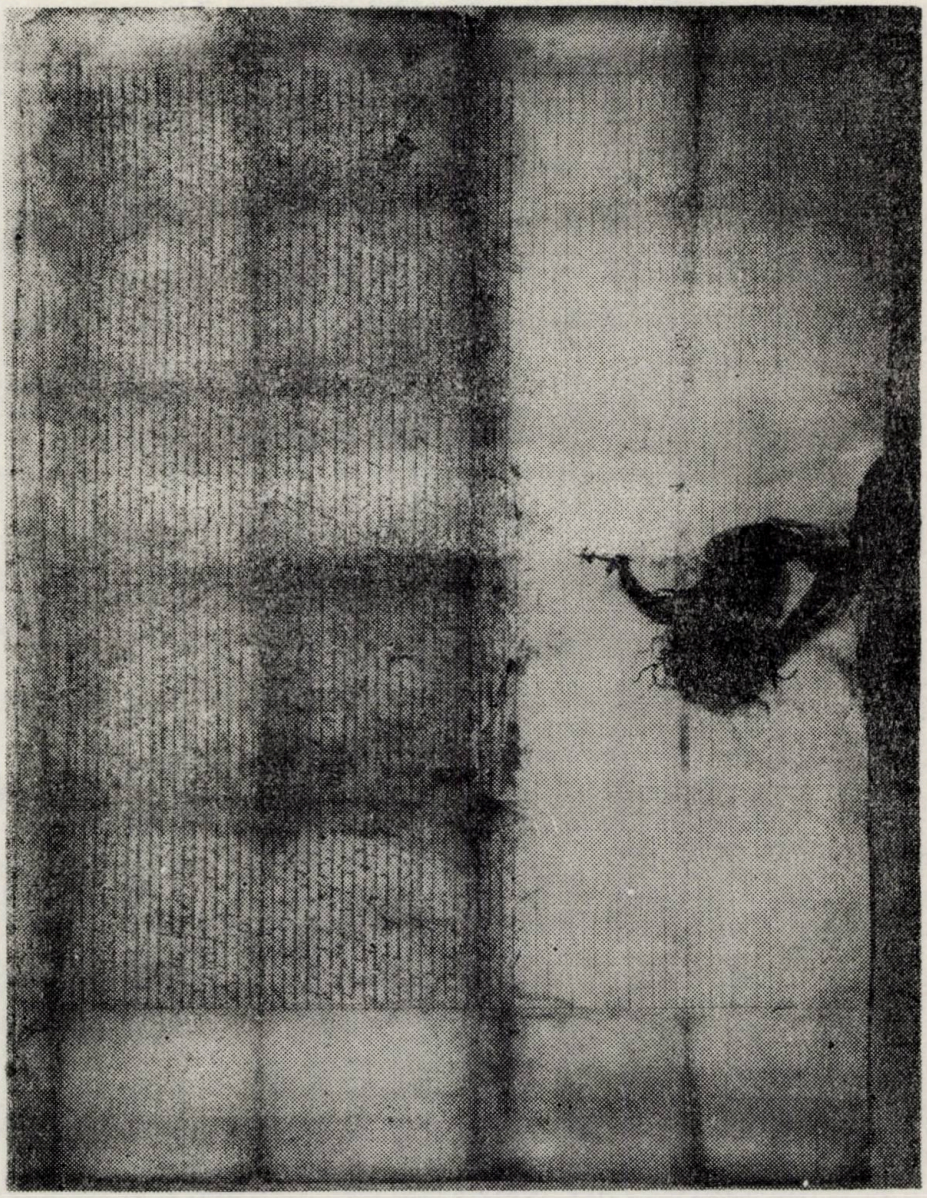

Planșa I. Privilegiul districtului Dobra întărit de Matia Corvin, regele Ungariei, la 11 iunie 1478.

Tafel V. Ludwig Christoph Dohna †1618 in Prag. Gemälde gegen Ende des 17. Jahrhunderts

MĂNĂSTIREA CERNA*

Istoria acestui monument transilvan este surprinzătoare sub multiple aspecte. În scurta lui existență a jucat un rol de prim ordin, comparabil cu al altor lăcașuri intrate de mult în istoriografie, dar, informația care îl privea, deși în bună parte publicată, nu a fost niciodată subsumată. Restituirea monografică prezentă urmează calea metodologică pe care am trasat-o în urmă cu cîtva timp[1]. Ca atare, cercetarea arheologică a fost îndeaproape dublată de căutările documentare.

Întîi de toate se cuvin elucidate aspectele legate de numele mănăstirii. Satul Negoiu a prins contur abia în secolul al XVIII-lea și al XIX-lea, dezvoltat fiind din sălașe de văratec ale locuitorilor din Răchitova[2]. El s-a desprins cel din urmă din teritoriul odinioară cuprinzător al unei mari posesiuni de pe cursul superior al Cernei. Ca efect al situației arătate, numele sub care mănăstirea a fost citată, de la Ștefan Moldovan, pînă la noi[3], este unul artificial (Mănăstirea Negoiu). În schimb, acela de Cerna este, cum vom vedea pe larg mai jos, foarte explicit în cazul tuturor documentelor din epocă. Dar, despre o „mănăstire Cerna" am mai văzut scriindu-se. Apropierea de „biserica Arhanghelului Mihail din *Chorna*" se dovedește a fi cu totul hazardată[4], căci în realitate avem de-a face, nici mai mult, nici mai puțin, decît cu o grosolană confuzie cu prepozitura și conventul unei mănăstiri catolice din comitatul Sopron[5]. Greșeala se datorează asemănării dintre toponimicul slav din Ungaria și altele aproape identice, din Banat. În acest ultim teritoriu existaseră, pînă nu de mult, două localități cu numele Cerna, în fostele protopopiate ale Timișului și Jebelului. Ambele localități bănățene juca-

* Negoiu, com. Lunca Cernii de Jos, jud. Hunedoara.

[1] Vezi cercetările noastre de la Mălăiești și Sălașu de Sus (*AIIA. C-N*, 25, 1982, p. p. 53—92) și Hațeg—Subcetate (*Sargetia*, 16—17, 1982—1983, p. 333—359).

[2] O biserică de lemn se ridică la Negoiu abia în anul 1810. În 1847 se sfințea cu hramul „Înălțarea Domnului". Astăzi are hramul schimbat, „Sfîntul Ilie", dovadă a unei refaceri radicale. Vezi ms. vizitațiunii canonice săvîrșite de către Ștefan Moldovan la 6/18 nov. 1855, ms. aflat astăzi în posesia lui G. Naghi din Timișoara (p. 36).

[3] Vezi mai jos, notele 6—9.

[4] I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*. Vol. I. Timișoara, 1980, p. 99, care pleacă de fapt de la preluarea neverificată a unor informații transmise de Pesty Fr., *A szörényi bánság és Szöreny vármegye története*. Vol. III. Pesta, 1878, p. 77—89 și Hurmuzaki—Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*. Vol. II/2. București, 1891, p. 164—166. Remarcăm și absența acestei informații eronate din lucrarea I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*. Vol. I. Timișoara, 1977, care s-a servit de documentația pusă la dispoziție de prima lucrare citată.

[5] Fundată în jurul anului 1180 și în funcție încă în secolul al XIX-lea. Vezi Damian Fuxhoffer, *Monasteriologiae regni Hungariae*. Vol. II. Pesta, 1860, p. 10—12.

seră un oarecare rol în viața ortodoxă a secolelor XVII și XVIII. Spre deosebire de toate, Cerna hunedoreană are individualitatea ei istorică inconfundabilă.

Intrarea în istoriografie a mănăstirii Cerna de la Negoiu s-a produs la mijlocul secolului al XIX-lea. Pe atunci, Ștefan Moldovan, revoluționarul de la 1848 și omul de cultură, era vicar al Hațegului. Una dintre preocupările sale din acele vremuri a fost înregistrarea monumentelor istorice din teritoriul bisericesc administrat. Acum, după verificarea lor în teren, putem afirma cu deplină convingere că el nu a văzut personal locurile de la Negoiu. O dovedesc atît neconcordanțele, cît și absența unor detalii la care, de obicei, era sensibil. Informatorul său trebuie să fi fost totuși originar din partea locului. Ceea ce a publicat în „Foaia" lui Bariț[6], a servit, dacă nu direct, cel puțin pe baza unor rezumate depuse la Lugoj, lui Iacob Radu[7]. Așa se face că în fapt, numai cele relatate de acesta din urmă, fără unele amănunte semnificative, au pătruns în istoriografia bisericească, devenind locuri comune[8].

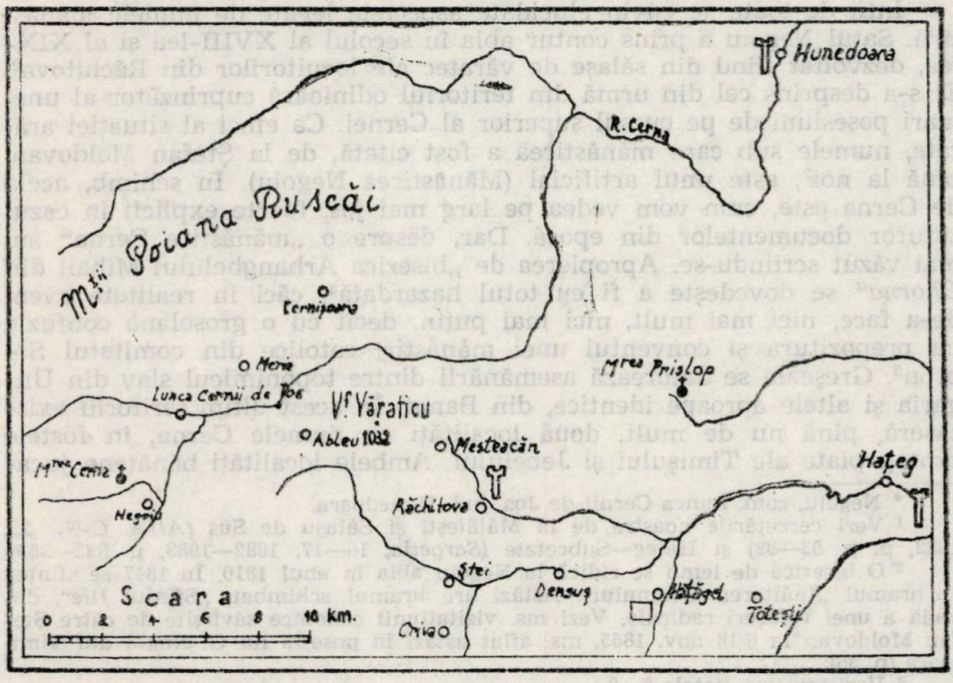

Fig. 1. Amplasarea mănăstirii Cerna și a domeniului Mușinești lor.

[6] Ștefan Moldovan, *Annotațiuni despre Tieara Hatiegului.* În: *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, 16, 1853, p. 302.

[7] Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului.* Lugoj, 1913, p. 295—296. Ea a fost precedată, în ordine cronologică, de *Diecesa Lugosului. Șematism istoric.* Lugoj, 1903, p. 450. Din datele transmise lipsesc în primul rînd descrierile tehnice.

[8] Ștefan Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 128—129.

Mănăstirea s-a zidit la limita de est a județului Hunedoara, unde vechiul district al Hațegului își avea ultimele sate. Astăzi, singurul acces carosabil vine dinspre Hunedoara, înlocuind traseul medieval care străbătea pitoreasca zonă submontană înspre Răchitova (fig. 1). Numele i-a venit de la rîul Cerna, cu toate că amplasarea propriu-zisă se află la aproximativ 6 km. Traseul este marcat de firul apei Negoiului, afluent al Cernei, pînă la întîlnirea cu Valea Mănăstirii. Acolo ne găsim deja în satul Negoiu. Apoi devine dificil prin traversarea unor adevărate chei, ajungînd, în final, „într'un loc romantic de o asemănare cu acela al Mănăstirii Prislopu"[9]. O mică depresiune este flancată nord-sud de dealuri cu pante dezvoltate, care închid orizonturile. La capătul de vest se scurg două pîraie de munte, cu întîlnire puțin timp după ce au străbătut un segment din platoul aluvionar și au înconjurat construcțiile mănăstirești[10] (fig. 2).

Cercetarea arheologică s-a orientat de la început pe baza informațiilor lui Ștefan Moldovan și a stării actuale a solului. Ambele puncte de reper inițiale s-au dovedit în cea mai mare parte înșelătoare. În cele două campanii (16—28 iul. 1884, 15—22 iul. 1985)[11] au fost trasate 24 de secțiuni (S I—XXII și C IVa și C IVb) (vezi fig. 3).

Platoul dintre cele două ape a suferit numeroase transformări care i-au alterat aspectul. Solul pe care a început locuirea din Valea Mănăstirii este pietros și nisipos. Apa freatică a apărut la —2 m de nivelul actual. Ea era mai coborîtă în epoca de construcție, căci fundațiile bisericii o ating și îi depășesc nivelul. Între solul virgin și cel arheologic depunerea naturală a fost modestă. În afara sedimentației medievale, din timpul funcționării mănăstirii, nu există alta mai veche. În fapt și această a fost extrem de restrînsă, niciodată mai groasă de 0,20 m, și, mai ales, inegală. Am înregistrat factori distructivi multipli. Cel natural subsumează apele revărsate de puhoaie. La o diferență de un an, șantierul a constatat o spălare și o depunere aluvionară superficială cauzată de torente. Drenările ori îndiguirea au fost extrem de necesare. Exploatarea pietrei de construcție a cauzat pieirea totală a altarului bisericii mănăstirii. Un sălaș păstoresc a fost adosat în coasta de sud-vest a bisericii, mușcînd din temelii și adîncindu-se superficial în sol. Accidentul

[9] Șt. Moldovan, *op. cit.*, p. 302.

[10] Terenul la care facem referire aparține săteanului Simion Ilioni. Datorită religiei sale, care aparține cultelor neoprotestante, nu ne-a înlesnit nici o clipă eforturile. Organizarea de șantier datorează mult secretarului consiliului comunal, Emilian Ștefoni și preotului paroh Nicolae Pașca.

[11] Finanțarea a fost susținută de către Muzeul județean Deva (1984 și, parțial, 1985) și Universitatea din Cluj-Napoca (1985). Echipa de cercetare a fost compusă din profesorul de istorie Ioan Drăgan și un grup de 13—15 elevi de la Liceul industrial nr. 2 din Cluj-Napoca. În anul 1984 s-au aflat pe șantier și cîțiva elevi ai Liceului „Emil Racoviță" din Cluj-Napoca iar în 1985, studentul Anton Costea de la Facultatea de istorie din același oraș.

Șantierul din comuna Lunca Cernii de Jos a executat și 15 sondaje de identificare a gospodăriilor și bisericii de la *Ableu* (menționat din anul 1416). Situate în vecinătatea sud-estică a comunei noastre, cele două obiective au dispărut probabil în cursul secolului al XVIII-lea și nu au fost regăsite. Terasările pentru locuire și agricultură, toponimicul și astăzi în uz, afirmațiile lui Ștefan Moldovan *(loc. cit.)*, demonstrează totuși prezența lor.

a

b c

Fig. 2. a: Vedere generală a Văii Mănăstirii; b: Cercetări arheologice din anul 1984; c: Cercetările arheologice din anul 1985.

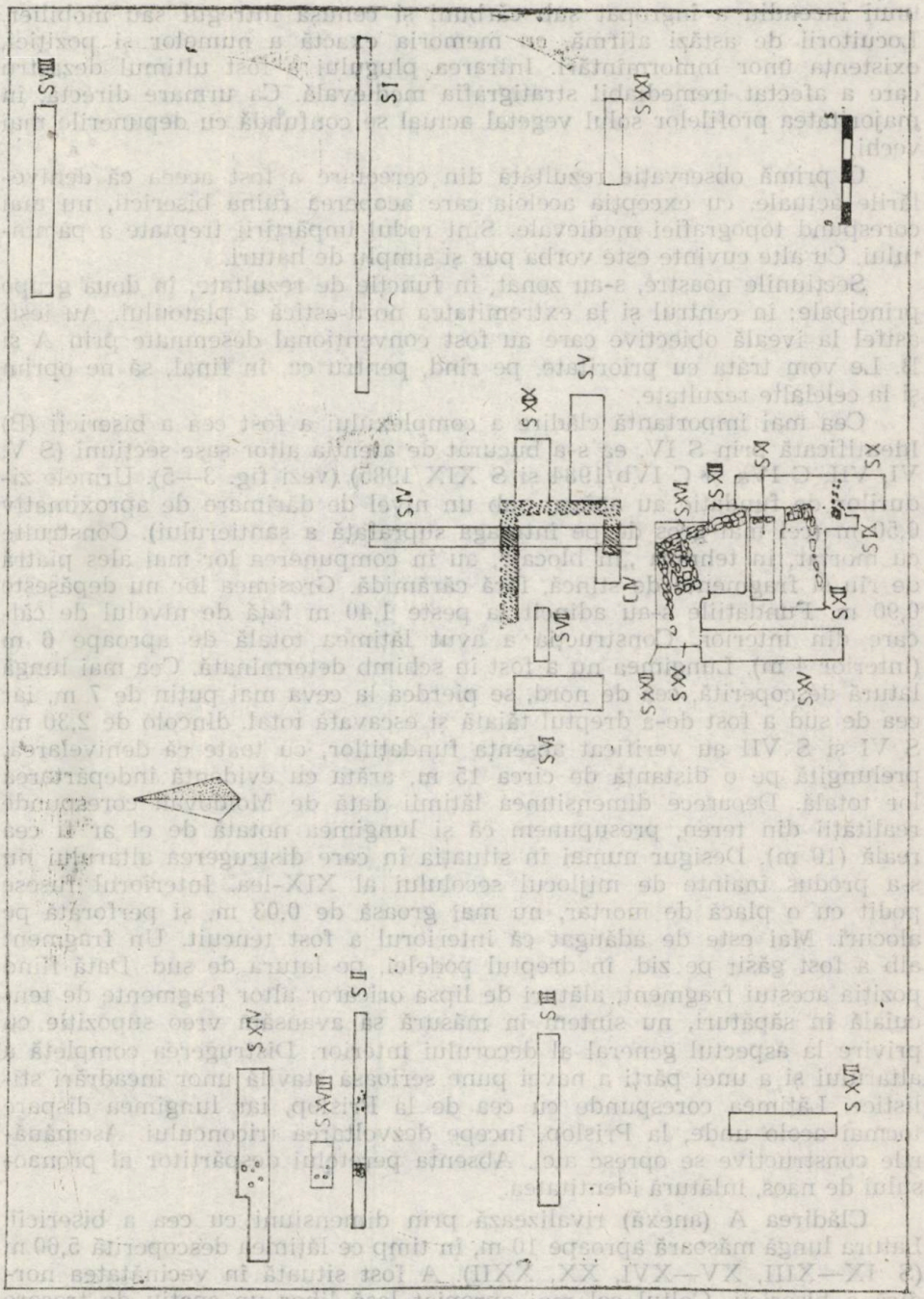

Fig. 3. Planul secțiunilor arheologice.

unui incendiu a îngropat sub cărbuni și cenușă întregul său mobilier. Locuitorii de astăzi afirmă, cu memoria exactă a numelor și poziției, existența unor înmormîntări. Intrarea plugului a fost ultimul dezastru care a afectat iremediabil stratigrafia medievală. Ca urmare directă, în majoritatea profilelor solul vegetal actual se confundă cu depunerile mai vechi.

O primă observație rezultată din cercetare a fost aceea că denivelările actuale, cu excepția aceleia care acoperea ruina bisericii, nu mai corespund topografiei medievale. Sînt rodul împărțirii treptate a pămîntului. Cu alte cuvinte este vorba pur și simplu de haturi.

Secțiunile noastre, s-au zonat, în funcție de rezultate, în două grupe principale: în centrul și la extremitatea nord-estică a platoului. Au ieșit astfel la iveală obiective care au fost convențional desemnate prin A și B. Le vom trata cu prioritate, pe rînd, pentru ca, în final, să ne oprim și la celelalte rezultate.

Cea mai importantă clădire a complexului a fost cea a bisericii (B) Identificată prin S IV, ea s-a bucurat de atenția altor șase secțiuni (S V, VI, VII, C IVa și C IVb/1984 și S XIX/1985) (vezi fig. 3—5). Urmele zidurilor de fundație au apărut sub un nivel de dărîmare de aproximativ 0,50 m (cel mai gros de pe întreaga suprafață a șantierului). Construite cu mortar, în tehnica „în blocaj", au în compunerea lor mai ales piatră de rîu și fragmente de stîncă, fără cărămidă. Grosimea lor nu depășește 0,90 m. Fundațiile s-au adîncit la peste 1,40 m față de nivelul de călcare din interior. Construcția a avut lățimea totală de aproape 6 m (interior 4 m). Lungimea nu a fost în schimb determinată. Cea mai lungă latură descoperită, cea de nord, se pierdea la ceva mai puțin de 7 m, iar cea de sud a fost de-a dreptul tăiată și escavată total, dincolo de 2,30 m. S VI și S VII au verificat absența fundațiilor, cu toate că denivelarea, prelungită pe o distanță de circa 15 m, arăta cu evidență îndepărtarea lor totală. Deoarece dimensiunea lățimii dată de Moldovan corespunde realității din teren, presupunem că și lungimea notată de el ar fi cea reală (10 m). Desigur numai în situația în care distrugerea altarului nu s-a produs înainte de mijlocul secolului al XIX-lea. Interiorul fusese podit cu o placă de mortar, nu mai groasă de 0,03 m, și perforată pe alocuri. Mai este de adăugat că interiorul a fost tencuit. Un fragment alb a fost găsit pe zid, în dreptul podelei, pe latura de sud. Dată fiind poziția acestui fragment, alături de lipsa oricăror altor fragmente de tencuială în săpături, nu sîntem în măsură să avansăm vreo supoziție cu privire la aspectul general al decorului interior. Distrugerea completă a altarului și a unei părți a navei pune serioasă stavilă unor încadrări stilistice. Lățimea corespunde cu cea de la Prislop, iar lungimea dispare tocmai acolo unde, la Prislop, începe dezvoltarea triconcului. Asemănările constructive se opresc aici. Absența peretelui despărțitor al pronaosului de naos, înlătură identitatea.

Clădirea A (anexă) rivalizează prin dimensiuni cu cea a bisericii. Latura lungă măsoară aproape 10 m, în timp ce lățimea descoperită 5,60 m (S IX—XIII, XV—XVI, XX, XXII). A fost situată în vecinătatea nordică a bisericii. Colțul cel mai apropiat lasă liber un spațiu de trecere mai îngust de 1 m. Întreaga construcție este orientată oblic (168° vest)

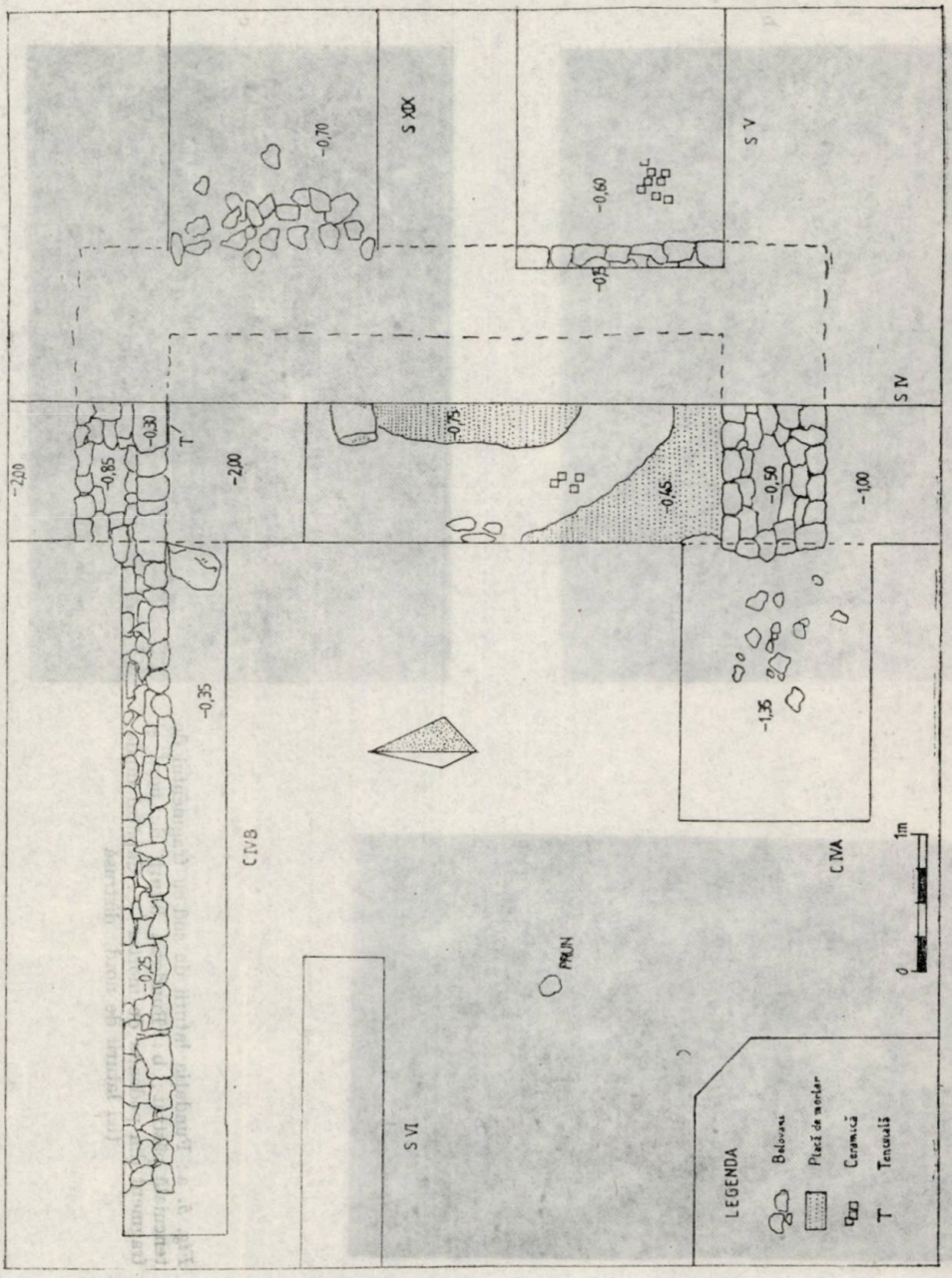

Fig. 4. Planul fundațiilor descoperite ale bisericii mănăstirii.

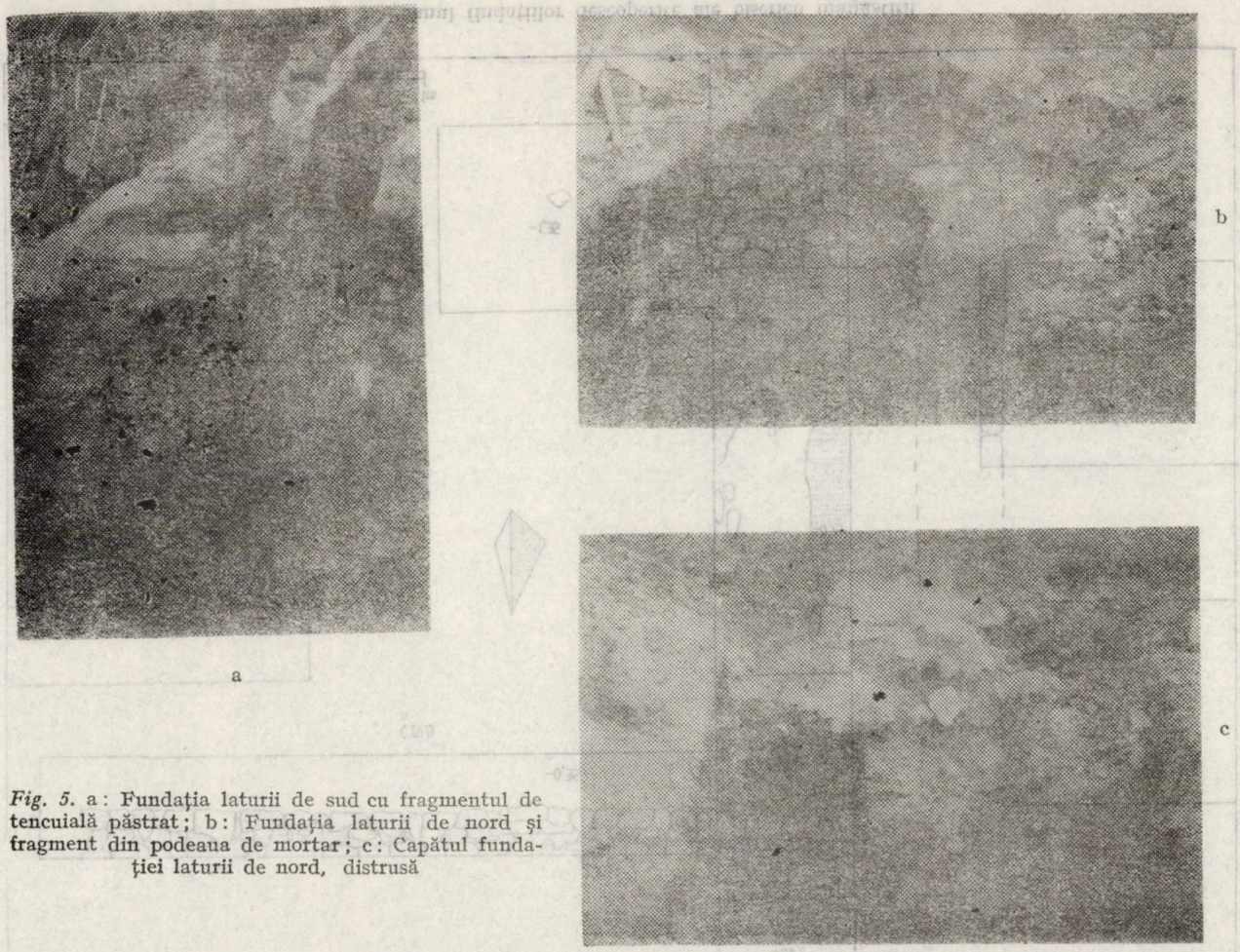

Fig. 5. a: Fundația laturii de sud cu fragmentul de tencuială păstrat; b: Fundația laturii de nord și fragment din podeaua de mortar; c: Capătul fundației laturii de nord, distrusă

(fig. 3, 6). Cercetarea arheologică nu a reușit să stabilească raporturile cronologice dintre cele două clădiri alăturate. Distanța mică și poziția ciudată ne fac să credem că între ele a existat o oarecare depărtare cronologică. Construirea simultană nu ar fi produs un astfel de rezultat nesistematic, fără armonie și, mai ales, cu recurgerea la o altă tehnică de construcție. Căci, spre deosebire de clădirea B, temeliile de piatră au fost regăsite la —0,10, —0,15 m, consecvent clădite din două piese așezate alături, într-o grosime de 0,45 m. Există în elevație pînă la patru rînduri de pietre suprapuse, fără mortar (fig. 6/c). Pereții au fost de lemn. Datorită dimensiunii mici a cuielor, provenite în majoritate de la acoperișul de șindrilă, ca și a unor fragmente de lut ars (chirpic), care nu pot să rezulte numai din sobă, conchidem că ar fi vorba despre pereți relativ subțiri. Interiorul a fost podit cu un strat superficial de lut.

Indicii disparate dovedesc că platoul a fost înzestrat și cu alte construcții. Cea mai sigură pare să fie cea din marginea de est a platoului, la o depărtare de peste 20 m de biserică (S II, XVIII). A fost o clădire pe fundații de piatră, nelegată cu mortar, lutuită și cu certe elevații de lemn. Din cauza distrugerilor, doar lățimea a fost aproximată la 5 m. Pe latura de vest a platoului, unde o mare denivelare sugerase prezența „caselor părinților", cercetarea arheologică (S I, VIII, XXI) a infirmat orice construcție cu caracter mai solid.

Dimensiunile date de Moldovan pentru întregul ansamblu (N—S, 20 stînjeni; E—V, 12 stînjeni) nu corespund realității. Suprafața ocupabilă se înscrie într-un dreptunghi cu L = 70 m și l = 60 m. Delimitarea făcută cu o împrejmuire de piatră și pămînt a fost ceva mai restrînsă.

Clopotnița pe care tot Moldovan o semnala pe terasele din sectorul sudic al mănăstirii nu a fost identificată prin perieghezele noastre. Terenul arător ori fînețele persistă în zona desemnată ca aparținătoare mănăstirii. Urmele de moară, localizate de același istoric, nu se mai observă nici ele. Dat fiind caracterul și dimensiunile construcțiilor de acest fel, este de presupus că respectivele vestigii să nu fi aparținut, în mod obligatoriu, unei mori contemporane. Suplimentar față de informația lui Moldovan adăugăm prezența a două toponimice, care, chiar dacă nu sînt relevante pentru încărcătura lor informațională, dau totuși amploare coloristică spațiului microgeografic din Valea Mănăstirii. Primul, la circa 200 m est, pe direcția văii, corespunde unui mic platou protejat de curenți și cu urme de livadă, denumit „Stupina sfîntului". Următorul este chiar în defileul rîului, unde apa în vîrtej a săpat o adîncitură circulară ce a devenit „Izvorul sfîntului". În fața locului denumit „Stupina sfîntului", pe cealaltă parte a apei, se încheie drumul pe care tot Ștefan Moldovan îl considera „Drumul sfîntului", originat la Prislop. Tot pe acele locuri, sătenii susțin că a fost descoperită toaca mănăstirii care a fost transportată la biserica din Răchitova[12]. Săteanul Vichente Andrașoni, pe al cărui pămînt se găsesc majoritatea toponimicelor arătate, păstrează încă un piron descoperit împreună cu toaca.

[12] „Aflată de către un prunc la 1894". Iacob Radu, *op. cit.*, p. 295.

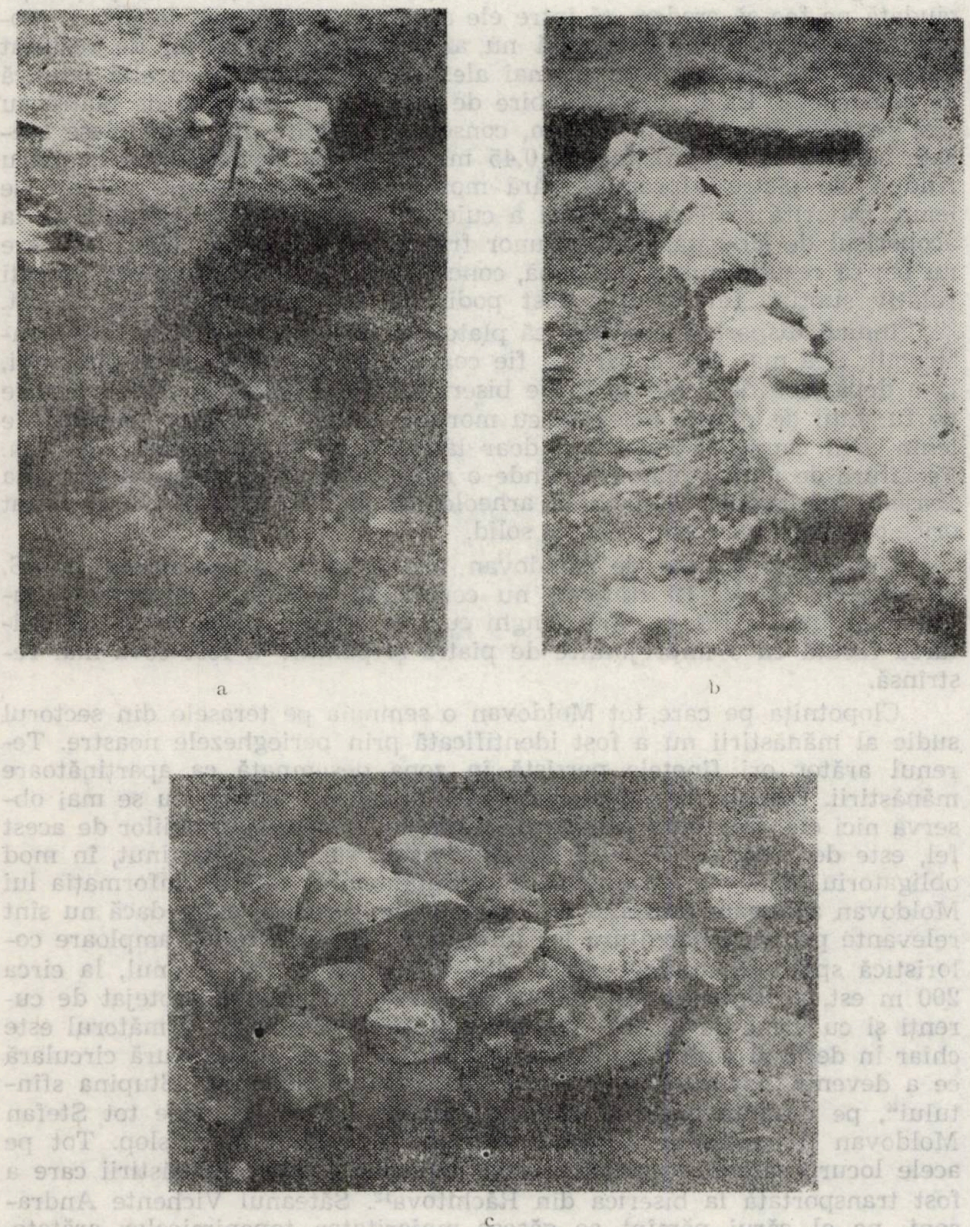

Fig. 6. Clădirea anexă a: latura de vest; b: latura de est; c: colțul de sud-vest.

Colțul de sud-vest al clădirii A a fost în întregime ocupat de o sobă de cahle (2,50 × 1,60 m). Pe un pat de lut, de 0,15—0,20 m, s-au așezat pietre și cărămizi romane (fig. 7/a). A urmat gura de foc. În compunerea sobei au intrat, în principal, cahle oală. Numărul lor trece de 40 de bucăți. Sînt bine arse și nesmălțuite. Înălțimea variază între 0,10 și 0,135 m. Deschiderea gurii are o latură invariabilă de 0,225 m, iar cealaltă între 0,185 și 0,20 m. Diametrul fundurilor este între 0,095—0,115 m. Cele mai frecvente sînt cele cu 0,105 m. Una singură a fost descoperită întreagă. Pe marginea exterioară am sesizat prezența a două X-uri succesive, incizate înainte de ardere (fig. 8). Însemnele s-au dovedit a nu avea legătură cu modul de asamblare al sobei, ci au fost făcute de meșterul olar probabil pentru a marca o anume cantitate de produse. O altă categorie de cahle descoperite au forme semicilindrice. Proporțional, comparate cu cahlele oală, numărul lor a sensibil mai mic. Lățimile oscilează între 0,09—0,12 m. O singură cahlă din această categorie și-a păstrat lungimea inițială (0,215 m), dovedindu-ne că celelalte erau, în general, concordante cu una dintre dimensiunile deschiderii de la cahlele oală. Raza cilindrului nu depășește niciodată mai mult de 0,035 m. Aceste piese se utilizau la colțurile sobei, legate de cahlele oală (fig. 8). Liantul tuturor a fost lutul simplu. În afara cahlelor placă și a cărămizilor romane, asupra cărora vom reveni mai jos, tot din compunerea sobei a făcut probabil parte și o piatră cioplită într-o rocă dură (L = 0,82 m, l medie = 0,11 m, grosimea = 0,05 m), avînd la un capăt un fel de cep cu un canal și o perforație (fig. 9/d).

Repertoriul ceramicii decorative îl începem cu cahla-placă descoperită la complexul de dărîmături al sobei. Spre deosebire de cahla oală, cu care făcea corp comun, placa este arsă superificial și, ca urmare, are o mare friabilitate. Constatarea are un rol important în datări de materiale similare din Hațeg. Decorul, geometric și vegetal (fig. 8, 10), se înscrie într-un repertoriu specific local, pe care îl sesizăsem la Mălăiești[13]. În secțiunile dezvelitoare a rămășițelor sobei s-au identificat și alte fragmente de plăci decorative, mai bine executate, dar fără surprize la capitolul ornamentație (fig. 9). Trebuie remarcat doar că unele bucăți au fost culese relativ departe de locul sobei. Nici un fragment nu are smalț. O piesă deosebită, pe care nu am regăsit-o nicăieri în perimetrul culturii materiale hațegane, a ieșit la lumină lîngă fundația de sud a bisericii, la baza sălașului modern. După ștanțarea unui model, ea a fost traforată destul de grosolan și arsă superficial, ca și placa discutată mai sus. Nu excludem posibilitatea ca această placă traforată să fi servit pe undeva în compunerea vreuneia din deschiderile practicate în elevația bisericii.

În preajma bisericii s-au descoperit cîteva vase de ceramică parțial întregibile. Sînt cenușii, bine arse, cu profile energic conturate. Aparțin în cea mai mare parte tipului de oale cu și fără toarte. Culegerea lor de pe nivelul de călcare al bisericii, în interior și exterior, pledează pentru originea lor în epoca de după părăsirea complexului mănăstiresc (post

[13] V. Eskenasy, Adrian A. Rusu, *Cetatea Mălăiești și cnezatul văii Sălașului.* În: *AIIA.C-N.*, 25, 1982, p. 70—72.

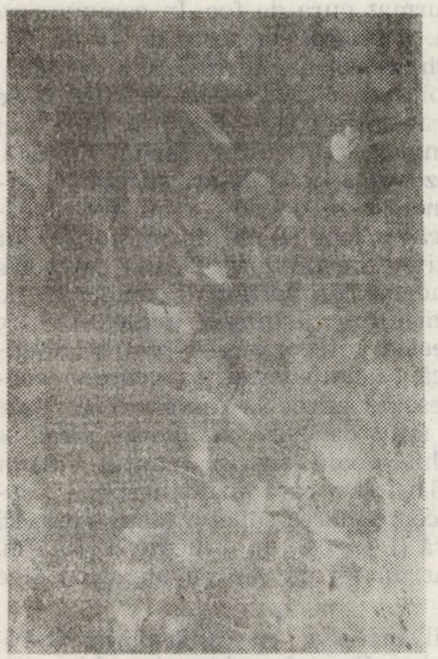

b

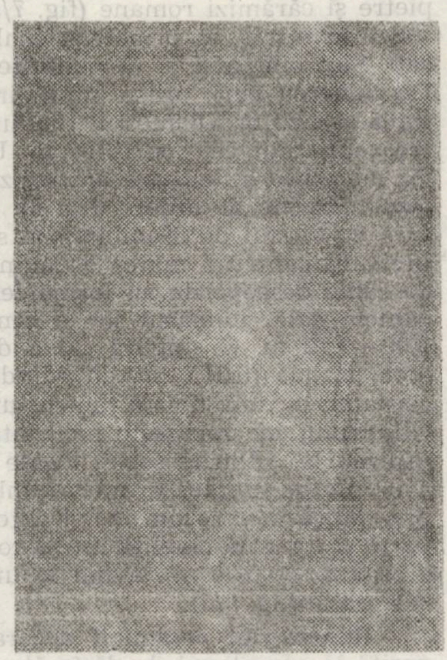

c

a

Fig. 7. Soba clădirii anexe a: fundațiile; b: cahle ovală *in situ*; c: cahlă placă *in situ*.

Fig. 8. **Cahle oale şi tubulare.**

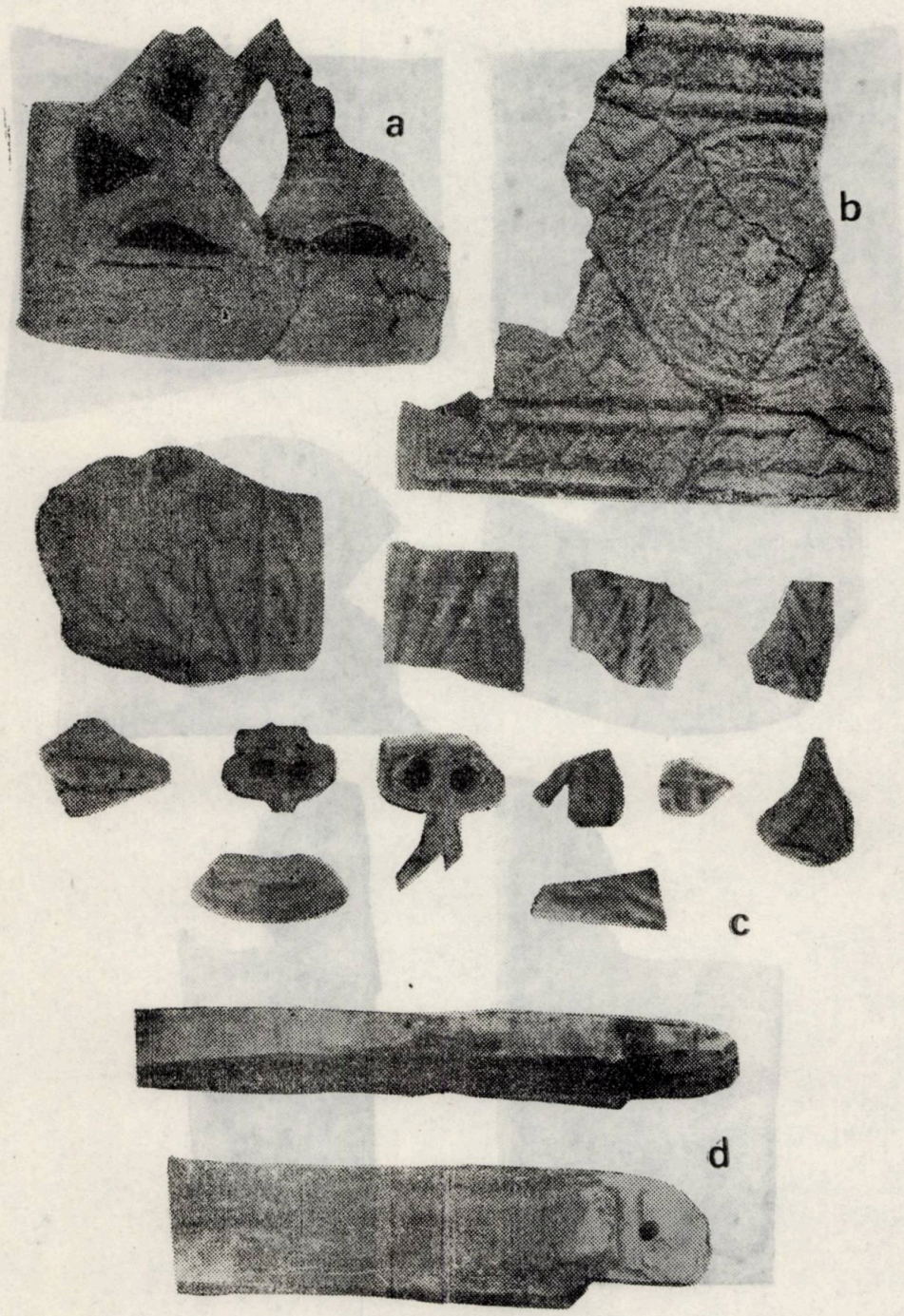

Fig. 9. a: Cahla traforafă; b: Cahlă placă cu motive geometrice și vegetale; c: Fragmente diverse de la cahle placă; d: Imagini ale piesei de piatră cioplită.

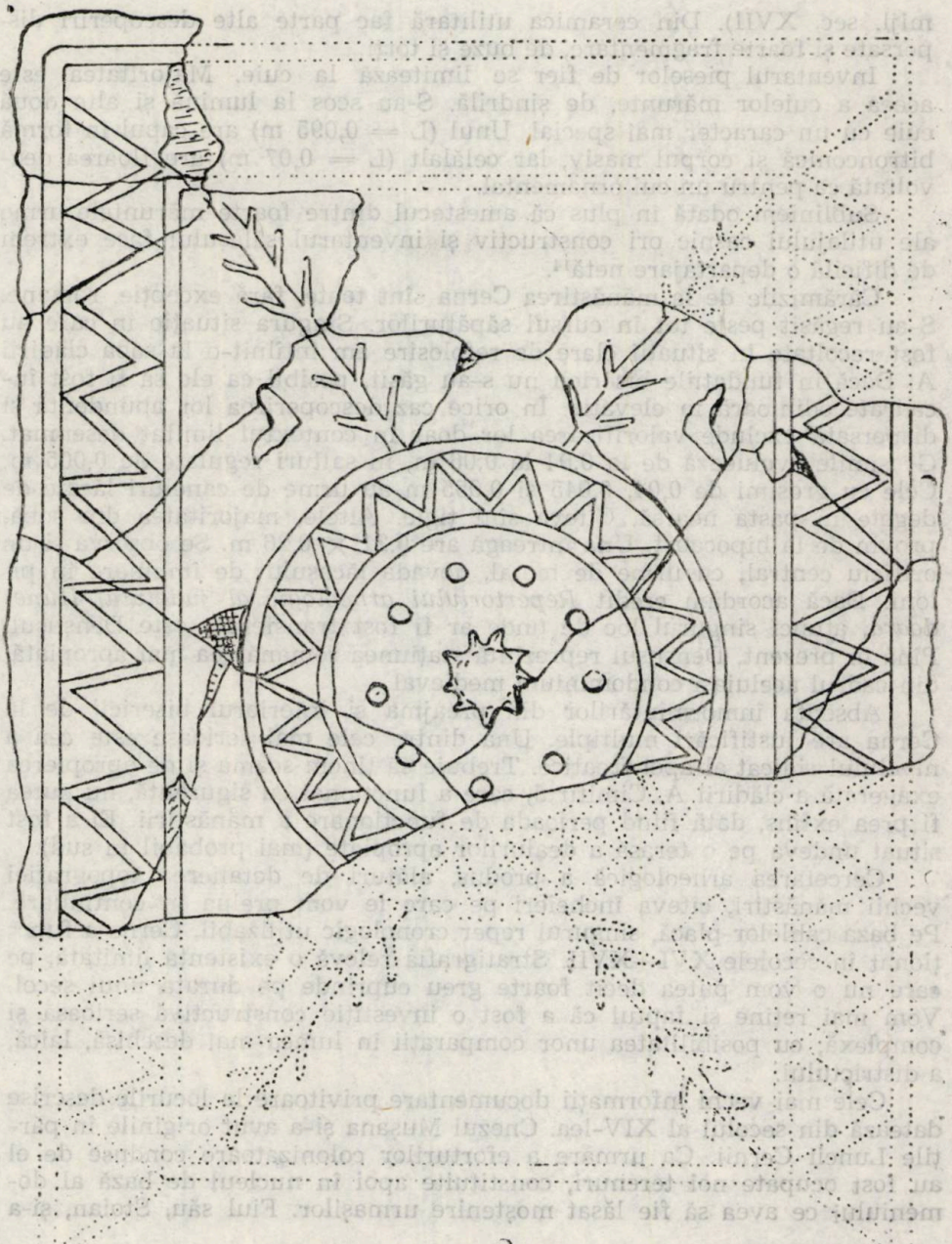

Fig. 10. Cahlă placă reconstituită.

mijl. sec. XVII). Din ceramica utilitară fac parte alte descoperiri dispersate și foarte fragmentare, de buze și torți.

Inventarul pieselor de fier se limitează la cuie. Majoritatea este aceea a cuielor mărunte, de șindrilă. S-au scos la lumină și alte două cuie cu un caracter mai special. Unul (L = 0,095 m) are capul în formă bitronconică și corpul masiv, iar celălalt (L = 0,07 m) are floarea dezvoltată ca pentru un cui ornamental.

Subliniem odată în plus că amestecul dintre foarte măruntele urme ale utilajului casnic ori constructiv și inventarul sălașului face extrem de dificilă o departajare netă[14].

Cărămizile de la mănăstirea Cerna sînt toate, fără excepție, romane. S-au regăsit peste tot în cursul săpăturilor. Singura situație în care au fost recoltate în situații clare de refolosire am întîlnit-o la soba clădirii A. Dacă în fundațiile bisericii nu s-au găsit, posibil ca ele să fi fost încadrate odinioară în elevație. În orice caz descoperirea lor abundentă și dispersată exclude valorificarea lor doar în contextul limitat desemnat. Grosimile evoluează de la 0,04 la 0,06 m, în salturi regulate de 0,005 m. Cele cu grosimi de 0,04, 0,045 și 0,055 m au urme de caneluri lăsate de degete în pasta nearsă. Cîteva sînt țigle. Altele, majoritatea din sobă, provin de la hipocaust. Una întreagă are 0,21 × 0,26 m. Se observă și un orificiu central, cu urme de metal, dovada lăcașului de îmbinare în piloni. Dacă acordăm credit *Repertoriului arheologic al județului Hunedoara*, atunci singurul loc de unde ar fi fost transferate este Densușul. Pînă în prezent, Densușul reprezintă stațiunea romană cea mai apropiată, din cadrul aceluiași condominium medieval.

Absența înmormîntărilor din preajma și interiorul bisericii de la Cerna are justificări multiple. Una dintre cele mai serioase este cea a nivelului ridicat al apei freatice. Trebuie să ținem seama și de apropierea exagerată a clădirii A. Cimitirul, care a funcționat cu siguranță, nu putea fi prea extins, dată fiind perioada de funcționare a mănăstirii. El a fost situat undeva pe o terasă a dealurilor apropiate (mai probabil în sud).

Cercetarea arheologică a produs, alături de detalierea topografiei vechii mănăstiri, cîteva încheieri pe care le vom prelua în continuare. Pe baza cahlelor-placă, singurul reper cronologic utilizabil, Cerna a funcționat în secolele XVI—XVII. Stratigrafia relevă o existență limitată, pe care nu o vom putea decît foarte greu cuprinde pe durata unui secol. Vom mai reține și faptul că a fost o investiție constructivă serioasă și complexă, cu posibilitatea unor comparații în lumea mai deschisă, laică, a districtului.

Cele mai vechi informații documentare privitoare la locurile descrise datează din secolul al XIV-lea. Cnezul Mușana și-a avut originile în părțile Luncii Cernii. Ca urmare a eforturilor colonizatoare conduse de el au fost ocupate noi terenuri, constituite apoi în nucleul de bază al domeniului ce avea să fie lăsat moștenire urmașilor. Fiul său, Stoian, și-a

[14] **Au fost găsite numeroase fragmente de unelte agricole, veselă metalică și tacîmuri, ceramică smălțuită și sticlă. Două monede austro-ungare, una de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, cealaltă din timpul primului război mondial, pozitivează momentul în care acțiunea asupra urmelor mănăstirești s-a intensificat. Vezi și descoperirea toacei în 1894. Supra nota 12.**

mutat reședința la Densuș. În anul 1411 el apărea deja cu acest atribut de nobilitate. Ulterior, stăpînirile Mușineștilor ori, poate mai corect, ale Mănjineștilor, s-au înmulțit pînă la o stabilitate relativă ce s-a făcut simțită către mijlocul secolului al XV-lea. În averea lor s-au numărat satele Lunca Cernii, Meria, Poieni, Prehodiște, Criva, Lacuria, Ableu, Petros, Mesteacăn, Hățăgel (unele dispărute ori contopite) și părți din Grădiște (Sarmizegetusa), Densuș, Răchitova, Știei. Lunca Cernii nu a fost contestată ori împărțită cu alți stăpîni. Mai trebuie să adăugăm, pentru înțelegerea relațiilor de stăpînire ce au urmat, că Mușineștii și-au fixat reședința la Hățăgel, unde curtea lor nobiliară a fost construită după anul 1480[15].

Către ultimul sfert al veacului al XVI-lea a rămas în viață un singur reprezentant masculin al familiei. Francisc Marsinai a fost conștient de lipsa erezilor și trecerea legală a stăpînirilor lui pe seama fiscului. La 27 septembrie 1579, în fața și cu acordul principelui Cristofor Bathory, el lăsa domeniul în mîinile lui Ioan Gálffy de Cucerdea. Peste cinci ani a revenit asupra testamentului, stabilind oarecare drepturi pe seama fiicei sale Caterina. La 13 martie 1585, probabil după moartea lui Francisc, capitlul din Alba Iulia notează, pentru prima dată, existența mănăstirii *(zárda) Chiarna*[16]. În 1586, la o reluare, se specifica „cetatea numită Cerna"[17]. Cum o astfel de fortificație nu se cunoaște nicăieri în comitatul Hunedoara și districtul Hațeg, trebuie să fie vorba de o greșeală a celui care a redactat documentul. *Claustrum* s-a înțeles probabil *castrum*[18].

Din cele expuse pînă în acest moment se extrage concluzia potrivit căreia mănăstirea și-a început existența în vremea Mușineștilor. Data așezării pietrei de fundare nu cobora mult sub termenul primei atestări. Ne-a reținut atenția un document princiar din 20 martie 1585 în care se pomenește despre *monasterio calugerorum in comitatu Hunyadiensi*[19]. O interpretare strînsă conduce la încheierea după care oficialitatea avea cunoștință doar de o singură mănăstire ortodoxă în comitat și district, în speță cea a Prislopului. Dacă ar fi fost realmente așa, mănăstirea Cerna trebuie că nu era încă construită, în construcție ori ferită de înregistrarea oficială.

---

[15] Intrarea în competiție a Arceștilor, rude pe linie feminină a Mușineștilor, a pus sub semnul întrebării stăpînirile de pe cursul superior al Cernei, doar în intervalul cîtorva decenii de la sfîrșitul sec. al XV-lea și începutul celui următor. Pentru istoria Mușineștilor pînă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea vezi Csánki D., *Magyarország történelmi földraiza a Hunyadiak korában*. Vol. V. Budapesta, 1911, p. 207—211 și Adrian A. Rusu, Ioan A. Pop, *Familia nobiliară românească Arca din Țara Hațegului*. În: *ActaMN*, 21, 1984, p. 211—225 (cu tabele genealogice relevante).

[16] Jakab Elek, *Kocsárdi Gálffy János és a Báthoriak*. În: *Sz.*, 29, 1895, p. 799.

[17] Lukinich Imre, *Adatok kocsárdi Gálffy János életéhez*. În: *EM*, 20, 1903, p. 278—281.

[18] Într-o mai veche consemnare, făcută încă în *Erdélyország történetei tára*. Vol. I. Cluj, 1837, p. 75, citirea și traducerea se făcea tot prin cetate (Charna kastéllyai avagy várral). Avem astfel dovada sigură a apartenenței erorii notarului din actul original.

[19] Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*. Vol. XI, p. 830.

Istoria familiei de ctitori se ascunde în anonimat documentar. Aceasta ar fi, pînă la un punct, și o explicație pentru gestul de coloratură ortodoxă împlinit pe pămînturile sale. Către începutul secolului al XVI-lea, unul din înaintașii direcți ai lui Francisc fusese căsătorit cu o Gîrlișteancă din Banat[20]. Nu cunoaștem soțiile ultimilor doi bărbați din arborele genealogic al familiei[21]. Poate că în originile lor se ascunde o cheie care ar fi rezolvat problema. Căsătoria ultimului vlăstar feminin cu Mihail *Csermeny alias Farkas*[22], nu este probatorie într-un sens sau altul căci numele poate ascunde și un sîrb. Un grafit, puțin cunoscut, identificat pe fresca bisericii de la Densuș, consemnează că „În anul 7074 [1566] a răposat jupan Mînjina Andriaș, luna februarie 7"[23]. Personajul a fost rudă colaterală cu Francisc. Textul slavon trădează moartea unui coreligionar. Înhumarea se produsese tot la Densuș, în lăcașul care devenise, cu mult înante, necropolă familială[24]. Extragem din această constatare și o suplimentară explicație a absenței mormîntului ctitorului din biserica Cernei. Pe cel de-al doilea talger al unei imaginare balanțe se așează numele Francisc, înregistrat de două ori în cursul secolului XVI, sau acela mai vechi cu două generații, de Gaspar. Constatările de mai sus creionează caracterul religios duplicitar al familiei. Sînt fenomene de sincretism care apar în Hațeg deja cu un secol înainte[25]. Ele rămîn probleme deschise, de urmărit și explicat. Într-un context ca acesta pînă și valențele titlului de ctitor[26] suferă transfigurări.

Ceea ce ni se pare mai important este contextul în care mănăstirea a luat naștere. Trebuie să ne reamintim că la mijlocul veacului al XVI-lea regrupărilor politice care contribuiseră la nașterea principatului Transilvaniei au fost îndeaproape dublate de o nouă conjunctură reli-

---

[20] Kemeny József, *Gerliczyek nemágozati értekezés*. In: *Arpadia*, Casovia, 1, 1833, p. 177, 200—201, preluat apoi de Pesty Fr., *op. cit.*, Vol. III, p. 75 și Nagy Iván, *Magyarország családai*. Vol. VII. Pesta, 1860, p. 337—338.

[21] Alături de căsătoriile din interiorul comunității hațegane ori cele contractate în Banat sau în altă unitate administrativă ardeleană, trebuie să remarcăm permanența celor cu miri de pe ambele versante ale Carpaților. Apariția lor succesivă demonstrează și acoperă o practică frecventă și cu dimensiuni remarcabile. La mijlocul sec. al XV-lea cunoaștem căsătoria Neacșăi din familia Mușinești lor, cu olteanul Arca (Adrian A. Rusu, Ioan A. Pop, *op. cit.*, p. 213). Către mijlocul sec. XVI, Veronica Sărăcin din Sălașu de Sus era căsătorită cu spătarul Drăghici din Țara Românească (V. Eskenasy, Adrian A. Rusu, *op. cit.*, p. 78).

[22] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. Vol. IV. București, 1932, p. 9—10. Iacob Radu (*op. cit.*, p. 293) pune data căsătoriei greșit în dreptul anului 1665.

[23] V. Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*. București, 1970, p. 54. Corectată și comunicată parțial de Monica Breazu în *Pagini de istorie veche românească*. Vol. V/1. București, 1985, p. 65—70.

[24] Mai precis cu un veac în urmă. La mijlocul sec. XV Densușul era încă patronat de o familie locală, înrudită cu feudalii din Ciula. Importanța ei va scădea într-atît încît nu va mai apare în documentele de epocă. Profitînd de această conjunctură, Mușineștii au preluat patronajul.

[25] Vezi articolul nostru *Cnezi români din Transilvania în timpul lui Iancu de Hunedoara. Cîndeștii din Riu de Mori*. În: *RI*, 37, nr. 6, 1984, p. 566—567.

[26] Consultînd de pildă G. Cront, *Dreptul de ctitorire în Țara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor din evul mediu*. În: *SMIM*, 4, 1960, p. 77—110, regăsim puține elemente care să ofere rezolvări pentru situațiile specifice Transilvaniei.

gioasă. Ascendența Reformei a provocat subminarea și prăbușirea episcopatului catolic, alături de unele descătușări ale inițiativelor ortodoxe. Banatul învecinat și-a revigorat toate structurile bisericești. Direct sprijinită de turci, patriarhia de la Ipek (1557) și-a așezat episcopi pe care îi găsim activînd pînă în preajma Hunedoarei[27]. Viața monahală se documentează solid atît în Banat (Baziaș — 1581, Felnac — 1625, Hodoș — 1651)[28], dar și în fostul voievodat (Lancrăm — 1572)[29] ori în Maramureș (Habra — 1597)[30]. Sprijinul direct, din Moldova și Țara Românească, și-a adus un aport greu. „Plîngerea" mănăstirii Prislop mărturisește din plin acea realitate[31]. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, mitropolia ortodoxă a Transilvaniei a cunoscut un șir de ierarhi care se legau, pozitiv ori doar prin ipoteze, de părțile Hațegului[32]. Jaloanele de istorie bisericească ascund în spatele lor microacțiuni strict localizate. În Hațeg, apariția Zamfirei, fiica lui Moise Vodă[33], s-a conexat acestora, nu le-a determinat nemijlocit. Cum s-a observat deja, legăturile ei hațegane au venit prin soțul ei Ștefan Keserü, moștenitor al unor sate din limita de nord a districtului. Înzestrarea (rectitorirea) Prislopului *putea* în schimb servi ca model unor fapte similare, în vecinătate.

În contextul de mai sus, Cerna a fost înălțată de la început ca metoh al Prislopului. Pentru această afirmație pledează hramul comun, asemănările constructive, — cîte se pot identifica —, așa numitul „Drum al sfîntului" care le lega, precum și moștenirea pămînturilor de la Lunca Cernii, de către Prislop, după încetarea vieții călugărești.

Soarta mănăstirii, după dispariția lui Francisc Marsinai, se împletește cu aceea a stăpînilor cei noi. Caterina Marsinai, nu a dobîndit, așa cum am văzut, stăpînirea asupra mănăstirii. A fost căsătorită cu un familiar al curții princiare a Bathoreștilor și a lăsat în urma ei doi fii, Farkas și Ștefan[34]. Descendenții lor se vor întîlni cu mănăstirea Cerna în ultimii ei ani de viață.

Ioan Gálffy de Cucerdea, *cubicularius supremus, prefectus aule, magnus marsalcho*, a jucat un rol politic important în istoria Transilvaniei din ultimele decenii ale secolului al XVI-lea. Aici nu ne interesează

---

[27] I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 88 et sq.

[28] I. D. Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 344. Nu ne referim aici la cele preexistente și dispărute între timp.

[29] A. Veress, *Documente...* Vol. I. București, 1929, p. 315—316.

[30] Andrei Pippidi, *Note de istorie a Maramureșului în sec. XVI—XVII.* În: *Marmatia*, 5—6, 1979—1981, p. 179; Viorica Ursu, *În legătură cu memoriul din 1614, adresat autorităților imperiale de românii din ținutul Baia Mare, Chioar și Sătmar.* În: *loc. cit.*, p. 189.

[31] Iacob Radu, *op. cit.*, p. 353. Citatul revelator este reluat și de V. Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara.* Cluj, 1930, p. 58.

[32] Șt. Lupșa, *Mitropolia Ardealului în veacul al XVI-lea.* În: *Mitropolia Ardealului*, 5, nr. 7—8, 1960, p. 585—598.

[33] Despre ea vezi Ioan Pușcariu, *Două Zamfire, domnițe române din secolul XVI trecute în Transilvania.* În: *An.Acad.Rom. Ser.* II. 29 (1906—1907), 1907, p. 587 et sq.; A. Veress, *Documente...*, II, p. 106—107, III, p. 33, IX, p. 305—306.

[34] Böjthe O., *Hunyadmegye sztrigymelléki részének és nemes családainak története.* Budapesta, 1891, p. 145.

decît religia sa, *calvinista*[35], care îl îndepărtează de orice simpatii mănăstirești. Gálffy a pierit pe eșafod, la 8 martie 1593, în cetatea Hust, sub acuzația de trădare[36]. Un timp oarecare, moșiile dobîndite au continuat să rămînă în administrarea văduvei sale, Elisabeta, născută Pernyeszi[37]. Ea s-a recăsătorit curînd cu nobilul Ioan Keserü de Gibarth-Vingarth[38]. Numele ultimului ne dezvăluie pe fiul lui Ștefan Keserü și al Zamfirei, ctitora de la Prislop. Născut înainte de 1565, acest nobil semiromân a avut legături solide cu familia lui Mihai Viteazul[39] și a moștenit prin tatăl și mama sa posesiuni în Hațeg (Streisîngeorgiu și Valea Streisîngeorgiului)[40].

Un document din anul 1600, emis de către Mihai Viteazul, în postură de principe ardelean, arăta că la acea dată Ioan Keserü și soția sa nu mai stăpîneau domeniul de la Cerna. Posesiunile fuseseră realmente luate încă din timpul lui Sigismund Báthory și confirmate de către Mihai Viteazul. În iunie 1599, noul stăpîn, italianul Fabio Genga, se intitula „de Hățăgel"[41]. Fabio Genga, împreună cu fratele său Simon, beneficia și de patronajul asupra așezămîntului călugărilor *(Chiarnai Kalugerek lako helyevel)*. Dintr-un document de la 1607 rezultă că și alți nobili beneficiaseră de confiscarea domeniului. Erau citați astfel Francisc Macskasy, Laczko Kertész (probabil român), Mihail Bede, Mihail Csermeny (ginerele ultimului descendent masculin al familiei Mușinești-ilor) și Mihail Ugron[42].

După venirea lui Mihai Viteazul, văduva lui Gálffy, recăsătorită Keserü, a încercat să obțină retrocedarea moșiilor[43]. Demersul nu avea însă nici o șansă. Soția lui Fabio Genga nu era alta decît Velica, fiica logofătului Ioan Norocea din Răzvad, recunoscută pentru apropiatele re-

---

[35] A. Veress, *Fontes rerum Transylvanicarum*. Vol. I. Budapesta, 1911, p. 190, dar mai jos susține, fără să argumenteze, că era unitarian (p. 260, nota 12). Aceeași ultimă opinie o formulase deja Jakab Elek, *op. cit.*, p. 786.

[36] *Monum.Hung.Hist.* Ser. II. Vol. 31. Budapesta, 1881, p. 27, 29. Despre el, în general, vezi *Erdélyország...*, p. 73—77; A. Veress, *Fontes...*, I, p. 190, 260, II, p. 22, 31, 48, 60, 111 etc.

[37] Așa cum rezultă indirect dintr-un document emis la 3 ian. 1600, la Alba Iulia (A. Veress, *Documente...* VI, p. 3—4). Despre ea și familia ei vezi Nagy Iván, *op. cit.*, IX, p. 244—245; Kis Bálint, *Az osztopáni Perneszy család*. În: *Turul*, Budapesta, 10, 1892, p. 131.

[38] A. Veress, *Documente...* VI, p. 3—4; IX, p. 305—306. Vezi și Nagy I., *op. cit.*, V, p. 228—229.

[39] A. Veress, *Documente...* V, p. 72—75, VI, p. 3—4, 150.

[40] Posesiuni ale tatălui, ulterior confirmate celui de-al doilea soț al Zamfirei, Stanislav Nysoczki, iar în final revenite fiilor lui Ștefan Keserü prin danie. Vezi A. Veress, *Documente...* IX, p. 305—306.

[41] Ioan Pușcariu, *op. cit.*, p. 609—611. Mențiuni se fac și la Șt. D. Grecianu, *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*. Vol. II. București, 1916, p. 378; Șt. Meteș, *Moșia ardeleană Cetea a logofătului Ioan din Pitești și iobagii săi*. În: *Societatea de mîine*, 10, 1933, p. 97. De fiecare dată satul este redat stîlcit *(Hadzaczel, Hadraczel, Hadzacsel, Hadruczel)* și doar Șt. D. Grecianu l-a localizat în comitatul Hunedoara.

[42] Jakab Elek, *op. cit.*, p. 815—817.

[43] A. Veress, *Documente...*, VI, p. 3—4.

lații întreținute cu voievodul muntean[44]. Cu toate că soțul și chiar tatăl a devenit catolic, Velica a fost o bună ortodoxă. Se cunoaște o danie făcută de ea, în Transilvania, alături de sora sa Zamfira și un nepot de frate, mănăstirii Golgota din Țara Românească[45]. Sora ei Zamfira a fost ctitoare la Cetea și Teiuș (jud. Alba)[46].

Precum se cunoaște, sfîrșitul lui Mihai Viteazul a fost marcat de ștergerea tuturor actelor și hotărîrilor luate de către el în Transilvania. În acest context s-a înscris și confiscarea domeniului Hățăgel. Istoricii nu l-au mai urmărit pe Fabio Genga. Unul dintre martorii procesului din anul 1607 afirma că ar fi fost ucis împreună cu fratele său. În 1603, Keserü pierea, la rîndul său, de ciumă, la Hunedoara, fără să lase în urmă moștenitori direcți ori colaterali[47]. Văduva s-a recăsătorit, pentru a treia oară, cu un Balthasar Cseszelinscki de Silvaș, păstrînd drepturi asupra satelor din valea Streiului și fără să renunțe la acela din jurul Hățăgelului. Dintr-o cercetare de martori solicitată de Elisabeta Pernyeszi și cel de-al treilea soț al ei, la Hunedoara în 10 octombrie 1607, în noua conjunctură politică, deținem noi date. Ea lasă să se înțeleagă că după pieirea fraților Genga a avut loc o nouă redistribuire a posesiunilor. Principalii beneficiari au fost Albert Nagy și Blasiu Rozgonyi. Alături mai sînt de enumerat Andrei Barcsai și alții mai vechi, din care merită a fi reținuți Mihail Csermenyi, aflat în plină recuperare a bunurilor socrului, și acel român Lațcu Kertész[48]. Nu avem cunoștință despre rezultatul judecății din 1607.

Pînă la Paul Keresztesy de Nagymegyer domeniul nu a mai trecut prin alte mîini. Despre acesta cunoaștem destule date pentru a-i reconstitui o biografie. Probabil lugojan de origine[49], s-a ridicat de prin anul 1596, servindu-i pe rînd pe Sigismund Báthory, Mihai Viteazul, Moise Secuiul și Gabriel Báthory. A traversat pe rînd funcții de familiar al curții, sol princiar, consilier, castelan de Lipova, comite suprem de Severin, ban de Lugoj și Caransebeș[50]. Un document din 1630 îi desemnea-

[44] N. Iorga, *Doamna Velica, iubita lui Mihai Viteazul și stăpîna Ardealului.* În: *Floarea darurilor*, 2, nr. 17, 1907, p. 258—259, reluat aproape identic și în *Viața femeilor în trecutul românesc*, Văleni de Munte, 1910, p. 41—44; N. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*. Vol. I. Iași, 1971, p. 127—128.

[45] *DRH.B.* XI, nr. 371, p. 517; N. Iorga în *Convorbiri literare*, 39, 1905, p. 117—118.

[46] G. Totoiu, *Date noi în legătură cu logofătul Ioan Norocea din Pitești.* În: *Apulum*, 2, 1965, p. 336.

[47] Nagy I., *op. cit.*, V, p. 229.

[48] Jakab Elek, *op. cit.*, p. 817—818.

[49] Așa apare la 31 sept. 1596. (Pesty Fr., *Krasso megye története*. Vol. IV. Budapesta, 1883, p. 189), pentru ca imediat după acel an să adopte particula de nobilitate „de Rumunești" (1602, C. Feneșan, *Documente medievale bănățene*. Timișoara, 1981, nr. 50, p. 123—126). Localitatea era situată în comitatul Timiș. La 1607 își schimba din nou numele în „de Nagymegyer" (Pesty, Fr., *Krasso...*, p. 241—246). Această ultimă localitate este greu de identificat (Vezi *Turul*, 28, 1910, p. 24—26). Oscilațiile numelui trădează un parvenit urcător de la o condiție modestă pe diferite trepte.

[50] Informația despre personaj se subsumează din culegerile documentare indicate la nota precedentă, la care adăugăm și pe A. Veress, *Documente...*, VIII, p. 114—115, 128, IX, p. 278—279. Date și comentarii vezi și la Nagy I., *op. cit.*, V, p. 222; Böjthe O., *op. cit.*, p. 197; G. Téglás, *Hunyadvármegyei kalauz*. Cluj, 1902, p. 79—80.

ză confesiunea: *sabbatarius*[51]. Nu știm cînd a intrat în posesia efectivă a satelor noastre. Presupunem că ar trebui să fie intervalul 1611—1618[52]. În ultimul an amintit s-a produs o defecțiune serioasă în relațiile sale cu principele, moment în care se arăta gata să-și depună bunurile imobiliare dobîndite prin donații. Atunci se pomenesc trei sate care sînt numai centrele domeniilor sale. Alături de Mălăiești (Hațeg) și Jdioara (Banat), figurează și Hățăgelul[53], în care, — o știm deja — era curtea și centrul domeniul care ne stă în atenție. La 14 septembrie 1627, din Alba Iulia, principele Gabriel Bathory îi întărește satele din jurul Hățăgelului. În mod expres este amintită atunci *Claustrum Cserna*[54]. Actul făcea parte dintr-o întreagă suită care îi asigura confirmarea tuturor pămînturilor dobîndite pe parcursul timpului. Paul Keresztesy a murit înainte de luna mai a anului 1638[55].

În șirul stăpînilor citați, fără excepție oameni din anturajul apropiat al principilor ardeleni, se găsesc posibili sprijinitori dar și prigonitori ai mănăstirii. În prima categorie i-am așeza pe fiul Zamfirei, Ioan Keserü, la loc de cinste pe Velica, fiica lui Ioan Norocea, și, eventual, pe cineva din familia lui Paul Keresztesy, dată fiind originea sa bănățeană.

Succesiunea stăpînilor domeniului Hățăgel nu acoperă decît o parte a trecutului mănăstirii Cerna, în fapt doar istoria ei administrativă exterioară. Ca orice lăcaș de cult asemănător, ea a avut o existență autonomă, cu implicații majore în întreaga viață religioasă transilvăneană și, în parte, general românească. Ceea ce vom cuprinde în rîndurile următoare sînt date pe deplin pozitivate documentar. În spatele lor se întrevăd realități de o vie coloratură, cu șanse viitoare de întregire.

Nu știm în ce împrejurare, voievodul Țării Românești, Mihnea Turcitul (1585—1591) a ajuns la înțelegerea necesității sprijinirii mănăstirii. Este posibil ca parte din boierii pribegi, reîntorși de curînd din Transilvania, să-i fi atras atenția asupra ei. La fel de posibilă pare și o altă ipoteză, potrivit căreia călugării îngrijorați de soarta lor în condițiile schimbării familiei stăpînitoare, să fi solicitat ei înșiși ajutoare substanțiale și de durată. În orice caz, la 10 ianuarie 1588, domnitorul Țării Românești

---

[51] A. Veress, *Documente...*, IX, p. 310.

[52] Din anul 1611 a îndeplinit cu succes solii la Istambul și a ajuns în atenția specială a principelui G. Báthory (A. Veress, *Documente...*, VIII, p. 114, 115, 128; C. Feneșan, *op. cit.*, p. 135, 138).

[53] Pesty Fr., *Krasso...*, IV, p. 384.

[54] Arh. Statului Tg. Mureș. Arh. Mara, nr. 361, p. 2—3 (transumpt din 26 ian. 1793, Alba Iulia). O donație de la „Ludovic al II-lea" pentru Paul Keresztesy, donație în care intrau Poieni, Meria, Prehodiște, Criva, Lacuria, Grădiște (Sarmizegetusa), *claustro Cserna*, Hățăgel *cum curia*, o moară la Totești, părți din Densuș și Petros, amintește și Böjthe O. (*op. cit.*, p. 197). Și aici trebuie să fie o greșeală, căci personajul este identic cu cel de la începutul sec. XVII. În vremurile regelui Ludovic al II-lea (1516—1526), stăpînirea Mușineștilor era neștirbită.

[55] La 6 oct. 1636 este menționat un Paulus Nagy de Deva, *capitaneus supremus peditum ceruleatorum* ai principelui, care, alături de Grigore Bakoznicza, Ștefan Cserméni, Francisc Lukács, Apolonia Zeyk, Benedict Nagy și Ana Zeyk, împarte în două părți egale domeniul Hățăgelului. Mănăstirea Cerna nu este amintită printre pertinențe (J. Kemeny, *Diplomatarii Transilvanici Supplementum*. Vol. 10, p. 37. Ms.B.Acad., Cluj-Napoca, cota provizorie A 127). La 27 dec. 1637 nu sînt pomeniți decît fiii lui Paul, Francisc și Ioan, iar în 10 mai 1638 este clar desemnat drept *quondam* (*Ibidem*, p. 41, 53).

redacta o „poruncă a domniei mele, sfintei mănăstiri numită Cerna, căreia îi este hramul sfîntului și a tot slăvitului apostol evanghelist Ioan Bogoslov, din Țara Ungurească, ca să-i fie obroc de la domnia mea pe an cîte 2000 de asprii"[56]. Peste exact patru ani, la 15 ianuarie 1592, voievodul Ștefan Surdul întărea dania lui Radu Buzescu și a mamei sale Maria, din cuprinsul căreia citim: „au dat și au miluit sfînta, dumnezăiasca mănăstire care se numește Cerna, hramul sfîntului, prealăudatului apostol și evanghelist Ioan Bogoslovul din Țara Ungurească", cu partea lor de ocină din satul Cioroboreni (com. Jina, jud. Mehedinți)[57]. În situația lui Radu Buzescu, contactele transilvănene au fost numeroase și solide, atît în vremea exilului (înainte de 1575), cît și în aceea a soliilor pe care le-a purtat mai apoi[58].

Cele două danii definesc dintr-o dată un așezămînt înzestrat și aflat în atenția personalităților contemporane. Dar, alte mărturii, întregesc fericit imaginile despre mănăstire, cu atît mai mult, cu cît, de astă dată, este vorba despre viața ei internă. Ne referim în principal la o însemnare manuscrisă slavonă, aflată pe filele unui tetraevanghel de la mijlocul secolului al XV-lea. Nedatată și în afara orizontului cunoașterii geografice al editorului român, a rămas trecută cu vederea. Pentru importanța ei deosebită, ca și pentru raritatea publicației în care a apărut, o vom reproduce aproape în întregime: „În numele Tatălui și a Fiului și a Sfîntului Duh, adică eu smeritul și păcătosul între călugări Mitrofan, am dat această carte ce se numește cartea celor patru evanghelii, adică Tetraevanghel, în mîna învățătorului și starețului și duhovnicului meu egumen eromonah Spiridon din mănăstirea numită Cerna *Черна* unde este hramul sfîntului apostol-evanghelist Ioan Bogoslovul; căci el se plîngea pentru frații noștri de la Berinău, anume popa Petru și popa Simeon că nu au tetraevanghel. Astfel că-l lăsaiu în mîinile lor, [să-l aibe] pînă cînd vor fi în viață; iar cînd vor ieși din această lume — precum și eu astăzi — cartea să fie dusă din nou la mănăstire, la Cerna. [Urmează blestemul]"[59]. Numele, hramul și o încadrare cronologică pe baze lingvistice, conduc fără greș la mănăstirea noastră. Valoarea acestei note este excepțională. Ea dezvăluie numele unui stareț, în persoana egumenului Spiridon, un călugăr, Mitrofan, împreună cu o bibliotecă de manuscrise, destul de bogată ca să împrumute parohiile din vecinătate. Posedăm și o a doua informație privitoare la vechea bibliotecă. O „Psaltire cu ceaslov", de redacție munteană (1523), a fost deținută la un moment neprecizat cu deslușire, de mănăstirea „Cărnia". Cel care a semnalat însemnarea și-a

[56] *DIR.B.*, V, nr. 363, p. 345—346.

[57] *DIR.B.*, VI, nr. 35, p. 28—29. Indexarea ambelor toponimice Cerna s-a făcut fără temei în dreptul mănăstirii Prislop (vezi *DIR.B. Indice veac XIII—XVI*, București, 1956, p. 30, sub voce). În documentele de epocă mănăstirea Prislop era precis desemnată cu numele ei propriu, inconfundabil (Vezi și A. Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Belgradului*. Blaș, 1902, p. 65).

[58] Pentru ei vezi sinteza lui N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*. București, 1971, p. 66.

[59] Emil Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și iugoslavi* În: *Cercetări literare*, 3, 1939, p. 199, cu trimiteri la ediții sîrbești. Editorul român a dat textul tradus, fără nici un fel de comentariu suplimentar.

pus, pe bună dreptate întrebarea dacă nu ar fi o variantă de lectură la Cerna[60].

Numele egumenului Spiridon ne îndreaptă către deja cunoscutul episcop al Ardealului, cu nume omonim. Precum se știe, episcopul sau mitropolitul Spiridon și-a început păstorirea din anul 1576. Și-a continuat-o apoi pînă la sfîrșitul veacului cînd a fost înlocuit. Între anii 1605 și 1607 a fost repus din nou în scaun[61]. Observăm că vlădicia sa a fost îndelungată și coboară cu suficienți ani sub prima menționare a mănăstirii Cerna (1585). Dacă, într-adevăr, cei doi Spiridoni au fost identici, atunci notația de pe tetraevanghel se coboară automat sub anul 1576, antedatînd și mănăstirea în sine. Trecerea de la egumen la vlădică rămîne pe deplin plauzibilă însă ipotetică la nivelul cazului nostru. Dacă Spiridon de la Vad s-ar fi aflat la Cerna numai în intervalul 1599—1605, călugărul Mitrofan i-ar fi menționat vechiul nume ierarhic.

Interesante sînt și informațiile care au pus treptat în lumină o altă personalitate ecclesiastică, care, de astă dată, se leagă direct și în mod cert de Cerna. Episcopul de Vad, Ioan *Chyernay* (Csernai), figura deja într-un document din 1599, emis de Mihai Viteazul[62], pentru ca Szamosközi să-l pomenească împușcat în luptele din 1605 de la Satu Mare[63]. Numele său a fost transformat în *Cernea* de către Ioachim Crăciun[64] și a rămas așa în folosință[65]. De curînd, Andrei Pippidi i-a recitit corect apelativul „traducîndu-l" prin Ioan de „Cerna", cum era firesc de altfel[66], fără să cunoască originea lui. În lumina ultimei interpretări sîntem în măsură să susținem că episcopul în cauză provenea din mănăstirea Cerna a Hunedoarei. În zilele în care Ioan trecea în scaunul episcopal, în urma înlăturării forțate a predecesorului, mănăstirea Cerna era tutelată de familia lui Fabio Genga. Ascensiunea ierarhului ortodox s-a datorat intervenției Velicăi în fața lui Mihai Viteazul.

După 1600, în afara înregistrării din dreptul anului 1627, știrile despre mănăstirea noastră lipsesc cu totul. Probabil că tăcerea surselor ascunde o decădere rapidă. Pornind de la constatările arheologice, trebuie să tragem concluzia că viața mănăstirii s-a încheiat probabil înainte de anul 1650. Șt. Moldovan nota o tradiție care, în esență, ar fi de luat în considerare pentru modalitatea în care și-a terminat existența. Vom reține doar ideea potrivit căreia familia Cserményi a fost inițiatoarea pri-

---

[60] Ion-Radu Mircea, *Manuscrise slavo-române în biblioteci străine*. În: *Romanoslavica*, 22, 1984, p. 375. Cartea respectivă a ajuns la mănăstirea Hopovo și apoi la Hilandar. Cum nu există atestată nici o mănăstire „Cărnia" ori chiar „Cerna" în Țara Românească sau Serbia, presupunem că nu este alta decît cea hunedoreană.

[61] A. Bunea, *op. cit.*, p. 57—58, 73—75.

[62] Idem, *Ierarhii românilor din Ardeal și Ungaria*. Blaș, 1904, p. 80.

[63] Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români (1566—1608)*. Cluj, 1928, p. 185. Crezut inițial identic cu Ioan de Prislop, corectat apoi peste cîțiva ani. Vezi nota următoare.

[64] Idem, *Știri despre episcopii Ioan Cernea al Vadului, Teodor al Vîrșețului și Sava al Inăului la cronicarul ardelean Szamosközy*. În Vol: *Închinare lui N. Iorga*. Cluj, 1931, p. 125.

[65] Sp. Cândea, *Ioan Cernea, episcopul Vadului, luptător pentru dreptate și ortodoxie*. În: *Mitropolia Ardealului*, 10, nr. 10—12, 1965, p. 944—945; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 490.

[66] Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 179.

goanei care a determinat plecarea ultimului stareț[67]. Nucleul legendei se susține astăzi prin raportul real existent între familiile Keresztesi și Cserményi, pozitivat printr-o informație din anul 1689[68]. Contradicția cu legenda survine însă la capitolul motivațiilor. Căci tendința de însușire a pămînturilor nu a avut finalitate din momentul în care ele s-au transmis Prislopului[69]. Din acest motiv optăm pentru considerații de ordin religios. Absența oricărui nivel de incendiu ori distrugere bruscă este dublată de constatarea retragerii și recuperării sistematice și integrale a inventarului mănăstiresc. Orientarea tezaurului de carte deținută, spre mănăstiri sîrbești, sprijină pe deplin concluziile arheologice.

Cerna a reprezentat o frumoasă piesă din istoria culturii transilvane. S-a implicat memorabil în evenimentele segmentului temporal în care a trăit, a ilustrat potențele unor categorii de români privilegiați, pînă nu de mult suspectați în bloc de evoluțiile etnico-religioase străine; a fost, în sfîrșit, un monument focarizator de interferențe interromânești*.

ADRIAN ANDREI RUSU

[67] Șt. Moldovan, *op. cit.*, p. 307; *Dieceza Lugojului*, p. 450; Iacob Radu, *op. cit.*, p. 295—296.

[68] Böjthe Ö., *op. cit.*, p. 145. La începutul sec. XVIII, familia Csermény este atestată stăpînitoare la Lunca Cernii (*Ibidem* și p. 199).

[69] Stăpînirea Prislopului la Lunca Cernii este atestată în anul 1744 (Șt. Meteș, *Moșiile domnilor și boierilor din țările române în Ardeal și Ungaria*. Arad, 1925, p. 59) și revendicată ca pierdută în anul 1749 (M. Păcurariu, *Mănăstirea Prislop*. În: *Mitropolia Ardealului*, 2, nr. 9—10, 1957, p. 701, 709).

* În răstimpul în care acest material a fost în redacția *AIIA.C.-N.*, ne-au sosit de la Belgrad informații care dovedesc rătăcirea ori schimbarea cotei tetraevangheliarului semnalat de către Emil Turdeanu înainte de război. Totodată trebuie să specificăm că între timp, o primă formă a textului, mult prescurtată, a apărut în *Mitropolia Banatului*, 36, nr. 4, 1986, p. 34—44, iar informațiile adunate au fost valorificate, cu consimțămîntul nostru, înainte de publicare, de către Mircea Păcurariu în *Istoria mănăstirii Prislop*. Arad, 1986, p. 106—109.

DATE PRIVIND VIAȚA ZAMFIREI, FIICA LUI MOISE-VODĂ

Ne propunem, în cele ce urmează, să comentăm cîteva aspecte ale unei ascultări de martori, păstrată fragmentar într-un protocol al capitlului de la Alba Iulia (Anexa). Ascultarea a avut loc în zilele de 1—5 mai 1585, la Alba Iulia, în legătură cu procesul dintre reclamantul Ioan Keserű de Gibárt, fiul doamnei Zamfira și pîrîtul Ioan Logofăt de Sebeș, acuzat cu reținerea unor obiecte de preț făcînd parte din bunurile rămase după mama reclamantului.

Dat fiind că ascultarea se referă la ultimii ani ai vieții Zamfirei, pentru înțelegerea și interpretarea afirmațiilor conținute, ne vedem obligați să recapitulăm cîteva date biografice ale ei, cunoscută în primul rînd ca patroana mănăstirii din Prislop.

1) Zamfira, fiica lui Moise-Vodă a Țării Românești, a decedat, potrivit inscripției de pe piatra funerară[1], în luna martie a anului 1580. Data nașterii este necunoscută, deoarece vîrsta menționată de inscripția citată — 44 de ani — este evident greșită: conform acestei date, ea ar fi trebuit să se nască cu 6 ani după bătălia de la Viișoara în care tatăl ei și-a pierdut viața. Nu este mai fericită nici propunerea lui I. Radu[2], preluată și de alții, potrivit căreia, cifrele romane din inscripție ar fi fost greșit incizate și ea ar fi decedat de fapt la vîrsta de 64 de ani. În acest caz, ea ar fi trebuit să-și nască primul copil la vîrsta de 42, iar pe cel de-al doilea după ce a împlinit vîrsta de 49 de ani! Ultima parte a inscripției citate *„moritur anno 1580 die mensis Martii anno aetatis suae XLIV"* ar putea să fie corectată eventual prin *„die X mensis Martii anno aetatis suae LIV"*. Recunoaștem că aceasta nu este o soluție prea elegantă, dar ea eludează cel puțin imposibilitățile cronologice ale propunerilor anterioare, completînd în același timp lipsa evidentă a zilei decesului[3].

Familia voievodului Moise a trăit în Transilvania, se pare, începînd din 1530[4]. În 1558[5], regina Izabela, acordînd ocrotire Zamfirei și altor re-

---

[1] v. mai jos, în paragraful 6.

[2] *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 73.

[3] A. Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, p. 50 afirmă că ea ar fi murit la vîrsta de 53 de ani, ceea ce pare real, nu explică însă în nici un fel greșala din inscripție.

[4] I. Pușcariu, *Două Zamfire, domnițe române din secolul XVI trecute în Transilvania*, în „Analele Academiei Române", seria II, XXIX—1907, p. 587—589.

[5] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I, București, 1929, p. 169, nr. 215: „Quoniam nos relictas quorundam boeronum Transalpinensium Zaphirae videlicet et aliis cum ea existentibus liberam in hoc regno... condescendendi et agendi dedimus facultamem...".

fugiați din Țara Românească, o menționează numai cu prenumele, ceea ce atestă faptul că era încă necăsătorită. Căsătoria sa cu Ștefan Keserű a avut deci loc după această dată. Soțul ei prin testamentul redactat în 1565 își împarte bunurile mobile și părțile ce-i revin din posesiunea Vingart în două părți egale, între soția și fiul său minor, Ioan[6]. Nașterea celui de-al doilea fiu, Mihai și moartea soțului au trebuit să survină între 1565 și 1570. În acest an[7] Zamfira se căsătorea cu Stanislaw Nisowski, fost favorit al reginei Izabela, membru în sfatul lui Ioan Sigismund, fiind apoi unul dintre cei patru executori testamentari ai acestuia. Dat fiind că „*domnii testamentari*" — potrivit bîrfelor contemporane[8] — ar fi împărțit între ei două milioane de galbeni (după părerea noastră numai suma este discutabilă nu și faptul în sine), moartea în 1574 a lui Nisowski, a contribuit și mai mult la creșterea averii de care dispunea Zamfira. Bunurile ei și ale fiilor săi minori, depuse în 1575 la Gherla, erau păstrate — conform inventarului[9] — în 6 lăzi, conținînd o cantitate impresionantă de obiecte de orfevrărie, lingouri de aur și argint, monede, printre care multe emisiuni antice, chiar și galbeni de la Lisimah, haine de preț și obiecte zălogite de Volfgang Bethlen, Valentin Török, Francisc Folti și Ursula Cherepovith. În anii 1575—1576, în schimbul unor împrumuturi, însumînd 6.700 de forinți, voievodul Ștefan Báthori îi dă în zălog Zamfirei moșiile Streisîngeorgiu și Valea Sîngeorzului pe Strei[10] precum și satul Bălcaciu[11].

În anii domniei lui Cristofor Báthori a apărut ca refugiat în Transilvania Paul Márkházi. Probabil bogăția cunoscută a văduvei l-a atras în primul rînd, devenind cel de al treilea soț al ei. Din cauza comportamentului brutal al soțului, căsătoria a fost curînd desfăcută, iar Márkházi și-a continuat cariera sub numele de Ibrahim beg la Consantinopol, murind în 1593 în funcția de comandant al garnizoanei turcești al Lipovei[12].

2) Revenind acum la documentul amintit, din acesta aflăm de o a patra încercare de căsătorie a Zamfirei. Ascultarea de martori în ciornă conține un preambul latinesc cu detaliile procedurale și cu rezumatul punctului de vedere al pîrîtului care declară că mama reclamantului, generoasa doamnă *Saphira* i-a predat bunurile înșirate în actul de acuzare în speranța că se vor căsători și „*ut magis ad se alliere posset*". În sfîrșit, înțelegînd că pîrîtul, Ioan Logofăt nu vrea s-o ia în căsătorie, ea a cerut restituirea acelor lucruri. Tranzacția a avut loc, iar Zamfira — în

[6] *Idem*, p. 261—262, nr. 318.

[7] În invitațiile pentru nunta care urma să aibă loc la Spring figurează data de 7 mai 1570 — cf. Veress Endre, *Fontes rerum Transylvanicarum*, vol. I. p. 289.

[8] *Idem*, p. 305.

[9] A. Veress, *Documente...*, vol. II, București, 1930, p. 77—83.

[10] Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. II/5, București, 1897, nr. 41 din 20 sept. 1575, pentru suma de 2500 de forinți.

[11] Veress, *Documente...*, vol. II, p. 80, Alba Iulia, 26 febr. 1576, pentru suma de 4215 forinți.

[12] *Idem*, vol. II, p. 203—207; vol. III, p. 33 și Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XI, p. 833—834 — cf. G. Totoi, *Date noi în legătură cu Logofătul Ivan Norocea din Pitești*, în „Apulum", V, 1964, n. 63/p. 334.

prezența unor oameni de încredere — a pecetluit o chitanță, redactată de Ghenadie, episcopul românilor din Transilvania. Din obiectele date în păstrare, nu s-au restituit relicvarul cu mîna Sf. Ioan Hrisostomul, o icoană care i-au fost dăruite pîrîtului și un veșmînt dăruit fiicei pîrîtului, Zamfira. Ultimele cuvinte păstrate din preambul se referă la moartea Zamfirei care atunci nu ar fi pomenit de nici un proces împotriva Logofătului vizînd recuperarea altor bunuri. După un hiat de aproape trei pagini, urmează mărturiile depuse de martorii de la al 9-lea la al 51-lea. Depozițiile — cu excepția formulelor stereotipe redactate în limba latină — sînt consemnate în limba maghiară, conținînd doar cîteva cuvinte românești. 10 dintre martori sînt ai reclamantului, 1 al ambelor părți și 33 ai pîrîtului. Martorii reclamantului se referă mai ales la condițiile în care Zamfira i-a dat lucrurile Logofătului; amintesc de o înțelegere verbală, fără martori, prin care Ioan Logofăt s-ar fi obligat să-i restituie Zamfirei o serie de obiecte care nu se aflau în lăzile predate, restituire care însă nu a mai avut loc din cauza decesului (mărturiile — în continuare: M. 8, 12); se precizează lista obiectelor pretinse de reclamant (M. 8); se afirmă de către Ana Rácz, „de națiune sîrbă", fosta slujnică a defunctei, că una dintre lăzile restituite era plină, în loc de obiecte de valoare, cu cărămizi (M. 12). Martorii pîrîtului, printre care onorabilul Dionisie, „*plebanus valachorum in Abrugbanya*" (M. 10), Ioan Georeog, „*natione graecus*" (M. 14), locuitor al suburbiei Sebeșului, Nicolae Groz(a?) și Bucur Turkul din Loman (M. 17, 18), Coman Tarka (M. 20), Laurențiu Halaz, „*natione graecus*" (M. 23), Paul Caspar, sîrb, de religie „*săsească*" (M. 25) ,David Bazaraba (M. 28), nobilul Ioan Pan (M. 41), nobila doamnă Nyaksa, văduva nobilului boier Frățilă din Țara Românească (M. 40), nobilul Arsene, originar din Țara Românească (M. 40), cu toții din suburbia Sebeșului, depun mărturie despre relațiile intime dintre Zamfira și Ioan Logofăt și despre condițiile restituirii celor două lăzi care, din voia Zamfirei, nu au fost deschise cu ocazia predării lor.

În lipsa celorlalte piese ale „dosarului" procesului[13], nu are sens să deliberăm asupra litigiului; ne mulțumim de asemenea să atragem atenția specialiștilor în materie — prin publicarea documentului — asupra lumii multicolore care popula suburbia Sebeșului și împrejurimile ei și care defilează în fața cititorului în calitate de martori.

3) Zamfira, ajunsă în pragul ultimei sale aventuri sentimentale, era bătrînă și șchioapă — afirma Ioan Logofăt (M. 37). Era compromisă în fața societății din cauza căsătoriei cu Márkházi. Fiii săi — se plîngea ea însăși nobilei Teodora, văduva lui Volfgang Wkcziwit din Alba Iulia (M. 41) — atunci cînd îi supăra, îi imputau în termeni drastici căsătoria sa cu Márkházi. Era obsedată de dorința de a avea o înmormîntare demnă — așa reiese cel puțin din depoziția nobilului Costea Pribek (Pribeagul), locuitor în Sebeș, de religie ortodoxă, pe care, fiind ruda Logofătului, îl folosea ca intermediar în proiectata căsătorie (M. 44). O interesa

[13] *Idem*, n. 63/334 citează din Arhiva familiei Bálintitt, Arhivele Statului Cluj-Napoca, un *Mandatum evocatorium contra nobilem Jowan Logophet de Szász-sebes pro pretiosis... in depositum datis et non redditis* ceea ce trebuie să constituie prima piesă a procesului.

mai ales felul în care Ioan Logofăt și-a înmormîntat soția, dacă înmormîntarea a avut loc potrivit *„legilor noastre"* și dacă i s-a făcut o „comîndare" *(comondoria)* onorabilă. Obiectele de preț dăruite sau date spre păstrare logofătului, precum și promisiunile privind moșiile din Hațeg, au constituit numai unele din căile prin care încerca să-l atragă pe Ioan Logofăt în căsătorie. Ea încercase să găsească și o femeie pricepută care să înlesnească căsătoria dorită prin vrăji — mărturisește *„onesta Dobra"*, văduva lui Muntul din Sebeș (M. 34), adăugînd că ea, martora, nu era în stare să indice o asemenea persoană.

Printre comorile Zamfirei se aflau cîteva relicve și obiecte de cult ortodoxe, aduse probabil din Țara Românească. Cea mai de preț era mîna Sf. Ioan Hrisostomul, îmbrăcată în aur, niște degete ale *„voevodului împăratului Constantin"*, o icoană mare care se deschidea, poate un diptic, al lui Isus și o cruce ferecată cu aur (M. 11, 12, 14, 38, 41). Zamfira era îngrijorată că fiii săi, *„trăind după lege ungurească"* vor despuia relicvele de îmbrăcămintea lor prețioasă și le vor arunca, ceea ce — mărturisea ea lui Ioan Pan (M. 41) — după moarte va fi considerat printre păcatele ei; de aceea le-a dăruit fiicei lui Ioan Logofăt, cu numele Zamfira, în speranța că ea le va prețui cum se cuvine.

4) Trebuie să rezumăm pe scurt cariera protagonistului acestei afaceri: Ioan Norocea din Pitești[14], judecînd după datele de care dispunem despre viața lui, era mai tînăr decît Zamfira. El a început cariera în vremea lui Pătrașcu cel Bun (1554—1557), a continuat ascensiunea sub domnia lui Mircea Ciobanul (1558—1559) și a atins apogeul carierei sale în Țara Românească în vremea lui Petru cel Tînăr, devenind, prin căsătoria sa cu Stana, fiica lui Mircea Ciobanul și a doamnei Chiajna, cumnatul domnitorului. Ajunge postelnic și apoi mare logofăt în sfatul acestuia. A părăsit Țara Românească în preajma urcării pe tron a lui Alexandru al II-lea Mircea, refugiindu-se în Transilvania. Cumpără în curînd satul Cetea și o casă în suburbia Sebeșului[15]. Aici îl întîlnim, la sfîrșitul deceniului 8, ca nobil transilvănean, om respectat, cu relații la curtea lui Cristofor Báthori, printre familiarii căruia se număra și fratele său, Grigore Pribeagul (Pribék). Partea a doua a carierei sale de om politic se va desfășura în Moldova lui Aron-vodă și apoi în Transilvania, în vremea lui Mihai Viteazul, pînă la moartea intervenită înainte de 1599.

Averea Zamfirei nu i-ar fi displăcut, dar *„ce să fac cu averea ei dacă pe ea nu o iubesc"*, mărturisea generoasei doamne Margareta Mirczye, văduva lui Barbul, soția lui Dimitrie Nagy Velimirovith, probabil o rudă (soră?) a soției sale nu de mult decedate (M. 36). Alți martori afirmă că el încerca s-o evite pe Zamfira. A avut, în schimb, grija să-și asigure cel puțin relicvele sacre ale ei, refuzînd apoi să i le „împrumute" Zamfirei cu ocazia sfințirii bisericii din Prislop, arătînd că, între timp, mîna Sf. Ioan Hrisostomul a trimis-o prin intermediul unor călu-

[14] Idem, p. 323—345 și *Relații între clasele dominante ale celor trei țări române (1550—1600): Logofătul Ivan Norocea din Pitești*, în „Studii", XIV, 1963, p. 409—428.

[15] Șt. Meteș, *Satul ardelean Cetea și Logofătul Ivan Norocea din Pitești și iobagii săi*, Cluj, 1933.

gări, la Zvetagora (Athos) (M. 8). Această întîmplare supărătoare a determinat hotărîrea Zamfirei de a-i cere restituirea obiectelor de preț date în păstrarea lui. Mai mulți martori ai reclamantului, printre care *„onorabilul Ioan, episcopul românilor din Transilvania"*, de 45 de ani, locuitor în Alba Iulia (M. 11) relatează despre sfințirea bisericii refăcute sau reconstruite de către Zamfira. El, Ioan de Prislop, pe atunci egumenul mănăstirii, episcopul de atunci, Ghenadie, rudele Zamfirei, printre care o doamnă cu inițiala R. din Caransebeș, *„relicta quondam Theodori Buni in Krewa, in partibus Transalpinis existente"* (M. 38) au așteptat în zadar o zi întreagă sosirea lui Ioan Logofăt cu relicva Sf. Ioan, cu o cruce mare în montură de aur și cu icoana amintită. Importanța acordată relicvelor iese în evidență mai ales dacă ne gîndim că hramul bisericii din Prislop în 1795 era Sf. Ioan Bogoslovul, ceea ce face probabilă presupunerea că, odată cu refacerea și sfințirea bisericii, s-a schimbat și hramul acesteia[16].

Sfințirea bisericii a precedat cu cîteva săptămîni moartea Zamfirei[17]. Aceasta intervenind la începutul lunii martie a anului 1580, putem presupune că sfințirea a avut loc cu ocazia primelor două dintre cele patru sărbători consemnate de calendarul ortodox ale lui Ioan Hrisostomul, adică în zilele de 27 și 30 ianuarie.

5) Problematică este aprecierea proporțiilor refacerilor din Prislop. Literatura de specialitate, cu puține excepții, acceptă datarea la începutul secolului al XV-lea a bisericii din Prislop[18]. În lumina celor spuse mai sus, am înclina să acordăm mai multă credință autorului *Cronicii rimate de la Căldărușani*[19] care, în ceea de-a doua jumătate a secolului

[16] Potrivit inscripției pictate v. I. Radu, *op. cit.*, p. 96; el arată de asemenea că în 1911 hramul bisericii era Ioan Teologul și praznicele bisericii erau sărbătorite de Sf. Ioan Teologul (8 mai) și de Înălțarea crucii (14 sept.) — identică cu una dintre sărbătorile dedicate lui Ioan Hrisostomul.

[17] Din elementele cronologice conținute de M. 8, 38 și 42 reiese un interval de aproximativ trei săptămîni. Astfel, M. 38 arată că ea a venit la Șpring cu două săptămîni după sfințirea bisericii, a dus tratative cu Ioan Logofăt la Sebeș, s-a întors la Caransebes dar a mai stat de vorbă și după această dată cu Zamfira; M. 42 afirmă că restituirea bunurilor a durat aproximativ două zile care se adaugă celor două săptămîni amintite; M. 8 afirmă că s-au scurs patru zile prin drumul Zamfirei la și de la Sebeș cu ocazia restituirii bunurilor. La acestea se adaugă cele trei zile făgăduite de Ioan Logofăt după expirarea cărora s-a întocmit lista bunurilor nerestituite, eveniment care a precedat cu două sau trei zile decesul.

[18] V. Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*, Cluj, 1930; G. Balș, *Despre biserica Prislopului (județul Hunedoara)*, în BCMI, XXIV, 1931, 98—99; *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, p. 253—255 (cu bibliografia mai veche); *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, 1968, p. 204; E. Greceanu, *Spread of Byzantine Tratitions in Medieval Architecture of Romanian Masonry Churches in Transylvania*, în „Études byzantines et post-byzantines", I, 1979, p. 208—209; M. Porumb, *Pictura românească din Transilvania*, Cluj-Napoca, 1981, p. 20—21; Idem, *Biserica mănăstirii Prislopului (jud. Hunedoara) — un monument din secolul al XV-lea*, în Studii de istorie a artei, Cluj-Napoca, 1982, p. 124—127; V. Drăguț, *Vechi monumente hunedorene*, București, 1968, și *Pictura murală din Transilvania* susține în schimb datarea în secolul al XVI-lea (1564) a bisericii.

[19] Textul publicat de I. Radu, *op. cit.*, p. 351—367 a fost comentat de V. Vătășianu, *Vechile biserici...*, p. 57 sq.

al XVIII-lea, înregistrînd tradiția privind rolul lui Nicodim în întemeierea schitului, apreciază astfel rolul Zamfirei în refacerea bisericii:

„Atunci Dumnezeu bine au voit
Și eu a doua oară m-am înnoit
De o Doamnă mare și vestită,
Zamfira cea pururea pomenită,
Fața lui Moise Voevod din București
Din neamul marilor Basarabești,
La anul cinci sute douăzeci peste o mie,
Mi-a pus a doua oară temelie.
Nouă frumoasă de piatră
Prea foarte înfrumusețată,
Și cu zid înconjurată
M'au înzestrat cu moșii
Cu sate și cu vii
Și cu odoare m'au împodobit
Întru tot desăvîrșit.
Apoi după Sf. Nicodim a urma
Tismanei să-i fiu fată m-au închinat".

Din documentul în discuție aflăm de *„biserica sfîntă pe care puse să fie făcută"* doamna Zamfira (M. 11, 12, 38, 44) și, fiind vorba de o referire cronologică aproape contemporană, putem presupune că lucrările au avut loc în anii care au precedat anul 1580 și nu în 1564 cum s-a crezut pînă acum, pe baza inscripției din secolul al XVIII-lea[20]. Trebuie însă să remarcăm că verbul *„csináltat"* întrebuințat de mărturiile citate nu este lipsit de echivoc: în *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* — Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania[21] — deși majoritatea celor 12 sensuri ilustrate cu exemple ale cuvîntului sînt sinonime cu *'a face', 'a crea', 'a construi'*, totuși faptul că întîlnim și un exemplu cu sensul de *'a repara'* ne îndeamnă la prudență.

Cercetările de pînă acum nu au indicat urmele concrete ale unor refaceri anterioare secolului al XVIII-lea. Deosebirile clădirii față de monumentele clasice ale tipului triconc, în frunte cu biserica Vodița II, pot și ele să fie explicate prin particularitățile locului. Ne gîndim în primul rînd la lățimea accentuată a clădirii în dreptul firidelor, întrecînd-o pe cea a pronaosului și naosului, particularitate care s-ar putea explica și prin intenția de a sprijini turla pe un teren ușor înclinat spre est. Proporțiile turlei relativ înalte aparțin probabil refacerilor din secolul al XVIII-lea. Dă de gîndit însă chiar omogenitatea clădirii: dacă nu putem concretiza urmele *refacerii* din secolul al XVI-lea care — judecată pe baza mărturiilor scrise — a trebuit să fie de proporții destul de însemnate, atunci biserica în sine ar trebui să dateze din secolul al XVI-lea. Nu ar fi singurul exemplu transilvănean al acestui tip de edi-

[20] I. Radu, *op. cit.*, p. 96; V. Vătășianu, *Vechile biserici...*, p. 55; M. Porumb, *Pictura...*, p. 21.

[21] Material cules și redactat de Szabó T. Attila, vol. II, București, 1978 *s.v.*

ficiu. Ne gîndim în primul rînd la cazul bisericii *„mai mici și mai vechi"*[22] a mitropoliei de la Alba Iulia, un triconc cunoscut din planul lui Visconti, care — potrivit mărturiei monedelor găsite cu ocazia săpăturilor efectuate în cimitirul dimprejur, nu poate data decît cel mai devreme din anii domniei lui Ferdinand I (1526—1564)[23]. Legăturile evidente ale ctitorei cît și cele ale episcopilor din Prislop cu Țara Românească unde acest tip de biserică are o continuitate neîntreruptă și în secolul al XVI-lea, ar constitui un alt argument în sprijinul acestei presupuneri. O asemenea presupunere însă ar trebui să fie confirmată sau infirmată de cercetarea arheologică și arhitecturală a bisericii însăși[24].

6) Intervențiile patronate de Zamfira la Prislop au fost minimalizate invocîndu-se faptul că inscripția monumentului funerar aflat în tinda bisericii trece cu vederea lucrările efectuate în aceeași biserică pe cheltuiala ei[25]. Ascultarea de martori din 1585 conturînd fundalul uman care a determinat acțiunile Zamfirei în ultimii ani ai vieții sale, permite să formulăm cîteva observații în legătură cu acest monument funerar binecunoscut specialiștilor[26]. Placa este prevăzută cu două inscripții. Prima a fost săpată de jur împrejur pe margini:

SAPHIRA FILIA MOISINI / PRINCIPIS TRANSALPINORVM RELICTA MAG(nifi)CI STANISLAI NI/SOWSKY MORITVR AN/NO 1580 DIE MENSIS MARTY ANNO AETATIS SVAE XLIV. Ne-am referit deja la felul în care — după părerea noastră — ar trebui corectată data decesului și vîrsta defunctei. În afară de acestea, inscripția conține încă două informații și anume că este vorba de fiica unui voievod al Țării Românești și că aceasta era văduva unui membru al consiliului princiar al Transilvaniei *(magnificus)*.

Textul săpat mai puțin îngrijit și îndesat în jumătatea inferioară a plăcii este o poezie din cinci distihuri, formulată într-o latină căutat pretențioasă:

SAPHIRA MOISINI DVCIS INCLITA FILIA TANDEM
HAC POSVIT MORIENS FLEBILE CORPVS HVMO
KESERIO INPRIMIS VXOR DVLCISSIMA CLAVSIT
LVMIN(a) F(u)IT CONSORS DEINDE NISOWSKI TVA

---

[22] Citatul neluat în considerare pînă acum în discuția privind această biserică îi aparține cancelarului Nicolae Bethlen v. Bethlen Miklós, *Élete leírása magától*, în Kemény János és Bethlen Miklós, *Művei*, red. de V. Windisch Éva, Budapest, 1980, p. 875 — trebuie luat în considerare mai ales fiindcă autorul era direct implicat în disputa din anul 1701 privind biserica neunită din Alba Iulia. Citatul astfel confirmă propunerea lui Cr. Moisescu, *Considerații asupra tipologiei monumentelor dispărute ale mitropoliei Bălgradului*, în SCIA, XIX, 1972.

[23] Pentru această informație îi datorez mulțumiri muzeografului principal Ioan Șerban de la Muzeul Unirii din Alba Iulia.

[24] Dă de gîndit în primul rînd informația potrivit căreia biserica era decorată cu trei straturi de picturi murale suprapuse care au fost distuse către 1910, cf. I. Radu, *op. cit.*, p. 91, 97; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 53—54.

[25] M. Porumb, *Biserica...*, p. 126.

[26] Inscripția a fost publicată de I. Radu, *op. cit.*, p. 73; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 54; pe baza reproducerilor publicate în același loc și în *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, fig. 429 am marcat între () cîteva greșeli evidente datorate probabil inciziei greșite a textului.

SI GENVS EXCVTIAS NICHIL (!) HAC MAGE NOBIL(e)
SVB TRANSALPINO TERRA VALACHA POLO VIDET
HVIC AVIS ET GENITOR PRINCEPS SI CA(e)TERA SPE(ctes)
HVIVS MOESTAE VIRVM DACIA VTRVMQVE GEMIT
TV QVICVMQVE VIDES SAPHIRA(e) H(a)EC MONVMENTA
VEN(ustae)
SAPHIRA DIC SAPHIR NOMINE DIGNA FVIT

Informațiile conținute de acest text repetă în parte, accentuîndu-le pe cele din inscripția anterioară: vestita fiică a lui Moise-vodă, soția lui Nisowski, tatăl și bunicul (Vladislav al III-lea) voievozi ai Țării Românești. Aici apare pentru prima oară referirea la primul ei soț, Ștefan Keserű, lipsește în schimb orice referire la cel de-al treilea soț, Paul Márkházi și, ceea ce este într-adevăr curios, nu este amintită contribuția defunctei la refacerea bisericii în care „tandem... posuit moriens flebile corpus humo" — să citățm textul inscripției.

Mesajul inscripției, prin urmare, nu a fost sugerat de Zamfira, ci foarte probabil de fiul său Ioan Keserű, viitorul comite al comitatului Alba și administrator al dijmelor fiscale[27] care astfel își exprima pretențiile la o carieră politică demnă de ascendența sa domnească și de tatăl său vitreg care făcuse parte din sfatul princiar.

O asemenea concluzie este susținută atît de forma inscripției cît și de decorul plastic al monumentului întrebuințînd elementele unui limbaj plastic renascentist tîrziu, cum ar fi scutul oval al blazonului, motivele de feronerie, volutele sau draperiile atîrnate care în această perioadă nu au fost adaptate încă de pietrarii autohtoni. Ca și monumentul funerar al lui Nisowski care se afla în catedrala de la Alba Iulia[28], credem că și monumentul Zamfirei a fost realizat în ambianța curții de la Alba Iulia, centrul cel mai apropiat de Șpring. Inscripția fragmentară[29] în limba slavonă care a fost găsită lîngă epitaful în discuție pare să fi fost purtătoarea mesajului adresat credincioșilor din fața locului și aceasta trebuie să fi fost sursa informațiilor privind contribuția Zamfirei la înnoirea bisericii din Prislop conținute atît de inscripția din 1759 cît și de *Cronica rimată de la Căldărușani.*

KOVÁCS ANDREI

[27] Trócsányi Zsolt, *Erdély központi kormányzata. 1540—1690*, Budapest, 1980, p. 108, 325, 326.

[28] Entz Géza, *A gyulafehérvári székesegyház*, Budapest, 1958, p. 172 citează inscripția unui monument funerar pe baza lucrării lui Szeredai, Antonius, *Collectio continens tabulas vetustorum...*, Albae Carolinae, 1791, p. 27—28. Pe baza inscripției fragmentare se poate presupune că consilierul lui Ioan al II-lea, decedat la 23 iunie 1574 este identic cu Stanislas Nisowski.

[29] I. Radu, *op. cit.*, p. 96; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 54.

ANEXA

(Alba Iulia, 1—16 mai 1585).

Ciorna fragmentară a audierii de martori în pricina dintre Ioan Keserü de Gybarth şi Ioan Logofăt de Sebeş-Alba, înregistrată de mai multe mîini într-un registru de protocol al capitlului de la Alba Iulia.
Arhiva Naţională Maghiară, Dl. 31171. Arhiva capitlului de la Alba Iulia. Protocolla capituli Albensis, f. 218—f. 233.

Documentul a fost transcris pe baza unei xerocopii. În transcriere am restabilit ordinea corectă a depoziţiilor numerotate. Textele în limba maghiară le-am transcris literă cu literă dar cu punctuaţia şi semnele diacritice moderne. Traducerea acestor texte am înserat-o la sfîrşitul mărturiilor respective.

Communis inquisitionis relatio.

Illustrissimo principi et domino domino Sigismundo Bathory de Somlio vaivodae Transilvaniae et Siculorum comiti etc. domino eorundem semper clementissimo.

Requisitores litterarum et litterarium instrumentorum etc. fidelium perpetuorumque servitiorum nostrorum debitam semper paratamque oblationem.

Vestra noverit, illustrissima celsitudo, quod egregius, Joannes Kesereo de Gybart feria tertia proxima post festum beati Georgii martiris proxime praeteritum (*27 aprilie*) exhibuit et praesentavit nobis quasdam litteras illustrissimae celsitudinis vestrae adiudicatorias modum et formam attestationis et communis inquisitionis in se exprimentes pro parte eiusdem, ut actor, contra egregium Joannem Logoffeth de Zaz Sebes, velut in causam attractum confectas hic Albae Iuliae, feria tertia proxima post dominicam Judica (*9 aprilie*) anno domini millesimo quingentesimo octuagesimo quinto praesenti sub sigillo eiusdem celsitudinis vestrae judiciali in margine inferiori impresso patenter emanatas nobisque perceptorie sonantes et directas, quibus mediante eadem celsitudo vestra serio nobis committebat et mandabat firmiter, quatenus iis acceptis, nostrum mitteremus hominem pro testimonio fidedignum qua praesente egregii et nobiles Joannes Balasfy, vel Emericus Horwat, seu Demetrius Adamossy, aut Joannes Kyralyfalwy, seu Stephanus Vaiday, scribae cancellariae maioris, item Daniel Papay, seu alter Daniel Vaday, seu Stephanus Zathmar Nemethy, newe Franciscus Deway, ne Martinus Adamossy, nisi Joannes Magioroy, nam Stephanus Vasarhely namque Paulus Zigethy, jurati notarii judiciariae sedis celsitudinis vestrae de curia missi aliis absentibus homo eiusdem vaivodalis huc ad civitatem Albam Juliam, in festo beatorum Philippi et Jacobi apostolorum proxime nunc venturo, iam vero praeterito (*1 mai*) convenire ibique eodem die et aliis duabus, tribus, quatuor et quinque diebus immediate sequentibus ad id aptis et sufficientibus, universos testes quos partes praefati coram eodem adducerent nominatim sub oneribus singularitei sedecim marcarum gravis ponderis ab illis qui cum eisdem litteris celsitudinis vestrae requisiti ad praescriptos diem et locum in praesentiam eorundem accedere et veritati testimonium perhibere recusarent per comites, vicecomites et iudices nobilium illorum comitatuum ubi tales residere dignoscerentur irremissibiliter et immediate exigenter convocati ob eisdemque ad fidem eorum deo debitam fidem debitamque celsitudinis vestrae observantes, odio, amori, favori preceque et praemio postergatis solum deum et eius iustitiam prae oculis ferentes. De eo utrum iuxta asertionem in causam attracti, praefati actoris genitrix, generosa videlicet domina Saphyra Moyzin, res in actione actoris denotata et ad manus in causam attracti traditas, ea spe tradiderit, quod nimirum eandem genitricem actoris sibi in matrimonium cupularet et praefata genitrix actoris saepe numero in eo in causam attractum sollicitaverit, quod ipsam in matrimonium copularet, unde eadem genitrix actoris, inani spe ducta, praedictum in causam attractum ut magis ad se alliere posset, eundem in causam attractum donaverit. Verum, cum genitrix actoris percepisset, quod ipse in causam attractus ipsam in matrimonium copulare nollet, tandem easdem res apud manus in causam attracti depositas sibi reddi

et restitui postulaverit, sique praefatus in causam attractus universas res, quas scilicet eadem Saphyra Moyzin manibus praefati in causam attracti conservandi gratia tradidisset, eidem genitrici actoris pleni et integre, coram certis personis honestis, excepta manu beati Joannis Chrisostomi ac icone Christi effigiem representantem, necnon quadam veste per dictam genitricem actoris, prout idem in causam attractus asserit, filiae in causam attracti (donata et excepta manu) ac aliis rebus praedicto in causam attracto spe matrimonii donatis reddiderit et restituerit super indeque eadem Saphyra Moyzin dicto in causam attracto litteras quietantionales dederit. Manum autem beati Joannis Chrisostomi ac iconem dicto in causam attracto, vestem vero prefatam filiae suae donaverit. Cum vero dicta Saphyra Moyzin in agone mortis extitisset, ipse in causam attractus ibidem praesens fuisset constitutus, sed eadem dominam tunc nullam prorsus (— — — — — *Actoris 8. testis.* Egregius Paulus Zékelj de Veresegjház (Roşia de Secaş) judex nobilium comitatus Albensis, vicinus, annorum 45, juratus et examinatus fassus est, hogj egj korban, mikor én Saphira azzonj tiztartóya valék, egj kewés wdeöwel halálának eleötte, Saphyra azzonnial menénk Záz Sebes hostáttiában es meg zállánk Logofet háza ellenében, kwlde engem oda Logofethez, hogj zólnék nekj, hogj az my marhákat reponált volt Logofeth kezében, azokat adná meg azonniomnak, monda eleözer Logofeth, hogj eö nekj semit nem adot volna és semi sem volna eö nála, azutá(n) ismét mondá: nem adom, úgjmond, hanem az feiedelem kezében adom az eö marháyáth és nem tagadom, mert nálam vagion. En ezzel vyzza menék és meg mondá(m) azzoniomnak ismét kwlde el engemeth azzonio(m) hozzáia, mondwá(n), hogj zólliak nekj, hogj aggia megh és az marhát megh ne tarczia, végre mondá Logofeth, hogj im zemben lezek, úgjmond, vele és az mi job, azt czelekedgiwk. Az utá(n) aztis mondá, hogj az Zenth János kezéth meg nem adhatom, mert Zwetagórában atta(m) és kwltem valami kalugerektűl, mert az zent tetem nem illik, hogj mi nálunk legien. Azon napon azzoniomis oda mene Logofethez és zemben leön vele, onnet meg jeöwén, azzonio(m) mondá, hogj Logofeth meg jgirte az marhát, de holnap reggel aggia megh, mert jmmár estwe volna. Másodnap énneke(m) onnan valami teörwenre kelleték mennem, azt én nem tudom oztá(n), mitt adot meg azzoniomnak és, ha valami maradot Logofetnél, awagj nem marath, hane(m), mint egj negied nap múlwá(n) haza jeöwe azzoniom Springre és otta(n) hamar meg betegedék és be hywata engem halálának eleötte, harmad vagj másodnappal, be menék egj zolgámmal, János deákkal eözwe és ezt mondá azzoniom, hogj ez el múlt napokban, mikor Záz Sebesben valék, Logofet meg ada az marhában, de mind meg nem adá, hanem hytyre, tiztességére fogadá, hogj meg aggia, meg hozza harmadnapra házamhoz, de meg nem hozá, hanem meg tarta benne egj rúd araniath, egj ezwst rudath, két fwggeöt, és két aranj giwrewth, kiben saphyr keöwek vadnak és egj geöngeös pártáth, kj hawas-al-feöldi módra vagjon czinálva, más fél záz forintoth, egj aranj pereczet, azzoni ember kezére valót, egj homlok eleöt, kj magjar módra vagion czinálva, geöngieökkel, egj jconath, az zenth János kezét aranyba(n) foglalwa, két ezwst tálath, egh ezwsteös féketh, két aranjas kupát, virágost, egj kést, meljnek az hywelje aranjból vagion czinálva, ezek felet ismédeu kértt volt el Logofeth egj mentéczkét, kitt az leániára adot volt az Kwsdj Miklós meniégzeöjekor, melj vagjon niomtatoth fekete bársonból czinálva, nestel bélelve, az zélyn vagion fán keötés, aranj fonalból czinálva, egj wég aranias atlacz, egj kafftán veres aranias bársonj, három czérnában fűzeöt eöreg gyeöng, kézre waló egj kézre waló (!) pésma, kj aranj galambal volt czinálva, mind ezeket, úgjmond, meg kéryétek Iwa(n) Logofettűl, ha meg nem aggia, hátt teörwénnelis meg keressétek tűle. Ezeket mikor nekem mondá azzoniom, senki teöb ott nem volth, hanem János deák, az én zolgám, az kj az marha zámát fel jrta és én. Arról én semmit nem tudok, hogj én kiweölem más nemes zemélliel kérette volna Saphyra azzonj az marháth Logofeth Jánostúl és azon marhában Saphyra halála utá(n) én semit nem látta(m) Logofetnél. In causam attractus huic testi contradicit [...].

(...odată, când eu am fost administratorul doamnei Zamfira, cu puțină vreme înaintea morții ei, ne-am dus cu doamna Zamfira în suburbia Sebeșului și am tras în casa opusă casei Logofătului, m-a trimis la Logofăt să-i spun să restituie bunurile pe care stăpîna mea le-a depus în mîinile sale. Logofătul inițial mi-a răs-

puns că lui nu i-a dat nimic și în păstrarea lui nu se află nimic. Ulterior mi-a spus că: bunurile nu i le voi restitui ei ci în mîna principelui, dar, nu neg, acele bunuri sînt la mine. Cu acest răspuns m-am întors la stăpîna mea. Ea m-a trimis din nou la el să-i spun să-i restituie bunurile și să nu rețină nimic din ele. În sfîrșit, Logofătul mi-a promis că: iată, mă voi vedea cu ea și vom proceda în așa fel cum va fi mai bine. A mai adăugat că: nu pot restitui mîna Sf. Ioan pentru că am donat-o prin intermediul unor călugări la Athos, deoarece nu se cuvine ca moaștele sfinte să se afle la noi. În ziua aceea i-a făcut o vizită și stăpîna mea și au stat de vorbă; întorcîndu-se de la el, stăpîna mi-a spus că Logofătul i-a promis restituirea bunurilor, dar din cauză că se înserase deja, au amînat pe dimineața următoare. În ziua următoare eu a trebuit să particip la un proces, de aceea nu știu ce anume i-a restituit stăpînei mele, nici dacă a rămas sau nu ceva la logofăt, dar, cu vreo patru zile mai tîrziu, stăpîna mea s-a întors la Șpring, s-a îmbolnăvit și, cu două sau trei zile înaintea morții, m-a chemat la ea. M-am prezentat împreună cu slujitorul meu, diacul Ioan. Stăpîna mi-a relatat că: zilele trecute cînd eram la Sebeș, Logofătul mi-a restituit o parte din bunuri, dar nu toate, făgăduindu-mi pe credința și onoarea sa că mi le va restitui și mi le va aduce în decurs de trei zile acasă (la Șpring), dar nu mi le-a adus, le-a reținut, anume: o bară de aur, o bară de argint, doi cercei, două inele de aur cu safire, o diademă cu mărgele, făcută în mod muntenesc, 150 de forinți, o brățară de aur pentru femei, o cordeluță de purtat pe cap decorată cu mărgele, făcută în mod unguresc, o icoană, mîna Sf. Ioan ferecată cu aur, două tăvi de argint, un frîu decorat cu argint, două căni aurite și decorate cu flori ⟨emailate?⟩, un cuțit în teacă confecționată din aur, pe lîngă toate acestea, Logofătul ceruse și o mantelă din catifea neagră cu decor presat, îmblănită cu jder și festonată cu broderii de aur cu care a îmbrăcat-o pe fiica sa la nunta lui Nicolae Kwsdy; un vig de atlaz auriu, un caftan din catifea roșie cu ornamente aurii, trei mărgele mari înșirate pe o ață, o brățară (?) cu un porumbel de aur conținînd mosc — toate acestea să i le cereți Logofătului, spuse, dacă nu le va restitui, să procedați împotriva lui chiar și prin lege. Atunci cînd doamna Zamfira mi-a spus toate acestea, nu a fost de față nimeni decît eu însumi și slujitorul meu, diacul Ioan care a întocmit și lista bunurilor. Nu știu despre nici o persoană nobilă în afară de mine însumi, prin care stăpîna mea i-ar fi cerut Logofătului restituirea bunurilor. De asemenea, nu am văzut la Logofăt nimic din acele bunuri după moartea stăpînei mele.

Actoris 9. testis, nobilis domina Elizabetha Henke, consors praecedentis testis, Pauli Zekel de Veresegjház ⟨Roșia de Secaș⟩, vicina, annorum 28, jurata et examinata fassa est: én egykor Springen valék Saphira azzonnál és látta(m) zememmel, mikor Logoffet zolgáia oda jeöwe és az ura zawáwal kére egj zoknját, ky feyér virágos arannyas atlacz vala, sinor keötés volt rajta egj rendel az alliá(n) s az vállánis, jsmét egj fekete niomtatot bársony me(n)tét, azzony embernek valót, ky nesttel béllet vala és zéles arannias keötés vala rayta, eleőhozatá azzonio(m) egj zolgáló leániával s neki adák, mind az zoknyát, s mind az mentét s az legén el viwé, mert az Kwsdy Miklós meniegzeöiére kérték vala. De caetero nihil scit.

(odată fusesem la Șpring, la doamna Zamfira și am văzut cu ochii mei cînd venise sluga Logofătului și ceruse, în numele stăpînului său un sarafan din atlaz auriu cu flori albe și cîte un șir de broderie la poală și la umăr, de asemenea o mantelă din catifea neagră cu decor presat, pentru femei, care era îmblănită cu jder și avea un decor auriu brodat; stăpîna i-a poruncit unei slujnice să le aducă, i-a dat și sarafanul și mantela, iar sluga lui Logofăt le-a luat cu el, pentru că se duceau la nunta lui Nicolae Kwsdy.)

In causam attracti 10. testis, honorabilis Dioniziu (!), plebanus valachorum in Abrugbannya ⟨Abrud⟩ commorans, comprovincialis, annorum 50, juratus et examinatus fassus est: egjkor találék menni Záz Sebesbe(n), hywának enge(m) Logoffethez az sebesi oláh Dan pappal, találok ot Logofetnél Saphyra azzo(n)t és az oláh pŵspeökeöt, Genadiát, két ládát vonatot eleő Logoffet, kik be valának pechyé-

telwe. Logoffeth mo(n)dá, azzonio(m) ez-e az te marhád, az azzony mondá, ez. Logoffet mo(n)dá ismét Saphirának, tehát agj menedéket énneke(m) róla. Az pŵspeök meg írá az menedéket és Saphira, ki vewé(n) niakából az peczyétet, meg peczyételé s Logoffetnek adá s kérdé Logoffet háro(m)zor, azzonio(n), van-e teöb marhád én nála(m), ha vagjo(n), most mond meg az pŵspeök eleöt és ez jámborok eleöt s mo(n)dá Saphira, nincze(n) k(egyelme)dnél énnekem teöb marhá(m). Saphira az ládákat fel tétette és el vivé. De caetero nihil scit.

(Odată cînd m-am dus la Sebeş, am fost chemaţi, împreună cu Dan popa, român din Sebeş la Logofăt, unde am găsit-o pe doamna Zamfira şi pe episcopul român, Ghenadie. Logofătul a ordonat să fie aduse două lăzi sigilate. Logofătul îi spuse: doamnă, acestea sînt bunurile tale? Doamna îi răspunse: acestea. Logofătul a continuat: să-mi dai deci o chitanţă despre ele. Episcopul a redactat chitanţa şi Zamfira, scoţînd sigiliul de la gît, a pecetluit-o şi i-a dat-o Logofătului. Logofătul a întrebat-o de trei ori: doamnă, mai ai şi alte bunuri la mine? — dacă ai, acum să spui în faţa episcopului şi în faţa acestor cucerinici. I-a răspuns Zamfira: nu am la domnia ta alte bunuri. Zamfira a poruncit ca lăzile să fie puse ⟨în căruţă⟩ şi a plecat cu ele).

Actoris 11. testis, honorabilis Joannes episcopus valachorum transilvaniensium, Albae Iuliae commorans, vicinus, annorum 45, juratus et examinatus fassus est, hogj az melj zenth egjházat Saphyra azzonj czénáltatoth vala Zylwás melleth, Pryzloban, Huniad vármegiében, azt a zenth egj házat mikor meg akartuk volna zentelnj, annak eleötte énnálamis volt és állot az aranjban foglalt zent János keze és aranjban foglalt kerezt és aranba(n) foglalt ember uyay és teöb efféle zent tetemek, de én meg attam vala mind ezeket Saphyra azzonnak. Mikor az zent egj ház zentelése napia eleő jeöve, én meg kérdém Saphyra azzonth és mondék, hol vagion, azzoniom, az zenth János keze és az aranyba foglalt kerezt és mind az teöb aprólék. Monda Saphyra azzonj, meg hatta(m) úgjmond, hogj el hozza Jowan Logofeth, várók maid mind estigh, de ugian nem jeöwe el Logofeth, hanem egjkor estwe felé el juta az Kozta, logofetnek attiafia és el hoza valami ember uyakath, aranjban foglaltakath, melj új volt Constantinus cziázár vajdájának uja és az teöb zent tetemeketh, de az zent János kezéth és kerezteth s az iconath hát el nem hozta; Saphyra azzonj el vewé tűle, de hogj meg látá, hogj Kozta el nem hozta az zenth János kezéth és az iconath és az aranjban foglalt kerezteth, az mit hozot vala, aztis viza veteh Saphyra azzonj Koztának és el fakada syrva s mondá, vid el eztis, ha az eniémeth meg tartia és az teöbit meg nem kŵlte, nagi dolog ez, bizon meg láttia, hogj el feleitj az eő dolgát és el feleitetem vele. ⟨*La margine:*⟩ *Ezt tudo(m), hogj akkor meg nem kwlte vala azokat Saphyra azzonnak.* Mikor penig betegségében én hozzáia mente(m) vala, akkor jmmár zawa meg állot vala s énnekem semmit nem zólhata. De caetero nihil scit.

(...: că lăcaşul sfînt pe care doamna Zamfira a pus să fie construit în Prislop, lîngă Silvaş, în comitatul Hunedoara — cînd am vrut să-l sfinţim, înainte de sfinţire a fost şi a stat la mine mîna ferecată în aur a Sf. Ioan şi o cruce ferecată în aur şi degete omeneşti îmbrăcate în aur şi alte asemenea moaşte sfinte, dar eu le-am restituit toate doamnei Zamfira. Cînd sosise ziua sfinţirii bisericii sfinte, eu am întrebat-o pe doamna Zamfira: unde sînt, doamnă, mîna Sf. Ioan şi crucea ferecată în aur şi toate celelalte ⟨moaşte⟩ mărunte? Doamna Zamfira răspunse: am poruncit — spuse — să mi le aducă Ioan Logofăt. Il aşteptasem pînă aproape de înserat, dar Logofătul tot nu sosise, abia către seară apăruse Costa, ruda Logofătului şi adusese nişte degete de om prinse în aur, degete care aparţinauseră voievodului împăratului Constantin, dar nu adusese mîna Sf. Ioan, nici icoana şi nici crucea ferecată cu aur. Doamna Zanfira i le-a luat dar cînd a observat că el nu a adus nici mîna Sf. Ioan, nici icoana şi nici crucea ferecată în aur, i le-a aruncat lui Costa în braţe şi s-a apucat de plîns spunînd: să i le duci şi pe acestea, dacă le reţine pe ale mele şi nu le-a trimis şi pe celelalte! — mare rău mi-a făcut, dar, zău că va vedea că şi-le va uita, îl fac eu să şi le uite propriile treburi ⟨*la margine:*⟩ *Atîta ştiu că atunci nu le-a trimis doamnei Zamfira.* Atunci cînd am ajuns eu la ea după ce s-a îmbolnăvit, i se oprise deja graiul şi nimic nu era în stare să-mi mai spună)

Actoris 12. testis, honesta mulier Anna Rácz, natione rasciana, consors providi Joannis Balogh ⟨*sc. 45. testis*⟩, nunc in possessione Spryngh commorans, vicina, annorum 25, jurata et examinata fassa est: tudom azt, hogj mikor Jowa(n) Logofeth egj zokniáth és egj mentéth kéreteth vala Saphyra azzontúl, én akkor Saphyra azzoni zolgáló leánia volta(m) és mondá azzoniom, enne(n) maga(m) el vyze(m) az zekéren az leánnak az ruhákath és enne(n) maga(m) fel eölteöztete(m) az leá(n)th; az Kwdij Miklós meniegzeőiében el menénk Czygedre és fel eölteözteté az leánt. Másodnap az zoknáth viza vym és az zekérre tewém, de az fekete bársonj mentéth, kj aranias keötéses vala s nestel bélleth, kéré Logofeth, hogj raita hadná az leánion, migh haza menne és meg kẅldené, de azérth ugia(n) ne(m) kwldé megh. Aztis tudom, hogj azzoniom halálának óráyánis mondta és kérte Jowá(n) Logofeteth zemtűl-zemben és azt mondta, hogj: Logofet, Logofeth, kérlek az Jstenérth, hogj az én árwáimnak ne mesd, avagj ne égesd meg zyweketh, hane(m) ad meg az marhát, akj nálad vagion és nálad maradoth. Látta(m) továbbá Logofetnél az en azzoniom marháyában egj rúd araniath, egj rud ezẅstet, egj geöngeös pártáth, egj torok zoritóth, egj ezẅsteös féketh és egj ezwsteös sarkanytúth, egj fẅggeőth. Ismétlen eczer, mikor Spryngen az nagj zobában valánk, mondá azzo-(n)io(m)nak Logofeth, azzoniom, mutasd meg nekem az zenth János kezét, had lássam. Azzoniom eleő hozá és meg mutatá nekj s mondá Logofeth, agjd nekem egj kewéssé, azzoniom. Mondá azzoniom, bátor oda adom ke(gyelme)dnek addég, amíg az zenth egj házath meg kel zentelnẅnk, az kit czináltatta(m) Huniad vármegiében, ke(gyelme)det(is) kérem, hogj ott legien és hozd(!) el az zenth János kezétis és az iconathis. My az meg zenteléskor alámenénk és eléggé várók, maid mind nap estig, de ugian nem jeöwe el Logophet és el nem hozá az zenth János kezéth és az iconath. Azzonio(m) úgj búsult vala raita, hogj ugia(n) verte az melliéth búsultában. Annakutá(n)na, mikor az ládákat meg atta volna Logofeth azzoniomnak, eczer azzoniom engemet kẅlde hozzáia, hogj kérné(m) megh az nála marat marhát. Akkoron ada meg egj geöngeös tollath és egj nyakra való hymeth és mondá Logoffeth, hogj vyd el ezeket most, de harmad napra, mond megh azzoniomnak, hogj mind az teöb marhákatis meg vyzem eő ke(gyelmé)nek, de az may nap is hozza. Ez tol és hym meg adás volt az ládák(na)k meg adása utá(n). Eztis tudom, hogj az melj ládákat azzoniom Logofettẅl meg hozot vala, egjkor fel nytók az eggiketh és tely vala téglával s mégh én hordám kj az téglát beleőle. Contradicit huic testi in causam attractus eo quod fuerit tunc famula actoris et nuncque maneat sub patronatu et dominio actoris.

(...: știu că atunci cînd Ioan Logofăt ceruse o fustă și o mantelă doamnei Zamfira, eu fusesem atunci slujnica doamnei Zamfira și stăpîna mea spuse: eu însămi mă voi duce în căruță să-i duc fetei hainele și eu însămi o voi îmbrăca pe fată. Ne-am dus la nunta lui Nicolae Kwsdy la Ciugud și ea însăși a îmbrăcat-o pe fată. În cea de a doua zi, fusta am dus-o la căruță, dar în ceea ce privește mantela neagră din catifea cu broderie de aur și blană de jder, Logofătul a rugat-o pe stăpîna mea să permită ca fata să-o poarte pînă ce ajung acasă și după aceea el i-o va trimite, dar nu a trimis-o niciodată. Știu deasemenea că stăpîna mea și în ceasul morții l-a tot rugat pe Logofăt, fiind față în față cu el, și îi spunea: Logofătule, Logofătule, te rog pe dumnezeu, să nu rănești și să nu arzi inima orfanilor mei, să le restitui bunurile care au rămas și sînt la tine! Am văzut de asemenea, din bunurile stăpînei mele la Logofăt o bară de aur, o bară de argint, o diademă cu mărgele, o panglică de purtat la gît, un frîu decorat cu argint, un pinten poleit cu argint, o pandantivă. De asemenea, o dată cînd eram la Spring, în camera mare, Logofătul a rugat-o pe stăpîna mea: arată-mi doamnă, să văd, mîna Sf. Ioan. Stăpîna mea a adus-o și i-a arătat-o. Și logofătul spuse: împrumută-mi-o pentru puțină vreme doamnă! Stăpîna mea îi răspunse: o împrumut domniei tale pînă atunci cînd va trebui să sfințim sfînta biserică pe care am făcut-o în comitatul Hunedoara, te rog și pe domnia ta să fii acolo și să aduci și mîna Sf. Ioan și icoana. Noi ne-am dus la sfințirea bisericii și l-am așteptat destul, aproape o zi întreagă, dar Logofătul nu venise și nu adusese nici mîna Sf. Ioan, nici icoana. Stăpîna mea, de supărare, se bătea cu pumnii în piept. După aceea, după ce Logofătul a restituit lăzile stăpînei mele, stăpîna mea m-a trimis la el să-i cer bunurile nerestituite. Atunci mi-a dat un pănaș cu mărgea și o panglică brodată spunîndu-mi: să i le duci pe acestea și să-i spui stăpînei tale că în decurs

de trei zile i le duc și pe celelalte, dar le tot duce și în ziua de azi. Restituirea obiectelor menționate a avut loc după restituirea lăzilor. Știu de asemenea, că odată am deschis ⟨împreună cu stăpîna⟩ una dintre lăzile restituite de Logofăt și era plină cu cărămizi; încă eu a trebuit să o golesc de ele).

In causam attracti 13. testis, providus Joannes Zabó, nunc Sebesii commorans, vicinus, annorum 32, juratus et examinatus fassus est: én, miwel hogj zabó vagjok, gjakkran mente(m) Saphira azzonyhoz Springre, egjkor hogj oda menék, talélék az azzonnál egj kalugjert, Logofettis ot vála mind leániostól s kérj vala Saphira azzontól az kalugjer az Zent János kezét, hogj adná nekj, de Saphira azzoni ne(m) adá, hane(m) azt mo(n)dá Logoffetnek, miu[el?] hogj az én gjermekkim ne(m) tartanak én vele(m) egj hwtet, ezt én az te leániodnak adom ayándéko(n), mert eő nekys Sap[hi]ra az newe, mint zinte énnekem. Egjkorba(n) ismét Sebesbe(n) mentem vala Logoffet házához valami selyemért és találá(m) ot Saphira azzont és az olá pwspeökeöt, Genadiát, ki immár meg holt, s látám az házba(n), hogj két láda vala eleőtteök, kérdé háromzor Logoffet az pwspeök eleőt és az sebesjji oláh pap eleőt és egy kalugjer eleőt Saphirát, ha ez-e az te marhád és mind meg attam-e? Azt mo(n)dá Saphira azzonj, hogj ez az én marhá(m) és mind meg attad. Láttam aztis, hogj menedéket ada Saphira azzonj Logoffetnek, kit az pwspeök ira megh, az után fogák az zolgák az ládát és fel tewék az Saphira azzonj zekerére és el viwék, és, mikor immár el akarna indulni, Saphira mo(n)dá: Isten hozzátok, mert az my nálad volt, énneke(m) minde(n)t meg attál. Hallottam Saphira záyából egykor aztis, hogj egj ember kérdy vala teőle, hol az kis mente, kit Logoffet leániának adot volt és mo(n)dá Saphira, hogj Logoffet meg ne(m) atta, mert az eő leániának ayándékon atta. De caetero nihil scit.

(...: eu croitor fiind, deseari am avut treburi la Șpring, la doamna Zamfira. Odată cînd m-am dus, am găsit acolo la ea un călugăr și pe Logofăt, împreună cu fiica sa. Călugărul îi ceruse doamnei Zamfira să-i dea lui mîna Sf. Ioan, dar doamna Zamfira a refuzat și i-a spus Logofătului: deoarece copiii mei nu au aceeași credință ca și mine, eu o voi dărui fiicei tale pentru că și ea se numește Zamfira ca și mine. Odată cînd m-am dus la casa lui Logofăt în Sebeș după niște mătase, i-am găsit acolo pe doamna Zamfira și pe episcopul român Ghenadie (care între timp a murit) și am văzut în fața lor, în casă, două lăzi. De trei ori a întrebat-o pe Zamfira Logofătul, de față cu episcopul, cu popa din Sebeș și cu un călugăr: acestea sînt bunurile tale? — și: — le-am restituit toate? Zamfira a răspuns: acestea sînt bunurile mele și mi le-ai restituit toate. Am văzut, de asemenea, că doamna Zamfira i-a dat Logofătului o chitanță scrisă de episcop. După aceea slugile au apucat lada (!) și au așezat-o pe căruță. La plecare ea spuse: Dumnezeul cu voi, mi-ai restituit tot ce aveam la tine. Odată o auzisem pe doamna Zamfira răspunzînd unui om care a întrebat-o, unde este mantela pe care ea o dăduse fiicei lui Logofăt? — ea a răspuns că Logofătul nu a mai restituit-o deoarece ea i-a dăruit-o fiicei acestuia.)

In causam attracti 14. testis, providus Joannes Geöreög ⟨*la margine:*⟩ *graecus natione*, in Zazsebes commorans, vicinus, annorum 40, juratus et examinatus fassus est: én akkor Logoffet zolgáia voltam, ⟨*la margine;*⟩ *de most ne(m) vagyok zolgája*, és tudom, hogj Saphira azzony gjakkran iárt uram után, hogj el vegj[e], de uram ugjan el me(n)e eleőtte. Tudo(m) azt is, hogj egjkor Sebesbe(n) ieöwe uramhoz Saphira azzony és két ládát vonatta uram az ház keözepyre. Az házba(n) az oláh pwspeökkis ot vala és az sebesi papis, Dan és egj kalugjer s teöb sok jámboris és my négjen, én s egj Ztoika newű jnas, afféle két zolgáia Saphirának, Miklós és Jstók, fogók az két ládát és fel teweök az Saphira zekerére, melireől Saphira azzoni Logoffetnek az pwspeökkel menedéket irata és Saphira meg peczyétlé. Mikor immár Saphira feöl wlt volna zekerére és el akara mennj, monda Logoffetnek, ke(gyelme)d énneke(m) meg boczásso(n), az my marhá(m) nálad volt, azt énneke(m) mind meg attad, ennek utánna az én niomomo(n) senky ne kereskedhessék k(egyelme)den. Ezt halvá(n) Logoffet, tudomá(n)t teön, mondván(n), ezt halliátok uraim, mit mo(n)d azzonio(m), hogj én mindeneket meg atta(m) nekj. Az icona feleől azt tudo(m), hogj egjkor azzonio(m), Saphira el hozá az uram házához az jconath, ki tábláwal vala és az aztalra téwén, két felé nitá, zép aran-

niag vala s mo(n)dá Logoffetnek, ezt én azért hozám ide, hogj az én fiaim egj hytet nem tartanak én vele(m), én penig ma vagj holnap meg halok, eők ezt el bonttyák, az aranniat le vonzák és az fáyátt el vettik s az énneke(m) nagy bŵn volna, hane(m), miért hogy az te leániodnakis Saphira newe, mint énneke(m), én azt leányodnak adom és neky ayándékozá. Az kys keönteöntis tudom, hogj Logoffeth leániának ayándékozá, mert akkor úgj tartotta, mint az eő maga leányát. De caetero nihil scit. Contradicit actor huic testi cuius suo tempore rationem assignabit.

(Pe atunci eram sluga lui Logofăt (dar acum nu mai sînt) şi ştiu că doamna Zamfira deseori umbla după stăpînul meu să o ia de soţie, dar stăpînul meu o evita. Ştiu de asemenea că venise odată doamna Zamfira la Sebeş, la stăpînul meu, iar stăpînul meu a poruncit să fie scoase două lăzi în mijlocul încăperii. Erau de faţă episcopul român şi popa din Sebeş, Dan şi un călugăr, precum şi alţi mulţi cucernici cît şi noi patru, eu, un inaş al stăpînului cu numele Stoica, şi alţi doi slugi ai Zamfirei, Miklós şi Istók. Am apucat lăzile, despre care episcopul, la cererea Zamfirei, i-a eliberat Logofătului o chitanţă pecetluită de ea, şi le-am aşezat în căruţă. S-a urcat şi Zamfira şi chiar înainte de plecare i-a spus lui Logofăt: să mă ierţi domnia ta, bunurile pe care le-am avut (în păstrarea dtale) mi le-ai restituit pe toate, de acum încolo, de pe urma mea, nimeni nu va mai putea pretinde nimic domniei tale. Auzind aceste cuvinte, Logofătul ne-a atenţionat, spunînd: ascultaţi, domnii mei, că doamna afirmă că eu i-am restituit toate bunurile. Despre icoană ştiu, că odată doamna Zamfira a adus-o la casa stăpînului meu icoana închisă şi, aşezînd-o pe masă a desfăcut-o; era frumoasă, aurită şi i-a spus Logofătului: am adus-o aici pentru că fiii mei nu sînt de aceeaşi religie cu mine, iar dacă eu mor azi-mîine, ei o vor demonta, o vor despuia de aur şi scîndura o vor arunca, ceea ce ar fi un mare păcat pentru mine; de aceea, fiindcă şi fiica ta se numeşte Zamfira ca şi mine, eu i-o dăruiesc ei — şi i-a dat-o. Ştiu că de asemenea în dar i-a dat şi veşmîntul cel mic, pentru că pe atunci o ţinea ca pe propria fiică.)

Actoris 15. testis, nobilis Margaretha, consors nobilis Andreae Nikola de Haczak (Haţeg), comprovincialis, annorum 32, valacha natione, jurata et examinata fassa est: én akkor Sebesbe(n) laktam és twdo(m), hogj Saphira azzony majd minde(n) harmad nap zokot vala Sebesbe(n) jeöny és nála(m) zállot. Egjkor hoza két ládát háza(m)hoz, eggyk kisebb vala s másik nagjob. Jeöwe oda Logoffettis s fel nitá Saphira azzony az ládát és váltig nézének bele mind ketten, de semmit ki nem vevének, én nemis látta(m) semmit, my volt az ládába(n). Estwe hogj leőn, az azzoni Saphira az mi házunktól mind ládáiát, háló zerzámát vitette Logoffet házához és ugjan ot hála az azzonj Logoffetnél. Az után egjkor látta(m) ismét, hogy Saphyra azzony niakából Logoffet az arany lánczot ky vette, az kezereőlis az arany lánczoczkát és az sebébe tette, Saphyra penig chyak newette. Mázzor ismét, hogj házamhoz jeöwe Saphira azzo(n), az niakába(n) vala egj gjeöng zemes arany láncz, az kezénnis ollian vala, az geöngj három rendel vala raita. aztis zintén úgj Logoffet el vewé és az sebében tewé, de én nem tudo(m) atta-e vizzza ezeket Saphirának, nem-e. Hallota(m) ezt Saphirától, hogy mikor az utolsó lánczot el vette teőle az én aztalomnál, Saphira mo(n)dá Logoffetnek, jhol úgjmo(n)d, lelkem felett valami volt, mi(n)d nálad vagjo(n), lássad, mit czelekzel velem. De caetero nihil scit. Contradicit in causam attractus huic testi et suo tempore rationem assignabit.

(...: eu atunci locuiam la Sebeş şi ştiu că doamna Zamfira venea la Sebeş în fiecare a treia zi şi trăgea la mine. Odată adusese două lăzi în casa mea, una mai mare, una mai mică. Venise şi Logofătul, doamna Zamfira deschisese o ladă şi se tot uitau în ladă amîndoi, dar nu au scos nimic de acolo, eu nici n-am văzut ce era acolo. Cum se înserase, doamna Zamfira şi-a luat şi lada şi hainele de pat şi s-a mutat în casa lui Logofăt şi a şi dormit acolo. După aceea, am mai văzut odată că Logofătul a desfăcut şi a scos de la gîtul Zamfirei lanţul de aur, a mai desfăcut şi lănţişorul de pe braţul ei şi şi le-a băgat în buzunarul său, iar Zamfira (nu s-a opus) numai rîdea. Altă dată cînd a venit la casa mea doamna Zam-

fira, la gîtul ei atîrna un lănțișor de aur cu mărgele și avea o brățară identică pe mînă cu trei șiruri de mărgele, pe care și pe acelea i le-a luat Logofătul și și le-a băgat în buzunar și nu știu dacă i le-a mai restituit vreodată. Cînd i-a luat ultima oară lanțul, la masa mea, am auzit-o pe Zamfira spunîndu-i Logofătului: iată, tot ceea ce aveam asupra sufletului meu, este la tine, ai grijă ce faci cu mine!).

Actoris 16. testis, providus Michael Nagj de Mikes ⟨*la margine:*⟩ *valachus*, comprivincialis, annorum 28, juratus et examinatus fassus est: én akkor Saphira azzoni zolgáia volta(m) és tudo(m), hogj azzonio(m) azért adogatot egjet-mást Logoffetnek, hogj eötet el venné. Az zent János kezéreől s az Christus képéreől semmit ne(m) tudok, de tudom, hogj Logoffet leániának adot vala azzoniom egy mentét és egj zokniát, de ne(m) tudo(m) eöreögbe-ye ⟨*örökbe-e*⟩ vagy ayándékon. Tudo(m), hogj egjkoron, hogj Sebesbe(n) menénk azzoniommal és egj fekete lapos ládát adánk be Logoffetnek, elég nehéz volt akkor, hogj be vyweök, mert én vitte(m) eggyyk [oldalon] és eő maga, Saphira azzony koczysáwal, Andrással, ki most Keserű János zolgáya. Az utá(n) egy néhány jdeő múlwa, hogj ki hozók, egy zűrt vettettek vala az ládára s úgj teweök fel az zekére, de nem vala ollian nehéz, mint az eleőt. Ne(m) látta(m) s ne(m) tudom, my volt benne, de my azt a ládát Springre viweök. Másodzor ismét Keresztyén-zigettireől hozánk egy ládát azzoniommal Kelnekre és Logoffet oda jeöwén Kelnekkre hozzája, egy zálláson hálának s, másnap haynalba(n) teöteök az Logoffet koczyiára azon ládát és el viwé Sebesbe(n) Logoffet, my penig Springre mené(n)k azzoniommal. Ugjan ot láttam egy arannias kafftánt, hogj eleő vettek vala, ki veres bársonios vala, melliet Logoffet halála utánis azzoniomnak (!) ⟨*corect:* melyet asszonyom halála után is Logofetnél!⟩ látta(m). Az ládákat penig atta-e vizza Logoffet Saphirának, nem-e, nem tudok semmit benne. Egykor ismét én teőle(m) és Kezner Leőrincztűl, ki most Keserű János jobbággja Springen, azzoniom kẅlde egj eözwe járó arannias kupát Sebesbe(n), Erzinia házához hatta vala azzonio(m), hogj vigjẅk, de Erzinnia ne(m) akará hozzá venni, hanem kẅldé én teőle(m) Logoffethez és ot hagjok. En nem tudo(m), my okon kẅldeötte oda és ha atta-e meg az után, vagy nem. Mikor az azzoniom meg hala, akkoris ot volta(m), de ne(m) hallotta(m), hogj semmj feleől zólt volna maga, hogj az testamentumot iratá ot volta(m), méég(?) énnekemis 10 f(orin)tot hagya, [kit] az után megis ada Keserű János.

(... : eram pe atunci sluga doamnei Zamfira și știu că stăpîna mea i-a dat și una și alta Logofătului ca să o ia în căsătorie. Nu știu nimic în privința mîinii Sf. Ioan și nici în cea a imaginii lui Isus, dar știu că stăpîna i-a dat fiicei Logofătului o mantelă și un sarafan, nu știu însă dacă i le-a dat pentru totdeauna sau i le-a dăruit. Știu că odată cînd ne-am dus la Sebeș cu stăpîna, i-am dus Logofătului o ladă neagră, plată, a fost destul de grea la cărat, eu de o parte și stăpîna însăși cu Andrei, vizitiul său care acum se află în slujba lui Ioan Keserü. Ceva mai tîrziu cînd am scos lada din nou, era acoperită cu un strai, așa am așezat-o în căruță, dar nu era atît de grea ca înainte. Nu am văzut și nu știu ce anume conținea, de acolo noi am transportat-o la Spring. A doua oară am adus din Cristian la Cîlnic o ladă cu stăpîna. Acolo a vizitat-o Logofătul, au înnoptat acolo, în aceeași casă și în zorii zilei următoare am încărcat lada pe căruța lui Logofăt care pleca la Sebeș, iar noi ne-am dus la Spring. Tot acolo am văzut, cînd au scos, un caftan din catifea roșie cu decor auriu. Acest caftan îl avea Logofătul și după moartea stăpînei mele. Nu știu dacă Logofăt a restituit sau nu lăzile. Odată stăpîna a trimis un pocal îngemănat aurit prin mine și prin Laurențiu Kezner, care acum este iobagul lui Ioan Keserü la Spring, la casa lui Arsenie în Sebeș — așa poruncise — dar Arsenie nu voia să-l primească și ne-a trimis la Logofăt cu pocalul pe care noi l-am lăsat acolo. Nu știu de ce a trimis pocalul, nici dacă a fost restituit sau nu. Am fost de față cînd a murit stăpîna, dar nu am auzit-o vorbind despre nimic ⟨dintre chestiunile în cauză⟩, am fost de față cînd își dicta testamentul, mi-a lăsat și mie 10 forinți pe care mi i-a plătit pe urmă Ioan Keserű.)

In causam attracti 17. testis, providus Nicolaus Groz de Lohmany ⟨Loman⟩ ad civitatem Zazsebes pertinens, valachus, vicinus, annorum 40, juratus et examinatus fassus est: egjkor, hogj az Logoffet udvarába(n) mentem volna, látám, hogy Saphi-

ra azzony zekerére két ládát teönek fel és mo(n)dá Logoffet Saphira azzonnak: azzoniom, vagyon-e teöb marhád énnálam awagy ninczy, most mo(n)d meg az sok jámbor eleőt, had halliák. Az azzony, Saphyra azt mo(n)dá, hogj ninczyen, mert az my volt, mi(n)de(n)t meg attál. Ezen Logoffet tudomá(n)t teön nekŵnk, az azzony, Saphira fel ŵle zekerére és mene be az várasban, Sebesben.
De caetero nihil scit. Actor contradicit huic testi.

(...: odată, cînd m-am dus la curtea Logofătului, am văzut că au așezat două lăzi pe căruța doamnei Zamfira și Logofătul o întreba pe doamna: doamnă, mai ai sau nu alte bunuri la mine, acum să spui în fața acestor cucernici, să audă. Doamna, Zamfira a răspuns că: nu mai am pentru că mi le-ai restituit toate bunurile pe care le aveam la tine. Logofătul ne-a atras atenția asupra celor spuse, Zamfira s-a urcat în căruță și a plecat în oraș, la Sebeș.)

In causam attracti 18. testis, providus Turkul Bukur de eadem Lohmany ⟨Loman⟩ ad viccinitatem Zazsebes pertinens, valachus, vicinus, annorum 40, per totum idem fatetur, quod Nicolaus Groz, testis immediate praecedens, hoc addito, hogy Saphira azzoni mikor el ment, akkor azt mondotta, hogy én akaratom nélkül semmi nálad nem marat, minde(n)t meg attál. Contradicit actor etiam hujus testis.

(..., doamna Zamfira atunci cînd a plecat a afirmat: fără voia mea nimic nu a rămas la tine, mi-ai restituit tot.)

Actoris 19. testis, circumspectus Mathias Eötwes Albensis, vicinus, annorum 40, hungarus, juratus et examinatus fassus est: én az derék dologba(n) semmit ne(m) tudok, hane(m) ez eleőt, úgjmint 4 eztendeőwel, hozot vala Logoffet én hozzá(m) egy ezŵst tálat, úgymint eöt vagy hat girást és én vele(m) czináltatta egy mereő hegyesteőrt beleölle, de én nem tudo(m) kijé volt, sem czimeréreől, se(m) jeléreől nem emlékezem. De caetero nihil scit.

(...: nu știu nimic despre partea substanțială a cazului, dar mai de mult, și anume cu 4 ani în urmă, Logofătul mi-a adus o tavă de argint în greutate de 4 sau 5 gire și m-a pus să-i fac un pumnal. Eu nu știu cui aparținuse înainte, nu-mi aduc aminte nici de blazonul și nici de semnul tăvii.)

In causam attracti 20. testis, providus Koman Tarka, valachus, in suburbio civitatis Sazsebes commorans, vicinus, annorum 40 juratus et examinatus idem per omnia fatetur uti Nicolaus Groz, hoc addito, hogy akkor az oláh pŵspeökis ot vala és az mi papunkis, Dan és egj Kalugyeris, az mikor az ládát Saphira el viwé. De caetero nihil. Actor contradicit.

(..., era atunci de față și episcopul român, și popa nostru, Dan și un călugăr, cînd Zamfira și-a luat lada.)

In causam attracti 21. testis, providus Opris Tiben (?), valachus, in eodem suburbio Sabesiense commorans, vicinus, annorum 50, juratus et examinatus, idem fatetur per omnia, uti Koman Tarka etc. Actor contradicit.

In causam attracti 22. testis, honesta Catherina, relicta quondam providi Francisci Kosa, natione ungara de Borberek ⟨Vurpăr⟩, jobbagio magnifici domini Joannis Iffyw, vicina, annorum 40, jurata et examinata fassa est: én akkor Logoffet zolgálója volta(m) ⟨*la margine:*⟩ *de most ne(m) vagyok* és twdo(m), hogy gyakkran iárt az azzony oda uramhoz, úgj annyéra, hogj uram megys unta oda járását, mert harmadnapig rayta lakot és ot mulattak. Egyczer uram házától mene Saphira Zent-gyeörgjre, Háczok felé és meg hagyá, hogj uramis, Logoffet utánna mennye(n), de eő nem mene, az azzony utánnais izent vala uramnak, de ugyan nem mene, kyn meg haragvá(n) Saphira azzony, meg térwén, nem zála nálunk, hane(m) az zomzédnál s jeöve uramhoz kalugyerekkel és az oláh pŵspeökkel és viwe el valami ládákat, ketteőt-e vagy hármat és el búczúzván, azt mo(n)dá Saphi-

ra, hogy az my énnekem nálad vagjon, ím el vizem, Isten hozzátok. Az teöb marha feleċl egyebet nem tudok, hane(m) egy derékalt és egy fewált adot vala uramnak gjermekinek, jnget és egyéb aprólékot. De caetero nihil scit. Actor contradicit.

(...: eram pe atunci slujnica lui Logofăt, dar acum nu mai sînt, şi ştiu că doamna venea mereu la stăpînul meu, aşa încît stăpînul s-a şi săturat de vizitele ei, deoarece rămînea chiar şi trei zile şi petreceau acolo. Odată cînd Zamfira a pornit de la casa stăpînului meu spre Valea Sîngeorzului, în Haţeg şi a poruncit să se ducă şi stăpînul meu, Logofăt după ea, dar el nu s-a dus, doamna i-a trimis şi vorbă, dar el nici atunci nu s-a dus, fapt pentru care s-a supărat doamna Zamfira şi întorcîndu-se de acolo, nu a tras la noi ci la vecini şi a venit la stăpînul meu cu episcopul român şi cu călugări şi a luat nişte lăzi, două sau trei or fi fost şi luîndu-şi rămas bun, Zamfira a spus: ceea ce am avut la tine, iată, că le iau. dumnezeu cu voi. Nu ştiu despre alte bunuri decît că a dat copiilor stăpînului meu o saltea şi o pernă, cămăşi şi alte mărunţişuri.)

In causam attracti 23. testis, providus Laurentius Haláz, rascianus, in suburbio Sebesiensi, religionis saxonicae, vicinus, annorum 35, juratus et examinatus fassus est: láttam, hogy éielis egj néȷánzor jeöt Saphira Logoffethez és ott eggyüt eöttek, olly késennis jeöt, hogj én immár le fekẅtte(m), az Logoffet zolgáy fel keölteöttenek és úgj vettek halat teőlem, miért hogy én haláz vagyok. De caetero nihil scit. Actor contradicit.

(...: am văzut că de cîteva ori şi noaptea a venit Zamfira la Logofăt şi acolo au mîncat împreună, venise chiar aşa de tîrziu că eu eram deja culcat, slugile lui Logofăt m-au trezit să cumpere peşti de la mine, deoarece eu sînt pescar.)

In causam attracti 24. testis, providus Andreas Lences(?), rusticanus, in suburbio civitatis Sabesiensis commorans, religionis saxonicae, vicinus, annorum 32, juratus et examinatus fassus est: tudo(m), hogy éyelis egj néhánzor el jeöue Saphira Logoffethez, reggel, hogj ezẅnkbe(n) vettük, hát immár zekere az Logoffet udvará(n) vagyon, mi mind wárasul czywdáltuk, mit jár ot éyel. Tudo(m) aztis, hogj Saphirának eg ládáiát Logoffet házától, az azzonnak ot létébe(n), éyel el lopák és az feredeőházo(n) túl teörték vala fel az ládát, hallottam, hogy két ezẅst pohár volt benne és azt el vitték. De caetero nihil scit. Actor contradicit.

(...: ştiu că de cîteva ori Zamfira a venit şi noaptea la Logofăt, dimineaţa, cînd ne-am dat seama, iată că deja se şi afla căruţa ei în curtea Logofătului, ne-am mirat cu tot oraşul, ce caută ea acolo noaptea. Ştiu de asemenea că într-o noapte, cînd era doamna acolo, i s-a furat o ladă din casa lui Logofăt şi ⟨hoţii⟩ au spart-o dincolo de baia publică, am auzit că în ladă se găseau două pahare de argint pe care hoţii le-au luat cu ei.)

In causam attracti 25. testis, providus Paulus Caspar, rascianus, religionis saxonicae, jobbagio celsitudinis vestrae in Lámkerék ⟨*Lancrăm*⟩ ad Sebesium pertinens, vicinus, annorum 28, juratus et examinatus fassus est: Saphirának Logoffethez való járásába(n) ezt tudom, hogy gyakorta me(n)t Logoffethez és ot lakoztanak, mulattanak. Tudo(m) eztis, hogy akkor bíró valék és mentem vala oda Logoffet udvarára, azonkeözbe(n) hozának két ládát ky az Logoffet házából és tewék az Saphira zekerére és eő magokis ky jeöwének az házból és látwá(n) Logoffet, hogj sokan volnánk ot az udwará(n), mo(n)dá Logoffet Saphirának: azzonio(m), ím láttja keg(yelme)d, hogj most sok ember vagyo(n) it udvaromon, vagyon ollys keözteök, ky bíró, azért mond meg most ezek az jámborok eleőt, ha vagyonn-e teöb marhád nálam, awagy ninczy, ⟨*la margine:*⟩ *hogj ez után, az mint ma vezekegywnk* (!) és mo(n)dá Saphira, énneke(m) k(egyelme)dnél semmi marhá(m) nynczye(n), az mi volt, minde(n)t meg attál, erreől nekẅnk Logoffet tudomá(n)tis teön. Saphira fel ẅle zekerébe(n) és el mene mind az ládákkal eggywtt. De caetero nihil scit. Actor contradicit.

(...: în ceea ce priveşte vizitele Zamfirei la Logofăt, ştiu că deseori se ducea la Logofăt, acolo mîncau şi petreceau. Ştiu de asemenea că atunci eram jude şi m-am dus la curtea lui Logofăt cînd tocmai s-au scos două lăzi din casa acestuia

și au fost puse pe căruța Zamfirei; ieșind ei înșiși din casă, Logofăt văzînd că s-au adunat mulți în curtea lui, i-a spus Zamfirei: doamnă, iată, vezi și domnia ta că sînt de față mulți oameni, se află între ei și un jude, de aceea să spui în fața acestor cucernici, dacă mai ai sau nu bunuri la mine, să nu ne certăm, ca azi și de acum încolo. Zamfira i-a răspuns: eu nu mai am bunuri la domnia ta, mi-ai restituit tot ce am avut. Logofătul ne-a atras atenția asupra acestui lucru. Zamfira s-a urcat în căruță și a plecat ducînd și lăzile.)

In causam attracti 26. testis, providus Ztepan Gyurka, rascianus in Lámkerék, ⟨*Lăncrăm*⟩, pariter ad Százsebes pertinens commorans, valachicae religionis, vicinus, annorum 45, juratus et examinatus, idem fatetur uti praecedens Paulus Caspar per omnia. De caetero nihil scit. Actor contradicit.

In causam attracti 27. testis, providus Opra Dobranul, valachus, in suburbio civitatis Szasebes(!) commorans, vicinus, valachicae fidei, annorum 43, juratus et examinatus fassus est: egjkorban menék az várasbeli, záz paphoz, hogj valamy zalmát vegjek teőle, oda jeöwe Saphira azzony egj fekette zekérbe(n) hat lóval és le zálwán az zekérbeől s az papnak kezét fogá s zóla neky, mondwá(n), ím két ládát hoztam ide, it hadnám nálad, ha helt adnál neky. Monda az póp(!), miért hoztad el Logofetteől, s monda Saphira, azert hogj ne(m) akará ot tartanny. Az pap helt ada neky és betewék az ládátt. De caetero nihil scit. Actor contradicit eo, quod sit pastor aequorum aequatialium in qualis... hominum numero probitas rare invenitur.
(...)tja eztis, hogj ugjanakkor kérdé az pap Saphirát, ha vagjon teöb marhája Logoffetnél, azt mo(n)dá Saphira, hogy ninczyen.

(...: m-am dus odată la preotul luteran din oraș să cumpăr niște paie cînd a sosit într-o căruță neagră trasă de șase cai doamna Zamfira, coborînd din căruță a apucat mîna preotului spunîndu-i: iată, am adus două lăzi, le-aș lăsa aici dacă le-ai face loc. Popa a întrebat-o: de ce le-ai luat de la Logofăt? Zamfira i-a răspuns: de aceea le-am luat deoarece el nu mai voia să le țină acolo. Preotul i-a arătat locul și au depus lăzile. (...) de asemenea că tot atunci preotul a întrebat-o pe Zamfira dacă mai are bunuri la Logofăt la care Zamfira a răspuns că nu mai are.)

In causam attracti 28. testis, providus David Basaraba, valachus, valachicae fidei, in suburbio Sabesiense commorans, vicinus, annorum 45, juratus et examinatus idem fatetur per omnia, ut testis praecedens, Opra Dobranul.

In causam attracti 29. testis, providus Theodor Mirczye, valachus, ejusdem fidei, in suburbio pariter civitatis Sabesiensis commorans, vicinus, annorum 40, juratus et examinatus idem fatetur per omnia uti testis praecedens, David Bazaraba. De caetero nihil scit.

In causam attracti 30. testis, providus Ioannes Dorka, valachus, in eodem suburbio civitatis Sabesiensis commorans, valachicae fidei, vicinus, annorum 45, juratus et examinatus, idem fatetur quod Ztepan Gyurka, hoc addito, hogy háromzoris kérdé Logoffet Saphirát, ha vagyonn-e teöb marháia nála, Saphirais mind háro(m)zor reá felelé, hogj ninczyen ennél teöb, az kit el vizek. De caetero nihil scit. Actor contradicit.

(...: și de trei ori a întrebat-o Logofăt pe Zamfira dacă mai are și alte bunuri la el, iar Zamfira tot de trei ori i-a răspuns că nu mai are în afară de bunurile pe care le duce cu ea.)

In causam attracti 31. testis, providus Nicolaus Radichyne in dicto suburbio Sabesiense commorans, valachicae fidei, vicinus, annorum 35, juratus et examinatus idem per omnia fatetur ac (!) Joannes Dorka. De caetero nihil scit. Actor contradicit.

In causam attracti 32. testis, providus Joannes Marko, valachus, valachicae fidei, in praefato suburbio Sabesiense commorans, vicinus, annorum, 45, juratus et examinatus idem per omnia fatetur, uti Joannes Dorka. De caetero nihil scit. Actor contradicit.

In causam attracti 33. testis, honesta Anna, ungara, relicta quondam providi Stephani Nagy in antefato suburbio civitatis Sabesiensis commorans, vicina, annorum 35, jurata et examinata fassa est: tudom, hogj gyakorta járt Saphira azzony Logoffethez mind éyel-nappal, de nem tudo(m) miért. De caetero nihil scit.

(...: ştiu că deseori l-a vizitat Zamfira pe Logofăt, atît ziua cît şi noaptea, dar nu ştiu de ce.)

In causam attracti 34. testis, honesta Dobra Valacha, relicta providi quondam Muntul, in suburbio Sabesiense commorans, valachicae fidei, vicina, annorum 80, jurata et examinata fassa est: én az marha feleől nem tudok semmit mo(n)dani, de ezt tudo(m), hogy Saphira azzony mind éyel-nappal gyakran járt Logoffethez s hallotta(m) Saphirának záiából, hogy eöreömest hozzá menne Logofethez és, hogy oly azzony állatot mo(n)danék, az ky tudományáwal eözwe zerzené eőket, én mondá(m), hogj én nem tudok olli azzo(n)t s én maga(m) sem értek ahoz s mondá Saphira azzony, taczy(!), ne zóly senkinek. De caetero nihil scit. Actor contradicit.

(...: eu despre bunuri nu ştiu să spun nimic, dar ştiu că doamna Zamfira şi ziua şi noaptea îl vizita pe Logofăt şi am auzit din gura ei că s-ar căsători bucuros cu Logofăt şi să-i spun o femeie care cu ştiinţa sa i-ar putea căsători; eu i-am răspuns că nu cunosc o asemenea femeie şi nu mă pricep nici eu la aşa ceva. Zamfira mi-a spus: taci! — să nu spui nimănui!)

In causam attracti 35. testis, honesta Margareta, consors providi Damiani Zabó, Sabesii commorans in suburbio, valachicae fidei, vicina annorum 28, jurata et examinata fassa est: láttam, hogy Logoffet az felesége halála után egjnéhánzor sírt és azt monta, úr Jste(n), im ez Saphira mint ieő reá(m), énneke(m), Jste(n) láttia, ne(m) kellene és zolgáyttis Logoffett azon kérte, hogy, mikor láttiátok, hogy jeő Saphira, mo(n)gjátok, hogj nem vagjok othon, de azért Saphira azzal semmit ne(m) gondol, hane(m) ugjan el jeöt és meg zállot az zomzédságba(n) és estwe Logoffethez ment, ot hált, haynalba(n) ismét zállására ment. Egy ládáttis látta(m), hogj vittek vala Logoffet házához, de ismét látta(m), hogj egykor el viwék onnét.

(...: l-am văzut pe Logofăt de cîteva ori plîngînd după moartea soţiei sale şi spunînd: doamne, vezi cum mă urmăreşte Zamfira asta! Mie, dumnezeu ştie, nu mi-ar trebui — şi îşi ruga slugile — cînd o vedeţi venind pe Zamfira, să-i spuneţi că nu sînt acasă, dar Zamfira şi-a dat seamă, a venit, a trasʼ în vecini şi seara se ducea la Logofăt, dormea acolo, iar în zori se întorcea la sălaşul ei. Am văzut şi o ladă care a fost dusă la casa lui Logofăt, dar pe urmă, am văzut că a fost luată de acolo.)

Actoris 36. testis, generosa domina Margaretha Myrchye, relicta egregii quondam Barbul, nunc vero consors, egregii Demetrii Nagj, aulae celsitudinis vestrae familiaris, in possessione Lymba ⟨Dumbrava⟩ commorans, vicina, annorum 33. Ex ambarum partium voluntate ad prius juramentum antea in hac eadem causa praestitum, examinata fassa est hoc modo: az my az azzonj emberj ruhát nézy, láttam Logoffeth leánián, de nem tudom, atta-e aiandékon neky, awagj nem atta. Az mi ezen kyẅl teöb marhát néz, láttam Logoffetnél sok zépségeketh, úry marhákat, eczer kj raka minde(n) afféle marhákath, kérdé teőlem, el vegyem-e Moyzyn Saphyráth, awagj nem, mert ha el vezem, ezek mind nála(m) maradnak. Én mondék, lássad vedel, job nálad maraggion ennj zépségh, hogj sem minth másnál. Arra illien válazt teön: én nem vezem, mert ha eő magát nem zerete(m), meczek az marháwal is. Annakutá(n) hallotta(m) hogj Logofeth meg atta azon marhákat, de czak keöz hírrel hallotta(m), én nem tudom. Azt sem tudom, ha Saphyra azzoni kérte-ye az marhát vizza, awagj nem, halálakoris nem volta(m) ott, de tudom azt, hogj engemetis kért Saphyra azzonj, hogj zólliak Logofetnek, hogj vegie el eőteth. Saphyra azzoni halála utá(n) peniglen Logofeth leániánál láttam egj kéz eleöt pémáwal és aranias ezẅstel elegiesth és egj eleő köteő feőth. De caetero nihil scit.

(...: în ceea ce privește veșmintele femeiești, le-am văzut purtate de fiica lui Logofăt, dar nu știu dacă erau dăruite sau nu. În ceea ce privește restul bunurilor, am văzut la Logofăt multe frumusețti, bunuri domnești, odată le-a scos/pe toate acestea și m-a întrebat: să o iau în căsătorie pe Zamfira Moisin sau nu, pentru că dacă o iau, toate acestea vor rămîne la mine. Eu i-am spus: să o iei, mai bine să-ți rămînă ție atîtea frumusețti decît altcuiva. El a răspuns astfel: eu nu o iau, pentru că dacă pe ea nu o iubesc, ce să fac cu bunurile ei. Pe urmă am auzit că Logofăt i le-a restituit, dar am auzit doar din zvonuri, eu nu știu. Nu știu dacă doamna Zamfira a cerut sau nu restituirea bunurilor, nu am fost de față nici cînd a murit, dar știu, că și pe mine m-a rugat doamna Zamfira să-i spun lui Logofăt, s-o ia în căsătorie. După moartea doamnei Zamfira am văzut la fiica lui Logofăt o brățară din aur și argint cu mosc și o garnitură pentru un șorț.)

In causam attracti 37. testis, nobilis domina Thodora, relicta egregii quondam Wolfgangi Wkczywyt(?) Albensis, vicina, annorum 35, jurata et examinata fassa est: tudom azt, hogj egkor ide Feyerwárra jeön vala Saphira azzony, házamhoz és hallotta(m) záyából, hogj oly zándékkal volna Logoffethez, hogj eöreömest hozzá haytanná feyétt, kywálképpe(n) azért, hogj az én fiaim, úgjmond, mikor meg haraguznak, engemet Márkházy kurvájának zidnak. Egjkor ismét jeöwe hozzá(m) Saphira és kerde(m), mikor leze(n) menyegzeöyeök mondá Saphira azzony, had eördeögbe(n), mert czyak zówal hordozot, azt mo(n)gya, hogj agh vagjok és sánta vagjok és egjéb efféle bűnt talál hozzá(m). Én mondék, hát azzonio(m), az mit neky attál, el veöd-e teölle s mo(n)dá Saphira, el veöm, úgjmo(n)d, czyak az Zent János keze marada nála, de myért hogy az én fiaim ne(m) egy hűtet tartanak én vele(m) és holto(m) utá(n) azt meg ne(m) beöczyűllenék, az Logoffet gjermekky penig egy hyten vadnak én velem és úr ne(m)zettekkis, azoknak engette(m), legye(n) eöwék. De caetero nihil scit.

(...: știu că, o dată cînd a venit aici la Alba Iulia doamna Zamfira la casa mea, mi-a spus că ar intenționa să se căsătorească cu Logofăt, mai ales pentru că, atunci cînd fiii mei se supără, certîndu-mă, mă numesc curva lui Márkházy. Pe urmă cînd a venit din nou la mine doamna Zamfira și am întrebat-o, cînd va avea loc nunta lor, mi-a spus: lasă dracului, m-a purtat numai cu vorbe, spune că sînt bătrînă și că sînt șchioapă și numai asemenea păcate găsește la mine. Eu am spus: dar, doamnă, ceea ce i-ai dat, i-ai luat înapoi? — și a răspuns Zamfira — am luat, nu a rămas la el decît mîna Sf. Ioan, deoarece fiii mei care nu au aceeași religie cu mine, după moartea mea nu ar cinsti-o, pe cînd copiii Logofătului au aceeași religie ca și mine și se trag din spiță domnească, le-am lăsat-o lor, să fie a lor.)

Utrarumque partium 38. testis, nobilis domnia Ra[io.ma?] de Caransebes, relicta egregii quondam Theodori Buni in Krewa, in partibus Transalpinis existente, comprovincialis, annorum 60, jurata et examinata fassa est: ezt tudom, hogj mikor Moizin Saphira az clastromot Prizloa czináltatta és meg akará zenteltettny, engemetis el hywata, úgj mint attiafiát és mondá, hogy az Zent János keze Logoffetnél volna, s meg hatta volna, hogy aztis alá hoznák az meg zentelésre. Az miiyen napot az zentelésnek redeltűnk vala, váltig várók az zent János kezét, de el ne(m) hozák, hane(m) Logoffet egy Kozta newűteől kwldte egi zent uyat és valami ahoz való aprólékot, kin az azzony ereösse(n) meg haragwék. Ez meg léwé(n), mint eg két hét múlva, hiwata fel engemet Springre és kére Saphira, hogj mennék Logoffethez és értené(m) meg teöle, ha el akarya-ye eötet Logofet venny vagj ne(m) és, ha akarattia léze(n), vasárnap jeöjeön oda hozzá, vagy, ha oda ne(m) menne, eö oda megy Zázsebesbe(n), ha akarattia léze(n) Logoffetnek hozzá, awagj, ha ahoz kedwe nem wolna, az mit eő, Saphira Logoffetnek adot, én teöle(m) kűldenné vizza neky. Én el menék Sebesbe(n), meg bezéllé(m) ezt Logofetnek s mo(n)dá Logoffet: Jste(n) oltalmazzo(n) enge(m) attól, mert én soha el ne(m) veze(m). Én mo(n)dék, ha el ne(m) vezed, én teöle(m) azt izenné, hogy az mit nálad hagjot, ide aggyad és én meg vize(m) neky és mo(n)dá Logoffet, jeöjjeö(n) eö maga, eő hatta it és eő maga peczyétlette meg, lássa meg, ha úgy vagyo(n), az mint eő hatta, vagy mint vagyo(n), én az eleöt se(m) kérte(m), hogy ide hozza, eő maga

hozta ide, neke(m) ne(m) kel és eő maga vigye elis, meg látwá(n) eleőzeör, ha úgy vagyo(n), az mint eő hadta. Ez válazt én meg veöm Saphirának Springre s meg mo(n)dá(n) nekye, hogy senki hazukságát ne higgye, mert Logoffet eőtet el ne(m) vezy. Az marha feleől penig azt mondgya, hogj te magad meny érte. Saphira fel kele és oda indula Sebesbe(n) az marháyért, énis haza indulék, de én ne(m) tudo(m), atta-e meg Logoffet az marhát, nem-e. Az utá(n) találá(m) egykor Saphirát, kérdém, ha mi(n)de(n)t, meg adot volna neky Logoffet, mo(n)dá Saphira, meg adot mi(n)de(n)t, czyak az zent János keze vagyon oda.

(...: știu că atunci cînd Zamfira Moisin a pus să fie făcută mănăstirea din Prislop și voia să o sfințească, m-a invitat și pe mine ca pe o rudă și mi-a spus că mîna sf. Ioan s-ar afla la Logofăt și că ea a dispus să fie adusă la sfințire. În ziua fixată pentru sfințire am tot așteptat să fie adusă mîna sf. Ioan dar nu au adus-o, ci prin intermediul unui om numit Costea, Logofăt a trimis un deget sfînt și ceva mărunțișuri care-i aparțineau, fapt pentru care doamna s-a supărat foarte tare. Cu aproximativ două săptămîni, după această întîmplare, m-a chemat Zamfira la Spring și m-a rugat să mă duc la Logofăt și să aflu de la el dacă vrea sau nu să o ia în căsătorie și, dacă va fi de acord atunci duminica să vină la ea sau, dacă nu va veni el la Spring, se va duce ea la Sebeș; dacă nu ar fi de acord, să trimită prin mine toate bunurile pe care Zamfira le-a lăsat la el. Eu m-am dus la Sebeș, i-am transmis mesajul ei la care Logofăt a răspuns: dumnezeul să mă apere că eu nu o voi lua în căsătorie niciodată. Eu i-am spus: dacă nu o iei, îți transmite prin mine să-mi dai tot ceea ce a lăsat la tine, la care Logofăt a spus: să vină ea însăși, ea le-a lăsat, ea le-a sigilat, să vadă dacă sînt intacte sau cum ar fi, eu nu i-am cerut nici mai înainte să le aducă, ea le-a adus, mie nu-mi trebuie dar să le ia Zamfira însăși, convingîndu-se mai întîi dacă sînt așa cum le-a lăsat. Cu acest răspuns m-am întors la Zamfira, la Spring și i-am spus să nu se încreadă în minciuna nimănui, pentru că Logofătul nu o va luat niciodată, iar în ceea ce privește bunurile, îți transmite să te duci tu însuți după ele. Zamfira s-a sculat și a pornit la Sebeș după bunurile ei, și eu m-am întors acasă, dar nu știu dacă i-a restituit sau nu Logofătul bunurile. După aceea am mai văzut-o pe Zamfira și am întrebat-o dacă Logofătul i-a restituit bunurile sau nu. Mi-a spus că a primit tot ce era la el, numai mîna Sf. Ioan a rămas acolo.)

Actoris 39. testis, generosa domina Saphira, consors egregii Petri Rácz, aulae celsitudinis vestrae familiaris personaliter coram nobis comparuit et protestat per medio mariti sui se nolle contra patrem suum testari sed expectabit a jure an liceat ipse imponetur contra patrem juramentum praestare. Actor concessit.

In causam attracti 40. testis, nobilis domina Nyaksa, relicta quondam nobilis Fratilla Boerj Transalpinensis, nunc famula egregii Demetrii Nagj, familiaris celsitudinis vestrae, vicina, in possessione Lymba (Dumbrava), annorum 32, jurata et examinata fassa est: én volta(m) Logoffeth zolgálóia és látta(m), mikor Saphyra azzontúl ládákat hozának Logoffethez, ketteő vala az láda, aztis látta(m), mikor jsmét mind az ketteőt el vitette Saphyra azzoni Logoffettől, holot Saphyra azzonj eő magais ott vala az oláh pŵspeökkel és teöb emberekkel egietemben. Eztis tudom, hogj ingeth, lepedeőt és párnát vitt oda Saphyra azzonj Logoffethez. De caetero nihil scit.

(...: eu am fost slujnica lui Logofăt și am văzut cînd au adus niște lăzi de la doamna Zamfira, erau două lăzi, am mai văzut și cînd le-a luat pe ambele doamna Zamfira de la Logofăt, era de față și doamna Zamfira însăși cu episcopul român și cu alți oameni împreună. Știu deasemenea că doamna Zamfira și-a adus la Logofăt cămașă, cearceaf și pernă.

In causam attracti 41. testis, nobilis Jowa(n) Pan, nunc Sabesii in suburbio commorans, valachicae fidei, vicinus, annorum 52, juratus et examinatus fassus est: keniérbely vámos mikor volnék, menék Zebe(n)be(n) Vízkereszt sokadalmára, hywatta ot Zebenbe(n) Saphira azzonj zállására, kérdezé teőle(m), Logoffetet ha ismerem-e, michyoda ember, minémű termézetű, jól tartotta-ye az másik feleségét. Mo(n)dá(m), hogj jól ismere(m), ot bennis feő ember volt. Én el menék Logoffet-

hez, meg mo(n)dá(m) Saphira jzenettit neky, Logoffet el fakad sírwa s mo(n)dá, hogj lehetséges dolog, hogj ha most holt meg az én felesége(m). Az zent János keze és az icona feleől tudo(m) azt, és hallotta(m) záyából Saphirának, hogj egj(kor?) Zwetagorába(n) kéry volt egy kalugjer teőle, de ne(m) atta ezt mondvá(n): énneke(m) gjermekkim vadnak, magiar teörvé(n)t tartnak, azoknak tudom, ne(m) kel, hane(m), ha Jste(n) aggya, hogj eözwe férkezhette(m) Logoffettel, neki vagjo(n) eg leánnia, kinek ugjan Saphira newe, mint énneke(m) és annak adom ajándéko(n), talám valami feő boyer [em?] berek Hawas-elfeöldébe(n), maraggyo(n) inkább eöreájok, talám azok meg beöchwllik. ⟨*la margine:*⟩ *tudom aztis, hogj meg hol Genadia pwspeök és az Pribék Gergely felesége.* De caetero nihil scit. Actor contradicit cum protestatione.

(...): cînd am fost vameş la Şibot m-am dus la tîrgul Bobotezei în Sibiu, acolo m-a chemat la sălaşul ei doamna Zamfira şi m-a întrebat dacă îl cunosc pe Logofăt, ce fel de om este, cum se poartă, şi-a ţinut bine soţia? I-am răspuns că îl cunosc bine, a fost şi acolo înăuntru ⟨în Ţara Românească⟩ mare demnitar. Eu m-am dus la Logofăt şi i-am transmis mesajul Zamfirei, Logofăt a apucat să plîngă şi a spus: cum e cu putinţă dacă abia a murit soţia mea? Despre mîna sf. Ioan şi despre icoană ştiu, am auzit din gura Zamfirei, că odată i-o ceruse un călugăr pentru Athos, dar nu i-a dat-o spunînd: eu am copii care ţin legea ungurească, lor ştiu că nu le trebuie, dar dacă ar da Domnul să mă căsătoresc cu Logofăt, el are o fată, Zamfira, ca şi mine, ei i-o dăruiesc; se pare că sînt nişte mari boieri în Ţara Românească, mai bine să le rămînă lor, poate ei vor aprecia relicvele. Ştiu de asemenea că au murit atît episcopul Ghenadie cît şi soţia lui Grigore Pribék.)

In causam attracti 42. testis, nobilis Arsenia in Zaz Sebes residens, oriundus ex Transalpina, vicinus, annorum 36, juratus et examinatus fatetur: tudom, hogj egj korban Saphyra azzoni hywatá Logofeteth Kelnekre, Záz Sebes zékben és Logofettel menének Kelnekre, ott eggiwt vaczorálának, más nap reggel ada Logofeth kocziyára Saphyra azzonj egj ládáth, az eő maga zolgáiával, Istókkal tétetć fel. melj ládát Logofeth vyn házához, de én nem tudom, my volt benne s mi nem volth, én nem láttam az marhát. Vaczoráth eggiwt eőnek Kelneken, de én ne(m) tudo(m), mit végeztek akkor, mert czak ketten voltak ott az házban, én kŵn hálta(m). Ezutá(n) egj holnap táyban jeőwe Saphyra azzonj Záz Sebesben az én hazamhoz, ott zálla és kért engem, hogj Zékely Pállal mennék Logofethez és kérneők, hogj az mynemű marhákath nekj adot volna, vyzza adná. Logofet ily válazt teőn, úgj vagjon, hogj vagjon marha nálam, de emberek eleőt adom megh. mert énis giermekes ember vagiok, vagj az vaida eleőt, jeöwendeöben nem akarnék perth beleőle jnditanj, ez válazzal haza jeöwenk. Másod nap jeöwe oda az oláh pŵspeök, kwldé ismét eőteth hozzá az marha feleől. Az pwspeök ott valamit végeze, de Saphyra azzonj által mene Logofethez és hárman giŵltenek eözwe az pŵspeökkel, valamit végeztenek, én nem tudom, oztá(n) által menénk az Logofeth házához és Logofeth az ház keözepiben kétt ládát voniata én eleőttem és az oláh pŵspeök eleőt és popa Dan eleőth és egj kaluger eleőth, Dionysius newe. Ezek eleőt kérdé Logofeth Saphyra azzontúl, ez-e a te marhád, monda ismét Logofeth, ez-e a te marhád, monda az azzonj, ez az én marhám, mondá ismét Logofeth, vagjon teöb marhád énnála(m) vagj ninczen. Mondá az azzonj, nynczen teöb marhám te nálad. En, az ládában beleől my volt, azt nem tudom. Oztán Saphyra azzonj menedéklevelet ada Logofetnek, az pŵspeök jrá megh az leveleth, Saphyra azzonj az nyakából vewé kj az peczéteth és meg peczételé. Az ládákat egj koliára rakatá Saphyra azzonj és el viwé Logofettűl. Eztis tudom, hogj az ládának oda adásakor Logofeth kénnália vala Saphyra azzonth, az ládából zeggiék kj az marhát és regestum zerynth adom kézhez, de nem akará Saphyra azzonj, azt mondá, ne zeggiék, meg vagjon az én marhám, hallotta(m) aztis Saphyra azzonnak záiából, hogj az Logofeth leánjának, Saphyrának atta az zenth János kezéth. De caetero nihil scit.

(...: ştiu că odată doamna Zamfira l-a invitat pe Logofăt la Cîlnic, în scaunul Sebeş şi s-au dus împreună la Cîlnic, acolo au cinat împreună, a doua zi dimineaţă doamna Zamfira i-a dat o ladă Logofătului, lada a fost aşezată în car de

către sluga ei, Istók, această ladă a fost dusă la casa lui Logofăt, dar eu nu știu ce conținea și ce nu, eu nu am văzut ce bunuri conținea. Au cinat împreună la Cîlnic, dar nu știu ce anume au hotărît atunci, pentru că au fost numai ei doi în casă, eu am dormit afară. Cu aproximativ o lună după cele petrecute a venit doamna Zamfira la casa mea în Sebeș, a tras la mine și m-a rugat să ne ducem, împreună cu Paul Székely la Logofăt și să-l rugăm să restituie bunurile pe care ea i le-a dat. Logofăt a răspuns astfel: este adevărat, sînt bunuri la mine, dar le voi restitui numai de față cu oameni, sau în fața voievodului, pentru că și eu am copii, nu aș vrea să am proces în viitor din această cauză și ne-am întors cu acest răspuns. În ziua următoare a venit episcopul român, ea l-a trimis și pe el la Logofăt să trateze despre restituirea bunurilor. (Nu știu) ce anume a aranjat acolo episcopul, dar doamna Zamfira s-a dus și ea la Logofăt și toți trei — cu episcopul împreună — au discutat, eu nu știu ce anume au hotărît. După aceea ne-am dus împreună în casa lui Logofăt și el — de față cu mine, cu episcopul român, cu popa Dan și cu un călugăr pe nume Dionisius — a pus să fie aduse lăzi în mijlocul casei și a întrebat-o pe doamna Zamfira: acestea sînt bunurile tale? — și repetînd întrebarea — acestea sînt bunurile tale? Doamna a răspuns: acestea sînt bunurile mele. Logofăt a continuat: mai ai și alte bunuri la mine sau nu? Doamna a răspuns: nu mai am alte bunuri la tine. Eu nu știu ce anume au conținut lăzile. După aceea Zamfira i-a dat o chitanță lui Logofăt, care a fost redactată de episcop, iar doamna Zamfira și-a scos sigiliul și a pecetluit-o. Lăzile au fost puse pe o căruță și luate din curtea lui Logofăt. Știu de asemenea că la restituirea lăzilor Logofăt i-a propus doamnei Zamfira să inventarieze bunurile după registru, dar doamna Zamfira nu voia, a spus: să nu le scoată de acolo, bunurile mele sînt acolo toate, am mai auzit din gura doamnei Zamfira că i-a dat Zamfirei, fiica Logofătului, mîna sf. Ioan.)

Actoris 43. testis, egregius Demetrius Nagj, familiaris aulae celsitudinis vestrae in Lymba ⟨Dumbrava⟩ commorans, vicinus, annorum 40, ex ambarum partium voluntate ad prius juramentum antea in hac causa praestitum, fassus est hoc modo: hogj az marhák feleől, az kiket Saphyra azzonj Logofetnek adott volth, egiebeth nem tudok, hane(m) hallotta(m) Keserű Jánostúl, hogj halálának orályán meg hatta volna az azzonj, hogj teörvénnielis ki vegiék Logoffettűl, ha zép zówal nem akarná meghadni. Továbbá, hogj az azzonj ember eölteözetetis láttam Joan Logofetnél s egj geöngieös nyakba veteőth, egj zománczos aranj lánczoth és egj aranj hyẅveljű kést, de ezeket látta(m) annak eleőtte, mynek eleőte az menedék lewelet meg atta volna Saphyra azzonj Logofetnek. Tudom aztis, hogj maeg(!) Saphyra azzoni éltében láttam, hogj Logofet Sebesben az aztalra sok fele marháyáth kj rakta, de mindenikreől nem emlékezem, my volth, hanem czak azokról, az kiket meg mondék. Az marha kj rakás penigh az menedék adás eleőth volth. Tudom aztis, hogj Saphyra azzonj sirwá(n) panazolkodot én eleőttem, hogj Logofet el nem akaria vennj, hallottam az oláh pẅspeöknekis záyából, hogj eő jrta meg az menedék leweleth Logofetnek. De caetero nihil scit.

(...: că în ceea ce privește bunurile date de doamna Zamfira lui Logofăt nu știu altceva, decît că am auzit de la Ioan Keserű, că doamna ar fi lăsat cu limbă de moarte, să le recupereze de la Logofăt, dacă nu ar vrea să le dea de bună voie, chiar și prin proces. Știu, de asemenea că am văzut și veșmîntul femenin la Logofăt, și un colier cu mărgele, un lănțișor de aur decorat cu email și un cuțit cu teacă din aur, dar toate acestea le-am văzut înaintea eliberării de către doamna Zamfira a chitanței pentru Logofăt. Știu de asemenea, că pe cînd trăia încă doamna Zamfira, la Sebeș Logofătul și-a etalat pe masă toate obiectele prețioase, dar nu-mi aduc aminte de toate, numai de cele pe care le-am amintit. Etalarea obiectelor prețioase a avut loc de asemenea înaintea eliberării chitanței. Știu de asemenea că doamna Zamfira se plîngea în fața mea că Logofătul nu vrea să o ia de soție, am auzit și din gura episcopului român că el redactase chitanța pentru Logofăt.)

In causam attracti 44. testis, nobilis Kozta Pribék, Sabesii commorans, vicinus, annorum 36, valachicae fidei, juratus et examinatus fassus est: tudom (mert én akkor Sebesbe(n) lakta(m), hogy gyakkran ieöt Saphira azzoni Sebesbe(n) Logof-

fethez, eleget mulattanak egjmással, seőt ottis hált néha Saphira Logoffetnél. Egjkor enge(m) Saphira azzony kéreys, hogj zóllanák Logoffetnek, hogj venné el eőtet, seőt még józágáttis ayánlia vala neky, melliet Háczokba(n) bira és ezértis, hogj az Logoffet az eö felesége halála utá(n) feleségét tiztességese(n) temetetté és az mi teörvéniwnk zeri(n)t komondaryát chináltatta neky, az én fiaim penig én vele(m) ne(m) egj vallásson vadnak és azt se(m) chyelekednék én vele(m). Ezt én meg mondá(m) Logoffetnek, de ne(m) akará Logoffet. Tudo(m) eztis, mikor Saphira az clastrom zentelny, ki Prizlon vagyo(n), akarna menny, jeöwe Záz Sebesbe(n) és hivá Logoffetet, hogj lenne ot az meg zentelésbe(n) és hozná el az zent János kezét és az Iconat. Az azzony el mene az clastromhoz, de Logoffet utánna ne(m) mene, hane(m) én teőle(m) kẅlde valami zent uyat és aprólék zent tetemeket. Mikor Saphirához jut(ot)ta(m) volna, kérdé, ha el jeő Logoffet, mo(n)dá(m), hogj ne(m) jeő, mert sok dolgay vadnak. Aztis kérdé, ha el kẅldeötte-ye az zent János kezét és az Iconat, mondá(m), hogj ne(m) kwlte és igen haragwék Saphira és mo(n)dá, myért ne(m) kẅldte, hize(n) ne(m) valami teökélletle(n) ember vagjok, ha mit egizer ayándékko(n) nekik atta(m), híze(m), ez után sem másolná(m) én azt meg, czyak hogj hozta volna el most. Az my eggyet-más zent aprólékot én oda vitte(m) vala, azt én meg adá(m) Saphirának és nála hagyá(m). Tudo(m) azt és filemmel hallotta(m), hogj mondá Saphira még az eleőt egykorban, hogj az én gjermekim én vele(m) ne(m) egj hite(n) vadnak, azért én Saphira, (ki Logoffet leánia vagy), neked atta(m), mind az zent János kezét s mind az jconat ayándékon és nekj adá. De caetero nihil scit. Actor contradicit eo quod tunc neque(?) in hoc regno sed cum ladulae(?) [...?] apportatur.

(...: ştiu (pentru că eu pe atunci locuiam în Sebeş) că doamna Zamfira venea deseori la Sebeş, la Logofăt, au petrecut de multe ori împreună, ba chiar de cîteva ori Zamfira s-a culcat la Logofăt. Odată m-a şi rugat doamna Zamfira să-i spun lui Logofăt să-o ia de soţie, îi oferea chiar şi moşiile sale din Haţeg, mai ales pentru că, după moartea soţiei sale, Logofăt a înmormîntat-o cum se cuvine şi — potrivit obiceiurilor noastre — i-a făcut şi „comănduire", pe cînd: fiii mei nu sînt de aceeaşi credinţă cu mine şi după moartea mea nici (comănduire) nu mi-ar face. Eu toate acestea le-am relatat lui Logofăt, dar el nu voia. Ştiu de asemenea că atunci cînd Zamfira voia să plece la sfinţirea mănăstirii care este în Prislop, a venit la Sebeş şi l-a chemat pe Logofăt, să fie acolo la sfinţire şi să aducă cu el şi mîna sf. Ioan şi icoana. Femeia s-a dus la mănăstire, dar Logofătul nu a urmat-o, prin mine a trimis nişte degete sfinte şi nişte relicve mărunte. Cînd am ajuns la Zamfira, m-a întrebat dacă va veni Logofăt, i-am spus că nu va veni deoarece are multe treburi. A mai întrebat dacă i-a trimis mîna sf. Ioan şi icoana, i-am răspuns că nu le-a trimis ceea ce a supărat-o foarte mult şi spunea: de ce nu le-a trimis, doar nu sînt o neisprăvită, ceea ce odată le-am dăruit nu aş mai lua înapoi numai să-le fi adus de data asta. Relicvele mărunte pe care le-am dus le-am predat Zamfirei şi le-am lăsat acolo. Ştiu şi am auzit cu propriile mele urechi ce spunea Zamfira odată mai înainte că: copiii mei nu sînt de aceeaşi credinţă cu mine, de aceea eu ţie ţi le-am dăruit Zamfira (care eşti fiica lui Logofăt) şi mîna sf. Ioan şi icoana — şi i le-a dat.)

In causam attracti 45. testis, nobilis Gregorius Balogh, filius egregii quondam Joannis Balogh, Albae residens, vicinus, annorum 28, juratus et examinatus fassus est: ezt láttam Zázsebesben Logofeth házában iele(n) lévé(n) Saphyra azzonj az oláh pẅspeökkel és egiebekkel, kétt ládát hoza eleő Logofeth s mondá Saphyra azzonnak, ezek-e, azzoniom az te ládáid, mondá az azzonj, ezek azok és Logofeth menedék lewelet kére rúla, mellieth Saphyra azzonj az pẅspeökkel meg jrata, de az ládába(n) nem tudom, my volth s mi nem volth, azt sem láttam, el witték-e az marhát vagj az ládáth akoron, awagj nem vytték, de hallá(m) Saphyra azzontúl, hogj mondá, vygiék el az ládákath, továbbá mind haláláigh Saphyra azzonj mellet volta(m) az oláh pẅspeökkel, de én akkor nem hallottam semj emlékezeteth, hogj monta volna Saphyra azzonj és Logofetet Jstenre ké[n]zerétette volna, hogy meg aggia Logofet az mj nála vagion. Az pẅspeök mondá az azzonnak, hogj nem tez testamentomoth, eő mondá, megh vagion, az vaidánál vagion. Tudom aztis, hogj Genadia, az oláh pẅspeök megholt, maegh neke(m) 300 for(inttal) marat adossa(!). Tudom aztis, hogj Prybék Gergelynéis meg holth.

(...: am văzut la Sebeș, în casa lui Logofăt fiind de față doamna Zamfira, cu episcopul român și cu alții, că Logofăt a poruncit să fie aduse două lăzi și a întrebat-o pe doamna Zamfira: acestea sînt, doamnă, lăzile tale? Doamna a spus: acestea sînt și Logofăt a cerut chitanță despre ele, pe care a redactat-o episcopul român, dar nu știu ce se găsea în lăzi, nu am văzut dacă lăzile sau bunurile au fost sau nu luate de acolo, dar am auzit-o pe doamna Zamfira spunînd să fie luate lăzile. De asemenea, am fost lîngă doamna Zamfira pînă la moartea ei împreună cu episcopul român, dar nu am auzit pe doamna Zamfira pomenind sau îndemnîndu-l pe Logofăt în numele lui dumnezeu să restituie bunurile care s-ar afla la el. Episcopul a întrebat-o pe doamnă dacă nu vrea să-și facă testamentul la care ea a răspuns că testamentul este gata, se află la voievod. Știu, de asemenea, că a murit Ghenadie, episcopul român mi-a rămas dator chiar și mie cu 300 de forinți; știu că a murit și soția lui Grigore Prybék.)

In causam attracti 46, 47, 48. testes, providi volachi Marcus Wanka, annorum 40, Thomas Roka, annorum 50, Michael Wanka, annorum 40, in Felseö Gáld (Galda de Sus) comitatus Albensis commorantes, jobbagiones magnifici domini Joannis Jffiw, vicini, jurati et examinati fassi sunt: twggywk ezt voce unanimi, hogj ez el múlt utólzory Beöitbe(n) hála meg az oláh pŵspeök, Genadia.

(...: știm cu toții *voce unanimi,* că în timpul ultimului post trecut a murit Ghenadie episcopul român.)

In causam attracti 49. testis, nobilis Lucas Rácz, centurio peditum pixidariorum celsitudinis vestrae, annorum 45, vicinus, juratus et examinatus fassus est: tudom azt, hogy meg holt az oláh pŵspeök, Genadia.

(Știu că a murit episcopul român, Ghenadie.)

In causam attracti 50. testis, providus Paulus Graecus Albae commorans, vicinus, annorum 32, juratus et examinatus fassus est: tudom, hogj meg holt mind az oláh pŵspeök, Genadia, s mind penig Pribék Gergely felesége.

(Știu că a murit episcopul român, Gnenadie și, de asemenea și soția lui Grigore Pribék.)

In causam attracti 51. testis, egregius Gregorius Pribék Albae Iuliae commorans, vicinus, annorum 35, juratus et examinatus fassus est: tudom azt, hogj az oláh pŵspeök Genadia meg holt és az én feleségemis.

(...: știu că a murit episcopul român Ghenadie, și, de asemenea, soția mea.)

Seriem itaque hujusmodi communis inquisitionis et attestationis per annotatum hominem celsitudinis vestrae praesente testimonio nostro modo antelato peractam et celebratam ac fidedignam relationem eorundem celsitudinis vestrae et nostri hominum ad terminum in praettactis litteris ejusdem celsitudinis vestrae denotatum fideliter et conscientiose duximus rescribentes. Datum decimo sexto die ultimi diei executionis praemissae anno domini 1585. Exterior autem inscriptio talis sequitur pro actore: illustrissmo principi et domino, domino Sigismundo Bathori de Somlio vaivodae regni Transilvaniae et Siculorum comiti etc. domino domino ipsorum naturaliter clementissimo.

Pro egregio Joanne Kesserü de Gybart, ut actor contra et adversus egregium Joannem Logoffeth de Zazsebes, velut in causam attractum communis inquisitionis relatio.

UN COLABORATOR AL LUI MIHAI VITEAZUL — EPISCOPUL SERGHIE

Contrar îngustiimi sale temporale și a numeroaselor exegeze ce i-au fost consacrate, „momentul" Mihai Viteazul comoprtă încă unele nuanțări interpretative. Faptul se datorează, fără îndoială, permanentei deschideri înspre reconsiderări a bogatelor informații ce vizează direct acțiunile domnitorului, dar și utilelor sugestii ce pot încă veni dinspre subiecte considerate oarecum marginale, cum este și cazul biografiilor celor implicați în evenimente.

Studiul nostru își propune să restituie imaginea unui personaj antrenat în evenimentele ce au frămîntat centrul și sud-estul Europei la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor. Informațiile cu referire strictă la el sînt puține, aparent nesemnificative pentru a justifica un efort recuperator. În ciuda acestui fapt, datele ce-i compun biografia sînt apte nu numai să scoată în evidență un important subiect-participant, ci să și arunce o lumină cu totul nouă asupra politicii confesionale promovată de Mihai Viteazul în Ungaria de Sus și în Maramureș.

Se numea Serghie din momentul cînd îmbrăcase rasa monahală. Asupra datei cînd s-a produs acest eveniment, ca de altfel, și asupra numelui său mirean și a primelor repere biografice, timpul păstrează deocamdată un anonimat total.

La data primei menționări documentare, el parcursese deja etapele ascensiunii înspre vîrful ierarhiei cinului călugăresc, devenind, aproximativ în jurul anului 1591[1], egumenul Tismanei. Fusese investit în această funcție de domnitorul Mihnea Turcitul, avînd și „blagoslovenia patriarhului Eremia al Țarigradului"[2].

În cei peste 7 ani cît s-a aflat în fruntea călugărilor tismăneni, pînă la numirea sa ca episcop de Muncaci, Serghie și-a arătat vrednicia, dovada fiind numeroasele danii și întăriri acordate mănăstirii de Ștefan Surdul[3] și Mihai Viteazul[4]. Ele implicau desigur și o atitudine favorabilă a domnitorilor față de egumen.

Bune relații a întreținut acesta și cu marele stolnic Sîrbu, căruia i-a fost duhovnic, dimensiunea raporturilor dintre cei doi ieșind preg-

---

[1] Al. Ștefulescu, *Mânăstirea Tismana*, București, 1909, p. 284.

[2] Gr. G. Tocilescu, *Archiereul Serghie. Notiță biografică*, în „Columna lui Traian", an V, 1874, nr. 9, p. 236. Actul este republicat în *Documenta Romaniae Historica* (în continuare *DRH*), B, Țara Românească, vol. XXI, București, 1965, p. 99.

[3] Al. Ștefulescu, *op. cit.*, p. 284.

[4] *Ibidem*, p. 289. În plus față de acesta vezi *DRH*, B, XI, p. 8, p. 31, p. 109, p. 144, p. 430.

nant în evidență la moartea dregătorului, cînd, după spusa documentului, „a luat trupul și oasele den oraș den Gherghița *(singur)* (s.n.) parintele arhimandritul Serghie de l-au îngropat în sfînta mănăstire Tismana“[5]. Tot în acea perioadă starețul se bucura de prietenia nobilului ardelean Toma Kendy, proprietar în vecinătatea mănăstirii[6], cu care avea să se reîntîlnească peste ani, în condiții ce nici nu puteau fi atunci anticipate.

Nu se poate preciza cu exactitate cînd și în ce condiții s-a apropiat arhimandritul de Mihai. Credem însă că apropierea a fost deliberată și sinceră, în condițiile în care domnitorul muntean era privit de întreaga ortodoxie ca un restitutor și apărător al ei[7]. Această audiență masivă a politicii lui Mihai în rîndurile clerului ortodox transpare și din afirmația, puțin exagerată, a lui Szamosközy, după care, voievodul „toate lucrurile le-a făcut cu ajutorul calugărilor; aceștia i-au fost iscoadele“[8].

Nu este exclus apoi ca Serghie să fi fost unul dintre susținătorii domnitorului în hotărîrea de a reforma viața mănăstirească munteană[9] și este chiar greu de crezut că egumenul Tismanei a stat deoparte în această întreprindere. Oricum, dincolo de presupoziții, el trebuie privit ca implicat în politica voievodului căci documentele sînt unanime în a relaționa plasarea sa la Muncaci, cu persoana lui Mihai[10].

Fără îndoială, raporturile stabilite atunci cu domnitorul au marcat esențial existența starețului, devenit unul dintre acei oameni de încredere pe care-i reclamau acțiunile întreprinzătorului voievod. Pentru această calitate a arhimandritului pledează de altfel și plecarea sa în Ardeal.

Evenimentul s-a produs în intervalul dintre 7 ianuarie 1596, cînd egumenul este încă în Țara Românească[11], și 24 august 1597, cînd principele Sigismund Báthory îi eliberează un pașaport de întoarcere în Muntenia[12]. Luînd în considerare aceste două repere, îndrăznim să afirmăm că Serghie apare în Ardeal făcînd parte din suita ce-l însoțea pe Mihai Viteazul în călătoria sa ardeleană din decembrie 1596. Ni se pare cu atît mai justificată prezența lui Serghie atunci la Alba Iulia, cu cît, cu acel prilej, discuțiile dintre Mihai și Sigismund au abordat și probleme confesionale, primul obținînd îngăduința de a ridica, în însăși capitala

---

[5] N. Iorga, *Mama lui Constantin Vodă-Șerban*, în „Convorbiri literare“, 1901, p. 811.

[6] A. Hodinka, *A munkácsi gör. szert. püspöség okmánytára* vol. I, Ungvar, 1911, p. 46 (în continuare A. Hodinka, *Okmánytára).*

[7] A. Pippidi, *Résurrection de Byzance ou unité politique roumaine?* în „Hommes et idées du Sud — Est européen à l'aube de l'âge moderne“, București—Paris, 1980, p. 60.

[8] I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközi și însemnările lui privitoare la români*, Cluj, 1928, p. 129.

[9] N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I, București, 1929, p. 212.

[10] Vezi mai jos nota 20.

[11] DRH, B., XI, p. 191.

[12] A. Hodinka, *Okmánytára*, p. 35.

Ardealului, o biserică ce va sluji drept reședință ierarhiei ortodoxe ardelene, reorganizată în vremea sa[13].

Pe parcursul scurtei sale ședere în Transilvania, Serghie nu și-a pierdut calitatea de arhimandrit al Tismanei, fapt dovedit de pașaportul lui Sigismund, ce-l numește „egumenul călugărilor români"[14]. El a și revenit în mănăstirea olteană, după 24 august 1597, punînd astfel capăt periplului transilvan.

Ritmul evenimentelor nu i-a îngăduit însă să se bucure prea mult de liniștea abației sale. După 9 septembrie 1598[15], cînd întîlnim ultima sa menționare ca egumen, Serghie a părăsit Țara Românească spre a lua în primire cîrja episcopală a îndepărtatului Muncaci. Nici un document păstrat nu face referite la data exactă a acestei numiri. În atari condiții, istoriografia ce a abordat subiectul, e drept tangențial, căutînd să escaladeze carențele izvoarelor, a oferit problemei două soluții (ambele atacabile): sfîrșitul anului 1597[16] și intervalul iunie—septembrie 1600[17].

Considerăm că pentru justa înțelegere a evenimentului, o interesantă sugestie vine dinspre configurația teritorială existentă în acea vreme. Comitatul Bereg, în care se afla și Muncaciul, făcea parte din Ungaria de Sus, încorporată Imperiului habsburgic[18].

Pornind de la această realitate, analiza istorică ce-și propune descifrarea condițiilor în care Serghie a ajuns episcopul Muncaciului nu poate găsi soluția problemei decît în relațiile lui Mihai cu imperialii. Fostul stareț n-a putut ajunge episcop la Muncaci decît numai atunci cînd raporturile voievodului cu habsburgii i-au înlesnit ascensiunea. Aceste raporturi înregistrează un curs ascendent mai ales după semnarea trata-

---

[13] M. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, vol. I, București, 1980, p. 480.

[14] A. Hodinka, *Okmánytára*, p. 35.

[15] D.R.H., B., XI, p. 430.

[16] Varianta apare la Șt. Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungara*, vol. I, Arad, 1918, p. 138. Istoricul ia ca reper actul din 24 august 1597, considerînd că atunci „principele Báthory i-a dat voie (lui Serghie) să treacă în Muntenia de unde curînd se întoarce ajungînd la sfîrșitul acestui an — după sfințirea sa în Moldova sau Ț. Românească — episcop de Muncaci". Interpretarea lui Meteș a fost preluată de I. I. Nistor, *Domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice", S III, tom XXVIII, p. 45; G. G. Rafiroiu, *Mânăstirea Peri*, Oradea, 1934, p. 35; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 191. Principala obiecție ce o aducem acestei ipoteze, constă în faptul că la data de 9 septembrie 1958 Serghie era încă egumenul Tismanei (vezi nota 19).

[17] Soluția este propusă de N. Iorga, *Istoria bisericii*, vol. I, p. 227, și reluată de A. Pippidi, *Note de istorie a Maramureșului în sec. XVI—XVII*, în „Marmatia", nr. 5—6, p. 178. Nu credem că numirea lui Serghie s-a produs în intervalul propus de cei doi, deoarece raporturile lui Mihai cu forurile conducătoare ale Ungariei Superioare se răciseră la acea dată. Faptul e demonstrat de reținerea la Muncaci a solilor domnitorului, porniți în vara anului 1600 spre Polonia (I. Crăciun, *op. cit.*, p. 133). Cît privește enigmaticul episcop de Muncaci, Petronie, a cărui apariție la sinodul de la Iași din iunie 1600, a determinat concluziile lui Iorga, opinia noastră este că la data respectivă el nu mai era titular. Pentru acest lucru pare să pledeze însăși componența sinodului moldovean, alcătuit în mare parte din prelați pribegi.

[18] I. Lukinics, *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711*, Budapest, 1918, p. 132.

tului din 9 iunie 1598, unde, printre altele, era prevăzută libertatea religiei ortodoxe[19]. Desigur nu se poate circumscrie exact cronologic ridicarea fostului egumen la rangul episcopal. Credem însă că ea n-a putut să se producă decît în intervalul dintre intrarea victorioasă a lui Mihai în Ardeal și mijlocul lui 1600, cînd relațiile domnitorului muntean cu Viena înregistrează o cădere. Afirmația este întărită și de textul documentului din 15 aprilie 1626, emanat de cancelaria lui Alexandru Coconul, în care se arată că Serghie „au fost arhiereu la Muncaci și la Maramureș, *așezat de răposatul Mihai voda cîndu au fost domn in pămîntul Ardealului*"[20].

Cît privește locul sfințirii ca episcop, avînd în vedere sprijinul dat de Mihai, considerăm că n-a putut fi altul decît Tîrgoviște.

O altă chestiune ce și-a revendicat soluționarea a fost aceea a motivelor numirii lui Serghie. În primul rînd a intrat în joc motivația lui Mihai, ce ține de împrejurările externe de atunci. „Problema" ortodoxiei poloneze devenise o preocupare centrală a lumii ortodoxe, stîrnind reacții definitorii pentru solidaritatea confesională a Răsăritului european. În iunie 1595 și octombrie 1596, prin sinodurile ce avuseseră loc la Brzesc (Brest-Litovsk), o parte a episcopilor ruteni ortodocși, s-au unit cu biserica Romei[21]. Evenimentele nu pot fi separate de ascendentul pe care-l cîștigase propaganda iezuiților în Polonia, mai ales către sfîrșitul secolului al XVI-lea, sprijinită fiind de rege și de autoritățile de stat[22]. Desigur, dincolo de spiritul prozelit al Contra-Reformei, întreținut de Roma[23], unirea a emanat și din necesități politice, ce se traduc prin dorința de a reorienta religios imensa masă a credincioșilor din răsăritul regatului, ce gravitau înspre Moscova, devenită un pol al ortodoxiei prin întemeierea partiarhiei independente în 1589[24].

Reacțiile împotriva unirii poloneze au fost multiple, depășind cu mult granițele regatului. Vecini cu evenimentele, domnitorii celor două state feudale românești au luat rapid poziție contra stărilor de lucru din Polonia, în virtutea „misiunii" lor de protectori ai bisericii ortodoxe, cu care fuseseră investiți de Patriarhia constantinopolitană și de către descendenții aristocrației bizantine[25]. Că Mihai s-a erijat în apărător al ortodocșilor polonezi, o dovedesc legăturile sale cu cneazul Kievului, Ostrog[26], conducătorul frondei ortodoxe din regat. Pentru interesul său pledează de asemenea și faptul că în 1597, patriarhul Meletie Pigas confirma primirea scrisorii în care domnitorul îl ruga să-i ajute pe „frații ortodocși care din nefericire sînt prigoniți în Polonia de către Roma veche"[27]. Era perioada cînd prelatul spera ca legăturile lui Mihai cu Rudolf să adu-

[19] P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 146.
[20] D.R.H., B., XXI, p. 99.
[21] P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 101.
[22] I. Corfus, *Mihai Viteazul și polonii*, București, 1938, p. 121.
[23] *Histoire de la Pologne*, Warszawa, 1972, p. 231.
[24] I. Corfus, *Mihai Viteazul și polonii.*, p. 119.
[25] A. Pippidi, *Résurrection de Byzance...*, p. 55.
[26] Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. III, partea I, București, 1880, p. 319.
[27] *Mihai Viteazul în conștiința europeană. Documente externe*, vol. I, București, 1982, p. 165.

că o intervenție a acestuia din urmă, pe lîngă curtea poloneză, în favoarea prigoniților ortodocși[28]. Reacția lui Mihai, vădit partizană ortodoxiei, trădează însă și alte dimensiuni, următorul text fiind edificator în acest sens: „Dușman al bisericii catolice (Mihai) simula apărarea religiei sale ca să-și îndeplinească planurile de a atrage de partea sa neamul rutenilor, mare și războinic, care este de aceeași credință cu dînsul"[29]. Dincolo de exagerarea nuanței „laice" a politicii domnitorului, fragmentul surprinde demersurile lui Mihai făcute cu scopul de a slăbi din interior Polonia, prin sprijinirea rezistenței ortodoxe poloneze[30] și, în general, a opoziției din regat[31].

Am considerat necesară prezentarea evenimentelor din Polonia, deoarece considerăm că plasarea lui Serghie la Muncaci trebuie raportată în primul rînd la ele[32]. Calculul lui Mihai, făcut cu ambițiile unui campion al religiei sale, dar și cu clarviziunea politicianului, urmărea probabil să exploateze apropierea geografică a Muncaciului de Polonia[33], pentru a sprijini, prin acest centru religios, ortodoxia din regat. Lucru solicitat de altfel, căci mișcarea de rezistență a acesteia intrase în recul după lichidarea exarhului patriarhal Nichifor Dascalul[34]. Ar fi și aceasta o dovadă menită să întărească afirmația istoricului italian Cesare Alzati, în opinia căruia „interesul lui Mihai pentru ortodoxia poloneză n-a fost unul episodic ci constituit dintr-o serie de inițiative succesive"[35].

În al doilea rînd, domnitorul urmărea prin numirea lui Serghie la Muncaci să întărească ortodoxia din Ungaria de Sus și din comitatele nordice ale Ardealului, amenințată de vecinătatea unui regat ce-și dovedise intențiile odată cu evenimentele de la Brest-Litovsk și care, aspira chiar la ocuparea unei părți din aceste teritorii[36].

Nu în ultimul rînd, motivele plasării lui Serghie la Muncaci trebuiesc căutate în contextul mai larg al politicii lui Mihai, de reorganizare a bisericii ortodoxe în general, a celei românești în special, acțiune ce mai conține, ca două repere esențiale, punerea ortodocșilor ardeleni sub jurisdicția mitropolitului de Tîrgoviște[37] și întemeierea mitropoliei Bălgradului.

La ridicarea lui Serghie a contribuit apoi atitudinea favorabilă a habsburgilor, stăpînii din acea vreme ai comitatului Bereg, față de un asemenea act. Ei erau interesați în sprijinirea ierarhiei ortodoxe pe care

[28] C. Alzati, *Terra romena tra oriente e occidente. Chiese ed etnie nel tardo '500*, Milano, 1981, p. 227.

[29] Apud P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 193.

[30] I. Corfus, *Corespondență inedită asupra relațiilor între Mihai Viteazul și Polonia*, Cernăuți, 1935, p. 121 sqq.

[31] H. Grappin, *Histoire de la Pologne*, Paris, 1922, p. 102.

[32] O raportare la evenimentele din Polonia face și Șt. Meteș în *Istoria bisericii*, p. 138, arătînd că unirea a dereglat tradiția sfințirii episcopilor de Muncaci în regatul polonez.

[33] *Atlas zür Geschichte*, Leipzig, 1973, p. 58.

[34] N. Iorga, *Nichifor Dascălul, exarh patriarhal și legăturile sale cu țările noastre*, în A.A.R.M.S.I., s. II., tom XXVII, 1905, passim.

[35] C. Alzati, *op. cit.*, p. 288.

[36] I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone*, București, 1979, p. 379, p. 386.

[37] N. Iorga, *Istoria bisericii*, p. 221.

o considerau un potențial aliat în ofensiva ce o declanșaseră, în spiritul Contra-Reformei, pe teritoriile calvine. Ilustrativă este în acest sens informarea comisarului imperial Carlo Magno, cu privire la discuțiile dintre Petru Armeanul și împăratul Rudolf, prilej cu care acesta din urmă i-a cerut lui Mihai Viteazul: „să nu lași într-acel loc mulți credincioși numai să lași 3: greci (ortodocși), frînci (catolici) și lotreni (luterani); numai să gonești calvinii și arieanăș și să le iei beseareca să o dai unde veri vrea Domne-Ta“[38]. Apariția lui Serghie trebuie deci conexată acestui spirit anti-calvin al Curții de la Viena, interesată în reducerea influenței reformate și din comitatul Bereg. Pentru intervenția habsburgilor în folosul ortodoxiei de acolo, pledează și sprijinul acordat de arhiducele Mathia, în septembrie 1597, episcopului Ladislau al Muncaciului, ce se plînsese că a fost oprit de organele locale în exercitarea drepturilor cîștigate de la rege[39]. Serghie, la rîndu-i, va beneficia de ocrotirea imperială, fie a arhiducelui Mathia[40], fie a principelui Ferdinand, marchiz de Gonzaga[41]. Trebuie însă remarcat că semnificația reală a acestui sprijin n-a fost destul de transparentă întrucît principele ardelean Bocskay, calvin, ocupînd Beregul în urma păcii de la Viena din iunie 1606, îi va oferi „fidelului nostru Serghie“[42], protecția sa.

Este demnă de comentat apoi poziția habsburgilor față de lumea catolică poloneză, pornind de la premisa că numirea lui Serghie a implicat ostilitate la adresa acesteia. Atitudinea favorabilă a Vienei față de episcop, evidențiază, o dată în plus, o dimensiune anti-poloneză a politicii imperiale, ce depășește interesele religiei comune, bun prilej pentru a rememora afirmația istoricului A. J. Dickens după care „Contra-Reforma a fost departe de a fi doar o simplă mișcare îndreptată contra protestantismului“[43].

Iată deci cum acest episod, în extrema sa complexitate, relevă atît larga perspectivă a politicii confesionale a lui Mihai, care pe linia unui spirit ce venea dinspre Marea patriarhie urmărea apărarea comunității ortodoxe, cît și interesele habsburgilor față de biserica Răsăritului.

Ajuns episcop, în condițiile realizării acestei convergențe de interese, Serghie s-a menținut vreme de peste 16 ani în fruntea unei eparhii ale cărei fruntarii le cunoaștem cu aproximație. În 1604 scriindu-i mai vechii sale cunoștințe, Toma Kendy, Serghie arăta că principii i-au dat „episcopia din Muncaci, mănăstirea Peri de lîngă Cîmpulung în Maramureș, Habra de lîngă Baia-Mare, ținutul Chioarului, unde prin împuternicirea și voia domniei lor sînt episcopul călugărilor și preoților ruși, ruteni, români și sîrbi din acele părți“[44]. Cum se explică prezența Maramureșului între teritoriile episcopiei Muncaci, știut fiind că prin pacea de la Speyer

[38] *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, p. 373.

[39] I. Basilovits, *Brevis notitia fundationis Theodori Koriatovits olim ducis de Munkacs pro religionis ruthensis*, Cassoviae, 1799, pars I—II, p. 42. Vezi și interpretarea lui A. Hodinka în lucrarea sa *A munkácsi görög-katolikus püspökseg története*, Budapesta, 1909, p. 228.

[40] A. Hodinka, *Okmánytára*, p. 44, p. 45; Basilovits, *op. cit.*, p. 42.

[41] Basilovits, *op. cit.*, p. 43.

[42] Hodinka, *Okmánytára*, p. 47; p. 48.

[43] A. J. Dickens, *La Contra-Réforme*, Paris, 1969, p. 182.

[44] Hodinka, *Okmánytára*, p. 46.

acest comitat fusese înglobat Ardealului? Răspunsul este dat de faptul că în timpul luptelor purtate de ardeleni și austrieci contra turcilor, pe fondul unei politici externe oscilante a lui Sigismund Báthory, imperialii au ocupat, după asediul Oradiei, cîteva comitate, lichidînd sfera de influență a Ardealului dincolo de Tisa[45]. Restituirea acestor teritorii a fost o constantă a politicii lui Mihai Viteazul, dovadă fiind și solia banului Mihalcea și a vistiernicului Stoica, prin care domnitorul îi cerea lui Rudolf restituirea „Oradiei cu ținutul Bihorului și Hustul cu ținutul Maramureșului și Crasnei și al Solnocului și Sărandului și Nagbania"[46]. Cererile lui Mihai nu au fost însă satisfăcute, fapt ce explică prezența Maramureșului printre comitatele controlate la 1604 de Viena și deci religios, de Serghie al Muncaciului.

Sfîrșitul jurisdicției acestuia asupra Maramureșului a fost lăsat total neclar în lucrările anterioare[47]. Considerăm drept cheie a problemei convenția din 9 februarie 1606, încheiată între arhiducele Mathia și Bocskay, prin care sfera de influență a principelui transilvan era limitată la teritoriile deținute de Sigismund Báthory în Ungaria, reintrînd astfel în vigoare tratatul de la Speyer[48]. Prin acest pact Beregul rămînea încorporat Ungariei, pe cîtă vreme Maramureșul trecea din nou în componența Ardealului[49]. Astfel în intervalul dintre 9 februarie 1606 și 23 iunie 1606, cînd Bocskay reușește să obțină de la imperiali și Beregul, Maramureșul a trecut sub jurisdicția ecleziastică a episcopului ardelean Spiridon al Vadului. Că Serghie a fost atunci deposedat de controlul asupra Maramureșului, o dovedește și documentul din decembrie 1606 prin care Bocskay acorda episcopului ocrotirea sa, precizînd însă că drepturile acestuia se întind numai asupra „mănăstirilor rutene și din regiunea Muncaci"[50].

Un semn de întrebare ridică perioada noiembrie 1613 — mai 1615, cînd în fața presiunilor Vienei, Solnocul de Mijloc, Crasna, Maramureșul și toată regiunea Chioar s-au rupt de Ardeal[51]. Este foarte probabil ca în aceste condiții biserica ortodoxă maramureșeană să fi reintrat sub ascultarea vlădicăi Serghie al Muncaciului. Dacă acest lucru s-a întîmplat, atunci stăpînirea episcopului a durat pînă în mai 1615, cînd prin tratatul de la Galgoczon-Nagyszombot, Maramureșul reintra în componența Transilvaniei.

Serghie păstorea la Muncaci și în 1616 cînd comitele Sigismund Forgach i-a oferit dreptul de a strînge milă pentru mănăstirea sf. Nicolae[52]. Aceasta a fost însă ultima sa menționare în calitate de episcop, căci ur-

---

[45] Lukinics, *op. cit.*, p. 193.

[46] I. I. Nistor, *op. cit.*, p. 35.

[47] Amintim spre exemplificare, pe lîngă sintezele de istorie bisericească deja menționate, A. Bunea, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaj, 1904; Al. Cziple, *Documente privitoare la episcopia din Maramureș*, în A.A.R.M.S.I., tom XXXVIII; Z. Pâclișanu, *O carte despre biserica din Maramureș* în „Cultura creștină", nr. 8, an VI, ș.a.m.d.

[48] Lukinics, *op. cit.*, p. 205.

[49] *Ibidem*, p. 207.

[50] Hodinka, *Okmánytára*, p. 46.

[51] Lukinics, *op. cit.*, p. 233.

[52] Hodinka, *Okmánytára*, p. 51.

mătorul act ce vizează eparhia Muncaciului, cel din 1623, îl pomenește pe vlădica Petronie[53].

Referitor la sfîrșitul lui Serghie, documentele ne spun că domnitorul Radu Mihnea l-a luat „den țara leșească"[54] trimițîndu-l fiului său, Alexandru Coconul, domnul Țării Românești între 1623—1627. Evenimentul s-a produs, fie în prima domnie moldoveană a lui Radu Mihnea (1616—1619), fie în anii de pribegie dintre cele două domnii. Motivele reale ale plecării lui Serghie rămîn necunoscute, putînd fi însă puse în legătură cu vîrsta înaintată. Cert este că el a revenit la Tismana, fiind numit din nou egumen, bucurîndu-se de respectul domnitorului și al cinului călugăresc, ca unul ce fusese „arhiereu de Muncaci și Maramureș"[55]. Ultimul act ce ni-l pomenește datează din 2 septembrie 1626[56].

Rîndurile de față au izvorît din dorința de a valorifica informațiile referitoare la un personaj a cărui activitate se constituie într-un eșantion reprezentativ pentru istoria ortodoxiei din Ungaria de Sus și din Maramureș, aflată la finele secolului al XVI-lea la răspîntia dintre calvinism și Contra-Reformă.

Aruncînd o lumină nouă asupra raporturilor politice și confesionale din acel spațiu geografic, „momentul" Serghie relevă încă o dată dimensiunea europeană a faptei lui Mihai Viteazul.

OVIDIU GHITTA

[53] Basilovits, *op. cit.*, p. 48.
[54] N. Iorga, *Mama lui Constantin Vodă-Șerban*, p. 811.
[55] Tocilescu, *op. cit.*, p. 236.
[56] D.R.H., B., XXI, p. 259.

SCAUNUL ARIEȘ LA 1703

Conscripția din anul 1703 a scaunului Arieș este parte din conscripția generală a Transilvaniei, prima de acest fel, întreprinsă de noul regim (habsburgic), cu scopul de a lua sub control propriu disponibilitățile interesînd veniturile camerale și posibilitățile contribuționale ale supușilor. Din porunca împăratului o comisie camerală delegată de Hofkammer a fost trimisă la Alba Iulia. Comisia, sub conducerea baronului Ludovic Albert Thavonat, și-a început lucrările încă de la sfîrșitul toamnei anului 1699. A fost cercetată o bogată documentație cuprinzînd privilegiile fiscale, sistemul cuantumului contribuțional, producția de sare, aur și alte minerale, arenzile tricesimale, delapidările, numeroasele memorii ce se aglomerau la Curte, dezvăluind — adesea de o manieră contradictorie — particularisme statornicite de un îndelungat exercițiu al autonomiilor celor trei „națiuni" privilegiate ale țării.

Măsurile luate de comisie au vizat în special reducerea sau anihilarea unor privilegii fiscale, înlocuirea localnicilor cu funcționari străini în funcțiile fiscale, sporirea cuantumului contribuțional anual, reformarea în cele din urmă a tezaurariatului provincial. Pe aceleași direcții comisia și-a continuat lucrările și sub președinții care i-au succedat lui Thavonat, respectiv Johann Friederich Seau, în anii 1701—1702 și fratele său, Johann Honorius Seau, începînd din august 1702.

În ce privește conscripția fiscală, dispoziția curții referitoare la necesitatea executării ei a fost dezbătută de guberniu la sfîrșitul anului 1702. S-a hotărît să se înregistreze locuitorii, hotarele localităților, cu pămîntul agricol, cu valoarea averilor mobile și imobile. În fiecare jurisdicție să se numească o comisie cu cîte cinci membrii conscriptori investigatori, un maghiar, un secui, un sas, un neamț militar și un neamț cameral.

La începutul anului 1703 guberniul a cerut dietei, care își desfășura lucrările la Alba Iulia, aprobarea să înceapă lucrările de conscriere. Cu toate rezervele față de o asemenea conscripție, formulate de cancelarul Nicolae Bethlen și tezaurarul Ștefan Apor, dieta, sub presiunile generalului Rabutin și ale lui Seau (Rabutin a declarat că cel ce se va pronunța împotriva conscripției va fi considerat rebel), a aprobat efectuarea conscripției și l-a însărcinat pe cancelar să pregătească instrucțiunile de punere în aplicare a lucrărilor acesteia[1].

---

[1] Cserei Mihály, *Históriája* (1662—1711), Pesta, 1852, p. 304—305; Bethlen Miklós, *Önéletirása*, edit. Windisch Éva, II, Budapesta, 1955, p. 37—40; 101—104; A. Bitay, *Un amănunt necunoscut din viața lui Atanasie Anghel (1703)* în „Revista istorică", 1935, XXI, p. 21—23; R. Kutschera, *Guvernatorii Transilvaniei, 1691—1774, Sibiu*, 1943, p. 13—14.

În luna martie se publică ordonanța guberniului către jurisdicții de a se executa conscripția[2], iar în 2 aprilie era redactat proiectul instrucțiunilor pentru investigatori[3].

Instrucțiunile (redactate în 13 puncte) cer ca investigatorii să ia jurământ unor oameni cu reputația integră, buni cunoscători ai locurilor, de care se vor sluji pentru a obține, de la o localitate la alta, informații întemeiate asupra celor necesare conscripției. Se va urmări ca nu cumva să fie trecute sub tăcere vreo posesiune sau alta, să nu se strecoare declarații false cu privire la vii, ogoare, fînațuri, pășuni sau alte pertinențe; să se arate în fiecare loc cum își gospodăresc pămîntul, ce calitate are acesta. Se va constata fertilitatea solului, orientarea spre răsărit sau apus a cîmpurilor, umiditatea, calitatea stratului de cultură (pămînt negru, gras sau uscat), cu cîți boi se ară, sistemul de cultură (în cîte părți se împarte hotarul), întinderea hotarului, structura lui (pășuni, fînațuri ogoare), plantele de cultură potrivite (grîu, secară, grîu mestecat), producția de fîn și otavă, avantajele și dezavantajele ce rezultă din rețeaua de ape, situația morilor, a pădurilor, ce productivitate au viile, calitatea vinului; ce foloase are satul din hanuri, tîrguri anuale, comerț etc. De reținut că nu vor fi înscrise proprietățile nobiliare, bunurile „națiunii" săsești, ale orașelor ungurești stăpîne de pămînt, nici părțile din satele Bălcaciu și Jidvei care aparțin de Sibiu, nici acele sate care au aparținut comitatelor dar au fost cedate prin contract „națiunii" săsești.

Bunurile nobilimii de o sesie („nu mai puțin vrednică de cinste" dar obligată conform Compilatelor să poarte sarcinile publice) vor fi cercetate și înscrise diferențiat: cele aflate că sînt *ad domum nobilitarem propriam* se exceptează, cele care au fost înainte *fundus colonicalis* (și mai sînt și acum) trebuie conscrise, dar într-o listă separată de a supușilor. În această situație intră localitățile care cuprind și nobili și iobagi, cum sînt: Șard, Ighiu, Benic, Deva, Hunedoara, Hațeg, Alba Iulia, Vinț, Vurpăr, alte locuri taxale.

În cazul localităților Cluj, Aiud, Dej și Turda, care au fost nobilitate în ansamblu (în regimul libertăților nobilimii de o sesie), casele care înainte de nobilitarea generală s-au bucurat de scutire rămîn scutite pe mai departe, cele ai căror proprietari plătesc contribuție nu vor putea fi considerați nobili de o sesie și nu vor fi scutite.

Investigatorii vor cerceta în fiecare localitate cîți sînt cei scutiți de contribuție și de alte sarcini publice și de către cine au fost scutiți.

În privința „națiunii" secuiești s-a stabilit că: 1. Nu se vor conscrie bunurile magnaților, ale nobililor și ale „națiunii" secuiești 2—3. Armaliștii, primipilii și pixidarii se vor conscrie după regula nobilimii de o sesie. 4. Iobagii se vor înscrie ca și cei aflați în comitate.

Vor fi cercetate și înscrise bunurile orășenilor realizate din meșteșug și comerț. În privința clericilor și a funcționarilor publici se va cerceta de cînd, în ce măsură și pe ce temei sînt scutiți de contribuție.

---

[2] V. Șotropa, *Răboaje din trecut*, în „Arhiva Someșană", nr. 1, 1924, p. 63.

[3] Fr. Schuller, *Zwei Konscriptionen des einstigen Hermannstädter Stuhles aus dem Beginne des 18. Jahrhunderts*, în „Archiv des Vereines", N.F., 32, 1, 1903, p. 98—103; o versiune în limba latină a instrucțiunilor (însoțită de traducere) și la C. Feneșan, *Izvoare de demografie istorică*, I, București, 1986, p. 31—40.

În satele de pe „pămîntul crăiesc" nu vor fi conscrise curiile și pămînturile nobiliare cum sînt la Merghindeal, Hălmeag, Bendorf etc., în schimb ceilalți locuitori vor fi conscriși fie că sînt sau nu stabili. Și în comitate, scaune secuiești sau orașe săsești, jelerii și vagabonzii *(inquilini und vagabundi)* vor fi înscriși ca o categorie aparte.

În fiecare sat se va cerceta cîte sesii iobăgești întregi există și cît revine fiecărui iobag din ogor, vie și pădure *per sortem divisionariam*. Se vor nota cîte zile de lucru prestează un țăran, cît se dă fiecăruia pe zi, producția medie anuală de vin, prețul de vînzare, cît fîn se produce, lăsînd afară pășunile și pămînturile nobiliare.

Să se cerceteze în fiecare localitate cîți sînt care trăiesc numai din meșteșug, comerț, cu ziua, cît cîștigă pe an, excluzînd pe țigani; slugile care au case dar nu au pămînt vor fi scrișI separat.

Vor fi cercetate registrele de dare pe anul trecut, cu specificarea cotei părți care revine pe fiecare iugăr, cap de om și cap de vită; dacă se va găsi vreo înșelătorie să aplice pedepse cu amenzi de 40 de florini sau, dacă nu plătesc, cu 60 de lovituri. Sumele adunate să se înregistreze pentru cheltuielile generale ale țării.

* *
*

Conscripția, afirmă memorialiști epocii[4], nu s-a realizat din cauza disensiunilor și certurilor din sînul comisiei, reflectînd divergențele dintre „națiunile" politice. Începînd apoi curuțimea, ea a fost sistată. Eșecul conscripției nu trebuie înțeles însă în sensul nerealizării ei absolute. În unele jurisdicții conscripția s-a făcut, cum e cazul celei de față. În scaunul Arieș ea s-a făcut — cum aflăm din protocolul final al actului — după încheierea lucrărilor de conscriere în scaunele Odorhei și Mureș, executate de aceeași comisie. Conscripția (tabelul general) orașului Cluj a fost chiar publicată ca și aceea privitoare la Trei Scaune și Ciuc[5]. Avem pregătită pentru a fi prelucrată conscripția scaunului Orăștie. În ce privește comitatele, vechile lor monografii uzează frecvent de date statistice pentru anul 1703, luate, desigur, din actele conscripțiilor respective.

* *
*

Conscripția din anul 1703 a scaunului Arieș (vezi *Anexa)*[6] a fost alcătuită de o comisie de conscriptori formată din Ștefan Josika de Brănișca, din partea comitatelor, Francisc Daniel de Oloștelec (azi Tălișoara), din partea „națiunii" secuiești, George Drauth, senator din Brașov, din partea „națiunii" săsești, un locotenent din regimentul rabutinian, din partea generalului comandant al trupelor și un cameral al ocnelor de sare, din partea Cămării; din partea scaunului au luat parte la lucrările

[4] Cserei, *op. cit.*, p. 305; Betheln, *op. cit.*, p. 104.

[5] Jakab Elek, *Oklevéltár Kolozsvár története*, II, Budapesta, 1888, p. 731. Domokos Pál Péter în „Agrartörténeti Szemle", XIX, 1977, nr. 3—4, p. 434—509; XX, 1978, nr. 1—2, p. 198—282.

[6] Arh. Stat. Cluj-Napoca, Fd. Sc. Arieș, Documente referitoare la nobilul scaun, vol. II ,p. 125—150. Copie contemporană.

conscripției Ioan Kertsedi, sub jurămînt, și Benedict Jobbagyi, notarul scaunului, admis din bunăvoință.

Comisia și-a început lucrările la 27 august, stabilindu-se *(statione)* succesiv la Sînmihaiu de Sus, Moldovenești, Stejeriș, și Vințu de Sus, și le-a încheiat, în această ultimă localitate, la 4 septembrie. În acest interval scaunul a pregătit și înaintat comisiei cu data de 3 septembrie o întîmpinare prin care protestează împotriva faptului că unele sate și unii locuitori au declarat ca fiind moșii proprii părți din pămîntul obștesc al scaunului, folosite pînă acum pe temeiul dreptului de defrișare, fără să se specifice cine anume și care sînt acele pămînturi[7].

Conscripția înregistrează 22 de localități, adică 21 de sate *(pagi)* și tîrgul *(oppidum)* Vințu de Sus, tot atîtea cîte cuprindea scaunul la acea dată.

După datele privind așezarea lor ele se situează, unele în șes *(in plano, in planitie)*, lîngă sau nu departe de Arieș: Poiana, Sînmihaiu de Jos, Sînmihaiu de Sus, Șinfalău, Varfalău; lîngă sau nu departe de Mureș: Vințu de Sus, Vereșmort, Cucerdea, Feldioara și Inoc; lîngă sau pe rîul probabil cu același nume: Rachiș și Chiend.

Un alt grup este așezat între dealuri *(inter montes)*, se înțelege, de-a-lungul unei văi *(in vale)*: Hidiș, Ormeniș, Ceagz, Cicău, Măhaciu, Cîrcedea, Bagin, Dumbrău și Hărastăș, sau pe coasta dealului *(a latus montis)*: Miscău[8].

Întinderea hotarelor (în care se cuprinde și vatra așezărilor?) variază de la un grup de localități la altul. Cele mai multe, adică zece localități (Poiana, Chiend, Sînmihaiu de Jos și de Sus, Hidiș, Șinfalău, Varfalău, Cicău, Cîrcedea și Dumbrău), au hotarele de cca. 15 km.^{2}. Sub această mărime se găsesc: Măhaciu și Vereșmort cu cca. 11 Km.^{2};

---

[7] Ibid., p. 151—152.

[8] Identificarea numelor de așezări de la 1703 cu cele actuale (s. sat; com. = comuna; j. = județul; or. orașul; m. = municipiul; sub. = suburban).
Bagin *(Bágyon)*, Bădeni, s. com. Moldovenești, j. Cluj.
Ceagz *(Csegez)*, Pietroasa, s. com. Moldovenești, j. Cluj.
Chiend *(Kövend)*, Plăești, s. com. Moldovenești, j. Cluj.
Cicău *(Csáko)*, s. com. Mirăslău, j. Alba.
Cîrcedea *(Kertsed)*, Stejeriș, s. com. Moldovenești, j. Cluj.
Cucerdea *(Kotsárd)*, Lunca Mureșului, s. com. j. Alba.
Dumbrău *(Dombro)*, Dumbraca, s. com. Unirea, j. Alba.
Feldioara *(Földvár)*, Războieni—Cetate, s. aparținător or. Ocna Mureș, j. Alba.
Hărastăș *Harasztos)*, Călărași, s. com., j. Cluj.
Hidiș *(Hidas)*, Podeni, s. com. Moldovenești, j. Cluj.
Inoc *(Inakfalva)*, s. com. Unirea, j. Alba.
Măhaciu *(Mohács)*, Măhăceni, s. com. Unirea, j. Alba.
Miscău *(Mészkö)*, Cheia, s. cuprins în Mihai Viteazu, com. sub a m. Turda, j. Cluj.
Ormeniș *(Eormenyes)*, s. com. Mirislău, j. Alba.
Poiana *(Polyán)*, s. cuprins în m. Turda, j. Cluj.
Rachiș *(Rákos)*, Vălenii de Arieș, s. cuprins în Moldovenești, j. Cluj.
Sînmihaiu de Jos *(Also Zzent Mihallyffalva)*, Mihai Viteazul, s. com. sub. a m. Turda j. Cluj.
Sînmihaiu de Sus *(Felsö Szent Mihallyffalva)*, Mihai Viteazu, vezi *supra*.
Șinfalău *(Synffalva)*, Cornești, s. cuprins în Mihai Viteazu.
Varfalău *(Várfalva)*, Moldovenești, s. com. j. Cluj.
Vereșmort *(Vereşmart)*, s. cuprins în Unirea.
Vințu de Sus *(Felsőincz)*, Unirea, s. com. j. Alba.

Vinţu de Sus, Feldioara, Miscău și Ceagz cu cca. 8 Km²; Ormeniș și Rachiș cu cca. 4 Km.². Cu hotare mai întinse decît 15 Km.² sînt: Inoc cu cca. 23 Km.², Bagin cu cca. 30 Km.² și cu cca. 80 Km.² Hărastăș și Cucerdea.

Diferenţele între minimă și maximă își au explicaţia lor rezultată din procesul îndelungat și complex al evoluţiei habitatului din cuprinsul scaunului, proces al cărui sens general de desfășurare conduce spre o concentrare a locuirii. Aceasta se exprimă prin micșorarea (administrativă) a numărului de așezări, însoţită de o repartizare inegală ca mărime a suprafeţelor hotarelor acestora.

Anticipînd (rezultatele unui studiu în pregătire) cu privire la istoria habitatului regiunii respective pînă la 1703, dar și după, se poate lesne deduce această imagine din alăturarea numărului de 22 de așezări, cîte avea scaunul la 1703, la numărul de 35 pe care le menţionează documentele în secolele XIII—XV. Diferenţa dintre cele două sume este formată din numărul prediilor, în trecut populate, integrate cu timpul, după depopularea lor, într-unul sau altul din teritoriile celor 22 de așezări. Dintre acestea conscripţia menţionează doar un prediu (desigur pe cel mai întins, Bogata[10]), așezat în șes spre Arieș, de 1751 de cîble, pămînt agricol, de drept al întregului scaun, aflat în folosinţa a nouă sate: Poiana, Bagin, Sînmihaiu de Jos și de Sus, Chiend, Varfalău, Rachiș, Șinfalău și Hărastăș. Dintre locuitorii acestor sate nobilii ţin 321 de cîble, trei armaliști 755 cîble și 2 mierţe, restul (de 674 cîble și 2 mierţe) îl ţin unii libertini. De asemenea, în teritoriul scaunului se găsește o pădure cu o suprafaţă de cca. 38,5 Km² cu lemne bune de foc, de construcţii și de ghindă, cu poieni arate de cei din Ceagz și Hidiș și cu pășune pe care o ţine satul Varfalău.

Hotarele satelor Poiana, Sînmihaiu de Sus și de Jos, Șinfalău, Chiend, Cucerdea și Inoc sînt în întregime sau în cea mai mare parte situate în șes; ale satelor Miscău, Hidiș, Ormeniș, Ceagz și Cicău sînt deluroase; ale celorlalte se împart în proporţii diferite între șes și dealuri. Solul unora (Poiana, Sînmihaiu de Sus și de Jos, Șinfalău, Rachiș, Chiend, Hărastăș, Vinţu de Sus, Vereșmort, Cucerdea, Feldioara și Inoc) este negru și fertil, bun pentru a fi cultivat. În celelalte cazuri, în proporţii diferite, o parte este bună, altă parte este mai puţin bună sau chiar sterilă, din pricina pămîntului deluros, pietros, nisipos, argilos, apătos sau mlăștinos.

Cu excepţia satelor Poiana, Varfalău, Cicău, Rachiș și Chiend, ale căror hotare sînt neîndestulătoare pentru împlinirea necesităţilor agricole și de fîn, al satului Circedea, neîndestulător pentru nevoile agricole și ale satelor Sînmihaiu de Sus, Ormeniș și Ceagz, cu hotare neîndestulătoare pentru fîn, celelalte sate își împlinesc pe deplin nevoile respective.

Toate satele practică sistemul agricol de cultură în două cîmpuri, de rotaţie bienală, majoritatea folosind gunoiul animal pentru îngrășarea pămîntului. Cultivă cereale de toamnă și de primăvară. Cele mai multe au recolte mai bune din sămînţa pusă de toamna, cîteva (Miscău,

[9] Calculele s-au făcut echivalînd o milă cu 11 km., cf. N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii*, Bucureşti, 1971, p. 99.

[10] Imreh István, *Viaţa cotidiană la secui. 1750—1850*, Bucureşti, 1982, p. 42—26.

Hidiș și Măhaciu) din cea de primăvară. La Poiana, Șinfalău, Ceagz, Cucerdea și Inoc se fac bine și semănăturile de toamnă și cele de primăvară.

La treisprezece sate conscripția înregistrează vii, cele mai multe cu o producție de calitate bună.

În privința morilor, locuitorii celor mai multe sate frecventează morile din vecinătate. Există mori la Sînmihaiu de Sus, Hidiș (dar macină și în vecinătate), Șinfalău, Ceagz și Varfalău; la Rachiș, Chiend și Vințu de Sus sînt cîte două; la Rachiș, una a nobililor, alta a liebrtinilor; la Chiend, una a satului, alta a armaliștilor (de care se folosesc mai rar); la Vințu de Sus, una obștească, a tîrgului, alta a bisericii.

Pădure îndestulătoare pentru foc și construcții au doar satele Hidiș și Ormeniș. Celelalte fie că n-au deloc, fie au prea puțină; folosesc însă din pădurea devălmașă a scaunului. Pădure pentru ghindă — notează conscripția — lipsește la majoritatea localităților. În folosință proprie se consemnează doar puțină pădure pe care o au unii libertini și armaliști din Sînmihaiu de Sus, bună pentru îngrădituri. Cu o destinație mai specială, pentru potasă, apare înscrisă pădurea la Vințu de Sus.

Locuitorii realizează cîștiguri din vînzarea unor animale, cereale, legume, alte produse alimentare, fructe, lemne, mai rar din vin, muncă de zileri și transporturi de sare. Majoritatea gravitează spre Turda. Cei din Hidiș, Rachiș și Chiend merg și la Trascău, cei din Măhaciu, Dumbrău, Cucerdea și Feldioara merg și la Aiud. Numai la Aiud merg cei din Ormeniș, Cicău, Vințu de Sus, Vereșmort și Inoc.

Anumite scăderi le au unele localități din pagubele cauzate de inundațiile Arieșului (Poiana Sînmihaiu de Jos, și de Sus, și Sinfalău sau Mureșului, Vințu de Sus, Vereșmort, Cucerdea, Feldioara și Inoc), de fiecare dată în luncile inundabile. La Poiana, Sînmihaiu de Sus și Șinfalău revărsările de ape le inundă însă și intravilanul.

La data alcătuirii conscripției populația contribuabilă *(incolae)* totaliza 669 de poziții, împărțită din punct de vedere al calității sorților în trei categorii: *bonae sortis*, în număr de 225, *mediocris* cu 143 și *infimae* cu 301. Pe categorii sociale ea era alcătuită astfel: libertini *(libertini)* în număr de 284, iobagi *(subditi)* 68, jeleri *(inquilini)* 151, și vagabonzi *(vagabundi)* 139 (vezi *Tabelul 1)*.

Scutirile de impozit totalizau 57 de poziții: 10 armaliști, 12 libertini, 11 iobagi, 16 jeleri și 8 plecați (vezi *Tabelul 2)*. Un armalist din Șinfalău era scutit în calitate de căpitan suprem al scaunului *(dux supremus sedis)*, pentru trei armaliști din Ceagz se invocă statutele scaunului *(ex sedis Constitutione)*, un iobag din Măhaciu, ca provizor aulic *(provisor aulicus)*, doi jeleri din Vereșmort au scutire de la scaun *(pro sedis manumissionem)*; cinci jeleri din Cucerdea au tot de la scaun licență de scutire *(ex licentia sedis)*. Pentru ceilalți scutiți nu se precizează temeiul scutirii.

Pămîntul impus la dare însuma 243 de sesii întregi *(sessiones integrae)*, din care 34 erau pustii (vezi *Tabelul 3)*. Ca suprafață agricolă el totaliza 4497 de cîble, din care, aflat sub semănătură, o suprafață de 2265 de cîble. La aceasta se adăugau 1588 de cîble, suprafață cultivată în hotarele diferitelor localități de către libertini externi. Locurile de fîn în-

scrise separat însumau o suprafață de 1246 de care de fîn, în stăpînirea localnicilor și locuri în valoare de 564 de care de fîn, folosite de libertini externi (vezi *Tabelul 4).*

Pămînturile ținute cu titlu de stăpînire nobilitară nu sînt conscrise. La marea majoritate a satelor se specifică însă că nobilii și armaliștii țin în hotar partea cea mai mare sau cea mai bună a suprafețelor (*bonam* — sau — *meliorem territorii partem).*

Pămînt de ogor ținut de nobili sau armaliști pentru care ei ar fi obligați la dare nu se menționează. În afara locurilor scutite apar însă menționate fînațuri: la Varfalău din suprafața de 55 de care de fîn armaliștii țin o suprafață de 36 de care; la Rachiș, din 81 de care, armaliștii țin 19 care.

Vii impozabile (247 de părți) se găsec în 13 localități din cele 22, cu o suprafață totală de 960 de săpători pe zi și o producție medie de 5627 de urne (vezi *Tabelul 5).* De notat că la Vințu de Sus se înscriu viile și cele libere și cele nenobile. Se produce vin de calitate mijlocie la Sînmihaiu de Jos, Varfalău și Dumbrău, care se poate vinde în medie cu 33—40 de dinari o urnă; în celelalte locuri se produce vin de bună calitate, în valoare de 45—50 de dinari o urnă.

În sfîrșit, conscripția înscrie animalele pe care le dețin categoriile locuitorilor impozabili: libertini cu 1425 de animale mari *(pecora majora)* și 396 animale mici *(pecora minora),* iobagii 339 și 538, jelerii 308 și 411, vagabonzii 177 și 205 (vezi *Tabelul 6).*

* *
*

Reprivite în ansamblu, datele conscripției se prezintă sub semnul unei credibilități relative. Dacă partea textului referitoare la descrierea geografico-economică a scaunului poate fi acceptată ca veridică, autenticitatea cifrelor înscrise în tabele e mai greu de stabilit. Oricum, ele oferă o imagine complexă a raporturilor, cu particularități de detaliu rezultate din stadiul avansat de degradare a regimului libertăților scăunale de odinioară.

În „nobilul" scaun al Arieșului populația privilegiată se restrînge la nobilimea și armaliștii scutiți de dare. Țărănimea liberă, clasa socială principală de altă dată, și-a păstrat doar o libertate juridică asupra persoanei și pămîntului aflat în stăpînire, cu diminuările de rigoare, căci din punct de vedere fiscal ea face parte acum din masa contribuabililor. Pe ultima treaptă socială se găsește țărănimea aservită (iobagi, jeleri și vagabonzi) statistic cea mai numeroasă (cca. 60% din masa contribuabililor.

În strînsă corelație cu procesul diferențierilor sociale, într-o mare măsură generînd acest proces, apare stadiul avansat de disoluție a stăpînirilor devălmașe în continuă uzurpare pe seama stăpînirilor individuale, după cum rezultă din memoriul înaintat comisiei de investigație amintit mai la început.

AUREL RĂDUȚIU

Tabelul 1: Populația contribuabilă.

1. Cu sorți bune.
2. Cu sorți mijlocii.
3. Cu sorți slabe.
4. Total
5. Libertini.
6. Iobagi.
7. Jeleri.
8. Vagabonzi.

	1	2	3	4	5	6	7	8
Poiana	17	14	14	45	24	3	9	9
Sînmihaiu de Jos	11	11	18	40	19	—	6	15
Sînmihaiu de Sus	10	11	27	48	26	2	16	4
Miscău	6	11	15	32	2	5	10	15
Hidiș	3	5	2	10	—	7	2	1
Șinfalău	11	6	11	28	13	2	5	8
Ormeniș*	1	4	—	5				
Ceagz	2	3	8	13	—	3	3	7
Varfalău	8	3	11	22	11	2	3	6
Cicău	8	6	3	17	11	4	—	2
Rachiș	16	3	12	31	24	—	—	7
Chiend	11	4	13	28	8	2	14	4
Măhaciu	2	4	7	13	4	4	5	—
Cîrcedea	19	8	22	49	22	2	9	16
Bagin	14	11	35	60	27	—	33	—
Dumbrău	7	1	1	9	4	3	2	—
Hărastăș	13	8	28	49	26	3	17	3
Vinţu de Sus	33	4	16	53	37	—	—	16
Vereşmort	8	4	16	28	—	24	—	4
Cucerdea	12	5	25	42	20	2	5	15
Feldioara	10	12	13	35	6	10	12	7
Inoc	3	5	4	12	—			—
	225	143	301	669	284	68	151	139

Tabelul 2: Scutirile.

	armaliști	libertini	iobagi	jeleri	vagabonzi	total
Poiana	—	—	1	1	—	2
Sînmihaiu de Jos	—	1	—	—	—	1
Șinfalău	1	—	—	—	—	1
Ceagz	3	—	—	—	—	3
Varfalău	—	—	—	—	4	4
Cicău	—	—	1	—	—	1
Rachiș	—	—	—	—	4	4
Măhaciu	—	—	2	—	—	2
Cîrcedea	3	—	—	—	—	3
Bagin	2	5	—	3	—	10
Dumbrău	—	—	1	—	—	1
Hărastăș	—	2	—	—	—	2
Vinţu de Sus	1	2	—	—	—	3
Vereşmort	—	—	6	2	—	8
Cucerdea	—	—	—	5	—	5
Feldioara	—	2	—	5	—	7
	10	12	11	16	8	57

Tabelul 3: Sesiile întregi.

Din care, între paranteze ( ), sînt pustii.

Poiana	24 (4)
Sînmihaiu de Jos	16 (5)
Sînmihaiu de Sus	15 (—)
Miscău	4 (—)
Hidiș	3(—)
Șinfalău	8 (1)
Ormeniș*	
Ceagz	— (—)
Varfalău	15 (4)
Cicău	5 (—)
Rachiș	13 (2)
Chiend	5 (—)
Măhaciu	4 (—)
Cîrcedea	12 (—)
Bagin	11 (—)
Dumbrău	6(—)
Hărastăș	22 (3)
Vinţu de Sus	36 (10)
Vereşmort	15 (3)
Cucerdea	17 (—)
Feldioara	8 (2)
Inoc	4 (—)
	243 (34)

Tabelul 4: Pămîntul agicol şi locurile de fîn.

1. Suprafaţa (cîble) cultivată de localnici; între paranteze ( ), suprafaţa aflată în anul în curs sub semănătură.
2. Suprafaţa cultivată de libertini externi.
3. Total.
4. Locuri de fîn (în număr de care de fîn) ale localnicilor.
5. Locuri de fîn cultivate de libertini externi.
6. Total.

	1		2	3	4	5	6
Poiana	297	(148)	12	309	48	103	151
Sîmnihaiu de Jos	137	(92)	126	263	22	58	80
Sîmnihaiu de Sus	222	(118)	46	268	46	2	48
Miscău	67	(29)	53	120	17	28	45
Hidiș	34	(28)	—	34	7	—	7
Șinfalău	220	(171)	940	1160	31	40	71
Ormeniș*							
Ceagz	95	(55)	50	145	—	17	17
Varfalău	174	(103)	24	198	55	11	66
Cicău	100	(50)	—	100	10	—	10
Rachiș	156	(80)	24	180	81	4	85
Chiend	26	(14)	18	44	7	3	10
Măhaciu	30	(12)	—	30	14	—	14
Cîrcedea	312	(78)	—	312	161	138	299
Bagin	90	(52)	200	290	30	100	1300
Dumbrău	70	(37)	—	70	30	—	30
Hărastăș	373	(153)	12	385	34	5	39
Vinţu de Sus	1500	(750)	—	1500	480	—	480
Vereşmort	120	(63)	4	124	50	5	55
Cucerdea	264	(147)	—	264	73	—	73
Feldioara	150	(75)	30	180	26	40	66
Inoc	60	(30)	—	60	24	10	34
	4497	(2265)	1539	6036	1246	564	1810

Tabelul 5: Viile

1. Părţi de vie
2. Săpători/zi.
3. Producţia medie în urne.
4. Calitatea vinului.
5. Preţul de vînzare al unei urne.

	1	2	3	4	5
Sîmnihaiu de Jos	2	3	19	de mijloc	40
Sîmnihaiu de Sus	14	55	131	bun	50
Miscău	14	42	160	bun	45
Ormeniş*				bun	
Varfalău	16	32	124	de mijloc	33
Măhaciu	7	18	116	bun	45
Cîrcedea	69	299	2844	bun	45
Bagin	31	93	352	bun	—
Dumbrău	8	28	96	de mijloc	33
Hărastăş	16	60	223	bun	50
Vinţu de Sus	40	236	1120	bun	45
Cucerdea	25	79	382	bun	50
Feldioara	5	15	60	bun	45
	247	960	5627		

Tabelul 6: Animalele

1. Ale libertinilor.
2. Ale iobagilor.
3. Ale jelerilor.
4. Ale vagabonzilor.
5. Total.
a. Mari.
b. Mici.

	1		2		3		4		5	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
Poiana	124	78	12	7	14	—	—	—	150	85
Sîmnihaiu de Jos	70	11	—	—	21	12	37	20	128	43
Sîmnihaiu de Sus	120	24	—	—	20	1	—	—	140	25
Miscău	2	—	25	77	28	7	45	114	100	198
Hidiş	—	—	35	50	—	—	2	—	37	50
Şinfalău	91	28	10	—	11	2	—	—	112	30
Ormeniş*										
Ceagz	—	—	11	20	4	—	6	45	21	65
Varfalău	41	9	2	—	4	4	5	—	52	13
Cicău	53	4	6	2	—	—	—	—	59	6
Rachiş	156	44	6	—	—	—	6	15	168	59
Chiend	59	11	—	23	6	3	—	—	65	37
Măhaciu	7	—	26	35	8	—	—	—	41	35
Cîrcedea	67	9	18	36	24	6	17	9	126	60
Bagin	65	18	—	—	47	98	—	—	112	116
Dumbrău	26	22	25	30	3	—	—	—	54	52
Hărastăş	70	10	13	84	32	114	15	—	130	208
Vinţu de Sus	286	84	—	—	—	—	9	—	295	84
Vereşmort	—	—	66	118	—	—	6	—	72	118
Cucerdea	116	9	30	—	21	13	20	2	187	24
Feldioara	27	5	38	26	65	151	9	—	139	182
Inoc	35	30	16	30	—	—	—	—	51	60
	1425	396	339	538	398	411	177	205	2249	1550

* Cifrele la rubricile necomplete lipsesc din actul conscripţiei.

ANEXA

Conscriptio Sedis Aranyas Primariae.
Anno 1703 die 27 Augusti. 1. Statione in Felsöszentmyhályffalva.
Conscriptio pagi Polyan in Sede Aranyas Siculicali.

Iste pagus est in plano penes fluvium Aranyas et extendit se in latitudine ad quadrantem et longitudine ad medium miliare; est totum planum, respiciens orientem, maxima ex parte nigrum et fertile, ad colendum habile, pro incolarum necessitate insufficiens.

Praeter incolas 3 nobiles interni et externi et octo armalistae meliorem tenent territorii partem, externus etiam libertinus tenet agrum cub. 12, foenetum 103 currum.

Territorium est in duas partes divisum, cuius terra octo bobus aratur sine fimo colitur; segetes autumnales vernalesque bonas proferitur; vinea non habent.

Mola caret, molendinum fert in vicinitatem proximam; sylvam propriam non habet nisi communem sedis pro focis et aedificiis; remote trium dierum est adjacens civitati Tordensi; proventum habet ex jumentis, leguminibus, frumentis.

Morsui est expositus, fluvius infert damnum in aedificiis internis et terris externis.

Pagus contribuit praeter unum subditum et unum inquilinum.

Continet incolas			Agri cubuli	Seminatura actualis cub	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum est	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabondorum	Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis															majora	minora
17	14	14	297	148	48	—	—	—	—	—	24	4	24	3	9	9	150	85

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabondorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
124	78	12	7	14	—	—	—

Conscriptio pagi Also Szentmihallyffalva.

Iste pagus ad fluvium Aranyas in plano cuius territorium se extendit ad semi alterum in longitudine, in latitudine ad unum quadrantem miliari ut plurimum planum ad colendum habile, maxime ex parte fertile et nigrum, orientem respiciens exiguum aquilonale pro incolarum necessitate sufficiens.

Praeter incolas nobiles interni et externi tredecim, armalistae duo, bonam territorii tenent partem, externi etiam libertini tenent agros cub. 126, foenetum currum 58.

Territorium est in duas partes culturae divisum cuius terra ter, sex et octo bobus aratur; fimo conducitur, segetes autumnales bonas, vernales mediocres profert; vineas exiguas, mediocre vinum proferentes continet.

Mola, ⟨caret⟩, molendinum fert in vicinitatem; sylva prorsus caret, utitur ex sylva communi sedis; vectura duorum dierum ex adjacente civitate Torda utilitatis percipit ex jumentis, frumentis, rebusque culinariis et leguminibus hortensibus.

Pagus morsui est expositus, fluvius pro exundationem fecit damma, sed raro.

Pagus contribuit praeter unum libertinum anno praesenti.

Continet incolas			Agri cubuli	Seminatura actualis cub.	Foeni currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum est	Venditur denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis															majora	minora
11	11	18	137	92	22	2	3	19		40	16	59	19	—	6	15	128	43

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
70	11	—	—	21	12	37	20

Conscriptio pagi Felsö Szentmihallyffalva.

Iste pagus est ad fluvium Aranyas in planitie situs cujus territorium se extendit in longitudine ad semi alterum quadrantem, in latitudine ad unum quartalem, totum planum ad orientem respiciens, majori ex parte nigrum et fertile, ad colendum habile; pro incolarum necessitate pro agricultura est sufficiens, foenetum non sufficit.

Quatuor nobiles externi, 13 armalistae interni bonam tenent territorii partem, externi etiam libertini tenent agros cub. 46, foenetum curr. 2.

Territorium est in duas partes divisum, cujus terra sex et octo bobus aratur, fimo conducitur; segetes autumnales bonas, vernales mediocriter fertiles; vinum bonum proferentes continet.

Molendinis in loco utitur; certorum libertinorum et armalistarum sylvam exiguam pro saepibus habent, pro focis et aedificiis utitur ex communi sylva sedis.

Civitatem Tordam sibi adjacentem habet pro jumentis, frumentis, leguminibus, hortilibus et rebus culinariis venalibus.

Ex morsibus est expositus, in hortis internis infert damna fluvius.

Omnes contribuerunt.

Continet incolas			Agri cubuli	Seminatura actualis cub.	Foeni currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum est	Venditur denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis															majora	minora
10	11	27	222	118	46	14	55	131	bonum	50	15	—	26	2	16	4	140	25

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
120	24	—	—	20	1	—	—

Conscriptio pagi Mészkö.

Iste pagus est a latus montis ad fluvium Aranyas situs, cuius territorium tam in longitudine quam in latitudine se extendit ad quadrantem miliaris, plus aquilonem, minus orientem respiciens, totum montosum, ad colendum non totum habile, propter sterilitatem montium et petrositatem et rupturam petrarum, ex parte est fertilius et nigrum, ex parte vero est petrosum. Pro incolarum necessitate est sufficiens.

Colentes terram nobilium partim, praeter incolas externi et interni nobiles nro. 9, armalistae externi 6, meliorem tenent partem territorii, externi etiam libertini tenent agros cub. 53, foenetum cur. 28.

Territorium est in duas partes divisum, cujus terra bis, sex et octo bobus aratur; fimo non reficitur; segetes autumnales paucas, vernales ut plurimum et meliores; vineas bonum vinum proferentes habet.

Mola caret, molendinum fert in vicinitatem proximam; sylva propria caret, utitur lignis pro focis et aedificiis ex sylva communi totius sedis, glandiferam non habent.

Civitatem medio miliari distantem frequentant jumentis, leguminibus, hortensibus.

Morsui mediocriter est expositus; fluvius non est damnosus.

Pagus totus contribuit.

Continet incolas			Agri cubuli	Seminatura actualis cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum est	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis															majora	minora
6	11	15	67	29	17	14	42	160	bonum	45	4	—	2	5	10	15	100	198

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
2	—	25	77	28	7	45	114

Nota bene: Territorium pagi possidetur ut plurimum a nobilibus ex quo incolae pro decimis sibi acquirunt agros. Ex praescriptis etiam vineis externi libertini tenent partes 7 proferentes urnas 90.

Conscriptio pagi ***Hidas.***

Iste pagus est inter montes, ad torrentem montanum situs cujus territorium in longitudine ad medium, in latitudine ad quadrantem miliaris. Tertia parte est sylvestre, duabus partibus campestre; partim orientem, partim aquilonem respiciens, totum montosum alicubi nigrum et fertile, ut plurimum arenosum et petrosum ,non totum ob sterilitatem montium ad colendum habile, pro incolarum necessitate quoad agriculturam sufficiens.

Territorium in duas partes divisum, quatuor et sex bobus aratur; sine fimo colitur; segetes vernales meliores quam autumnales generat; vineam non habent.

Molendino utuntur in pago, sed deficiente tenente, ad medium miliare ferunt commolitum; sylvam habent pro foco sufficientem; sylvam habent pro aedificiis.

Torda emporium et Toroczko cum pecoribus, lignis et aliis culinariis, ad unum miliare.

Morsui est expositus, aqua non damnificantur.

Continet incolas																		Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis	Agri cubuli	Seminatura actualis, cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum est	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	majora	minora
3	5	2	34	28	7	—	—	—	—	—	3	—	—	7	2	1	37	50

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
—	—	35	50	—	—	2	—

Conscriptio pagi Synffalva.

Iste pagus ⟨est⟩ in plano ad fluvium Aranyas situs, cujus territorium se extendit in longitudine ad medium miliare, in latitudine ad quadrantem. Totum planum ad colendum habile et fertile respicit, totum orientem, pro incolarum necessitate sufficiens.

Praeter incolas externi nobiles septem et unus armalista bonam tenent territorii partem, externi etiam libertini tenent agros cub. 940, foenetum currum 40.

Territorium in duas partes divisum, cujus terra ter, sex et octo bobus aratur; fimo conducitur, segetes autumnales, vernalesque bonas profert; vineas non habet.

Molendino diversarum personarum libertinorum et nobilium in loco utitur; sylva prorsus caret; lignis pro focis et aedificiis utitur ex sylva communi totius sedis; glandifera indiget.

Civitatem medio miliarii distantem Tordam habet, iumentis, frumentis et lignis pro focis.

Morsui ex expositus fluvius pro exundationem est damnosus, in aedificiis internis et pratis externis.

Pagus contribuit praeter unum armalistam, ducem suppremum sedis, ex constitutione sedis.

Continet incolas																		Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis	Agri cubuli	Seminatura actualis cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum est	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	majora	minora
11	6	11	220	171	31	—	—	—	—	—	8	1	13	2	5	8	112	30

Pecora libertorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
91	28	10	—	11	2	—	—

Conscriptio pagi Eormenyes.

Iste pagus est inter montes, ad torrentem montanum situs, cujus territorium se extendit ad quadrantem in longitudine, ad medium quadrantem in latitudine. Totum montosum partim orientem, partim aquilonem respiciens; ex parte inferiori montium nigrum et fertile, in superioribus partibus minus fertile, argillosum et petrosum, non totum ad colendum habile propter sterilitatem montium; pro incolas necessitate pro agricultura sufficiens, foenetum vero non sufficit.

Territorium in duas partes divisum, cujus terra bis, sex et quatuor aratur, fimo non reficitur propter asperitatem; segetes autumnales meliores, vernales mediocres profert; vineas bonum vinum proferentes habent.

Mola caret, molendinum fert ad parvum miliare; sylvam pro aedificiis et focis habent, glandiferam non habent.

Civitatem medium miliare distantium N. Enyed, jumentis, frumentis, culinariis, lignis, utuntur.

Morsui non est expositus, torrens non est damnosus.

Pagus totus contribuit, nullo excepto.

Continet incolas			Agri cubuli	Seminatura actualis cub.	Foeni currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum est	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis															majora	minora
1	4	—																

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora

Conscriptio pagi Csegez.

Iste pagus est in monte ad torrentem montanum situs, cujus territorium se extendit in longitudine quam latitudine ad quadrantem miliaris. Totum montosum plus aquilonem minus orientem respiciens, ad colendum non totum habile, propter terras petrosas; ex parte quadam est fertilius et nigrum, parte altera flavum, argillosum, aquosum; pro incolarum necessitate quo ad agriculturam sufficiens, foentum non sufficit.

Praeter incolas, unus nobilis externis et decem et octo armalistae interni, meliorem tenent partem territorii, externi etiam libertini tenent agros cub. 50, foenetum 17.

Territorium est in duas partes divisum, cujus terra ter, et sex bobus aratur, fimo conducitur, segetes autumnales, vernales meliores profert; vineas non habet.

Molendinis trium armalistarum in loco utitur; sylvam pro focis habet exiguam, utitur ex sylvis communibus totius sedis; glandifera caret.

Civitatem uno quadranti distantem frequentant, frumentis, fructibus hortensibus et jumentis ad alias civitates.

Morsui non est expositus, torrens non est damnosus.

Pagus contribuit praeter tres armalistas, ex sedis constitutione.

Continet incolas															Pecora	
Bonae sortis	Mediocris sortis	Infimae sortis	Agri cubuli	Seminatura actualis cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum est	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	Majora	Minora
2	3	8	95	55	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3	7	21	65

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
—	—	11	20	4	—	6	45

Notandum est: Iste pagus constat ex meris armalistis super quorum fundis possident praescripti incolae, nihil proprii tenentes nisi ex beneficio suorum dominorum.

Conscriptio pagi Varfalva

Est in planitie paulo remotius site non procul ad fluvium Aranyas, cujus territorium se extendit in latitudine ad unam quadrantem, in longitudien ad semialterum miliaris, medium sylvestre, medium campestre, tertia parte planum, reliquorum montosum; planum est fertile et nigrum, montosum est sylvestre, ad colendum inhabile, plus aquilonem, minus orientem respiciens; praeter territorium praescriptorum habet partem territorii alterius vicini pagi Rakos vocati, partem territorii in plano sitam, longitudine et latitudine ad 800 passus se extendentem, pro incolarum necessitate est insufficiens, siquidem colunt agros et foenetum in communi sedis terra.

Praeter incolas, octo nobiles externi et interni et triginta armalistae meliorem tenent territorii partem; externi etiam libertini tenent agros 24 cub. et currum foeni 11.

Territorium est in duas partes divisum, cujus terra ter, sex et octo bobus aratur; fimo reficitur; segetes autumnales meliores, vernales mediocres profert; vineas mediocre vinum proferentes habent.

Molendino armalistarum certorum in loco utitur; sylvam pro focis habet, glandiferam non habet; pro aedificiis utitur ex communi sedis sylva.

Civitatem uno miliare distantem Torda frequentat jumentis, frumentis, lignis pro focis et fructibus hortensibus.

Continet incolas															Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	Infimae sortis	Agri cubuli	Seminatura actualis cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operatur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum est: mediocre	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	Majora	Minora
8	3	11		103	55	16	32	124		33	15	4	11	2	3	6	52	18

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
41	9	2	—	4	4	5	—

Morsui est mediocriter expositus, pro fluvium non damnificantur.
Pagus contribuit praeter quatuor vagabundos.
N.B. Ex praescript. foeni curr. 55 tenent armalistate curr. 36 extra suum nobilem fundum.

Conscriptio pagi Csako.

Pagus est in valle inter duos montes ad torrentem situs, cuius territorium se extendit ad semialterum in longitudine, in latitudine ad quadrantem miliaris, partim orientem, partim aquilonem respiciens ut plurimum montibus constant, ad colendum utcunque habile, a potiori fertile et nigrum, alibi argillosum et aquosum, pro incolarum necessitate quoad agriculturam defficiens, quoad foeneta insufficiens.
Praeter ipsos etiam quinque interni et externi armalistae participant agrorum partem bonam.
Territorium dividitur in duas cultura partes, bis, quatuor et sex bobus aratur; segetes autumnales meliores quam vernales generat, vineas nullas habet.
Mola caret, commolitum fert ad miliare; sylvam habent etiam exiguam, utuntur etiam sylva sedis communi pro aliis necessitatibus.
Civitatem Enyed medio miliari distantem frequentant, lignis, frumentis, jumentis.
Morsui non est expositus, torrens non est damnosus.
Pagus contribuit praeter unum subditum.

Continet incolas			Agri cubuli	Seminatura actualis, cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum est	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis															majora	minora
8	6	3	100	50	10	—	—	—	—	—	5	—	11	4	—	2	59	6

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
53	4	6	2	—	—	—	—

Conscriptio pagi Rákos.

Iste pagus est in plano ad torrentem montanum, cuius territorium se extendit in longitudine ad unum, in latitudine ad medium quadrantem miliaris, medietate sylvestre, medietate campestre, cuius campester est planum, totum ad colendum habile, nigrum et etiam flavum, pro incolarum necessitate est insufficiens.
Praeter incolas externi et interni nobiles novem et armalistae duodecim meliorem tenent territorii partem, externi etiam libertini tenent agros sub., 24, foenetum curr. 4.
Territorium est in duas partes divisum, respiciens orientem, cuius terra sex et octo bobus aratur; fimo conducitur; segetes autumnales bonas, vernales mediocres profert; vineas non habent.
Molendinis unam nobilis, alia libertinorum in loco utitur: sylvam pro focis et aedificiis habent parvam, utuntur etiam ex sylvis communibus sedis; glandifera caret.
Civitates Torda et Toroczko uno miliari distantes frequentat, jumentis, frumentis, lignis pro focis et rebus culinariis.
Morsui mediocriter est expositus, torrens non est damnosus.
Pagus totus contribuit praeterea quatuor vagabundos.

Continet incolas																		Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis	Agri cubuli	Seminatura actualis, cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum est	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	majora	minora
16	3	12	156	80	81	—	—	—	—	—	13	2	24	—	—	7	168	59

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
156	44	6	—	—	—	6	15

Notandum. Ex praescripto foeneto curr. 81 tenent armalistae curr. 19, extra suorum nobilem fundum.

Conscriptio pagi Kövend.

Iste pagus est in planitie ad torrentem montanum situs, cujus territorium se extendit in longitudine ad semialterum, in latitudine ad unum quadrantem miliaris, tertia parte sylvestre, duabus partibus campestre, est totum planum, ad colendum flavum ,partim nigrum, meridiem respiciens, pro incolarum necessitate insufficiens, colunt terras in communi territorio sedis.

Praeter incolas nobiles octo externi et armalistae quatuor meliorem tenent territorii partem externi etiam libertini tenent agros cub. 18, foenetum curr. 3.

Territorium est in duas partes divisum, cuius terra sex et octo bobus aratur; fimo reficitur, segetes autumnales bonas, vernales mediocres profert; vineas non habent.

Molas habet duas in territorio, unam communem, alteram armalistarum, quibus raro utitur, nisi in tempestate; molendinum fert ad quadrantem miliaris; sylvam propriam pro focis et aedificiis habet parvam; potius utitur ex communi sedis sylva.

Civitatem Torda medio miliari et oppidum Toroczko uno miliari distantes frequentat jumentis, frumentis, laboribus diurnis.

Morsui non est expositus, torrens non est damnosus.

Pagus totus contribuit.

Continet incolas																		Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis	Agri cubuli	Seminatura actualis cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operatur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum est	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	majora	minora
11	4	13	26	14	7	—	—	—	—	—	5	—	8	2	14	4	65	37

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
59	11	—	23	6	3	—	—

Conscriptio pagi Mohats.

Iste pagus volaticus est inter montes ad torrentem montanum situs, cuius territorium in longitudine se extendit ad medium miliare, in latitudine partim ad quadrantem, partim ad medietatem quadrantis miliaris, exiguum planum potissimum montosum, plus orientem minus aquilonem respiciens, in inferioribus partibus nigrum et fertile, in superioribus vero flavum et minus fertile, ad colendum habile, propter quosdam colles montium, pro incolarum necessitate sufficiens.

Territorium est in duas partes divisum, cuius terra bis, sex et octo bobus aratur; colitur sine fimo; segetes autumnales mediocres, vernales meliores profert; vineas bonum vinum proferentur continet.

Mola caret, commolitum fert ad unum miliare; sylvam pro focis et aedificiis habet parvam, propterea utitur ex sylva communi sedis; glandifera caret.

Civitates Enyed et Torda magno miliari distantes frequentat jumentis, frumentis alias, vectura salium.

Morsui non est expositus, nec torrens est damnosus.

Pagus contribuit praeter duos subditos quorum unus est provisor auli cus.

Continet incolas			Agri cubuli	Seminatura actualis, cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert medicriter urnas	Vinum est	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis							bonum								majora	minora
2	4	7	30	12	14	7	18	116		45	4	—	4	4	5	—	41	35

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
7	—	26	35	8	—	—	—

Conscriptio pagi Kertsed.

Pagus iste est inter montes ad torrentem montanum situs, cuius territorium se extendit in longitudine ad duos, in latitudine ad unum miliaris quadrantem, plus orientem quam aquilonem respiciens, exiguum planum, ad colendum habile, praeter quondam colles montium, partim nigrum, partim flavum et argillosum, pro agricultura insufficiens, foenetum vero sufficiens.

Praeter incolas nobiles octo externi bonam tenent territorii partem et vinearum, item armalistae interni triginta duo meliorem tenent territorii et vinearum partes, externi etiam libertini tenent foenetum currum 138.

Territorium est in duas partes divisum cuius terra ter, sex et octo bobus aratur; fimo conducitur; segetes autumnales, vernalesque partim bonas, partim mixtas profert; vineas bonum vinum proferentes continet.

Mola caret, commolitum fert ad medium miliare; sylvam habet parvam, interim utitur sylva communi sedis, glandifera caret.

Civitatem uno miliari distantem Torda frequentat jumentis et frumentis, fructibusque hortilibus, propterea habent proventum ex vineis.

Morsui mediocriter est expositus; torrens non est ad eo damnosus.

Pagus contribuit propter tres armalistas ex constitutione sedis.

Continet incolas			Agri cubuli	Seminatura actualis, cub.	Foeni, currus	Vi nearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocritor urnas	Vinum est	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis															majora	minora
19	8	22	312	78	161	69	299	2844	bonum	45	12	—	22	2	9	16	126	60

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majore	minore	majora	minora
67	9	18	36	24	6	17	9

Notandum est: Ex praescriptis vineis armalistate tenent sex partes non in nobilibus fundis urn. 124. Externi libertini tenent partes 24, urn. 800.

Conscriptio pagi Bágjon.

Iste pagus est inter montes, remotius a fluvio Aranyas, ad torrentem montanum situs, cuius territorium se extendit in longitudine et latitudine ad medium miliare, plus orientem minus aquilonem respiciens, quarta parte planitie et tribus partibus montibus et vallibus constans, partim nigrum, partim flavum et argillosum, ad colendum habile, praeter quondam colles montium, pro incolarum necessitate sufficiens.

Praeter incolas externi et interni nobiles 4 et armalistae 46 meliorem tenent territorii partem, externi etiam libertini tenent agros cub. 200, foeni curr. 100.

Territorium est in duas partes divisum, cuius terra ter, sex et octo bobus aratur; pars fimo reficitur, segetes autumnales, vernalesque, partim bonas, partim mixtas profert; vineas bonum vinum proferentes habet.

Mola craet, molendinum fert ad medium miliare; sylvam propriam pro focis et aedificiis habet parvam, propterea utitur lignis ex communi loco vel sylva sedis; glandifera caret.

Civitatem Torda parvo miliari distantem frequentat jumentis, frumentis et leguminibus, hortilibus.

Morsui est expositus, torrens non est damnosus; praeterea habent in medio territorii lacum pro adaquandis pecoribus.

Pagus contribuit praeter duos armalistas, quinque libertinos et tres inquilinos subditos.

Continet incolas																	Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis	Agri cubuli	Seminatura actualis cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	vinum este	venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	majora	minora
14	11	35	90	52	30	31	93	352	bonum	—	11	—	27	25	33	—	112	116

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
65	18	—	—	47	98	—	—

Conscriptio pagi Dombro.

Ieste pagus est inter montes ad torrentem montanum situs cuius territorium in longitudine ad semialterum, in latitudine ad quadrantem miliaris, plus orientem, minus aquilonem respiciens, exiguum planum, potissimum montosum ex parte nigrum et fertile, ex parte flavum, argillosum minus fertile, ad colendum habile, pro incolarum necessitate sufficiens.

Praeter incolas duos nobiles externi et tres armalistae interni, bonam tenent territorii partem.

Territorium est in duas partes divisum, ter, sex et octo bobus aratur, fimo conducitur, segetes autumnales meliores profert; vineas mediocri vinum proferentes continet.

Mola caret, commolitum fert ad integrum miliare; sylvam propriam habet exiguam pro focis, insuper utitur ex sylva communi sedis; glandifera caret.

Civitates Enyed et Torda magno miliari distantes frequentat, jumentis et frumentis, praeterea cum vectura salium.

Morsui mediocris est expositus; torrens non est damnosus.

Pagus contribuit praeter unum subditum.

Continet incolas																	Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis	Agri cubuli	Seminatura actualis cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	vinum este	venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	majora	minora
7	1	1	70	37	30	8	28	96	med.	33	6	—	4	3	2	—	54	52

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
26	22	25	30	3	—	—	—

Conscriptio pagi Harasztos.

Pagus iste est inter montes ad torrentum montanum situs, cuius territorium in longitudine ad miliare, in latitudine ad tres quadrantes miliaris se extendit, plus orientem, minus aquilonem respiciens, exiguum planum plurimum montibus constans, potissimum fertile nigrum et ad colendum habile, pro incolarum necessitate sufficiens.

Praeter incolas unus internus et externi duo (nobiles) item 37 armalistae meliorem tenent territorii partem, externi etiam libertini etiam tenent cub. 12, foeni curr. 5,1/2.

Territorium est in duas partes divisum, bis, sex et octo bobus aratur; fimo reficiendum, segetes autumnales meliores quam vernales generat; vineas bonum vinum proferentes continet.

Mola caret, commolitum fert ad medium miliare; sylvam pro focis habent exiguam, participant ex communi sylva sedis.

Civitatem habent emporium Tordam, frequentant magno miliari distantes *marha* suis questibus.

Morsui est expositus; torens est, non est damnosus.

Omnes contribuerunt praeter duos libertinos.

Continet incolas																Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis	Agri cubuli	Seminatura actualis cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	vinum este	venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	majora	minora
13	8	28	373	153	34	16	60	223	bonum	50	22	3	26	3	17	3	130	208

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
70	10	13	84	32	114	15	—

Conscriptio oppidi Felvincz.

Oppidum ungaricum est in plano ad fluvium Marusium situm, cuius territorium se extendit in longitudine ad medium, in latitudine ad semialterum quadrantem, maxima ex parte orientem respiciens, nigrum fertile ad colendum habile, tertia parte planum, duabus partibus montosum, pro incolarum necessitate sufficiens.

Territorium est in duas partes divisum cuius terra bis, sex et octo bobus aratur; colitur sine fimo; segetes autumnales bonas, vernales mediocres, vineas bonum vinum proferentes habet.

Molendino oppidi et ecclesiae utitur in loci, raro nonnisi in tempestate alias fert commolitum in vicinitate propriam; sylvam exiguam salicibus constantem habet, utitur praeterea ex sylva communi sedis.

Civitatem Enyed uno miliari distantem frequentant jumentis, frumentis.

Oppidum morsui est expositus; fluvius exundatione est damnosus in pratis.

Oppidum contribuit praeter unum armalistam et duos libertinos.

Notandum est: In hoc territorio armalistarum etiam omnes terrae sunt conscriptae tanquam liberae et non nobiles, vineae similiter, exceptis jumentis et

Continet incolas																	Pecora	
bonae sortis	mediocris sortis	infimae sortis	Agri cubuli	Seminatura actualis cub	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum este	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	majora	minora
33	4	16	1500	750	480	40	236	1120	bonum	45	36	10	37	—	—	16	295	84

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
286	84	—	—	—	—	9	—

pecoribus; praeter vineas praescriptas externi etiam nobiles tenent sex partes in libera terra oppidi.

Conscriptio pagi Veresmart.

Iste pagus est in planitie ad fluvium Marus situs, cuius territorium se extendit in longitudine ad medium miliare, in latitudine partim ad integrum, partim ad mediatatem quadrantis miliaris, potiori ex parte nigrum fertile ad colendum habile, orientem respiciens, tertia parte planum duabus vero montosum, pro incolarum necessitate sufficiens.

Praeter incolas interni et externi nobiles sex et unus armalista meliorem tenent territorii partem, externus etiam libertinus tenet agros cub. 4, foeni curr. 5.

Territorium est in duas partes divisum, cuius terra sex et octo bobus aratur, fimo reficitur, segetes autumnales bonas profert; vineas non habet. Mola caret, molendinum fert ad integrum quadrantem miliaris; sylva prorsus caret, utitur lignis ex communi sylva totius sedis.

Civitatem magno miliari distantem frequentant jumentis, frumentis et rebus culinariis.

Morsui est mediocriter expositus, fluvius per exundationem est damnosus in pratis.

Praeter subditos sex et duos inquilinos pro sedis manumissionem.

Continet incolas																	Pecora	
Bonae sortis	Mediocris sortis	Infimae sortis	Agri cubuli	Seminatura actualis cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum este	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	Majora	Minora
8	4	16	120	63	50	—	—	—	—	—	15	3	—	24	—	4	72	118

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
—	—	66	118	—	—	6	—

Conscriptio pagi Kotsard.

Pagus iste est sub uno monte in plano, ad Marusium situs, cuius territorium se extendit in longitudine ad parvum miliare, in latitudine ad 3 quadrantes miliaris, exigua parte montosum, potissimum planum totum respiciens orientem, potiori ex parte nigrum et fertile, parte aliqua arenosum, ad colendum habile, praeter quaedam paludista loca, pro incolarum necessitate sufficiens.

Praeter incolas externi et interni nobiles decem et interni armalistae 37 potiorem teneant territorii partem.

Territorium est in duas partes divisum cuius terra sex, ter et octo bobus aratur, fimo conducitur, segetes autumnales vernalesque bonas profert, vineas bonum vinum proferrentes habet; mola caret, molendinum fert ad parvum miliare; sylva prorsus caret, lignis utitur ex communi sylva sedis.

Civitates Enyed et Torda duobus miliaribus distantes frequentant jumentis, frumentis, alias vectura salium.

Morsui est expositus, fluvius est damnosus in pratis, propter frequenter exundationem.

Pagus contribuit praeter 5 inquilinos ex licentia sedis.

Continet incolas																Pecora	
Bonae sortis	mediocris sortis	Infimae sortis	Agri cubuli	Seminatura actualis cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum este	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	Majora	Minora
12	5	25	264	147	73	25	79	383	bonum	50	17	—	20	2	5	15	187	24

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
116	9	30	—	21	13	20	2

Conscriptio pagi Földvár.

Pagus iste est in plano ad fluvium Marusium situs, cuius territorium se extendit in longitudine ad medium miliare in latitudine ad medium quadrantem miliaris, tertia parte planum, duabus partibus montosum potissimum orienten respiciens et fertile ad colendum habile, praeter quosdam colles montium pro incolarum necessitate sufficiens.

Praeter incolas externi et interni nobiles 7 et duo armalistae meliorem tenent territorii partem, externi etiam libertini tenent agros cub. 30 foenetum currum 40.

Territorium est in duas partes divisum cuius ter, sex et octo bobus aratur, fimo condicitur, segetes autumnales bonas, vernales mediocres profert, vineas exiguas bonum vinum proferentes habet. Mola caret, fert molendinum ad miliare unum; sylva prorsus caret, utitur lignis ex communi sylva sedis.

Civitates Torda et Enyed duobus miliaribus distantes frequentat jumentis, frumentis, rebus culinariis.

Morsui est expositus, fluvius per exundationem est damnosus in pratis.

Pagus contribuit praeter 5 inquilinos et duos libertinos.

Continet incolas																		Pecora	
Bonae sortis	Mediocris sortis	Infimae sortis	Agri cubuli	Seminatura actualis cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uno die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum este	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	Majora	Minora
10	12	13	150	75	26	5	15	60	bonum	45	8	2	6	10	12	7	139	182

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
27	5	38	26	65	151	9	—

Conscriptio pagi Inakfalva.

Pagus iste est in planitie ad unum torrentem nec procul a Marusio situs, cuius territorium se (extendit) in longitudine ad miliaris quadrantem, in latitudine ad tertialitatem quadrantis miliaris, fere totum orientem respiciens totum ad colendum habile, nigrum et fertile ut plurimum planitie constant, pro incolarum necessitate sufficiens, propter quos tamen alii duo externi nobiles partem participant item externi libertini tres foenetum currum 10.

Territorium est in duas partes culturae divisum, cuius terra ter, sex et octo bobus aratur, fimo conducitur, segetes autumnales, vernalesque plerumque bonas profert, vineas non continet. Mola caret, molendinum fert ad unum miliare; sylva carent, utuntur pro necessitate ex communi sedis sylva.

Civitatem uno miliari distantem frequentant Enyed jumentis et leguminibus.

Morsui est expositus, aqua illis infert damnum in proventis post exundationem.

Pagus contribuit.

Continet incolas																		Pecora	
Bonae sortis	mediocris sortis	Infimae sortis	Agri cubuli	Seminatura actualis cub.	Foeni, currus	Vinearum partes	Operantur uni die operarii	Profert mediocriter urnas	Vinum este	Venditur, denariis	Sessiones integrae	Ex his desertae	Numerus libertinorum	Subditorum	Inquilinorum	Vagabundorum	Majora	Minora
3	5	4	60	30	24	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	51	60

Pecora libertinorum		Pecora subditorum		Pecora inquilinorum		Pecora vagabundorum	
majora	minora	majora	minora	majora	minora	majora	minora
35	30	16	30	—	—	—	—

Notandum praeter territoria ob incolis inhabitata est unum praedium desertum commune totius sedis in plano versus fluvium Aranyas situm, constans ex

mere agriculturis continens in universum agros cubulorum 1751. Quod praedium de facto colunt novem pagi sedis Aranyas, nominanter Polyan, Bagjon, Also et Felsö Szentmihalyffalva, Kövend, Varfalva, Rakos, Synffalva, et Harasztos.

Ex agris praescriptis tenent nobiles possessionati agri cub. 321, tres armalistae tenent 755 cub., metr. 2, caetera libertini usque ad sedis beneplacitum.

Praetera est diversum territorium commune totius sedis ut plurimum ex sylvis constans extendens se in longitudine ad semialterum miliare, in latitudine in parte ad unum miliare partim ad medium, partim ad quadrantem miliaris, sylva continet, ubiqua ut plurimum pro focis alendis, glandifera et pro aedificiis est preexigua, quae ex communis totius sedi inter sylvas datur etiam planum campestre exiguum cuius agros tenent pagi Csegez et Hidas, partem vero pascui pagus Varfalva tenet.

Praescripta conscriptio Sedis Siculicalis Aranyas inchoata est post finitam Sediun Siculicalium Udvarhelly et Marus conscriptionem Anno 1703 die 27 Mens. Augusti et finita est die 4 Mens. Septembrie.

Prima statio fuit in Felsö Szent Mihalyffalva, secunda in Varfalva, tertia in Kertsed, quarta in oppido Felvincz.

Domini conscriptores fuerunt a parte Comitatuum Spectabilis Generosus Stephanus Josika de Branyitska, a parte Siculice Nationis Spectabili Generosus Franciscus Daniel de Olosztelek, a parte Nationis Saxonicae Prudens et Circumspectus Georgius Drauth, cives et senator Coronensis, a parte Excellentissimi Generalis unus Dominus Leitinant, ex Inclyto Regimente Rabuthiniano, a parte autem Excell. Commissionis vel Camerae N.N. Dominus Camerarius Salium Fodinarum Suae Majestatis Szekiensium, a parte Sedis cum iuramento adhibitus est pro informatione D-nus Johannes Kertsedi, item ex benevolentia est admissus a parte Sedis notarius Benedictus Jobbagyi, ut pro Sede quaedam notare possit.

CETATEA ORĂȘTIEI ÎN LUMINA UNOR INFORMAȚII MANUSCRISE INEDITE

În Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca, cu o bogată colecție de manuscrise, se păstrează cîteva din scrierile lui Leopold Nagy, printre care și una închinată bisericii fortificate din Orăștie, cu titlul „Istoria cetății Orăștie"[1]. Lucrarea care are 26 de pagini, pe alocuri ilizibilă, ne furnizează unele știri inedite privitoare la trecutul unor locuri de pe meleagurile județului Hunedoara. Valoarea informațiilor depășește pe alocuri pe acelea oferite de un contemporan de al său, J. D. Leonhart, autorul unei monografii despre Orăștie[2]. Chiar și sintezele mai recente scriu în termeni vagi de cetatea Orăștiei[3].

Despre viața și activitatea autorului se cunosc puține date[4]. El s-a născut în 1816 la Orăștie. Tatăl său, avocat în oraș, și-a consacrat întreaga sa viață culegerii de date privitoare la trecutul Transilvaniei și implicit a așezării în care trăia, pe care, în parte, le va folosi și fiul său în scrierile sale. În anii 1848—1849 ia parte activă la revoluție, drept pentru care a fost condamnat la moarte, iar averea confiscată. Ulterior, pedeapsa i-a fost comutată la stabilirea unui domiciliu forțat. Din această epocă datează unele din încercările sale istorice. A murit în anul 1869 la Cluj. Cea mai mare parte a lucrărilor sale au rămas în manuscris, dar are și cîteva articole publicate în diferite reviste ale vremii: o schiță închinată luptei de pe Cîmpul Pîinii (1479) și a monumentului ridicat la Șibot[5], republicată și în limba maghiară[6].

Chiar pe prima pagină a manuscrisului, într-o însemnare marginală, autorul arată că istoria cetății din Orăștie este rodul căutărilor sale prin arhive și biblioteci pe parcursul a mai multor ani. Dorința lui de a scrie despre locurile importante din oraș și scaunul aparținător, pentru ca după dispariția acestora să rămînă în amintirea generațiilor vii-

---

[1] Leopold Nagy, *A szászvárosi vár történelme*, Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca, secția: Colecții Speciale nr. 2857.

[2] J. D. Leonhart, *Szászváros mit seiner Umgebung geschichtlich dargestellt von der Gründung bis zu den merkwürdigen Schlacht auf dem Brodfelde* (1480), în „Transilvania", I, Sibiu, 1833.

[3] Teodor Octavian Gheorghiu, *Arhitectura medievală de apărare din România*, București, 1985, p. 89, 133, 165.

[4] Szinnyei József, *Magyar irok élete és munkái*, IX, Budapesta, 1902, p. 712.

[5] *Historische Skizze über die Denksäule auf dem Brodfelde*, în „Blätter für Gemüth", nr. 15, 1845.

[6] *A kenyérmezei ütközet és emlékszobora*, în „Vasárnapi Újság", nr. 1, 1863, p. 3—4

toare, își găsește confirmarea astăzi, cînd multe din ele au trecut în uitare.

Înaintea descrierii bisericii fortificate propriu-zise, se fac unele referiri la trecutul așezării. Datele au fost culese din lucrările istoricilor vremii, autorul acuzînd putinătatea acestora. Prima problemă pentru care se arată interesat este să găsească un răspuns referitor la întemeierea orașului. După J. Benkö (*„Transilvania et origines nationum praecipue saxonum in Transilvania"*) preia ideea că Orăștia era înconjurată cu un zid de piatră încă în anul 1200.

Alte date cu conținut istoric pînă în anii principatului manuscrisul nu mai amintește. În acest timp, localitatea era un punct de percepere a vămii ca și Deva, Dobra, Hațeg etc.

Una din întrunirile nobilimii din Transilvania din anul 1630 are loc la Orăștie, cînd se decide alegerea noului principe în persoana lui Gheorghe Rákoczi I.

Sînt consemnate și evenimentele tragice din anul 1661, cînd Ali Pașa, în acțiunea sa de urmărire a lui Ioan Kemény distruge pînă în temelii orașul, pentru faptul că locuitorii nu îl pedepsiseră pe principele fugar.

Perioada dominației habsburgice este reprezentată prin reproducerea integrală a unui act din 22 mai 1694, care prezintă interes datorită insolitului său conținut. Autoritățile centrale dispun tăierea în hotarul satului Pricaz de lîngă Mureș a cîtorva plopi care puteau deveni periculoși pentru navigația din zonă. Ordinul a fost dus la îndeplinire, dar rădăcinile copacilor nu au fost îndepărtate, drept pentru care se cere curățirea terenului și de aceste posibile obstacole. Sătenii nu se conformează ordinului primit, preferînd să acopere resturile arborilor cu pămînt. Fiind descoperiți, șapte dintre ei au fost reținuți în închisoarea din Orăștie.

Următoarele pagini ale manuscrisului cuprind descrierea bisericii fortificate. Acesta este partea cea mai valoroasă a lucrării. Cetatea construită din piatră dură se afla așezată în centrul orașului și măsura 300 de pași* în lungime și aproximativ tot atîta în lățime. Grosimea zidului era de $1^1/_2$ stînjeni*, iar înălțimea de 4 stînjeni. În interiorul său era prevăzut cu contraforturi și metereze. La nivelul solului prezenta deschideri spre șanțul de apă înconjurător. În epoca principatului existau opt bastioane, din care pînă la mijlocul secolului al XIX-lea au rezistat timpului doar trei. Acestea se foloseau în diferite scopuri: unul ca loc de tortură, iar celelalte două ca depozite de pulbere și vin. Turnul principal semicircular a dispărut, locul acestuia fiind luat de clădirea impunătoare ce se poate vedea și astăzi.

Fortificația a avut patru porți, toate dispărute pînă în veacul trecut ca și unele construcții anexe ridicate ulterior în șanțul de apărare. Intrarea principală avea două inscripții; una datînd din 1629 cu deviza „dulce et decorum est pro patria mori", iar altă datînd din timpul lui Iosif al II-lea, cuprinzînd un fragment de psalm.

* 1 pas = 0,3 metri; 1 stînjen = 1,89 metri; cf. Nicolae Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii*, București, 1971, p. 44, 46.

Autorul trece apoi la descrierea interiorului cetății unde există și astăzi cele două biserici ale comunităților reformată și evanghelică. Turnul bisericii ridicat inițial din ordinul lui Iancu de Hunedoara în amintirea luptei de la Sîntimbru (1442), avea înălțimea de 27 de stînjeni și din care pe vreme senină se putea vedea conturul orașului Alba Iulia. La începutul lunii iunie al anului 1838 acesta s-a prăbușit, în locul rămas liber ridicîndu-se noul turn, mai mic, de numai 18 stînjeni. Sfera de bronz din vîrf a fost lovită de un fulger în anul 1809, fiind înlocuită cu una nouă. Pe aceasta s-au însemnat toate datele conținute de vechiul glob, printre care și cel din timpul lui Gheorghe Rákoczi I, în care se preciza că turnul a fost reconstruit în anul 1631 din dispoziția principelui. Edificiul a suferit și alte stricăciuni din cauza unor descărcări electrice în anii 1752, 1768, 1784. În partea sa superioară se poate vedea și azi ceasul construit în anul 1729.

În interiorul cetății, între poarta a doua și a treia, se mai putea încă distinge un șanț cu apă construit din piatră pentru scurgerea apei de ploaie în canalul protector din jurul fortificației. Nu departe de acesta se afla pivnița de vinuri, loc de întîlnire a consilierilor orașului. Tot în apropiere se afla și primăria, care mai tîrziu a fost transformată în temniță. Din resturile materialelor de construcție din cetate și din jur s-a edificat cea de a doua biserică pentru comunitatea evanghelică din localitate. Lîngă biserică se afla și o fîntînă adîncă de 5 stînjeni adîncime, care secînd, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea a fost umplută.

Zidurile au fost restaurate de mai multe ori, ultima dată în anul 1735, după care cetatea a fost neglijată, importanța militară a Orăștiei scăzînd în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

În jurul fortificației se afla șanțul protector. În epoca principatului acesta se prezenta în condiții remarcabile, ulterior locul acestuia a fost ocupat de casele lipite zidului cetății.

Manuscrisul trece apoi în revistă mai multe locuri de importanță istorică din oraș și din jur. Pentru început se descrie piața centrală cu vechiul drum roman construit de Traian. Locul amintit era la mijlocul secolului al XVIII mlăștinos, acoperit cu papură și măsura 200 de pași lungime și 130 în lățime. În primele decenii ai veacului următor întreaga suprafață a fost pietruită. Tot în centrul orașului se găsea și o temniță temporară unde erau expuși în văzul localnicilor cei ce vagabondau noaptea pe străzile urbei.

Autorul consemnează în următoarelee pagini ale lucrării sale numele juzilor regali cu începere din secolul al XVI-lea pe baza documentelor aflate în arhiva orașului. Printre aceștia îi amintește pe Mihail Déak, cel pe care generalul Basta îl condamnase la moarte în 1603, pentru faptul că nu se supusese poruncii sale de a preda cetatea pe care o apăra cu vitejie și pe Borsos Gergely, care în anul 1642 a fost ambasador la Poartă.

La marginea de răsărit al orașului se afla un loc unde se făceau cărămizi încă din epoca romană. Adesea ieșeau aici la iveală fragmente cu inscripția legiunilor ce au trecut pe aici: XII, XIV, LIV, LXI. Încă la finele veacului trecut orăștienii mai ardeau cărămizi în regiunea amintită.

Într-un capitol aparte se enumeră unele locuri importante din hotarul Orăștiei. Astfel, în apropierea Beriului se afla în stare avansată de degradare un turn de 8 stînjeni înălțime. Datarea acestuia de către autor pentru anul 1000 este discutabilă.

În partea de sud-vest a localității se găsea Dealul Cetății (Várhegy), care în vreme de restriște a servit drept loc de pază. Aici erau și viile orăștienilor. „Tabăra" (Táborhely) era numele micului deal unde în 13 octombrie 1479, banul Timișoarei Pavel Chinezul a făcut un popas împreună cu armata sa înaintea bătăliei de pe Cîmpul Pîinii. „Valea" (Véllya) era denumirea pădurii orașului, de o întindere considerabilă și care separa scaunul Orăștie de teritoriul comitatului Hunedoara. Nu departe de Mureș se întindea lacul Soimus (Solymostó), bogat în pește și de care se legau multe legende. În sfîrșit, „Grădina" (Szépkert) situat pe dealul dinspre vest care oferea o panoramă frumoasă asupra văii Mureșului.

Scaunul Orăștie cuprindea 13 sate: Sibișel, Căstău, Sereca, Beriu, Romos, Romoșel, Vaidei, Turdaș, Pricaz, Cugir, Vinerea, Balomir, Șibot. Pentru fiecare autorul notează cîteva date mai importante ca: unde sînt situate, numărul locuitorilor, componența etnică și prin ce sînt ele cunoscute. Din păcate însă, starea manuscrisului nu permite descifrarea integrală a textului.

În ultimul capitol, L. Nagi se ocupă și de istoria celor două biserici din așezare. Astfel, face referiri la cei 10 preoți evanghelici depistați de el din perioada secolelor XVII—XIX, precum și la cei 30 de preoți franciscani din veacurile XVIII—XIX, așa cum apar consemnați în registrele bisericești.

În final, autorul stăruie pe parcursul a mai multor pagini asupra a două evenimente din trecutul orașului, foametea din 1602—1604 și răscoala lui Horea. Dacă referitor la mișcarea lui Horea nu se află date inedite, în schimb acestea apar în cazul primei problematici; în luna mai al anului 1604, Transilvania a fost zguduită de un cutremur puternic, care a afectat în mod deosebit Orăștia. Tot acum pe boltă se ivesc o serie de corpuri cerești incandescente care își dispută întîietatea. Mai detailat sînt descrise ravagiile foametei care generează acte de canibalism. Astfel, în luna martie al anului 1604, în Orăștie este spînzurat un oarecare Ștefan al cărui corp este împărțit printre săraci. Se fac referiri și la evoluția foametei din Transilvania.

Manuscrisului scriitorul îi anexează o serie de documente legate de istoria Orăștiei, care însă nu s-au păstrat. Din fericire, acestea au fost incluse într-o altă lucrare a lui L. Nagy închinată orașului său natal și se păstrează în fondul de manuscrise al bibliotecii clujene.

DÖRNER E. ANTON

O MĂRTURIE DOCUMENTARĂ A UNOR CAUZE ALE REVOLUȚIEI DE LA 1848

Izvoarele documentare păstrate în arhive conțin informații prețioase referitoare la declanșarea și desfășurarea revoluției burghezo-democratice din 1848 de pe teritoriul țării noastre, după cum demonstrează și cele trei volume publicate pînă în prezent de un colectiv de cercetători de la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca. Cercetarea acestor arhive permite descoperirea și a unor documente care reflectă unele din cauzele care au determinat izbucnirea revoluției. Un astfel de document se află, de pildă, la Filiala Arhivelor Statului din Arad. El formează dosarul nr. 1792/1849 și face parte din fondul prefecturii județului Arad, seria Acta congregationum. Conținutul principal al dosarului este reprezentat de un memoriu al notarului Stocz Károly din Șilindia, înaintat la 14 septembrie 1848 ministrului justiției din guvernul revoluționar al Ungariei, Deák Ferenc.

Memoriul relevă aspecte ale abuzurilor și silniciilor baronului Mandorf, care s-au abătut nemilos atît asupra iobagilor, cît și asupra notarului, timp de șapte ani, din 1841 pînă în 1847. Motivul șicanării și maltratării notarului s-a datorat îndrăznelii lui de a redacta petiții ale țăranilor dependenți năpăstuiți, prin care ei se plîngeau autorităților comitatense contra stăpînului lor, arătînd că: le-a răpit locul unde se adăpau animalele mari și mici pe timpul verii; le-a smuls samavolnic sume de bani sub diferite pretexte; celor ce au refuzat să dea bani, le-a aplicat pedepse cu nuiaua; le-a impus prestații în contul zilelor de robotă sau slujbă iobăgească peste puterile lor; pe cei care nu puteau îndeplini zilele de robotă în timpul pretins, fie că i-a închis în țarcul animalelor, fie că i-a aruncat în temniță domenială; (între cei aruncați la închisoare este menționată o tînără femeie care avea un copil de alăptat); i-a obligat să dezgroape vite moarte de pestă bovină, ceea ce a dus la îmbolnăvirea gravă a cîtorva săteni și chiar la moartea unuia din ei; o soartă similară a avut și singurul fiu al celui decedat, care a căzut și s-a înecat într-o capcană construită în fața conacului nobiliar, astfel că mama și soția celor doi dispăruți a rămas fără nici un sprijin; le-a confiscat animalele prinse pe pămîntul alodial și nu le-a mai restituit dacă nu le-au răscumpărat cu bani; însăși notarului i-a răpit un vițel, lăsîndu-i astfel cei șapte copii fără lapte, deoarece vaca l-a pierdut etc.

Documentul se referă numai la nedreptățile suferite de țăranii dependenți din Șilindia din partea baronului Mandorf. Alte surse arhivistice demonstrează însă că în prima jumătate a veacului al XIX-lea nu erau puțini nobilii din Transilvania și Banat, care, asemenea baronului

Mandorf, se comportau cu iobagii lor ca în plin evul mediu. Persistența abuzurilor și silniciilor săvîrșite de proprietarii feudali în deceniile de după răscoala lui Horea, în condițiile răspîndirii printre săteni a ideilor revoluției franceze, le-au alimentat continuu nemulțumirile, potențîndu-le mereu spiritul de revoltă. Acest lucru explică aderarea masivă a iobagilor la revoluția din 1848 și continuarea acțiunilor lor antinobiliare în lunile ce au urmat desființării obligațiilor feudale.

Memoriul mai reflectă și caracterul de clasă al justiției nobiliare. Din el rezultă că notarul s-a adresat de 29 de ori tribunalului comitatens, între 1841—1847, cerînd să i se facă dreptate. Dar instanța judiciară fiind formată tot din nobili, l-a favorizat de fiecare dată pe baron, permițîndu-i fie să sustragă actele acuzatoare, fie să le combată ca nefondate. Deciziile date de tribunalele comitatense în favoarea nobililor în anii de dinainte de revoluție, îndeosebi în procesele prin care colectivitățile sătești încercau să recupereze posesiunile obștești și cele individuale răpite de către proprietarii feudali cu ocazia comasărilor, vor determina în 1848 acțiuni revoluționare antinobiliare atît în Transilvania, cît și în Banat și comitatele vestice. Locuitorii din Iclandu Mare (comitatul Turda), de exemplu, au înaintat Guberniului de la Cluj o petiție spre sfîrșitul lui aprilie 1848, în care avertizau că dacă stăpînii lor nu le vor restitui partea de pășune comunală, transformată în fînaț aloidal, și nu vor înceta amenzile și pedepsele pentru animalele sechestrate acolo, ei nu vor mai presta robotele. Procesul verbal din 13 mai 1848 luat în ședința comitetului pentru păstrarea ordinii constituite din Caraș, arată că în acest comitat au înaintat plîngeri Ministerului Justiției de la Pesta locuitorii din Herendești, Valeapai, Honoriș, Jena, Ohaba Lungă, Sălbăgel, Vișag, Fîrliug, Dragomirești și Govoșdia (azi Nicolae Bălcescu). Din ele rezultă, că în toate aceste sate nobilii au răpit iobagilor părți din pășunile comunale, dar și parcele de pămînt arabil și fînațe din sesiile individuale, cu ocazia comasărilor de dinainte de revoluție[1].

Dacă în exemplele de mai sus complicitatea notarilor nu rezulta decît indirect, în schimb în cazul comunelor Măcea, Somoșcheș, Vărșand și Semlac din comitatul Arad, ea apare fără dubiu. În primele două localități înlocuirea notarilor cu alții, aleși de comunități, s-a efectuat relativ pașnic. În schimb în celelalte două s-au produs veritabile răscoale, care au determinat fuga notarilor abuzivi. La Vărșand răzvrătirea l-a vizat și pe judele nobiliar de plasă, care-l proteja pe notar. De altfel, noul comite al comitatului Arad, Bohus János, în raportul înaintat primului ministru al Ungariei, Batthyány Lajos, la 8 mai 1848, recunoaște că pe cuprinsul unității administrative conduse de el, ca și în cele învecinate, „mișcările sînt cauzate de felul cum s-a efectuat cu puțin timp înainte comasarea pășunilor; scopul mișcărilor este restituirea bunurilor devenite atunci proprietate alodială a domnilor de pămînt"[2].

Documentul pe care-l publicăm mai jos în limba maghiară, cu traducerea lui în românește, confirmă și întregește informațiile de mai sus.

[1] *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările române. C. Transilvania*, vol. III. București, 1982, p. 46—48 și 532—540.

[2] Idem, p. 17—40; 122—124; 228—229 și 353—354; vezi și vol. II, p. 214—215.

El merită să vadă lumina tiparului, pe de o parte fiindcă redă un caz aproape singular al unui notar din același comitat Arad, care s-a solidarizat cu țăranii dependenți împotriva stăpînului lor abuziv în anii imediat premergători revoluției; pe de altă parte, prin conținutul lui, poate fi considerat sugestiv pentru atmosfera existentă în lumea satelor din acești ani prerevoluționari.

KÁROLYI DÉNES și LIVIU BOTEZAN

*
* *

ANEXĂ

MASOLAT[3]

Méltóságos főispán úr! Ezelőtt hét évvel, midőn Boncesden mint jegyző szolgáltam, a helység irodájából a pénztár, melyben 138 forint 41 krajcár pengőben adópénz volt, ellopatott. A birtokos báró Mandorf úr öszve szedte a község előljáróit, és melléje vévén tisztjét, inasát, hajdúját — estvéli 10 óra után lakomra rohandt, engem az irodába szorított, embereit az ajtó mellé állította fel, és tisztyével együtt széket foglalván vizsgálathoz fogott. Legelőször engemet kérdezett gúnyolólag, felszólítván mennyi pénz volt a ládában. Azt felszámítani akarván, hogy igaz feleletet adjak, de a báró nem engedte. Amelyre mondottam, hogy ha a felszámolást nem engedi, bármit fog kérdezni, semmit sem fogok mondani, sőt a történet nem a báró és tisztye vizsgáltatása alá tartozik. S már éjfélre vált az idő — olyankor a tárgyaltatásnak ideje sincsen —, s azzal ki akartam menni, de a báró parancsolattyára megfogtak, utamat állották, ki sem is bocsájtottak, és az ajtót bézárni rendelte, az utca felé lévő ablakhoz szoríttatván, ismét a tisztye felszolított: feleljek. Akit a hallgatásra, békességre emlékeztettem, megmondván néki, hogy úgy is bűnvád alatt lenne vétke, tettyét ne halmazza. Ezen mondásomra megbosszankodott, székéről felugrott s nékem gyött, megfogott és a falhoz súrolt, azután a vaskemence közé lökött úgy, hogy annak egyik lába félig kitört és az egész kemencse helyéből kimozdult. Minthogy magamat védelmeztem, onnét kivergődtem, de megtámadtatásom és védelmem alatt a báró úr intett az inasának, ki intésére hozzám ugrott, megfogott és kétszer pofonvágott azzal a mondással: „azt a hundsfutot már rég kelletett volna felakasztani." Ily méltatlan megbántásomat a szabados látván, az inast megfogta, tőlem elvonta és további sértődésemet eltávolította. Látván azt, hogy oly csúffá tettek, magamat egészen akarattyukra hagytam, amelyre azután elbocsájtottak, és miután kezeiből elszabadultam, ismét a báró fogott meg, aki vagy kétszer ruhám gallérát megrántotta és miután felkiáltottam: „ne öljön már meg báró úr" — elbocsájtott, noha akkor is minden csúf nevekkel illetett. Azután tovább folytatván vizsgálattyát, amelyet bevégezvén, a vizsgálati iratok alá a bírák és lakosok keze keresztvonását ráhúzatván a báró rendeletére, mintegy 2 órakor éjfél után elment és strázsákat ajtóm és lakom eleibe rendeltetett, és reggelre lakomat megmotoztatta. Eme tettyei nem valának egyebek, mint bosszúállásának vágyai, melyek onnét eredtek, hogy mint jegyző többrendbéli kihágásért ellene panaszos folyamodásokat szerkesztettem, azt adván okul, hogy én lettem volna közbenvetett oka, amelyek voltak következendők: 1. Katzoj Todor, ifjabb Márzse Gusza, Katzoj Flore, Katzoj Vaszali, Czik Josza, Katzoj Mihál, Román On, Krisán Igna, Szoritze Togyer, Hánts Mihál, Katzoj Onuc, Szoritzé On, Katzoj Igna, Onucz Popp, Blás Blás, Popa Tolitsa az

úrbéri napok bé nem tudásáért és megrövidítéséért esedeztek. 2. A közlegelőből felfogott 200 hold földére és ugyanott azon a földön midőn felugaroltatta, Gutse Hájte a Boykuluj elő hosszú kocája rámenvén, azt legottan agyonlövette. 3. A felfogott nyomásban vagynak az itató források, és onnét kiszorította az adózók barmait a víztől, mely mián a legnagyobb inséget szenvedék, s jószágúk a nyári hőségben a víz hiánya miatt szinte elveszett. 4. Aráma Risztától és többektől, minden rendőri ítélet kirekesztésével, béhajtás és kártétel cím alatt több summa pénzeket törvénytelenül kizsarolt, amelyekkel a lakosok mai napig is kárban vagynak. 5. Hanta Dutz jelenlétében több adózókat megpátzáztatott, úgyszintén a közadó beszedését eltiltotta. 6. A föld alatt oly börtönt készíttetett, ahová a víz is béfakadott és oda záratta az adózókat, kik robotra későn jelentek meg, úgy hogy azok egész éjjelen ált csak a nagy köveken állottak — amint azt Juón Togyer, Katzoj Flore panaszolta —, de sőtt egy szoptatós asszonyt is odazáratott: emlői a tejtől feldagadva a kisdedet az ablakon adogatták bé szoptatás végett, akit csak éccakával bocsájtott ki. 7. *A béfogott nyomásban* szinte az ugarföldön egyik lakos kocáját hat malacával béhajtotta és azok füleit és farkait elmetszette. 8. A dögmirigyben gulyájából elveszett 42 darab szarvasmarhákról a tilalom ellenére a bőrt lenyúzatta, azokat egy gödörbe temetvén esztendő múlva felásatta és a helység kellő közepetén a kertyét a megrohadt döghússal trágyáztatta. Azon irtózatos munka mián egyik jobbágya megbetegedett és negyednapra belehalt, midőn a rodhadt húst és gennyedséget kimerétette volna. A báró úr az ottan dolgozó robotosoknak ahová csak mejjére vagy lába szárára egy csepp is fecskendezett, két garasos nagyságú kék szederjés foltok támadtak, és szinte eme irtózatos munkát egészségök megvesztegetésével [!] megsínlették. 9. Az udvarháza előtt minden cél nélkül egy sáncot ásatott, abban 100 akós dongákat állított, és emberfogó gyanánt szolgált, ahová szintén a már általa a dögök kiásatásával megölt családfőnek egyetlenegy fia is belefulladt, és így megfosztotta az asszonyt a férjétől és a gyermekétől. 10. Kéntelen volt a község általános úrbéri munkát tenni, úgy az udvarháza előtt a nagy országút mellett elvonuló udvarterét ingyen, minden bétudás nélkül elkertelni, ahol az alólírt szopós borja is bémenvén: a báró úr érette kárpótlás fejében 7 forint 30 krajcárt kívánt. Minthogy azt ítélet nélkül meg nem adtam, szopós borjamt lefoglalta és az magánál megtartani nem átallotta, és a megyei rendeletek megvetésével most is magánál tartya. Azon borjú már nála ökör lett, és én a tehénnek tejével, úgyszinte borjával általa megkárosíttattam, és a bárónak mondhatom, hogy hét élő gyermekeimtől a betévő falatyát szájokból kivette. Azon tett valóságáról Ormos Péter szolgabíró tanúságát és bővebb felvilágosítást adhat. 11. Ezzel még a báró úr meg nem nyughatott, hanem időközben még kétszer megmotoztatott és szabadon mindenkinek azt mondotta, hogy a pénztárt alólírt ellopta. Melynek következtében minden lélekösméret nélkül tolvajnak is fogott, mely onnét világos, hogy házamat többször megmotoztatta. Sőt vasba tétetni akart és házi áréstommal fenyegetett, amit tettlegesen is cselekedett, mert lakomat örökkel körülvette. Melyeket Ormos Péter akkori esküdt eltávolított és rendeletére az ármást odaparancsolta bátorságomra.

Eltelvén az esztendő, kivilágosodott a gonosz tény: a pénztárt a báró úr istállójába vitték, legottan feltörték és a kocsisa s többen mint valóságos bűntársak béfogattattak, elítéltettek, és a kár a községnek törvényszéki ítélet folytán megtéríttetett. *És én ártatlanul szenvedtem.* Ily számos évek leforgása alatt 27-szer folyamodtam a megyére és a báró úrnak sikerült minden megyei intézeteket [!] kijádszani, s fájdalommal mondhatom, hogy siker nélküliek maradtak. Hogy miként történt ezen eljárása, egy-két példát említek.

1. Az 1842. évben jegyzőkönyvi 306. szám alatt határoztatott, hogy a báró nyilatkozatát tegye. 2-or. 1843. évi Szent György hava 5-én törvényszéki jegyzőkönyvi 110. szám allatt a báró adandó nyilatkozatra 2-er 15 nap alatt szoríttatni rendeltetett. Ezen a több végzések folytában, miután abbéli elmúlasztásának eredhető rossz következését előre látta volna, a törvényszéket azzal, hogy hátiratosított folyamodásomat törvényszékileg meg nem kapta légyen, arra bírta, hogy az 1844. évi november hó 18-án tartatott bűnfenyítő széken jegyzőkönyvi 244. szám alatt kelt határozata szerént panaszomnak újbóli beadására utaltattam, jóllehet, hogy a törvényszéki jegyzőkönyvi 228., 229. számok alatti végzések fent tartattak s folyamosíttatni rendeltettek.

Hogy a báró gyalázatos és vakmerő hazugságát bébizonyíthassam, és megmutathassam azt, hogy a kérdéses okleveleket valóságosan megkapta légyen, elmentem Temes megyébe kebelezett Németság helységébe és ottani uradalmi tiszt Hárossy Lajos (ki Bencenden mint udvarbíró szolgált) hiteles bizonyítványával megmutatandó, hogy ugyanazt a folyamodásomat nemcsak általvette, de sőt, hogy a tisztelt báró úr erthesse, német nyelvre meg is fordíttatta a nevezett tiszt által.

A megyeileg bővebb intézkedés folytán szolgabírói úton valóságra derült, hogy eme panaszos folyamodásom törvényszékileg hátirattatva a vádoltnak kezeibe jutott és német nyelvbe által is fordíttatott. És annak elsikkasztása mián a lefolyt évek alatt semmi vígasztalást nem nyerhettem. Erről akkori főszolgabíró tekintetes Deseő Ádám és Ormos Péter esküdt urak lélekesmeretes tanúságot és valóságáról bővebb felvilágosítást adhat.

Újfent béadván panaszomat mostan, midőn már ügyem végelítéltetését vártam volna, sajnosan tapasztalám azt: *hogy a pörös iratok ismét elvesztek, hihetőleg szintén a báró úr kezeibe kerültek.* Hogy tehát az ügynek végét érhessem, azon kérelemmel kétszer szólíttattam fel a bárót tekintetes Deseö Ádám akkori alispán úr közbenjöttével, mikép engem kármentesíttetni méltóztatna, és kereseteimről lemondok. De arra sem kívánt hajolni.

Annálfogva esedezem miképp ügyem elintézésére egy vizsgálandó küldöttséget kiküldeni méltóztatna, mert fáradozásaimat nem kímélem, miglen jogszerűen nem leszek megnyugtatva. És bár ha azon kétes és szomorú helyheztetést nem tudom: a törvényhatóságnak, vagy pediglen a báró úr égbekiáltó vétkével megterhelt tettyeinek tulajdonitsam-é, hogy igazságos ügyem vizsgálódás és elítéltetés alá nem jöhet. E végre azon könyörgöm: Méltóságod ne engedje, hogy tovább elnyomattassak és ügyem halasztassék, mert tanúim idő múltával is kevésbednek. De részint tekintetbe vévén, hogy e tárgyban ez jelenleg 28-ik folyamodásom, amelyben újjfent meggyaláztatásomért, károsodásomért jogszerű elégtételért alázatosan könyörgöm. Lévén minden alázattal Silingyián, június 5-én 1848. Méltóságos főispán úr legalázatosabb szolgája: Stocz Károly silingyiai jegyző.

[Exterior]:

Méltóságos világosvári Bohus János úrhoz, Arad vármegye főispánjához nyújtandó alázatos folyamodása a bent írt jegyzőnek.

2

Minister Úr!

Az ./. alatt ide mellékelt másolatból panaszaimnak mibenlétét általlátni méltóztatik. Ugyanazokért 29-szer folyamodtam Arad vármegye közönségéhez, és annyi fáradozásom — anélkül, hogy vagy elmozdíttattam volna, vagy hogy ítéletet szolgáltatott volna — siker nélkül maradott, s ügyem mai napig elítélve nincsen. Könnyen lehet pediglen ügyemet megbírálni, midőn világosságra derült miképp ártatlanul báró Mandorf úr engem cselédjei kíséretében megrohant éjszakának idején földesúri hatalmával s önkényes vallattatás közé szoríttatott, tulajdon lakomban megpofoztatott, tolvajnak fogott, házamat kimotoztatta és utóbb azt strázsával közrevétette, és aztán vagyonomat minden ítélet nélkül elfoglalta. Ezek és több elkövetett bűntettek mián, amelyek égbekiáltó vétkével vannak megterhelve, legkisebb fenyítés alá nem esett. *Ezek mián számtalanszor folyamodtam vizsgáló küldöttségért, de tőlem minden megtagadtatott* és mai napig sem vagyok megnyugtatva.

Minden alázattal folyamodtam Minister Úrhoz, méltóztassék ügyem és a báró bűntettei megvizsgálásira küldöttséget kirendelni, mert továbbá nem hagyom megbántott emberi jogaim s elfoglalt vagyonom a báró úr önkényének kitéve. Hat év elfolyása olatt mindég kérelemmel jártam a legszebb igéretek után is célt és valóságot nem érhettem, s miután nem tudnám: a törvényhatóságnak avagy a báró álnokságainak tulajdonítsam-é elnyomattatásomat, mert egy rend irományokat a báró elorozott, ami törvényszékileg megmutatva vagyon. *S miután az irományoknak második csomója is létesült: amint tudom azokat szintén rosszlelkűen elsikkasztotta* s így az ilyen törvényes eljárás nem egyéb mint igazság-kijádszás.

Ezeknek megvizsgálására és kimutatására *midőn különösen a vizsgáló küldöttséget rendeltetni könyörgöm*, minden hódolattal vagyok
Silingyián, september 4-én 1848 Minister úr alázatos szolgája

Stocz Károly, silingyiai jegyző

[Exterior]:

7659/gg. 769. 1848.
Deák Ferenc Minister úrhoz intézett alázatos folyamodása a bent írt jegyzőnek.

3

7659
Az igazságügyi ministeriumtól Arad vármegye közönségének.
Stocz Károly silingyiai jegyzőnek visszazárt folyamodványát, mellyben báró Mandorf által rajta elkövetett sérelmeknek megvizsgálása végett egy küldöttséget neveztetni kér: olly utasítással küldöm meg önöknek, hogy az illetők meghallgatása mellett, a panaszos tárgy körülményeinek végére járván, a dolog mibenlétéről az ide tartozó adatok kíséretében felvilágositó tudósítást tegyenek.
Kelt Budapesten september 15-én 1848.

Ministerelnöki megbízásból
igazságügyi álladalmi titkár

Ghyczy Kálmán

[Exterior]:

1792. Felolvastatott és kihirdettetett az 1848-ki november 4-én tartott bizottmányi üléskor. Vétetett 1848-ik september 20-án.

Copie[3]

Onorate domnule comite suprem!

Cu șapte ani în urmă, cînd am funționat ca notar la Bonțesti, s-au furat impozite în valoare de 138 florini și 41 creițari metalici din lada casieriei localității. Proprietarul [feudal], domnul baron Mandorf, a adunat dregătorii comunei și, secondat de intendent, valet și vătaf, s-a năpustit împreună cu ei asupra locuinței mele, seara după orele 10. M-a strîmtorat în birou, și-a așezat oamenii lîngă ușă, s-a făcut comod și apoi a început să mă investigheze, împreună cu dregătorii [comunali]. Mai întîi m-a întrebat batjocoritor și m-a somat să declar cîți bani aveam în lada [casieriei]. Dorind să-i dau un răspuns corect am încercat să fac un calcul. Baronul nu mi-a permis însă acest lucru. Atunci i-am spus că dacă nu-mi dă voie [să fac socoteala], nu le voi mai declara nimic, indiferent ce mă vor întreba. Aceasta cu atît mai mult, cu cît domeniul investigării nu intra în competența baronului și a dregătorilor. Timpul înaintînd și apropiindu-se miezul

[3] Publicăm copia documentului așa cum se păstrează la Arhivele Statului din Arad, pe care a făcut-o însăși notarul Stocz Károly, după originalul petiției înaintate dregătoriei comitatului. El a înaintat-o ministrului justiției de la Pesta, deoarece originalul fusese sustras din arhiva comitatensă prin intermediul unor funcționari, pe care baronul Mandorf i-a mituit sau corupt. Din păcate dosarul nu conține și rezultatul anchetei ordonate de Deák Ferenc. Nu este exclus ca ancheta să nu se mai fi efectuat din cauza precipitării evenimentelor, care au dus în octombrie 1848 la transformarea revoluției relativ pașnice de pînă atunci într-un război civil.

nopții, cînd nu se obișnuiesc cercetări, am vrut să ies. Dar, la ordinul baronului, mi s-a barat drumul, m-au prins și nu m-au lăsat să plec. Ușa fiind închisă, am fost strîmtorat la geamul dinspre stradă și avertizat de vătaf să răspund. Eu l-am rugat să tacă, să se comporte pașnic și să nu comită vreo faptă împovorătoare pentru el, precizîndu-i că oricum învinuirea ce mi se aduce va fi dezbătută într-un proces. La aceste cuvinte [baronul] s-a înfuriat, a sărit de pe scaun, m-a atacat, m-a prins și m-a lipit de perete, după care m-a împins spre cuptorul de fier, încît piciorul acestuia s-a rupt pe jumătate, determinînd urnirea lui din loc. Apărîndu-mă, am reușit cu greu să ies de acolo. În acest moment, domnul baron i-a făcut un semn valetului său, care a sărit la mine, m-a apucat și mi-a tras două pălmi, zicînd: „șmecherul ăsta ar fi meritat de mult să fie spînzurat". Văzînd ofensatoarea mea maltratare, baronul l-a prins pe valet și l-a îndepărtat de mine, punînd astfel capăt lezării demnității mele. Demoralizat de modul maltratării mele, m-am lăsat cu totul în voia lor. În cele din urmă mi-au dat drumul. Înainte de a scăpa din mîinile lor, am mai fost înfășcat de vreo două ori și strîns de guler de baron. Abia după ce am răcnit: „nu mă omorîți domnule baron" — mi-a dat drumul. Dar și atunci m-a apostrofat cu tot feluri de denumiri batjocoritoare. A cercetat în continuare scriptele, punîndu-i pe juzi și localnici să aplice cu mîinile lor semnul crucii pe ceea ce a constatat. Apoi după ce a ordonat punerea unor străji la ușa mea, a plecat pe la două după miezul nopții. Dimineața a revent însă cu oamenii săi și mi-a percheziționat locuința. Faptele de mai sus se pot atribui sentimentelor sale de răzbunare, determinate de redactarea de către mine a unor jalbe petiționare ale poporului contra sa datorită multiplelor lui contravenții; [petițiile] le-a considerat nemijlocit ale mele; [ele au fost următoarele]:

1. a lui Todor Căței, Guță Marje junior, Floare Căței, Vasile Căței, Iosa Țic, Mihai Căței, Onu Roman, Ignea Crișan, Toader Șoarice, Mihai Hanță, Onuț Căței, Blaș Blaș și Tolicea Popa, care s-au plîns că nu puteau face față poverii zilelor urbariale de robotă, cerînd micșorarea lor; 2. a lui Guță Hanță a Bocului căruia a pus să-i fie împușcată o scroafă pe cale de a avea purcei, de îndată ce a intrat pe cele 200 de iugăre transformate în ogor alodial din partea de pășune răpită comunei; 3. a contribuabililor care au reclamat că le-a interzis să-și adape vitele la izvoarele de pe același ogor transformat în pășune pentru stîna [oilor curții], astfel că animalele lor au suferit și aproape au pierit în dogoarea verii din lipsa apei ce le era atît de necesară; 4. a lui Ristea Aramă și a altora, pe care i-a păgubit, smulgîndu-le sume de bani prin șantaj, fără vreun verdict polițienesc, sub pretext de colectă și compensații de daune, nerestituite pînă azi; 5. a mai multor contribuabili bătuți cu nuiau de față cu Duț Hanță; a interzis, de asemenea, strîngerea dării comunale; 6. a cîtorva contribuabili, pe care i-a aruncat într-o temniță construită sub pămînt, pentru că s-au prezentat cu întîrziere la prestarea robotei; acolo au stat toată noaptea numai pe pietroaie mari, fiindcă apa putea pătrunde în ea; potrivit plîngerii lui Iuon Toader și Florea Căței, fusese închisă și o tînără femeie ce alăpta un copil, care i s-a dat să sugă prin geam; femeia a fost lăsată numai noaptea să plece, după ce i se umflaseră sînii de lapte; 7. a stăpînului unei scroafe cu șase purcei, pe care a poruncit să fie mînați la curte unde li s-au tăiat urechile și cozile numai fiindcă s-au dus pe ogorul unde se afla stîna de oi; 8. a iobagilor pe care i-a pus să jupoaie pielea de pe 42 de vite moarte de pestă bovină, în pofida restricțiilor medicale, abia după aceea fiind îngropate; după un an a dat însă ordin să fie dezgropate, iar carnea putrezită a stîrvurilor să o împrăștie ca îngrășămînt în grădina sa din mijlocul satului; din cauza acelei munci înfiorătoare unul din iobagii săi s-a îmbolnăvit și peste patru zile a murit; alți trei iobagi puși să exumeze carnea puroiată și putrezită, la ordinul domnului baron, li s-au ivit pete de mărimea unei monede de doi creițari pe pielea de pe piept și de pe picioare, sănătatea lor avînd mult de suferit în urma acelui lucru îngrozitor; 9. a văduvei celui decedat de pe urma exhumării stîrvurilor, căreia i-a murit înecat și copilul căzut într-un șanț adînc săpat în fața conacului, unde s-au înfipt pari confecționați din doage de o sută de găleți, cu scopul de a servi drept capcane de prins oamenii; în felul acesta, din cauza baronului, femeia a rămas nu numai fără soț, ci și fără fiu; 10. a comunei, forțată să efectueze munci gratuite, iar [locuitorii ei] obligați să ocolească terenul din fața conacului, de lîngă drumul cel mare; pe acest teren a intrat și un viței sugaci al subsemnatului; dom-

nul baron a pretins pentru el ca despăgubire 7 florini şi 30 de creiţari; întru cît nu i-am dat această sumă fără sentinţă judecătorească, nu mi-a restituit viţelul; sfidînd dispoziţiile comitatense îl ţine şi azi, viţelul devenind între timp bou; în felul acesta am fost păgubit nu numai de viţel, ci şi de laptele vacii mele, luîndu-l de la gura celor 7 copii ai mei în viaţă; despre adevărul celor spuse poate depune mărturie şi chiar da relaţii suplimentare judele nobiliar Ormos Péter; 11. domnul baron nu s-a mulţumit cu atît; între timp a pus să mi se mai facă două percheziţii; a declarat de faţă cu toată lumea că subsemnatul aş fi furat banii şi că mă consideră hoţ; acest lucru reiese şi din faptul că a pus să mi se percheziţioneze de mai multe ori casa, fără nici o remuşcare; ba a voit să mă pună şi în fiare; m-a ameninţat cu detenţia la domiciliu, înconjurîndu-mi casa cu paznici, care au fost îndepărtaţi numai de judele de atunci, Ormos Péter; pentru a mă încuraja, el a dat ordin să fiu apărat de un om înarmat.

La sfîrşitul anului mîrşava faptă s-a elucidat: lada casierei cu bani fusese cărată în grajdul domnului baron; acolo s-a deschis imediat în mod forţat, în prezenţa vizitiului şi a altor persoane care au acceptat să-i fie complice; acestea au suferit condamnări, iar comuna a fost despăgubită prin sentinţă judecătorească; *eu am pătimit, deci, fără vină.*

În decursul anilor care au trecut de atunci, am apelat de 27 de ori la comitat; domnul baron a reuşit însă să dejoace de fiecare dată dispoziţiile comitatense; astfel, trebuie să mărturisesc cu regret că sforţările mele au rămas fără rezultat; referitor la strădaniile mele aduc două exemple edificatoare: 1) procesul verbal nr. 306 din anul 1842 prin care [tribunalul] a hotărît ca baronul să depună o declaraţie; 2) procesul verbal nr. 110 din 5 aprilie 1843 prin care baronul a fost avertizat în mod repetat să prezinte declaraţia în decurs de 15 zile; prevăzînd că va trebui să suporte eventual consecinţe nefavorabile ale atitudinii sale de sfidare a deciziilor judecătoreşti, a reuşit să determine tribunalul să mă someze să-mi înaintez din nou plîngerea, sub pretextul că ea nu i-a fost înmînată cu adnotarea pe verso a hotărîrii justiţiei; acest lucru reiese din decizia tribunalului din 18 noiembrie 1844, cuprinsă în procesul verbal nr. 244; se sfidau astfel hotărîrile judecătoreşti cuprinse în procesele verbale nr. 228 şi 229, care au rămas în vigoare cu menţiunea de a fi executate.

Pentru a demasca minciuna infamă şi îndrăzneaţă a baronului şi a putea demonstra că în realitate a primit documentele în cauză, m-am dus la administratorul domenial Hárossy Lajos din localitatea Şag comitatul Timiş; acesta slujise anterior în aceeaşi calitate la Bonţeşti; el a autentificat nu numai că onoratul baron a preluat jalba mea, dar că a trebuit s-o şi traducă în limba germană pentru a o face mai uşor de înţeles.

Prin multiplele măsuri întreprinse de autorităţile comitatense, care au fost duse la îndeplinire de judele nobiliar, s-a dovedit, aşadar, că petiţia mea i-a fost înmînată împricinatului cu adnotarea judecătorească pe verso şi i s-a tradus în limba germană. Dar din cauza sustragerii documentului, nu am primit nici o satisfacţie. În privinţa celor de mai sus pot aduce mărturii prin jurămînt şi au posibilitatea de a da lămuriri suplimentare autentificatoare, fostul prim jude nobiliar, onoratul domn Deseő Ádám şi domnul jurat de atunci Ormoş Péter. A trebuit însă să constat, din păcate că memoriul înaintat încă odată şi pentru care aşteptam o hotărîre definitivă în cazul meu, *a dispărut din nou, împreună cu actele procesului, ajungînd, după cum se pare, iarăşi în mîinile domnului baron.* Pentru a pune capăt cazului, prin intermediul vicecomitelui de atunci, stimatul domn Deseő Ádám, i-am propus onoratului baron să mă despăgubească, eu obligîndu-mă să renunţ la continuarea procesului. Dînsul n-a fost însă de acord cu o atare soluţie. De aceea vă implor să binevoiţi a trimite o comisie de anchetă pentru rezolvarea pricinii mele. Altminteri nu voi precupeţi nici un efort pînă nu mi se va da satisfacţie conform legii, deoarece nu-mi este clar dacă trebuie să atribui trista şi dubioasa mea situaţie autorităţilor judiciare ori baronului, vinovat de fapte strigătoare la cer? Justeţea cauzei mele nu poate constitui obiect de investigaţie sau de condamnare. Iată de ce o implor pe măria voastră să nu mai permiteţi să fiu asuprit şi nici să mi se tergiverseze rezolvarea cazului, fiindcă martorii mei se vor impuţina cu trecerea vremii. Măcar în parte să luaţi în con-

siderare că acum recurg a 28-a oară la o petiție în chestiunea mea. Rugîndu-vă încăodată să interveniți să mi se dea satisfacție legală pentru nedreptatea și paguba ce mi s-au adus, rămîn supusul domnului comite suprem

Șilindia, 5 iunie 1848

Stocz Károly, notarul Șilindiei

[Pe verso există următoarea consemnare]:

Măritului domn Bohus János de Világosvár: cererea sus numitului notar adresată comitelui suprem al comitatului Arad.

2

Din copia aici anexată sub ./. vă veți putea edifica asupra caracterului petițiilor mele, prin care am făcut 29 de demersuri la autoritățile comitatense din Arad. Strădaniile mele au rămas zadarnice. Ele n-au reușit nici pînă astăzi să urnească din loc cazul meu pentru a se ajunge la o decizie judecătorească, deși poate fi dezbătut ușor, întru cît este clar că: subsemnatul, cu toate că eram nevinovat, am fost atacat de baronul Mandorf, împreună cu slujitorii săi, pe timp de noapte; el, cu puterea lui de proprietar [feudal], m-a supus în mod abuziv investigației în propria mea locuință, a tolerat să fiu pălmuit, m-a făcut hoț, mi-a percheziționat casa, iar ulterior mi-a pus-o sub paza străjilor, pentru ca pe urmă să-mi sechestreze și averea fără sentință [judiciară].

Abuzurile de mai sus, împreună cu alte fapte ilegale strigătoare la cer, săvîrșite contra mea, au rămas nepedepsite. Din acest motiv am solicitat în numeroase rînduri trimiterea unei comisii de anchetă. De fiecare dată mi s-a respins însă cererea și nici pînă astăzi nu am primit satisfacție.

Iată de ce mă adresez cu toată umilința onoratului domn ministru, rugîndu-l să binevoiască a detașa o comisie în vederea anchetării cazului meu și a abuzurilor domnului baron, fiindcă nu-i pot tolera samavolnicia cu care el mi-a lezat drepturile omenești și mi-a sechestrat averea. Pe parcursul a șase ani mi-am prezentat doleanțele, dar nu mi-am atins scopul, în pofida celor mai frumoase promisiuni. Nu știu dacă oprimarea mea se datorează dregătoriei [comitatense] ori mișeliei domnului baron, care mi-a sechestrat o mulțime de scripte, după cum adevărește și judecătoria. Între timp s-a constituit un nou dosar cu acte, care, după cum știu, s-a sustras iarăși cu rea voință, ceea ce reprezintă o încălcare a procedurii legale și a dreptului. Solicitîndu-vă numirea și detașarea unei comisii de anchetă pentru investigarea și rezolvarea celor de mai sus, rămîn cu toată gratitudinea umilul slujitor al domnului ministru.

Șilindia, 4 septembrie 1848

Stocz Károly, notar din Șilindia

[Exterior]: Petiția notarului [din Șilindia] adresată domnului ministru Deák Ferenc.

3

Ministerul Justiției către dregătoria comitatului Arad.

Vă înapoiez domniilor voastre, în anexă, petiția notarului Stocz Károly din Șilindia, prin care solicită numirea unei comisii de achetă pentru examinarea abuzurilor săvîrșite de domnul baron Mandorf contra lui. Vă cer să numiți [comisia], care să asculte părțile în litigiu, să urmărească problema în toate amănuntele ei pînă la capăt și să-mi dea informațiile esențiale în chestiune, împreună cu datele adiacente care ar putea fi edificatoare.

Din împuternicire prim-ministerială.

Datat la 15 septembrie 1848

secretar al Ministerului Justiției
Ghyczy Kálmán

[Exterior]:

Dosarul nr. 1792: s-a primit la 20 septembrie 1848; s-a citit și s-a dezbătut în adunarea comitetului permanent comitatens din 14 noiembrie 1848.

Original. Arh. Stat Arad, fond prefectura județului Arad, seria Acta Congregationum, dosar nr. 1792/1849.

CORESPONDENȚA LUI ALEXANDRU STERCA-ȘULUȚIU CU DIMITRIE MOLDOVAN ÎNTRE ANII 1860—1866 (I)

La Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fondul Blaj, arhiva personală a lui Dimitrie Moldovan, se păstrează 38 scrisori adresate între anii 1860—1866 de mitropolitul de la Blaj, Alexandru Sterca-Șuluțiu, lui Dimitrie Moldovan, care în acești ani a îndeplinit mai întîi funcția de secretar și apoi pe aceea de consilier la Cancelaria aulică a Transilvaniei de la Viena. Anii coincid cu perioada așa-zisului regim liberal-constituțional, care a succedat neoabsolutismul instaurat în Imperiul habsburgic după înfrîngerea revoluției burghezo-democratice din 1848—1849. Perioada a reprezentat pentru românii transilvăneni răstimpul cînd în frămîntata lor istorie li s-a deschis temporar perspective de a ajunge la puterea politică, de la care pînă atunci fuseseră excluși în propria lor țară. O atare perspectivă explică de ce covîrșitoarea majoritate a corespondenței purtată de Al. Sterca-Șuluțiu cu Dimitrie Moldovan abordează cu precădere chestiuni de natură politică. Amîndoi ocupau, de altfel, funcții politice relativ importante, cel dintîi în calitatea lui de mitropolit, iar cel de al doilea prin includerea lui în nomenclatura Cancelariei aulice. Aceasta va mai continua să joace pînă în 1867 rolul de principală instituție prin care transilvănenii puteau înainta împăratului și guvernului central de la Viena problemele ce se cereau rezolvate și aprobate.

Din conținutul corespondenței răzbate îngrijorarea lui Șuluțiu față de piedecile ce se puneau în calea accesului românilor la funcții politice. Cu intenția de a ușura și lărgi acest acces a făcut vizita la Viena în decembrie 1860. Îngrijorarea și-o manifesta față de: amînarea convocării dietei tranislvănene; numărul redus al posturilor oferite românilor în Guberniul de la Cluj și în Cancelaria aulică de la Viena; perspectivele și mai sumbre pentru români de a avea reprezentanți proporțional cu numărul lor în consiliile comitatense sau județene și în cele ale localităților urbane.

Corespondența relevă totodată că grijilor provocate de dificultățile ce proveneau din partea autorităților centrale de la Viena și îndeosebi cele datorate obstrucțiilor exponenților nobilimii și burgheziei maghiare cu poziții cheie în aparatul de stat existent pe plan local, dar și la nivelul întregii Transilvanii, se adăugau cele prilejuite de disensiunile biseri-

---

* Partea a doua a corespondenței dintre Al. Sterca-Suluțiu și D. Moldovan urmează să apară în numărul următor al *Anuarului Inst. de Ist. și Arh. din Cluj-Napoca.*

cești pe care Șuluțiu le avea cu episcopul Șaguna de la Sibiu. Suluțiu îi exprimă lui Dimitrie Moldovan în mai multe scrisori teama că totalitatea dificultăților concurau la amînarea alegerilor pentru Dieta Transilvaniei și puteau favoriza împăcarea curții imperiale cu ungurii. O astfel de împăcare nu putea decît să-i defavorizeze pe români, întrucît ea crea pericolul lichidării autonomiei Transilvaniei prin anexarea ei ca o simplă provincie la Ungaria. De aceea și insista ca D. Moldovan să intervină la Andrei Șaguna pentru a lăsa de o parte disensiunile de ordin confesional și de a acționa solidar în problemele de interes național major.

Primele scrisori conțin informații pe care Șuluțiu i le furnizează lui Dimitrie Moldovan despre conferința intelectualilor români de la Sibiu din ianuarie 1861, despre așa-zisa conferință „regnicolară" de la Alba Iulia din februarie 1861, la care au participat reprezentanți ai românilor, maghiarilor și sașilor. Alte scrisori conțin referiri la conferința intelectualilor români din primăvara anului 1863, convocată în vederea pregătirii alegerilor de deputați pentru Dieta Transilvaniei. Ultima parte a corespondenței reflectă mîhnirea lui Al. Sterca-Șuluțiu provocată de prorogarea Dietei de la Sibiu și a legilor votate de ea în favoarea românilor, dar mai ales de convocarea alteia în 1865 pe baza unei legi electorale care-i favoriza net pe nobilii maghiari.

Corespondența completează datele despre numirile de înalți funcționari în organele centrale ale puterii de stat existente la nivelul Transilvaniei între 1861—1865, precum și despre avansările unora din ei în avantajul sau detrimentul românilor. Totodată ea relevă că în afară de chestiunile cu caracter politic, Al. Sterca-Șuluțiu i s-a adresat lui Dimitrie Moldovan și în probleme de altă natură, solicitîndu-i concursul pentru rezolvarea lor favorabilă. Cele mai multe din aceste chestiuni se refereau la biserica greco-catolică, de soarta căreia răspundea Al. Sterca-Șuluțiu. Astfel, îi cere concursul la obținerea aprobării pentru: un sinod bisericesc și școlar; restaurarea Capitlului metropolitan de la Blaj; dreptul preoților de a participa la alegerea funcționarilor comitatensi; recunoașterea și lărgirea autonomiei bisericii sale, inclusiv prin numirea unui reprezentant al greco-catolicilor în Guberniul Transilvaniei, în locul romano-catolicului Keserü, care să răspundă de problemele religioase, fundaționale și școlare; scutirea mitropoliei greco-catolice de la Blaj de a mai restitui o datorie față de stat în valoare de 44.500 florini etc.

Unele din scrisorile lui Al. Sterca-Șuluțiu conțin, desigur, și informații cu caracter particular, referitoare fie la sănătatea sa tot mai șubrezită, fie la insistențele sale privind numirea nepotului său Iosif Sterca-Șuluțiu în funcția de secretar gubernial.

În ansamblul ei, corespondența reflectă marea dragoste a lui Al. Sterca-Șuluțiu pentru soarta poporului din care făcea parte, eforturile neobosite pentru emanciparea națională a românilor.

Cele 38 de scrisori pe care le publicăm rămîn valoroase pentru contribuția documentară pe care acestea le aduc la istoria politică a Transilvaniei din perioada 1860—1865. Meritul lor constă în faptul că pun la dispoziția cercetătorilor și profesorilor de istorie informații suplimentare privitoare la situația politică a românilor transilvăneni din această

perioadă și reflectă în același timp strădaniile lor de a profita de pe urma conjuncturii care apărea ceva mai favorabilă în raport cu realitățile anterioare. Corespondența permite să se tragă concluzia că prima jumătate a deceniului șapte din secolul al XIX-lea, deși scurtă, a contribuit la maturizarea politică a românilor, pregătindu-i pentru înființarea unor partide politice, care să-i conducă în lupta de eliberare socială și emancipare națională pînă la unirea deplină cu frații lor de la est și sud de Carpați. Tocmai de aceea considerăm că merită să vadă lumina tiparului.

IOANA BOTEZAN

ANEXE

[Mitropolitul Alexandru Sterca-Șuluțiu către Dimitrie Moldovan[1]*]*

I.

[Viena, 11 decembrie 1860]

Herr Schwager![2]

După ce am pornit în nădejdea lui Dumnezeu de la Orăștie, cu sufletul numai în buze — precum știi, —, pe cale Dumnezeu din moment în moment îmi mai înmulți puterile și eu, după o călătorie de 4 zile și una noapte cu fericire sosi[i], de zece ori mai în putere de cum pornisăm, la Viena în 8 X^br^ dimineața la 7 ore.

De pe cale nu-mi fu ertat, pentru timpul cel tîrziu și scurt și rău, a te putea prin telegraf — după cum îți am fost apromis — a te înștiința. Încă în aceiaș[i] zi a sosiri[i] mele, adică în 8 X^br^, am adunat pe colegi[i] mei, toți deputați[i] — 20 la număr și ne consultarăm despre făcînzi[i] pași. Rezultatul fu că, după stările înpregiur, pe lîngă suplica adusă cu noi, să se mai facă și a doua suplică, care s-a și făcut din 6 puncte stătătoare, un op prea bun de d[omnul] Babeș[3], bărbat foarte rîvnos, conpus. Iară cu celalaltă suplică se și trimiseră 3 deputați să mijlocească la cabinet audiența la maiestatea sa. Audiența pe 10 X^br^ ni se dede, însă nu deputațiunei întregi în corpore, fără numai capilor acelora și reprezentanților ambelor confesiuni, adecă mie și la d[omnul] protopop Popazu[4]. Cauza pentru ce nu s-a primit în corpore toată deputațiunea vei afla mai tîrziu din orala noastră relațiune. Eri — 10 X^br^ a.c. — dară, luînd cu noi ambele momentoasele petițiuni, fuerem fericiți a fi primiți de maiestatea sa foarte cu multă și chiar părintească îndurare; libertatea oralei noastre expoziții fu prea grațios ascultată și la maiestate și la graful Rechberg[5]. Apromisiunile și orala asecurare pentru deplina egalitatea drep-

[1] *Dimitrie Modovan* (1811—1889), s-a numărat, alături de Alexandru Sterca-Șuluțiu, printre cei mai de seamă lideri politici ai poporului român din Transilvania, în preajma și în timpul revoluției burghezo-democratice din 1848—1849 și mai ales în anii 1850—1867, deci în perioada absolutismului restaurat și în cea a așa-zisului „imperiu liberal", cum s-au numit regimurile politice care au cîrmuit Imperiul habsburgic în anii postrevoluționari. Atît unul, cît și celălalt erau originari din Munții Apuseni, familiile din care proveneau stăpînind importante mine aurifere. Ambii aparțineau, așadar, acelei pături subțiri a burgheziei române în formare și ascensiune, care se bucura de o relativ solidă bază materială. (Despre viața și activitatea lui Dimirtie Moldovan vezi: Șt. Pascu și colab., *Bariț și contemporanii săi*, București, 1981, vol. V, p. 105—112.

[2] Herr Schwager = Domnule cumnate.

[3] *Vincențiu Babeș* (1821—1907), militant politic român din Banat; după înfrîngerea revoluției de la 1848—1849 a ocupat funcții administrative și judecătorești la Viena și Budapesta; membru plin al Academiei Române de la înființarea acesteia (1866); președinte al Partidului Național Român.

[4] *Ioan Popazu*, episcop al Caransebeșului între 1865—1889, frantaș român; a militat pentru cîștigarea drepturilor politice ale românilor transilvăneni.

[5] *Johann Bernhard Rechberg* (1806—1899), conte, om de stat austriac; ministru de externe al Austriei între anii 1860—1864; el a contrasemnat Dimploma imperială din 20 octombrie 1860.

turilor noastre deplin îndestulătoare, cu un cuvînt tare odihniți și mîngăiați ne reîntoarsem cu rezultatul la hotelul nostru și îl împărtășim tuturor fraților și colegilor noștri deputați, cari se află tare mîhniți, căci nu au fost toată deputațiunea in corpore primiți! Expozițiile noastre la înaltele locuri fură cu o inimă deschisă, nesfiite, nerăminînd nimica nedat și cu gura înainte ce am socotit că e de lipsă să știe maiestatea. De aceia discursul a fost prea interesant, care mai tîrziu sau din alți[i], sau de la mine, mai pe larg îl vei înțelege.

Cu toate aceste, cancelarul este — Kemény F.[6] — denumit, însă pînă în minutul de acum încă nepublicat. Poate că nici aceasta nu se făcea așa, dacă boala mea nu ar fi întîrziat sosirea mea aici.

Totuș[i], locul conferinților este hotărît în Alba Iulia, după a noastră rogare. Eri prin telegraf mai puțin. Atîta acum. La reîntoarcerea mea sau a deputaților, cu gura mai pe larg.

Fiți mult sănătoși vă poftește

Metropolitul Alexandru [Sterca-Șuluțiu]

Wienna, 11a Xbr 1860 s.n.

Doc. nr. 296, la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fond Blaj, arhiva personală a lui Dimitrie Moldovan. În continuare prescurtat Arh. St. Cluj-Napoca, fond citat.

II.

[Viena, 12 decembrie 1860]

Herr Schwager!

Cartea domniei tale cu scrisoarea domnului consiliariu Bran[7], aseară prein domnul consiliariu Papp[8] o am primit.

Răspunsul meu la ambele este acesta: Scrisoarea mea, care și domniei tale și excelenței sale domnului episcop b[aron] de Șiaguna[9], pe poșta de eri o am trimis și în care procesul misiunei noastre de aici sincere l-am descris, socotesc că în multe privințe va servi de răspuns și de odihnire, pentru frica ce o arată domnul consiliariu Bran. Că noi în a doua suplică a noastră — de care am făcut în mai sus atinsă scrisoare pomenire și care tipărită în broșură astăzi-mîne se va trimite și ex[celenței] sale dlui episcop b[aron] de Șiaguna și domniei tale — am făcut toate cele cuviincioase precauțiunii, de cari este pomenire în scrisorile dlui consiliariu Bran, se va vedea dein aceeași. Așiadară, acum vă rog aveți puținică răbdare! Paciință fraților, paciință! Noi încă aici fiind ocupați cu multe datornice vizite pe la cei puternici și avînd cu paciință a străgiui pe la uși, ca să ni se deschidă, ne este tocma cu neputință de-amănuntul toate cum le aflăm aici și le isprăvim noi lucrurile, în cărți a vi le împărtăși.

Atîta este adevărat, că Kemény Ferencz este denumit și în gazeta oficioasă — Wiener Zeitung[10] — de eri și publicat de cancelariu, deși maiestatea sa — cum credem — prein Rechberg, cui deputații noștri de timpuriu i-au descoperit dorirea

[6] *Kemény Ferencz*, cancelar aulic transilvănean, ultrareacționar; a fost înlăturat datorită presiunii românilor în 13 septembrie 1861; în locul lui este instalat Nádasdy Ferencz cu vederi liberale și un mare sprijinitor al românilor transilvăneni.

[7] *Ioan Bran, baron de Lemeny* (1811—1900), avocat, militant neobosit pe linia cîștigării de drepturi politice pe seama românilor din Transilvania; ales deputat la Dieta de la Sibiu și din partea acesteia în Consiliul imperial din Viena.

[8] *Vasile Ladislau Pop sau Papp* (1819—1875), fruntaș politic român; în 1861 este numit vicepreședinte al Guberniului transilvan de la Cluj (singurul român ajuns în această funcție); președinte al Astrei între anii 1867—1874.

[9] *Andrei Șaguna, baron* (1808—1873), mitropolit din anul 1864 al românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania.

[10] „Wiener Zeitung" = ziar vienez, apare din anul 1703 în continuare pînă în zilele noastre ca și cotidian oficios a lAustriei.

națiunei noastre în privința aceasta, au știut mai nainte cererea națiunii noastre. Pe aceea cale s-a denumit de provizoriu președinte al Guberniului și Miko[11].

Graful Rechberg a zis că noi n-avem drept „in die Rechte s. Majestät — de care se ține această denumire — vorzugreifen"[12].

Iară ca la Cancelaria Ardealului să fie denumiți groful Bánfi Miklos[13], Kozma Dénes[14], un sas și un român... Anghel[15]; noi aici însă nu știm nimica ceva și *cert.* Atita credem, că și denumirea cancelariului și organizarea Cancelariei prein acest cancelariu vor fi toate provizorie. Se poate să ne înșelăm și noi în credință, însă apoi atunci ne vom afla înșelați întru toate.

Ce se ține de persoanele cari ar fi pe viitoriu vrednice să îmbrace posturi pe partea națiunei române, noi în consiliul deputațiunei am compus un catalog lung de nume binecunoscute, care spre revedere, reflexiune și adăugare s-a împărtășit și ex[celenței] sale domnului ep[isco]p b[aron] de Șiaguna prein scrisoarea de eri.

Noi, ambi[i] episcopi ai ambelor confesiuni, cu o frățiască coințelegere, care eu dein parte-mi în toată sîntenia voiesc a o păzi și ține, ne rezervăm dreptul de a mai băga unele nume a fiilor bisericii noastre, pe car-i vom afla vrednici de aceea în catalogul acesta..

În acest catalog d. consiliariu Bran nu va afla numele lui Anghel, dar — ca să nu mă văd egoist și interesat — am lăsat afară și am tăcut în catalogul acesta tocmai și numele nepoților mei St[erca] Șuluț Ioasif[16] și Dionisie[17] și Boer Ioan[18] de la Abrud, desi acesta pentru că s-a arătat părtinitoriu cauzei drepte a românilor, fu scos dein post și ceilalți doi prigoniți și înfruntați cu decret de la Guberniu că sînt primari români.

Ce se atinge de temerea domnului consiliariu Bran pentru propensiunea[19] și favoarea mea către d. Anghel, atita voiesc să se știe că eu, pentru că tatăl lui Ang..el mi-a fost profesoriu bun și mi-a dat cel mai bun fundament la toate acele științe cari acum le posed, îndeobște către toată familia și individuele sau fiii bunului meu profesoriu Anghel, am hrănit și hrănesc o osebită pietate și propensiune, așia totuși cît aceasta, dacă se va afla de lipsă și cu cale deloc[20] o voi face ardere de tot pe altarul iubitei mele națiuni, la care lipsă pînă acum nu am aflat, nici un drept motiv.

Propensiunea mea către persoana consiliarului Anghel, afară de cauza mai sus pomenită, debue să o mai motiveze și talentele, științele și cunoștințele cele frumoase și largi juridice și montanistice etc., mie binecunoscute, ca cari rari dein fiii națiunei noastre le posed și cu cari ar putea mult folosi națiunei; că unul într-un ram, altul într-alt ram poate fi folositoriu și cari de la Anghel nici cel mai mare neamic nu le poate detrage.

Ce se ține de pretinsa fără fundament asupra lui Anghel „renegare", debue[21] după o cercetare secretă și neinteresată să zic că nu e așia de negru dracul, nici așia de cornurat, precum îl decolorează pictorii. Tot ce i s-ar putea cu dreptul în privința aceasta înputa, este fricoșia sau timiditatea, o slăbiciune omenească care pe mii de bărbați buni și vrednici i-au stăpînit și-i stăpînește și astăzi, dar nu-i face pentru aceea perfizi, ci cît înceată terorismul — cauza timidității — înceată și timiditatea. Dintre acest feliu de oameni a fost și Petru apostolul, care de frică, la vorba unei muieri, de trei ori s a lepădat încă cu jurămînt de X[risto]s, cui

---

[11] *Mokó Imre* (1805—1876) guvernator al Transilvaniei; în 1860 președinte al guvernului; va cădea și el în 1861 din cauza aceleași politici de sabotare a dietei liberale.

[12] A leza drepturile maiestății sale.

[13] *Bánfi Miklos*, conte maghiar.

[14] *Dionisie Cosma*, consilier ministerial și referent asesor al Tribunalului suprem urbarial; în 1861 vicepreședinte al Guberniului transilvan. A murit în 1862.

[15] *Gheorghe Anghel* (1807—1887), funcționar român la Cancelaria aulică din Viena; participant la mișcările politice din Transilvania din care amintim: congresul național de la Sibiu din 1863; Dieta de la Sibiu din 1863—1864 și cea de la Cluj din 1865 ca deputat regalist.

[16] *Iosif Sterca-Șuluțiu* (1827—1911), avocat și publicist român, nepot de frate al mitropolitului Alexandru Sterca-Șuluțiu.

[17] *Dionisie Sterca-Șulutiu* (1825—1897) fratele lui Iosif Sterca-Șuluțiu, avocat român; participant la revoluția din 1848—1849 organizînd garda națională în Munții Apuseni (Abrud și Abrud-sat, al cărui comandat a fost).

[18] *Ioan Boer de Scorei*, primarul Abrudului; a luptat în 1848—1849 în armata lui Avram Iancu; între anii 1864—1867 de mai multe ori deputat dietal.

[19] propensiune = afecțiune, aplecare, cuget binevoitor.

[20] deloc = imediat, urgent.

[21] debue = trebuie.

totuşi în inima lui i-a rămas prea credincios şi de aceea de mîntuitorul nu s-a lepedat ca perfid, ci încă s-a pus de corifeu sau capu[l] celorlalţi apostoli. Timiditatea lui Anghel încă o escuză stările lui împregiur în cari s-a aflat. Soartea cea vitregă l-a pus pe el cu deregătorilie purtate şi cu locuinţa în mijlocul celor mai ultraişti şi turbaţi maghiari. Că el în aşia triste împregiurări dreptatea a administrat-o fără părtinire tuturor naţionalităţilor asemenea. Că el parte (partes) în zadarnică şi nemica folositoare pentru românii săi între mag[h]iarii cei turbaţi n-a luat, nici a putut lua, precum nici un maghiar între rîvnoşii noştri români pus n-ar putea lua. Poate fi aceasta răutate? renegaţiune? Ba, după a mea părere, căci cine poate dovedi că Anghel cîndva sau undeva să fi zis că e maghiar, sau să se fi lapedat, ca renegaţii Josika[22], Mezei[23] etc., că el nu e român?; ci [a dus] mai mult o politică înţeleaptă; a nu se expune pericolului fără nădejde de a putea folosi naţiunei sale, a nu spăla pe etiop cu scop ca să se albească şi a nu arunca cu mazărea în părete, cu nădejdea ca să se prindă etc., sau cel mai mare viciu în o aşa purtare tocma facişiu şi cu inimicii şi cu şchiopătătoria şi nestatornica politică a regimenului şi cu criticele cercustări a timpurilor, ar putea fi numai acea politică a credinciosului aceluia creştin, care a aprins lumina şi la icoana dracului temîndu-se şi socotind că neştiind omul pe a cui mînă va ajunge, ar trebui şi cu dracul a nu se împărechia. Mii de exemple arată în viaţa popoarelor că zelul orb şi precipitat care nu caută timpul cuviincios, nici cercustări favoritoare, ci turbat erumpe, mai mult a stricat cauzei, decît tăcerea şi retragerea înţeleaptă. Atîta sum datoriu, nu lui Anghel, ci adevărului, care cu dreptul poate pe Anghel pentru timiditatea lui în aşia stări nefavoritoare patriotismului arătată, escuză. Eu dară îndeobşte, pe tot ce e s[f]înt, rog pre toţi fiii naţiunei mele, să nu arate înainte o frică pre cît nedreaptă, pre atîta imaginată asupra vrednicilor şi harnicilor bărbaţi — de cari rari şi lipsă avem prea mare a naţiunei noastre. Să nu înceapă înainte, pînă încă ar fi în posesoriul drepturilor lor de a putea purta deregătorii cardinali, certele cele urîte şi îngropătoare de fericirea naţiunei şi emulaţia cea spurcată ca să preocupe înaintea altora dignităţile, despopularizînd şi stricînd onoarea altora, de care se tem că nu vor încăpea ei. Să nu-şi puie nime în inima sa înainte de timp şi să ambiţioneze şi înainte de ce l-ar socoti altul vrednic să zică: „că eu trebuie să fiu cancelariu, eu gubernatoriu, eu prezide Tabulei regie, eu tezaurariu, eu fişpan etc. şi nu cela sau cela".

Ambiţiunea deregătoriilor au ruinat şi puternicul imperiu al romanilor şi a vărsat sîngele milioanelor civi romani, împerechindu-i şi ucigînd propriul interes, binele de comun a[l] patriei. Noi numai la aceea să căutăm, ca să servim patriei şi naţiunei şi tot postul cît de mic în partea naţiunei, în care soartea şi opinia cea liberă publică ne-ar aşeza să-l socotim de cel mai mare, mai proventuos şi mai onorabile pentru fieştecarele dintre noi. Să nu umblăm ca nolle volle să şedem în fruntea mesei la ospăţiul naţiunei, să lăsăm ca ea să ne arate locul care să-l ocupăm domnul casei. N-am cuvinte, nici timp destul de a ruga pe fiii naţiunei noastre să nu înceapă certele înainte pentru dignităţi! Să nu umble să aducă pentru aceea în prepusuri nedrepte pre fraţii săi cei harnici, cari doară ar fi în diversă opiniune cu noi şi cred doară că pe acea cale s-ar putea ferici naţiunea mai bine.

De aceea te rog iubite Schwager, ai bunătate a ruga pe excelenţa sa domnul episcop b[aron] de Şaguna, ca părinteşte şi cu toată puterea înaltei şi primitei sale autorităţi şi influenţă, să domolească zelul cel precipitat şi ambiţiunea cea netimpurie a deregătoriilor, precum şi rîvna acelora fii sufleteşti ai săi, cari cu prepusuri fără fundament s-ar vedea a-şi aroga sie proeminenţia[24] la orişice deregătorii înaintea altora. Fie excelenţa şi toţi fiii naţiunei mele de ambe confesiunile încredinţaţi, că cugetul meu e curat, că voia mea e, ca diamantul neîndoibile, a pune la o parte tot interesul privat pentru binele de comun a[l] naţiunii, de a ţinea cu excelenţa sa cea mai cordială şi mai strînsă cointelegere în cauza naţiunei noastre.

[22] *Jósika sau Józsika de Brănişca*, famliie de origine română din Caransebeş; un urmaş al acestei familii, Ioan, ajunge guvernator al Transilvaniei între anii 1822—1831, iar un altul, Samuel, cancelar al Ardealului între 1844—1848.

[23] În lucrarea lui Nagy, Iván: *Magyarország családai czimerekkel* (Familiile cu blazoane ale Ungariei), Pesta, 1860, vol. 7—8, p. 459, apar mai multe familii cu numele Mezei.

[24] praeminentia = a se înălţa peste, a întrece pe alţii.

Noi nădăjduim, ba noi așteptăm de la fiii națiunii și a bisericelor noastre deplină ascultare; în ascuns nu vom să lucrăm, fără în cointelegerea. Și voia și a fiilor națiunei noastre de ambe confesiunile și emulațiunile pentru dignități[25] și procesul suspiciunilor fără fundament asupra altor frați ai săi nicidecît nu-mi place; mi-ar fi prea dureroase, că acestea sînt în stare a șubra din fundament pacea, dragostea, buna cointelegere dintre frați; sînt în stare a ne ucide tot viitorul fericit a[l] națiunei.

Spun tuturor în față, că pînă vom fi ascultați și pînă cînd unirea inimilor între fiii națiunei noastre de ambe confesiunile va rămînea nevătămată, am plăcere, voia determinată, toate ostenelile bătrînețelor, toată averea și viața mea a mi-o jertfi pentru înaintarea binelui de comun a întregei națiuni. Iară deacă voi vedea că unii în alții arată neîncredere, pornesc în prepusuri rele unul asupra altuia, vinează înainte tot posturi grase, voi afla de lipsă a mă retrage și eu de o parte, că în așa stări înpregiur pot ținea desigur că nu voi folosi nemica.

Atîta la epistola d[omnului] consiliariu Bran. Despre alta, frățînățește rămîn sincer affine[26].

Metropolitul Alexandru Ș[uluțiu]

Doc. nr. 297, la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fond citat.

III.

[Viena, 3/15 decembrie 1860]

Herr Schwager!

Iată îți trimit aici închise 3 exemplare tipărite din petițiunea noastră a 2-a, dată la maiestate, ca unul să-l țini pe siama-ți, altul să-l dai d[omnului] consiliariu Domșa[27] și al treilea îl vei dărui cui vei socoti a fi mai bine.

Eu încă mai avînd treburi la Nunțiu[28] și la cultus ministeriu cel dizolvat de a isprăvi în treaba clerului și a religiunei, voi mai zăbovi încă aici vreo cîteva zile; însă pînă cînd anumit nu știu, apoi mă voi întoarce și cu adjutorul lui Dumnezeu către casă.

Pînă cînd dară ne-om vedea, cu osebit onoare rămîn sincer affine

Metropolitul Alexandru

Vienna, 3/15 X*br*, 1860

Doc. nr. 298, la Arh. St .Cluj-Napoca, fond citat.

IV.

Sibiu, 25 dec[embrie] s.v., 1860

Herr Schwager!

Fiind cu totului cuprins cu expeduirea alor duo rînduri de cercularie pe la toți protopopi[i] și episcopi[i] sufraganei pentru conchiemarea pe 1/13 ian[uarie] 1861 a inteligenței române la conferințele pregătitoare naționale în Sibiu, n-am putut pînă acum să-ți răspund la cartea din 30/12, 1860, căpătată în 3 ian[uarie] 1861. Astăzi, înainte de a merge la s[fînta] biserică îți răspund atîta: Opiniunea mea despre primirea sau ba a deregătoriilor, atunci cînd observăm că națiunea nici la organizarea cancelariei nu-i respectată după Gleichberectigung aller Na-

[25] dignități = titlu, rang, merite (de la latinescul dignitas).
[26] affine, de la latinescul affinis = înrudit prin alianță sau prin sînge.
[27] *George Domșa*, fruntaș politic român din Transilvania; deputat în Dieta Transilvaniei din 1861. (Gazeta Transilvaniei", XXVIII, 1865, nr. 95, p. 389).
[28] Nunțiul papal de la Viena.

tionalitaten und Confessionen[29], cu cuvînt şi o am fost descoperită; părerea mea se vede a o părtini şi alţi mai mulţi. Însă, cum înţeleg, excelenţa sua ep[isco]pul b[aron] de Şaguna ţi-a dat la întrebare-ţi răspuns contrariu opiniunei noastre. Poate că diversele acele opiniuni [î]ţi va învăli mintea, cît acum să nu ştii[i] ce să faci, adeca să primeşti sau ba postul la care eşti chemat? Despre partea mea dară, în aşa împregiurări, numai acela sfat îţi pot da, că bonnis modis et conditionibus[30], cu determinarea „să primeşti sau ba"? Să nu grăbeşti pînă cînd nu vei veni aici la conferinţele pregătitoare naţionale, 1/13 ian[uarie] 1861 ţinînde, unde nădăjduiesc că se va hotărî şi aceia pentru toate întîmplările, cum ar avea şi cum ar debui a se acomoda inteligenţa noastră, pe care o au chemat sau şi de aci încolo o vor chema la posturi cancelariu[l] sau gubernatorele? Sapienti satis[31]. Iartă că, întrerupt şi de desele vizite, mai mult acum nu-ţi pot scrie, cu gura vom grăi faţă la faţă.

Praznice de ale naşteri[i] domnului is. Xs. şi altele viitoare multe fericite să vă învrednicească Dumnezeu a prăznui cu pace poftindu-vă rămîn al domniei tale sincer affine

Metropolitul Alexandru Ş[uluţiu]

P.S. Pe cînd încheiam cartea îţi primii şi cea din 4 ianuarie 1861 s.n. Răspunsul şi la aceia va fi tot acesta.

Doc. 299, la Arh. St. Cluj-Napoca, fond citat.

V.

Blaşiu, 27/15 febr[uarie] 1861

Herr Schwager!

Cartea-ţi cu cuvîntarea cea solidă în scris la protocolu[l] conferinţilor noastre belgrădene dată, le-am primit cu mare bucurie; cari ca un prea strălucit monument a unui adevărat român fierbinte iubitoriu de naţiunea sa şi apărătoriu a[l] drepturilor ei, cu multe acte ce se ţin de toată cauza naţională şi s-au făcut de la mergerea mea cu suplica naţiunei la Wienna şi subşternerea ei la maiestatea sa pînă la zioa de astăzi de noi toţi şi de conferinţiile noastre, le-am repus — pro aeterna memoria et reminiscentia posteritatis — la archivul metropolitan. Mă bucur dacă sunteţi cu nepoatele — mama şi fetiţa — toţi sănătoşi.

Eu încă ceva m-am mai întremat, însă sînt tare şi aşa scos din toate puterile şi din toată mădula, cît abia îmi pot purta oasele pe cari nu am doi-trei fonţi de carne. Debuie să trăiesc cu mare dieta si bagare de siamă la toată muşcătura şi să mă laped de toate plăcutele pînă aci bucate şi să mă restring numai la un pic de zamă de carne şi cu becsinált[32] de pui sau de carne de viţel, de care în Blaşiu nu căpătăm, iar de la Belgrad[33] o aducem foarte anevoie şi pînă soseşte la Blaşiu se înpute pe cale.

Eu abia am putut — cu primejdia vieţi[i] — a adjunge de la conferinţele Belgradului în 15/3 febr[uarie] seara la Blaşiu. O zi întreagă am debuit să o petrec în zădar aşteptînd la Mureşiu, preste care exundîndu-se apa şi ducînd o mulţime de sloi de g[h]iaţă în aceea zi, idest 14 febr[uarie], după pornirea mea de dimineaţă de la Belgrad, (fiindu-mi cu neputinţă la Mihalţiu a trece) m-am dus pe noapte la Tiuş şi a doua zi am putut, cu primejdie mare, apoi a trece la Căpud-Mureş şi de acolo într-o zi întreagă — pentru tina şi glodul cel mare — cu 6 boi ducîndu-mi hinteu[34], a adjunge la Blaşiu pe seară. Trecerea preste Tîrnava la Blaşiu

[29] Drepturile egale ale tuturor naţionalităţilor şi confesiunilor.
[30] În condiţii corespunzătoare.
[31] Este suficient pentru cel ce înţelege.
[32] becsinált = un fel de supă ardelenească.
[33] Alba Iulia.
[34] hinteu = trăsură sau caleaşcă.

mi-a fost de totul primejdioasă și reșchirătoare de viață. Cînd am trecut preste podul Tîrnavi[i] cătră Blașiu, apa cea cu mase groaznice de g[h]iață, cari aducea acoperită, nu mai cunoștea țărmuri și da de suprafața podului stătătoriu, care tremura și pognea din toate cărăbițile lui, de loviturile undelor și al g[h]eței. Preste acest pod, pe care apa și g[h]iața preste o jumătate de oră după trecerea mea l-a scos și spălat tot din fundament, mi-am încumetat viața și încredințîndu-mă în poterea și voia lui Dumnezeu, am trecut fără a mă cutrupi cu pod cu tot în undele cele groaznice a[le] Tîrnav[e]i.

Însă de o nenorocire alta iară mare totuș[i] n-am putut scăpa. Duo poduri mari și puternice de la Blașiu, cari cu nespuse cheltuele numai cu doi ani mai nainte le făcusem nouă din fundament, le-au spălat exundarea și zoirea Tîrnavelor; gaturile cele mari și scumpe de la morile episcopești le-au rupt, a cărora a tuturor restaurare nu se va putea cu 25 mii florini face și cari, fără de aceasta, mi-au răpit din arenda regalelor un anual venit cam la 5000 fl. v.a., din care singur puteam căpăta bani gata — că bucatele la noi nu se caută, fără pe prețuri tare mici — cu cari să plătesc 52 de cseledi[35], că și debuie să-i țin și [pe] profesori[i] gimnaziului și contribuțiunea, din care acum nu sunt în stare nici l-a angarie pe 1861 a plăti, deși sînt oficiose provocat. N-am ce face, Dumnezeu a dat, Dumnezeu a luat, fie numele domnului binecuvîntat.

Poftindu-vă de la Dumnezeu toată fericirea, cu osebită frățînățească dragoste rămîn al ilustritatei tale de binevoitor frățin

Metropolitul Alex[andru] St[erca]-Șuluțiu

Doc. 300, la Arh. St. Cluj-Napoca, fond citat.

VI.

Blașiu, 1 apr[ilie] s.n., 1861

Herr Schwager!

Cartea-ți scrisă din 25/3 din Wienna, încă din hotelu[l] „Stadt London", lăcașul meu cel obic[i]nuit, cu multă bucurie numai de aceia o am cetit, că aflu că ați adjuns în pace în Wiena. Cele pentru organizarea Transilvaniei comunicate și din gazete acum pe largul cunoscute, nu ne face prea mare bucurie. Aceia cari ar dori ca să nu să pună în viață legile cele din 1848 facto cu censul de 8 f[lorini] le-au încuviințat. Oamenii noștri și-au eșit din minte. Acum sîntem avizați numai la mintea noastră, ca să ne adjutăm cît și cum vom putea la Dieta țării, că putem zice cu prorocul și noi români[i]: „Adjutoriul nostru în numele domnului, care au făcut ceriul și pămîntul". Ai grijă, că eu am cerut și de la Cancelaria Transilvanică și de la Stats-ministru Schmerling[36], facultate de a putea ținea după paști un sinod în cele bisericești și școlastice, în care să fie, pe lîngă cler, reprezentat și poporul din tot protopopiatul prin doi inteligenți ai săi. Am scris și m-am rugat și de domnu[l] consiliariu Vasilie Popp să aibă grijă, că se poate să-mi pună Nunțiul — de se va comunica cu el lucru[l] — dificultăți, la cari eu în antecessum în rogările mele am răspuns. Cît vei înțelege ceva, binevoește a mă înștiința. Acum așteptăm cu încordare: după organizarea patriei noastre dinlontru; după Dieta țări[i]; după încoronarea imperatorelui nostru de rege al Ungariei; după Reichsrath[37]; toate lucruri momentuoase și cari dau multă grijă și vor face multe schimbări, bune sau rele? în lume. Daie numai Dumnezeu minte bună la toți și inimă omenească de a voi bine și a lucra din toate puterile, spre pacea dinlontru și din afară! De aceea biserica noastră nu fără cauză în toate zilele așa se roagă: „Pentru pace a toată lumea etc., domnului să ne rugăm".

[35] cseledi = servitori.

[36] *Anton Schmerling* (1805—1893) om politic austriac; între anii 1849—1851 ministru al Justiției în cabinetul Schwartzenberg și apoi din nou în 1860—1862; după 1867 va părăsi scena politică.

[37] Reischrath = Parlamentul imperial.

Acum nu știu, în Hotelul London va să te capete cartea mea sau în alt loc, îmi scrie apoi să știu unde ești în cuartir așezat?

Scrie-mi des, că mă voi sili și eu să nu-ți rămîn datoriu cu răspunsul. Poftindu-vă tot binele rămîn al domniei tale adevărat affine.

Metropolitul Alexandru Ș[uluțiu]

Doc. 301, la Arh. St. Cluj-Napoca, fond citat.

VII.

Blașiu, 11 iun[ie] 1861

Herr Schwager!

Grăbesc a-ți scrie că deputațiunea noastră română de la Sibiu merge la Wienna cu multe jalbe pentru asupriri și cu o rugare momentuoasă pentru un congres naționale etc., cari toate mai pe largul le veți înțelege din orala expoziție a bravilor noștri deputați, cari doară vor sosi mai nainte decît cartea mea aceasta la Wienna.

Spune-le că eu (după cum în coințelegerea noastră în Blașiu, 31 mai și 1 și 2 iunie a.c. vorbisem și ne înțelesesem), am așteptat să mi se trimită de la Sibiu de la excelența sa ep[isco]pul baronele Șaguna și plenipotența de ambi[i] arhierei deputațiunei dîndă și memorialul jalbelor și a petițiunilor noastre naționali spre subscriere și gravnica lor expeduire la Wienna la ilustritatea ta, spre a le admanua deputațiunei noastre. Însă mie, pînă în zioa de astăzi, nu mi s-au trimis. Așa, nu știu cu ce nou plan sau inviațiune a pornit deputațiunea de la Sibiu? Aș dori să știu!

Ai bunătate și ertîndu-ți ocupațiunile sau însumi îmi scrie, sau aibă bunătate oarecarele din domni[i] deputați a mă înștiința despre toate cari vor afla acolo și ce nădejde potem avea în privința congresului naționale?

Pe la noi se încurcă în comitate și pe alindinerea trebile tare; se vorbește de pîri sau delațiuni la prea înaltele locuri de la Guberniu[l] nostru provizoriu asupra românilor, că ei sînt oameni anarchiști, neconstituționali și male contenti[38] făcute. Să iveșe o veste tristă, să se aplice măsuri silnice, pedepse, încarcerări chiar și a fruntașilor inteligenți spre terorizarea românilor și în privința aceasta să fie amenințat anume Axentie[39] cari, de s-ar întîmpla, mari tulburări în poporul nostru cel pacinic ar urma. Deputați[i] noștri mai multe vă vor ști spune. Lucrați cît puteți ca de astfeli să nu se întîmple și informați că românii numai „gleichberectigun-gul“[40] îl voesc și opoziținea lor este pasivă și pacinică, nu în contra constituțiunei, ci pentru constituțiune și pentru egalitatea drepturilor în contra volniciei și a supremației cei despotice magyare, cari și în comitate așa de despotice lucră și în contra tuturor protestațiunilor românilor ca și înainte de 1848 și ca cînd români[i] nici n-ar exista și ca și cînd nu ar avea aceia libertate și egalitate de drepturi ca magyari[i]. Ce opiniune au dat Guberniu[l] nostru provizoriu în treaba sinodului nostru cerut? Și ce nădejde putem să avem să-l dobîndim și mai de sus? Nu știu; de-i afla ceva mi-ar părea bine să știu și eu.

O veste care eri îmi vine și mie la urechi pentru una dietă în Ardeal, începe a se lăți pe aic[i]. Oh, cît de dorită ar fi aceia; da înainte de aceea cît de dorit ar fi un congres naționale!! Dacă într-o dietă transilvană — la care un congres naționale să-i formuleze și să-și subștearnă postulatele sale — nu se vor împăc[i]ui diferințele între naționalități, nu știu unde se vor abate trebile?!

Spune și ilustrității sale domnului consiliariu Vasile Papp multă închinăciune și îi arată aceste a[le] mele rogări și încunoștințări, neputîndu-i deosebi scrie pentru slăbirea puterilor trupești și multe tare lucrări cari mă obruesc[41]. Mai pe toată

[38] male contenti = rău intenționat.

[39] *Axente Sever* (1821—1906) fruntaș politic transilvănean; participant activ la revoluția din 1848—1849 mai întîi în Țara Românească ,apoi în Transilvania.

[40] Gleichberechtingung = egalitatea în drepturi.

[41] obruesc, de la latinescul obruo = a copleși, a strivi.

poșta îmi vine sau de la Guberniu, sau de la fő ispáni[42] jalbe asupra preoților, că bujtogătuesc[43] — cum zic ei — poporul, mi să pare că ar dori a inpune preoților perpetuum silentium și i-ar exclude de la influință în cele politice naționale. Ji greotatea că în unele — ba mai în toate comitatele — pe preoți și pe cei cari plătesc 8 fl. cens îi exclud de la alegerea oficialilor comitatenzi și zic că numai cite 1 sau 2 din fieștecare sat și nobili ar avea dreptul alegeri[i] la congregațiunile marchale[44], cînd români[i] pretind să fie alegători și preoți[i] și cei cu 8 fl. cens. Nu știm ce să facem, ce inviațiune să le dau? Deoarec[e] nouă ni s-ar părea a fi dreaptă pretențiunea românilor, ca aceia care au drept a-și alege deputați[i] sui la congregațiunile — dietele — țări[i], să aibă acela drept și în alegerea oficialilor sui în congregațiunile marchale; cînd de altă parte magyari[i] zic că privilegiul alegerilor la dieta țăr[i] după legi (da după Diploma din 20 oct. 1860?) nu s-ar extinde și la alegerea oficialilor în congregațiunile marchale, pînă cînd aceasta nu s-ar da una nova dietă și nu ar hotărî.

Despre alta poftindu-vă tot binele de la Dumnezeu, cu osebit stim rămîn pentru totdeauna al ilustrității tale sincer affine

Metropolitul Alexandru Ș[uluțiu]

[Marginal D. Moldovan notează]: „am răspuns 17 iunie 1861. Mold."

Doc. 302, la Arh. St. Cluj-Napoca, fond citat.

VIII.

Blașiu, 3 iulie 1861 s.n.

Herr Schwager!

Cartea-ți ceia mai de pre urmă — că dat[ă] nu avut — cu bucurie ți-o am primit. Planul, vezi bine, că nu ți s-au putut înplini din partea mea de aceia că, fiindu-mi sanitatea zdruncinată rău și slăbită, după consiliul medicilor trebuie să mă duc la Elöpatak la trinkcură[45], a căreia ape solvente singur la obstrucțiunile maiului sau ficatului și a splini[i] mi-ar putea adjuta; ergo[46] eu voi și pleca preste duo sau trei zile la Elöpatak și acolo am de gînd a înplini cura întreagă 6 săptămîni. Dacă-i voi a-m[i] scrie ceva, prin domnul Iacob Mureșan[47] sau domnul Barițiu[48] de la Brașov, poți să-mi trimiți carte.

Eri cu mulțămită primii înștiințarea telegrafică de la Wienna, că deputați[i] noștri fuere bine primiți de către maiestatea sa la 1-a iulii a.c. Da ce nădejde avem de un congres național? Sau în privința dobîndirei unei diete în Transilvania și a altor postulate naționale de-ale noastre subșternute și de adunarea noastră din Sibiu din 1/13 ian[uarie] a.c. și și de deputațiunea de acum? Ai grije și vezi ce impresiune va să facă duo relațiuni ale mele acolo la Cancelaria aulică, pe poșta noastră de eri trimise:

a) pentru conpletarea Capitulului metropolitan;

b) alta în chip de răspuns la excelența sa cancelariul, la rechizițiunea excelenței sale ceia în limba germană mie trimisă!! în care vinovățește pe români etc. și mai ales pe preoți[i] din Cîmpeni. Eu iară în limba germană excelenței sale trimițîndu-i un cerculariu de-al meu slobozit către cler și popor i-am arătat: că noi toate le facem spre susținerea păci[i] și a bunului rînd și a frățînătății, însă și aceia — specificîndu-i faptele comitatelor — i-am descoperit apriat, că la rezistența ceia pasivă a românilor și că nu primesc deregătorii sunt frați[i] magyari de vină, cari și în 1861 togma așa de volnicește lucră în comitate toate fără români, ba în contra românilor și a intereselor lor bazate pe *egalitatea* drepturilor ca și

[42] Fő ispán = prefect.
[43] bujtogătuesc = instigă la revoltă, răzvrătesc.
[44] Consilii comitatense sau județene.
[45] Cură balneară la Vîlcele (județul Harghita).
[46] ergo = deci, astfel, prin urmare.
[47] *Iacob Mureșanu* (1812—1887), om politic, profesor și publicist român transilvănean.
[48] *George Barițiu* (1812—1893), istoric, militant politic român; întemeietorul presei românești din Transilvania; membru plin al Academiei Române.

înainte de 1848, ca cînd fraţi[i] magyari şi acum ar socoti pe români de aceia condiţiune la care i-au fost condămnat prin Aprob[ate] Const[itutiones] I.P. 6 şi 8, tit. I, art., iară nu ar voi a-i avea de fraţi asemenea îndreptăţiţi. Se poate aceste să nu-i prea placă, da n-am ce-i face; togma aceasta am scris şi gubernatorelui, grafului Mikó, arătîndu-le ambilor că numai durerea trebuie să o descoperiu pentru aceia, că pe preoţi şi pe inteligenţi magyarii [î]i numesc în relaţiuni oficioase bujtogatai[49] şi pe poporu[l] cel prea paşnic românesc anarchist şi rebeli, numai pentru o pasivitate constituţională, la care mii de cauze le dau însuş[i] fraţi[i] magyari, cu călcarea în picioare a egalităţii drepturilor şi frăţinătăţi[i].

În co[mi]tatu[l] Alba Inferioară încă n-am putut isprăvi nemica — era cu o violenie şi o apucătură mizerabilă să ne înşele —, care mai pe larg vei ceti din gazete.

Eu poftindu-vă la toţi şi la ilustritatea sa Vasilie Papp tot binele, rămîn cel sincer bătrîn

Metropolitul Alexandru Ş[uluţiu]

Blaşiu, 3-a iuliu 1861 s.n.

Doc. 303, la Arh. St. Cluj-Napoca, fond citat.

IX.

Blaşiu, 8/20 sept[embrie], 1861

Herr Schwager!

Cartea-ţi din 14/9 a.c. scrisă şi asară cu bucurie primită, mă electriză, adeca îmi făcu sînge bun. Noi pe aic[i] încă sîntem de aceia convicţiune, că românii pînă atunci, pînă cînd şi din fiii săi nu vor avea în fruntea dicasteriilor cardinale amploiaţi: cancelariu mai cu siamă, gubernatore etc., etc. şi pînă cînd nu vor avea perfecta egalitate a dreptului limbei cu magyarii deopotrivă în toate ramurile publicei administraţiuni, de sus pînă jos, fericiţi nu vor putea, nici odihniţi fi; că pînă vom fi sub regimen magyar şi şi cancelariu[l] şi gubernatoriul vor fi numai de magyari sau de saşi şi în guberniu va sta majoritatea tot din magyari, românii cu mii denunţaţiuni nedrepte şi clandestine se vor înnegri înaintea tronului şi se vor apăsa.

Ce aţi socotit dară acolo în privinţa aceasta ne place şi nouă. Apoi, de vom avea în dietă noi români[i] majoritate, să şti[i] că vom avea osebită grijă să şi facem ce dorim şi ce ni se cade.

Regimul austriac însuş[i] în interesu[l] suu şi a întregei monarchii austriace, cu toate puterile debuie să ne sprigineascâ şi să să învoiască cu noi în adjungerea scopului acestuia. De ce? De aceea, că după ce regimul austriac bine vede tendinţile cele egoistice supremăţişătoare şi separatistice a magyarilor spre răsturnarea monarchiei austriace ci[u]ntate şi după ce s-au stricat cu magyarii pentru totdeauna — că magyaru[l] îi mai mare „ţine minte" decît românu[l]; de vrea ministeriu[l] austriac şi maiestatea să consolideze monarchia austriacă şi să-ş[i] asigureze pentru totdeauna încontra rumperi[i] — mai curînd sau mai tîrziu-[a] Ungariei de către Austria; şi de nu vrea să se compromiteze şi înaintea Europei şi şi înaintea celorlalte diverse naţionalităţi nu numai din Ungaria şi Tran[silva]nia, da şi din întreg Imperiul austriac, nu-i rămîne alt mediu de scăpare decît numai acela, ca să păşească tot înainte pe calea care o au apucat, adeca ca pe toate celelalte naţionalităţi — pînă acum nemaiîndreptăţite — să le ridice şi să le aşeze în aceia perfectă egalitate politică de naţionalitate şi de limbă — de sus pîn jos —, în care sunt şi magyarii şi statul acesta, al perfectei egalităţi, naţionalităţilor să li se asecureze prin legi pozitive.

Că numai aşa va fi în stare maiestatea sa a se apăra în contra tendinţelor egoistice, supremăţişătoare şi separatistice a magyarilor.

Integritatea Imperiului austriac dacă acum va lăsa la d[umneze]u deoparte pe 4 milioane magyari şi se va lipi de 11 milioane ale celorlalte co[n]locuitoare

[49] bujtogatai = răzvrătitori.

națiuni a Ungariei și a Transilvaniei și așa se va doborî coarnele magyarilor, cu cari stau gata să spargă și pe co[n]locuitoarele națiuni și monarchia austriacă.

Ideile aceste șoptiți-le, prin oameni[i] cari îi aveți, archiducelui Reiner[50] și lui S[ch]merling.

Zici că ar fi bine dacă eu și cu excelența sa b[aron] Șaguna ne-am duce la Wienna. Sub ce titulă? Perse eu să cerșesc milă pentru cler și excelența sa să mulțumească pentru căpătata puțină milă pe siama clerului suu. Frumoase și bune titule de călătorit; da la călătorit încă, penes titulum, am debui să avem și vitulum[51].

Recunosc că de am putea fi în toate zilele — acum — în Wienna, ar fi prea de folos. Da — de mine vorbesc — au slăbit feciorul din toate puterile, nu mai poate fi unde ar voi, cît va zice: hip, hop să se afle în loc. Abia mi-am mai cîrpit biata slabă sanitate la Elöpatak și am venit de acolo slab ca umbra; acum fără a-mi primejdui și a-m[i] strica tot ce am cîrpit în Elöpatak, pe calea cea lungă la Wienna nu m-aș putea duce. Da ieste încă și alta cauza de ce nu m-aș putea duce acum la Wienna. Anul acesta pentru punga archiep[isco]pului Albei Iuliei au fost un an fatale și așa de secetos, cît (că și cucuruzele pe aici) de tot s-au uscat și strins punga mitropolitului. Pe lîngă multe alte grele expasii[52] cu aedificări și reparațiuni și alte ordinarie, cari eu nu le pot înșira: numai Elöpatakul mi-a constat cam la vreo 2000 fl., apoi contribuțiunile restante (ca la vreo 4 mii florini v.a.), încă plătindu-le numai după ce am venit acasă de la Elöpatak — că era aproape execuțiunea — atîta mi s-a bolnăvit și au căzut în hectică și punga, cît a deprinde o cale lungă și iarăș[i] poftitoare de pungă bine plină, cum îi și a Wienni — mînce-o focu — nu se află nicidecît în stare. Da, fără de aceea, acum o călătorie la Wienna ar fi în multe privințe prea tîrzie. Cum văd, toate s-au hotărît și noi dacă ne-am și duce la Wienna în privința trebilor noastre politice, nemica n-am mai putea în mai bine strămuta. Apoi și de aceea acum îi prea lipsă să rămînem acasă: țara fierbe, lupi[i] umblă înpregiurul oilor, păstori[i] nu se pot depărta de la staul. Nu și de aceia că dieta ni-o trimiteți pre grumazi, ori o poftim ori ba, că mulți frați magyari așa o doresc dieta „mint a kecske a kést"[53], apoi dieta încă poftește să-ți reculegi, pînă a te duce la ea, toate puterile fizice și materiale și să te duci și trupește rotund ca măru și cu punga bine lungă și rotundă, că cu ea lată n-avem ce căuta. Eu nu mă îndoiesc că m-ați vedea bucuros însă și eu te-aș vedea cu pe nepoata bucuros, că și eu m-aș sili să vă slugăresc; da ca să-mi mai slugărească nepoata cum mi-a mai slugărit vreo 15 zile la Orăștie în november [a] anului 1860, nu mă m-aș mai duce la Wienna niciodată.

Daie-vă dară cel atotputernic tot binele și toată fericirea care vi-o poftiți. Și pînă ne-om mai întîlni te strîng în gînd în brațe-mi și rămîn pentru totdeauna al domniei tale sincer affine

Cu graba

Metropolitul Alexandru Ș[uluțiu]

Blașiu, 8/20 fbr. 1861.

Doc. 304, la Arh. St. Cluj-Napoca, fond citat.

X

[Blaj, 24 septembrie 1861]

Herr Schwager!

În minuta aceasta căpătîndu-ți și a doua epistolă din 19 a lunei și a[nul] c[urent], în care urgeluiești mergerea noastră a ambilor archierei la Wienna în treaba națională; eu deși la epistola cea din 14 7ber ți-am fost descoperit grelele mele cauze pentru cari n-aș putea acum mai osteni pe la Wienna, fiind timpu scurt între ținînda dietă și între mergerea noastră la Wienna și de aceia fiind

[50] *Ferdinand Maria Johann Franz Higienus Reiner* (1827—1915), arhiduce, om politic și de cultură austriac; între 1861—1865 președinte al Guvernului imperial.

[51] penes titulum ... și vitulum = pe lîngă rang ne trebuie și mijloace materiale, de întreținere.

[52] expasii = a explica.

[53] „mint a kecske a kést" = după cum îi place caprei cuțitul.

doară şi prea tîrziu şi nu aşa de lipsă ca cu atîta grabă şi osteneală să stăruim la Wienna pentru un cancelariu de român numai provizoriu şi numai de astăzi pînă mîne; însă fiindcă aşa tare ne solicitaţi mergerea noastră a archiereilor la Wienna şi ai scris şi excelenţei sale b[aron] de Şaguna şi eu dară, ori şi cu ce jertfă, sub aceia totuş[i] condiţione dacă s-ar rezolva şi excelenţa sa că va merge, mă voi hotărî şi mă voi duce şi eu. De aceia, pe poşta de astăzi şi în ora aceasta am recvirat[84] pe excelenţa sa, ca fără întîrziere să mă încunoştinţeze că află de lipsă? Şi putea-va merge sau rezolva-se-va că va merge la Wienna sau ba? Şi încît cînd s-ar rezolva spre călătorie, pe cine socoteşte că dintre mireni, acum cu graba, am avea de a-i chema cu noi? Şi de cînd ar avea de gînd a porni? Rugîndu-mă ca rezultatul hotărîri[i] excelenţei sale, adeca merge-va sau ba la Wienna? prin telegraf să ţi-l facă cunoscut şi domniei tale. Apoi de acela răspuns a excelenţei sale te ţine şi poţi şti că vedea-ne-vom în 7ber sau în october a[nul] c[urent] în Wienna sau ba? Ostenit cu multe cărţi în toate părţi[le] îmi închid cartea cu aceia părere de rău că deşi suntem ambi[i] archierei în Transilvania, însă comunicaţiunea (pentru distanţa şi situaţiunea locuitorilor) prin poştă, că telegraf blăjeni[i] n-avem, face multă întîrziere; de multe ori cărţile de la Sibiu le căpătăm mai tîrziu — la 4—5 zile — decît de la Wienna.

Poftindu-vă tot binele rămîn al domniei tale sincer affine

Metropolitul Alexandru Ş[uluţiu]

Blaşiu, 24 a 7ber, 1861

Doc. 305, la Arh. St. Cluj-Napoca, fond citat.

XI.

(Blaj, 18/30 septembrie 1861]

Herr Schwager!

Eri căpătînd răspunsul de la excelenţa sa ep[isco]pul l[iber] b[aron] de Şaguna că nu poate merge la Wienna, precum doară ţi-am şi scris, eu însă singur, din scrisele mai deunăzi cauze, cu atîta mai tare nu mă pot duce că de vreo 3 zile încoace iară mi s-au tulburat şi stricat prin hemoroide stomacu[l], cît togma şi cînd scriu aceste pătimesc cu slăbiciunea stomacului şi sînt silit a medicina aşa, cît pornirea mea pe un drum aşa lung — după zisa doctorelui — ar putea să aibă urmări mai rele, de cum au avut în iarna trecută cînd zăcui vreo 16 zile în Orăştie. Trebuie să-mi mai cruţiu sănătatea, că mă tem nu cumva apoi să mă fac neputincios a merge la dieta viitoare.

Apa de la Elöpatak mie mult tare mi-au folosit, însă durere! Lucrurile cele multe şi grijile cele grele cari nu mă cruţă acasă îmi ruinează sănătatea, cari o cîrpisem la Elöpatak.

Fiţi sănătoşi din inimă vă poftesţe al domniei tale sincer sfiine

Metropolitul Alexandru Ş[uluţiu]

Blaşiu, 30/18 7br, 1861

Doc. 306 la Arh. St. Cluj-Napoca, fond citat.

XII.

[Blaj, 3/15 decembrie, 1861]

Herr Schwager!

Cît de tare m-am bucurat înţelegînd în zilele acestea că eşti denumit de consiliar în aulic, adecă la Cancelaria aulică transilvană, mulţi ani!

Eu, după ce în călătoria mea făcui — pe la Timişoara, Deva, Szasz-Sebeş, Aiud şi Clusiu — o semilună în frig şi vînt mare, în 9 a lunei cur[ente] mă reîn-

[84] requirat = întrebat.

torsei în pace acasă, unde fiind după spatele lui dzeu, nu mai aud nimic din lumea politică transilvană. Noi așteptăm cu încordare să vedem organizarea cea nouă a jurisdicțiunilor de sus pînă jos. Iar mai vîrtos ne interesează tare să știm ce feliu de reprezentațiune [o] să ne croiască din Wiena pentru români în municipiumurile și comitatele noastre? Că de la această modalitate va atîrna tot și de cumva ne-ar lăsa în minoritate și nu s-ar croi proporțiunea și reprezentațiunea după cheia dată de noi în promemoria noastră, atunci nime mai tare nu s-ar păcăli decît însuș[i] interesele regimenului. Binevoește a admanua cartea aceasta aici aclusă la domnul Babeș, în care i-am scris să mă înștiințeze de conferează Mocioneștii — trei frați — pentru documentele de la d. Zakos făgăduiți[i] 1500 fl. v.a., că în cazul acesta aș conferi și eu apoi 500 fl. v.a., ca să plinim tot prețul documentelor 2000 fl. v.a.

Așișderea aș dori a ști cum stăm cu Organul german[55] pentru apărarea cauzei române în contra atacurilor? Și bărbați[i] noștri cei bravi din Wienna conferi-vor și cît pe seama aceluiaș organ? La mine puțini și cu puțin adjutoriu au concurs pentru acest organ.

Poftindu-vă de la atotputernicul Dumnezeu tot binele, rămîn sincer affine

Metropolitul Alexandru Ș[uluțiu]

Blașiu, 15/3, X^br^, 1861
Doc. 307, la Arh. St. Cluj-Napoca, fond citat.

XIII

(Blaj, 10/22 decembrie 1861]

Herr Schwager!

Mai nainte de toate te rog ai bunătate și cartea aceasta aici aclusă, fă să vie oblu în mînele excelenței sale finantz ministrului Henier[56]. Cuprinde recomandarea unei suplice a omenosului nostru steuereinnechmer[57] din Blașiu, o rugare ușoară și dreaptă.

Tare mă bucurasem auzind din veste că ai fi denumit de consiliariu aulic. Însă cu atîta mai mare îmi fu durerea, înțelegînd că cine și pentru cine îți pune pedecă?! Da fi[i] cu inimă tare; meritele, inocența și pietatea care ai dovedit togma și către acela carele acum bucuros te-ar jertfi pentru altul și mușcătura meritată o ar da-o în gura altuia, te vor protege și dumnezeu, care știe inimile și rărunchi[i] și în a căruia mînă sunt și inimile împăraților și le pleacă încătrău vrea și este mai puternic decît toți inimicii, nu te va lăsa în deșert.

Atîta acum cu graba, grăbind poșta. Dă și cartea aceasta în mîna nepoatei și soției domniei tale. Fericite și înbucurătoare praznice poftindu-vă cu mai multă bucurie și veselie, să puteți adjunge și petrece cu osebit și frățînătesc stim rămîn al domniei tale sincer affine

Metropolitul Alexandru Ș[uluțiu]

Blașiu, 10/20 X^br^, 1861
Doc. 308 la Arh. St. Cluj-Napoca, fond citat.

XIV

[Blaj, 3/15 ianuarie 1862]

Herr Schwager!

Mai nainte de toate eu îți poftesc auspiciul anului acestuia novu să-ți fie începutul fericirii[i] și îndestuliri[i] și să te învrednicească atotputernicul să poți, împreună cu chara-ți familie, mulți ani novi a serba cu multă bucurie și cu o statornică sănătate, spre onoarea și binele națiunei noastre române!

[55] Se referă, probabil, la ziarul vienez cu orientare liberală „Ost und West" (Răsăritul și Apusul).
[56] Henner = personaj neidentificat, probail scriere greșită a numelui.
[57] Steuereinnehmer = preceptor, încasator de impozite.

Eu cu mare bucurie cetiu într-un număr a[l] gazetei „Ost und West"[58], care îmi veni cu poșta de alaltăeri, că postul de consiliariu referinte la Cancelaria Transilvanică de partea românilor încă nu-i cu adevărat suplinit, însă la suplinirea acestuia ar fi destinat Demeter Moldovan, ca cel mai geeigneter[59]. Și înțelegînd că și de la Gubernia clușiană încă ești propus lº-loco, nu doresc nimic mai înbucurătoriu, decît ca cît mai curînd să aud că cuvîntul s-au făcut trup, adecă că ești într-adevăr și denumit de cons[ilier]!, precum și am după Dumnezeu nădejde să se și împlinească. Abia pusei punct la capătul periodului acestuia cărți, cînd îmi se adusă de la poștă prețuita-ți carte din 8 ian. a.c. st. n.

Oh cu cîtă suspensiune a sufletului — între nădejde și frică ți-o deschisei! Da ochi[i] cei flămînzi și inima cea hămesită nu află în ea hrana cea mai dorită. Durerea și jalba ceea prea dreaptă care o exprimi și care eu demult ți-o am văzut în oglinda cea curată a inimi[i] domniei tale nu m-au suprins, da m-au suprins amarul și cauzele cele mizerabile și de jos, cari ți-au cășunat această nemeritată durere, în care cu toată dreptatea poți exclama cu dreptul David: „De m-ar fi ocărît vrășmașul aș fi răbdat, iară acum tu omul meu și deregătoriul meu, carele cu mine dinpreună te-ai îndulcit în mîncări și în casa lui Dumnezeu, dinpreună am umblat într-on gînd"!

Iară pe mine, la o mai adîncă cugetare asupra obiectului acestuia delicat, m-au cuprins o așa îngrișire și o așa durere, ca care în viața mea niciodată n-am avut și ca care nici pe strat de moarte nu pot să am, pentru ce? Pentru că văd că s-au deschis — prin mișelia aceasta — un așa profund și primejdios abis dinaintea mea, în care au să arunc eu un bine neprețuit a iubitei națiunei noastre, care eu în adîncul sufletului meu m-am jurat lui Dzeu că orișicuce prețuiu îi voi susține „concordia", ori să caut cu ochi[i] scăldați în lacremi cum se absoarbe fericirea unui bărbat meritat și vrednic în acela abis de aceia aruncat, cătră cari el în toată viața lui numai cu reverință fiască și cu inimă frățească s-au purtat. Ști[i] că te iubesc tare, nu pentru că ești bărbatu[l] nepoatei, precum bîrfesc uni[i], ci pentru că ești un adevărat și excelent bărbat și fiu a națiunei. Lasă-mă dară să vorbesc cu domnia ta ca cu un bărbat adevărat, drept, credincios și temătoriu de Dzeu, iară și ca bărbat sincer, cu inima deschisă: Iº. Știi că eu am primit misiunea cea grea în cauza națională și din toate puterile mele m-am silit a exopera egalitatea drepturilor nu numai pentru în de comun pentru întreaga națiune facis cu alte națiuni, da și îndeosebi pentru ambele confesiuni naționale facis cu toate celelalte confesiuni; IIº. Ști[i] că eu cu cugetu[l] și sufletu[l] curat am umblat în miezul zilei, cu sfatul tuturor bravilor bărbați a ambelor confesiuni române și n-am tras focul niciodată la oala mea, ci și în scris și cu grai viu, de la locurile cele mai înalte aceia am cerut, ca la aplicarea românilor la posturi, dacă nu vor cunoaște ei bărbați[i] cei apți, să întrebe pe capi[i] bisericilor și aceia îi vor designa. Ști[i] că și acum mai pe urmă, cînd au poftit Nádasdy[60] o listă de astfeliu de bărbați români de ambe confesiunile, deloc am înștiințat pe excelența sa Șaguna să trimită lista dorită și de partea sa. Excelența sa această durere! ne-a făcut, a arătat mai puțină încredere nu zic în mine, ci în deputațiunea națiunei române pe care o reprezentam, decît am arătat eu sau deputațiunea națiunei trimisă și cu știrea și voia excelenței sale, în excelența sa!!! Excelența sa în cartea cea mai dintîi scrie: „dorita listă o închid aici", da lista în carte nu o aflai, ci aflai scris la călcîiul cărți[i] „dorita listă va urma mîne sau poimîne"; aceasta încă fu un joc cu deputațiunea, fu minciună: lista așteptată pînă în ziua de astăzi nu mai sosi; deputațiunea, după o așteptare de vreo 12—14 zile în zădarnică, fiind lista, deputațiunea națională, din ambe confesiunile alcătuită, să sîntea competentă bărbaților de ambe confesiunile a compune pe toate posturile bărbați[i] cei apți de ambe confesiunile. Că dacă excelența sa Ș[aguna] n-a trimis — fiind rogat — lista, deputațiunea națională, din ambe confesiunile alcătuită, să sînteți competentă a face o listă ca aceasta togma și în numele întregei națiuni și a ambelor confesiuni. Că de ce treaba era, altmintrelea, o deputațiune națională? Și să mai aștepte era primejdios poate pentru națiune din mai multe cauze, după ce bine au

[58] Vezi nota 55.

[59] geeigneter = potrivit, competent, capabil.

[60] *Nádasdy, Ferenc* (1801—1885), magnat și om politic maghiar; se numără printre puținii aristocrați care a manifestat o atitudine politică justă față de români, mai ales cînd ajunge, în 1860, cancelar aulic al Transilvaniei a Viena.

văzut că excelența sa Ș[aguna] nici va să trimită dorita listă, de ce? Omul acesta, care în faptele sale, precum se cam vede, are multe sieș[i] numai cunoscute rezerve și uși prin cari — după cum stau stările înprejiur — se poate intra și eși, acum deodată și-a descoperit în scris cauza, din care zice că nu poate trimite lista „că nu se poate împăca cu principiul din care cere cancelarul aceia listă"; într-altă carte explicîndu-se mai clar zice „că n-are încredere în bărbați[i] statului de acumu. În urma aceasta dară, și ca deputatul națiunei, te-am recomandat eu pe domnia ta acolo unde a trebuit, deși n-erai de confesiunea mea, nu pentru că țini în căsătorie pe nepoata, precum socotesc și bîrfesc uni[i] —, ci pentru că ți-am cunoscut meritele, hărnicia, zelul și inima cea curată română; gîndind că cu fapta aceasta de o parte îmi înplinesc conștiincios o datorie s[f]întă către iubita-m[i] națiune, de altă parte tare crezînd că și stimatului meu colega Ș[aguna] înaintea căruia așa știam, că ești unul „ex charisimis filiis spiritualibus"[61], voi face serviciu prea plăcut; III[e]. Pe lîngă toate aceste ști[i] că cînd miniștri[i], în urma votului separat a consiliarilor români de la Gubernia transilvană aduseră la îndoială ca cum români[i] n-ar fi toți într-on înțeles și prin cuvinte fără îndoială ne dedere să pricepem că togma și Șaguna n-ar fi de o părere cu noi, cari ne numeam deputațiunea națiunei române, eu am fost acela care în zelul meu m-am ostit a face să creadă cu toți[i], că ce zic și sîntesc eu și deputațiunea aceasta română, zice și sînteșste și excelența sa Șaguna și m-am nevoit a depărta de către persoana excelenței sale suspiciunea care apucase rădăcină afundă și care băgînd pe mulți în gînduri grele și știind că suspiciunea aceasta are oareșcareva fundament pentru națiune foarte prejudicios, togma și între bărbați[i] noștri și de confesiunea ortodoxă, stîrnea mare întărîtare și cugete prea nefavoritoare pentru persoana excelenței sale. Ști[i] că eu am fost iarăș[i] acela carele dreapta exacerbațiune m-am silit a o domoli și am pus porniri[i] amărăciunei stavilă, cu aceia rogare și declarațiune „că eu aflu cu totul prea păgubicos intereselor națiunei a vătăma și a întărîta pe omul nostru acesta Ș[aguna] în timpurile de față"; IVe. Mai pe urmă și aceia ști[i] că deoarece de o parte misiunea mea „de deputat a întregei națiunei române și a confesiunilor ei" a expirat și stînd dreptul Gleichberechtigung-ului aller confessionen — au intrat libera acțiune și dreptul de a-și propune fieștecare confesiune (fără a se putea alt cap a altei confesiuni mesteca) oameni[i] confesiunei sale pentru toate posturile conpetente aceiaș[i] confesiuni. Aceia cu adevărat îi mare nenorocire pentru un om de omenie și vrednic, dacă capul confesiunei sale, în care el a avut speranța, îi așa om, cît cu nefericirea unui brav și credincios fiu sufletesc al suu vrea, din interes privat, a-și înălța pe alt fiu al suu. Însă totuș[i] prea firește urmează că eu n-am nici un drept a păși la mijloc și togma înaintea maiestății sale cu rogări solemne în favoarea unora fii de altă confesiune și togma în contra propunerei capului confesiunei aceia. Și așa văd cu durere că pe calea pe care socotești că-ți pot și te rogi să-ți adjut, fără de o nespusă și pentru întreaga națiune prea păgubicoasă, ba de totului stricătoarea daună, îmi este togma cu neputință de a-ți putea adjuta. De ce? ca un om înțelept vei pricepe. Cauza cea mai mică pentru care eu acum (ce am putut face ca deputatul națiunei) nu pot face, stă apriat în expoziția mea aceasta de sub Nr[e]. IV. De o prea lesne se poate zice și despre partea maiestății și despre partea miniștrilor „Șuluțiu propune pe M[oldovan], iară Șaguna, a cui este competența de a propune, propune pe B[ran]. De ce taie Șuluțiu în dreptul Șagunei? a cui voie să facem? Între capi[i] acești bisericești totuș[i] debuie să existeze ceva disharmonia că ei nu umblă pe o cale și nu sunt la un înțeles nici în privința bărbaților săi. Șuluțiu poate să fie om loial, da noi lui ca inco[m]petentelui propunătoriu nu-i putem defera fără a vătăma dreptul Șagunei ca a conpetentelui propunătoriu; și ca acest om să nu se vatăme, suntem datori și din principiul egalității tuturor confesiunilor a-i defera propuneri[i] lui". Aceasta-i cauza cea mai mică, cum am zis mai sus. Însă dacă ași păși la mijloc, negreșit ar urma apoi răul cel mai mare. Totdeauna rămîne adevărată zisa s. scripturi „Nemic nu se poate face la ascuns, ca să nu iasă la arătare". Ști[i] bine că Ș[aguna] îi ambițios și acolo unde se atacă interesele lui, [este] necruțătoriu și fanatic. El negreșit, auzind despre pași[i] mei făcuți în favoarea domniei tale, ar păși poate cu furie nu numai în contra domniei tale, da s-ar sili, fără îndoială, a-mi dezavoa și

[61] ex charissimis filiis spiritualibus = din cei mai îndrăgiți fii sufletești.

conpetința mea de a mă mesteca în dreptul lui și a nu mă cruța nici pe mine. Atunci s-ar naște spectacolul că eu ca să-mi salvific onoarea și acțiunea înaintea maiestății, aș fi silit a descoperi toate acele cari mai sus sub nr. II și III ți le-am scris și a strica „concordia", fundamentul puteri[i] națiunei noastre, care eu cu orișice prețiu mi-am propus să-l susțin și a trage larva jos de pe omul nostru. Gîndește acum iubite afine! ce scandal, ce stricăciune ar fi aceia pentru întreaga cauză a iubitei noastre națiuni? Concordia, unica putere a națiunei, s-ar nimici, nu fără dăripănarea intereselor naționali. Așa-i iubite afine! pe calea pe care socotești că eu acum ți-aș putea adjuta nu numai că și domnii tale mai mult ți-aș strica, da și cauza națională încă în cel mai mare pericul o aș arunca. Ce să facem dară ca facis cu un om periculos totus[i] dreptei cauze a domniei tale să se poată adjuta? Eu numai duo ultima remedia văd: a) Deoarece nu numai eu atunci ca capul deputațiunei române te-am propus și recomandat de consiliariu de Cancelarie aulică, da cum — desigur înțeleg — și de Gubernium transilvan ești primo loco propus, însuși să recuri nu numai în persoană cu vorba vie la miniștri și anume la Smerling și Nádasdy, cari mie mi-au apromis că-ți vor exopera și cari — cum cred eu — de acest apromis nici că-și vor uita, da și în scris la maiestate, arătîndu-ți meritele și provocînd, ce și eu ca capul și conducătoriul deputațiunei române, după ce mai mult timp în zadar aș fi așteptat după lista bărbaților de la Șaguna, te-am fost propus, cunoscîndu-ți bine meritele și calificațiunea și sînțiul cel loial către tron. Aceasta una ar fi o cale mai fără primejdie, după a mea părere; b) Altă cale ar fi să-ți încredințezi toată cauza dreaptă în purtarea de grijă a lui Dumnezeu, în a căreia mînă sunt inimile și voia împăraților și a puternicilor și le pleacă într-acolo încătrău vrea. Și să crezi că Dzeu pe omul drept și cauza dreaptă nu o părăsește neadjutorată.

Despre alta fi[i] odihnit și încredințat că cele ce am putut și pînă acum am făcut și unde oi putea numai nu oi lipsi și de acum înainte a face și mai în grabă doară la Nádasdy, care — după a mea părere — mai mult îți poate adjuta și cu atîta mai mult, cu cît ești primo loco și de la Guberniu pus și așa nu-i lipsește abia decît ca întîiul organ, prin care adjunge propunerea la maiestate, să recomînde propunerea Guberniului pentru persoana Io loco pusă. Fi[i] tare în credința către Dumnezeu și odihnit, că dacă Dzeu [e] cu noi, nu ne va putea strica oameni[i]. Și nici togma în cazul insperat[62], dacă nu ai fi denumit, încă să nu te turburi, ci să rabzi și lovitura aceasta a vitregei sorți, care nu ți-oi ai tras însuși asupra-ți prin demerite, ci capul confesiune-ți pe carele în toată viața l-ai venerat și stimat, ți-o au cășunat. Cine știe, au nu se va plini și în treaba domniei tale zisa philosophului Seneca: „Saepe injuria majori fortunae fecit locum"[63].

Poftindu-vă statornică sănătate — cu care eu nu mă pot lăuda —, cu osebit

Metropolitul Alexandru [Șuluțiu]

Blasiu, 3/15 ian., 1862

P.S. Cartea comunicată ți-o retrimit aic[i] închisă. Îmi veni aminte, oare n-ar fi bine să scri[i] o epistolă frumoasă la Șaguna? în care să-l rogi să nu-ți facă stricăciune, care în toată viața l-ai venerat, avînd și merite și ani de sus, ba mai mulți decît B[ran] și așa ai întogma drept la părtinirea părintească a lui ca oricare altul fiu etc. etc.

Doc. 309, la Arh. Stat. Cluj-Napoca font citat.

XV

(Blaj, 12/24 ianuarie 1862]

Herr Schwager!

Cartea aceasta la Nádasdy intitulată și obsigilată, de aceia ți-o trimit ca să îi o admanuezi. Ce am scris într-însa, vei cunoaște din originalul meu impur aic[i] sub % ergo restitutionem, ca să-l am și eu aclus. Din el vei cunoaște cît de tare m-am silit de o parte să nu mă văd interesat nici pe o parte; sau că detrag cuiva

[62] insperat = neașteptat, contrar așteptărilor.
[63] Adeseori nedreptatea face loc unei sorți mai bune, mai drepte.

din merite și [să] micșoreziu persoana; de altă parte să ascund după toată putința și să nu dau la gol că între capi[i] bisericești români nu domnește una înțelegere și concordiă sau că doară ași voi a-mi băga lingura unde nu-mi fierbe oala, ce ar putea foarte mult intereselor noastre naționale strica. Însă, cum socotesc, n-am lăsat afară nici aceia ce am dubuit și salva concordia între frați am putut pentru domnia ta face. Eu ce am putut am făcut și pe la Clușiu, de unde, precum sunt eu informat, ești și propus 1° loco. Pe aceste baze lucră dară și domnia ta, iubite affine, acolo cît poți. Eu am speranța că Dzeu nu va lăsa pe omul drept! Iartă că lucrurile cele multe cari mă cutrupesc și schimbătoarea mea sănătate, care ocupațiunile cele nemaiîncetate o slăbesc, nu m-a[u] lăsat mai demult și mai des a-ți scrie. Pe posta de astăzi merge de la mine la excelența sa Nádasdy și o rugare oficioasă, în privința amoțiunei[64] lui Pogány György[65] din fő ispanatul Albei de Jos, pe care — cum aud —, s-ar sili uni[i] a-l reținea pe capul românilor de fő ispan în Alba Inferioară, ca să terorizeze pe inteligența ei, pe cari au început a-i cita și aresta. Eu m-am întins și mai departe în arătarea mea aceasta și am arătat că statutele (sau cum le-aș zice), cari le-au făcut pentru organizarea comitetelor celor nove de prin comitate etc. sunt nu numai de aceia natură, cît fac strîmbătate drepturilor egale a națiunei noastre. NB. Am pus de principiu că reprezentațiunea între naționalități nu se poate baza pe posesoriul cel mare sau de mijloc sau pe industriași etc. unor privați, ci debuie să se bazeze pe colectivul posesoriu contribuțiune și darea de miliție a întregei națiuni, oricare să fie aceia etc., da cari tare prejudică togma intenționei maiestății sale pentru reprezentațiunea Ardealului la Reichsrath. Că rămîind români[i] și în comitate și în dietă în minoritate, apoi o nădejde nu poate fi ca magyari[i] să trimită la Reichsrath, de nu cumva — precum cît văd din gazete — se va împăca regimul înainte de dietă cu magyari[i] și le va face lor toate concesiunile, cu jertfirea și a drepturilor egalității națiunei noastre. Însă mă tem că, precum justiția est fundamentu regni[66], așa injustiția îi surparea remnelor și oameni[i] noștri au nu văd, au le-au luat Dzeu mintea. Daie-ne Dzeu bine, să ne ferească de rău!

Poftindu-vă tot binele și rogîndu-mă să mă mai înștiințezi de acolo cîte vreodată despre lucrurile ce s-ar atinge de noi, rămîn pentru totdeauna al domnie[i] tale sincer affine

Blașiu, 12/24 ian. 1862

Metropolitul Alexandru

P.S. În săptămîna viitoare voi să trimit prin Gubernia Transilvană proiectul pentru alternativa suplinire a Capitulului meu metropolitan. Ai grijă ce lucru și mai cu siamă citatele mele relațiuni sunt preo momentuoase pentru întreaga biserică orientală și a drepturilor ei; ar fi prea bagubă ca să nu le cetiți de-amăruntul și așa să-mi cunoașteți dreptul meu postulat.

Doc. 310, la Arh. St. Cluj-Napoca, fond citat.

XVI

[Blaj, 3 martie 1862]

Cartea-ți din 20/2 a.c. cu bucurie ți-o am primit. În privința numiri[i] bisericilor eu despre partea mea am de a mă înțelege cu ep[isco]pi[i] mei sufragani, apoi voi scrie Cancelariei; despre partea excelenței sale b[aron] Șaguna îți va spune cu gura, că cred că cînd îi ceti cartea aceasta, va fi acolo în Wiena.

Pentru denumirea consiliarului încă cred că exc[elența] sa Ș[aguna] va mișca toate pietrile, da pe a cui siamă? Epistola-ți ceia mai de demult cu concept — fi[i] sigur — le-am dăruit vulcanului. Tare m-aș mira dacă N[ádasdy[ar receda în cauza limbei de la principiul lui și a „Gleichberechtigung-ului", că acolo unde ieste majoritate absolută, să fie limba oficioasă a administrațiunei limba majorității. Eu am scris excelenței sale lui Nád[asdy] că și cu instrucțiunile date pentru organi-

[64] amoțiunei = îndepărtării.

[65] *Pogány, György*, comite suprem (prefect) al comitatului Alba de Jos în 1862, care în rapoartele sale atacă mișcările politice românești și-l denunță pe Axente Sever ca agitator periculos.

[66] regni = regalitate.

zarea comitatelor etc. încă regimenu[l] nu-şi va adjunge scopul, nici îi se vor împlini intenţiunile — ei vor vedea. Poţi socoti că nouă uniţilor ne-au pus la Guberniu transilvan referente în acclesiasticis fundationalibus şi scolasticis pe un canonic latin de la Belgrad „Keserü"[67] numit şi i-au asigurat plata pe an din fundu[l] Bobian 262 fl, 50 xr. v.a., fără a ne întreba şi pe noi. Eu pe poşta de mîne trimit la Guberniu protest în contra faptei acestia şi le spui oarzăn că eu n-oi suferi să se socotească biserica mea numai de o apendice la biserica latină transilvană sau de o orfandă săracă cui să-i puie tuturor de latin in ecclesiasticis etc. Eu poftesc biserica mea să fie emancipată şi autonomă etc. Ai grijă că poate merge treaba şi pînă la Cancelarie. Din fundul Bobian — după intenţiunea fundatorelui — încă numai eu şi cu Capitulul avem drept de a asigura plăţi, însă numai la preoţi uniţi nu la latini. Mai scrie-m[i] cîte odată cînd poţi, că cu bucurie îţi primesc cărţile.

Despre alta poftindu-vă la toţi tot binele rămîn al domnie[i] tale sincer affine

Blaşiu, 3 martie s.n. 1862

Mitropolitul Alexandru [Şuluţiu]

Doc. 311, la Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond citat.

XVII

[Blaj, 9/21 martie 1862]

Herr Schwager!

Cartea-ţi din 15/3 a.c. cu bucurie o primi[i] împreună cu pachetul ilustrissimului d[omn] consiliariu Grimm[68]. Cum mi-am înplinit această însărcinare, va vedea d[omnul] cons[ilier] Grimm din aclusa copia relaţiunei mele făcută la Nunţiu[l] apost[olic] şi împărtăşita cu ilustritatea sa în cartea aic[i] alăturată spre admanuare; eu îi am solicitat şi decoraţiune. Îi poftesc succes bun!

Mă bucur foarte dacă excelenţa sa ep[isco]pul b[aron] Şaguna arată către domnia ta simpatie. Eu poftesc numai ca această simpatie să rămînă şi să se arate şi în fapte pururea sinceră şi nestrămutabilă!

Fi[i] odihnit că epistola din 3ª febr. a.c. ţi-o am primit, în carele ai pomenit despre Anghel şi de treaba cu Sofalvi. Nici eu, nici nepoţi[i] nu-ţi luăm nicidecît în nume de rău că ai subscris sau mai bine ai vidimat scrisoarea sau forma cea de raţiociniu[69] a lui Sofalvi.

Omul acela necult şi prost şi nefericit la natura sa, cui eu în viaţa mea niciodată nu îi am greşit — precum în sus a recunoscut — avînd el a da siama nepoţilor lui şi alor mei pentru partea părintească bagsiama mustrîndu-l cunoştinţa că le-a făcut nedreptate, în vreo trei rînduri mi-a scris carte, însă în aşa termini grobiani şi vătămători, cît togma fiind bolnav tare pe pat şi fiind şi nepoţi[i] din aceia întîmplare de tustrele ori la mine, am aflat că nu-i vrednic să-i răspund eu, ci îi au răspuns nepoţi[i], cărora le-am dat cartea cu puţinei[i] bani, cari ca competenta lor parte era[u] trimişi. De aceia nici domniei tale, nici pe cartea cea mai de pre urmă a lui Sofalvi nu am dat nici un răspuns, că la nişte pretenţiuni şi expresiuni grobiane, dacă nepoţi[i] îi au scris, mai bine am aflat a tăcea, decît să mă slobod cu,

[67] *Keserű, Mózes* (1801—1874) profesor de teologie la gimnaziul catolic din Alba Iulia (1827—1830) şi bibliotecar la Biblioteca Battyaneum din această localitate; între 1831—1844 revizor al venitelor episcopale catolice din Alba Iulia, apoi avocat sau procuratorconsistorial; în 1846 consilier imperial; la Dieta transilvană din 1847—1848 s-a pronunţat pentru ştergerea dijmei, avînd de suportat destule hărţuieli din partea autorităţilor.

[68] *Josepf Andreas Ritter Grimm von*, consilier aulic în 1862; a scris lucrarea: *Die politische Verwaltung im Grossfürstenthum Siebenbürgen. Ein Miltsbuch für den politischen Verwaltungsdienst, nach Massgabe der bezüglichen hier vollinhaltlich aufgenommenen Gesetze und Verordnungen mit besonderer Rücksicht für das praktische Bedürfniss.* (Administraţia politică a Marelui Principat al Transilvaniei. Un manual pentru serviciul politico-administrativ în conformitate cu întreaga legislaţie în vigoare şi ţinînd cont de necesităţile practice), vol. I—II, Sibiu, 1856—1857. Cartea se află în fondurile Bibliotecii Filialei Academiei R.S.R. din Cluj-Napoca la cota 13030.

[69] raţiociniu, de la latinescul ratio-onis = calcul, socoteală contabilă, afacere băneasca sau preţuitor a averii de urmaş.

un om la natură necălit în corespondenții cari nu se țin de mine. Sofalvi, pentru că eu sunt unchi și nepoților sui, mă ținea pe mine îndatorat și responsabile de toate acele, cari se cuprindea în grobiana lui scrisoare și ar fi poftit ca eu să mă mestec în treaba împărțiri[i] și a competenței fraților lui și pe nepoți[i] mei să-i domolesc și să-i contenesc să nu facă la dînsul pretențiuni, cari poate că pe Sofalvi de aceia îl incitează, că-l mustră doară conștiința că pretențiunile sunte drepte. Însă de nepoți[i] mei poate fi odihnit că nu-l vor pîri niciodată. Durere de omul acela cu o natură așa nefericită și grobiană, care lui în viață multă neplăcere, ba și stricăciune, îi au cauzat. Altmintrelea au fost om harnic, da b.b.i.f.d.c.

Sofalvi dară la toate epistolele lui mie scrise în obiectele cari nu se țineau[u] de mine, fără — precum mai sus am scris — se țineau[u] de pretențiunile nepoților și datoria lui Sofalvi către ei; nepoți[i] mei i-au dat răspunsul și atîta știu că nepoți[i] mei n-au de gînd să-l inciteze mai mult. Așadară odioasele corespondenții au luat capătul suu.

Acum să mă mai întorc și la a mele. În săptămîna trecută am subșternut Guberniului nostru cererea pentru restaurarea Capitului; acum cred că va fi adjuns și la Cancelarie. Cetește — de poți — relațiunea mea și provocatele ei cu a'ențiune și acolo vei vedea și date istorice bisericești ce poate n-ai știut; că eu nu pot suferi preste apostolicească și canonicească disciplină a bisericii[i] noastre să introducă celibatul per indirectum, fără și de canonici să se aleagă numai bărbați vrednici și fără deschilinire de sunt căsătoriti sau celibi; în biserica orientală celibatul privilegiu exclusiv nici la o dignitate bisericească nu are (vezi pe s. Pavel în epist[ola] I[a] către Thimoth[i]; Cap[itolul] 3, v. 2.4.5.12. către Tit., Cap. I, v. 6. Can. 5. a ss. apostoli a 13. și 48 Canon de la Trulla) etc. etc. etc.

Eu, în privința aceasta, am scris și excelentei sale lui Nàdasdy toate ce am aflat a fi de lipsă; acum vom vedea ce vor face. Eu te rog cît vei putea urgălueste și te roagă unde poți ca să iae și să hotărască odată și fără zăbavă lucrul și să-l substearnă spre denumirea canonicilor la maiestate, ca să văd oda'tă determinat și lucrul acesta care se tragănă de atîția ani.

Pentru instrucțiunea organizării comitetelor din comitaturi domnește mare nemulțumire, precum la magyari, așa și la români, cari după aceia instrucțiune vor să rămînă în toate comitatele în minoritate. Urmările instrucțiunei pentru intențiunile regimului pot să fie stricăcioase. Se poate că N[ádasdy] va să se convingă, deși doară prea tîrziu, că deputațiunea română togma în interesul regimului au lucrat, cînd cu date statistice au dovedit că și după dreptate românilor se cuvine majoritate în reprezentațiune prin comitete și la dietă. Durere că lucrurile se vor confunda așa, cît mai pe urmă regimului, spre alinarea trebilor, din trei căi, nu-i rămîne alta decît să introducă iarăș[i] dureroasa dictatură sau, mai bine despotismul.

Poftindu-vă statornică sănitate și mai bună de cum am eu acum, cînd asudînd scriu și cartea aceasta, cu osebit frățînățesc afect și stim rămîn pentru totdeauna al mult stimatei dtale sincer affine

Blașiu, 9/21 martiu 1862

Metropolitul Alexandru Ș[uluțiu]

P.S. Unele corespondențe ca aceste, după ce le-ai cetit și înțeles dă-le vulcanului, ca să nu vină din ceva întîmplare în mînile streinilor.

Doc, 312, la Arh. St. Cluj-Napoca, fond citat.

UN MEMORIU INEDIT DIN 1862 PRIVIND MIȘCAREA NAȚIONALĂ A ROMÂNILOR DIN MARAMUREȘ

Revoluția din 1848—1849 și evenimentele care i-au urmat, au avut pentru românii din Maramureș, la fel ca și pentru cei din celelalte provincii supuse monarhiei habsburgice, consecințe adînci, mai ales pe tărîm cultural și politic.

Eșecul acțiunii politice, înfrîngerea revoluției, determină o revizuire a concepțiilor fruntașilor români, care caută să-și orienteze tot mai mult acțiunea în spiritul postulatelor programului revoluționar blăjean.

În perioada postpașoptistă, lupta pentru libertate națională s-a dus în aceste părți îndeosebi pentru cultivarea limbii și literaturii române, prin extinderea învățămîntului românesc.

Marele reviriment al mișcării naționale în anii neoliberalismului marchează înființarea la Sighetul Marmației a două instituții cultural naționale centrale ale românilor maramureșenii — „Asociațiunea pentru cultura poporului român din Maramureș" și Preparandia confesională română[1] — de activitatea cărora se leagă eforturile pentru promovarea unui învățămînt elementar compatibil cu cerințele vremii, apărarea caracterului național al școlilor sătești, sprijinirea tineretului școlar prin burse și subsidii, valorificarea patrimoniului popular local etc.

În rîndurile Asociațiunii și în jurul programului său de activitate, s-au grupat marea majoritate a intelectualilor români maramureșeni, — funcționari, învățători, preoți, avocați — militînd cu consecvență pentru mobilizarea energiilor locale în vederea înfăptuirii unor obiective, specific locale, sau de interes general pentru națiunea română.

Împrejurări proprii Maramureșului — menținerea Sighetului sub jurisdicția confesională a episcopiei greco-catolice rutene de Muncaci crează mari impedimente în activitatea acestor mari instituții, perfectîndu-le caracterul național și însăși viabilitatea. Este motivul pentru

---

[1] Despre activitatea „Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș" și a Preparandei, vezi Tit Bud, *Analele Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș*, Gherla, 1906; Alexandru Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, București, 1940, p. 191—200, Alexandru Doboși, *Geschichtlicher Abriss über din Rumänen in Maramureș*, București, 1940, p. 18; Vasile Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, Ed, Științifică, București, 1968, p. 44—48; Valeriu Achim, *Institutul preparandial din Maramureș (1862—1872)*, în *Revista de pedagogie*, 1972, nr. 5, p. 93—95; Vasile Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională (1848—1881)*, Ed. Științifică, București, 1978, p. 277—281; Vasile *Popeangă, Preparandiile românești din Transilvania*, în *Ziridava*, XII, 1980, p. 562—564.

care lupta pentru eliberarea Sighetului de sub patronajul bisericesc străin angajează în acțiune întreaga elită conducătoare românească din Maramureș și pe șefii bisericii greco-catolice române, episcopii Gherlei și mitropoliții Blajului.

Dominația bisericească ruteană asupra Maramureșului, instaurată la 1733[2], a creat aici condiții specifice, care au impietat grav asupra mișcării de emancipare națională timp de mai bine de 120 de ani[3].

Reacția românilor față de înglobarea într-o ierarhie bisericească străină, s-a manifestat încă de la instaurarea acesteia, sub forma acțiunilor pentru recîștigarea autonomiei episcopale sau organizarea unui vicariat propriu românesc, conștienți de însemnătatea instituționalizării bisericii pe baze naționale.

În acest sens, încă din 1735 este semnalată acțiunea protopopului Ioan Stoica, care în cadrul unui sobor preoțesc convocat la Sighet urmărește alegerea unui episcop român, care să fie trimis pentru consacrare în Moldova[4], fără a reuși însă.

După demersuri susținute, românii reușesc să obțină la 24 august 1776 instituirea prin decret imperial a unui vicariat românesc al Maramureșului[5], iar la 1790 reprezentanții preoțimii române din dieceza Munciului, întruniți la Derșida, redactează un memoriu către împăratul Leopold al II-lea, prin care cereau înființarea unei episcopii greco-catolice cu reședința la Baia Mare, pentru românii din Maramureș, Sătmar, Chioar, Solnoc și Crasna. Este solicitat în acest scop sprijinul episcopului Ignatie Darabant de la Oradea, dar acțiunea eșuează[6].

Lupta pentru desprinderea de episcopia Muncaciului va continua și în perioada următoare, însă paralel s-a militat și pentru obiective limitate, dar semnificative pentru tendința de emancipare. Astfel, la 1816 și 1835, reprezentanța comitatului Maramureș solicită numirea unui preot român la Sighet, care să oficieze în limba română, doleanță pe care episcopul Muncaciului o satisface parțial[7].

Consecințele negative ale patronajului bisericesc străin s-au concretizat, în primul rînd, în slaba dezvoltare a școlilor elementare[8], în menținerea înapoierii culturale a maselor, mai ales în deceniile patru și cinci ale secolului al XIX-lea, cînd Muncaciul devine un veritabil centru

---

[2] Despre instaurarea jurisdicției ecleziastice rutene saupra Maramureșului vezi Augustin Bunea, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaj, 1904, p. 201—210; Nicolae Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românlor*, Vălenii de Munte, 1908, vol. I, p. 223—227; Alexandru Cziple, *Documente privitoare la episcopia din Maramureș*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria II, tom. XXXVIII, 1915—1916, p. 249—276; Zenobie Pâclișanu, *Din istoria bisericească a Maramureșului*, în *Cultura creștină*, an III, Blaj, 1913, p. 229—233, 261—267, 295—300; Tit Bud, *Disertație despre episcopii și vicarii români din Maramureș*, Gherla, 1891, p. 20—30; Alexandru Filipașcu, *op. cit.*, p. 160—165.

[3] Al. Filipașcu, *op. cit.*, p. 163—165.

[4] A. Cziple, *op. cit.*, Doc. 114, p. 372.

[5] T. Bud, *op. cit.*, p. 31.

[6] A. Filipașcu, *op. cit.*, p. 163.

[7] T. Bud, *Însemnări și date despre înființarea parohiei greco catolice române din Sighetul Maramureșului*, Gherla, 1905, p. 7.

[8] N. Albu, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1880*, Blaj, 1944, p. 169—172.

de desnaționalizare a românilor prin introducerea limbii maghiare în corespondența oficială[9].

Aceste grave impedimente impun în programul mișcării naționale din zonă deziderate specifice, mai ales în perioada post pașoptistă cînd elita românească a Maramureșului se orientează tot mai hotărît în acțiunile sale spre ideea instituționalizării vieții culturale pe temeiuri naționale.

Condiții favorabile mișcării naționale apar în 1856, cînd Maramureșul este eliberat de sub patronajul Muncaciului și este înglobat în noua dieceză românească a Gherlei, înființată în cadrul Mitropoliei de Alba Iulia și Făgăraș.

Integrarea într-o ierarhie ecleziastică națională, crează românilor maramureșeni posibilități de mai strînse legături cu corpul etnic românesc din Transilvania istorică, de care erau separați politico-administrativ.

Semnificațiile naționale majore ale acestui act sînt pe deplin conștientizate de intelectualii maramureșeni. Corespondența lor cu noul for episcopal degajă o atmosferă de entuziasm general, firesc momentelor de descătușare[10].

Acțiunile întreprinse din partea Muncaciului, au dus însă la diminuarea sensibilă a avantajelor pentru români, reușind să mențină în subordinea sa cinci parohii cu populație mixtă română și ruteană, între care și Sighetu Marmației[11].

Aici, în conformitate cu dispozițiile primite, s-a procedat la conscrierea locuitorilor după naționalizare și alipirea parohiei către acea dieceză a cărei credincioși erau majoritari. Conscripția populației Sighetului a fost făcută în anul 1851 de către vicarul rutean Petru Anderco, care sub diverse presiuni și amenințări a reușit să dea cîștig de cauză Muncaciului, astfel că românii sigheteni rămîn pe mai departe sub dominația bisericească străină[12].

În toamna anului 1860, episcopul Gherlei la inițiativa înființării unui vicariat românesc în Maramureș și în 24 noiembrie numește pe Mihail Pavel în fruntea acestei instituții[13]. Reședința este fixată în Sat-Slatina, parohie de lîngă Sighet. Se realizează în acest fel o mai armonioasă integrare instituțională națională pe tărîm confesional, singura posibilă de

---

[9] Fenomenul desnaționalizării românilor și rutenilor din Maramureș este sugestiv exprimat în testamentul vicarului Gheorghe Köszegi: „*... numai acest rutean și sărman neam român n-are învățători și nu este cine să-i învețe în limba lor maternă...*", Tit Bud, *Disertație despre episcopii și vicarii români din Maramureș*, Gherla, 1891, p. 33. În rîndurile preoțimii constituie o excepție cazurile în care protocoalele sau corespondența este redactată în limba română. Vezi Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Episcopia greco-catolică Cluj-Gherla (în continuare ASCN Fd. Gherla) Doc. nr. 1994 din 1860.

[10] „*... dorul cel de mult al națiunii române de atîtea secole numai în pieptul românilor închis, prin dobîndirea întîiului episcop român, acuma e împlinit, e întrupat... ca un fulger a pătruns inimile noastre această îmbucurătoare știre...*". Protocolul congregațiunii preoțimii din jurul Sighetului, din 13 noiembrie 1856, ținută în Apșa de Jos. ASCN Fd. Gherla. Don. nr. 769 din 1857.

[11] T. Bud, *Însemnări și date...*, p. 8.

[12] A. Filipașcu, *op. cit.*, p. 194—195.

[13] ASCN Fd. Gherla, Registrul an. 1860, nr. 2086.

altfel, pe ideea coagulării întregului bloc etnic românesc din monarhie, problemă ale cărei semnificații se dovedesc vii între românii din Maramureș[14].

Funcționarea instituției românești întîmpină însă mari greutăți între Gherla și Muncaci intervenind vii controverse. Se intensifică acțiunile românilor maramureșeni pentru alipirea Sighetului la dieceza Gherlei și instalarea aici a sediului vicarial.

Unele din aceste demersuri întreprinse, fac adevărate rechizitorii dominației bisericești rutene: „... *Dară cum s-ar și putea concepe susținerea vicariatului rutean în Sighet, în mijlocul românității? Nu știu, făcut-au cîndva episcopii Muncaciului ruteni ceva bine pentru românii din Marmația, fără rău mai mare nu le-au putut face, ca aceea, ca precum ni se dovedește, au rutenizat un număr mare de sate românești, care acuma au rămas sub jurisdicțiunea lor și Sighetul, neputîndu-l încă după voință ruteniza, acuma cu forța voiesc a și-l reține...*"[15].

Dezgheţul politic survenit în monarhie prin instituirea neoliberalismului, face realizabilă înființarea la Sighetu Marmației a două instituții cultural naționale — Preparandia confesională română și „Asociațiunea pentru cultura poporului român din Maramureș" — care inițiază ample acțiuni de regenerare națională în zonă.

Forurile oficiale maghiare, la intervențiile episcopului Popovici de la Muncaci, refuză aprobarea Statutelor de funcționare oficială a Asociațiunii, în sensul nerecunoașterii patronajului episcopiei de Gherla asupra unor instituții fondate într-o parohie ce ținea încă de dieceza sa. Or, tocmai patronajul confesional național era singura pavăză în măsură să le asigure viabilitate și soliditate. Prin urmare în fața fruntașilor Asociațiunii culturale maramureșene se impunea cu necesitate, drept prim obiectiv lupta pentru eliberarea Sighetului de sub patronajul confesional străin. Acțiunile în această direcție sporesc în intensitate, se solicită stăruitor sprijin din partea Gherlei și Blajului, sînt antrenați în acțiune fruntașii politici români din Maramureș.

Deputății maramureșene trimise la Buda, Viena și Strigoniu, dublează demersurile Gherlei și Blajului pe toată perioada deceniului șapte.

Dintre memoriile adresate forurilor superioare[16], ne este cunoscut pînă în prezent doar unul singur (conservat la Filiala Arhivelor Statului Cluj, Fond Episcopia greco-catolică Cluj—Gherla, Doc. nr. 658 din 1862), dar pe care prin vastitatea și rigurozitatea argumentației pe care o conține îl putem considera drept reprezentativ pentru întreaga serie.

---

[14] Scrisoarea lui Mihail Pavel, adresată episcopului Ioan Alexi în numele întregului popor român maramureșan, exprimă limpede această idee: „*Saltă inima fieștecărui român marmațian de bucurie, văzînd că cîrma lor bisericească s-au curățit de limbi străine și văzînd că prin aceasta, cu un pas sînt iară mai aproape de scopul la care țintesc în timpul de față toate popoarele europene...*" ASCN Fd. Gherla, Doc. nr. 335 din 1861.

[15] ASCN Fd. Gherla, Doc. nr. 723 din 1861.

[16] Idem, Registrul an 1857, nr. 2017; an 1858, nr. 1740; an 1859 nr. 4020; an 1861, nr. 723; an 1862, nr. 389, 659; an 1863, nr. 1544, 1989; an 1864, nr. 913, 1015, 1250, 1932; an 1865, nr. 2176; an. 1868, nr. 2884;an 1869, nr. 2510; an. 1871, nr. 3, 210, 659.

Memoriul este redactat de către episcopul Gherlei, Ioan Alexi, *„în numele întregului popor din diecezã. ba chiar în numele întregii naţiuni române"* și trimis împăratului Francisc Iosif I la 31 martie 1862[17].

Pentru două obiective militează episcopul Alexi: alipirea Sighetului la dieceza Gherlei și menținerea corespunzătoare a vicariatului român al Maramureșului.

După menționarea actelor de înființare a diecezei Gherla, a dispozițiilor oficiale privind modalitatea preluării celor 104 parohii române de la episcopia Muncaciului și abuzurile episcopului rutean care refuză cedarea a cinci parohii, între care și Sighetul, sînt enumerate petițiile românilor din aceste parohii, adresate Gherlei, precum și intervențiile anterioare ale episcopului Alexi.

Argumentația este structurată în serii de 10 puncte pentru parohia Sighet și pentru vicariat.

Este invocat mai întîi argumentul de ordin topografic: *„Sighetul... este așezat în mijlocul populației românești și de aceea acest oraș încă de multă vreme este și acum, și va rămîne pentru totdeauna centru natural și singurul centru al tuturor românilor din împrejurimi..."*. Prin urmare sediul vicariatului rutean *„ar putea fi stabilit într-un oraș aflat între ruteni, unde există și autorități comitatense, ca Hust, Teceu"*, pe cînd *„românii nu ar avea în întreg comitatul Maramureș nici un singur oraș, în afara Sighetului, unde să fie stabilit centrul vicariatului lor..."*.

Este necesară menținerea acestui vicariat român și din cauza condițiilor geografice specifice Maramureșului, care fac dificile legăturile cu Gherla.

Dar însuși orașul Sighet are o populație românească majoritară celei rutene *„...și mai cu seamă românii acestei parohii îi întrec pe ruteni în inteligență* (număr de intelectuali n.n.) *și avere* (condiție socială n.n.). Preponderență este însă acordată argumentelor de ordin istoric, trimiterile la documente fiind frecvente.

Caracterul național al parohiei greco-catolice Sighet este dovedit prin repetate proteste ale acestei comunități *„împotriva înglobării contrar voinței lor la episcopia ruteană, procesele intentate.* Dar chiar vicarii și preoții de aici au considerat parohia ca fiind românească, deoarece clădirile parohiale și vicariale au fost construite de către români.

De asemenea, împărțirea administrativă din 1850 a comitatului, dovedește faptul că și oficialitățile guvernamentale au considerat Sighetul drept un oraș aflat în centrul unei zone românești, deoarece, cele două unități administrative nou create, Maramureșul de sus (românesc) și Maramureșul de jos (rutean) aveau reședințele la Sighet și respectiv la Huszt.

Vicariatul a fost de la început înființat ca *„vicariat pur românesc și numai pentru români"*, după cum reiese din decretul imperial din 13 septembrie 1776. Necesitatea menținerii sale a fost exprimată categoric de către comisia primațială de la Oradea, la 1850 și 1851, în cadrul dezbaterilor privind modalitățile de constituire a episcopiei Gherlei.

[17] Idem, Doc. nr. 659 din 1862.

Donația imperială din 1861, constînd dintr-un fond de clădiri concesionate la cererea fruntașilor români pe seama celor două instituții naționale, Asociațiunea culturală și Preparandia, dovedește faptul că și împăratul a recunoscut implicit drepturile românilor asupra Sighetului.

Sînt menționate apoi motive de ordin cultural național, care de altfel au constituit mobilul central al întregii acțiuni, urmărindu-se în fond preluarea instituțiilor culturale maramureșene sub pavăza confesională națională.

Decizia favorabilă este solicitată *„și pentru liniștirea întregii populații românești a comitatului Maramureș, care din cauza nerealizării mult așteptatei sale uniri cu dieceza Gherla este în sufletul său revoltată în cel mai înalt grad"*.

Bazat pe aceste juste considerente autorul memoriului conchide: *„... dorința exprimată a majorității poporului român din Maramureș, ca ei să fie înglobați în dieceza Gherlei este întemeiată..."* și de aceea are încrederea și curajul *„...să protesteze pentru faptul că nici pînă acum intențiile M. Sale de despărțire a populației gr. cat. a Sighetului de dieceza Muncaciului nu s-a făcut încă...*

În consecință, episcopul Ioan Alexi solicită instituirea unei comisii mixte româno-rutene, care să examineze întreaga situație și să facă dreptate.

Paralel cu înaintarea memoriului, o deputație maramureșeană compusă din Gavrilă Mihali, Mihail Pavel și Vasile Mihalca, acționează la Strigoniu și Viena în același scop[18].

Rezultatul obținut s-a concretizat în instituirea comisiei cerute, care și-a desfășurat lucrările la Sighet în zilele de 29—31 august 1862 sub președenția episcopului catolic din Satu Mare[19].

În timpul dezbaterilor, o delegație de peste 200 de români din Sighet sub conducerea avocatului Ioan Fabian și-a declarat în fața comisiei naționalitatea română, caracterizînd drept falsă conscripția din 1851, făcută de vicarul rutean Petru Anderco.

Rezultatul dezbaterilor rămîne nedecis din cauza intransigenței delegației rutene și prin urmare lucrurile rămîn și mai departe neschimbate. Se continuă acțiunile petiționare atît din partea românilor maramureșeni cît și din partea episcopiei, au loc dese tratative între Gherla și Muncaci în problema Sighetului.

Comitetul Asociațiunii maramureșene înaintează Gherlei rapoarte amănunțite despre funcționarea preparandiei și scopul în care a fost înființată, despre modalitățile de asigurare a bazei sale materiale, despre rezultatele obținute de elevi, iar ordinariatul diecezan investește cu decrete ale sale dascăli ieșiți de pe băncile școlii pedagogice sighetene, care sînt numiți în diferite școli din Maramureș și zonele învecinate.

Acțiunile petiționare sporesc în intensitate, se face uz de toate formele de intervenție pe lîngă forurile oficiale de stat și confesionale.

---

[18] ASCN, Fond familial Anderco de Homorod, Doc. nr. 176; Fond familial Victor Mihaly de Apșa, Doc. nr. 171.

[19] ASCN Fd. Gherla, Doc. nr. 887, 1935, 2043, din 1862; Fond familial Victor Mihalyi de Apșa, Doc. nr. 586.

Asaltat din toate părțile, Ministerul de Culte și Instrucțiune publică este silit să dea cîștig de cauză românilor maramureșeni.

Ca urmare a deciziei favorabile a primatului Ungariei dată în 12 ianuarie 1868[20], ministerul cere Comitetului Asociațiunii să facă o ultimă modificare a statutelor în sensul recunoașterii *„dreptului privitor la starea internă religioasă și morală"* a preparandiei și pentru episcopul Muncaciului, alături de cel al Gherlei[21], după care la 4 august 1868 eliberează dispoziția de aprobare oficială a Statutelor Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș.

Problema parohiei Sighet este definitiv rezolvată în urma lucrărilor din 1870 a Conciliului Vaticanului, unde mitropolitul Vancea și vicarul Mihail Pavel susțin cu succes cauza în fața ierarhiilor ecleziastice[22].

Prin decretul Nunciaturii din Viena din 18 aprilie 1871, nr. 493, românii din Sighet obțin aprobarea de a-și organiza o parohie proprie, aparținînd diecezei Gherla[23].

Aprobarea statutelor este rezultatul strădaniilor încordate ale fruntașilor români maramureșeni, care în toți acești opt ani de la înființarea „Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș" sînt angajați în ample acțiuni pe lîngă forurile de sat, convinși de însemnătatea obiectivului pentru care militează. Se adaugă apoi contribuția forurilor ecleziastice, care sprijină efectiv acțiunea prin șirul de memorii înaintate Ministrului Cultelor și Instrucțiunii publice și Curții vieneze.

Consacrarea dreptului de funcționare oficială pe seama Asociațiunii, reprezintă un însemnat succes al mișcării naționale din Maramureș, consolidînd realizările anterioare și stimulînd noi inițiative în spiritul programului cultural național.

EMIL DOMUȚA

ANEXĂ

Euer Kaiserlich Königlich Apostolische Majestät!
Allergnädigster Herr!

Den frommen Werken so vieler Gottseeliger Kaiservorfahren haben Euer Majestät mit Errichtung der griechisch-katholischen Diocese Szamosujvár die Krone aufzusetzen geruht!

Der Grund dieses kaiserlichen Aktes war die dem Durchlauchtigsten Erzhause Oesterreich angestammte Liebe zur Kirche Gottes und zu den untergeben Völkern.

Es war nämlich nothwendig zur Kräftigung der griechischen katholischen Kirche vor Allem die Bisthümer mit Berücksichtigung der verschiedenen Nationalitäten zu vermehren.

Zu diesem Zwecke wurden auf Grund des k.k. Ministerialconferenzprotokolls zu Wien d(e) d(a)to 18 November 1850 durch die zu Grosswardein am 15-ten Sep-

[20] ASCN Fond familial Victor Mihaly de Apșa, Doc. nr. 499, 730.
[21] ASCN Fond Gherla, Doc. nr. 1908 din 1868.
[22] *Șematism*, Blaj, 1900, p. 47—58; „Gutinul", 1889, nr. 7.
[23] T. Bud, *Însemnări și date...*, p. 8.

tember 1851 zusammengetretene zweite Primatial Commission 104 Pfarer rumänischer Zunge namentlich bezeichnet um aus der ruthenischen Munkatscher Diocese auszuscheiden und in die Szamosujvárer Diocese einverleibt zu werden. Unter diesen wurden auch die vorwiegend romänischen Pfarren Maramaros Szigeth, Rhónaszék, Szathmä Némethi, Sárközuilak und Szárazberek gezählt.

Zur Abtrettung derselben wurde das Munkatscher Ordinariat kraft des Beschlusses der genannten Commission ämtlich aufgefordert, aber ohne Erfolg, indem dasselbe mit seintr Antwort vom 20. December 1854 Z(ahl) 3728 nur 94 Pfarren abgetreten hat, unter denen die erwähnten 5 Pfarren sich nicht vorfinden.

Als Grund dieser Nichtabtrettung wurde vorgeschupt (!) dass die Ruthenen in diesen 5 Pfarren nicht so wtnig wie es geglaubt wurde ja, dass selbst die Romänen um ihr Verbleiben in der Munkatscher Diocese bittschriftlich eingekommen wären!

Dass dem aber nicht so sei, lässt sich durch mehre an mich als Bischof von Szamosujvàr von Seite der Szathmár Nemether Gemeinde den 9-ten December 1851, 3. September 1856 von Seite der M(aramores) Szigether Pfarrgemeinde im July 1861 von Seite der Maramoroscher Geistlichkeit den 20-ten Feber 1855 den 29-ten July und 3. September 1856 gerichteten Gesuche darthun, in welchen sie sich über diesen Vorgang bitterlich beschweren, und kraft der durch sie angeführten triftigen unleugbaren Gründe um ihre Einverleibung in die Szamosujvárer Diocese ansuchen.

Ich habe auch nicht ermangelt das, was meines Amtes ist zu thun; dies beweisen meine an Ein hohes k.k. Ministerium für Kultur und Unterricht unterm 11. Oktober 1857 Zahl 2017 und 25. April 1858 Zahl 1740 ja selbst von Seite des Karlsburger griechischen katholischen Metropolitenn unterbreiten Gesuche.

Die erwünschte höchste Entscheidung ist doch noch nicht erfolgt! Darum traue ich mich in homagiale Treue Euer Majestät die unterhänigste Bitte zu unterbreiten: die gerechten Wünsche der Pfarrgemeindeglieder romänischer Zunge zu Maramoros Szigeth um ihre Einverleibung in die Diocese Szamosujvár die sie durch förmlichen Wiederruf eines um ihr Verbleiben in der Munkatscher Diocese demselben Ordinariate eingereichten Rekurses neuerlich selbst im July 1861 feierlichst eröffneten Allergnädigst berücksichtigen und die Aufrechthaltung des romänischen bischöflichen Foranvikariats zu Maramoros Szigeth welches allein der Szamosujvárer Dioces gebührt, huldreichst verordnen lassen zu wollen aus folgenden Gründen und zwar die Pfarre Maramoros Szigeth betreffend:

1) Die k.k. Kameralstadt Maramoros Szigeth liegt durch ihre topographische Lage in der Mitte der romänischen Bevölkerung) daher war diese Stadt von jeher, ist auch gegenwärtig und bleibt für immer der natürliche und alleinige Mittelpunkt der ganzen romänischen Bevölkerung der angrenzenden Ortschaften zusammenkommt.

2) Die Einwohner der Stadt Maramoros Szigeth sind grösstentheils romänischer Zunge, sie übertreffen mit 231 Seelen die daselbst wohnenden Ruthenen, überdies sind die Romänen dieser Pfarre an Intelligenz und Besitz den Ruthenen überlegen, das wegen,

3) weil Maramoros Szigeth immer als eine romänische Pfarre gehalten wurde, hat die Pfarrgemeinde gegen die gegen ihren Willen erfolgte Einsetzung ruthenischer Pfarrer mehrmahls Verwahrung eingelegt ja selbst Processe geführt;

4) Die Kirche, dar Pfarr und Vikarialhaus sind durch die Romänen und mit einer von Seite des hohen k.k. Kameralärars geleisteten Unterstützung gebaut worden;

5) Selbst die Pfarrer und Vikäre zu Maramoros Szigeth haben diese Pfarre als eine romänische betrachtet, so sind nur durch Bemühungen der Pfarer und Vikäre romänischer Zunge Basil Pop und Peter Anderko die erwähnten Pfarrbauten errichtet worden;

6) Die Pfarrgemeinde Maramoros Szigeth betrachtet sich selbst als eine romänische weil sie um Abstellung der ruthenischer Kanzelvorträge im Jahre 1835 beim Munkatscher Ordinariat bittlich eingeschritten hat das wegen verfügte das leztere: dass nur den dritten Sonntag ruthenisch gepredigt werde; — wegen der viel öfters gehaltenen romänischen Predigten hat aber das Volk mir eine Beschwerde geführt; sicherlich aus dem Grunde, weil der grösste Theil der Gemeinde die romänische Sprache spricht;

7) Maramoros Szigeth ist die einzige Stadt wo die Romänen des Maramoroser Komitats Schulen und Bildungsinstitute errichten können, sie ist der alleinige Ort welcher der romänischen Jugend den Schulbesuch möglich macht;

Dies beweist die gegenwärtige Schülerzahl des Maramoros Szigether Gymnasiums und der Normal Schulen, wo sehr viele Romänen studieren;

8) Maramoros Szigeth wurde immer auch von Seite der hohen k.k. Regierung als eine mitten unter den Romänen befindliche Stadt betrachtet, weil kraft hoher k.k. Regierungsverordnung vom Jahre 1850 der Komitat Maramoros ist in zwei Theile, einen obern nämlich romänischen dessen Hauptstadt Maramoros Szigeth war, und einen untern nähmlich ruthenischen mit der Hauptstadt Huszt, getheilt;

9) Die Romänen des Komitats Maramoros sind in ihren von jeher gehegten Erwartungen — das sie unter kirchlicher Fürsorge eines Bischofs ihrer Zunge stehen werden — mit Errichtung des Szamosujvárer Bisthums nicht befriediget worden weil ihnen der alleinige Verbindungspunkt Maramoros Szigeth entrissen worden ist, somit sind sie mit Errichtung des Szamosujvárer Bisthums im Nachtheile, weil früher Maramoros Sziget eine romänische Pfarre war seither aber zur ruthenischen gemacht wurde!

10) Die Pfarre Maramoros Szigeth ist für die Romänen des Maramoroscher Komitats eine Lebensfrage in religiöser, moralischer und intellectueller Beziehung, dies beweist die Gnade, womit Euer Majestät in der Stadt Maramoros Szigeth einen werthvollen Kameral Grund sammt darauf befindlichen Gebäuden zum Zwecke der Errichtung einer Lehrerbildungsanstalt verbunden mit einem Alumnate Romänen des Maramoroscher Komitats huldreichst zu schenken geruht haben.

Die hiefür ewig dankbaren Romänen können der Wohlthaten dieser kaiserlichen Gnade nicht theilhaftig werden wenn der Sitz ihrer Lehrerbildungsanstalt die Pfarre Maramoros Szigeth unter Jurisdiktion des ruthenischen nämlich Munkatscher Bischofs steht.

Alle diese Gründe beweisen auch die unabweisliche Nothwendigkeit der Aufrechthaltung des romänischen bischöflichen Foranvikariatus zu Maramoros Szigeth wie es aus den ämtlichen Berichten des über fünfzig Jahre in loco fungirenden Foranvikärs. Peter Anderko, von 23, Juny 1851 Zahl 158 vom 2-ten März 1855 Zahl 72, 9-ten April 1855 Zahl 95, 10-ten März 1856 Zahl 92 wörtlich zu entnehmen ist und zwar:

1) das romänische Vikariat zu Maramoros Szigeth ist von Ihrer Majestät weiland Kaiserin Maria Theresia laut Dekret der hohen Königlichen Ungarischen Hofkanzlei vom 13-ten September 1776, für die romänischen Pfarren gestieftet und mit jährlichen 800 fl. dotirt worden, dies wird durch die eigenen Worte dieses königlichen Dekretes: „Cum pro remotius siutatis Districtibus Valachicis unus Vicarius cum annuis 800 florenis... benigne resolutus, huius antem Denominatio Praetitulatae Dominationi Vestre admissa foret" bewiesen; hieraus wird ganz klar dass dieses Vikariat ein rein romänisches und nur für die Romänen errichtetes Vikariat ist.

2) die unbedingte Nothwendigkeit der Aufrechthaltung dieses romänischen Vikariats hat auch die auf kaiserlichen Befehl zu Grosswardein zusammengetretene Primatialcommission in ihren Protokolls Beschlüssen vom 11-ten Juni 1850 und 15-ten September 1851 ganz bestimmt ausgesprochen geleitet von der festen Überzeugung, dass sich die Umstände durch Errichtung des Szamosujvárer Bisthums nicht geändert haben, dass die Entfernung der romänischen Pfarren im Komitate Maramoros vom Bischofsitze Szamosujvár und Unghvár ganz dieselbe geblieben sei, ja sogar manche ruthenische Pfarren im Komitate Maramoros viel näher liegen an Unghvár als an Maramoros Szigeth.

3) Das romänische Vikariat zu Maramoros Szigeth ist auch wegen der durch hohen Gebirge verursachten Unterbrechung und Behinderung der Communication zwischen Maramoros und Szamosujvár, nothwendig; hingegen der Strassenverkehr zwischen Maramoros und Unghvár durch keine Berge gehemmt ist;

Die Stadt Maramoros Szigeth ist von allen Seiten mit romänischen der Diocese Szamosujvár zugehörigen Pfarren umgeben, hingegen die Masse der ruthenischen Pfarren liegt in einer bedeutenden Entfernung davon. Dies wird bewiesen auch dadurch dass die Dekanate Ober-und Unter Verhovina und Dolha zum Maramoros Szigeth Vikariate gehörig, viel näher an Unghvár als an Maramoros Szigeth liegen;

5) Wenn es nothwendig wäre dass auch die Ruthenen im Komitate Maramoros ein Vikariat haben sollten, der Sitz dieses ruthenischen Vikariats kann in eine andern unter den Ruthenen gelegent Stadt wo auch Komitatsämter sich vorfinden wie in Huszt, Técsö, verlegt werden.

6) hingegen die Romänen haben im ganzen Komitate Maramoros keine einzige Stadt als Maramoros Szigeth wo der Sitz ihres Vikariats verlegt werden könnte, daher es auch nicht gestattet werden kann, dass das für Romänen und unter den Romänen gestiftete Vikariat entfremdet, und den Ruthenen übergeben werde.

7) Darum, weil jede Nation so auch die Romänische sich Mühe gibt ihre nationale Bildung zu befördern die erforderlichen Mittel zu diesem heilsamen Zwekke sich zu verschaffen, aus diesem Selbsterhaltungstriebe haben sich die romänische Intelligenz und das Volk des Komitates Maramoros als streng verpflichtet crachtet zur Bildung des so verwahrlosten romänischen Volkes eine Schullehrerbildungsanstalt und ein Alumnat zu Maramoros Szigeth als am Mittelpunkte der romänischen Bevölkerung zu stiften. Diese Anstalt ist für meine Diocese unumgänglich nothwending, ja in Bezug auf die Präparanden ist sie eine Lebensfrage für dieselben geworden. Die Aufsicht und Leitung dieser Anstalt kommt selbstverständlich nur diesem bischöflichen Ordinariate beziehungsweise dem romänischen sciöfflichen Vikär zu; — dagegen will aber das Munkatscher Ordinariat den Besuch der romänischen Kirche zu Maramoros Szigeth den Lehrerausbildungskandidaten dieser Anstalt, nicht gestatten, unter dem Vorwande, dass in der Diocese Smamosujvár andere von den in des seinigen verschiedenen Kirchengebräuche stattfinden, wodurch die Ruthenischen Kirchengebräuche beeinträchtiget würden!

Ich behalte mir aber vor, auf diese an Eine hohe königliche Statthalterei in Ofen unterbreitete Eingabe des hochwürdigen Munkatscher Ordinariats meine eingehende Antwort an seiner Stelle abzugeben.

Die kirchliche Verwaltung der im Komitate Maramoros gelegenen ruthenischen Pfarren ist für das Munkatscher Ordinariat durch Errichtung der Szamosujvárer Diocese nur erleichtert worden, weil dessen Fürsorge jetzt auf wenigere Pfarren sich beschränkt als früher; wogegen das Szamosujvárer Ordinariat für 639 Pfarren zu sorgen hat.

9) Die Aufrechtthaltung des romänischen Vikariats zu Maramoros Sziget ist sogar zur Beruhigung der wegen nicht erfolgten Einverleibung desselben in die Diocese Szamosujvár im höchsten Grade erbitterten Gemüther der ganzen romänischen Bevölkerung des Maramoroscher Komitates welche über 60.000 Seelen ausmacht noch aus dem Grunde entfremdet weil;

10) Das Vikarialhaus zu Maramoros Szigeth durch die Romänen nur für das romänische Vikariat errichtet worden ist. Aus alledem erhellt zur Genüge; dass die griechisch katholische Pfarre in der k.k. Kameralstadt Maramoros Szigeth durch ihre topographische Lage in der Mitte der romänischen Bevölkerung durch die Mehrzahl ihrer Einwohner romänischen Zunge durch ihren Typus, durch Errichtung ihrer Kirchenbauten, durch Gebrauch der Sprache beim Gottesdienste und in Kanzelvorträgen durch den bestimt ausgesprochenen Verwahrung der Gemeinde gegen ruthenische Pfarrer durch den Schulbesuch der zahlreichen romänischen Jugend, durch die politische Komitatseintheilung im Jahre 1850 durch die Erwartungen des ganzen romänischem Volkes und durch Gründung der Lehrerbildungs und Erziehungsanstalt, dem ausdrückichen Wunsche der Mehrheit des Volkes gemäss in die Szamosujvárer Diocese einzuverleiben sei. Ferner ebenfalls ist es erwiesen: dass das romänische Vikariat zu Maramoros Sziget ausdrücklich für die romänische Pfarren des Komitats Maramoros gegründet wurde, dass das Vikariat von der Pfarre Maramoros Szigeth unzertrennlich sei, dass das Vikariat wegen zu grosser Entfernung der romänischen Pfarren vom romänischen Bischofsitze als Eingenthum der Szamosujvár Diocese bei dieser zu verbleiben habe, umsomehr weil es in Mitte romänischer Pfarren liegt, dass die Ruthenen im Komitate Maramoros andere für etwaigen Vikarialsitz taugliche Städte wie Huszt und Técsö besitzen; die Romänen aber keine, dass die romänische dem Beispiele anderer Nationen folgend die Nothwendigkeit ihrer Bildung und folglich vor allem der Errichtung einer Schullehrerbildungs Anstalt nur zu lebhaft und schmerzlich empfindet, eine solche Anstalt kann aber nur in der Stadt Maramoros Szigeth errichtet werden dies be-

weist unwiderleglich die grossmüthige kaiserliche Schenkung eines Grundes eben nur zu diesem heiligen Zwecke.

Euer Majestät! Ich bin als Bischof, vor Gott und vor Euer Majestät im Bewusstsein meines schweren Amtes verpflichtet das Wohl der Kirche und des Thrones, das Gedeihen des Staates zu fördern. Darum getraue ich mich mit innerem bitteren Gefühle des Schmerzens und mit Betrübris zu klagen, dass den Allerhöchste Absichten Euer Majestät noch immer nicht entsprechen und die Ausscheidung der griechisch katholische Pfarre Maramoros Szigeth aus der Munkatscher Dioces immer noch nicht erfolgt worden sei! Obgleich Euer Majestät zu befehlen geruth haben, dass es die Mehrheit der Pfarrgemeinde zu entscheiden und sich frei zu erklären habe, in welche Diocese sie sich einzuverleiben wünsche, worein das Munkatscher Ordinariat auch schriftlich einwilligte. Aber die Seelenkonskription zu Maramoros Szigeth wurde im Jahre 1851 durch eine interessirte Commision betrieben, es wurden allerlei Mittel angewendet um die Minorität der Romänen zu erzwingen, darum sind viele Romänen von Geburt in die Liste als Ruthenen eingetragen, worüber sie sich später bitter beschwerten und diesen unterhörten Vorgang aufdeckten. So hat der Vikär Peter Anderko in seinem ämtlichen Berichte vom 10-ten Oktober 1851 Zahl 240 an den Grosswardeiner Griechich-katholichen Bischof nachgewiesen: dass er zufolge von ihm selbst vorgenommemen Conscription 117 romänische und 60 ruthenische Familien in der griechisch-katholische Pfarre Maramaros Szigeth gefunden hat.

Ich getraue mich vor Euer Majestät zu klagen, dass das meiner Diocese rechtlich gebührende romänische Foranvikariat zu Maramoros Szigeth seiner Bestimmung entfremdet und auch eine beyspiellose Weise gegen ganz klar bestimmte Königliche Dekrete dem romänischen Volke des Maramoroscher Komitats vorenthalten wird. Nach persönlicher Anschauung bei Gelegenheit der vor zwei Jahren vorgenommenen kanonischen Visitation meiner Pfarren im Komitate Maramorosch ersah ich die unumgängliche Nothwendigkeit den Michael Pavel, Pfarrer zu Szlatina zum Vikär zu bestellen, kraft des mir als einem Bishofe durch das hohe königlich Ungarisch Hofkanzleidekret vom 13-ten September 1776 ausdrücklich verliehnen Rechtes.

Euer Majestät! ich bitte tiefstergebens als kirchlicher Vorstand einer weit ausgebreiteten grossen Diocese im Namen des romänischen Volkes des Maramoroscher Komitats, im Namen des ganzen Volkes meiner Diocese, ja im Namen der romänischen Nation! ich bitte um Gerechtigkeit!!

Die griechisch katholische Pfarre zu Maramorosch Sziget ist für das dortige romänische Volk, für meine Diocese, für die romänische Nation eine Lebensfrage! Ohne die Pfarre Maramoros Szigeth ist das romänische Volk der Apathie der moralischen Vernichtung preisgegeben, ohne das Foran Vikariat ist der kirchlich administrativen Verwaltung die Lebensader abgeschnitten. So bin ich nicht im Stande die Lasten meines verantwortlichen Amtes zu tragen wenn die gerechtesten Wünsche des unter meiner bischöflichen Leitung stehenden Volkes nicht berücksichtiget, wenn seine mit königlichen Dekreten gesicherten Rechte so empfindlich geschmälert werden.

Euer Majestät! ich bitte fussfällig unterthänigst um eine allerhöchste kaiserlichkönigliche Entscheidung, weil ich aus eigener Erfahrung die Zustände ganz genau kenne und meine tiefstergebenste Eröffnung selbst mit den nöthigen oben angeführten original Belegen zu erhärten im Stande bin.

Geruhen Euer Majestät! allergnädigst auf dem Wege der h(ohen) königlichen Statthalterei für Ungarn durch eine disinteressirte gemischte auch durch mich in gleichen Theilen vertrettene Commission die ganze Sachlage prüfen die nöthigen Erhebangen vornehemen und dem romänischen Volke das Komitats Maramoros wie dem Volke meiner Diocese und der romänischen Nation mit Ausscheidung der Pfarre Maramoros Szigeth aus der Munkatscher Diocese und Einverleibung derselben in jene von Szamosujvár, so wie in huldreichster Gewährung meiner tiefstergebenster Bitte von 20-ten May 1861 Zahl 723 mit Aufrechthaltung des romänischen bischöflichen Foranvikariates zu Maramoros Szigeth Recht und Gerechtigkeit angedeihen lassen. Der ich in tiefster Ehrfurcht und homagialer Treue verharre.

Euer Majestät

Szamosujvár den 27-ten März 1862
allerunterthänigster getreuster
Unterthan und Kaplan

Pe verso: An Seine kaiserlich königliche Apostolische Majestät Franz Josef den I-ten Kaiser von Oesterreich. Allerdurchlauchtigster Herrn unterthänigstes Gesuch des griechisch katholischen Szamosujvárer Bischofs Johann Alexi um Einverleibung der gr. kath. Pfarre Maramoros Szigeth in seine Diocese und Auffrechthaltung des Maramoros Szigether Foranvikariats als allein für seine Diocese gebührend.

Arh. Stat. Cluj-Napoca, Fond: Episcopia gr. cat. Cluj—Gherla, 1862, doc. nr. 659, f. 1—11.

NOUVELLES CONTRIBUTIONS CONCERNANT L'INSTITUTION DE L'ADMINISTRATION ROUMAINE DANS LE BANAT (1919)

En octobre 1918-août 1919, la situation du Banat a été très complexe. Plusieurs ouvrages portant sur ces problèmes ont déjà été élaborés par les historiens roumains[1]. La recherche de nouvelles sources, aussi bien internes qu'externes, aide à connaître plus à fond, dans ses multiples nuances, le processus de l'instauration de l'administration roumaine dans ces contrées, s'encadrant dans les efforts généraux du peuple roumain d'appliquer les décisions de la Grande Assemblée Nationale d'Alba Iulia du 1er décembre 1918.

Conformément aux stipulations de la Convention d'armistice de Belgrade (du 13 novembre 1918), les troupes alliées allaient entrer dans le Banat, tandis que l'administration devait rester sous le contrôle du gouvernement hongrois. Celui-ci a même nommé, le 20 novembre 1918, Otto Roth commisaire gouvernemental pour le Banat.

Les troupes serbes ayant pénétré dans la zone avaient occupé, entre le 12 et le 20 novembre 1918, la ligne du Mureș entre Seghedin et Lipova. Dans la zone qu'elles occupaient on procéda à la suppression des gardes nationales roumaines; les Roumains qui voulaient se rendre à Alba Iulia, pour prendre part à la Grande Assemblée Nationale, ont été empêchés de partir[2]. Pourtant, les Roumains du Banat se sont présentés en grand nombre à Alba Iulia le 1er décembre 1918. Après que l'union de la Transylvanie, du Banat, de la Crișana et du Maramureș à la Roumanie a été

---

[1] Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român* (La création de l'Etat national unitaire roumain), Vol. II, București, 1983; Pompiliu Ciobanu, *Unirea Banatului și încorporarea Banatului la România Mare* (L'union du Banat et son incorporation dans la Grande Roumanie), Timișoara, 1934; Wiliam Marin, Ion Munteanu, Gheorghe Radulovici, *Unirea Banatului cu România* (L'union du Banat à la Roumanie), Timișoara, 1968; I. D. Suciu, *Banatul și unirea din 1918* (Le Banat et l'union de 1918), „Studii revistă de istorie", 1968, 21, nr. 6; Wiliam Marin, *Unirea din 1918 și poziția șvabilor bănățeni* (L'union de 1918 et la position des Schwabes du Banat), Timișoara, 1978; *Făurirea statului național unitar român. Contribuții documentare bănățene (1914—1919* (La création de l'Etat national unitaire roumain. Contributions documentaires du Banat 1914—1919), coordonné par Ion Munteanu, București, 1983; Gheorghe Iancu, *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului național unitar român (1918—1920)* (La contribution du Conseil Dirigeant à la consolidation de l'Etat national unitaire roumain (1918—1920), Cluj-Napoca, 1985.

[2] *Făurirea statului național... Contribuții documentare bănățene*, p. 179.

décidée, la présence des troupes serbes d'occupation dans le Banat venait à l'encontre des aspirations nationales du peuple roumain.

Tandis que dans le territoire se trouvant sous l'autorité effective de l'État roumain, qui l'administrait par l'intermédiaire du Conseil Dirigeant de Sibiu, l'organisation de la vie publique roumaine avait commencé immédiatement après le Ier décembre 1918, dans le Banat, tout aussi bien que dans la région Arad—Bihor—Satu Mare—Sălaj, ce processus, résultant de la victoire du droit des peuples à l'autodétermination, s'est déroulé avec un retard imposé par les réalités de ces contrées, et par étapes[3].

En conséquence des interventions des Roumains auprès du général Henri Mathias Berthelot, les troupes serbes on dû évacuer la partie ouest du Banat (le département de Caraș-Severin), étant remplacées par les troupes françaises. A partir du 27 janvier 1919, les troupes françaises appartenant à la 11e Division Coloniale, dont le centre de commande se trouvait à Timișoara, arrivent à Lugoj. A Lugoj, Caransebeș, Teregova, les Français ont été reçus avec espoir et sympathie. „Soyez les bienvenus chez nous, héros de la France généreuse... Ce peuple roumain, qui pendant 18 siècles a souffert la tyrannie ennemie, comme sentinelle de la latinité entre ces vallées et montagnes, vous salue comme ses libérateurs"; c'était ainsi que le journal „Drapelul" (le „Drapeau") du 15/28 janvier 1919 s'adressait aux soldats français, sous le titre „Vive la France! "

Dans les nouvelles circonstances du département de Caraș-Severin, l'avis du Conseil Dirigeant, formulé le 14 février 1919, était que „la question de l'institution de l'administration roumaine dans ces contrées est devenue actuelle. Le Conseil Dirigeant a contemplé l'idée de nommer comme préfet Monsieur Caius Brediceanu". Comme celui-ci était à cette époque à Paris, en tant que membre de la Délégation roumaine à la Conférence de la Paix, le même Conseil Dirigeant suggérait aux notabilités roumaines de Lugoj de le faire remplacer par Ioan Băltescu, maire de Lugoj[4]. Caius Brediceanu a été informé de ce projet, qu'il n'a pas tardé de désapprouver. A son opinion, exprimée dans une lettre envoyée à Valeriu Braniște, le 17 mars 1919, il se considérait plus utile à la cause nationale là où il se trouvait. Il ne trouvait donc pas opportun de rentrer dans le pays pour devenir le préfet du département de Caraș-Severin[5].

De toute façon, les Roumains n'ont pas encore été à même de prendre le pouvoir, d'assumer les charges publiques, dans le département de Caraș-Severin. Cela s'est passé plus tard, en vertu d'une situation nouvelle, que les Roumains n'ont pas agréée, qui est apparue dans le zone en discussion à la seconde moitié du mois de mars 1919. Ces nouvelles circonstances étaient issues de la controverse qui avait percé au jour entre Serbes et Roumains, pour ce qui était du sort du Banat.

---

[3] Gh. Iancu, *op. cit.*, p. 142—164.

[4] Voir l'Adresse du Conseil Dirigeant, Resort de l'Intérieur, signée par Victor Onișor et envoyée à Valeriu Braniște, membre du Conseil Dirigeant. Etant malade, Braniște n'a occupé sa place qu'au mois de mars 1919. Le document est gardé dans Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond *Valeriu Braniște*, Inventar 5, nr. 214.

[5] *Ibidem.*

Le gouvernement français a habilement adopté dans cette question une solution provisoire, de compromis. Le général Louis Franchet d'Esperey, commandant en chef des Armées Alliées d'Orient, reçut des instructions indiquant que „En vue d'éviter tout conflit entre Serbes et Roumains dans la région du Banat" une zone occupée par les troupes françaises devait être créée"... a l'exclusion de toute autre troupe serbe et roumaine"[6]. Louis Franchet d'Esperey prit les mesures nécessaires à la création de la Zone d'Occupation Française. Cette démarche était conforme aux stipulations de la Convention de Belgrade, par laquelle les Alliés s'étaient réservé le droit d'occuper tout territoire ou point stratégique réclamé par leurs intérêts stratégiques, ou par la nécessité d'éviter les conflits locaux.

En vertu de la décision du général commandant les Armées Alliées d'Orient concernant la création de la Zone d'Occupation Francaise, le commandant de l'Armée Française de Hongrie, le général de Lobit, en accord avec le gouvernement serbe, a précisé, le 15 mars 1919, les limites territoriales de la nouvelle zone et son organisation concrète[7].

Le commandant de la Zone d'Occupation Française a été choisi dans la personne du général Léon Farret, commandant la 11e Division d'Infanterie Coloniale. Son autorité allait s'exercer „... tant au point de vue militaire qu'au point de vue territorial". Sa mission consistait à „... occuper la zone en vue d'y assurer le bon ordre et la tranquillité; interdire à toute troupe serbe, roumaine, hongroise, et en principe aux militaires isolés de ces nationalités de pénétrer dans cette zone; assurer l'exercise du commandement territorial". A ces fins, le général Farret avait à sa disposition les troupes françaises de la 11e Division d'Infanterie Coloniale.

Avant que le général Léon Farret soit arrivé à Lugoj, Aurel Cosma, le futur préfet du département de Timiș—Torontal, renseignait Valeriu Braniște sur ces événements, le 18 mars 1919; „Nous avons entretenu des relations amicales avec les commandants et on attend que vous, ceux de Lugoj, continuiez à entretenir ces relations. Le général Farret et très influencable... il est trop informé par les Hongrois et il sera difficile de faire quoique ce soit avec lui".

En èchange, son chef d'Etat-Major, le commandant Raymond était „... un vrai latin et un Français au coeur chaud pour la cause roumaine"[8].

Les événements ont montré qu' Aurel Cosma avait raison. Pendant tout son séjour à Lugoj, problablement entre le 18 mars et la fin du mois d'avril 1919, l'attitude du général français a provoqué le mécontentement des Roumains, qui se sont efforcés d'obtenir son remplacement[9]. Après son retour de Sibiu, où il avait été pour consultations, George Dobrin

---

[6] Voir l'Instruction générale nº 130 concernant l'organisation d'une zone d'occupation française dans le Banat; Direcția Generală a Arhivelor Statului, Bucuresti, *Microfilme*, Franța, rola 303, cadru 54; par la suite: D.G.A.S., rola, cadru.

[7] *Ibidem*, cadre 54—56.

[8] Le lettre envoyée le 18 mars 1919 par Aurel Cosma à V. Braniște; Collection de la familie Căliman, Brașov.

[9] Le refus de loger chez l'évêque; voir la lettre de Georges Opresçu à V. Braniște du 18 mars 1919; Arh. Statului Cluj-Napoca, fond *Valeriu Braniște*, Inventar 3, nr. 22.

écrivait à Valeriu Braniște, qui avait entre temps intégré son poste au cadre du Conseil Dirigeant, sur „... le mauvais comportement du général français ... Essayez tout, continuait-il et faites en sorte que Monsieur le général Farret soit écarté de chez nous. Avec de pareilles gens il ne peut même pas y avoir question de prendre la direction des choses publiques, dont on a tant parlé“[10].

Installé à Lugoj, le général Farret a émis, le 23 mars 1919, les instructions concernant le but et l'organisation de la Zone d'Occupation Française, qui comprenait presque tout le département de Caraș-Severin et la partie nord du département de Timiș[11]. Il y était mentionné que „le général commandant la 11e D.I.C. exercera ses fonctions à partir de samedi, 22 mars, 12 heures. La mission des troupes de la zone consistait à surveiller, entre autres, la ligne de démarcation sur le Mureș et à faire en sorte qu'elle soit respectée tant par les troupes hongroises que par les Roumains“. Afin d'éviter d'éventuels conflits „... avec nos alliés ...“ il était défendu aux troupes roumaines et serbes de pénétrer dans la zone. Cette interdiction était adressée aux troupes hongroises aussi.

La Zone Française d'Occupation du Banat allait former un seul département, ou comitat, le „comitat de Lugoj“, divisé en cercles et ceux-ci en circonscriptions administratives appellées „districts“. Chaque district devait avoir comme chef un capitaine. Conformément aux instructions précitées, „Un fonctionnaire civil résidant à Lugoj (actuellement le sous-préfet de Lugoj, faisant fection de préfet) sera le seul représentant attitré du gouvernement hongrois auprès du général commandant la 11e D.I.C. ... le Banat occupé devant continuer à faire partie du territoire de la Hongrie jusqu'à décision définitive du Congrès de la Paix“.

Par conséquent, la zone allait être administrée par les autorités civiles en fonction, sous le contrôle des troupes françaises, mais aucune nomination ni révocation de fonctionnaires ne pouvait être faite par le gouvernement sans l'accord du général français commandant. Il était aussi le chef des forces de la police et de gendarmerie, dont l'activité devait être réglementée ultérieurement.

On a créé quatre cercles, dont les limites allaient être établies par la suite[12]. On précisait aussi les attributions des commandants des cercles, l'on instituait la censure des journaux. Les gardes nationales“ ... quelque soit leur nationalité ...“ seront désarmées, il était interdit de porter les cocardes nationales, le droit d'organiser des réunions dépendait de l'approbation du commandant français.

Après avoir consulté le vice-préfet, Aurel Issekutz, le 28 mars 1919[13], le général Farret a élaboré l'Ordonnance n° 418/2 publiée par

[10] Ibidem, Inventar 2, nr. 120.
[11] D.G.A.S., rola 303, cadre 340—350.
[12] 1. Le cercle du Mureș, dont le centre se trouvait à Lipova, comprenant les districts: Mureș, Lipova; 2. le cercle de Reșița (le centre à Reșița), comprenant les districts: Reșița et Anina; 3. le cercle d'Orșova (centre à Orșova), comprenant les districts: Moldova Nouă (partiellement), Orșova, Bozovici, Teregova; 4. le cercle de Lugoj (centre à Lugoj), comprenant les districts: Lugoj, Bega, Făget, Timiș, Caransebeș, une grande partie du district du Recaș et une partie du district de Buziaș.
[13] W. Marin, I. Munteanu, Gh. Radulovici, *op. cit.*, p. 191.

Issekutz, et par le journal „Drapelul" du 23 mars/5 avril 1919. L'ordonnance présentait au public le contenu des Instructions que nous avons déjà présentées et réglait en détail les limites et la structure des quatre cercles[14].

Il est à supposer que par la création de la Zone Française d'Occupation du Banat le gouvernement français, qui a dirigé l'action, poursuivait des buts tant militaires que politiques.

Du point de vue militaire, on l'a déjà dit, il fallait éviter tout conflit dans cette zone en dispute, ainsi qu'il fallait assurer le maintien de l'ordre et le bon fonctionnement des services publiques.

Les objectifs politiques, même si moins déclarés, visaient d'une part à synchroniser, autant que possible, l'évolution des événements du Banat avec l'avance des travaux de la Conférence de la Paix et, d'autre part, à supprimer progressivement, mais totalement, en fin de compte, l'autorité du gouvernement hongrois sur ce territoire, nonobstant certaines stipulations de la Convention de Belgrade concernant l'appartenance du Banat à la Hongrie et l'exercice de l'administration civile. C'était le premier pas destiné à mener, même si avec un certain retard, au remplacement des fonctionnaires hongrois par des Roumains.

Cet arrangement, survenu quatre mois après que l'Union du 1er décembre 1918 avait été proclamée, venait tout de même à l'encontre des décisions d'Alba Iulia, qui se fondaient sur le droit inaliénable des peuples à l'autodétermination. Arrêter l'action du Conseil Dirigeant, qui avait commencé à instituer l'administration roumaine dans les territoires qui avaient réclamé l'union à la Roumanie, avoir usé de certaines stipulations de la Convention de Belgrade, contraires aux aspirations roumaines et au droit d'un peuple qui entendait mettre en pratique son droit, ne pouvait qu'indigner les Roumains. Le gouvernement roumain, le Conseil Dirigeant, les personnalités politiques roumaines du Banat, ne se sont pas contentés d'attendre passivement le déroulement des événements. Leurs efforts concertés tendaient à mettre un terme à cette situation provisoire et à réaliser les aspirations nationales roumaines. L'impétuosité de leurs démarches surprirent quelque peu les autorités militaires de la zone, plus enclines à un rithme plus modéré. La ténacité dont témoigne l'activité des dirigeants roumains devait aboutir en fin de compte.

Aux jours mêmes où l'organisation de la Zone Française était en train d'être achevée, George Dobrin écrivait, le 28 mars 1919, à Valeriu Braniște que la situation allait empirer et que, à la suite des événements de Budapest, tous les fonctionnaires hongrois de Lugoj s'étaient mis à défendre ardemment l'intégrité territoriale de la Hongrie. Le Conseil Dirigeant était sollicité à mettre plus d'énergie dans son activité déployée au service de la cause roumaine[15].

Le 30 mars 1919 les chefs politiques roumains organisèrent à Lugoj une conférence lors de laquelle il tombèrent d'accord d'intervenir auprès du général Berthelot afin qu'on permît à l'Armée Roumaine de pénétrer

[14] Dans le cercle du Mureș était formé le district Aradul Nou; le cercle d'Orșova comprenait les districts: Orșova, Teregova, Bozovici; le cercle de Lugoj comprenait les districts Lugoj, Buziaș, Făget, Bega, Timiș, Caransebeș, Recaș.

[15] Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond *Valeriu Braniște*, Inventar 2, nr. 122.

dans le Banat, précédant l'installation des autorités roumaines[16]. Pourtant, il a fallu encore du temps jusqu'à ce que cette intention ait pu être réalisée.

Entre temps, à Lugoj, on avait réussi à faire remplacer le général Farret[17]. Le 1er mai 1919 arrive dans la ville le nouveau commandant français, le général Charles de Tournadre, envoyé directement de Paris[18], ce qui en dit long sur l'importance que la situation du Banat présentait aux yeux des ministres français.

Dès le début, le général de Tournadre fit preuve d'une compréhension plus profonde des réalités, des intérêts et des aspirations roumains et sa conduite générale s'y accorda. Parmi les premiers à avoir saisi la nouvelle orientation fut George Dobrin, qui constatait, le 7 mai 1919, dans une lettre, que le général, ancien camarade d'école d'Henri Berthelot, se montrait plus correct que son prédécesseur[19]. Il répète en même temps ses instances auprès du Conseil Dirigeant pour plus de résolution et d'énergie dans les démarches destinées à réglementer la situation des Roumains de la Zone Française, „... car, écrivait-il, les gens se montrent nerveux, perdent patience et se révoltent". A Lugoj on avait même envisagé d'organiser une „assemblée populaire", à l'occasion du 3/15 mai, car, à l'opinion de George Dobrin, „Un peu de démonstration ne peut pas nuire"[20].

Les événements allaient bientôt prendre une direction irréversible, dans le sens des aspirations justifiées du peuple roumain. Le 10 mai 1919, quelques jours après que l'Armée Roumaine avait arrêté sa contre-offensive, qui avait eu comme résultat la libération de la région Sălaj—Satu Mare—Bihor[21], le général Franchet d'Esperey transmettait au général de Lobit, commandant de l'Armée Française de Hongrie, la décision de l'Entente[22] regardant la nécessité de soutenir l'effort militaire roumain et de procéder au remplacement de toutes les autorités hongroises maintenues en vertu de la Convention de Belgrade. Le Commandant en chef des Armées Alliées d'Orient demandait donc à son subordonné d'étudier la question du remplacement de l'administration hongroise dans le département de Caraș-Severin, où la population roumaine était majoritaire, à la tête duquel pouvait être nommé George Dobrin[23]. Ces décisions particulièrement importantes ont été communiquées à Iuliu Maniu aussi par le général Franchet d'Esperey, lors d'un entretien qu'ils ont eu durant ces jours. Cela ressort la l'information que Iuliu Maniu porta là-dessus,

---

[16] Gh. Iancu, *op. cit.*, p. 150.

[17] I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 1102—1103.

[18] La lettre de George Dobrin, du 3 mai 1919, à V. Braniște; Collection de la familie. Brașov.

[19] Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond *Valeriu Braniște*, Inventar 2, nr. 124.

[20] *Ibidem.*

[21] G. D. Mărdărescu, *Campania pentru desrobirea Ardealului și ocuparea Budapestei (1919—1920)* (La campagne pour la libération de la Transylvanie et l'occupation de Budapest (1919—1920), București, 1921, p. 33—67.

[22] Le télégramme N° 4691 du ministre français de la Guerre, adressé à Franchet d'Esperey, avant le 9 mai 1919; D.G.A.S., rola 305, cadru 128.

[23] *Ibidem*, cadru 123.

le 12 mai 1919, à la connaissance du Conseil Dirigeant, en présentant les problèmes discutés[24].

En conformité avec les dispositions de Franchet d'Esperey, le général de Lobit s'adressa à son tour au général commandant la Zone Française du Banat, auquel il demande des propositions concrètes concernant la réorganisation administrative du département de Lugoj. Parmi ces propositions, que Charles de Tournadre a élaborées le 13 mai 1919[25], figurait le remplacement de la plupart des fonctionnaires hongrois, ainsi que l'ordre que devait suivre le déroulement de ce processus.

Il est à supposer que le général de Tournadre à procédé à la rédaction du document du 13 mai après avoir consulté certaines notabilités politique roumaines, ainsi que paraît le suggérer une lettre adressée le même jour par George Oprescu à Valeriu Braniște: „Aujourd'hui on a traité des questions importantes avec le commandant français, avec un résultat satisfaisant pour nous"[26]. Cependant, le général français avait l'intention de tenir en secret l'essence et les détails des mesures préconisées qui devaient être considérées „. . . comme le résultat d'un courant pro-roumain encore accentué chez nous, et non comme l'application anticipée des décisions de l'Entente"[27].

Il restait encore à établir le rythme et les modalités qui devaient présider à l'installation des autorités roumaines. Le point de vue du commandant français et l'opinion des représentants des Roumains ne coïncidaient pas encore totalement.

Durant ces jours, plusieurs entrevues eurent lieu pendant lesquelles Dobrin, Bălțescu et le général de Tournadre essayerent de se mettre d'accord. Le 13 mai, Dobrin étant absent, le général s'est entretenu avec Bălțescu et le lendemain, 10 mai, avec les deux[28]. Dans ces discussions ce fut Dobrin qui a particulièrement insisté pour que l'institution de l'administration roumaine fût opérée aussi tôt que possible et que sa nomination par le Conseil Dirigeant comme préfet et celle de Bălțescu comme vice-préfet fussent reconnues[29]. Charles de Tournadre a pris en considération quelquesunes des propositions énoncées par Dobrin, mais il a catégoriquement refusé d'accepter sa nomination comme préfet politique, en conseillant même ses supérieurs d'ajourner autant que possible la nomination d'un personnage tellement impétueux[30].

Après leurs discussions avec le général de Tournadre, Dobrin et Bălțescu se sont rendus à Sibiu pour en informer le Conseil Dirigeant. A leur retour, le 16 mai, ils se sont de nouveaux rencontrés avec le général

---

[24] Gh. Iancu, *op. cit.*, p. 151—152.

[25] Voir l'annexe nº I.

[26] Collection de la famille. Brașov.

[27] Voir la partie finale de l'annexe nº I.

[28] Compte rendu de cette entrevue dressé par le général de Tournadre et transmis à ses supérieurs; D.G.A.S., rola 303, cadre 13—15.

[29] „Le docteur Dobrin, dès le début, a tiré un papier qui, je l'ai su après, lui conférait, de par le Comité de Sibiu, les fonctions du préfet politique". D.G.A.S. rola 303. cadru 14.

[30] *Ibidem*, cadru 15

de Tournadre[31], auquel ils firent savoir la position du Conseil Dirigeant dans les problèmes controversés. Le Conseil Dirigeant appréciait que Băltescu ne pouvait accepter le poste de vice-préfet que si „... tous les fonctionnaires supérieurs, tant politiques qu'administratifs étaient remplacés par des personnalités roumaines ou ralliées". De Tournadre a répété son intention „...de réaliser ici une politique pro-roumaine" mais la question du préfet politique, même si pour peu de temps, est restée sans solution; pour l'instant, ni même Dobrin, n'a plus insisté là-dessus. Cet état de choses déterminait Dobrin à afirmer, le 18 mai 1919, dans une lettre: „Par votre [celle du Conseil Dirigeant] grâce, je suis à présent „maître" sans sujets. Pour combien de temps"[32].

Le document dressé par le général de Tournadre et que nous avons déjà mentionné, témoigne de la décision des Roumains d'imposer leur autorité effective dans le Banat.

En se fondant sur les informations fournies par le général de Tournadre, qui s'était entre temps établi à Arad, on a rédigé un ample rapport, signé le 20 mai 1919, par E. Dossé, le chef d'Etat — Major de l'Armée Française de Hongrie[33], destiné à informer le général Franchet d'Esperey sur les difficultés financiaires auxquelles devaient faire face les autorités militaires françaises dans l'administration de la Zone d'Occupation, étant donné que les troupes serbes avaient vidé les caisses publiques et qu'il y avait quatre ans que les impôts n'avaient pas été payés. Dossé remarquait que le Conseil Dirigeant aurait pu avancer l'argent nécessaire, mais que cela aurait donné la possibilité d'„... émettre des exigences journalières au point de vue politique qui arrêterait complètement l'administration du général de Tournadre". Il suggérait que ces sommes soient plutôt empruntées à la Roumanie, mais que, peut être „... serait [il] préférable confier définitivement administration Banat aux Roumains et nous retirer".

On affirmait aussi dans ce rapport que les Serbes, tout aussi bien que les Roumains regardaient l'occupation française „... avec hostilité et nous considèrent comme des géneurs".

George Dobrin n'était pas considéré, dans ce raport non plus, comme la personne la plus recommandée pour occuper le poste de préfet de Lugoj, mais Franchet d'Esperey maintint son opinion antérieure. Ainsi, le 24 mai 1919, à Békéscsaba, à l'occasion de la visite du couple royal, le général Prezan remet-il à George Dobrin le télégramme du commandant des Armées Alliées d'Orient, qui confirmait sa nomination, ainsi que celle de Băltescu comme vice-préfet. Le 25 mai 1919, à Lugoj, les deux nominations ont été confirmées par le commandant de la Zone Française d'Occupation, qui était venu d'Arad[34]. (Durant le séjour de Charles de Tournadre à Arad il a été représenté à Lugoj par le colonel Bétrix). Cela marquait un succès considérable, car ce premier pas de grande importance offrait

---

[31] Le déroulement de cette entrevue; D.G.A.S., rola 303, cadre 16—17.

[32] Lettre du 18 mai 1919 adressée à V. Braniște; Collection de la famille. Braşov.

[33] D.G.A.S., rola 305, cadre 130—131.

[34] Gh. Iancu, *op. cit.*, p. 153.

aux Roumains la possibilité de contrôler l'administration en présence même de l'autorité du commandant de la Zone d'Occupation Française. Le même jour, le général de Tournadre et George Dobrin ont discuté en détail la situation des fonctionnaires qui allaient ou non faire serment de fidélité[35]. Le général de Tournadre a ordonné aussi, le 25 mai, le remplacement de la gendarmerie hongroise par des gendarmes roumains; les attributions du commandant de la gendarmerie hongroise allaient cesser le 26 mai, à 18 heures[36].

Etant donné que selon l'avis de Franchet d'Esperey la Zone d'Occupation Française était „...complètement coupée du gouvernement... de Budapest... / et qu'il fallait"... faciliter les ravitaillements de l'Armée Roumaine en opération ...", „... les fonctionnaires du Banat qui n'accepteraient pas la nouvelle orientation politique seraient remplacés par des fonctionnaires de nationalité roumaine..". Le 26 mai 1919, le général de Tournadre faisait savoir aux commandants de cercles que „Le préfet roumain du département sera chargé d'installer les nouveaux fonctionnaires"[37]. Ce processus allait se dérouler sous le contrôle des autorités militaires françaises.

Ayant l'accord du général de Tournadre, George Dobrin a commencé, dès le 28 mai 1919, l'action d'assumer l'autorité et d'occuper les offices publics[38]. De Tournadre a approuvé la liste des premiers 15 fonctionnaires roumains qui ont fait serment de fidélité à l'État roumain. Les anciens fonctionnaires devaient préciser leur attitude à l'égard du serment jusqu'au 1er juin.

Le 28 mai 1919, le premier préfet roumain du département de Caraș-Severin, George Dobrin, a adressé aux habitants une proclamation qui annonçait le transfert du pouvoir; l'égalité en droits pour tous les habitants était garantie; le préfet demandait „travail honnête" et le respect de l'ordre public[39]. Le jour même où les autorités roumaines ont assumé le pouvoir, le Conseil Dirigeant a accordé au département une somme de 300.000 couronnes, mise à la disposition du nouveau préfet pour „les dépenses de l'administration"[40].

La présence des autorités militaires françaises qui devaient confirmer toute nomination proposée par le préfet limitait le libre exercice des attributions de celui-ci, son autorité donc, quoiqu'il représentât l'Etat rou-

[35] Le rapport du 27 mai 1919 du général de Tournadre sur l'installation des fonctionnaires roumains dans le Banat; D.G.A.S., rola 303, cadru 33.

[36] *Ibidem*, cadre 37—38; voir aussi le Rapport du préfet du département de Caraș-Severin nº 2, du 31 mai 1919, envoyé au Conseil Dirigeant; Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond *V. Braniște*, Inventar 2, nr. 127..

550 Les gendarmes roumains, venus de Deva, sont entrés à Lugoj, le 23 mai 1919, ce qui a surpris le général de Tournadre. Pourtant, „Par mesure de bienveillance et pour ne pas assombrir la joie roumaine", il ne les a pas renvoyés en Transylvanie, mais il a souligné qu'ils resteraient sous son contrôle direct; D.G.A.S., rola 303, cadru 301.

[37] Instruction nº 940/2 du 26 mai 1919; D.G.A.S., rola 303, cadru 320.

[38] Le rapport du préfet du département de Caraș-Severin nº 2, du 31 mai 1919; Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond *V. Braniște*, Inventar 2, nr. 127; W. Marin, I. Munteanu Gh. Radulovici, op. cit., p. 194.

[39] Gh. Iancu, *op. cit.*, p. 155.

[40] *Ibidem*, p. 154.

main. Le 31 mai 1919[41] George Dobrin demandait qu'on écartât cette entrave aussi. Il a réussi tout de même à occuper, l'une après l'autre, les institutions publiques du département, malgré les dificultés. de communiquer avec le Conseil Dirigeant et les conditions générales précaires, résultats de la guerre, auquelles il devait faire face.

Les anciens fonctionnaires ont été fermement sollicités à faire le serment de fidélité[42]. Le préfet insistait auprès du Conseil Dirigeant pour recommander les personnes néccessaires à l'administration du département[43].

Hormis toutes ces actions, le 10 juin 1919, on a organisé une impressionante assemblée populaire roumaine à Lugoj qui a répété les revendications du peuple roumain concernant le Banat[44]. George Dobrin remarquait avec satisfaction la participation en grand nombre de la population roumaine[45]. Etant donné qu'une partie des paysans de la région d'Oravița ont subi les représailles serbes pour avoir participé à cette manifestation, George Dobrin protesta auprès du général de Tournadre, qui, à son tour, quiqu'il n'aurait pas autorisé l'action des Roumains s'il en avait été au courant, a été obligé à télégraphier au général commandant de l'armée Française de Hongrie, auquel il signalait la conduite des militaires serbes alliés et qu'il sollicitait d'intervenir „... pour que les habitants de race roumaine ne soient pas molestés". „J'ai fait cette démarche, écrivait-il le 19 juin 1919 à George Dobrin, uniquement pour vous donner la satisfaction"[46].

La territoire de la Zone d'Occupation Française se réduissait graduellement. Conformément aux ordres de Louis Franchet d'Esperey, les troupes françaises devaient quitter définitivement la ville d'Arad. Le Quartier Général du commandant français devait s'établir à Lugoj, ou le colonel Bétrix allait continuer à exercer ses compétences d'adjoint. Le 10 juin 1919, le général de Tournadre a adressé le plan détaillé des nouvelles positions à occuper par les troupes françaises dans la zone[47]. Le

---

[41] Voir la note 38.

[42] Voir, par exemple, la réponse que reçut, le 10 juin 1919, le président du Tribunal de Lugoj en cette question. Il y est souligné que tout apel à la lettre de la Convention de Belgrade reste sans valeur, car le Commandant en Chef des Armées Alliées d'Orient la considérait „être invalidée" et que, par conséquent, tous les fonctionnaires, à l'exception des employés des chemins de fer et de la poste, devaient faire le serment de fidélité; D.G.A.S., rola 305, cadre 163—164; voir aussi la Note de service signée par le colonel Bétrix, gouverneur adjoint du Banat, du 1er juillet: tous les fonctionnaires, hormis ceux des chemins de fer, poste et télégraphe (qui allaient faire un serment d'une nature différente), qui n'auront pas fait serment de fidélité jusqu'au 30 juin seraient remplacés; D.G.A.S., rola 305, cadru 505.

[43] Voir les lettres du 29 et du 30 juin à V. Braniște; Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond *V. Braniște*, Inventar 2, nr. 133, 134.

[44] „Drapelul" (Lugoj), nº 54, du 12 juin 1919.

[45] La lettre du 10 juin, adressée à V. Braniște; Arh. Stat. Cluj-Napoca, *fond. V. Braniște*, Inventar 2, nr. 129.

[46] Annexe nº II.

[47] Instructions générales concernant l'occupation de la zone française du Banat; D.G.A.S., rola 305, cadre 365—367.

11 juillet il arrivait de nouveau à Lugoj[48], mais pour peu de temps. Le 15 juillet, heureux et plein de confiance, George Dobrin communiquait à Valeriu Braniște une nouvelle qu'il attendait depuis longtemps: „Un télégramme est arrivé au Commandement français qui dit que jusqu'au 20 du mois tous les Français, de chez nous doivent se concentrer á Timișoara"[49].

Il est bien probable que le télégramme provînt du général Franchet d'Esperey, car le lendemain, 16 juillet 1919, le commandant de la Zone Française, signait l'ordre issu „Au termes des ordres reçus du général Commandant en Chef..." concernant le retrait des troupes françaises de la Zone d'Occupation durant l'intervalle entre le 16 et le 22 juillet[50].

Au fur et à mesure que les Français se retiraient, les troupes roumaines pénétraient dans la zone. Il était convenu que le général de Tournadre s'établirait, le 18 juillet à Timișoara et que le colonel Bétrix exercerait son autorité à Lugoj, par délégation, jusqu'au soir du 22 juillet 1919. Bétrix ne devait rester à Lugoj que jusqu'au 23 juillet, 12 heures, quand il passerait le commandement, avec les archives nécessaires, au commandant des troupes roumaines. Le retrait des Français rendait absolue l'autorité de l'Etat roumain dans cette zone qui avait proclamé son union à la Roumanie le 1er décembre 1918.

A Timișoara et dans ses environs les événements ont mené á l'installation d'une administration serbe, dès le 20 février 1919. Même avant cette date, Otto Roth, commissaire du gouvernement de Budapest, n'a pas été à même d'exercer ses fonctions dans le département de Torontal et la partie sud du departement de Timis car „L'administration hongroise y a été remplacée par un personnel serbe, qui ne répond à aucune des demandes qui lui sont adressées par le commisaire du gouvernement", affirmait le général Farret[51].

Les Instructions du 16 juillet, qui précisaient les étapes de l'évacuation de la Zone d'Occupation Française du Banat, établissaient aussi les étapes du retrait des troupes serbes, durant l'intervalle entre le 22 et le 31 juillet 1919, du territoire qui devait revenir à la Roumanie, conformément à la décision des Puissances Alliées du 2 juin 1919. Le général de Tournadre allait présider les débats d'une commission mixte roumano-serbe, chargée de fixer en détail sur la carte la frontière entre la Roumanie et la Serbie.

Après la clôture des travaux de cette commission une nouvelle ligne provisoire de démarcation entre les deux pays a été établie, en mentionnant les localités des départements de Timiș, Torontal, et Caraș-Severin qui allaient appartenir à la Roumanie[52]. „En exécution des ordres reçus du général commandant de l'Armée de Hongrie, la future ligne de démarcation entre Serbes et Roumains devra être surveillée à partir du 22 juil-

---

[48] Voir la lettre de Georges Dobrin du 10 juillet envoyée à Braniște; Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond *V. Braniște*, Inventar 2, nr. 130.
[49] *Ibidem.*
[50] Voir annexe nº III.
[51] D.G.A.S., rola 303, cadru 132.
[52] Gh. Iancu, *op. cit.*, p. 155.

let par les troupes françaises"[53], indiquaient les mêmes Instructions du 16 juillet.

Le 25 juillet le Conseil Dirigeant a nommé Aurel Cosma préfet du département de Timiș; il a fait serment en présence de Valeriu Braniște[54].

Le 27 juillet 1919 les troupes serbes commencent à quitter la ville de Timișoara. Le 28, à 8 heure, le général de Tournadre a assumé l'autorité politique à Timișoara, en décidant de remplacer le préfet serbe par le préfet roumain. A 9 heure, en présence d'un capitaine qui représentait la général de Tournadre, le pouvoir a été effectivement transmis au préfet Aurel Cosma[55]. On installera par la suite l'administration roumaine dans le département de Timiș et dans la partie du département de Torontal attribuée à la Roumanie. Ainsi prit naissance le département de Timiș-Torontal.

Le préfet roumain exerçait ses fonctions „... dans l'esprit du Conseil Dirigeant roumain de Sibiu et sous l'autorité du commandant français[56].

Le même jour, 28 juillet 1919, moment mémorable dans l'histoire de cette région, Aurel Cosma renseignait le président du Conseil Dirigeant sur la nouvelle réalité politique de la ville de Timișoara et du département de Timiș. Le 2 août 1919, 480 gendarmes roumains, venus d'Arad, arrivaient dans la ville pour assurer l'ordre public. Le 3 août l'armée roumaine, qui faisait son entrée à Timișoara a été reçue avec enthousiasme. Le même, jour, un transfert d'autorité avait lieu entre le préfet de Caraș-Severin et Aurel Cosma, auquel on transmit les districts de Buziaș, Recaș, Lipova et Aradul Nou, qui avaient appartenu au département de Timiș, avant la constitution du département de Lugoj, dans les circonstances qu'on a déjà présentées[57].

Une impressionnante assemblée populaire réaffirmait le 10 août, à Timișoara, la volonté des Roumains d'être unis à tout jamais au Royaume de Roumanie, le même jour où les Schwabes du Banat déclaraient qu'ils voulaient s'encadrer dans l'Etat Roumain[58].

Le général de Tournadre terminait sa mission dans le Banat. Le 12 août, il quittait Timișoara, ce qui faisait cesser les dernières attributions des troupes françaises dans le Banat. Les autorités roumaines détenaient entièrement et définitivement toutes les compétences administratives. Le Banat était partie intégrante de l'Etat roumain.

GEORGE CIPĂIANU — GHEORGHE IANCU

---

[53] D.G.A.S., rola 304, cadru 388.
[54] W. Marin, I. Munteanu, Gh. Radulovici, *op. cit.*, p. 196.
[55] Gh. Iancu, *op. cit.*, p. 156.
[56] La proclamation adressée au public par le préfet, le 28 juillet; W. Marin, I. Munteanu, Gh. Radulovici, *op. cit.*, p. 196—197; *Făurirea statului național... Contribuții documentare bănățene*, p. 217—218.
[57] Gh. Iancu, op. cit., p. 157.
[58] W. Marin, Unirea *din 1918 și poziția șvabilor bănățeni*, p. 109—118.

ANNEXES

I

Commandement Territorial
de la Zone d'Occupation
Française du Banat
N° 782/2

P.C. le 13 mai 1919

Propositions au sujet de l'organisation nouvelle à donner à l'administration du Banat.

I. Territoire d'Arad

Les directives énoncées dans la note du 3 mai du général Commandant en Chef des Armées Alliées d'Orient et dans celle du 9 mai de Monsieur le ministre de la Guerre paraissent devoir être appliquées sans grandes difficultés. Elles ne sont en effet que la consécration officielle de ce qui existe de fait, et la nomination du lieutenant colonel Defer comme commandant d'Armée d'Arad, aidera à leur réalisation.

J' ai décidé, puisque cet officier supérieur était de ce fait placé sous mes ordres, de lui attribuer en outre le commandement du cercle de Maros, qui, en contact immédiat avec les Roumains se trouve dans un état d'effervescence fâcheux, succedant au départ des troupes fançoises. Dans ce cercle est également le point de Marosbékes, où les conflits de race m'ont obligé récemment à envoyer une garnison tirée des ressources précaires de la compagnie de Lugos. Cette garnison, en ce qui concerne sa mission dans la région, serait sous le commandement du lieutenant-colonel Defer.

Pour le place d'Arad, j'ai notifié déjà au remplaçant préfet en l'absence de Monsieur Varjassy, les dispositions des notes précitées, ainsi qu'au maire d'Arad.

Je me suis entretenu avec ce dernier des questions de revitaillement. J'insiste très vivement auprès de vous pour que grâce à votre intervention le train de farine dirigé sur Arad puisse y arriver sain et sauf (ce qui assurerait, pour deux mois, la nourriture essentielle néccessaire à la ville).

J'ai cru devoir autoriser le maire d'Arad à continuer à s' approvisionner en petits vivres et laitages dans un certain nombre de villages qui se trouvent dans la région immédiate de la ville.

Par ailleurs, j'ai prescrit à Monsieur Varjassy qui est en ce moment à Szeged, et qui devait faire partie du gouvernement provisoire hongrois de réintégrer son poste. Je l'ai convoqué chez moi à Lugos pour demain, 14 mai, ainsi que Monsieur Marşieu. A cette réunion prendra part le lieutenant-colonel Defer, que j' ai retenu ici dans ce but. J'ai adressé enfin au lieutenant-colonel Defer l'ordre ci-joint, qui résume toutes ces dispositions.

II. Zone Française du Banat

Le but est:

Remplacer toutes les autorités Magyares par des autorités recrutées dans la population de la Zone Française.

Il ne saurait être question de procéder brusquement à l'éxécution intégrale de cet ordre parce que:

1. On ne trouverait pas sur place, du jour au lendemain, le personnel nécessaire.

2. On apporterait dans le fonctionnement des organes administratifs un trouble évident qui aurait sa répercussion dans toute la région.

Il faut donc faire l'opération en plusieurs temps, en se conformant aux principes généraux suivants:

1. Choisir en principe les nouveaux fonctionnaires dans la population de race roumaine mais en se réservant la possibilité toutefois de conserver, quelques fonctionnaires de race magyare, juive, schwabe ou serbe, qui présenterait toutes garanties ou auraient la confiance de la population.

2. Conserver les règles actuelles et les lois hongroises puisqu'il este assez difficile de leur en substituer d'autres dès maintenant.

Obtenir en conséquence des nouveaux fonctionnaires qu'ils agissent constamment dans le sens de ces règles et de ces lois.

L'opération pourrait comprendre les temps suivants:

1er temps:

Remplacement du vice-préfet hongrois par un vice-préfet roumain (le préfet n'existe plus et il est absolument inutile d'en nommer un autre).

2er temps:

Remplacement des chefs de district par des fonctionnaires nommés au choix du nouveau vice-préfet.

Remplacement du secrétaire général de la préfecture des maires de Lugos et de Karanchebecn (communes antérieures), et de leurs secrétaires généraux, ainsi que des chefs de police de ces deux villes, dans les mêmes conditions.

3e temps:

Renvoi de la gendarmerie hongroise par voie d'épuration en maintenant les cadres qui peuvent l'être et en recomplétant les légions par un recrutement roumain. Epuration de même des polices locales de Lugos et de Karanchebech.

4e temps:

Remplacement dans la mesure demandée par le vice-préfet des maires et des notaires (après élection s'il y a lieu).

5e temps:

Epuration du petit personnel des préfectures et mairies.

6e temps:

Epuration du personnel des douanes et des gardes frontières. En principe, il ne serait, pour l'instant, apporté aucune modification dans le personnel de la justice, des finances, des postes et télégraphes, des chemins de fer.

L'exécution de ce projet donne lieu aux remarques suivantes:

1. La réorganisation projetée ne pourra se faire sans argent. Il faudra payer les nouveaux fonctionnaires qui sont ici soldés d'avance. Ou, si les caisses municipales ont encore des fonds pour les fonctionnaires de la commune, le comitat ne dispose naturellement d'aucune prévision pour payer les fonctionnaires de l'Etat.

2. L'argent ne peut venir que des sources suivantes:

a) La rentrée des impôts par la force.

b) Un emprunt ou une émission de papier, garantie par une puissance.

c) Un secours de la Roumanie.

Les impôts n'ont pas été payés depuis 5 ans. Il est difficile de les exiger, en ce jour, et ils ne pouvent normalement faire face qu'à une très faible partie des dépenses du département de Krassó — Szörény.

L'emprunt ou l'émission de papier ne peuvent être garantis que par la France ou par la Roumanie, et ce serait de la part de cette dernière puissance une manifestation semblant préjuger les décisions de la Conférence qui pourrait éveiller les susceptibilités serbes.

Un secours discret de la Roumanie semblerait être la solution la meilleure.

Dans cette réorganisation je compte:

1. Conserver jusqu'au dernier moment le secret.

2. Agir non par des mesures d'ensemble, mais par des remplacements individuels exécutés de proche en proche, en m'attachant à éviter toute effervescence générale.

3. Présenter les mesures comme le résultat d'un courant proroumain, encore accentué chez nous, et non comme l'application anticipée des décisions de l'Entente.

Le général de Tournadre cdt. le
Territoire de la Zone d'Occupation
Française.

C. de Tournadre

Destinataires: Armée de Hongrie

D.G.A.S., *Microfilme*, Franța, rola 303, cadre 20—23.

II

Commandant Territoire
de la Zone d'Occupation
Française du Banat
N° 1250/2

P.C., le 19 juin 1919.

Le général de Tournadre, commandant la Zone Française du Banat à Monsieur le préfet de la ville de Lugos s/c du colonel Bétrix, gouverneur adjoint de la Zone d'Occupation Française du Banat.

J'ai l'honneur de vous faire connaître qu'à la suite de l'entretien que j'ai eu avec vous à Lugos, j'ai télégraphié au général commandant de l'Armée Française de Hongrie pour lui signaler la situation des paysans roumains de la région de Oravica, venus à Lugos pour assister à la réunion politique tenue en cette ville et lui demander de vouloir bien intervenir auprès des autorités serbes, pour que les habitants de race roumaine ne soient pas molestés. J'ai fait cette démarche uniquement pour vous donner satisfaction.

Je crois devoir toutefois attirer votre attention sur ce fait que les représailles serbes se produisant actuellement tout le long de la limite entre la zone française et la zone serbe, paraissent être la conséquence directe de la réunion politique à laquelle je fais allusion ci-dessus, réunion qui a été autorisée, il est vrai, par le lieutenant-colonel Vargoz, mais tout à fait à mon insu et que j'aurais certainement interdite si j'avais été sur place.

Vous vous plaignez par ailleurs de ce que les Serbes pillent la ville de Temesvar et refusent de ravitailler la zone de Lugos, même contre compensation.

En ce qui concerne le pillage de Temesvar, nous ne pouvons pas prendre parti dans la question. Les Serbes sont là dans leur zone et ils peuvent prendre, en dehors de nous, toutes les mesures qu'ils jugent utile de prendre.

En ce qui concerne le ravitaillement, la question a été posée très nettement lorsque vous avez reçu la fonction de préfet de Lugos. Vous étiez parfaitement au courant des difficultés qui existent et qui ne pouvaient que s'acroître, vous avez vous même pris l'engagement de ravitailler la zone française avec des ressources tirées soit de la Roumanie, soit de Transylvanie, soit de la région de Debreczin (sic!) sans tenir compte des ressources de la zone serbe. Il serait trop facile maintenant de se retrancher devant l'obstruction faite par les Serbes pur affamer les habitants d'une partie de la zone, notamment ceux de l'ancien comitat de Temes (Lippa — Uj Arad), qui pour nous sont aussi intéressants que ceux de l'ancien comitat de Krasso—Szöreny.

Enfin, vous venez de donner l'ordre de fermer l'écluse du canal de la Bega et vous avez ainsi rendu le canal pratiquement inutilisable. Cette mesure constitue un acte d'hostilité envers un des nos alliés et je ne saurais en conséquence l'approuver. Je vous confirme donc l'ordre envoyé par message de laisser ouverte l'écluse du canal.

Si les Roumains se trouvent un jour en contact direct avec les Serbes dans le Banat, vous pourrez pendre sous votre responsabilité toutes les mesures que vous jugerez utiles. Mais tant que la Zone Française sera placée sous mon commandement je m'attacherai à éviter toute acte qui pourrait être défavorablement interprété par l'un quelconque des alliés de la France.

J'ai reçu dans ce sens une mission très nette, que je remplirai sans la moindre hésitation et je compte que pour m'y aider vous aurez en toutes circonstances le souci de sauvegarder l'intérêt général de l'Entente, en vous élevant au-dessus des querelles passagères qui sont de minime importance, quand on ne considère que le but final que nous poursuivons ensemble.

D.G.A.S., *Microfilme*, Franța,
rola 304, cadru 294.

Signé
De Tournadre.

III

Commandament Territorial
de la Zone d'Occupation
Française du Banat

CO 23/3
Secret

P.C. le 16 juillet 1919.

Instruction générale,

I. Aux termes des ordres reçus du général Commandant en Chef, le général de Tournadre se transporte, le 18 juillet, avec son Etat Major à Temesvar pour prendre la présidence d'une commission chargée de fixer en détail sur la carte le tracé de la frontière entre Serbes et Roumains, qui vient d'être fixée par le Conseil Suprême des Alliés, et pour régler toutes les questions qui pourront résulter de l'évacuation par les Serbes de la partie de la zone du Banat qu'ils occupent et qui doit être passée aux Roumains.

II. Les opérations diverses se dérouleront de la façon suivante:

1. Evacuation d'Arad par les troupes françaises, le 17 juillet.
2. Transmission du commandement à Arad à l'autorité militaire roumaine, le 18 juillet.
3. Transport du Quartier Général du général de Tourrnadre à Temesvar et installation de la Commision Mixte de délimitation à Temesvar, le 18 juillet.
4. Evacuation totale de la Zone d'Occupation Française du Banat par les éléments français du 16 au 22 juillet inclus.
5. Evacuation par les Serbes de la zone d'occupation serbe du Banat jusqu'à la future ligne de démarcation entre le 22 et le 31 juillet.
6. Entrée des troupes et des organes administratifs roumains dans la partie de l'ancienne zone serbe qui revient à la Roumanie.

III. Au cours des ces diverses phases de l'opération les directives générales suivantes seront observées:

1. Des ordres particuliers ont réglé l'évacuation d'Arad et la transmission d'Arad à l'autorité roumaine.
2. Des instructions spéciales seront ultérieurement envoyées s'il y a lieu au sujet du programme des travaux de la Commission de Délimitation et de la collaboration qui sera demandée aux différents organes du Commandement Français.
3. Le Quartier Général du général de Tournadre fonctionnera à Temsvar, le 18 juillet à midi, au Lloyd.

Les ordres particuliers (confirmation de messages) ont été adressés au colonel Bétrix, au sujet des mouvements de troupes à faire effectuer pour évacuer la zone française, à la date du 22 juillet. Les mesures complémentaires suivantes seront prises:

a) Aucune indication n'a été reçue jusqu'à ce jour, concernant l'entrée des troupes roumaines dans la Zone Française, mais il est à prévoir que cette entrée se produira dès que nous aurons évacué les diverses localités.

En conséquence, les troupes roumaines pourront occuper ces localités aux dates suivantes:

Lippa	le 16
Ui Arad	le 17
Lugos	le 21
Karansebeş	le 20
Orsova	le 20
Reskabanya	le 19
Maros Berkes	le 18
Facsád	le 19
Temes Rekas	le 20
Buzias	le 20

Drenkova	le 21
Rechitzabanya	le 21
Anina	le 22

b) Il reste bien enterdu toutefois que le Commandement de la Zone Française appartient au général de Tournadre jusqu'au 22 juillet soir, ce commandement étant exercé par délégation à Lugos par le colonel Bétrix.

Le colonel Bétrix, restera de sa personne à Lugos jusqu'au 23 juillet — midi. Il passera le commandement avec toutes les archives nécessaires au commandement des troupes roumaines qui sera désigné pour occuper la Zone Française.

Le commandant des troupes roumaines devra être formellement avisé que ses troupes ne doivent pas jusqu' à nouvel ordre franchir la ligne frontière entre l'ancienne zone française et la zone serbe.

c) Dans chaque poste occupé par nos troupes les archives jugées indispensables seront laissées à l'autorité militaire roumaine les autres archives (notamment celles des commandants de cercles) seront centralisées par le colonel Bétrix et adressées à l'Etat Major du général de Tournadre (les archives du cercle du Maros ont été directement passées au 2e Bureau de l'Etat-Major du général de Tournadre par le lieutenant-colonel Defer.

d) Les troupes françaises emporteront le matériel qui leur appartient en propre ainsi que le matériel de couchage qu'elles utilisent.

Les armes de guerre n'appartenant pas à l'Armée Française et qui seraient actuellement en la possession des divers chefs de postes seront laissées à la gendarmerie roumaine.

Les anciens fonctionnaires hongrois qui le désireront seront dirigés sur Szeged, sous la protection française.

f) Les gendarmes français en service dans le zone française seront dirigés par les soins du colonel Bétrix sur Temesvar pour le 21. Ils recevront ultérieurement une nouvelle afectation.

g) Le personnel du Central Télégraphique de Lugos sera dirigé sur Temesvar, le 21 par les soins du colonel Bétrix.

h) Le colonel Bétrix réglera par délégation toutes les questions relatives à l'occupation de la Zone Française par les troupes roumaines.

5. Le bataillon Espallargas est disposé en cordon le long de l'ancienne frontière entre Zone Française et Zone Serbe. Cette frontière est divisée en deux secteurs de surveillance (voir ordre no. 22/3 du 16 juillet 1919).

La mission des commandants de secteurs sera la suivante:

a) s'opposer au franchissement de la frontière par les troupes ou la gendarmerie roumaine avant la date qui sera ultérieurement fixée.

b) s'opposer dans les mêmes conditions à l'installation des fonctionnaires roumains.

c) éviter de la part des populations ou des autorités tout acte vexatoire ou malveillant, soit pour les Roumains, soit pour les Serbes.

d) s'opposer à toute vexation, à toute violence de la part des troupes serbes vis-à-vis des populations.

e) respecter strictement le principe que le commandement dans la zone occupée à l'ouest de la frontière appartient jusqu'à nouvel ordre aux Serbes et que nous ne pouvons y faire acte d'autorité; se contenter en conséquence d'adresser dans chaque cas particulier des protestations écrites au Commandement Serbe local en cas d'abus constaté; pour cela faire surveiller très soigneusement la frontière, placer des postes sur toutes les voies d'accès, faire effectuer de fréquentes tournées par les torupes.

Les commandants de secteurs adresseront à compter du 23 juillet — 9 heures — au général de Tournadre un compte-rendu journalier téléphonique à 16 heures. Ils adresseront de plus tous comptes rendus écrits qu'ils jugeront utiles.

6. L'évacuation de la zone serbe par les Serbes s'éfectuera vraisemblablement entre le 22 juillet et le 31 juillet. Ces dates seront toutefois ultérieurement précisées. Il en sera de même de la date à partir de laquelle le général de Tournadre prendra le commandement de la zone évacuée par les Serbes.

7. Pendant la période d'évacuation par les Serbes, il y a le plus grand intérêt à occuper la future ligne de démarcation entre Serbes et Roumains. Cette

mission sera confiée à une fraction du batallion Vincent. Des précisions seront ultérieurement adressées à ce sujet.

8. Au moment ou les troupes roumaines seront Autorisées à pénétrer dans la zone évacuée par les Serbes, le bataillon Vincent ira occuper en entier la future ligne de démarcation.

Le bataillon Espallargas sera concentré à Temesvar.

Le chef d'Etat Major
Indéchifrable

Le général de Tournadre cdt. le
Territoire de la Zone d'Occupation
Française
Signé: de Tournadre

Destinataires: Colonel Bétrix
Lieutenant colonel cdt. le 1er R.I.C.
Armée de Hongrie (à titre de compte rendu).

D.G.A.S. *Microfilme*, Franța, rola 304, cadre 303—386.

VECHI CTITORII ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA

Răspîndite pe întregul cuprins al Transilvaniei, din Maramureș pînă în Țara Bîrsei, din Bihor și pînă în Secuime, din Hunedoara și Zărand pînă în Țara Năsăudului, în toate colțurile acestui pămînt românesc se păstrează numeroase monumente istorice, unele de o mare vechime, ridicate de români de-a lungul veacurilor.

Documentele de epocă amintesc adesea vechile noastre ctitorii, și nu o dată, datorită izvoarelor documentare aflăm despre lăcașuri de cult dispărute, monumente istorice și de artă, ce constituiau importante centre de cultură românească. În bogata și prețioasa arhivă a Blajului, se păstrează un mare număr de asemenea documente, între care se află și cele pe care le prezentăm în cele ce urmează.

Un interesant document a fost scris la 21 mai 1754 în vechea ctitorie a lui Ștefan cel Mare de la Vad (jud. Cluj), fostă reședință episcopală, important monument de artă și cultură[1]. Documentul este valoros nu numai pentru faptul că ne furnizează o serie de date inedite referitoare la biserica mănăstirii, ci și pentru aspectul său grafic și artistic, avînd în partea superioară litere decorate, amintind de ornamentele unor vechi manuscrise, iar textul scris îngrijit cu litere frumos caligrafiate. Documentul este de fapt o scrisoare pentru colectare de bani, dar și de bunuri materiale, în vederea restaurării vechii mănăstiri a Vadului. Textul este semnat probabil de egumentul mănăstirii, Petru, care se pare că a întocmit și caligrafiat textul[2].

---

[1] În legătură cu ctitoria lui Ștefan cel Mare de la Vad există o bogată bibliografie din care spicuim: *Kádár J., Szolnok-Doboka-vármegye monographiája*, V, Dej, 1901, p. 550—556; Augustin Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silivașului și Bălgradului*, Blaj, 1902; V. Drăgiceanu, *O veche icoană*, în *BCMI*, XIX, 1926, p. 88; Nicolae Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, I, București, 1934, p. 13; Ștefan Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 149—151; Ștefan Balș, *Biserica lui Ștefan cel Mare de la Vad, jud. Someș*, în *BCMI*, XXXVI, 1943, p. 75—83; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, Ed. Academiei, București, 1959, p. 567—569; David Prodan, *Domeniul Cetății Ciceului la 1553*, în *AIIAC*, VII, 1965, p. 75—133; Marius Porumb, *Bisericile din Feleac și Vad. Două ctitorii moldovenești din Transilvania*, Ed. Meridiane, București, 1968, p. 19—25; Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p. 312; Marius Porumb, *Inscripții medievale românești din Transilvania*, în *AIIAC*, XXI, 1978, p. 312; Marius Porumb, *Pictura românească din Transilvania*, I, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1981, p. 46—48, 57—59;

[2] Documentul se încheie cu următorul text în latină: „*Extra datum per me*", după care urmează semnătura, scrisă evident cu aceiași mînă în chirilice: „*P(opa?) Petru m.p.*". Aceiași persoană notează pe verso cu litere chirilice: „*Poruncește... preoților din eparhia Ognii ca să îmbie cu acești oameni din sat, din porunca C(institutului) preotu, în Hs. slug*[a] *... P. Petru*".

De la bun început, textul atrage atenția că Mănăstirea Vadului a fost *„zidită de niște pravoslavnici crai creștini, cari au fost atunci în țară"*, subliniind importanța deosebită pe care a avut-o acest centru religios pentru românii transilvăneni *„fiind scaun ep(i)sc(o)pesc"*, iar prin marea sa vechime era considerată *„ca o maică altor biserici rumănești din Țara Ardealului"*, dovadă fiind și titulatura purtată de mitropoliții Bălgradului (în care era inclus și numele Vadului), *„precum și mai încoace cetim în predosloviile cărților"*[3]. Ajutorul este solicitat pentru restaurarea bisericii și finalizarea unor construcții începute de obștea mănăstirească: *„Căci noi din cît ne-au fost în putere, în toate zile(le) silim la cele de lipse și chieltuim cu meșterii, cu mare plată, alcăzuiți*[4]*, muncind și cu lemnu și cu piatra, însă acum vedem și știm că noi om pute(a) amîna în vig (sic), ce am început și ce au fost ipuluit*[5] *niște crai, de nu va lucra împreună cu noi și milostiva mila și altor pravoslavnici boieri și creștini din prejurul nostru"*. Semnatarii scrisorii, monahii din Mănăstirea Vadului *„smerite slugi, săracii de văduleni de la Vad"*, se adresează de asemenea și preoților, cerîndu-le să sprijine *„cu cuvîntul ca niște înțelepți"*, colectarea fondurilor necesare. Documentul este datat după cum se menționează în partea stîngă jos: *„Scris în Vad, 1754 mai 21 zil(e)"*. În stînga sigiliului, cu litere chirilice, apare semnătura protopopului locului *„Protupopu Gabor Dej Ocna"*, care și-a dat astfel acordul pentru adunarea de fonduri.

De un interes cu totul deosebit este sigiliul aplicat pe document. Sigiliul rotund, avînd un diametru de 51 mm, făcînd parte deci din categoria sigiliilor mari[6], a fost imprimat cu negru de fum cu ajutorul unei matrice metalice, care desigur era mult mai veche decît momentul emiterii documentului. În cîmpul sigilar apare emblema de tip hagiografic, reprezentînd scena Adormirea Maicii Domnului, hramul Mănăstirii Vadului, menționat și de textul documentului[7]. Emblema este decorată cu compoziția iconografică de tradiție bizantină, în care Maria este așezată pe catafalc, înconjurată de apostoli, deasupra cărora într-o mandorlă, susținută de îngeri în zbor, apar Isus Hristos[8].

În exergă, între două linii continue apare legenda cu litere chirilice în slavonă:
adică *„Pecetea Mănăstirii de la Vad Adormirea Maicii Domnului"*.

Prin dimensiunile sale neobișnuit de mari pentru un lăcaș de cult românesc din Transilvania mijlocului de secol XVIII, prin formularea legendei în slavonă și caracterul literelor, precum și prin compoziția arhaică din emblemă, putem presupune o datare mult anterioară anului în

---

[3] Iacob Mârza, *Tipăriturile românești de la Bălgrad*, în „Îndrumătorul pastoral", I, Alba Iulia, 1977, p. 135—139.

[4] alcăzuiți = tocmiți, angajați (maghiarism).

[5] ipuluit = construit (maghiarism).

[6] Maria Dogaru, *Sigiliile, mărturii ale trecutului istoric*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p. 7—18.

[7] *„Prea Sf(î)nta lui D(u)mnezeu născătoare și pururea fecioară Marie, întru a cărei cinste (și) nume este zidită această Sfîntă Mînăstire, adecă Adurmire(a) Sfinții Sale"*, fiind prima mențiune documentară a hramului mănăstirii din Vad, hram identic cu cel al Mănăstirii Putna, ctitoria lui Ștefan cel Mare, cu care în decursul secolelor a avut importante legături.

[8] Pentru iconografie vezi I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și picturii feudale românești*, Ed. Meridiane, București, 1973, p. 138—142.

Fig. 1. Sigiliul Mănăstirii Vad cu hramul Adormirea Maicii Domnului.

care a fost emis documentul. Comparațiile făcute cu sigiliile unor importante mănăstiri sau persoane și instituții ecleziastice din Moldova și Țara Românească, ne furnizează analogii din secolele XV—XVII[9]. Ținînd seamă de condițiile istorice în care s-a dezvoltat acest vechi centru cultural românesc din valea Someșului, de legăturile sale cu Moldova, sigiliul datează probabil din prima jumătate a secolului al XVII-lea, fiind o dovadă a importanței și rolului jucat de Mănăstirea Vadului[10].

Un al doilea document din aceiași arhivă este scrisoarea protopopului Ioan Caliani din Sînmărtinu de Cîmpie, adresată vicarului general Ignatie Darabant[11] de la episcopia din Blaj. Scrisoarea este trimisă ca răspuns la circulara episcopiei, ca urmare a Ordinatoriului împăratului Iosif al II-lea din 12 decembrie 1782, prin care erau desființate toate ordinele călugărești din imperiu, care duceau o viață contemplativă, circulară prin care se cerea un raport despre starea și averea mănăstirilor din protopopiatul Sînmărtinului. Scrisoarea prezintă astfel mănăstirile de la Sînmărtinu de Cîmpie[12], Milașu Mare[13] și Șopteriu[14], modeste monumente din Cîmpia Transilvaniei.

Mănăstirea Sînmărtinului[15], a cărei biserică de lemn se mai conservă și azi, este una din vechile ctitorii din părțile mureșene, în inventarul

---

[9] Sigiliul Mănăstirii Putna din 1784 era de 30 mm., avînd reprezentată în cîmpul sigilar aceiași compoziție iconografică, dar mult mai elaborată, fiind dintr-o epocă mai tîrzie, iar legenda este în limba română. De dimensiuni apropiate (48 mm.) este matricea sigilară a Mănăstirii Cozia, care are legenda în slavonă, datînd probabil din secolul al XVII-lea. Vezi Maria Dogaru, *op. cit.*, p. 232—235.

[10] Marius Porumb, *Bisericile din Feleac și Vad*, Ed. Meridiane, București, 1968, p. 23.

[11] Ignatie Darabant, vicar general al episcopiei Blajului pînă în 1790, ulterior episcop la Oradea. Vezi *Șematism*, Blaj, 1900, p. 54.

[12] Sînmărtinu de Cîmpie, com. Rîciu, jud. Mureș.

[13] Azi Milaș, com. Milaș, jud. Bistrița Năsăud.

[14] Șopteriu, com. Urmeniș, jud. Bistrița Năsăud.

[15] Șt. Metes, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 71.

ei păstrîndu-se și azi unele icoane donate în secolul al XVII-lea[16]. În documentul din 1783 este menționat modestul inventar al bisericii de lemn, precum și pămîntul ce-l deține.

Mănăstirea Milașului[17] în anul în care a fost vizitată nu mai funcționează, Ioan Caliani notînd că *„odăjdii, icoane și popă sau călugăr n-am aflat pentru că toate din porunca solgăbirăului le-au fost mutat în sat"*. Este menționată de asemenea familia ctitorilor, care moștenește această funcție din tată în fiu, și care se îngrijește de bunurile mănăstirii.

Cea de a treia mănăstire, cea de la Șopteriu[18], este și ea părăsită, deși edificiul este în stare bună.

Autorul scrisorii notează că *„mănăstirile la aceste 3 sate" „ar fi bine să staie"* motivînd că aceste *„mănăstiri sînt în cîmp, nu la păduri să aibă cineva suspițium că doară s-ar ținea la dinsele oameni răi, sau gîndesc că doară ar avea înălțatul Împărat multă pagubă în dare pentru cei ce să scutesc la mănăstiri"*. Pe de altă parte *„norodul cu toții s-ar bucura-să de starea nu de stricarea mănăstirilor, că li să mai deprind la ele pruncii la cîte ceva buchii"*, subliniind astfel rolul cultural al acestor mici așezăminte.

Răspuns la aceiași circulară trimisă de episcopia Blajului este și scrisoarea din 11 februarie 1783, trimisă de protopopul Teodor Meheși din Cluj Mănăștur.

Documentul face o prezentare amănunțită a mănăstirii de la Petridu de Sus[19], care deținea un inventar relativ bogat, format din tipărituri și manuscrise (18 volume), vase și veșminte liturgice, precum și icoanele iconostasului.

Cea de a doua mănăstire prezentată este cea din Feleac, a cărei biserică de lemn se afla în afara satului, în partea de sud-est, locul fiind cunoscut pînă azi, fiind marcat de o troiță. Și la această mănăstire sînt menționate un mare număr de cărți, icoane și alte obiecte de cult.

Mănăstirea Feleacului, cu hramul Sfînta Troiță[20], era un vechi lăcaș de cult, ce data probabil din secolul al XVI-lea, și poate fi pusă în legătură cu reședința episcopală înființată aici, în apropierea Clujului, cu sprijinul moral și material a lui Ștefan cel Mare. Mănăstirea este amintită în cursul secolului al XVII-lea în mai multe rînduri[21]. La începutul

---

[16] Marius Porumb, Nicolae Sabău, *Vechi inscripții românești din județul Mureș (sec. XV—XVIII)*, în *Marisia*, VIII, 1978, p. 111.

[17] Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 70.

[18] *Ibidem*, p. 74.

[19] Azi satul Petrești de Sus, com. Petrești de Jos, jud. Cluj.

[20] Spre deosebire de ctitoria lui Ștefan cel Mare, care avea hramul Cuvioasa Paraschiva, biserica Mănăstirii Feleacului era dedicată Sfintei Treimi, respectiv Sfînta Troiță. O însemnare din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pe o carte dăruită de călugărița Magdalina, este notat că a fost dată *„la svinta mînăstirea Feleagul, unde este hramul Sfintei Troițe"*. Vezi Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, II, București, 1906, p. 100.

[21] Pe un *Apostol*, manuscris din patrimoniul Bibliotecii Academiei R. S. România, Filiala Cluj (mss. 10), pe filele 63—78 apare o însemnare din 1680, în care este amintită *„călugărița, anume Magdalina de la Mînăstirea Feleagului"*. În anul următor, mănăstirea este amintită cu prilejul donației unei cărți slavone. Vezi N. Iorga, *op. cit.*, p. 100.

Fig. 2. Documentul din 1754 referitor la ctitoria lui Ștefan cel Mare de la Vad (jud. Cluj).

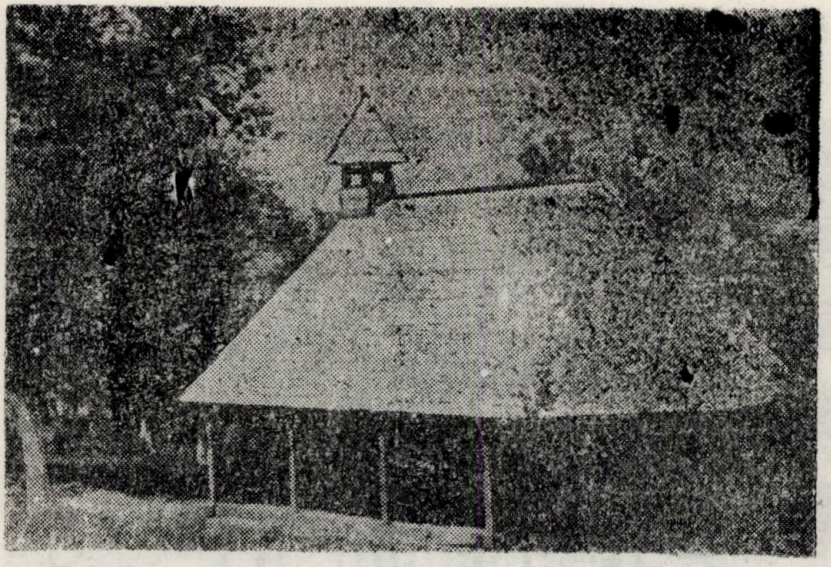

Fig. 3. Biserica de lemn a fostei mănăstiri Sînmărtinu de Cîmpie (jud. Mureș).

Fig. 4. Detaliu dintr-o pictură din sec. XVII de la Sînmartinu de Cîmpie.

secolului al XVIII-lea, în chiliile mănăstirii își desfășura activitatea copistul de texte liturgice românești, Eustatie Rus, de la care s-au păstrat mai multe manuscrise din anul 1716[22].

Scrisoarea din 1783, înaintată episcopiei Blajului de protopopul Teodor Meheși, arată necesitatea păstrării bisericii mănăstirești, deoarece *„satul s-au lățit cu casele tocma în mănăstire și biserica din sat e mică la atâta mulțime cât iaste acum în Feleac"*. În continuare subliniază că *„ar fi bine și școală să fie la acea mănăstire"*.

Același argument este folosit și în legătură cu Mănăstirea Petridului, așezată în vecinătatea mai multor sate, fiind *„foarte îndemînă la tuturor oamenilor aș duce pruncii acolo la școală"*. Și textul continuă *„și acea mănăstire s-ar putea lăsa pentru școală, precum și satele toate de prin prejur pohtesc să rămîie școală, că și acum mai tot școală s-au ținut"*.

Scrisoarea lui Teodor Meheși, amintește tangențial și alte două mănăstiri din zona Clujului, mănăstirea de la Berchiș[23] și cea de la Morlaca[24].

Cele două documente din 1783 sînt revelatoare pentru importanța pe care o aveau micile mănăstiri din Transilvania în contextul cultural românesc, pe lîngă fiecare din ele existînd școli în care se învăța carte.

MARIUS PORUMB

ANEXE

I

CINSTIȚILOR

DE BUN NEAM DE HS. IUBITORILOR, TRONULUI APOSTOLICESC ÎNCUNUNAȚILOR ÎN HS. PĂRINȚILOR, AȘIȘDERE ȘI CELOR DE BUNĂ RUDĂ, BOIERILOR A BESERECII NOASTRE (A) RĂSĂRITULUI, ÎN HS. IUBIȚI FIILOR PRAVOSLAVNICI CREȘTI(NI)LOR SĂNĂTATE ȘI SP(Ă)S(E)NIE POFTIM DE LA D(U)MNEZEU.

Facem în știre tuturor cărora să cuvine a ști cum fiind la acest sărac de sat a nostru anume la Vad o Sfîntă mănăstire, precum spun, zidită de niște Pravoslavnici Crai creștini, cari au fost atunci în țară, fiind scaun Ep(i)sc(o)p(es)c, iară pentru bătrînețele chiemîndu-se mai întîie, sau ca o maică altor beserici rumănești din Țara Ardealului. Precum și mai încoace cetim în predoslovie cărților de la Belgrad că i s-au dat cinste de răposații Mitropoliți sau Ep(i)scopi a Belgradului mai întîie, prin darea de tituluș scriind: <Cutare> Mitropolitul Belgradului și a Vadului,

[22] În biserica din Luduș (jud. Mureș), Nicolae Iorga a văzut la începutul secolului nostru un manuscris *„Apostoli și Evanghelia peste tot anul pe dumenecile... așișderea și la zile proaste, întru săptămînă și la prazdnicile mari... izvodită pre limba rumunească... prin osteneală, întru ieromonași nedestoinicului Eustratie Rus, în svînta mă(nă)stire Feleacului, roku 1716, msța septe(m)vria 26"*; N. Iorga, *op. cit.*, p. 129.

[23] Azi Berchieșu, com. Frata, jud. Cluj.

[24] Morlaca, com. Poieni, jud. Cluj.

i proci. Iară acum prin năvălirea în țară a plianului (neamului?) străin și sărăcie pravoslavnicilor ei fii, suspină întru pustietate și răsipire ca o maică stearpă fără fii. Pentru care iarăși chetelenit a trimite acești doi oameni jurati cu această carte a noastră prin care oftăm și strigăm tuturor cărora și în vrednicie și vîrsta lor, mădularilor iubitului ei Mire Hs., Pravoslavnici creștinilor ca să vă m(i)l(o)stiviți pentru aceluiași nume a o ajuta, cine cu ce va îndemna darul D(u)hului Sf(i)nt, bani, bucate, grîu, mălaiu, ca să vi se dea după D(u)mnezeescul și ev(an)ghelistul cuvînt, aice, însutit, iară aiure viață de veci. Aduceți-vă aminte de cele cinci fecioare, cum s-au despărțit de lume pentru dragostea lui Hs. și fecioria lor neîntinată, o au păzit și în pustie și în munți, în post și în priveghiere toată viața lor o au petrecut și căci nu avură m(i)l(o)stenie li se închise ceriasca ușe. Oh, dară nevoitevă iubiților (a) întra cu cele 5 înțelepte întru bucurie D(o)mnului nostru prin dare de m(i)lostenie, că zice Pavel Apostolul că fiestecăruie lucru focul va amistui, deci a cărue va arde, pagubă va păți, iară a cărue va rămîne, plată v-a lua. Nu arde dară m(i)l(o)stenie ce încă 5 să laudă că va avea mai mare îndrăznire în ziua înfricoșatului județ împreună cu Prea Sf(i)nta lui D(u)mnezeu născătoare și pururea fecioară Marie, întru a cărei cinste nume este zidită această Sfîntă Mînăstire, adecă Adurmire(a) Sfinții sale. Căci noi din cît ne-au fost putere în toate zile(le) silim la cele de lipse și chieltuim cu meșterii, cu mare plată alcăzuiți, muncind și cu lemnu și cu piatra, însă acum vedem și știm că noi om pute(a) amîna în vîg, ce am început și ce au fost ipuluit niște crai, de nu va lucra împreună cu noi și milostivă milă și altor pravoslavnici boeri și creștini din prejurul nostru.

Așisdere rog și pre voi în Hs. frați preoților, urmînd Samarițeanului, celui milostiv, adecă lui Hs. cînd porunci pentru rîtul de tălhar volniceriu, lui dîndu-i doi bani să-i porte cîștiga, zicîndu-i că cît va chieltui mai mult, totul va plăti cînd va veni. Așisdere și sfinților voastre, cît ve-ți mai adaoje cu cuvîntul ca niște înțelepți, lîngă această carte a me, nevoind a trace turma spre această titorie veșnică și faptă a m(i)l(o)steniei, cu mare dubîndă vă veți lua plata de la Stăpînul mieu și al vostru Hs. La înțelepți aceste ajungă.

Mai sus întitulaților. Smerite slugi, săracii de vădeni de la Vad.

Scris în Vad 1754 mai 21 zil(e) — Protopopu Gabor Dej Ocna — L.S. Extra datum per me, P. Petru m.p.

Arhivele Statului, Alba Iulia. Fondul Mitropolia română unită Blaj, Cabinetul mitropolitului, 1754, doc. nr. 33.

II

Prea luminate Doamne Vicariuș Ghenerălis, mie prea milostiv stăpîn și patron!

După ce am luat comișia Mării Tale din 20 ianuarie a anului curgătoriu în care era închisă Decretumuri împărătești și a crăiescului Gubernium pentru călugări, călugărițe și pentru portul lor, pentru ale mănăstirilor bunuri mișcătoare și nemișcătoare, ca și pentru așezămîntul lor, care comișie o am luat în 7 zile fevruarie și mergînd cu curatori, am cercat toate de amăruntul, iară buna mobilia nu am aflat alta la mănăstirea Sămărtinului, fă(ră) odăjdii de cusutoriu ca la o besericuță săracă și icoane încă alcalmaș (= potrivite), 4 stupi, 2 a călugărului, a rusului a lu(i) Vichentie, 2 a unii călugărițe ce-i așazată pînă acum acolea, iară aceia nu i-au avut mănăstirea mai nainte de a să așeza rusul aici. Loc de cosit iaste într-un an cîndu-i țarină de un car bun de fîn; de arat iaste pămînt de o găleată și jumătate, sau fie și de 2. Pădure iaste de 120 de stînjeni de lungă, și de lată de 90, dară în huci mărunțăl, că o am fost vîndut în anii trecuți în 3 răstimpuri de am șindlit amîndouă besericile, numai ce au rămas din vînzarea de atunci niscareva pomet pedureț cu vro 15 vațcarfa (= peri pădureți) și mierii 5, stăjari mai groși decît parii 206, prunișori în grădină 50, cari de 2 ani încoace au făcut rodnici 3, perișori 2, meri tineri 20. Aceștia n-au apucat a face rod pînă acum.

La Mănăstirea Milașului Mare, odăjdii, icoane și popă sau călugăr n-am aflat pentru că toate din porunca solgăbirăului le-au fost mutat în sat, pe popa l-au fost oprit ca să nu mai cînte, nici să șază acolo, numai diacu au fost rămas, fiind căsaș, cu un cuvînt mobilia nimic n-am aflat.

Immobilia, 6 pieri din din cei faini buni și mari frumoși meri de acei buni 2, foarte frumoși și mari. Nuci 3, feliu foarte bun, pruni de cari au făcut rod 120, iară mai mici mulți foarte; vișini nenumărați, care pomet îi încunjurat cu șanț mare, care în tot anul pînă acum s-au înnoit cu chieltuiala ctitorilor. Ctitori acum să află diacul de la Milaș, cu frate său fătul, fiind feciori de popă și ctitoria totdeauna a lor a fost. Iară la Sămărtin în a tot satului Mănăstirea. Șanțul împrejurul Mănăstirii Milașului iaste de 192 de stînjeni, grădina din lăuntru și de lungă și de lată iaste 50 de stînjeni. Loc de pădure de unde s-au exștirpăluit pădurea este de 123 de stînjeni de lungă, „latus loci Silvae 35" stînjeni; pămînt arătoriu aci în vîrful dealului lîngă mănăstire și aiurea de 7 sau și de 8 gălete; de cosit afară de grădină nu-i nimică.

La Mănăstirea Șopteriului, odăjdii, icoane și hăinițăle era de față, de celea eftine, și alte mișcătoare nimica nu să află, pomet puținel bătrîn și 2 peri aci împrejurul bisericii; de arat, de cosit nimic; ca loc de pădure iaste, dar pădure pe el nu-i, că o au tăiat poșășorii puternicește, cînd au fost cu toții neuniți. Besericile sau mănăstirile la aceste 3 sate, la Sămărtin, la Milaș și la Șopteriu, pentru aceasta s-au făcut și ar fi bine să staie, că fiind satele mari, iaste de 100 și mai multe de gazde, și fiindu-le besericile din sat mai mici de a cuprinde tot norodul în sărbători și la praznice, umplu și cea din sat biserică și mănăstirea, sau a mănăstirilor beserici nefiind departe de sat, și cei ce sînt cu boale tăinuite, mai curînd aleargă la mănăstire decît în sat; fără de aceasta stuparii la cîmp, de la stupinile domnilor tot cu mănăstirile să slujesc, și această din cîmpie mănăstiri sînt în cîmp, nu la păduri să aibă cineva suspițium că doară s-ar ținea la dînsele oameni răi, sau gîndesc că doară ar avea înălțatul Împărat multă pagubă în dare pentru cei ce să scutesc la mănăstiri. Fiindcă tocma la aceste 3 mănăstiri nici un călugăr monah nu să află, fără numai cîte un popă de leturghie și cîte un diac și cîte o babă, mai mulți nu să află, care să-i spele; norodul cu toții s-ar bucurasă de starea nu de stricarea mănăstirilor, că li să mai deprind la ele pruncii la cîte ceva buchii; Călugării cu portul cum le-am vestit porunca, îndată au făcut ascultare.

Dăjdiile pe anul trecut nu vreau a le da, gîndind că vor rămînea ca și preoților din vidicul Gurdiului pentru că au dat bani de cătănie și s-au sărăcit, ba voinicii din Archiudu de 5 ani nici un crăițariu nu mi-au dat, că să țin în puteare, ba nice P(opa) One din Ulieș n-au dat nici un crăițariu, de cîndu-i popă, că să bizuiaște (pe) tătîne-său și frate-său, și de ar fi bine aș vrea de ar după comișia Măriei Tale juratul C(instit) Protopop Gheorghie, P(opa) Sandu... Jucuțăl, pentru acelea răștanții „in reliquis emoxior".

M. K. Marton 16 fevruarie 1783

Humillimus Servus
Ioannes Pap Kaliany
Arhid(iaconus) m.p.

Arhivele Statului, Alba Iulia. Fondul Mitropolia română unită Blaj, Cabinetul Mitropolitului, 1783, doc. nr. 48. Scrisoarea protopopului Ioan Pap Caliani către Ignatie Darbant, vicarul episcopiei Blajului.

III

Însămnarea bunului Mănăstirii de la Petridul de Sus.

Cărți rumă(nești): Prilohar 1; Octoih scris cu mâna 1; Apostol 1; Strasnic 1; Triod 1; Penticostariu 1; Evanghelie 1; Ohtoih 1; Molitvelnic 1; Psaltire mare 1; Liturghie 1; Acatist 1; Ceaslov 1; Catavasier 1;

Cărți sărbești: Treti Evanghelie 1; Ohtoih 1; Psaltire 1; Polustav 1; Odăjdii: Potir 1, de cusitoriu; discos 2, unul poleit cu argint, altul de cusitoriu; lingură de cusitoriu 1; zveazdă de aramă 1; Aer de mătasă căptușit 1; Pocrovăț 5, albe și mierii (= albastre); Antimis cu moaște 1; Faloane 3, unul de carton cu flori albe, două mierii; Stihar mieriu 1; Patrafire 4, unul mieriu, altul galbin, unul cu flori roșii, altul cu albe; icoane mari 4; mici 13; cruci 2; prapor 1; cădelniță 1; sfeșnic 1; policandru 1;

Pămînt de arat 1, de vro 4 merțe; Fănaț de 3 cară 1; o junincă de 2 ani. Bunul Mănăstirii Feleacului.

Cărți rumânești: Evanghelie 1; Apostolar 1; Prăsnicar scris cu mâna 1; Strasnic 1; Ohtoih 1; Liturghie 1; Catavasier 1; Molitvenic 1; Odăjdii: Falon de carton 1; Stihar de carton 1, altul de pânză 1; Patrafir 1; Potir de cusitoriu 1; discos 1; lingură 1; cădelniță 1; sfeșnic 1; față de masă de pînză 2; icoane mari 3; mai mici 8; cruci 2; prapor 1; un clopot de 16 fonți;

Finat de 1 car. Pădure 1, în 20 de ani va aduce 20 de florinți.

Prea luminate Doamne, Măria Ta,

Bunurile mănăstirii Feleacului și a Petridului le-am însămnat aci mai în sus. Din Mănăstirea Feleacului toate rămînea în lipsa satului... satul s-au lățit cu casele tocma în mănăstire și bisereca din sat e mică la atâta mulțime câtă iaste acum în Feleac; și până acuma încă mulți au umblat duminecile și în sărbători tot la mănăstire, și ar fi bine și școală să fie la acea mănăstire.

Iară a Petridului, cu cît împrejurul ei îs tot sate și mănăstirea ei în vîrful muntelui sau... și e în marginea hotarălor acestor sate, care-s împrejurul ei, foarte îndemînă e la tuturor oamenilor aș duce pruncii acolo la școală, și așa acea mănăstire s-ar putea lăsa pentru școală, precum și satele toate de prin prejur pohtesc să rămîie școală, că și pînă acum mai tot școală s-au ținut la această mănăstire.

Mai iaste o mănăstire la Berchiș, ctitoriii ei neuniți vor și acuma să o ție neunită, poate-să lăsa să să strice. Pentru mănăstirea de la Morlaca am trimis la C(institul) Protopop Daniil de la Mărgău, și altele care mai are supt mâna sa, și nu mi-au trimis nice un răspuns. Acea de la Morlaca s-ar putea lăsa și aceia pentru școală. Pentru P(ărintele?) Ion Bojanul de la Cojocna am fost scris Măriei Tale că mi-au zis de Mera că s-au leghitimăluit cu o ateștație de la Cheresteși, de i s-au dat acolo măriași, de nu m-au dat, încă să știe că face mare stricare omul acela.

Pentru Sas Feneș mi-au fost trimis porunca cu gubernium, învățatu-l-am după porunca craiului ce au primit la Măria Ta, că până nu s-a opri neunitul popă și nu s-a da cheia la popa nost nu-i la ce prăbălui, și n-am luat răspuns ce să facem.

Pentru Jimbureanul în ce-i stă lucrul aicea la C(institа) Tablă cu Deliberatumul, am fost la D. Zambo, m-au mânat la D. Mera, mi-au spus că i-au făcut aicia deliberatum și apoi l-au trimis la C(răiescul) Gubernium ca să-l întărească, și nu l-au mai văzut, nice au mai poruncit nemica Guberniu despre acel deliberatum. Săracul Jimbureanul au venit la mine, m-au așteptat pînă am venit marți de către sară acasă, mi-au zis că au adus de la Măria Ta comișieu ca să vă învoiți aicia în 6 săptămîni, i-am zis ba mai degrabă te voi învăța în 5 sau 6 ceasuri, numai să văd comișeul; au șezut miercuri și joi toată zua la Tablă, i-au făgăduit că-i vor da vineri. S-au dus înlăuntru și vineri au venit pă după amiazăzi. El zice că i-au zis D. fiubirău să margă acasă să să odihnească; apoi fără nice o comișie l-am învățat din cărți unirea și neunirea, și așa s-au întors acasă bucurîndu-să de adevăr, nu știu până când va ținea această învățătură.

La Feleac Blaga Ion au botezat pe Simion, și Blaga on fecioru lui său, lui Gheorghe au luat muiare pă Mărie; au murit Gheorghe și pă Mărie o au luat Simion, finul lui Blaga Ion. Lăsa-i-voi laolaltă au nu.

Cu aceasta rămîn
Al Măriei Tale.
C(luj) Mănăștur 11 fev(ruarie)
1783

Smerit slugă
L.S. Protopop Toader
m.p.

Arhivele Statului, Alba Iulia. Fondul Mitropolia română unită Blaj, Cabinetul Mitropolitului, 1783, doc. nr. 54, Scrisoarea protopopului Teodor Meheși din Cluj Mănăștur către Ignatie Dărăbant, vicarul episcopiei Blajului.

TRANSILVANIA ŞI UNIREA DIN 1859

Implicaţii culturale

Ecoul unirii din 1859 în opinia românească din Transilvania, relativ bine cunoscut astăzi prin numeroase cercetări[1], cantonate, cele mai multe, în spaţiul presei, s-a manifestat prin revigorarea conştiinţei naţionale, diversificarea formelor de manifestare ale sentimentului naţional, intensificarea acţiunii politice cu începere din 1860, în condiţiile favorabile ale epocii liberale, exprimarea încrederii în viitorul noului stat constituit. Investigarea presei oferă o imagine parţială doar, un fragment din manifestările opiniei româneşti, aparţinînd elitei în primul rînd, insuficiente însă pentru a ilustra proporţiile şi complexitatea fenomenului în discuţie.

Mutaţiile produse în mentalul colectiv de impactul acestui eveniment cu societatea românească transilvăneană la toate nivelele, sînt rezultatul unui proces complex şi îndelungat, cu efecte perceptibile în durata lungă a timpului istoric, greu sesizabile uneori, dislocativ pentru structurile mentale tradiţionale, treptat înlocuite cu un nou model cultural şi naţional. Acest proces, la finele căruia se realiza renaşterea culturală ardeleană, a fost dominat de acţiunea culturală pentru afirmarea noii direcţii în Transilvania, fenomen de mari proporţii, cu multiple semnificaţii şi manifestări. Cronologic se întinde pînă la începutul deceniului nouă al secolului trecut, cînd apariţia „Tribunei" încheie o lungă dezbatere culturală, marcînd triumful noii direcţii şi generalizarea modelului cultural propus de aceasta.

---

[1] Pentru ecoul unirii din 1859 în Banat şi Transilvania vezi: Ştefan Pascu, *Ecoul unirii Ţării Româneşti şi Moldovei în Transilvania*, în vol. *Studii privind unirea Principatelor*, Bucureşti 1960, p. 451—466; A. Mesrobeanu, *Ecoul unirii ţărilor române în presa transilvăneană*, în „Studii şi cercetări ştiinţifice. Istorie", Iaşi, X, 1959, fasc. 1—2, p. 175—185. Dan Berindei, *Gazeta Transilvaniei şi unirea Principatelor*, în vol. *130 de ani de la apariţia Gazetei Transilvaniei*, Braşov, 1969, p. 67—71; Aurelia Bunea, *Ecoul unirii Ţării Româneşti şi Moldovei în presa din Transilvania*, în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Historia", 1959, fasc. 1, p. 91—105; V. Grecu, *Ecouri ale unirii Principatelor în Transilvania* în „Lucrări ştiinţifice. Oradea", 1967, 1, p. 99—122; Ţintă Aurel, *Unirea Principatelor oglindită în „Temesvarer Zeitung"*, 1859, în „Studii şi articole de istorie", 1963, V, p. 243—274; Carol Göllner, *Ecoul unirii Principatelor în presa germană din Transilvania*, în vol. *Studii privind Unirea Principatelor*, p. 467—476; Ştefan Pascu, *Ecoul unirii Principatelor pe meleaguri năsăudene*, în „File de istorie", 1971, p. 169—177; Ion Gh. Şendrulescu, *Ecoul unirii Principjatelor române în Transilvania*, în „Analele Universităţii Bucureşti. Istorie", 1969, 18, nr. 1, p. 33—40; E. Glück, *Ecoul unirii Principatelor în presa arădeană*, în „Ziridava", 1978, 9, p. 91—94.

Fenomenul cultural principal, caracteristic perioadei dintre revoluţia paşoptistă şi apariţia „Tribunei" — difuzarea romantismului în spiritul public ardelean — manifestă o suită de particularităţi ce reflectă condiţiile specifice ale culturii române din Transilvania. Comparativ cu principatele, difuzia romantismului în aria culturală ardeleană s-a realizat mai lent, inegal şi sincopat, datorită obstacolelor şi rezistenţelor unei mentalităţi fixată încă temeinic în formele şi canoanele iluminismului. Cauzele acestui fenomen rezidă în realităţile istorice ardelene, începînd cu a doua jumătate a secolului XVIII, în excepţională audienţă a Luminilor în cercurile elitei româneşti. Explicaţia latinismului transilvănean, propusă de I. Breazu[2], este parţial valabilă şi pentru nefireasca prelungire a iluminismului în forme şi structuri culturale sau mentale romantice. Preeminenţa cercetărilor istorice şi filologice, comparativ cu absenţa literaturii beletristice, scrisă într-o limbă accesibilă, prelungeşte o erudiţie mai puţin receptată de publicul larg, accentuată de latinismul şi etimologismul ce domină cultura română transilvăneană. Distanţa creată între elite şi masă transferă mişcarea naţională pe coordonatele unei mişcări elitare, lipsită de suportul social al factorului popular. Este imaginea mişcării româneşti din perioada absolutistă[3], parţial valabilă şi în cea liberală[4]. Mişcarea politică a elitei angajează toate forţele şi energiile spirituale în sfera militantismului naţional, orientează unilateral viaţa culturală pe vechile direcţii iluministe. Acestor cauze se adaugă rezistenţa iluminismului la nivelul instituţiilor naţionale existente, îndeosebi în şcoală, prelungirea exagerată a latinismului cu urmările sale nefaste pentru instrumentul lingvistic, alt factor care a contribuit la distanţarea elitei de popor. Moştenirea iluministă încorporată parţial ideologiei romantice, continuă să fie puternică în mentalul colectiv, adeseori fiind asociată pînă la identitate cauzei naţionale. Principiul solidarităţii, impus elitei de raţiunile conservării existenţei naţionale, nu a îngăduit manifestarea spiritului critic şi dezvoltarea organică a tuturor compartimentelor vieţii culturale. Idealul luminării, fertilizat de postulatul ridicării calitative a naţiunii, domină mentalitatea românească, absolutizînd instrumentele tradiţionale ale acţiunii de luminare în spirit naţional — istoria şi limba (din perspectivă latinistă).

Revoluţia paşoptistă a dat un puternic impuls romantismului, l-a propulsat definitiv în avangarda culturii române din Transilvania, ca model cultural, mai puţin ca atmosferă în spiritul public, dar acesta nu are resurse suficiente pentru a se cristaliza în formele sau motivele care l-au consacrat în alte părţi, pentru comparaţie în principate, cel puţin în cîteva domenii. Deşi nu a dezvoltat forme conflictuale, impactul ilu-

---

[2] I. Breazu, *Literatura Transilvaniei*, Studii, Articole. Conferinţe. Bucureşti, 1944, p. 154—158.

[3] V. Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertate naţională (1848—1881)*, Bucureşti, 1974, cap. II. Lupta pentru revendicările paşoptiste sub regimul neoului absolutism, p. 61—141.

[4] V. Netea, *op. cit.*, Cap. III Obiectivele, formele de luptă şi realizările obţinute în perioada „liberală", p. 145—351; Simion Retegan, *Eforturi şi realizări politice ale românilor în anii premergători dualismului*. In vol. *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1978, p. 38—83.

minism — romantism în spațiul cultural transilvănean a generat structuri culturale hibride, caracterizate printr-o existență duală, forme romantice cu conținut iluminist sau teme romantice îmbrăcate în formule iluministe.

Confuzia planurilor, pînă la suprapunere uneori, cu efecte negative asupra programului și strategiei culturale, insuficient clarificate, implicit și asupra directivei culturale, trădează și o relativă criză a conștiinței colective, a valorilor tradiționale pe care se întemeia, accentuată de eșecul revoluției și consecințele sale pe plan național politic. Criza se manifestă cu deosebire la nivelul elitei intelectuale în tentativă de elaborare a unei noi directive culturale și naționale, dar are efecte pînă în sfera militantismului politic, unde se regăsește în dilema liderilor, ezitînd între legalism și monarhism sau o acțiune politică ofensivă, dinamică, întemeiată pe forța numărului maselor, ca în timpul revoluției. În sfera culturii dilema se exprimă în oscilația generației intelectuale între acțiunea de culturalizare, ce mimează adeseori experiențe străine sau minore și o creație originală, fixată în matricea specificului național.

Fenomenul de laicizare a vieții publice românești, în plină expansiune, adîncește criza valorilor tradiționale, dar și a vîrfurilor, provocînd eliminarea ierarhilor bisericilor românești din fruntea vieții naționale în primii ani ai dualismului. Consecințele acestuia din urmă[5] beneficiind și de efectul surpriză, de slăbiciunile mișcării naționale confruntată de precara unitate politică sau ideologică, criza vîrfurilor și absența unui organism politic național unitar central, subliniază oportunitatea dezbaterii pe marginea noii directive culturale și a programului național. Absența instituțiilor politice la românii transilvăneni transferă atribuțiile acestora spre celelalte instituții ale organismului național — culturale, bisericești sau economice — accentuînd și mai mult confuzia planurilor.

În această situație unirea din 1859 realizează, în timp, o remarcabilă clarificare în spiritul public transilvănean, în mișcarea culturală mai întîi, oferind românilor de aici un model sociologic global de organizare a societății românești în toate compartimentele, model difuzat cu promptitudine prin diferite canale și mijloace în structurile românești din Transilvania. Difuzarea modelului organizării naționale provoacă cele mai spectaculoase mutații în aria culturii, singurul domeniu unde românii au reușit să-și constituie instituții naționale admise de autorități.

Instituționalizarea culturii pe baze naționale este sensibil încurajată de unirea din 1859, la proporțiile unei adevărate campanii ce preconiza difuziunea elementelor constituente ale conștiinței naționale înspre categorii sociale mai largi. Procesul de organizare a vieții publice românești concepea edificarea instituțiilor naționale pe verticală, de la cele mai simple forme ale acțiunii culturale pînă la creația originală a elitei intelectuale. Baza acestui demers o constituiau instituțiile culturale, economice sau bisericești create în perioada absolutistă, multiplicate în noul cadru constituțional și politic al perioadei liberale, cînd posibilitățile ro-

[5] Pentru instaurarea dualismului și consecințele sale vezi: V. Netea, *op. cit.*, p. 239; E. Brote, *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria*. București, 1895; vol. *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar*, p. 11—37.

mânilor de manifestare în plan cultural s-au amplificat. Fără a părăsi caracterul elitar, mişcarea naţională tinde să cuprindă în aria acţiunii sale şi alte categorii sociale, pe măsură ce se cristalizează la nivelul comunităţilor o elită românească locală, acţionînd în sensul diversificării mijloacelor de comunicare cu societatea românească. Strategia edificării instituţiilor naţionale evoluează pe două direcţii, marcate de concepţia democratică a paşoptismului în materie de cultură: pe de o parte vizează creşterea numerică a instituţiilor culturale, consolidarea lor organizatorică, perfecţionarea conţinutului şi metodelor acţiunii lor culturale în vederea lărgirii suprafeţei de contact cu publicul românesc; pe de altă parte, tinde să modifice orientarea culturală existentă, îndrumînd-o spre directivă culturală inspirată din România şi model cultural general românesc, pe care statul român prin instituţiile sale culturale îl propunea conaţionalilor aflaţi sub stăpîniri străine.

Şcoala românească din Transilvania, în tentativa de a lărgi aria acţiunii educative, relevă ca trăsătură caracteristică în perioada liberală un proces de creştere generală sub toate aspectele, corespunzător procesului istoric de maturizare şi dezvoltare a naţiunii române. Creşterea numerică a şcolilor şi învăţătorilor[6] reflectă progresele frontierei instrucţiei şi educaţiei, în general avansul intelectual al românilor, cu implicaţii directe în procesul dezvoltării conştiinţei naţionale. Ca şi în epoca Luminilor şcoala a rămas una din cele mai active şi eficiente instituţii de educaţie naţională, cu un rol important în conservarea naţionalităţii, ameninţată tot mai mult după instaurarea dualismului. Autonomiile confesionale, la adăpostul cărora s-au dezvoltat şcolile româneşti, au conservat caracterul lor naţional şi limba de predare română.

Deşi puternic ancorată în mentalitatea Luminilor, dominată de idealul luminării, şcoala dezvăluie prima nevoia înnoirii conţinutului acţiunii ei sociale. În acest proces unirea din 1859 a avut un rol decisiv. Pe de o parte pentru că a consacrat o politică permanentă a statului român de susţinere materială a şcolilor de toate gradele prin fonduri băneşti, manuale, programe etc. Ministerul instrucţiunii publice din Bucureşti asociază preocupărilor specifice o politică distinctă faţă de şcolile transilvănene, neutralizînd deseori măsurile regimului dualist împotriva şcolilor naţionale[7].

În al doilea rînd, cristalizarea structurii şcolare moderne în România prin legea lui Cuza a creat un model naţional pentru Şcoala românească din Transilvania. Tot mai mult şcolile de nivel mediu dar şi cele elementare se adaptează modelului din România în organizarea procesu-

---

[6]

	Şcoli	Învăţători
1859	1191	—
1865	1483 (numai în Banat)	1500
1870	470	—
1872	1467	1553 (fără Banat)
1880	2756 şcoli confesionale. Datele la V. Netea, *op. cit.*, p. 323—326.	

[7] V. Netea, *Spre unitatea statală a poporului român. Legături politice şi culturale între anii 1859—1918.* Bucureşti, 1979, cap. VIII. Legături prin şcoli şi profesori, p. 283—308; V. Popeangă, *Şcoala românească din Transilvania în perioada 1867—1918 şi lupta sa pentru unire*, Bucureşti, 1974, p. 27—59; Idem, *Presa pedagogică din Transilvania, 1860—1918.* Bucureşti, 1966.

lui de învățămînt, a conținutului programelor și manualelor, în concepția generală despre învățămînt, fondată pe ideea unității școlii românești, a instrucției și educației naționale. Conceptele de școală națională unitară, educație națională etc. determină efortul comun pentru unificarea conținutului programelor analitice și al manualelor, a terminologiei școlare, utilizarea manualelor din România în Transilvania.

Manualele și literatura didactică din România ridică nivelul calitativ al procesului de învățămînt, contribuie la unificarea instrucției și educației naționale, difuzează, mai ales, noul model cultural național instituționalizat în România de unire. În această atmosferă generală, impactul cu evenimentele din 1859 și 1877 nu poate fi respins, se remarcă un fenomen tot mai bine conturat de înnoire a conținutului manualelor din Transilvania, după criterii și exigențe moderne, conforme sugestiilor primite din România. O preocupare majoră a noii „generații" de manuale o constituia popularizarea realizărilor statului român, prezentarea unitară a istoriei și literaturii române, afirmînd apartenența românilor transilvăneni la marea comunitate națională. În paralel, presa și literatura pedagogică dezvoltă un concept coerent de școală și educație națională[8], integrativ modelului instituționalizat în România, dezvoltat de T. Cipariu, I. Slavici, I. Popescu, P. Pipoș, P. Șpan. În conformitate cu acest concept, manualele din Transilvania dezvoltă teza unității culturale, ce implică o conduită națională identică pe temeiul solidarității tuturor românilor. Din atare perspectivă manualele de istorie, geografie, citire, limbă și literatură, acordă largi spații unirii din 1859, concepută ca o etapă pe „calea spre unire" ce trebuia urmată de întreaga comunitate românească. Propaganda făcută României și realizărilor ei prin literatura didactică se adresa unui public școlar în formare, maleabil și receptiv, ceea ce sporea eficiența acțiunii educative în sens național întreprinsă de școala românească. Nu în ultimul rînd trebuie remarcată contribuția manualelor la unificarea limbii și ortografiei, la triumful noii direcții în domeniul lingvistic.

Acțiunea educativă a școlii în spirit național se multiplică, în aceeași perioadă, prin diversificarea mijloacelor de comunicare cu societatea românească din Transilvania. Factor de iradiere a sentimentului național, școala este tot mai mult preocupată să lărgească dialogul cu populația românească, instituționalizînd noi forme de propagandă și educație națională: societățile elevilor și studenților gimnaziali, bibliotecile și publicațiile manuscrise ale acestora[9]. După experimentul singular din 1852 de la Oradea[10], momentul inițial al mișcării pentru organizarea unor societăți culturale ale elevilor îl reprezintă anii 1860, concordant fenomenului general de edificare a instituțiilor culturale naționale de tipul casinelor

[8] V. Popeangă, *Școala românească din Transilvania* p. 27.

[9] Tudor Opriș, *Reviste literare ale elevilor 1834—1974*. București, 1977; M. Ionescu, *Publicații periodice manuscrise ale societăților studenților români gimnaziali și academici din Transilvania pînă la 1900*, în vol. *Biblioteca și învățămîntul*, II, 1976, p. 819—828; Virgil Florea, *Preocupări folclorice în revista manuscrisă „Rosa cu ghimpi"*, în „Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei", 1971—1973, p. 683—718.

[10] Viorel Faur, *Societatea de lectură din Oradea 1852—1875*. Studiu monografic, Oradea, 1978, 334 p.

societăților de lectură, reuniunilor de cîntări și muzică etc.[11]. Fenomenul a fost posibil în condițiile favorabile create de epoca liberală, care oferă posibilități mai largi de exprimare românilor ca entitatea națională, dar așa cum o mărturisesc programele și ideologia acestor instituții, ecoul unirii din 1859 în cercurile elitei românești a genèrat efervescența culturală ce constituie fondul general pe care se întemeia acțiunea de instituționalizare. Cristalizarea unei elite birocratice românești în organismele locale sau centrale[12], creșterea numerică tot mai evidentă a intelectualității, ca urmare a progresului școlar și intelectual general, augmentează potențialul uman angajat în mișcarea culturală și explică, pînă la un punct, debutul fenomenului de instituționalizare culturală în această perioadă, concomitent cu o diversificare fără precedent a tipurilor de instituții create. În al doilea rînd, explicația fenomenului trebuie pusă în legătură și cu manifestarea tot mai viguroasă în sens național a comunității rurale, care presa de jos asupra elitei pentru o acțiune națională mai amplă, obligînd-o să regîndească formele comunicării cu masa populației românești, să diversifice mijloacele de contact și dialog cu societatea.

Al doilea moment care a impulsionat constituirea societăților culturale ale elevilor și studenților l-a constituit instaurarea dualismului, cu toate consecințele sale, care a generat la diferite nivele ale comunității românești o mișcare de rezistență, structurată în jurul instituțiilor naționale[13]. Din această perioadă se manifestă tot mai activ o generație nouă intelectuală, produs al epocii liberale, grupată în jurul școlilor românești, a catedrelor de limbă și literatură română de la liceele germane sau maghiare. Această elită patronează societățile elevilor care, pînă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se generalizează în toate școlile românești sau acolo unde existau catedre de limba română.

Spre deosebire de alte societăți sau asociații culturale românești, cele din mediul școlar[14] au o serie de particularități, datorate în primul rînd populației componente. Este un public în formare, receptiv și deschis inovației. Nu întîmplător din acest mediu pornesc demersurile pentru o înnoire a culturii române transilvănene și implicit a vieții naționale. Toate, fără excepție, s-au constituit pentru cultivarea principiului național, în forma de expresie culturală, pentru promovarea limbii, literaturii și istoriei naționale. Forme de manifestare a solidarității naționale în interiorul

[11] V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*. București, 1968, p. 23—33.

[12] S. Retegan, *Dieta românească a Transilvaniei, 1863—1864*, Cluj-Napoca, 1979, p. 11—33.

[13] Pentru mișcarea națională antidualistă vezi: Ștefan Pascu, *Marea Adunare națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 125 sq. S. Retegan, *Pronunciamentul de la Blaj*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj", 1966, 9, p. 127—142; vol. *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar*, passim; V. Russu, *Din lupta opiniei publice românești împotriva constituirii dualismului austro-ungar 1866—1868*, în „Analele Universității Al. I. Cuza din Iași. Istorie. Filologie", 1965, 11, p. 125—134.

[14] Societăți de lectură ale elevilor și studenților gimnaziali: 1852—Oradea; 1859 — Satu Mare; 1861 — Cluj; 1862 — Beiuș; 1864 — Blaj, Orăștie, 1865 — Sibiu, 1867 — Arad; 1868 — Brașov; 1869 — Caransebeș, Gherla, Baia Mare; 1870 — Năsăud; 1871 — Zalău; 1872 — Timișoara; 1873 — Oravița; 1878 — Lugoj.

comunităților școlare românești sau străine, aceste societăți și-au manifestat de la înființare adeziunea la principiile unității culturale. Programatic societățile elevilor înscriu opțiunea pentru modelul cultural elaborat în România și integrarea culturii române transilvănene în tiparele acestui model, mărturisind o concepție cristalizată despre cultura națională, un gust literar sensibil modificat și implicit o nouă direcție în viața culturală a românilor transilvăneni.

Perioada 1860—1877 este decisivă în istoria acestor societăți, marcînd tranziția de la o activitate tipic iluministă de vulgarizare, cu slabe realizări originale, mimînd, cele mai multe, producțiile clasice istorizante, spre o actvitate de creație originală, în acord cu spiritul noii direcți propuse din România. Este perioada în care contactul cu producția culturală a României este impresionant, alimentat de instituțiile cultural științifice din țară, Academia Română în primul rînd, Ministerul instrucțiunii publice, Junimea, societatea Transilvania.

Orientarea societăților din mediul școlar spre cultura modernă din România precede expansiunea junimistă în Transilvania, netezîndu-i terenul. Atunci cînd spiritul junimist asediază Transilvania, în acest mediu găsește prima și cea mai largă audiență[15], fenomen perfect explicabil dacă avem în vedere orientarea tineretului studios, de la începuturile organizării sale, spre modelul cultural general românesc. Fără a diminua din forța de penetrație a Junimii trebuie să recunoaștem că triumful spiritului critic în Transilvania a fost posibil prin acțiunea culturală a societăților de elevi sau studenți, care au educat publicul școlar în sensul unității culturale românești și a exigențelor spiritului modern. Din această perspectivă, cultivarea beletristicii, a celei din România în primul rînd, a fost decisivă în educarea gustului literar al acestui public școlar, care, mai tîrziu, în calitate de studenți, vor contribui la triumful noii direcții. Exersarea beletristicii în numeroase publicații manuscrise editate de studenții gimnaziali[16], cultul pentru scriitorii din România, Alecsandri în primul rînd, critica elaboratelor proprii, mișcarea pentru culegerea folclorului, stimulată de apelul lui I. Micu Moldovan din 1863, o nouă atitudine, adeseori critică față de instrumentul lingvistic, conceput tot mai mult ca mijloc de cultivare a literaturii naționale, mărturisesc o sensibilă mutație în mentalitatea ardeleană, cel puțin într-un fragment al ei. Eflorescența acestor publicații manuscrise, de un nivel scăzut majoritatea, indică o fază de criză, dar și tendința de a edifica altceva. Fără a fi propriu zis o negație a produselor culturale de pînă atunci, aceste publicații

---

[15] I. Breazu, *Pătrunderea ideilor junimiste în Transilvania*, în vol. *Literatura Transilvaniei*, p. 161—164, 182—184; Sara Iercoșan, *Junimismul în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983, p. 192—196.

[16] Publicații manuscrise ale elevilor și studenților gimnaziali: *Arad:* Curcubeul (1861); Floricele (1863); Speranța (1869, 1871—1872), Deprinderea (1882); *Beiuș:* Aurora (1883); *Blaj:* Viorelele junimii studioase (1860); Buchetul (1864); Zefirul (1864—1865); Constanța (1864—1868); Musa Română (1868—1870); Speranța (1875); Columba (1875—1876); Filomela (1876—1879); Dacia ferice (1878—1879); Furnica (dec. 8—9?); *Brașov:* Conservațiuni (1874—); *Caransebeș:* Progresul (1886); *Cluj:* Speranța (1874—); *Năsăud:* Musa Someșeană (1882—1911); *Oradea:* Almanah beletristic (1867); Seghedin: Mugurul (1870); Sibiu: Musa (1871—).

suprapun realităților culturale ardelene o altă concepție despre cultura rațională, mărturisesc o necesitate acută de înnoire.

Mai semnificative pentru definirea gustului literar al elevilor sînt bibliotecile acestor societăți[17], un instrument eficace al educației naționale în concepția lor, încorporînd tot ce era mai reprezentativ din producția literară a României. Donațiile masive din țară, oferite de instituții sau particulari, în frunte cu Academia Română, difuzarea regulată și gratuită a periodicelor editate în România, mai ales „Convorbiri literare", modelează necesitățile culturale ale publicului școlar în conformitate cu spiritul modern al noilor inițiative culturale din România.

Anul 1877 marchează o cotitură evidentă în orientarea acestor societăți culturale din mediul școlar, impactul independenței României fiind evident, consacrînd alinierea acestora la noua direcție propusă de junimism. Contribuția lor la propagarea și triumful junimismului, în prima linie a ofensivei noii direcții, a avut consecințe importante și pentru orientarea altor instituții naționale.

În primul rînd societățile studenților români din monarhie[18] au beneficiat de aportul elevilor, formați în ambianța spiritului critic și a noii direcții, deoarece au oferit cel mai mare contingent societăților studențești, contribuind la orientarea lor timpurie spre junimism. Prin natura statutului lor, ele depășesc ca amplitudine, nivel cultural științific și capacitate de influență a opiniei românești societățile liceale, orientîndu-se cu predilecție spre creația originală. Efortul creator al tineretului studios a stat de la început sub semnul unității culturale și a spiritului modern, a nevoii de înnoire a directivei culturale. Societățile „Petru Maior" din Pesta (1862), Societatea literară și științifică a românilor (1864), Societatea literară Socială România (1868), fuzionate sub denumirea de România Jună (1871) la Viena[19], societatea „Iulia" la Cluj (1972/73), cu statute din 1876[20], „Românismul", din Graz au contribuit poate cel mai mult la revigorarea vieții culturale românești din Transilvania prin mesajul transmis membrilor lor, prin noua generație intelectuală formată în ambianța acestora, inițiatoarea renașterii culturale din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Receptive la noua direcție încă de timpuriu, societățile studențești au avut cea mai însemnată contribuție la consacrarea definitivă a curentului junimist în Transilvania. Instrumentele acțiunii lor culturale s-au diversificat, extinzîndu-se pînă la spațiul editorial al presei române din Transilvania sau România, pe lîngă cele consacrate ca

[17] Sara Iercoșan, *op. cit.*, cap. II. Difuzarea cărții junimiste în Transilvania, p. 53—104; I. Mușlea, *Contribuții la cunoașterea bibliotecilor românești ale orașelor din Transilvania (pînă la unire)*. Cluj, 1935; Idem, *Date noi privitoare la cunoașterea bibliotecilor românești*, în „Probleme de bibliologie, II, 1967, p. 119 sq; N. Bocșan, *Bibliotecile societăților studenților români din Cluj (pînă la 1918)*, în vol. *Biblioteca și învățămîntul*, II, Cluj-Napoca, 1976, p. 707—720.

[18] V. Curticăpeanu, *op. cit.*, cap. V. Asociații studențești în cele două capitale ale monarhiei, p. 140—162.

[19] I. Grămadă, *Societatea academică socială literară „România Jună", din Viena (1871—1911). Monografie istorică*. Arad, 1921; E. Glodariu, *Contribuția Societății „Petru Maior" la mișcarea cultural-națională și politică a românilor din Austro-Ungaria*, în „Acta Musei Napocensis", 1977, 14, p. 505—522.

[20] E. Glodariu, *Din activitatea societății „Iulia" a studenților* români din Cluj (1872/73—1884), în „Acta Musei Napocensis", 1968, 5, p. 239—249.

bibliotecile, revistele manuscrise ș.a. Activitatea lor depășește cadrul limitat al comunității școlare sau citadine angajîndu-se în dezbaterea asupra directivei culturale la nivelul întregii culturi ardelene, cu rol de îndrumător al noii direcții.

Remarcabile prin calitatea discursului teoretic, nivelul științific sau literar, publicațiile acestor societăți mărturisesc adeziunea fără rezerve a studențimii la noua direcție. Chiar dacă această orientare nu s-a realizat fără obstacole, exemplul „României june" este cel mai convingător, ținuta publicațiilor studențești, conținutul și limba în care sînt elaborate, dovedesc influența junimistă. Ca și în cazul societăților școlare, Junimea a acordat atenție deosebită acestor instituții românești, înzestrîndu-le din primul an de apariție cu revista „Convorbiri literare"[21], gest imitat de toate redacțiile din Transilvania și un mare număr de publicații din România, alături de Academia Română sau persoane particulare. O atare politică de difuzare a cărții românești a asigurat bibliotecilor acestor Societăți rolul de centru cultural — științific unde s-a dezvoltat o activitate originală, creatoare, așa cum o ilustrează revistele lor.

Publicațiile editate de societățile studențești au valoarea unor adevărate manifeste ale noii direcții, nu numai prin personalitățile care publică din afara lor, majoritatea junimiști, cît mai ales pentru valoarea de îndrumător a spiritului public ardelean. „Roza cu ghimpi", publicația societății „Petru Maior" a modificat concepția elitei române față de folclor, de conservarea și interpretarea lui, orientînd-o în sensul preconizat de Junimea, spre o valorificare științifică a producției populare[22]. Întregul program cultural al societăților studențești, mai ales „România Jună", preia, uneori ad litteram, tezele maioresciene. Cel mai elocvent exemplu poate fi invocat proiectul de program al primului congres studențesc, elaborat pe o ideologie junimistă, sau intervenția lui Eminescu la Putna, unde susținea teza maioresciană „naționalitatea în limitele adevărului". Remarcabil rămîne travaliul ideologic realizat de membrii acestor societăți, care au dus în orașele ardelene spiritul junimist, contribuind la triumful deplin al acestuia.

Societățile elevilor și studenților români din Transilvania sau monarhie au contribuit cel mai mult la difuzarea romantismului, instituționalizînd spiritul acestuia într-un mediu socio profesional ușor maleabil. Instituționalizarea romantismului se exprimă în primul rînd prin funcția de îndrumător a unei părți a elitei românești, respectiv tineretul studios, prin orientarea programatică spre originalitate, spirit creator, valorificarea resurselor creative locale, prin apelul la literatură ca vehicul al sentimentului și limbii literare, în defavoarea erudiției, prin orientarea filologică antietimologizantă, mai ales în societățile studențești. Această categorie de instituții naționale a stat în avangarda fenomenului de înnoire culturală, a pus în valoare forțele și disponibilitățile favorabile renovării, netezind calea junimismului. Orientarea spre București a vieții culturale române din Transilvania, în general a spiritului public românesc datorează mult acestor societăți, care, prin propaganda făcută modelului cul-

[21] I. Breazu, *op. cit.*, p. 161—162.
[22] V. Florea, *op. cit.*, p. 696.

tural din România, au contribuit substanțial la schimbarea mentalității elitei românești. Colaborînd la formarea noii generații intelectuale, rostul lor în renașterea culturală a Transilvaniei apare de la început determinant. În paralel cu efortul de extindere a frontierei educației spre masa poporului, elita intelectuală românească traversează un interesant proces de prefacere în sens calitativ, furnizînd cadrele necesare în toate compartimentele organismului social. Ea dă un conținut nou procesului de instituționalizare, ridicîndu-i sensibil cotele valorice, în acord cu exigențele cultural — științifice moderne. Interpretarea pe care o dă noua generație intelectuală conceptului de cultură națională se realizează de pe fundamentele modelului cultural general românesc, cu tendința manifest exprimată de integrare a culturii transilvănene în viața spirituală a României.

La un alt nivel și altă scară de valori, operînd în sfera elitei locale, a unui public de nivel mediu și al populației citadine, parțial și a masei țărănești, un alt tip de instituții naționale prelungesc spiritul iluminist, în forme de manifestare romantică. Societățile culturale ale elitei locale (casine), ale învățătorilor, femeilor, soldaților, reuniunile de cîntări și muzică[23] manifestă programatic tendința de cultivare a sentimentului național și edificare a conștiinței naționale de difuzare a valorilor culturale românești spre un public mai larg. Mai puțin preocupate de o activitate creatoare, s-au limitat a cultiva instrumentele luminării, de pe pozițiile solidarității naționale. Bibliotecile lor[24], susținute prin achiziții și donații ale unor societăți sau instituții culturale din Transilvania și România, edituri, redacții ale ziarelor românești, au un caracter enciclopedic, servind programul de popularizare a culturii naționale. Remarcabilă rămîne și în cazul acestor societăți difuzarea literaturii din România, mărturisind un constant și manifest interes pentru mișcarea intelectuală de peste munți. În condițiile acțiunii de deznaționalizare, întreprinsă de dualism, au oferit publicului român un cadru adecvat și mij-

[23] Din această categorie de instituții, cele mai reprezentative au fost: Reuniunea femeilor din Turda (1860—1862), Reuniunea femeilor române din Sibiu (1880), Reuniunea femeilor române din Brașov (1850), Reuniunea femeilor române din Sălaj (1881), Reuniunea femeilor române din Abrud (1882?), Reuniunea femeilor române din județul Hunedoara — Deva (1886) și cele similare din Mediaș, Rășinari, Cluj, Petroșani, Sighișoara, Zărnești; Reuniunea Sodalilor români din Cluj (1871), Reuniunea meseriașilor români din Bistrița (1895); Societatea sodalilor români din Brașov (1896); Reuniunea sodalilor români din Sibiu (1867); Societatea de diletanți „Progresul" din Făgăraș (1884); Reuniunea română de muzică din Sibiu, Reuniunea de cînt și muzică din Reșița Montană. Reuniunea corală și de muzică din Lugoj, Reuniunea corală și de gimnastică din Brașov, Reuniunea de muzică și cor din Bocșa Română, Reuniunea de citire și cîntări a economilor și meseriașilor români din Alba Iulia; Reuniunea învățătorilor greco-catolici din Lugoj, Reuniunea învățătorilor greco-catolici din ținutul Hațegului, Reuniunea învățătorilor din dieceza Aradului, districtelor din dreapta Mureșului, Reuniunea învățătorilor de la școlile poporale confesionale greco-ortodoxe române din protopresbiteratele Timișoara, Belinț, Comloșul Mare și Lipova, Reuniunea învățătorilor greco-catolici „Mariana" — Năsăud (1872), Reuniunea învățătorilor Giorgiu Lazăr din Țara Oltului—Făgăraș (1869), Reuniunea învățătorilor români sălăgeni (1870), Reuniunea învățătorilor greco-catolici din jurul Gherlei (1877).

[24] Vezi I. Mușlea, *lucr. cit.*; *Catalogul cărților aflătoare în biblioteca Reuniunii învățătorilor greco-catolici din jurul* Gherlei 1907;

loacele educației în spirit național, constituindu-se în veritabile nuclee ale rezistenței antidualiste. Din seria acestor instituții reuniunile de femei au o semnificație în plus în ansamblul procesului de difuzare a ideii naționale pe verticală, spre un public mai larg. Ele angajează în aria de cuprindere a educației naționale însemnatul contingent al femeilor, cu o pondere mare în structura socială românească și cu implicații directe în conservarea limbii și a specificului național.

Reuniunile de învățători și sodali reprezintă tipuri de asociații profesionale cu caracter cultural, organizate pe baze naționale, ce și-au propus, pe lîngă educația națională a categoriei respective, ridicarea nivelului intelectual, profesional al membrilor.

Toate aceste tipuri de societăți (femei, sodali, învățători) relevă tendința mișcării naționale de a lărgi suprafața de contact cu populația românească, implicit bazele ei sociale, încorporînd noi categorii în sfera militantismului național și a rezistenței antidualiste.

Semnificația acestor instituții culturale sporește dacă avem în vedere faptul că mobilizează publicul românesc în jurul lor, că desfășoară o activitate națională, într-o perioadă cînd mișcarea politică traversează o fază de restructurări, de tranziție spre instituțiile moderne de tip partidist. Deși acționează cu predilecție în sfera elitei intelectuale și a cercurilor burgheze, de pe poziții defensive și legaliste, aceste societăți dau un conținut și caracter mai variat mișcării naționale, diversificîndu-i paleta manifestărilor, lărgindu-i baza socială, cu tendința de a articula mișcării politice demersuri convergente militantismului național din aria manifestărilor culturale. Activitatea lor reprezintă, din această perspectivă, o ipostază a mișcării naționale, o componentă însemnată, cu efecte notabile asupra consolidării solidarității naționale și conservarea naționalității, cu deosebire după dualism. Pe plan cultural au și meritul de a fi urmat îndeaproape directiva instituțiilor cultural-naționale centrale create în perioada liberală — Astra, Asociațiunea maramureșeană și Asociațiunea arădeană[25].

Aceste asociații provinciale, organizate aproape concomitent în principat, în teritoriile vestice și în Maramureș, au luat naștere dintr-o firească nevoie de coordonare și îndrumare unitară a directivei culturale românești, fiind primele instituții românești de nivel central laice. Într-o ierarhie a instituțiilor naționale, aceste asociațiuni se plasează la primul nivel, alături de ierarhia clericală, ilustrînd, pe de o parte, procesul de laicizare a culturii, dar și deconfesionalizarea ei, din moment ce își asumă rolul de conducător și îndrumător al vieții naționale, cel puțin pînă la crearea partidului politic național. Și în condițiile existenței unui ase-

[25] V. Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 43—139; V. Netea, *Lupta românilor pentru libertate națională*, p. 261—293; *Analele Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș 1860—1905*, Gherla, 1906; Mircea Timbuș, *Mărturii documentare despre rolul Asociației naționale din Arad pentru cultura poporului român în lupta pentru emanciparea națională și spirituală a românilor din Transilvania (sec. XIX)*, în Ziridava, *VI*, 1976, p. 165—177; Nicolae Roșuț, *Societăți culturale arădene pînă la unire*, în „Ziridava", *V*, 1975, p. 209—228; Teodor Pavel, *Activitatea „Asociației Naționale Arădene" în sprijinul învățămîntului românesc din Banat și Crișana*, în „Banatica", 1, 1971, p. 383—391.

menea partid după 1869, respectiv 1881, posibilitățile mai largi de comunicare ale asociațiilor provinciale cu populația românească mențin în fapt rolul lor de conducător spiritual al vieții naționale.

În atari condiții aceste instituții au realizat unitatea acțiunii culturale românești, implicit a comunității naționale pe plan spiritual, preliminînd opera de unificare a mișcării politice. Create în atmosfera favorabilă a epocii liberale, asociațiunile provinciale au ilustrat cel mai fidel programul iluminist al ridicării calitative a națiunii prin cultură, componentă majoră a operei lor culturale.

Cea mai importantă dintre aceste instituții — Astra transilvăneană[26] — traversează în primii ani de activitate o perioadă de vizibile căutări pentru clarificarea strategiei culturale, ezitînd între un program științific și cultural menit să valorifice potențialul creator al națiunii, să stimuleze opera savantă, creația originală, concepție formulată de Cipariu și între o activitate de popularizare a valorilor naționale, a limbii și culturii române spre masele populare. Fără să abandoneze total prima orientare, ea a rămas pe un plan secund, Astra și-a concertat acțiunile în al doilea scop, pe care l-a slujit cu o remarcabilă consecvență. Activitatea Asociațiunii maramureșene s-a concentrat în jurul preparandiei sighetene și alumneului înființat după închiderea ei, în culegerea și conservarea folclorului. Asociația arădană s-a manifestat pe terenul cultivării limbii și literaturii române, încurajînd în faza de început o activitate creatoare în acest domeniu, în paralel cu susținerea școlilor românești.

Astra și-a extins treptat aria de influență, încorporînd și zonele grănicerești, teritoriul Maramureșului, iar la finele secolului al XIX-lea părțile vestice. Acțiunea ei culturală s-a extins astfel asupra întregului teritoriu românesc din monarhia dualistă, marcînd o serioasă opțiune pentru unificarea directivei culturale. Prin reprezentarea tuturor provinciilor românești în rîndul membrilor săi Astra devenea prima instituție culturală națională centrală a românilor, oferind din acest punct de vedere un model și un precedent Societății academice. Orientarea de la început a societății pe coordonatele unității culturale s-a reflectat cu consecvență în programul și liniamentele strategiei sale culturale. Din acest punct de vedere apare remarcabil travaliul cultural al Asociațiunii orientat în sensul difuzării principiilor și valorilor unității culturale în cele mai largi cercuri românești.

Tributară concepției luminării poporului în spirit național, pe care o dezvoltă și instituționalizează la dimensiuni necunoscute epocii Luminilor, Astra, realizează cel mai larg contact cu publicul românesc prin

---

[26] V. Curticăpeanu, *op .cit.*, cap. *IV* Astra — centru al vieții culturale românești din monarhie (1861—1918), p. 59—139; E. Hulea, *Astra. Istoric, organizare, activitate, statute și regulamente*, Sibiu, 1944; O. Ghibu, *Evoluția secțiunilor literare și științifice ale Astrei*, Sibiu, 1925; Gh. Dragoș, *Contribuția Astrei la propășirea noastră economică*. Sibiu, 1943; Gh. Cipăianu, *Din activitatea Astrei în 1861 și 1862*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia", 1971, fasc. 2, p. 63—77, V. Curticăpeanu, *Intemeierea societății „Astra" și rolul ei în cultura poporului român*, în „Studii", 1961, nr. 6, p. 1439—1466; Ioan Holhoș, Nicolae Nistor, *Contribuția Astrei la realizarea unității naționale*, în „Revista arhivelor 1968, 11, nr. 2, p. 91—103, „Transilvania, 1911; V. Netea, *Lupta românilor pentru libertate națională*, p. 261—277.

sistemul despărțămintelor, agenturilor comitatense sau locale, prin adunările despărțămintelor, prin bibliotecile poporale și publicațiile pentru popor editate de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, destinate în primul rînd țărănimii. În al doilea rînd, Astra a contribuit substanțial, alături de societatea Transilvania din București, mai tîrziu Liga și alte societăți patriotice, la dezvoltarea elitei intelectuale, a unei clase de mijloc, meseriași mai ales, prin sistemul de burse și stipendii instituționalizat[27].

Constituită la doi ani după unirea Principatelor, Astra devine în plan instituțional exponentul unității culturale, ilustrînd-o în activitatea ei în primul rînd prin difuzarea valorilor spirituale din România, a unui model cultural general românesc cristalizat după unirea principatelor. Spre deosebire de societățile elevilor și studenților a căror activitate s-a vrut programatic una creatoare, pe coordonatele modelului menționat, pe care tinde să-l generalizeze și în cultura transilvăneană, integrînd-o astfel în ansamblul culturii române, Astra a slujit în cel mai înalt grad cultura de masă. Această acțiune de difuzare pe verticală a valorilor unității culturale românești, mai greu sesizabilă decît în cazul manifestărilor elitei intelectuale, unde mutațiile au fost mai rapide și evidente, s-a realizat în timp printr-o stăruitoare operă educativă, cu concursul unor mijloace diferite (presă, calendare, conferințe, adunările generale, biblioteci poporale etc.).

În perioada 1861—1884, în preocupările adunărilor generale continuă să domine teme filologice sau istorice, la care se adaugă cele de pedagogie, morală, literatură, abordate însă, dintr-o perspectivă general românească, ce depășește granițele provinciale. Semnificative în acest sens sînt declarațiile lui T. Cipariu, mai ales că autorul lor era unul din ctitorii și îndrumătorii Astrei, rostite la adunarea generală din 1862 de la Brașov, în calitate de vicepreședinte al Astrei: „... precum toți sîntem un sînge, toți ne-am îndulcit de la sînul mamei noastre cu același cuvinte dulci, toți ne sînteți frați, oricît ne despart munții și văile și oricît ne împart stările politice și confesiunile religioase tot una să fim, o națiune, o limbă, o literatură". Cuvintele rostite într-un moment cînd se preciza strategia culturală a asociației au o valoare programatică, pe deplin însușită de Astra în toată existența sa. Prin activitățile desfășurate a fost cel mai însemnat factor de solidarizare națională a românilor, cu deosebire după 1867, iar pînă la înființarea Societății academice a suplinit chiar rosturile unei societăți culturale a tuturor românilor[28].

Astra a concertat interesul național în jurul său și al instituțiilor patronate, realizînd unitatea acțiunii culturale românești și solidarizarea tuturor românilor din monarhie într-un corp național definit de pe fundamente culturale. Mai vechea aspirație pașoptistă, reclamată de revoluție în formula corpului național autonom, se înfăptuia în plan cultural prin

[27] Pînă în 1881 Astra a dat 29.581 fl. stipendii la 120 de studenți, 4910 fl. la 273 ucenici, 3400 fl. școlilor și 601 fl. premii literare, a împrumutat 609 fl. pentru studenți și agricultori pînă în 1883; Veniturile Astrei, provenite din taxele membrilor 1861—1880/1881: 78 512 fl. În 1880/1881 averea Astrei era de 79.562 fl.; Conferințe ținute la adunările generale — 48 între 1862—1881. Vezi „Transilvania", 1911, p. 344—50.

[28] V. Netea, *Lupta românilor pentru libertate națională*, p. 275—276.

activitatea Astrei. Ea devenea nucleul unui sistem de instituții naționale, care, toate împreună, reprezentau structura autonomiei culturale românești.

În jurul Astrei gravitează o rețea de instituții culturale cu ideologie și programe asemănătoare, specializate însă după criterii de ordin social sau profesional. Programul lor este unul culturalizant, ce-și propunea popularizarea științei sau culturii naționale în rîndul categoriilor ce le reprezentau, ridicarea nivelului lor intelectual, educația acestora în spirit național. Din această categorie de instituții făceau parte amintitele reuniuni învățătorești, cu o specializare mai pronunțată în chestiunile pedagogice, didactico-metodice, școlare în general, care s-au integrat directivei culturale astriste, reuniunile de femei, asociațiile sodalilor, reuniunile corale și de muzică.

După înființarea Societății academice rolul de îndrumător al vieții culturale a fost transferat forului academic din România, Astra promovînd preponderent cultura de masă.

Există un paralelism[29], remarcat de altfel, între Academia Română și Astra, în structura internă, orientarea celor două instituții, secțiunile, sau programul inițial al Societății academice tributare în parte modelului instituționalizat de Astra. Componența celor două societăți, reunind reprezentanți ai vieții culturale din toate provinciile locuite de români, este un alt argument în sprijinul influenței dinspre Astra.

Paralelismele se datorau, în parte, rolului important al ardelenilor — Barițiu și Cipariu — la organizarea Academiei, respectiv elaborarea statutelor, dar, în același timp, reprezintă nevoi resimțite de evoluția unitară a culturii noastre, accentuată după 1859, în plin proces de instituționalizare pe baze naționale, care reclama centralizarea și coordonarea vieții culturale românești de un for academic reprezentativ pentru potențialul creator al națiunii. Pînă la înființarea Academiei, Astra a încercat, chiar dacă realizările nu i-au fost la nivelul aspirațiilor, să îndeplinească un asemenea rol, cu posibilități mai modeste de exprimare.

Programul inițial al Societății literare, devenită imediat Societate academică, amintește ambițiile Astrei de a cultiva unitatea culturală prin realizarea gramaticii, dicționarului, literaturii și istoriei unitare. Unirea Principatelor, ca o etapă în procesul făuririi statului național unitar, impunea un atare program ca o necesitate. Gramatica, dicționarul, istoria și literatura reprezentau forme de exprimare a individualității naționale, dar și o tendință spre unitate, argumentată, cel puțin în plan spiritual, de realizarea unirii din 1858. După 1879, respectiv după transformarea Societății academice în Academie Română, programul inițial a fost considerabil lărgit, fără a fi abandonat, conferind societății rolul de veritabil for științific și cultural al țării. S-a realizat clarificarea necesară în definirea startegiei culturale, Academia asumîndu-și rolul de îndrumător al culturii române, în vreme ce Astra își elaborează programul pe coordonatele popularizării științei și culturii naționale.

Din alt punct de vedere, Academia Română a constituit un cadru favorabil pentru manifestările culturii majore transilvănene, a contribuit,

[29] V. Netea, *Spre unitatea statală a poporului român*, p. 108—113.

decisiv, la relansarea acesteia, după perioada de criză pe care a traversat-o.

Academia Română a ilustrat plenar unitatea culturală a românilor[30], atît prin componență, cît mai ales prin activitatea ei generală, desfășurată sub semnul acestei unități. Prima sesiune a Societății Academice din 1867, desfășurată în spiritul unității naționale, a proclamat teza unității culturale ca fundament al viitoarei activități. Pozițiile exprimate cu acel prilej de membrii ardeleni din Academie sau de reprezentanții guvernului român, asociază problematicii unității culturale semnificații politice foarte clar exprimate: „Fie ca din unitatea limbii literare — spunea Al. Roman — pe calea cea pașnică a științelor, să rezulte unitatea noastră națională... Trăiască România". Proclamînd apartenența românilor din monarhia dualistă la marea comunitate a națiunii române, Timotei Cipariu delimita cu același prilej o mare unitate românească, națională, de civilizație și cultură, suprapusă granițelor inadecvate realităților naționale, caracterizată prin unitatea organismului național. Era o replică la soluția dualistă recent instituită, care nega unirea Transilvaniei cu Ungaria, afirmînd de drept integrarea ei în corpul unității românești.

Academia Română și-a îndeplinit această misiune încredințată la prima sesiune, coordonînd pînă la 1918 viața culturală, științifică din toate provinciile românești. Ea a devenit factorul director în activitatea culturală sau de cercetare, în normarea limbii și ortografiei, a difuzat cartea românească și publicațiile proprii în toate provinciile românești din monarhia dualistă, a sprijinit instituțiile culturale și naționale în fața tentativelor de deznaționalizare. Monumentele de cultură elaborate în Academie reprezintă efortul de creație al întregii națiuni, conferind înaltului for academic valoarea de primă instituție ce reprezenta interesele tuturor românilor pînă la 1918.

În Transilvania Academia a beneficiat de o excepțională propagandă realizată prin intermediul gazetelor românești. „Familia" consacra anual largi spații activității Academiei, inițiativelor cultural-științifice, dezbaterilor sau noilor membri aleși[31]. Periodicele românești din Transilvania aveau rubrici permanente intitulate „Societatea Academică Română", „Academia Română", „De la Academia Română", cristalizînd în opinia

[30] V. Baciu, V. Netea, *Unitatea națională în preocuparea Academiei Române*, în „Studii", 1966, nr. 6, p. 1091—1109; Dan Berindei, *Înființarea Societății literare și sesiunea din 1867*, în „Studii", 1956, 9, nr. 5, p. 21—44; Idem, *Societatea Academică Română (1867—1878)*, în „Studii", 1966, 9, nr. 6 p. 1069—1089; Idem, *Academia Română în anii 1879—1918*, în vol. *Studii și materiale de istorie modernă*, V, București, 1975, p. 247—276; Ștefan Pascu, *Academia Română și unitatea națională*, în „Studii și articole de istorie", 1975, 29, p. 5—10, Pentru ecoul înființării Societății literare în Transilvania, vezi Gelu Neamțu, *Presa transilvăneană și înființarea Societății literare române 1866—1867*, în „Anarul Institutului de istorie și arheologie Cluj", 1974, 17, p. 280—290.

[31] Despre Societatea academică „Familia" publică numeroase articole și informații în 1866 (I. Vulcan), 1867 (mai multe articole, inclusiv Statutele, I. Hodoș, Organizarea Societății academice din București, 1868 (I. Hodoș) 1870, 1871, 1872, 1873, 1876, 1878 (sub titlul Societatea Academică Română; I. Vulcan, Ce cerem de la Societatea academică, 1878, p. 433—434). Despre Academia Română, 1879 (foarte multe articole), 1880, 1881, 1882, 1883, 1884.

ardeleană importanța și valoarea instituției academice ca unic for cultural pentru toți românii. Contactele Academiei cu societățile culturale ale studenților și elevilor, cu presa și cercurile intelectuale românești din Transilvania au instituționalizat în mediul cultural românesc Academia ca centru director al vieții culturale a tuturor românilor. Separației politice Academia îi contrapunea un exemplu și model de solidaritate națională, unitatea culturală ce reclama desăvîrșirea unității politice.

Instituționalizarea culturii în Transilvania, în spiritul principiului de naționalitate, un aspect al procesului de organizare a națiunii române, așa cum îl concepea Bărnuțiu în 1848 la Blaj, a realizat un sistem, o rețea ce acoperă toate teritoriile românești, avînd ca nucleu central, cu rol director, Astra, în jurul căreia gravitau, mai mult sau mai puțin dependent, celelalte categorii de instituții. Sistemul instituțiilor cultural naționale suprapunea o entitate și solidaritate românească organismelor politice ale timpului, ca ceva distinct. ce tindea să iasă din sistemul politic respectiv, manifestînd opțiunea pentru integrarea în sistemul culturii naționale, instituționalizat în România. Juxtapuse realităților politice, adeseori într-un raport de adversitate cu acestea, instituțiile din sistemul menționat au difuzat modelul cultural elaborat în România, realizînd unitatea manifestărilor spirituale general românești. Dacă societățile elevilor și studenților s-au integrat în acest model cultural din perspectiva actului de creație, societățile provinciale sau locale au contribuit mai mult la difuzarea modelului culturii naționale unitare chiar dacă selecția, rigoarea sau valoarea estetică ori științifică au făcut deseori rabat de la exigențele moderne.

Într-un eclectism specific pașoptismului, ce fuziona rudimente ale idealului luminării și postulate ale conceptului romantic de educație populară în spirit național, aceste instituții au operat la nivelul claselor mijlocii și ale elitei locale, guvernate încă de o mentalitate tradițională, care rămîn, însă, baza mișcării naționale și, mai important, nivelul de contact al liderilor cu masa poporului. Aderența unei componente importante a mișcării naționale la sistemul valorilor culturale tradiționale, în opoziție cu orientarea generației tinere spre noua direcție culturală, a generat criza de care vorbeam, exprimată în campania tinerilor împotriva directivei astriste la un moment dat, în numeroasele polemici ce trădau eforturi pentru definirea unei strategii culturale de natură să satisfacă exigențele principiului de naționalitate, ale unității culturale și modernizării. Disputa va fi soluționată abia prin triumful noii direcții, echivalent cu generalizarea modelului cultural românesc, care satisface deopotrivă sentimentul național și raționalismul reclamat de modernizarea societății și a culturii.

La un alt nivel al structurii sociale — masa țărănească — progresele alfabetizării au ridicat nivelul instrucției, au extins frontierele educației și, implicit, au lărgit aderența ideii naționale la comunitatea rurală. Căile de vehiculare a sentimentului național în mediul rural au fost în primul rînd presa și calendarele, prima difuzată prin intermediul elitei locale (preoți, învățători, notari etc.). Prenumerarea țăranilor la presa românească se realizează în perioada analizată incidental, nu de proporțiile unui fenomen. Abia la finele veacului al XIX-lea se constată

audiența unui anumit tip de gazete, din categoria celor poporale, la publicul țărănesc. Analiza sociologică a publicului cititor al presei române[32] relevă însă o circulație intensă a ziarelor și revistelor românești din această perioadă în mediul rural, audiența lor mare în cercurile elitei locale. „Cel mai original așezământ" național, „laboratorul uriaș al conștiinței naționale", cum o definea Breazu[33], presa Transilvaniei a fost cel mai dinamic și activ instrument al educației naționale, cel mai eficace propagator al unității culturale. Fixată programatic pe ideea apartenenței românilor transilvăneni la marea comunitate națională, presa românească a făcut cea mai mare propagandă unirii din 1859 și realizărilor României moderne, înserînd în coloanele sale rubrici permanente consacrate progreselor statului român.

Într-un evident progres pe calea modernizării conținutului, formatului, structurii interne sau paginației, presa anilor 1860—1880 relevă o creștere numerică apreciabilă a numărului de publicații și specializarea lor tematică ca reflex al procesului de instituționalizare amplificat de romantism. Instituționalizarea culturii a fost însoțită, ca pretutindeni de altfel, de elaborarea instrumentelor valorizatoare, menite să realizeze aderența lor la societate. Specializarea tematică a presei, însoțind diversificarea preocupărilor cărturărești, ca un atribut al culturii moderne, concordantă cu fenomenul similar din România, s-a realizat ideologic și programatic pe suportul unității culturale.

Ascendentul jurnalului politic de orientare națională este consecința firească a concertării forțelor în sensul militantismului național, care resoarbe toate energiile spirituale, determinînd finalitatea politică a operei culturale. Chiar și în această situație, cultura a însoțit întotdeauna politicul, modelîndu-l în conformitate cu principiul de naționalitate și aspirația spre unitate. Exemplul cel mai elocvent în acest sens îl oferă „Albina"[34], dar el poate fi generalizat la toate periodicele române ardelene.

Definindu-se drept „un organ național independent și liberal, pentru toate interesele întregului popor român", „Albina" și-a propus să promoveze „înaintarea, dezvoltarea și fericirea națională", inclusiv pentru „părțile națiunii noastre de peste Carpați". Semnificativă pentru ideologia ziarului este încrederea, direct mărturisită, în tînărul stat român, interpretat ca un garant al naționalității române din monarhie. „Ar fi în contra logicei — scria „Albina" în 1868 — a presupune că elementul românesc din Ungaria și Transilvania e menit de cel ce direge istoria ca să-și piardă conștiința națională și să piară chiar în acel moment cînd acea conștiință românească dincolo de Carpați își ridică capul pentru a cugeta. Acea conștiință națională la noi ca și la alte popoare n-are granițe politice și, prin literatură și alte mijloace ce-i stau la dispoziție, știe

[32] G. Em. Marica, *Contribuții la problema abonaților periodicelor românești pînă la primul război mondial*, în vol., *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelene din secolul al XIX-lea*, vol. I. Cluj-Napoca, 1977, p. 11—111.

[33] I. Breazu, Presa Transilvaniei, în vol. *Literatura Transilvaniei*, p. 113—123; O. Boitoș, *Periodice ardelene în răstimp de 100 de ani*. Cluj, 1938, V. Netea, *Spre unitatea statală a poporului român*, p. 309—401.

[34] V. Netea, *Spre unitatea statală a poporului român*, p. 325—328.

inspira cugetele sale; sînt cugete românești ce ne vor întări în conservarea naționalității. Și contăm pe această inspirațiune". Scriind despre o „Daco-Romanie morală, culturală, una și indivizibilă", „Albina" conferă unității culturale și sufletești o finalitate politică ușor de descifrat, mărturisită prin încrederea în politica României, care va deveni o politică a tuturor românilor[35].

Prin afirmarea apartenenței românilor transilvăneni la marea comunitate națională românească, presa transilvăneană îmbrățișa cauza României ca una proprie tuturor românilor. Propaganda sistematică a realizărilor statului român, difuzarea valorilor culturale din România sau manifestarea solidarității cu independența României și războiul acesteia, în rubrici permanente, consacrate realităților de peste Carpați, au transformat presa ardeleană în cel mai eficace instrument al propagandei cauzei unității, cu atît mai mult cu cît aria ei de cuprindere și capacitatea de penetrație în societate întrec ale celorlalte instituții românești. Ea ilustrează poate cel mai fidel mutațiile produse în spiritul public românesc, noile opțiuni culturale ale elitei. Demersurile înnoitoare pe plan cultural se reflectă în orientarea tot mai pronunțată a unor reviste spre noua direcție a Junimii și spiritul critic, începînd cu „Telegraful român" și „Foișoara" acestuia „Albina Carpaților", continuînd cu „Familia" pentru a triumfa o dată cu apariția „Tribunei"[36]. „Telegraful român" reproduce masiv din „Convorbiri Literare"[37] și își deschide generos paginile scriitorilor de la Junimea. Respingerea etimologismului și adoptarea noii ortografii fonetice de mai multe publicații au favorizat integrarea culturală a românilor transilvăneni în ansamblul unitar al culturii române, au o valoare de directivă pentru o parte a elitei române. Adoptarea noii ortografii la „Familia" și simpatia tot mai clar mărturisită pentru junimism are efecte puternice în viața publică românească, călăuzindu-i ferm orientarea spre noul model cultural.

La nivelul comunității rurale, penetrația modelului cultural românesc s-a realizat prin intermediul calendarelor[38]. Conținutul lor relevă un interes statornic pentru viața culturală din România și realizările statului român. După Vasile Alecsandri, cel mai publicat scriitor din România, calendarele ardelene reproduc tot ce aveau mai reprezentativ literele

---

[35] „Așteptăm ca România să devină un soare, ale cărui raze să ne călăuzească și să lumineze pe toți românii de prin țările vecine" sau, atunci cînd anunța încetarea apariției, scria că în toată existența sa n-a făcut altceva decît să indice calea „din robia Vavilonului spre pămîntul făgăduinței, spre România și împărăția gîntei lui Traian". Apud V. Netea, *Spre unitatea statală a poporului român*, p. 327.

[36] I. Breazu, *Pătrunderea ideilor junimiste în Transilvania*, p. 164 sq. S. Iercoșan, *op. cit.*, p. 192 sq.

[37] Elena Dunăreanu, *Literatura în „Telegraful român"* 1853—1973, Sibiu, 1973, 287 — „Telegraful" și „Foișoara" acestuia au publicat, alături de Alecsandri, pe Slavici, Eminescu, Creangă, Maiorescu. În 1867 reproduce din „Convorbiri literare" pe Titu Maiorescu, *Despre poezia română*, în 1871, Titu Maiorescu, *Formă și fond*, în 1882, nr. 9—19, T. Maiorescu, *Literatura română și străinătatea*, iar în nr. 72—73 publică pe I.T. Mera, *Scriitori de la Junimea*.

[38] Pentru cuprinsul calendarelor românești transilvănene vezi Georgeta Răduică, Nicolin Răduică, *Calendare și almanahuri românești 1731—1918. Dicționar bibliografic*, București, 1981.

românești în aceea perioadă. Conținutul facil, eclectic, oscilînd între moralismul clasicizant sau pragmatismul iluminist și sentimentalismul romantic istorizant, a fost excelent utilizat în slujba propagandei naționale. Literatura calendarelor ardelene, indiferent de orientarea lor, era una general românească, în care predomină, cum era firesc, scriitorii de peste Carpați. Versificația și limba acestora, superioare creațiilor locale, explică preponderența literaturii din România și reflectă un gust literar al omului de rînd pentru marile valori ale literaturii române. Desigur că în stabilirea conținutului acestor calendare selecția operată de redactor era importantă, dar ea se fundamenta pe opțiunile manifestate de masa cititorilor, venea în întîmpinarea lor, asigurînd astfel succesul publicației. Alături de literatură, calendarele operează la nivelul comunitar și prin difuzarea sistematică sub diverse forme a personalităților politice, culturale, a monumentelor de cultură, artă, a istoriei unitare românești[39].

Difuzia modelului cultural general românesc în societatea din Transilvania a operat în mentalul colectiv sensibile mutații, descifrabile în primul rînd la nivelul elitei intelectuale, îndeosebi a tinerei generații, orientată tot mai mult spre integrarea actului de creație în noua direcție, propusă din România, pe coordonatele modernizării și ale principiului de naționalitate, mai greu sesizabile la nivelul elitei locale și al masei comunitare, unde înnoirea culturală s-a manifestat prin adeziunea acestor nivele la valorile culturale general românești.

Decelarea celor două planuri clarifică și maniera particulară în care a fost receptat junimismul în Transilvania[40], în anumite straturi socioprofesionale sau instituții culturale. Succesul noii direcții, echivalent cu o renaștere spirituală a Transilvaniei, s-a datorat și atmosferei culturale generale, realizată după unirea din 1859 prin adeziunea populației românești la valorile spirituale propuse de România unită. Clarificarea realizată la diferite nivele ale mentalului colectiv, confirmată de apariția Tribunei și succesul rapid al tribunismului, inaugurînd și în Transilvania o nouă direcție, are consecințe favorabile asupra strategiei naționale a românilor din monarhia dualistă. Abandonînd orientarea spre Viena, mișcarea românească afirmă solidarități și o tendință integrativă cu politica statului român independent, orientarea spre București constituind suportul moral și politic care a guvernat procesul de unificare a mișcării naționale prin constituirea P.N.R.[41]. La nivelul comunității rurale sau

[39] Calendarul „Amicul poporului" făcea în 1861 o prezentare lui Al. Ioan Cuza, însoțită de portretul acestuia în 1865 prezenta biserica de la Curtea de Argeș, în 1881 portretul lui I.C. Brătianu și mănăstirea de la Dragomirna; Calendarul de la Sibiu (Closius), pe lîngă Scriitorii români consacrați, reproduce din Istoria românilor sub Mihai Voevod Viteazul (1879), Istoria lui Ștefan cel Mare (1881), Românii în războiul din urmă cu turcii (1882); Calendarul sibian (Tip. arhidiecezană) reproduce schițele lui Bălcescu despre Mihai Viteazul din, „Magazin istoric pentru Dacia". „Călindarul bunului econom", redactat de E. Brote și D. Comșa, reproduce aproape în exclusivitate numai scriitori junimiști și exemplele pot continua.

[40] Cercetări fundamentale pe această temă rămîn în continuare I. Breazu, *Pătrunderea ideilor junimiste în Transilvania*, Sara Iercoșan, *op. cit.*, Amîndouă evidențiază elemente de prejunimism după revoluția pașoptistă, amplificate în perioada următoare.

[41] T. Pavel, *Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația Puterilor Centrale 1878—1895*. Timișoara, 1979, p. 55—74.

urbane, unirea a consolidat încrederea în statul român, în naționalitate, în ultima instanță, a întărit conștiința și solidaritatea națională, fundamentate pe existența unui stat românesc independent.

Distanța care s-a constatat la un moment dat între elită și popor a fost sensibil redusă, începînd din epoca liberală deja, fenomen ce se va continua sub dualism, adîncit de efectele acțiunii culturale tribuniste în societatea românească. Orientarea culturală și ideologică a „Tribunei" s-a întemeiat în primul rînd pe factorul popular și resursele sale creatoare, definindu-și strategia culturală în funcție de acesta. Reconsiderarea factorului popor în ambianța culturală și națională românească s-a realizat de pe pozițiile spiritului critic, ale „naționalității în limitele adevărului", ale unei concepții realiste despre popor și națiune, în concordanță cu exigențele modernizării care au triumfat deja în România[42].

Realizarea unității culturale, în accepțiunea cea mai largă a noțiunii, ilustrînd o solidaritate națională peste granițele politice vremelnice, a activizat, pe de o parte, o acțiune politică a mișcării naționale concordantă cu politica statului român, pe de altă parte a facilitat apropierea elită — popor, care se validează plenar în perioada mișcării memorandiste și provoacă restructurările, noile orientări tactice manifeste după Memorand și instituționalitate la începutul secolului XX. Unirea și independența constituie evenimentele politice cu cel mai mare ecou în viața publică românească din Transilvania, dar și cu cele mai mari efecte în planul mentalului colectiv, unde provoacă spectaculoase schimbări de atitudine, cu urmări vădite în planul conștiinței și al acțiunii politice.

NICOLAE BOCȘAN

[42] Pentru „Tribuna" vezi I. Slavici, ***Tribuna și tribuniștii***, Orăștie, 1896; I. Breazu, *Pătrunderea ideilor junimiste în Transilvania*, p. 186—214; I. Moga, ***Tribuniștii și mișcarea memorandistă***, în vol. ***Scrieri istorice 1926—1946***. Cluj, 1973, p. 278—284.

MĂRTURII TÎRZII DESPRE SERBĂRILE ASOCIAȚIUNII DIN 1911

Se întîmplă uneori ca o festivitate comemorativă, prin dimensiunile interioare, precum și prin cele concrete, să cîștige ea însăși o semnificație majoră și autonomă și să revendice o comemorare proprie. Acesta e cazul serbărilor de la Putna, din iulie 1904, prilejuite de a 400-a aniversare a morții lui Ștefan cel Mare, și a celor de la Blaj, din august 1911, organizate la împlinirea a 50 de ani de la întemeierea Asociațiunii: în istoria marilor adunări naționale din Transilvania a doua, ca proporții și importanță, după cea de la 1848, tot la Blaj.

Cunoaștem toate amănuntele desfășurării serbărilor de la Blaj clipă de clipă, din numeroasele reportaje făcute „pe viu" și sintetizate apoi într-o carte, prin grija Despărțămîntului XI al Asociațiunii[1]; știm că sensul profund a fost sesizat de toți participanții, în frunte cu Nicolae Iorga[2]. Date esențiale noi deci nu se mai pot aduce; cel mult detalii: și aceasta ne-o propunem, făcînd o investigație în arhiva unui profesor blăjean și în amintirile scrise de la un participant de acum 75 ani.

*
* *

Ne-am oprit, și nu din întîmplare, asupra profesorului Ioan F. Negruțiu[3], unul dintre protagoniștii organizării serbărilor. Timp de 15 ani fusese directorul Despărțămîntului blăjean al Asociațiunii; dar, întru cît din vara 1909 i se încredințase direcțiunea Școlii Preparandiale, la adunarea cercuală de la Ohaba, cînd s-a inițiat organizarea festivităților (1910) se retrase, iar în locul său fu ales dr. Iuliu Maniu. Prof. Negruțiu a rămas însă colaborator apropiat, împreună cu dr. Vasile Suciu, în calitate de vicepreședinți ai Biroului Central. Cu devotamentul și generozitatea verificate în toate activitățile sale, s-a dăruit pentru reușita cauzei Asociațiunii. El a rostit panegiricul membrilor fondatori ai Asociațiunii[4],

---

[1] *Serbările de la Blaj. 1911. O pagină din istoria noastră culturală.* Publicată de Despărțămîntul XI Blaj al „Asociațiunii". Blaj. [f.a.].

[2] Nicolae Iorga, *Serbările de la Blaj. Însemnătatea lor politică, culturală și literară.* Vălenii de Munte. 1911.

[3] Ioan F. Negruțiu (1854—1940), între 1880—1928 profesor, apoi director al Institutului Preparandial. V. I. F. N., *Autobiografie* (scrisă la 80 ani, pentru nepoții săi), ms., Coriolan Suciu, *Ioan F. Negruțiu*, director pensionar. Blaj, Tip. Seminarului, 1939. Reproducere din Anuarul școalei normale române unite de învățători din Blaj pe anii 1928/9 — 1938/39. 22 p.; Viorica Lascu, Participarea românilor din Transilvania la războiul pentru independență. Pagini memoriale inedite. În: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie. Cluj-Napoca, XX, 1977, p. 33—49.

[4] *Serbările de la Blaj*, p. 189—190.

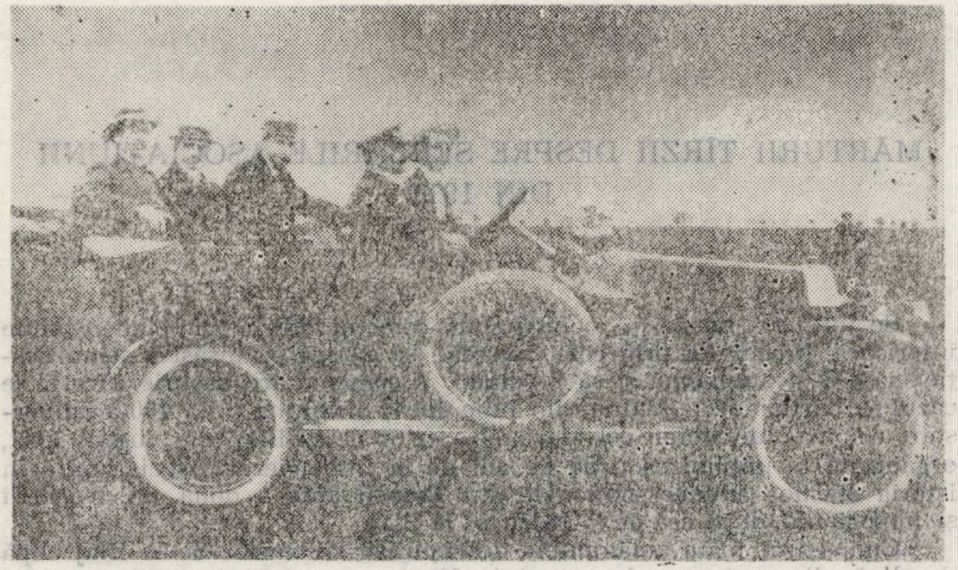

Fig. 1. Un grup de participanți la serbările de la Blaj, printre care (la mijloc) George Coșbuc

a fost președintele secției economice a expoziției, iar la apelul adresat blăjenilor pentru cazarea oaspeților, a răspuns găzduind 39 persoane (cifră record pentru particulari).

Printre cei ce au găsit ospitalitate în casa profesorului, pe „Strada Lungă" (azi str. Republicii), au fost Nicolae Iorga cu doamna Catinca. Negruțiu fusese printre cei puțini care i-au așteptat la gară în noaptea de 29/30 august, fiind împiedicat marele învățat să asiste la începutul serbărilor. În arhiva Negruțiu se păstrează broșura lui Iorga, *Serbările de la Blaj*, tipărită la Văleni, imediat după întoarcerea sa acasă, cu următoarea dedicație: „Ca semn de mulțumire deosebită pentru zilele petrecute în casa dv. primitoare. N. Iorga. C. Iorga". Și pentru a-și arăta și mai mult gratitudinea, Iorga a avut un gînd delicat și insolit: a lăsat să se compacteze, împreună cu cărticica, și manuscrisul său. Sînt 43 file de carnet, scrise cu creionul, numai pe o față și numerotate, cu extrem de puține corecturi: totul a fost scris dintr-o răsuflare, sub impresia puternică a înălțătoarelor ore petrecute la Blaj, poate chiar în tren, în timpul călătoriei de întoarcere la Văleni. Lipsește ciorna *Încheierii* (p. 29—31 din broșură). Pe interiorul copertei ulterior a fost lipit plicul în care fusese expediată broșura: „Rev. Părinte I. F. Negruțiu. Blaj (Balázsfalva. Küküllő m. Ungaria"). Adresa e scrisă de altă mînă.

Se păstrează și cartea poștală pe care i-a trimis-o George Ranetti gazdei: fotografia sa, cu textul: „În amintirea frumoaselor serbări de la Blaj și a clipelor plăcute ce am petrecut în ospitaliera casă a bunului român Ion Negruțiu, George Ranetti. 21 august 1911"; iar pe partea cu adresa mai adaugă: „Salutări cordiale. George Ranetti".

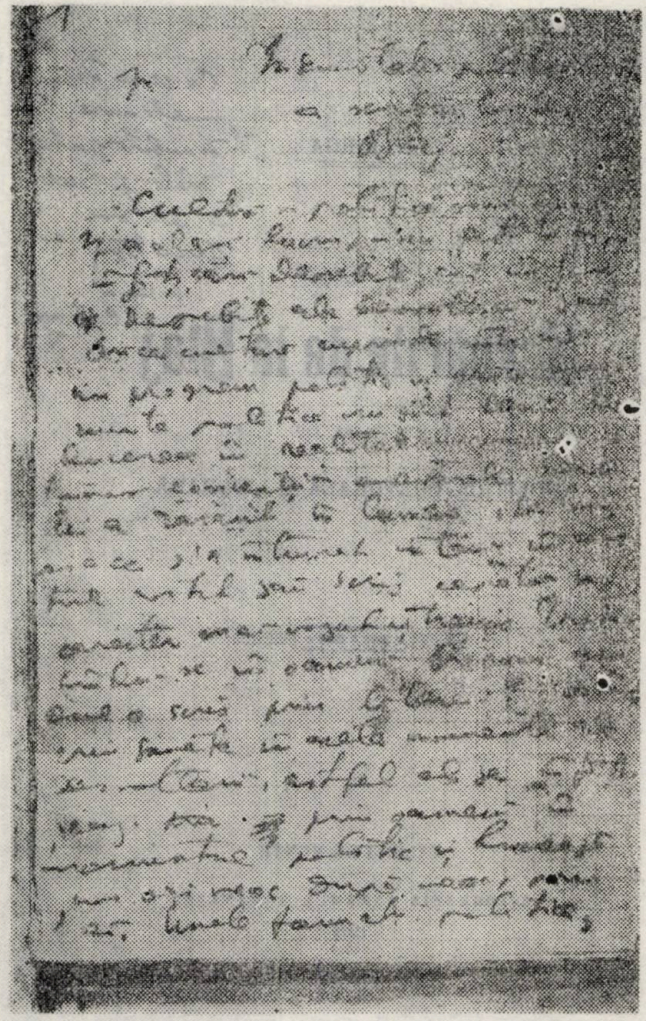

Fig. 2. Filă din manuscrisul lucrării lui N. Iorga „Serbările de la Blaj"

Presupunem că și ceilalți oaspeți vor fi mulțumit gazdei pentru ospitalitate, însă nu avem scrisorile. Există însă o altă mărturie, *sui generis*, a trecerii multor oaspeți prin casa Negruțiu: o „măsăriță" pe care vizitatorii s-au iscălit, iar apoi fiica mai mică a profesorului, Veturia[5], care atunci avea 21 ani, a cusut numele. Probabil fața de masă fusese inaugurată înainte de serbări, în orice caz după moartea lui Augustin Bunea

[5] Veturia Borza n. Negruțiu (1890—1970), doi ani mai tîrziu avea să se căsătorească cu prof. Al. Borza.

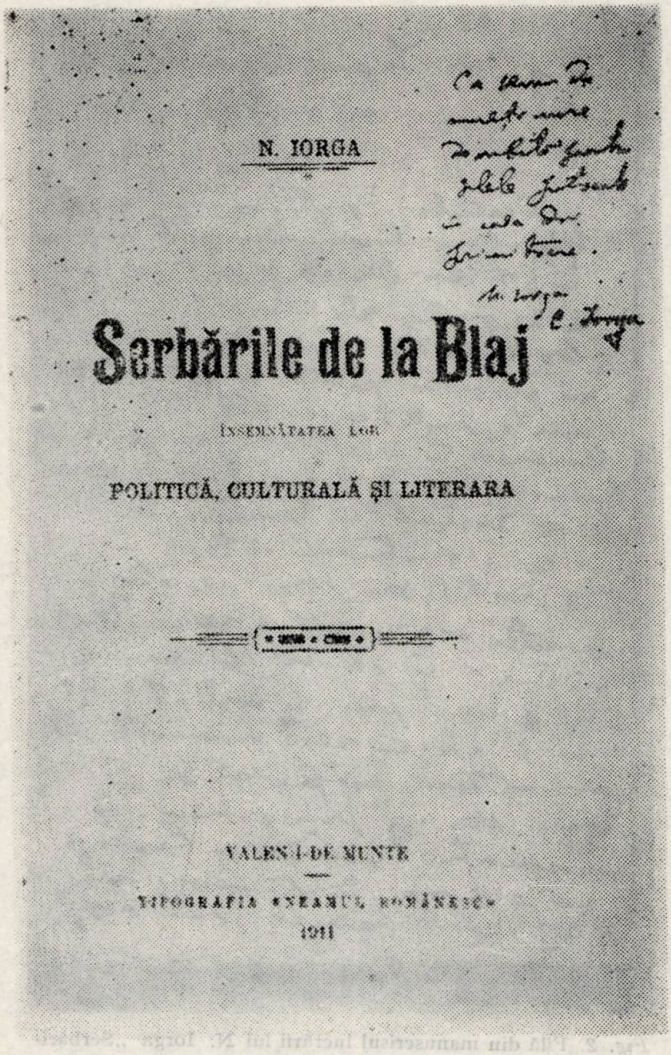

N. IORGA

Serbările de la Blaj

ÎNSEMNĂTATEA LOR

POLITICĂ, CULTURALĂ ŞI LITERARĂ

VALENII-DE-MUNTE

TIPOGRAFIA «NEAMUL ROMÂNESC»

1911

Fig. 3 . Foaia de titlu a lucrării lui N. Iorga „Serbările de la Blaj", cu dedicaţie.

(30 nov. 1909), prieten al lui I. F. Negruţiu, al cărui nume lipseşte. Citim numele organizatorilor serbărilor (poate multe şedinţe se vor fi ţinut în jurul mesei din casa Negruţiu). preşedintele comitetului, Iuliu Maniu; vicepreşedintele dr. Vasile Suciu; Iacob Mureşanu, care a contribuit atît de mult la strălucirea serbărilor cu compoziţiile sale muzicale şi cu corul dirijat de el; Gavril Precup, Alexandru Ciura, Aurel C. Domşa, Augustin Caliani, Virgil Pop, Victor Precup, Traian German, Valer Suciu, dr. Dănilă Sabo, dr. Victor Macavei, Iuliu Maior; alături de aceştia, dintre care

cei mai mulți erau profesori la diferite școli blăjene, figurează vechi colegi ai lui I. F. Negruțiu: Petru Ungureanu, Octavian Bofiniu Banfi sau, dintre cei mai tineri, Ioan Fodor, Ștefan Pop și dr. Alexandru Borza[6].

Dintre oaspeții din alte centre transilvănene, veniți pentru a participa la serbările jubiliare, s-au iscălit sibienii prof. dr. Onisifor Ghibu, avocatul dr. Liviu Lemeny, medicul dr. Ilie Beu; dintre brașoveni dr. Horia Petra-Petrescu; dr. Ștefan Banfi, medic la Bucium, Enea Papiu, avocat la Orăștie, Ioan Mâxer, preot la Reșița.

Și, în sfîrșit, oaspeții din Țară: Nicolae Iorga, George Ranetti, [Ștefan O.] Iosif, Radu Cosmin (pentru poezia căruia *Noi vrem Ardealul* avea să moară în 1915, în închisoarea din Alba Iulia, tînăra blăjeancă Maria Puia), Petrașcu (acesta fără specificarea prenumelui).

Ne surprinde lipsa numelui căpitanului Dumitru Christian[7], blăjean, trecut de tînăr în România, care își anunțase participarea la serbări[8] împreună cu soția sa și ar fi fost firesc să fie găzduiți în casa cumnatului său.

N-am putut identifica o persoană cu nume străin, Moodym.

Mai citim numele prietenilor de toate zilele colegele și amicele Veturiei, în total 100 de iscălituri.

Pe lîngă aceste două piese cu caracter de unicat — manuscrisul lui N. Iorga și fața de masă, — în caseta cu fotografiile familiei Negruțiu se păstrează ilustratele care au circulat în epocă în toată Transilvania: grupul arhiereilor de ambele confesiuni, cu conducerea Asociațiunii și oficialitățile; avionul lui Vlaicu în trei ipostaze[9]; cei doi prieteni, Vlaicu și Goga; Nicolae Iorga; Zaharia Bârsan; un grup de participanți din România, în automobil cu George Coșbuc.

Toate acestea asociate ne permit să retrăim forfota și entuziasmul care au animat toate casele din Blaj: cunoștințe noi sau reîntîlniri, încurajări, planuri de viitor, comentarii admirative, certitudinea iminenței Unirii.

*
* *

---

[6] Alexandru Borza (1887—1971), între 1911—1919 profesor la Blaj, apoi la Universitatea din Cluj. Și el a notat în memoriile sale (*Amintirile unui naturalist din Alba Iulia*, p. 66—67), păstrate la Muzeul Unirii din Alba Iulia: „...m-am grăbit la Blaj, la serbările „Astrei", care au fost cele mai memorabile dintre toate, parcă prevestitoare a unirii tuturor românilor, care trebuia să urmeze în curînd. Atunci au venit la Blaj Iorga, Coșbuc, Goga, Caragiale și atîția fruntași culturali și politici de pretutindeni și a zburat pe Cîmpia Libertății Vlaicu, simbolul superiorității românești și a izbînzii peste puterile care ne-au robit de veac... Serbările acestea au însemnat un triumf al cauzei românești".

[7] Dumitru Christian (1853—1933). V. V. Lascu, *Op. cit.*, p. 40.

[8] „Unirea", XXI, 1911, nr. 73, p. 4.

[9] Notăm că fiul mai mare al prof. Negruțiu, ing. Ioan F. Negruțiu jun. (1881—1962), coleg de studii cu Vlaicu la Budapesta, a fost președintele comitetului aranjator al manifestației de pe Cîmpul Libertății (v. „Unirea", XXI, 1911, nr. 71, p. 623, unde îi invita pe cei dornici să privească zborul să se preanunțe, pentru a putea cere trenuri speciale); el a construit hangarul și a organizat paza avionului.

Sîntem în măsură să completăm repertoriul memorialiștilor serbărilor de la Blaj[10] cu numele lui Ionel Pop[11]. Tînărul avocat din 1911 avea să-și cîștige, în anii senectuții sale, un binemeritat renume de scriitor. I-am sugerat, cu cinci ani în urmă, să-și scrie amintirile legate de acele zile mari. Iată, în cele ce urmează, rîndurile pline de emoție scrise la 70 de ani de la consumarea evenimentului.

VIORICA LASCU

ANEXĂ

CÎNEVA AMINTIRI — MARGINALE — DESPRE FESTIVITĂȚILE „ASTRA" DE LA BLAJ. 1911.

Vrednicii intelectuali blăjeni de atunci, cei care au obosit atît ca serbările să fie într-adevăr mărețe, după terminarea acestora, nu s-au culcat pe lauri, ci au făcut un lucru deosebit de însemnat: au alcătuit o carte destul de voluminoasă [mi se pare că redactor a fost Aurel C. Domșa, parohul Blajului, și el mînuitor de condei isteț] în care sînt fixate pentru posteritate, cu toate amănuntele, organizarea, desfășurarea acelor serbări.

Ce aș mai putea adăuga, din memoria slabă, acelor atît de precise și proaspete arătări?

Dvoastră, mult stimată doamnă Viorica Lascu [căreia, ca și mie, v-a rămas o bună parte a inimii la Blajul cel vechi], m-ați rugat să-mi aduc totuși aminte de cîteva momente din acele zile memorabile și să vi le comunic.

Eram în 1911 la sfîrșitul studiilor mele universitare, am fost de față la pregătirea Adunării, chiar am avut un foarte modest rol în pregătirea ei, fiind pomenit și în cartea amintită. De sigur cînd în aceste zile ale bătrînețelor mele perind în gînd momentele însemnate ale lungii mele vieți, adesea mă opresc la „Serbările de la Blaj". Vine imagine după imagine, mărunte, neînsemnate multe din ele, totuși făcînd parte din mărețul tablou al acelor zile.

Iată, vă comunic cîteva, rugîndu-vă să nu dați o însemnătate mai mare acestor mărunțișuri decît cea pe care o au: pietricele pe marginea unui mozaic splendid. Ele nu cer nici măcar o înșiruire cronologică.

*
* *

Zborul lui Aurel Vlaicu! Cînd, după ce s-a ridicat și a zburat pînă deasupra pădurii Mișca, s-a întors și a făcut cîteva ocoluri în jurul turnurilor Catedralei, a „mînăstirii", și a vechilor școli, a fost o apoteoză. Semn al geniului românesc, în aceeași vreme o înfrățire a Cîmpiei Libertății de pe care s-a înălțat cu duhul care a stăpînit veacuri acele așezări de cultură, străduință și nădejde românească. Simțeam că era un semn al biruinței care avea să urmeze.

Amintirea mi se oprește totuși la un moment oarecum comic. Toată lumea era pe Cîmpia Libertății, în frunte cu Arhiereii.

Iată-l pe Vlaicu coborît din spatele păsării lui măiestre și venind spre mulțime. Aparatul lui, minunat de altfel, era prea puțin grijuliu pentru comoditatea aviatorului. Așa că, în zbor, se vede că împroșca din ulei. Astfel s-a apropiat un Vlaicu pe față cu o adevărată mască de ulei cafeniu-negriu.

---

[10] Ion Buzași, *Semicentenarul „Astrei" în literatură*. „Tribuna", XXX, nr. 40 (2 oct. 1986).

[11] Ionel Pop (1889—1985), avocat la Blaj și, în perioada interbelică, la Cluj, a editat revista cinegetică „Carpați" și a lăsat numeroase cărți cu povestiri de vînătoare și descrieri de natură. Era nepot de soră al lui I. Maniu. V. necroloagele semnate de I. Buzași și Al. Filipașcu în „Tribuna", XXXIX, nr. 7, p. 2 (14 febr., 1985).

Pe rînd a trecut din îmbrățișare de arhiereu în altă îmbrățișare de arhiereu, apoi în altele, multe, ale bărboșilor preoți și profesori. Astfel, cînd a scăpat din ele, fața lui Vlaicu era curată, albă: tot uleiul a rămas pe admirabilele prosoape ale bărbilor.

Eram în apropiere și am rîs cu poftă.

*

* *

După liturghia mare ținută în catedrală, întreg soborul de preoți care au slujit, în frunte cu mitropolitul Mihali, în odăjdii, înșiruiți după rang, au trecut la „Biserica Grecilor", să aducă un prinos ilustrelor figuri istorice care au mormîntul acolo.

Îndată după mitropolit pășea prepozitul Ioan Micu Moldovan. Pe această minunată personalitate a Blajului de atunci, mare în rang bisericesc, academician, om de mare suflet, nu l-am văzut pînă atunci niciodată în odăjdii, făcînd vreo slujbă de biserică. M-a impresionat mult, văzîndu-l mărunțel, gîrbov de ani, cu haine de slujbă care îi erau prea mari, pășind cu pașii scurți ai bătrînețelor, cu capul cărunt coborît spre pămînt.

Deodată parcă nu mai era „Domnul Moldovănuț", ci un simbol: simbolul acelor mulți preoți-dascăli în aparenta modestie a cărora ardea flacăra științei și a dragostei de neam, care din viața lor plină de jertfe și de umilințe au clădit cetatea de știință și românism a Blajului și, fără nădejdea să o ajungă, ziua marii victorii.

Mă îndeamnă să scriu aci o amintire, în afara serbărilor din 1911.

Ion M. Moldovan a fost un bun prieten din tinerețe al bunicului meu dr. Ioan Maniu[1]. Apoi cu părintească dragoste pentru unchiul meu Iuliu Maniu, care îl venera ca pe un părinte al lui. Era ca un membru al familiei noastre.

În 1915, în timpul războiului, unchiul Iuliu a fost recrutat, plecat în război. Eu — găsit neapt pentru serviciul militar în urma unei operații ce am avut la rinichi — eram avocat tînăr și îl înlocuiam pe unchiul ca avocat al mitropoliei. Aveam biroul în vechiul castel al mitropoliei. Într-o dimineață traversam piața mergînd spre judecătorie, la procese. Iată că iasă pe poarta casei, unde stătea, domnul Moldovan. Îmi face semn, mă grăbesc la el.

Îmi spune cam următoarele:

— Trebuie să merg la Consistor. Nu mă mai țin picioarele, abia pot pune pas după pas. Vină să mă țin de tine, să mă sprijin. Cînd am ajuns cam în dreptul Catedralei, bătrînul s-a oprit și mi-a zis:

— Vezi cît sînt de slab. Abia mă țin. Dar dacă aș vedea aici în piața asta veniți soldații români, aș avea putere și aș face șapte mătănii, sărutînd pămîntul...

Și, tipi-tipi-tipi, a pășit spre mitropolie, ținîndu-se de mine.

N-a ajuns să trăiască ziua Eliberării și soldații români în piața Blajului.

*

* *

În programul serbărilor a fost și o defilare a foștilor elevi, care au făcut examenul de maturitate la Liceul din Blaj.

Pe terasa catedralei erau „notabilitățile" în frunte cu arhiereii. Foștii elevi veneau dinspre centru, spre podul Tîrnavei. Erau grupați după an. Întîii cei ce au făcut examenul în acel an 1911, apoi cei din 1910 și așa mai departe, tot mai vechi. În grupul următor [1910] era și neuitata, scumpa mea soție de mai tîrziu, Margareta[2], prima femeie care a făcut bacalaureatul la acel liceu. În grupul din 1907 eram și eu.

Cei proaspeți erau și mulți și tineri, și veseli și sprinteni. Salutau cu pălăriile cu mîinile ridicate pe cei de pe estradă. Fiecare grup avea în față, purtată de unul din ei, o tablă cu inscripția anului de bacalaureat. S-au scurs așa, ani după ani, rînd pe rînd, după fiecare tablă cu numărul anului mai puțini, mai încet pășind, mai obosiți de viață.

---

[1] Ioan Maniu (1833—1895), judecător la Șimleu și Zalău și, după pensionare (1891), avocat la Șimleu.

[2] Margareta Pop n. Hodoș (1891—1953) a făcut studii universitare la Budapesta și Geneva și a susținut teza de doctorat la Budapesta cu subiectul *Poezia română în regiunea Blajului* (1915).

Mai pe urmă a fost un preot bătrîn [Vai! I-am uitat numele.] Venea singur singurel, abia păşind, abia ducînd tabla cu îndepărtatul număr al anului, din care a mai rămas sub soare el singur.

Apoi, desigur, nevăzuţi, duhurile celor mulţi, nenumăraţi de mulţi, care au ieşit la viaţă românească timp de vreo 150 de ani pe poarta cu piatra pragului roasă pînă la jumătate de paşii lor.

Acea defilare, impresionantă, a fost ca o istorie nescrisă, trăită, a şcolilor Blajului, cele de odinioară.

*
* *

Durere, prea puţine sînt fotografiile care redau scene din acele înălţate zile din 1911. S-a păstrat însă una, de preţ. În faţa catedralei sînt înşiraţi alături, în primul şir, în jurul mitropolitului Blajului, Victor Mihali, doi episcopi ortodocşi, Miron Cristea al Caransebeşului, Ioan Papp al Aradului, şi doi greco-catolici, Vasile Hossu al Gherlei şi Demetriu Radu al Oradei. [Cît de frumos simbolizau frăţietatea, omogenitatea românească, a celor două confesiuni ardelene!]

La spatele episcopului Hossu se văd două personagii. Mi s-au oprit ochii şi gîndul asupra lor de multe ori în zilele serbării, şi acum sînt îndemnat să le amintesc.

Unul dintre ei e înalt, cu cilindru în cap. I se vede în fotografie şi barbişonul cărunt. Acesta e Szász Jozsef, subprefectul judeţului Alba, reprezentant oficial al guvernului de la Budapesta. De mulţi ani era în slujbă, a ajuns să aibă o popularitate în judeţ, chiar şi între români, fiindcă era tolerant faţă de ei, nu-şi arăta simţămintele ungureşti duşmănoase, dar şi el executa poruncile apăsătoare ale stăpînirii ungureşti. La tot cazul, era diplomat, era mai blînd. Lîngă el, cu capul gol, înalt de asemenea, în fotografie e un om de tip evident mongol, cu pometii obrazului ieşiţi, cu ochii abia deschişi. Era secundantul lui Szász, prim-pretorul de atunci al Blajului, cu numele Böthe. Un satrap, un şovinist, care unde şi cum putea prigonea pe români. Era ochiul de spion al guvernului, săpînd cît putea la temeliile şcolilor noastre. Era urît de moarte de toţi românii localnici.

Au trecut anii, a venit izbăvitorul 1918. Szász Jozsef nu l-a mai ajuns. Soarta l-a judecat drept pe îngîmfatul Böthe. Cînd, prin octombrie—noiembrie a izbucnit revoluţia românească, într-o noapte s-a furişat din cetatea lui păzită de jandarmi şi a fugit din Blaj ca un cîine bătut.

*
* *

Lucrările de organizare a serbărilor, firește, au început în Blaj cu multe luni înainte. Fiecare „intelectual" a fost încadrat în vreun „comitet" cu îndatoriri speciale. Mi se pare că eu, oficial, eram în „comisia de încartiruire şi de primire[3]. De fapt eram un fel de „slugă la toate". „Şi de rugă, şi de fugă". Dar am avut şi o activitate ciudată: am fost... pictor scenograf! Iată cum.

În programul serbărilor era prevăzut în cadrul concertului festiv, balada „Mama lui Ştefan cel Mare"[4]. Pentru şedinţe şi festivităţi s-a făcut o alcătuire de lemn, solidă, care cuprindea aproape întreaga curte mare a liceului. În capătul ei dinspre internatul de băieţi era scena.

În sfatul celor mari s-a hotărît, ca pentru cîntarea celebrei balade amintite, să se facă un cadru scenic: formă de cetate la care se desfăşură acţiunea. Se pripăşise în Blaj un italian cu nume nemţesc, dar el italian — Zeiler[5], artist pictor, care zugrăvea mai ales iconostase. Om foarte simpatic, care a întemeiat familie la Blaj, şi s-a amalgamat complet cu românii de acolo. El a primit însărcinarea să alcătuiască panoul mare, care să formeze fundalul.

---

[3] Ionel Pop fusese membru în „comisiunea de primire şi încvartirare", în comisia pentru organizarea banchetului şi în cea artistică.

[4] Prima zi a serbărilor (15/28 august) s-a încheiat cu un concert, susţinut în pavilionul special construit. Programul a debutat cu „Uvertura festivă Ştefan cel Mare" de Iacob Mureşan, pentru orchestră.

[5] Anton Zeiler (1874—1956). V. Cornel Tatai-Baltă, *Un pictor militant pentru cauza românilor din Transilvania: Anton Zeiler*. În: „Revista Muzeelor şi a Monumentelor", 1986, nr. 7, p. 68—74.

Zeiler și-a eșafodat cadrul în sala de gimnastică a liceului și a început să lucreze. Timpul presa, lucrarea înainta încet. I-au trebuit ajutoare, calfe. A înțeles că eu și bunul meu prieten și coleg de clasă la liceu, Alexandru Lupeanu-Melin[6] [atunci deja profesor distins la școala superioară de fete], aveam oarecare îndemînare la desen. Ne-a prins la lucru și ne-a dat tema cea mai ușoară: să facem acoperișul de țigle, după cele cîteva țigle desenate și colorate de maestru. Și astfel, vreo două săptămîni, cînd puteam scăpa de la trebile noastre, ore întregi zugrăveam. Țiglă după țiglă, cîte zece într-o zi, mai multe, aceleași, cu sutele. Și noaptea visam solzii de țigle a „cetății". Dar amîndoi ne-am făcut datoria și acoperișul a luat ființă.

A fost montată alcătuirea lui Zeiler în locul unde s-a ținut concertul. Și fereastră avea, la care apărea mama lui Ștefan. Zeiler, regizorul, învățase un băiat ca la momentele potrivite, ascuns după scenă, să agite o tablă de tinichea, scoțînd „tunete", pe altul să agite în zigzag o lampă electrică de mînă, chipurile fulgerele din acea noapte tragică.

O! Cît de naivă și cît de mai mult decît modestă era acea închipuire a cetății de pe „o stîncă neagră"! Dar totuși ce impresie a făcut, cum a însuflețit inimile celor ce se simțeau atunci și mai aproape, și mai înglobați în glorioasa istorie a fraților de dincolo de Carpați, a istoriei tuturor românilor, și a lor, oropsiții de sub stăpînire străină, desigur sortită prăbușirii.

Au trecut și asupra capului meu vreo cinci-șase decenii, înălțîndu-mă, prăbușindu-mă. Într-o zi din bătrînețe, am urcat cu greu poteca aspră pînă la Cetatea Neamțului și am rămas adînc impresionat între ceea ce a rămas din zidurile ei.

Totuși, cît de mică era acea cetate, care cu cei cîțiva plăieși ai ei a ținut piept și oștirii marelui Sobieski! Între zidurile ei înguste sălășluiau însă suflete mari. Și mi-am adus aminte deodată de biata pînză zugrăvită stîngaci, de la scena improvizată în curtea liceului din Blaj, și mi-am adus aminte și de aplauzele și de lacrimile celor ce erau mișcați pînă în adîncul sufletului lor.

Și deodată mi-au sunat în urechi celebrele versuri ale lui Leopardi, din „All'Italia" zilelor lui:

„O Patria mia, vedo le mura e gli archi
E le colonne e i simulacri e l'erme
Torri degli avi nostri,
Ma la *gloria* non vedo..."[7]

Am coborît cu fruntea aplecată la automobilul care mă aștepta la poalele pintenului de munte încoronat de măreția unor ruine.

Iată, mult stimată doamnă Viorica Lascu, în ce chip sărac m-am achitat de promisiunea pe care v-am făcut-o, de a scrie cîteva amintiri în legătură cu serbările ASTREI de la Blaj, 1911.

București, 15 iulie 1981

Ionel Pop

[6] Alexandru Lupeanu-Melin (1887—1937), profesor, mai tîrziu director al liceului de fete, scriitor și publicist.

[7] O, patrie, văd arcuri și coloane,
statui, ruine, turnuri solitare
de-naintași durate,
dar gloria-ți străveche
n-o văd ... (Giacomo Leopardi, *Canti — Cînturi*. Traducere de Eta Boeriu, Cluj, Dacia, 1981, p. 27).

REPERE ROMÂNEȘTI ÎN BIBLIOTECILE DIN R.P. UNGARĂ

O recentă călătorie de documentare la Budapesta și Kalocsa m-a pus în fața unor manuscrise românești sau referitoare la România a căror semnalare o consider ca fiind utilă pentru viitoare cercetări.

La biblioteca Națională „Széchényi"

1. *Absurda Ivuliana seu negatium conversationis Patris Soc. Jesu*, sec. XVII (Qvart. lat. 1528). Este o polemică făcută sub egida episcopului de Agria împotriva iezuitului român Gabriel Ivul, profesor de matematică, retorică și filosofie la Viena și Košice. Textul se referă la o lucrare teologică a lui Ivul *(Historica relatio colloqvii cassoviensis*, 1679?) pe care nu am putut-o identifica.

2. Tertina, Mihael, *Odă în limba latină în cinstea lui Ignatie Darabant*, Oradea, 1797, 53 p. (Qvart. lat. 725). Versurile învățatului orădean cu care, mai tîrziu, Gh. Șincai a întreținut relații apropiate, pledează pentru existența republicii literelor în mediul cărturăresc transilvănean.

3. Copie transilvăneană după *Cartea românească de învățătură* a lui Varlaam din a doua jumătate a sec. al XVII-lea, relegată la Bălgrad în 1711. Greșit catalogată drept *Biblia* (Fol. val. 2), greșit datată de Mircea Popa[1] înainte de data tipăririi cărții (1640)!

Biblioteca Națională este în posesia (în primul rînd prin intermediul colecției Todorescu) a mai multor exemplare din *Liturghierul* (1508) și *Evangheliarul* (1512) lui Macarie. De menționat și *Tetraevanghelul* tipărit la Belgrad (1552) cu subvențiile domnitorului muntean Mircea Ciobanu care are în frontispicii stema Țării Românești. (exemplare din această tipăritură am întîlnit și la Biblioteca episcopiei sîrbești din Szentendre).

La Biblioteca Universității din Budapesta:

4. În *Elogia defunctorum Societatis Jesu* IV (A 140) se găsesc două curriculum vitae ale lui Gabriel Ivul scrise la moartea sa, cu date inedite asupra activității acestuia.

5. Decret din 12 sept. 1723 în limba română pentru Oltenia (Pray, Lit. orig, 502 a).

6. Copie a unei scrisori a lui Inochentie Micu din 1746 împotriva activității iezuiților în cadrul episcopiei de Făgăraș.

7. Scrisoare a Congregației S.J. către Petru Pavel Aaron în legătură cu atribuțiile vicariatului său în situația depunerii din scaun a lui Inochentie Micu, Roma, 1747 (Pray, LX, 17).

---

[1] Mircea Popa, *Manuscrise românești în bibliotecile budapestane*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca, XXIII (1980), p. 459—463.

8. *Gramatică nemțească sau povățuire înlăuntru la învățătura limbii nemțești spre folosul școalelor a neamului rumânesc* din 1786, descrisă în *Catalogus Manuscriptorum Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Budapestiensis*, vol. III (Budapesta, 1907), sub cota H 7, de Nicolae Densușianu în raportul său de călătorie, de L. Gáldi etc., „redescoperită" de Mircea Popa[2] care atribuie textul, pe urma lui L. Gáldi lui Simion Magyari. Frapează asemănarea structurii și concepția lingvistică și ortografică cu *Deutsch-wallachische Sprachlehre* (Viean, 1788) a lui Ioan Piuariu Molnar. Dacă aceste asemănări ar putea fi induse și de sursa comună a celor două gramatici, asemănarea izbitoare a listei de cuvinte românești pledează pentru a considera acest manuscris ca fiind prima redactare a lucrării lui Piuariu. Un studiu de detaliu și, mai ales, confruntarea scrisului din gramatica budapestană cu documentele autografe ale învățatului român, ne poate oferi material suplimentar în identificarea autorului acestei lucrări, asupra căreia vom mai reveni.

La biblioteca Arhiepiscopiei din Kalocsa se păstrează bibliotecile personale ale cardinalului Leopold von Kollonics și ale episcopului Adam Patacsics, cel din urmă fiind un distins cărturar și protector al artelor.

Dintre manuscrisele românești sau referitoare la România, menționez:

9. *Regulae legis* (ms. 1) traducere din 1722 făcută de Petru Dobra după *Îndreptarea legii* (Tîrgoviște, 1652).

10. Conscripție a românilor din Bihor din anii 1760—70 (Ms. 12).

11. Cronică transilvăneană (1601—1607) (ms. 137).

12. *Historia Transilvaniae*, Bistrița, 1694 (Ms. 159).

13. *Historia Transilvaniae*, sec. XVIII (Ms. 326).

14. Pray, Georgius, *Coomentatio historica de jure regum Hungariae in Moldaviam*, 1787 (Ms. 576).

În Biblioteca episcopiei sîrbești din Budapesta mi-a fost semnalată prezența unui manuscris slavon (?) intitulat *Otviet*, Brașov, sec. XVI care ar putea oferi un material foarte interesant necunoscut pînă acum.

Cercetarea viitoare, în special a bibliotecii și arhivei din Kalocsa va aduce în mod sigur multe texte și documente inedite asupra secolului al XVIII-lea în Transilvania.

MIHAI GHERMAN

[2] Același prolific autor a publicat cu greșeli ca inedită *O istorie a Ardealului* (Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca" XX [1979], p. 297—300) mult mai corect editată de Timotei Cipariu sub titlul *O geografie a Transilvaniei* în „Organul luminării" XXV (supliment) p. 131 ș.u.

MONUMENTE DIN DACIA ÎNTR-UN RECENT LEXICON MITOLOGIC

(Note în legătură cu Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae)

În 1981 și 1984 au apărut primele două volume[1] din prestigiosul *Lexicon Iconographicum Mythologiae Calssicae* (LIMC). Lucrare de largă colaborare internațională[2], preconizată în 7—10 volume duble (fiecare volum cuprinde două tomuri, unul de text, celălalt planșele), LIMC înfățișează nivelul actual al cunoștințelor privind iconografia mitologiei grecești, etrusce și romane, avînd ca limite cronologice sec. XV î.e.n. și sec. IV e.n.

Începuturile acestei realizări de anvergură datează din 1973, cînd s-a înființat Fundația pentru LIMC. Cercetători din multe țări ale lumii, grupați în jurul universităților, academiilor, pe lîngă muzee, iar în unele țări — personal științific special angajat, au purces la fișarea materialului iconografic. LIMC se întemeiază așadar pe materialul arheologic reprezentativ aflat în muzee și colecții din țările europene, din nordul Africii, din Orientul Apropiat, precum și din colecții nord- și sud-americane și australiene. Redacția centrală de la Basel (redacții auxiliare sînt la Heidelberg, Würzburg și Paris), unde s-au concentrat aceste fișe, a devenit o adevărată „bancă de date", o bază documentară extrem de prețioasă (cu atît mai mult cu cît nu toate reprezentările mitologice înregistrate aici se publică în LIMC), la îndemîna specialiștilor care se ocupă de iconografia mitologiei greco-romane. Dacă de la debutul acestei întreprinderi internaționale pînă la apariția primelor două volume s-au scurs opt, respectiv 11 ani, situația se datorează nu numai necesității adunării imensului tezaur informațional, ci și faptului că mai multe din principalele divinități ori personaje mitologice greco-romane aparțin primelor două volume (litera A) — Achilleus, Aphrodite, Apollo, Ares-Mars, Artemis-Diana, Asklepios, Athena-Minerva etc. — ceea ce a reclamat o cantitate considerabilă de muncă pentru redactarea articolelor respective (de exemplu, numai articolul *Apollo,* cu toate subdiviziunile sale, însumează 281 pagini).

---

[1] Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, vol. I/1 (Aara — Aphlad), LVII + 881 p. (text) și I/2, 752 p. (din care 694 planșe), Artemis Verlag, Zürich — München, 1981; vol. II/1 (Aphrodisias — Athena), XXII + 1112 p. (text) și II/2, 904 p. (din care 810 planșe), Artemis Verlag, Zürich — München, 1984.

[2] LIMC este elaborat sub patronajul UNESCO, al Uniunii Academice Internaționale (UAI — Bruxelles), al Consiliului Internațional de Filozofie și Științe umane (CIPSH — Paris) și al Asociației Internaționale de Studii sud-est europene (AIESEE — București).

Articolele-voci din LIMC sînt semnate de specialiști din numeroase țări; ele apar într-una din limbile: engleză, germană, franceză sau italiană. Pe lîngă secretarul general al LIMC și „inima" întregii acțiuni — Lilly Kahil, profesor la Universitățile din Fribourg și Paris X, director de cercetări la CNRS Paris, din comitetele de redacție ale celor două volume mai fac parte următorii: Jean Ch. Balty (profesor la Universitatea din Bruxelles, directorul Secției antice la Muzeul de artă și istorie Bruxelles), John Boardman (profesor la Lincoln College, Oxford), Philippe Bruneau (profesor la Universitatea Paris IV), Fulvio Canciani (profesor la Universitatea din Trieste), Nikolaos Kontoleon (+), Vassilis Lambrinoudakis (profesor la Universitatea din Atena), Erika Simon (profesor la Universitatea din Würzburg), Nikolaus Yalouris (profesor la Universitatea Universitatea din Atena, fost președinte al Fundației pentru LIMC[3]). Activitatea redacțională a primelor două volume a fost coordonată de Hans Christoph Ackermann, Jean-Robert Gisler (actualmente secretarul redacției centrale), Pierre Müller și Christian Augé.

LIMC își propune să adune, să clasifice și să înfățișeze iconografia mitologică începînd cu lumea miceniană și sfîrșind cu începutul creștinismului. Dacă accentul cade pe studiul imaginilor, vocile din lexicon nu se puteau dispensa — în special pentru partea interpretativă — de sursele literare. Pentru că LIMC nu se vrea numai o culegere de documente figurative, ci — deziderat exprimat de Lilly Kahil în fruntea primului volum — un studiu pe cît posibil novator al acestor documente. Precedentul cel mai cunoscut este *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie* (W. H. Roscher), Leipzig, I—IV, 1884—1937. Acesta rămîne indispensabil (mai ales pentru adunarea textelor literare), dar era deja depășit pentru partea iconografică, ceea ce se poate imputa în egală măsură și mai vechiului *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines* (Ch. Daremberg, Edm. Saglio), Paris, I—V, 1877—1919. În *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Pauly — Wissowa), Stuttgart, I 1893 sqq. aspectele iconografice ale miturilor ocupă un loc secundar, iar mai recenta *Enciclopedia dell' arte antica, classica e orientale*, Roma, I—VII, 1958—1966, nu putea aprofunda problemele LIMC, avînd un domeniu mai întins. Prin urmare apariția LIMC era o necesitate; LIMC nu înlocuiește dicționare ori enciclopedii anterioare, ci creează un nou instrument de lucru, avînd ca obiect imaginea, expresia iconografică a mitologiei.

Noul lexicon, ocupîndu-se de imaginea divinităților și a personajelor mitologice, individuale ori în cadrul unor acțiuni complexe, înfățișează un „limbaj" specific unor vremuri în care scrierea era puțin sau deloc folosită, un limbaj care juca pe atunci un rol mult mai considerabil decît în prezent[4]. Aceasta explică interesul foarte larg al LIMC pentru istorici, arheologi, lingviști, specialiști în istoria artelor și ai religiilor, inclusiv pentru istoricii Renașterii și ai epocii moderne.

Figurile mitologice sînt studiate sub aspectul grecesc, etrusc, roman și periferic (provinciile orientale și cele occidentale ale imperiului ro-

[3] Președintele actual al Fundației pentru LIMC este profesorul Jean Pouilloux, de la Academia franceză.

[4] Lilly Kahil, Introducere la vol. I, p. XXIII.

man). Precizarea aspectelor iconografice *in peripheria* este, desigur, binevenită; realizarea practică ridică însă anumite probleme. Redactarea unor sub-articole, semnate de alți autori decît cei ai articolului principal, poate genera unele repetări. Însuși înțelesul noțiunii *in peripheria* nu pare să fie același pentru diferiții autori ai sub-vocilor din această categorie. Și trebuie să subliniem că o imagine dintr-o provincie mărginașă a Imperiului roman este — geografic vorbind — totdeauna „periferică", dar iconografic ea poate să nu fie deloc „periferică". În sfîrșit, aspectele iconografice surprinse *in peripheria* sînt adesea greu separabile de iconografia „generală". Asupra acestor dificultăți de încadrare vom reveni mai jos.

Fiecare articol (divinitate sau personaj mitologic) debutează cu o scurtă introducere privind subiectul, inclusiv izvoarele literare. Urmează bibliografia generală, după care este prezentat catalogul. Acesta e selectiv, dar menționează toate tipurile iconografice și variantele lor; el devine exhaustiv numai cînd sînt puține imagini cunoscute ale divinității sau personajului mitologic în cauză. Documentele figurate din catalog sînt înfățișate astfel: tipul obiectului, forma, locul de producere, referințe muzeografice, locul de descoperire, bibliografia selectivă, datare, scurtă descriere. Articolul sfîrșește printr-o parte de comentariu.

În cele două volume figurează mai multe descoperiri de pe teritoriul României. Pentru prima dată într-o lucrare de mare răsunet internațional apar monumente din muzeele românești.

În catalogul articolului *Achilleus*[5] figurează celebrul mozaic de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa cu scena implorării lui Achile de către Priam[6]; acesta este și ilustrat (după desenul făcut în secolul trecut în scurtul răstimp dintre descoperire și regretabila distrugere a mozaicului).

Sub *Ammon* sînt înfățișate mai multe imagini ale zeului cu coarne de berbec pe monumente funerare din Dacia, din care unele sînt ilustrate. Prezența lor se datorează mai ales unui articol (citat în LIMC) apărut într-o revistă binecunoscută tuturor istoricilor antichității[7].

Găsim bune analogii pentru monumentul sincretistic de la Gilău, reprezentînd pe Cavalerul trac cu atributele lui *Apollo*[8]. Piesa figurează, de altfel, în cadrul unui subarticol din categoria celor *in peripheria*[9] și este ilustrată. În catalogul articolului referitor la iconografia lui Apollo roman întîlnim și un splendid bronz păstrat la Kunsthistorisches Museum

---

[5] *LIMC*, I, 1, p. 37—200, *s.v. Achilleus* (Annaliese Kossatz-Deissmann); mozaicul din capitala Daciei la p. 153, nr. 677.

[6] I. Berciu, *Apulum*, IV, 1961, p. 157—165.

[7] Al. Popa, *Latomus*, XXIV, 1965, p. 556—561. Este din nou evident că lumii științifice internaționale îi sînt cunoscute mai ales studiile redactate în limbi de circulație. Este îmbucurător faptul că în diferitele articole din cele două volume ale *LIMC* întîlnim citate din reviste de specialitate românești ca *Dacia*, *Apulum*, *SCIVA*, *ActaMN*. Dar în lista de abrevieri din fruntea primului volum apar numai vechile publicații *Bulletin de la section historique. Académie roumaine* și *Ephemeris Dacoromana*.

[8] I. I. Russu, *ActaMN*, IV, 1967, p. 101—102, nr. 30.

[9] *LIMC*, II, 1, p. 332—335, *s.v. Apollon in Thracia* (Zlatozara Gočeva); monumentul de la Gilău la p. 333, nr. 4.

din Viena[10]. În LIMC nu se menționează locul de descoperire, iar într-un album relativ recent piesa e considerată cu „loc de descoperire necunoscut, România"[11]. Dar eticheta de pe soclul statuetei (inv. VI. 2848) aduce o precizare, care indică în mod sigur Dacia ca provincie de origine: „Siebenbürgen. Geschenk der Frau A. v. Schimke. 1893.".

În cadrul articolului *Asklepios* apare, cu ilustrație, un relief din Apulum (CIL, III, 979) cu imaginea lui Aesculapius împreună cu Hygia, Telesphorus și Epione[12]. Relieful este încadrat acolo în tipul „Anzio"[13], dar credem că mai curînd ar trebui încadrat în tipul „Chiaramonti"[14] (tipul Anzio este o variantă a celui din urmă).

Printre piesele din catalogul articolului *Mars* (Ares) — la Roma și în provincii[15] — figurează mai multe descoperiri din România, din păcate neilustrate: statueta de bronz de la Potaissa[16], aplica de bronz de la Vulcan[17], coiful de la Ostrov și garniturile de armură de la Porolissum și din loc necunoscut[18]. Coiful și garniturile de armură sînt citate după o binecunoscută lucrare dedicată armurilor de paradă din imperiul roman[19]. Statueta potaissensă nu e cunoscută din publicația românească (vezi nota 16), ci dintr-o reluare[20]; în LIMC apare menționată eronată „Privatbesitz". În realitate piesa este proprietatea muzeului turdean.

Mai multe reprezentări ale zeiței *Artemis-Diana* descoperite în România și-au găsit loc în LIMC. Trei piese provin din Dobrogea, de la Tomis, Callatis și dintr-un loc necunoscut din această provincie. Primele două au fost încadrate în subarticolul referitor la *Diana* (Roma, Italia și imperiul roman)[21], iar statueta de marmură descoperită probabil în Dobrogea[22] figurează în catalogul articolului *Artemis*[23]. Din Dacia sînt înfățișate patru monumente: statueta de marmură de la Orlea[24], statueta de bronz de la Ostrov[25], un relief de la Juc[26] și un relief descoperit în

---

[10] *LIMC*, II, 1, p. 363—464, *s.v. Apollo* (Erika Simon, Gerhard Bauchhenss); statueta de la Viena la p. 372, nr. 33.

[11] R. Florescu — I. Miclea, *Tezaure transilvane la Kunsthistorisches Museum din Viena*, București, 1979, p. 31, nr. 46.

[12] *LIMC*, II, 1, p. 863—897, *s.v. Asklepios* (Bernard Holtzmann); relieful apulens la p. 879, nr. 152.

[13] *Ibid.*, p. 878, nr. 136.

[14] *Ibid.*, p. 877, nr. 116, 117 etc.

[15] *LIMC*, II, 1, p. 503—580, *s.v. Mars* (Erika Simon — Gerhard Bauchhenss).

[16] Z. Milea, *ActaMN*, VIII, 1971, p. 577—578 = *LIMC*, II, 1, p. 521, nr. 131.

[17] D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Oxford, 1979 (BAR 55), p. 86, nr. 81 = *LIMC*, II, 1, p. 524, nr. 168.

[18] *LIMC*, II, 1, p. 565, nr. 478 a, respectiv nr. 480 j-k.

[19] J. Garbsch, *Römische Paraderüstungen*, München, 1978, P 16, P 17.

[20] W. Schindler, în *Schriften der Winckelmann-Gesellschaft*, III, 1977, p. 73—82, fig. 60—64.

[21] *LIMC*, II, 1, p. 792—855, *s.v. Diana* (Erika Simon, Gerhard Bauchhenss); p. 806, nr. 28 b (Tomis); p. 819, nr. 140 (Callatis).

[22] Gabriella Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, București, 1969, p. 43—44, nr. 68.

[23] *LIMC*, II, 1, p. 618—753, *s.v. Artemis* (Lilly Kahil, Noëlle Icard); p. 645, nr. 255 (Dobrogea).

[24] G. Bordenache, *op. cit.*, p. 42, nr. 65.

[25] C. Pop, E. Nemeș, *ActaMN*, XI, 1974, p. 85—91.

[26] M. Bărbulescu, *Der Dianakult im römischen Dazien*, în *Dacia*, XVI, 1972, p. 210, nr. 5, fig. 3.

Transilvania, păstrat în muzeul Brukenthal din Sibiu[27]. Zeița, înveșmîntată cu chiton doric și himation, e înfățișată de obicei în mișcare (Orlea, Ostrov, Sibiu), mai rar într-o poziție statică (Juc); întotdeauna are arc și tolba de săgeți. Noi am cuprins aceste reprezentări în tipul „Diana auf der Jagd — siebenbürgische Variante" (Orlea, Juc și Sibiu)[28]. Deși cele patru monumente din Dacia aparțin evident aceleiași epoci și sînt creații ale aceleiași arte provinciale, mai mult chiar — toate ilustrează tipul iconografic „Diana la vînătoare", ele sînt tratate în LIMC sub trei voci diferite: statueta de la Orlea sub *Artemis*[29], bronzul de la Ostrov sub *Diana*[30], iar reliefurile de la Juc și din muzeul sibian sub *Artemis in Thracia*[31].

Tipul iconografic „Diana la vînătoare" — varianta (denumită de noi) „transilvăneană" este identic cu ceea ce în LIMC s-a numit „tipul Versailles", sub care s-a enumerat și statueta de la Orlea. Dacă „repartizarea" acestei statuete sub tipul Versailles — la articolul *Artemis* — este firească, prototipul păstrîndu-se și în sculptura romană, trebuie menționat că și bronzul de la Ostrov, *s.v. Diana* (Roma și provincii), se poate încadra în același tip.

Produce mirare încadrarea reliefurilor de la Juc și Sibiu în subarticolul *Artemis in Thracia*. În acest subarticol s-a încercat introducerea în general a reprezentărilor din Dacia în rîndul celor specifice Thraciei. În comentariul său, autorul consideră că „la déesse est représentée en Thrace selon deux schémas iconographiques principaux. Le premier montre Artemis assise „en amazone" sur le dos d'une biche ou d'un cerf... Ce schéma iconographique s'est diffusé surtout en Bulgarie centrale, au Sud et au Nord des Balkans, ainsi qu'en Roumanie"[32]. În realitate, acest tip iconografic nu s-a difuzat în Dacia, fiind rar întîlnit la nordul Dunării. În studiul nostru din 1972 cu privire la cultul Dianei în Dacia, unde întocmeam și repertoriul reprezentărilor figurate ale zeiței în Dacia (cunoscut și citat de Al. Fol), recunoscînd mulțimea reliefurilor din Moesia și Thracia cu Diana călărind pe ciută sau cerb, am numit această schemă iconografică „süddonauländische Variante" (în cadrul tipului „Diana la vînătoare)[33]. Un singur relief se încadra pe atunci în „varianta suddunăreană"; acesta provenea dintr-un loc necunoscut, poate din Dacia Inferior[34], dar nici originea sa din Moesia nu se poate exclude. Între timp s-au mai descoperit în Dacia două reliefuri care ilustrează „varianta suddunăreană", la Apulum[35] și Potaissa[36]. Dar aceste două

[27] *Ibid.*, p. 211, nr. 14, fig. 8.

[28] *Ibid.*, p. 215; statueta de bronz de la Ostrov, evident de același tip și variantă, nu era cunoscută la data apariției studiului nostru (1972).

[29] *LIMC*, II, 1, p. 645, nr. 256, *s.v. Artemis* (Lilly Kahil, Noëlle Icard).

[30] *LIMC*, II, 1, p. 814, nr. 94, *s.v. Diana* (Erika Simon, Gerhard Bauchhenss). Fol).

[31] *LIMC*, II, 1, p. 722, nr. 9 (Juc), nr. 10 (Sibiu), *s.v. Artemis in Thracia* (Al.

[32] *LIMC*, II, 1, p. 773, *s.v. Artemis in Thracia* (Al. Fol).

[33] M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 217.

[34] D. Tudor, *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 419, nr. 22 = G. Bordenache, *op. cit.*, p. 44, nr. 69 = M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 211, nr. 12, fig. 6.

[35] C. L. Băluță, *Apulum*, XIV, 1976, p. 133—136.

[36] C. Pop, *Apulum*, IX, 1971, p. 563, nr. 17; M. Bărbulescu, *ActaMN*, XIV, 1977, p. 174, nr. 2.

(eventual trei) monumente reprezintă foarte puțin în comparație cu numărul de imagini din „varianta transilvăneană" (tipul Versailles). Celălalt tip iconografic specific Thraciei ar fi, după Al. Fol, „tipul Artemis în picioare" și care „... est surtout répandu dans les vallées de Strymon (Struma) et du Nestos (Mesta), ainsi que dans l'Ouest de la Roumanie"[37]. Trecînd peste formularea extrem de vagă, „vestul României" (o bună parte din „vestul României" n-a făcut parte din nici o provincie romană!), să notăm că aici sînt încadrate — arbitrar, după părerea noastră — reliefurile de la Juc și din muzeul din Sibiu. Relieful de la Juc, cu tot provincialismul său accentuat și, cu atît mai mult, cel din muzeul sibian, sînt „transpuneri" în tehnica reliefului a tipului iconografic Versailles.

Tipurile iconografice pentru Diana răspîndite în Dacia sînt departe de a indica zona Balcanilor ca teritoriu cu cele mai bune și mai numeroase analogii și de a permite deci încadrarea imaginilor Dianei de la nordul Dunării, laolaltă cu cele din Bulgaria, într-o unică „peripheria thracica". Dimpotrivă, ele atestă, pe lîngă slabe influențe suddunărene, moeso-tracice („varianta suddunăreană"), că orientarea pregnantă a Daciei — iată că trebuie spus și scris din nou ceea ce părea a fi devenit un loc comun — este spre occidentul roman și latin, orientare ilustrată în acest caz de răspîndirea în provincia traiană (inclusiv în Dacia Inferior) a tipului Versailles, binecunoscut în provinciile centrale și apusene ale Imperiului roman[38].

„Orientare" înseamnă, în bună măsură, preferința pentru un anume tip iconografic, ceea ce se datorează adesea „modelelor" lansate de atelierele de sculptori-artizani. În Moesia și Thracia e prezent mitul lui Acteon: transformat parțial în cerb, acesta e deja atacat de cîinii Dianei. Este o „schemă iconografică" necunoscută — cel puțin deocamdată — în Dacia.

Apariția unor opinii diferite de cele exprimate de unii autori ai LIMC este de înțeles la o lucrare de proporțiile lexiconului; la fel, micile inadvertențe și erori sînt aproape inerente. Dincolo de asemenea observații, este sigur că cele două volume ale LIMC au deschis o lucrare ce poate fi calificată de pe acum monumentală, rod al unei exemplare colaborări între cercetătorii din mai multe țări ale lumii. Prezența monumentelor din muzeele românești — pe care o sperăm sporită în următoarele volume — contribuie la o mai bună cunoaștere pe plan internațional atît a istoriei noastre vechi (ilustrată aici la modul cel mai concret), cît și a cercetărilor din ultimii ani.

Foarte bine primite (volumului al II-lea i s-a acordat la începutul anului 1985 premiul Gustave Mendel — Académie des Inscriptions et Belles Lettres), cele două volume îndreptățesc interesul cu care sînt așteptate următoarele. Deocamdată, al treilea (un manuscris de patru mii pagini, conținînd 460 articole semnate de 125 autori) se află sub tipar.

MIHAI BĂRBULESCU

[37] *LIMC*, II, 1, p. 774, *s.v. Artemis in Thracia* (Al. Fol).

[38] De altfel unele reliefuri încadrate de Al. Fol în articolul *Artemis in Thracia* apar și sub *Diana* (*LIMC*, II, 1, p. 818—819, nr. 139), plasate acolo — corect — de E. Simon și G. Bauchhenss.

RECENZII. NOTE BIBLIOGRAFICE.

STUDII DE ISTORIE A BANATULUI. X. TIMIȘOARA, 1984, 295 P. XI, TIMIȘOARA, 1985, 253 P.

Unica revistă de istorie din Timișoara, din păcate dar și din fericire, fiindcă „Tibiscus"-ul de odinioară, editat de Muzeul Banatului, a succombat existențial, devenind „Analele . . ., cea menționată în titlu și publicată sub auspiciile Universității locale, își dovedește continuitatea în timp și își validează astfel menirea prin marcarea volumului X jubiliar. Cuvintele introductive, semnificativ așternute în scris de către dr. Gh. I. Oancea, relevă stadiul acțiunii inițiate cu 15 ani în urmă cu privire la necesitatea reevaluării, reconsiderării și redeschiderii față de istoria zonei în discuție, tocmai printr-o paletă de studii, articole și recenzii, semnate de autori localnici sau din afară, fapt notabil și certificat, pînă în prezent, de însăși difuzarea și receptarea științifică a publicației, în întreaga țară și în străinătate.

Din punct de vedere tematic și metodologic, comitetul de redacție, solid închegat și acționînd unitar de cîțiva ani buni, păstrează aceeași linie necesară și obiectivă, ca să nu distoneze în raport cu volumele anterioare. Delimitările făcute sînt cele tradiționale și care se pot întîlni frecvent în cuprinsul majorității revistelor de specialitate. Rubrica de istorie veche este ilustrată de un studiu valoros despre meșteșugurile într-o așezare prefeudală; cea de istorie medie prezintă o cronologie a cîtorva probleme generale bănățene în timpul migrațiilor (prof. Th. Trâpcea), aspecte particulare vizînd Făgetul în secolul XV ca și personalitatea lui Ioan Chinezul, într-un studiu deosebit de temeinic gîndit și analizat de cercetătorul Ioan Hațegan, care de fapt se anunțase mai de mult ca un virtual exeget al figurii luptătorului antiotoman de pe meleagurile Banatului.

Sectorul de istorie modernă include șase contribuții importante despre situația învățămîntului local la granița veacurilor XVIII—XIX, activismul de după instituirea dualismului austro-ungar, relațiile economice dintre Brașov și Reșița la sfîrșitul secolului XIX, precum și referiri substanțiale la dezvoltarea presei române locale: „Luminătoriul" (1881—1893), „Drapelul" (1906) ca și combaterea legilor școlare din 1907 în paginile periodicului lugojean menționat mai sus.

Mult mai consistent numeric, compartimentul de istorie contemporană cuprinde 7 studii despre lupta clasei muncitoare pentru revendicări

democratice, apărarea independenței și împotriva fascismului (1918—1844), activitatea Partidului socialist din Banat între 1921—1927 (dr. W. Marin), situația politică locală între anii 1929—1933, viața și lupta țărănimii bănățene, activitatea Uniunii Patrioților, precum și două subiecte cu privire la dezvoltarea învățămîntului, dintre care se detașează cercetarea lui Gh. Ruja cu privire la Politehnica timișoreană, preocupare îndelungată, stăruitoare și notabilă întru realizarea unei monografii desăvîrșite a importantului așezămînt științific al țării.

Rubrica de recenzii, destul de sumară, este urmată de un util indice care redă cuprinsul volumelor I—X. Ar fi fost de dorit, totuși, și mult mai la îndemîna cercetătorului specialist, o grupare tematică a studiilor și articolelor respective, odată cu alcătuirea unui repertoriu de autori în final.

Volumul următor, apărut la o distanță de numai un an și din grija unui comitet de redacție sensibil „remaniat", în sensul includerii unor reprezentanți ai generației tinere de istorici ca și a celorlalte categorii de specialiști din cadrul Universității timișene, păstrează aceeași structură cunoscută pînă acum. Dr. Doina Benea mandatează partea de istorie veche cu un studiu excelent despre atelierele de olărit romane de la Tibiscum. E. Glück își continuă cercetările cu privire la depistarea unor izvoare ale istoriei bănățene în arhive și biblioteci din străinătate iar V. Fizeșian tratează aspecte social-economice pentru secolele XVII—XVIII. Istoria modernă este inclusă cu cinci materiale, acoperind intervalul clasic dintre 1848—1918: aspecte social-economice în sudul zonei la jumătatea veacului trecut, relațiile româno-sîrbe între 1860—1869, încercare fructuoasă a cercetătorului M. Milin care intenționează, sperăm și așteptăm, să ne ofere o panoramă a tangențelor dintre cele două națiuni, prietene și vecine, pentru un răstimp mult mai extins în timp și cu o arie geografică, totodată, mai vastă. Cele două articole despre acțiunea memorandistă locală și ecoul acesteia în „Dreptatea" punctează finalul părții respective, bine structurate și reprezentate.

Sectorul de contemporană relevă 9 subiecte interesante și diverse cu privire la lupta antifascistă și antirevizionistă între 1933—1938, mișcarea muncitorească între 1938—1940, trei articole despre actul eliberării de la 23 August 1944 și apărarea Timișoarei în septembrie același an, ca și participarea la acțiunea de reconstrucție, de susținere a frontului și de democratizare a aparatului de stat și a vieții publice. Reține atenția, demersul realizat de Gh. Ruja cu privire la participarea cadrelor didactice și a studențimii de la Politehnica din localitate la lupta antifascistă, contribuție remarcabilă a autorului situată pe filonul aceleiași cercetări de durată și cu caracter monografic vizavi de tema respectivă. Rubrica de recenzii, extinsă considerabil, atît calitativ cît și cantitativ, sugerează aplecarea tot mai mare către cunoașterea rezultatelor celor mai noi ale științei istorice din țările vecine, cu care Universitatea din Timișoara se află în relații de colaborare reciprocă. Credem că în cadrul acestei părți a volumului ar trebui să fie incluse toate semnalările depistate în bibliografia de specialitate: cărți și reviste, cu privire la Banat, sub formă de recenzii, însemnări sau note bibliografice. Poate și în ideea

alcătuirii ori a continuării acelui repertoriu, început cîndva de Al. Rusu, cu privire la însumarea tuturor lucrărilor despre Banat.

Observațiile critice, considerăm că își au locul îngăduit în finalul însemnărilor de față, mai ales că acestea vizează activitatea deosebită a unui secretar de redacție, inimos și receptiv, care are răspunderea primordială față de calitatea fondului și formei revistei. 1) Sugerăm să fie acordată mai mare atenție față de textele redactilografiate pentru xeroxare (vol. XI, pag. 110, unele titluri de articole traduse sînt subliniate iar altele nu; pag. 223, dactilografierea se face cînd la 2 rînduri cînd la mai puțin!) ca să se obțină o uniformizare dorită la reproducerea finală. 2) Stabilirea unei forme unice pentru titlurile traduse ca și revizuirea acestora de către specialiștii în limbile respective (vol. X, pag. 19, lipsește titlul în germană; fie „Inhaltsangabe" fie „Zusammenfassung", ca la pag. 272; la pag. 141 a fost lăsat rezumatul românesc; vol. XI, pag. V, titlu netradus în engleză în tabla de materii; pag. 104, lipsește „Summary"; pag. VI și 184, cu titlul inexact tradus în engleză; pag. 200, lipsă „Résumé"). 3) Solicităm o grijă sporită în alcătuirea sistemului de note de la subsol și în citarea corectă a acestora. Să se precizeze ceea ce se subliniază și ceea ce se pune între ghilimele, ca să se excludă amalgamul care dăunează formei aparatului critic din partea terminală a studiului sau articolului (vol. X, pag. 149, 177—180, 225—228, 248—251, 263—264, 272; vol. XI, Păcățean sau Păcățeanu?; p. 103, I. D. Suciu repetat; p. 157, Laurențiu în loc de Lucrețiu Pătrășcanu!). 4) Sperăm ca plasarea ilustrației la studiul dr. D. Benea, înaintea lucrării propriu zise, să fie o omisiune regretabilă și remediabilă în viitor și nu o noutate în materie de elaborare! Dincolo de toate aceste aspecte „dezvăluite", la care am adăuga necesitatea stabilirii unei liste de prescurtări după care să se lucreze uniform și unitar pe corpul materialelor acceptate în portofoliul revistei, „Studii de istoria Banatului" înseamnă truda cercetării unor istorici capabili și devotați întrutotul muncii pe care o fac ca să dezgroape la lumină și să integreze circuitului istoriografic naționale, aspecte mai puțin știute ale istoriei Banatului. Continuitatea în timp, extinderea colaborărilor, sporirea articolelor, atît numeric cît și calitativ reprezintă un act de cultură și spiritualitate deosebită a reprezentanților muzei Clio, care contribuie ca Banatul, trecut și prezent, să rămînă înscris cu litere de aur pentru generațiile viitoare.

STELIAN MINDRUȚ

Vasile Moga, *Din istoria militară a Daciei romane, legiunea XIII Gemina*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1985, 200 p.

După mai multe cărți dedicate altor epoci din istoria României, editura clujeană ne propune un nou volum consacrat istoriei militare a Daciei romane, prin lucrarea cercetătorului Vasile Moga. Autorul este binecunoscut în țară și peste hotare pentru studiile sale, dintre care multe

sînt axate pe problematica legiunii a XIII-a Gemina. Cartea de față reprezintă rodul a mulți ani de cercetări pe teren și în bibliotecă.

Lucrarea se împarte în patru capitole: I. istoria legiunii XIII Gemina în secolele I—IV (p. 11—32); II. legiunea XIII Gemina la Apulum (p. 33—53); III. detașamentele legiunii XIII Gemina în sec. II—IIÎ (p. 54—77); IV. prosopografia legiunii XIII Gemina (p. 78—138). Aceste capitole de lucru sînt însoțite și de o serie de anexe tehnice: lista abrevierilor (p. 6—8), cuvînt înainte (p. 9—10), supplementum epigraphicum (p. 139—164), instrumentum legionis XIII Gemina (p. 165—176), rezumat în limba germană (p. 177—189), indice (p. 190—200) cuprinzînd autori, unități militare, denumiri geografice antice și moderne precum și o listă de *nomina* și *cognomina;* la sfîrșitul cărții sînt prezentate și 10 pagini de ilustrație.

În capitolul I Vasile Moga prezintă un istoric al legiunii, de la înființare pînă în momentul în care ne-au parvenit ultimele știri despre ea. Analiza cuprinde trei etape mari din viața unității. Prima o constituie secolul I e.n., veac în care legiunea a avut drept garnizoană castrele de la Vindonissa, Poetovio și Vindobona și în care ea a participat la numeroase acțiuni militare. A doua perioadă se referă la staționarea legiunii în Dacia (secolele II—III), în speță la participarea ei la războaiele dacoromane precum și la activitatea ei ulterioară. Ultima etapă cuprinde evoluția istocrică a unității în secolele III—IV.

Următorul capitol oferă într-un prim subcapitol informații în legătură cu castrul roman de la Apulum. Sînt prezentate pe lîngă vechile cercetări și o serie de date noi, rezultat al ultimelor săpături arheologice efectuate în mare parte chiar de autor. Următoarele două subcapitole ne dezvăluie date în legătură cu activitatea edilitară și cu *officina* tegulară a legiunii.

Capitolul III prezintă localitățile sau centrele militare unde au fost dislocate detașamente ale unității de la Apulum. Autorul încearcă pe baza materialului arheologic existent, în speță cel epigrafic, să stabilească perioada staționării și mai ales misiunea încredințată acestor detașamente.

Ultimul capitol constituie partea cea mai întinsă și totodată mai importantă a lucrării. Vasile Moga, bazîndu-se pe bogăția informațiilor epigrafice, se ocupă de prosopografia legiunii. Sînt analizate, pe baza informațiilor din tot imperiul, misiunea și cariera militară a unor comandanți, ofițeri și subofițeri, soldați și veterani. Autorul acordă o importanță deosebită originii etnice a soldaților, conturînd în linii generale zona geografică din care legiunea își recruta viitorii militari. Se acreditează ideea, vehiculată și de alți specialiști, că începînd cu secolul al II-lea se practica o recrutare din provinciile apropiate de locul de staționare a legiunii. O altă constatare importantă este aceea că exista și o recrutare pe plan local din mediul autohton, autorul aducînd o serie de argumente pentru a susține această idee. Tot în acest capitol Vasile Moga face o privire de ansamblu asupra zeităților adorate de militarii legiunii, precum și asupra rolului unității în romanizarea Daciei, mai ales prin veterani.

Desigur, referitor la cartea lui Vasile Moga pot fi aduse și unele mici observații privind interpretările și opiniile diferite ale cercetătorilor în legătură cu unele din aspectele legate de istoria acestei legiuni. Asemenea observații sînt inerente oricărei lucrări. Nu aceasta a fost însă intenția noastră, ci aceea de a sublinia importanța ei pentru specialiști, importanță ce constă în faptul că ea umple un gol în cercetarea istoriei militare a Daciei romane.

SORIN COCIȘ

Teodor Octavian Gheorghiu, *Arhitectura medievală de apărare din România*. București, Edit. Tehnică, 1985, 350 p.

Editura Tehnică ne pune la dispoziție un volum care, așa cum proclamă și titlul, implică istoria evului mediu în cel mai înalt grad. Autorul său, arhitectul Teodor Octavian Gheorghiu, a fost destul de puțin prezent în literatura de specialitate. Întîlnirile ne-au fost mijlocite mai des de compartimentul istoric al revistei „Arhitectura". O situație normală, atît timp cît el este arhitect prin profesie și istoric din pasiune. Cele două laturi se cereau puternic sudate și nu ar fi fructificat fără o muncă de mari proporții, implicînd lectură și selecție, deplasări îndelungi, talent grafic și fotografic. Acumularea experiențelor proprii este oferită spre atenția celor interesați, cu „intenția unei cooperări istorico-arheologico-arhitectonică" (p. 9). Privind lucrurile într-o asemenea manieră, sîntem convinși că autorul va înțelege în termeni corecți demersul nostru critic.

Este prima sinteză asupra fortificațiilor medievale din România. Apariția ei este, într-un fel, prelungirea unor tentative provinciale, în care se înscriu lucrarea popularizatoare, a lui G. Anghel (Transilvania) și cea științifică a lui G. Cantacuzino (Țara Românească). Ne vom grăbi să arătăm că lucrarea pe care o recenzăm în rîndurile de față se apropie mai mult de cea a lui G. Anghel. Cum vom vedea imediat această clasare nu oferă decît o simplă orientare. Căci, personalitatea volumului se definește de multe ori prin comparații defavorabile celei anterioare. Aici își spun cuvîntul și exigențele editoriale: acum Editura Tehnică, înainte Editura Meridiane.

În volumul lui T. O. Gheorghiu regăsim grupate, împreună, informații de ultimă oră cu cele tradiționale. Într-o aranjare cronologică strictă, dublată de o altă, provincială, se trec în revistă sute de monumente. Ilustrația este debordantă: un adevărat compendiu de planuri (unele inedite, mai ales pentru ultimul segment al evului mediu). Voi mai pune apoi în lumină gama largă a direcțiilor de sondare pe care circulă autorul (alături de fortificațiile clasice, arhitectura populară de apărare, curțile și mănăstirile). Lecturile solide din realizările similare ale altor istoriografii îl conduc la sensibilitate față de raportul antic-medieval, arhitectura bisericească-arhitectura militară. Se intuiesc regionalismul, soluțiile constructive remanente ori din afara oricăror încadrări stilistice.

Recunoscîndu-ne neputința de a cunoaște în amănunte întreaga istorie a fortificațiilor din România, ne vom referi mai des la cele din Transilvania.

Nimeni dintre cititorii volumului nu va face abstracție de faptul că are în față o carte de istorie. Ori tocmai această situație i-a provocat serioase dificultăți autorului. Nu ne îndoim că i-a acordat atenție, dar scăpările și greșelile au rămas suficient de numeroase (cucerirea Transilvaniei s-a terminat în secolul al XIII-lea, nu al XII-lea p. 38; Rupea nu a fost cuibul unor partizani ai lui Otto de Bavaria la 1323—1324 p. 80, ci centrul unei revolte săsești de altă natură; Iancu de Hunedoara nu a trăit în vremuri în care să se ridice interese „naționale" p. 109; la 1454, rege al Ungariei era un Ladislau, nu un Ludovic p. 130; Iurg Coriatovici nu a fost domn al Moldovei p. 138; în sec. al XVI-lea nu există o partidă sau trupe „austriece" p. 169, 282 etc., ci habsburgice). În alte direcții, cum se întîmplă la începuturile arhitecturii prefeudale și feudale timpurii, istoria umple locurile unde o structură compozițională prea rigidă o cere (Moldova în secolele VI—XIII). Disproporționată ni s-a părut și rezumarea istoriei provinciilor, de la o etapă istorică la alta, oricum scăzînd spre sfîrșitul epocii medievale.

Structurarea însăși a volumului se supune unei rigori istorice care nu îi este avantajoasă. De situația Moldovei am pomenit. Pentru Țara Românească situația ar fi identică dacă lucrurile nu s-ar salva cu ajutorul Dobrogei. Insolit și neconvingător este reperul cronologic al secolului al VII-lea. Lipsa fortificațiilor de secol XVIII din Transilvania nu este în nici un fel explicată.

În absența aparatului critic, cititorul este pus în fața unor informații și afirmații care nu pot fi verificate. Căci, paginile lecturate debordează de cetăți inexistente (Vadu, Cizer — p. 42; Bistrița, început de XIV, „turn întărit" — p. 71; Cluj—Mănăștur ante și post 1285 — p. 92; Coștiui — p. 111; Băbești, Măcicaș, Săliște, Pomezeu — p. 116; Lupșa — p. 120; Merișor — p. 160 etc.), suspecte (Sibiel (Salgo) — corect Orlat, Maidan, Cehul Silvaniei — p. 72; Beiuș, de fapt Finiș, Valcani — p. 76; Băița (Cluj) — p. 78; Valișoara, Beu, Turnu, Tîrgșor — p. 79; Ineu — p. 1285; Cetatea de Baltă, refăcută de către Matia Corvinul (?) — p. 155; Sînlob, bastionară (?) etc.), incert datate (Hațeg, Șoimuș sec. X—XII (!) Gherla, 1070 — p. 42; o listă întreagă, asociată reperului 1241 — p. 54; Adrian, 1284, mijlocul sec. XIV și 1278 — p. 72, 79, 80; Crivadia în preajma anului 1528, nu în vremea lui Iancu de Hunedoara — p. 113; foarte alunecosul teren al cetăților din estul Transilvaniei — p. 124 etc.), de contradicții și ambiguități (Timișoara este refăcută de fiecare rege și conducător politic — passim; cetatea Geoagiu este prea departe pentru a păzi Porțile de Fier ale Transilvaniei — p. 157; relativitatea termenilor medievali nu poate fi o scuză pentru transferarea lor, la fel de neclară, în cercetare — p. 81; nucleele fortificate din jurul unor biserici nu pot echivala cu primele incinte urbane — p. 87; succesiunea fortificațiilor Clujului este incorectă, oricum în deceniul al treilea al sec. al XIV-lea nu mai avem acolo stăpînire episcopală — p. 90; totul este foarte încurcat cît privește fortificațiile din și de lîngă Turda — p. 70, 91; monumentele de la Riu de Mori—Colț (Suseni) nu formează deloc un

ansamblu unitar — p. 120, nici tehnic, nici funcțional, nici teritorial; șantierul de la Oradea, din care rezultă palatul renascentist — p. 155, nu are implicații militare etc.).

Absența spiritului critic și pozitiv în aprecierea istoriei fortificațiilor se moștenește, de la o literatură istorică veche de aproape două sute de ani, și în lucrarea de față. Ca urmare, autorul, disculpat pe de-o parte de vina de a o fi preluat așa cum a găsit-o, păcătuiește prin faptul că o repune în circuit public într-o sinteză, care ar putea constitui, într-o anume politică editorială, o piedică serioasă pentru apariția unor întreprinderi asemănătoare. Principial, genul de tratare de acest tip îl considerăm prematur. Virtuțiile lui s-ar demonstra cu rezultate mai oficiente abia după investigații restrînse, pe intervale cronologice scurte, zăbovindu-se asupra unor serii constructive ori regiuni mai limitate. Iată cîteva posibilități. Epoca lui Iustinian este remarcată ca una foarte atentă în întărirea granițelor. Pentru spațiile românești însă această foarte frumoasă și deplin acreditată încheiere istorică nu-și găsește corespondentul în nici un plan de cetate ori studiu sintetic publicat. Numeroase cetăți din zona de colonizare săsească au fost cronologizate după metode care nu mai rezistă astăzi. În lipsa dovezilor documentare directe ele se cer sprijinite arheologic sau măcar prin analize arhitectonice. Mereu reluată problemă a bisericilor fortificate nu conduce la nimic nou atît timp cît pînă astăzi nu s-a făcut, așa după cum autorul însuși recunoaște, nu numai ordinea atît de necesară, dar nici măcar elementara inventariere. Ni se pare un adevăr de multă vreme cîștigat acela al rosturilor defensive ale arhitecturii religioase. Pînă tîrziu, biserica, fortificată sau nu, a servit pentru apărare. Situația decurgea din soliditatea zidurilor ei și din caracterul singular al acestei arhitecturi în perimetrul rural. Autorul extinde sensibil înțelesul militar al arhitecturii religioase, aducîndu-ne probe irefutabile pentru îmbogățirea repertoriului. Și în acest caz, ca și în cele enunțate mai sus, sinteza devansează analiza. Peste toate se impune, în cazuri de monumente dispărute, necercetate ori chiar și altele care *par* evidente, o anume prudență. Termenul de claustrare, originat în latinescul *claustrum*, definește izolarea voluntară. Drept urmare, zidurile se ridică nu pentru apărare, ci doar pentru ruperea de lume. De multe ori un zid servește doar pentru îngrădirea unei proprietăți, pentru alimentarea unor orgolii. Modestia tehnică îi trădează de cele mai multe ori scopurile. Este și această o *arhitectură de apărare?*

Răsfoind paginile volumului, un cititor neavizat, dornic a se introduce în istoria fortificațiilor din România, se pierde în mulțimea obiectivelor tratate. Se petrece redondanța: nu se mai vede pădurea de copaci! Nu ar fi oare mai utilă o selecție care să urmărească monumente tipice (nu neaparat foarte cunoscute) într-o evoluție cu adevărat semnificativă?

Nu în ultimul rînd, oricare ar fi modalitatea de lucru, nu trebuie făcut nici o clipă abstracție de o critică drastică care să epureze istoriografia de specialitate de balastul fanteziei, impresionismului, argumentul autorității și altele asemenea.

Referindu-ne la capitolul bibliografiei, vom remarca absența unor titluri noi și vechi. Regretabil, cu atît mai mult cu cît am observat cu

ușurință folosirea lor în țesătura textului și nici o singură notă nu pomenește de o selecție.

Cîteva rînduri care privesc, credem, în primul rînd laboratorul editurii. O impresie defavorabilă lasă miniaturizarea de-a dreptul caricaturală a materialului ilustrativ. Nici măcar cu serviciul unei lupe nu se descifrează detaliile! Revoltătoare de-a dreptul sînt inovațiile lingvistice, puse în circulație cu o condamnabilă iresponsabilitate (în genul regatul *M*aghiar, a *E*piscopiei, orașe *T*ransilvănene, *C*omite, biserica *R*eformată, Cîmpia Dunării și altele asemenea).

Volumul lui T. O. Gheorghiu ne servește ca sursă de reflexie pentru judecarea nivelului atins de studiul arhitecturii istorice românești. Automat, el poartă și concluzia marilor necesități care sînt încă de împlinit.

ADRIAN ANDREI RUSU

Nicolae Constantinescu, *Curtea de Argeș (1200—1400). Asupra începuturile Țării Românești.* București, Edit. Acad., 1984, 170 p.

Un „veteran" al arheologiei medievale românești, dublat de un laborios și pertinent istoric, se regăsesc deopotrivă în Nicolae Constantinescu. Începînd cu capetele de serie care purtau numele *Scheii* și a *Coconilor,* N. Constantinescu a împlinit, cu truda arheologului și judecata istoricului, lacune însemnate din perioada de început a țărilor române extracarpatice. Urmează *Curtea de Argeș.* Un volum cheie pentru vremea genezelor feudale: două sute de ani ai așezării-nucleu de stat.

Operația rezultă primordial din vîrful șpaclului, pe scheletul unei informații scrise definite ca deconcertant de austeră. Totul se clădește cu fermitate de beton, clar și logic, dintr-o extrem de zdrențuită stratigrafie arheologică. Și într-adevăr, sînt urmele secolelor XV—XVIII care mușcă fără vină depunerile mai vechi, intervine apoi o neavenită și inexpertă cercetare protoarheologică de la începutul perioadei interbelice, culminînd cu inoportune contribuții edilitare și turistice.

În verticala celor cinci compartimente constitutive recunoaștem tradiționala și deplin verificata structură clasică a monografiei. Din *Istoriografie* distingem deja importanța problemei transferată și ea, ca multe altele, în vîltoarea polemicilor de esență pro sau contra roesleriene. Scrisul istoric cu obiect Curtea de Argeș a beneficiat, pe bună dreptate, de privilegiul, dar — de ce să nu o recunoaștem — și de lipsa de experiență a începuturilor arheologiei moderne românești. Este, în același timp, un util exemplu de subiect interpretabil și interpretat cu erudiție, diletantism sau patimă.

Lectura parcurge pagini suprasaturate de planuri, profile, fotografii, date tehnice, marcări convenționale. Deși produce oboseală, ea este voit tehnicistă pentru a rămîne în limitele *documentului.* Autorul ne-a făcut și face și acum dovada unui istoric cu condei, dar care procedează la rigoriile științificității acolo unde este cazul. Situațiile stratigrafice și în-

ventarul se ordonează și se restituie cu acurateţe. Ceea ce merită a fi încă subliniată este sinceritatea cu care se marchează neîmplinirile: o atitudine extrem de corectă și stimulativă.

Concluziile cercetării le rezumăm, ţinînd cont de importanţa lor deosebită. Curtea de Argeș debutează în peisajul istoric în secolul al XII-lea, continuînd să existe fără întrerupere, cu rol de capitală, pînă la înălţarea Tîrgoviștei. O biserică primară (Argeș I) s-a ridicat deja la 1200, lîngă o rezidenţă. Între 1365 și 1369 ea se dărîmă pentru a lăsa loc imediat altei înălţări. Edificiul nu găzduiește mitropolia Ţării Românești ci un complex de utilitate laică. Descoperirea atelierului monetar întregește imaginea rolului întregului ansamblu. Alături de toate, deschiderile provocate de arheologia Curţii de Argeș îngăduie conexarea lumii românești medievale timpurii în forme de cultură și civilizaţie simultane balcanice, dar cu evidente amprente de originalitate.

Cît privește cartea în sine, conchidem: un model de cercetare și restituire arheologică; o piesă istoriografică solidă și fundamentală în medievistica românească.

ADRIAN ANDREI RUSU

Sergiu Iosipescu, *Balica, Dobrotiţă, Ioancu*. Bucureşti, Edit. militară, 1985, 192 p.

Istoric militar ispitit de investigaţii pe geografia general românească, pătrunzător și cu categorice resurse mai mari decît ni le-a arătat pînă în prezent, Sergiu Iosipescu surprinde și de astă dată prin insolitul temei tratate. De la apariţia volumelor *Din istoria Dobrogei* am văzut foarte puţine cărţi despre istoria medievală a pămînturilor dintre Dunăre și Mare. Informaţia s-a acumulat însă simţitor, în revuistică mai ales, justificînd sedimentări asemănătoare aceleia propuse de Sergiu Iosipescu.

Un *Cuvînt înainte* explică oportunitatea subiectului și necesitatea transformării lui într-un volum. *Călătoria la Dunăre și Marea Neagră în pragul secolului al XIV-lea* este prilejul trecerii în revistă a unor imagini cîștigate privitoare la un trecut românesc suficient de nebulos. Reașezarea sau interpretarea lor se face curgător și logic. Izvorul latin se împletește cu cel oriental pentru o construcţie istorică care să nu fie numai politică ori comercială. Primii paşi ai istoriei dobrogene autonome se parcurg tot aici. Prin *Balica, cîrmuitorul Ţării Cărvunei* se face intrarea în miezul subiectului. Următoarele două capitole își focarizează atenţia pe rînd, asupra celorlalte personalităţi care figurează în titlul monografiei. Un scurt *glosar* și o *bibliografie selectivă* încheie lucrarea.

Construcţia privitoare la conducătorii Dobrogei din secolul al XIV-lea se fundamentează pe modalitatea în care se împletesc trei resurse: arheologia, izvoarele scrise și comparatismul. Prima este un succes exclusiv românesc. Cea mai eclatantă rămîne numismatica procurată din săpături. Ea „istorisește" noutăţi, inclusiv politice. Harta descoperirilor de epocă și-a păstrat încă marile pete albe pentru lumea rurală și multe alte

mari așezări tradiționale, în dreptul cărora ispitele greco-romane au eclipsat interesele de altă natură. Capitolul documentar, caracterizabil prin inedit aglomerat, nu ne aparține aproape deloc. Fie că este vorba de acte de comerț italian, portulane, surse bizantine ori otomane, ele ne sînt oferite prea exclusiv și evident mult prea lent de către cercetători străini. De prisos a comenta aici semnificația lor vitală pentru începuturile organizării statale românești. În sfîrșit, comparatismul se manevrează abil și rodnic (vezi spre exemplu descoperirea și utilizarea onomasticii transilvănene). Autorului i se recunoaște aici mai evident aportul.

Fără să fie prin excelență o carte de știință, concesionînd lectura și altor cercuri mai largi, are merite care o recomandă. Alături stau și pagini care întregesc epic fondul relativ sărac al datelor pozitive. Aceeași cauzalitate nu justifică însă inexplicitarea „volatilizării" lui Terter sau ciudata dualitate politică dintre domnia munteană și Ioancu. Nimic nu ar fi dăunat succesului binemeritat dacă neîmplinirile istoriografice ar fi fost scoase obiectiv la lumină.

ADRIAN ANDREI RUSU

Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*. Vol. III. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986, 674 p.

Editura Dacia și-a încununat anul publicistic 1986 cu un volum de prestigiu. Ni s-a oferit astfel spre lectură, cunoaștere și reflexie, cel de-al treilea volum din *Voievodatul Transilvaniei*. Este opera de largă respirație și muncă neistovită a academicianului profesor Ștefan Pascu. Frumusețea și masivitatea lucrării, al cărei fundamente au început a fi puse în urmă cu peste un deceniu, adaugă de pe acum calitatea generică de operă princeps a autorului, cel mai important și mai consistent elaborat al unei prestigioase și îndelungi activități sub semnul lui Clio. Este aici nu doar pragul intermediar al unei încă neîncheiate viziuni generalizatoare asupra primelor secole de istorie medievală a Transilvaniei, ci un fragment cu vădită personalitate, oricînd de-sine-stătător.

În geometria intimă a lucrării istoricul zăbovește îndelung asupra unor fundamente definitorii ale societății transilvane: structurile sociale și instituțiile aferente. Este epoca (1350—1551) decantării și clasificărilor definitive, cea care sfîrșește complicatul conglomerat care a fost inconfundabilul voievodat. Îl încheagă în asemenea măsură încît să îl poată pregăti pentru o trecere, dar și un salt, către principat.

Prima parte, *Relații și structuri social-economice și social-juridice*, își propune pătrunderea în esențele însești ale societății, temeiurile pe care se clădesc apoi politicul și culturalul, adică expresiile mai bine vizibile și cu urme mai persistente în memoria posterității. În primul rînd, proprietatea, piramidal condiționată, doar aparent încîlcită, dar, în același timp, uimitor de bine închisă în reglementări de amănunt. Este vremea „pămîntului", a „moșiei", care dă măsura oamenilor și a condiției lor: cel înzestrat este un privilegiat, celălalt doar un instrument. Între ei, tot pămîntul naște și întreține *relația*. Generalități, situații concrete, excepții, toate se succed din mulțimea izvoarelor împrăștiate în zeci de

ediții, ori, dimpotrivă, din inedit. Autorul oferă galeria posibilităților prin care proprietatea poate trece. Multe dintre ele se transpun abia acum în înțelegerea cititorului în limba română.

Clasa feudală va rămîne întotdeauna răsfățata izvorului de epocă. Din acest motiv, cu privire la ea știm și aflăm cele mai multe amănunte. Feudalitatea cultivată de angevini produce „ordinul nobiliar", altul decît cel de cucerire, al vremurilor arpadienilor. Demonstrația se face facil pentru a arăta cît de mult seamănă sau manifestă veleități asemănătoare cu nobilimea Europei Occidentale și Centrale. O moralitate specială răbufnește față de supuși, îndeamnă către „ligi" și „ordine" egoiste, în jocul cărora puterea centrală se lasă fatal măcinată. Aici deja survine un concept care se dezvoltă intens și în subcapitolul următor și mai pe urmă. Este conceptul *nobilității românești* medievale. Cu ajutorul lui avem un formidabil argument al negării pretinsului rol inferior al populației majoritare din Transilvania. Nobilii români au fost o prezență care trebuie urmărită și făcută cunoscută. În volumul nostru există jalonarea evoluției lor. Marea șansă a fost de partea Dragfieștilor și Hunedoreștilor, dar cîți alții, amintiți sau nu, au fost dincolo de ei?

Țărănimea cu toate straturile ei, privită global, cantitativ, din terminologie, drepturi și obligații, apoi, și mai aproape, în contidianul existenței, urmînd calendarul naturii și înglobînd noul într-un noian de tradiții ancestrale, aproape sacrale: aceasta este succesiunea de imagini pe care cartea le oferă. Demonstrația se face convergent către una dintre esențele evului mediu: țărănimea a fost fundamentul socio-economic al societății. Ea produce, hrănește și întreține pe toți din afara lumii ei. Aici, iarăși și iarăși, exemplele curg din istoria țăranului român.

Imaginea societății transilvane nu ar fi completă fără orașe și minerit. Orașul transilvan reprezintă o entitate aparte, care se afirmă din plin tocmai de la sfîrșitul veacului al XIV-lea. Realitatea transpare din politica puterii centrale: privilegii și protecție, care se cer returnate prin produse deosebite ori de calitate superioară celor țărănești, prin mercurul comerțului. Interiorul închis cu ziduri, turnuri și porți nu este nici el altceva decît un microansamblu clocotitor. Orășenii se agită, instituie statute de organizare civilă, militară ori economică, se clasifică după averi sau sînt clasificați de ochi dinafară. Aritmetica cifrelor conturează și dimensionează realitățile, după caz. Autorul înțelege pe deplin virtuțiile calculului ca unul dintre cei mai evidenți factori de științificitate. Fluența sintezei se fragmentează fatal, dar necesar. Metodele pozitiviste nu au fost epuizate în istoriografia Transilvaniei și de aceea toate construcțiile pe care le-am dori cît de frumos imaginate și scrise, ca să rămînă istorice și rezistente trebuie să recurgă la ele.

Bogăția resurselor Transilvaniei a atras după sine o umanitate care i s-a dedicat. Academicianul Ștefan Pascu inventariază minele active în secolele XIV—XVI, politica statului, rostul fiecărei antreprize, producția, lucrătorii și organizarea lor, transporturile și valorificarea. Schema este completă, loc rămîne doar pentru detaliu.

Primul compartiment al cărții se încheie prin studiul luptei antifeudale a maselor populare; mai întîi cuvenita abordare teoretică, cu discuția ultimelor opinii despre mișcările sociale medievale, apoi trecerea în

revistă a formelor concrete. Capitolul își merită dimensiunile căci în el se reflectă singurele manifestări politice ale țărănimii, luată ca personaj colectiv. În domeniul răscoalelor medievale, academicianul Ștefan Pascu rămîne un specialist de excepție. A demonstrat-o prin numeroase studii, ca și prin monografia amplă dedicată Bobîlnei. În *Voievodat*, lucrurile se reiau cu deplinul cîștig al informațiilor și al interpretărilor puse în circulație în anii din urmă.

Ultima parte a volumului este dedicată în exclusivitate *Instituțiilor social-politice și social-juridice* românești. Prin ea, autorul își așează numele la capătul unei impresionante și ilustre suite de istorici. Dar, spre deosebire de toți, nicăieri dimensiunea transilvană nu are o consistență resamblabilă. Se pornește de la cercetarea premiselor istoriografice. În permanență transpare tenta politicii partizane, naționale, care dorește și, din păcate, nu renunță încă să considere cnezimea un elaborat periferic și nesemnificativ. Accentele polemice se dovedesc încă o dată extrem de necesare, iar spiritul critic trebuia să degaje adevărul istoric de balastul falsității. Academicianul Ștefan Pascu înțelege să facă aceste lucruri cu ponderea și convingerea pe care ți-l dă întotdeauna adevărul științific. Paginile pe care le citim acum gravitează în jurul esențelor instituției cnezi'ale: emanația sa din organizarea de obște, certă și specifică formă de feudalitate autohtonă. Panorama tabloului reconstituit este de-a dreptul amețitoare. Un furnicar de cnezi, voievozi și crainici reconstituie fiecare cu fărîma lor de ieșire în istorie, stăpîniri, atribuții, veleități, microdinastii locale, mod de viață, raporturi cu împliniri ori, dimpotrivă, înfrîngeri, vis-à-vis de structurile feudalismului oficial. Indiferent cum și cînd apar, nu există practic realitate la care să nu se poată raporta. Sînt într-un flux și reflux continuu: elitele se despart printr-o fatalitate a întregii istorii medievale a Transilvaniei, cei mărunți se scufundă în masa acelora din rîndul cărora li s-au ridicat strămoșii. Aici rămîne vizibilă, ca nicăieri altundeva, Transilvania românească, tragismul și eroismul supraviețuirii în forme etnice particulare. Dovada absolută a tuturor considerațiilor se recoltează din cele cîteva mii de atestări. Un efort uriaș de restituție, — pînă acum niciodată întreprins —, imaginat teritorial, sistematic prezentat grafic, încoronează opera. Dincolo de orice fel de pervertire interpretativă, acest eșafodaj documentar va rezista neclintit, ca o realitate ultimă, de neînlăturat.

Cu o autoimpunere metodologică de consecvență, vizibilă de la primul volum al *Voievodatului*, academicianul Ștefan Pascu înțelege istoria Transilvaniei ca o devenire organic și inseparabil legată de întregimea pămîntului românesc. Latura integratoare are valențe comparatiste și, în cele mai multe cazuri, doveditoare ale unității.

Încoronare a unei activități istoriografice, dar și încoronare a unei retrospecții proprii acestei țări românești a Transilvaniei pînă la veacul al XVI-lea: iată cele două supreme valorizări pe care istoricul, mulțimea discipolilor, ca și întregimea lectorilor le detașează unor diversificate abordări a *Voievodatului Transilvaniei*. Va rămîne lucrarea de referință, opera-cadru, față de care toate cercetările de medievistică ardeleană se vor raporta obligat.

ADRIAN ANDREI RUSU

Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983, 505 p. + ilustrații.

Preocupările privind circulația cărții românești vechi în trecutul nostru și rolul pe care această carte l-a avut în dezvoltarea limbii române literare și în procesul formării conștiinței naționale constituie azi un loc comun într-o bogată și diversificată literatură de specialitate. Dintre aceste rosturi majore ale cărții românești vechi am dori să reținem și să analizăm mai îndeaproape pe cel îndeplinit de *Cazania* lui Varlaam, așa cum rezultă din contribuțiile de excepție ale lui Florian Dudaș.

Cercetător pasionat, dar în aceeași măsură și priceput, Florian Dudaș este binecunoscut specialiștilor printr-o serie de lucrări de distinsă valoare, cum ar fi *Cartea veche românească* în Bihor (Oradea, 1977), *Contribuții privind cartea românească în epoca luminilor* (Oradea, 1979), *Vechile tipărituri românești din bisericile Bihorului* (Oradea, 1979), *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei* (Timișoara, 1980) și, evident, *Cazania lui Varlaam în Transilvania* (Cluj-Napoca, 1983). Toate aceste contribuții la cultura noastră veche îi asigură autorului un loc aparte și un nume consacrat în literatura de specialitate.

Cît privește *Cazania lui Varlaam în Transilvania* putem spune că ne găsim în fața unei lucrări de sinteză privitoare la destinul cunoscutei tipărituri moldovene în Transilvania, autorul structurîndu-și analiza problemei în două părți, una constituită dintr-un studiu cultural-istoric al *Cazaniei* lui Varlaam în Transilvania și alta din catalogul exemplarelor acestei cărți, în formă tipărită și manuscrisă, cu o circulație impresionantă.

Despre studiul consacrat activității culturale a lui Varlaam și uneia din lucrările sale, *Cazania* (Iași, 1643), se poate spune că valorifică critic întreaga bibliografie de specialitate, reușind să ne restituie imaginea complexă a unui cărturar de înaltă ținută și să ne recompună, pe baza a sute de exemplare ale cărții, păienjenișul unor itinerarii străbătute în lungul și de-a latul Transilvaniei. Însemnările diverse de pe filele a numeroase exemplare tipărite și manuscrise ale *Cazaniei*, valorificate din multiple puncte de vedere, ne conving o dată mai mult, prin analiza autorului, că sînt „mărturii cultural-istorice" de neînlocuit atît pentru istoric, cît și pentru filolog. Prin ele ni se dezvăluie cu generozitate nu puține aspecte ale mentalului țărănesc, de la simple reflexii asupra evenimentelor sociale la cele naturale, de acestea din urmă legîndu-se informații prețioase privind clima, epidemiile și calamitățile.

Fără îndoială că partea cea mai valoroasă a lucrării o constituie prezentarea bibliografică a exemplarelor *Cazaniei* lui Varlaam din Transilvania. Rod al unei munci anevoioase de teren, datele pe care le cuprinde *Catalogul* sînt structurate pe localități așezate în ordine alfabetică. Despre fiecare exemplar aflăm unde se păstrează, precizîndu-i-se legătura, paginația, însemnările și circulația. Lista exemplarelor înregistrează un număr de 354 exemplare tipărite și 42 manuscrise, acestea din urmă date în ordine cronologică. O parte însemnată din acest mare număr de exemplare sînt introduse pentru prima dată în circuitul literaturii de specialitate de către autor, fiind depistate și identificate de acesta. Am

sublinia și meritul deosebit al autorului, bun paleograf, de a fi descifrat și redat mulțimea de însemnări de pe filele exemplarelor care i-au stat la îndemînă.

Putem spune că atît prin studiul cultural-istoric, cît și prin catalogul exemplarelor cartea lui Florian Dudaș constituie în istoriografia noastră o realizare remarcabilă, căreia cu greu i se poate găsi valoric ceva comparabil, fiind o contribuție de excepție pe măsura subiectului tratat.

AVRAM ANDEI

Horea în publicistica românească de acum un veac, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1985, 225 p. Ediție îngrijită, introducere, note și comentarii de Nicolae Edroiu.

Împlinirea în 1984 a bicentenarului marii răscoale țărănești de sub conducerea lui Horea, Cloșca și Crișan a prilejuit apariția cîtorva lucrări importante. „*Horea în publicistica românească de acum un veac*" este una dintre ele.

O ediție serios lucrată, care adună între coperțile sale, studii, articole, conferințe, schițe de călătorie, corespondențe ziaristice de cel mai mare interes istoric și istoriografic, cele mai multe dintre ele publicate în cursul anilor 1884—1885, cu ocazia aniversării centenarului răscoalei.

Înafară de aceste materiale, readuse în actualitate și comentate cu multă erudiție de istoricul Nicolae Edroiu prin prisma istoriografiei contemporane, lucrarea mai are un substanțial studiu introductiv de 28 de pagini, care este fără îndoială o dotă incursiune în mișcarea națională a românilor ardeleni de acum un secol.

Cercetarea se axează în principal pe însemnătatea aniversării centenarului răscoalei pentru românii de la nord de Carpați. În fruntea celor ce vor ține sus steagul omagierii eroilor martiri de la 1784—1785 a stat George Barițiu.

A sărbători centenarul răscoalei în teritoriile de sub dominația austro-ungară nu era un lucru simplu ci anevoios și plin de pericole. Sărbătorirea fusese drastic interzisă și orice acțiune în acest sens era privită de guvernul ungar drept o acțiune îndreptată contra statului și tratată ca atare. Este mobilizată armata, se execută percheziții și sînt călcate biserici; totul, pentru a șterge din memoria românilor acel moment de glorie și jertfă, ca nu cumva să poată servi de exemplu în lupta pentru unitate națională.

Și totuși, românii din Banat și Transilvania, într-un fel sau altul au reușit să-și aducă prinosul marelui eveniment.

Este semnificativ și faptul că în fruntea celor ce aniversau centenarul la sud de Carpați erau românii ardeleni emigrați în România, cei mai mulți grupați în societatea „Carpații", și care îndemnau pe conaționalii lor din teritoriile subjugate să ia arma în mînă ca Horea pentru a se elibera.

Aniversarea centenarului se împletește așadar cu cea mai amplă acțiune a societății carpatine, ceea ce reușește să dea acestei sărbători ca-

racterul unei adevărate mișcări care cuprinde numeroase orașe și sate de pe ambele versante ale Carpaților.

În continuare, studiul analizează din punct de vedere istoriografic materialele prezentate în carte, dintre care enumerăm ca deosebit de interesante *„Horea și Cloșca"* de Al. Papiu Ilarian; *„Scurtă descriere a revoluțiunii lui Horea și Cloșca"* de Ioan V. Rusu; *„Horea, Cloșca și Crișan"* de George Barițiu; *„Moții"* de Al. I. Odobescu; *„Călătoria lui Horea la Viena în 1783"* de Nicolae Densușianu; *„Revoluția română de la 1784 în Transilvania"* de George Secășanu și *„Se împlinesc o sută de ani"* de I. Slavici.

Constatarea autorului că în acei ani istoriografia românească a înregistrat marele pas înainte spre înțelegerea semnificațiilor evenimentului și ampla sa reconstituire, corespunde pe deplin realității. La aceasta se mai adaugă analiza minuțioasă a ziaristicii acelor ani, aducînd la lumină tot ce a dat ea mai valoros și peren, fără să neglijeze aspectul politic de frondă al acesteia față de autorități.

Publicistica românească își împlinea astfel înalta chemare de a ține trează conștiința națională a românilor.

Concluzia pertinentă a autorului că istoriografia românească a pătruns încă de pe atunci „cele două sensuri fundamentale ale evenimentului: cel social și național" se impune fără putință de tăgadă. Desigur, datorită grelei asupriri naționale existente la acea dată pentru români era oarecum accentuat mai adesea aspectul național al răscoalei, fără însă ca aceasta să schimbe cu ceva datele problemei.

Se arată apoi, că ediția este una selectivă, „restituind" textele pe care autorul le consideră drept cele mai semnificative din punct de vedere științific referitoare la răscoala lui Horea publicate în preajma sau în cursul aniversării centenarului.

O observație interesantă este și aceea că materialele aduse la lumină reflectă în fond și gradul de cunoaștere a evenimentului în epocă. Se subliniază și faptul că publicistica românească a vremii a făcut apel la condeie istorice autorizate: Al. Papiu Ilarian, George Barițiu, Nicolae Densușianu care au adus un progres serios în cunoașterea și aprofundarea evenimentului.

Apariția monografiei lui Nicolae Densușianu, *Revoluțiunea lui Horea în Transilvania și Ungaria 1784—1785*, în toamna anului 1884, constituie „marea cotitură" în istoriografia răscoalei lui Horea, precizează pe drept cuvînt autorul.

Mai trebuie să remarcăm notele de la fiecare „restituire", note care îndreaptă eventualele erori sau informează pe lectorul contemporan asupra stadiului actual al cercetărilor privind problema din articol. Înafară de aceste note, ediția dispune și de ample comentarii asupra materialului „restituit". Atît notele cît și comentariile indică un cercetător erudit, format, și foarte exigent, cu o mare dragoste față de această temă, îmbrățișată de multă vreme și aprofundată pînă în detaliu.

Coautor la valoroasa colecție de documente Horea, Nicolae Edroiu ne-a dat și cu această apariție editorială un exemplu de muncă onestă și dragoste pentru tema aleasă, iar lectura tuturor materialelor „restituite" este fără îndoială o încîntare atît pentru publicul larg cititor cît și

pentru specialist. Trăsătura lor dominantă, dar care le și unește este că dincolo de litera textului domnește suverană o pasiune răscolitoare de orice suflet românesc.

GELU NEAMȚU

Adrian T. Pascu, *Ioan Axente Sever (1821—1906). Viața și activitatea militantă*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1985, 275 p.

Apariția unei monografii istorice ca aceea a profesorului Adrian T. Pascu, dedicată lui *Ioan Axente Sever (1821—1906), Viața și activitatea militantă* este dovada de netăgăduit a unei istoriografii de acum mature, iar contribuția editurii Dacia la promovarea cărții de istorie este și de această dată meritorie.

Cartea de istorie are astăzi un public larg deoarece nivelul de cultură atins de țara noastră face ca acest produs minunat al spiritului uman să-și găsească tot mai mult loc în bibliotecile personale ale iubitorilor de istorie făcînd parte dintre cele mai diverse pături sociale.

Setea de cunoaștere în domeniul istoriei credem a fi ajuns în epoca noastră mai mare ca oricînd. Cauzele ar putea fi investigate de sociologi; efectele sînt oricum evidente: epuizarea titlurilor de istorie și conștientizarea omului de rînd, a maselor, că ele sînt făuritoarele istoriei.

Cartea de față, îmbogățește istoriografia românească prin revelarea unei personalități de prim rang din trecutul de luptă al poporului nostru, aceea a lui Ioan Axente Sever și ea va face neîndoielnic să vibreze în inimile cititorilor cea mai delicată coardă, aceea a sentimentului patriotic. Ca un arcuș plin de vrajă trece istorisirea faptelor acestui viteaz peste delicata strună stîrnind freamătul mîndriei că un astfel de om a fost român, că un astfel de luptător cu arma, cuvîntul și condeiul a fost atît de curat și de drept, minunîndu-ne pagină de pagină de dîrzenia dar mai ales de demnitatea pe care a știut să și-o păstreze întotdeauna în fața puternicilor zilei.

Militant revoluționar neobosit, „mîna dreaptă" a lui Avram Iancu în decursul revoluției unitare de la 1848—1849, merita pe deplin să i se cerceteze viața, să fie cunoscută mai bine și mai detaliat personalitatea și activitatea sa.

Bazat pe o cercetare aproape exhaustivă a documentelor, periodicelor vremii, memoriilor și lucrărilor de tot felul, autorul, Adrian T. Pascu ne oferă o monografie excelent documentată, critică și generoasă, pasionată și obiectivă.

Structurarea materialului este cea firească, potrivit momentelor fundamentale pe care le-a parcurs eroul; de la formarea sa ca revoluționar, educația, influiențele, mai ales ale fraților de neam din Muntenia și pînă la tumultuoasa prezență în focul revoluției, prefect al Legiunii Blajului și apărător al „Cetății Iancului".

În vremile de pace, postrevoluționare, idealurile lui Axente rămîn aceleași, numai că mijloacele de luptă le schimbă; acum armele constau

din străduințile sale și ale generației căreia-i aparținea, pentru dezvoltarea limbii și literaturii naționale. Apoi o altă etapă importantă este aceea de purtător al mandatului național ca deputat în dieta de la Sibiu din 1863, unde are din nou ocazia să lupte, de data aceasta cu cuvîntul.

După îndepărtarea sa forțată de la viața politică oficială, devine un susținător ardent al „pasivismului de protestare", și un militant declarat împotriva dualismului austro-ungar devenit principalul pericol pentru ființa națională a românilor.

Ni se înfățișează în carte nu numai ce a făcut sau nu a făcut Axente Sever în revoluție, în politică și cultură, ci și destinul uman nu totdeauna prielnic, dar mereu zbuciumat pînă la cele mai adînci bătrînețe a celui care devenise „taica Axente".

Iată ce ne oferă de fapt monografia: descrierea cu talent și seriozitate științifică a împletirii fabuloase a destinului ca individ cu destinul politic al națiunii sale, destin ce nu putea fi altul decît acela al unirii ei definitive, iar substratul tuturor activităților sale militante de-alungul întregii sale vieți a fost tocmai speranța în înfăptuirea acelei unități, întrupată de el în visul creării Dacoromâniei, căci așa cum spunea „Simpatiile pentru românii din Principatele Unite sînt simpatii de sînge care nu pot apune niciodată".

Este grăitor în acest sens planul său de factură garibaldiană a unei acțiuni fulgerătoare de opt zile, realizată prin colaborarea dintre armata română de peste Carpați și forțele insurecționale ardelene, în special ale moților fără știrea și peste capul regelui Carol. Meritul lui Axente era astfel evident, „În sufletul său mare purta imaginea țării de azi", cum afirmă pe drept cuvînt autorul.

Cartea se bucură de o prezentare grafică excelentă, un aparat critic amplu, un foarte bun indice de persoane și un set de fotografii inedite. Ea mai beneficiază și nu în ultimul rînd și de o valoroasă introducere semnată de distinsul academician, profesor doctor docent Ștefan Pascu, care într-o prezentare sintetică îl caracterizează pe Axente Sever ca pe un simbol al generației sale pașoptiste, drept un spirit practic, echilibrat, organizator plin de forță și inteligență a masei îndîrjite purtînd pe umerii săi nădejdea de mai bine a unui neam întreg.

Rod al tenacității cercetărilor, ca și al hărniciei colectivului editorial de la editura Dacia această frumoasă monografie scrisă în egală măsură cu știință și suflet, merită pe deplin a fi recomandată spre lectură tuturor iubitorilor de istorie.

Gelu Neamțu

TOADER IONESCU, *Idei și orientări în publicistica economică Românească la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea (1890—1918). Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1985, 295 p.*

Activitatea de editare a textelor din literatura economică progresistă românească, reluată din alte unghiuri valorice în ultimele două decenii, înregistrează fenomenul situării unor publiciști și economiști români

din Transilvania la cote calitative reclamate de însăși stadiul evoluției istoriografiei noastre. Dacă pînă la un moment dat, programul de dezvoltare economică a Transilvaniei a fost neglijat, și din cauza prudenței, realismului, a experienței minime, greutăților și condițiilor deseori potrivnice și specifice epocii respective, „omisiunile" de atunci și cele ulterioare își găsesc locul cuvenit prin contribuția specialistului clujean în cadrul volumului editat în colecția „Testimonia".

Capitolul prim, din vastul și temeinicul întocmit studiu, introduce cititorul în materia lucrării, prezentînd situația politică și social-economică a românilor transilvăneni dintre 1848—1818, insistînd asupra unor acțiuni programatice privind emanciparea sub toate aspectele care, la debutul veacului XX, pun în mod acut chestiunea dezvoltării economice intensive. Cîteva repere tematice ale unor reprezentanți români cu privire la răspîndirea teoriei și elaborarea unei literaturi economice proprii, — vezi activitatea unui I. I. Lapedatu, I. Socaciu și a „Revistei economice" —, se conjugă cu momente practice, ilustrate prin lucrări, ziare, reviste, manuale și tratate, care vizează atît răspîndirea cunoștiințelor economice în mase cît și formarea unui corp de specialiști.

Capitolul trei se ocupă de probleme economico-sociale ale agriculturii transilvane reflectate în gîndirea economică. Autorul constată cu îndreptățire că agricultura constituia unica sursă de viață și izvor de acumulare bănească pentru românii din Transilvania. Progresele limitate în acest domeniu contribuie la accelerarea procesului de ruinare și parcelare. T. Ionescu citează opinia lui R. Simu cu privire la îmbunătățirile reclamate, subliniind totodată și dezinteresul statal ori caracterul unilateral al sprijinului minim acordat. Realitățile agrare se bazează, afirmă autorul, pe inegalitatea de clasă și națională în repartiția pămîntului și a tehnicii agricole. Căile de dezvoltare se propun prin forțe proprii, în disputa teoretică din perioadă fiind angajate opinii despre existența unei agriculturi mici sau mari la românii transilvăneni problematica agrară avîndu-și căi de soluționare și în presa socialistă.

T. Ionescu punes în discuție, în capitolul următor, aspirațiile și realizările din domeniul industrial și al meseriilor. Și în acest caz se relevă disputele polemice care încercau să dezidealizeze rolul agriculturii, — un G. Todică, de exemplu, — pentru ca în situația industriei de fabrică, realitățile total nesatisfăcătoare constatate să fie puse pe seama politicii oficiale, a unor stări de fapt moștenite ca și a situației limitate a burgheziei române din Transilvania. Teama și reținerea față de industrie, contată autorul, se puteau anula în baza explicării existenței unui fond bogat de materii prime, a unui capital minim necesar investit ca și a unor piețe externe de desfacere imediate și favorabile ca profit. Chestiune des abordată de B. Baiulescu, I. Slavici sau alții, cea a meseriilor și a industriei casnice, îndreptățită practic de realitățile vremii, avea drept scop să stopeze procesul emigrării, să frîneze ruinarea și proletarizarea, să atragă masele în activități productive și să se contribuie astfel la creșterea nivelului de trai. Gînditori progresiști, precum D. Lăpădat sau A. Vlaicu, preconizau utilizarea resurselor materiale și morale, vizau înființarea de asociații, solicitau ajutorul „Astrei" și al „Transilvaniei" întru potențarea avîntului mișcării respective.

Concepțiile cu privire la credit și instituțiile bancare debutează cu definirea teoretică a acestora, în consens cu rolul jucat de mica burghezie română din Transilvania, pentru care creditul îmbina funcții de ordin social-economic și semnificații naționale adînci. Un anumit scop productiv prima oricum: frînarea procesului ruinării și necesitatea creditului în operația acumulărilor de capital. În sistemul capitalului bancar autohton, rețeaua de bănci și case de economii cuprindea românii transilvani ca să îi ferească de concurența străină și să procedeze la concentrarea și centralizarea capitalului, ca și la nașterea unor noi forme de organizare politico-națională. Dezbaterile de la începutul secolului XX au relevat, pe lîngă ajutoarele, subvențiile, bursele și premiile acordate, cheltuielile și spezele mari, o serie de alte probleme care vizau: a) concentrarea unui fond de economii b) formarea unui cerc de debitori permanenți c) menirea de organizatori publici și politici d) sprijinul efectiv pentru viața culturală. T. Ionescu relevă și alte discuții polemice care vădeau preocupări pentru adoptarea băncilor autohtone la condițiile modificate în deceniul prim al veacului actual și specifice totodată stadiului preimperialist de evoluție.

Capitolul șase dezbate ideile și acțiunile cooperatiste, cu rezultate minime obținute în cazul românilor din Transilvania. Autorul prezintă dialogul dintre un V. C. Osvadă și C. Popp în privința mișcării pentru înființarea de tovărășii ca și opinia exprimată de O. C. Tăslăuanu în acest sens. Penuria de specialiști, gradul scăzut de cultură economică și necesitatea răspîndirii cunoștințelor de specialitate sînt deseori menționate ca probleme stringente în publicistica românească a timpului. Este evidențiată aici părerea lui G. Todică, care pledează pentru o educație economico-financiară a elitei și maselor deopotrivă, ca și bătălia continuă împotriva unor concepții învechite. Se militează pentru extinderea rețelei de școli românești de specialitate, se solicită ajutorul constant al presei și „Astrei" precum și intensificarea acțiunilor de prelegeri economice în mediul rural.

Studiul introductiv deosebit de consistent, — aproape jumătate din materia cărții —, se bazează pe selecția de studii și articole, excerptate din ziare și reviste românești transilvane pentru intervalul 1891—1919, competent și judicios alcătuită de către autor. Nu intrăm în detalii și nu insistăm asupra unor criterii tematice utilizate, — care sînt în consonanță cu capitolele lucrării —, exemplificările din anexă contribuind astfel la ilustrarea grăitoare a afirmațiilor din introducere. Estimația cronologică sumară, chiar la modul selectiv, conform opiniei autorului, relevă un număr aproximativ egal de articole pentru ultimul deceniu al secolului trecut și un altul, sensibil sporit pentru primii ani ai veacului XX, semn pentru revitalizarea mișcării naționale române transilvane pe toate tărîmurile. Din cele 49 de semnalări, 19 sînt din „Revista economică", 9 din „Adevărul", 5 din „Gazeta Transilvaniei" și altele din periodice importante ale vremii. Dintre semnatari merită să fie amintiți A. Cristea, R. Simu, A. Vlaicu, I. Socaciu, U. T. Mihaiu și alții. Poate că ar fi fost nimerit, în acest caz, să se fi procedat la identificarea tuturor pseudonimelor: S. X. I. I. (I. I. Lapedatu) sau A. C. (Aurel Cristea, p. 231.). Alte omisiuni minime ar fi prescurtarea de la pag. 183, nota greșită de la

pag. 177, și inversarea datării cronologice (pag. 288 „Transilvania"). Indiferent de aceste lipsuri mărunte, nu putem să nu remarcăm metoda de lucru serioasă adoptată de T. Ionescu în redactarea și prezentarea textelor, cu rezumate adecvate și un sistem de note la subsolul fiecărui articol redat. Lucrarea beneficiază totodată de un lesnicios indice de nume și de o semnificativă parte ilustrativă.

T. Ionescu se relevă și prin această ultimă carte a sa drept un specialist recunoscut al istoriei economice românești, îndeosebi transilvane pentru intervalul modern al existenței și evoluției sale. Lucrările publicate pînă acum, studiile și articolele din reviste, colaborările la volume colective ca și realizările de sine stătătoare îndrituiesc afirmația că autorul recenzat mai sus se constituie un exeget valoros în acest sens și, într-o filieră directă, un demn urmaș ai reprezentanților gîndirii economice române din Transilvania despre care a scris în lucrarea de față.

STELIAN MÎNDRUȚ

Gheorghe Iancu, *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului național unitar român (1918—1920)*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1985, 320 p.

Reconstituirea zilei de 1 Decembrie 1918 cu întreaga sa semnificație a reprezentat o îndatorire de primă mărime pentru istoricii din țara noastră. Ea este onorată mereu cu contribuții de o valoare pe măsura evenimentului. În șirul lor se numără și cartea cercetătorului clujean Gh. Iancu la care ne referim și care este rodul unei îndelungate și statornice cercetări. Aplecat cu multă pasiune și competență asupra a tot ceea ce s-a scris pînă acum despre Consiliul Dirigent, cu investigații profunde în arhivele naționale și străine, autorul realizează pe această temă o primă sinteză monografică, de valoare. Forma de realizare, sub aspectul conținutului și deopotrivă sub cel editorial, de o aleasă ținută amîndouă, vor asigura cărții o bună cale spre cititorul specialist și spre omul în general iubitor de istorie. Iubitor în cazul de față de istoria lui 1 Decembrie 1918 și de istoria primelor zile ce i-au urmat, de vremea în care națiunea română în totalitatea sa încerca prin fapte să-și consolideze, sub aspect instituțional, unirea politică realizată plebiscitar la Alba Iulia, înlăturînd treptat tarele trecutului.

Formarea Consiliului Dirigent la 2 decembrie 1918, organism politic provizoriu, investit pentru o perioadă de tranziție cu atribuții social-economice și politice, limitate stabilite de către guvernul țării a răspuns atunci unei necesități a momentului concret istoric. Trebuia să se realizeze treptat uniformizarea administrativ instituțională pe cuprinsul întregii țări.

Principial chiar de la început era vorba de o perioadă limitată în timp și oricum de tranziție iar prin forma de organizare și scopurile urmărite Consiliul Dirigent ca de altfel și Marele Sfat Național nu veneau în contradicție cu caracterul unitar al statului român și cu procesul de uniformizare legislativă și instituțională desfășurat în epocă, ci dimpo-

trivă au contribuit la întărirea lui. Nu s-au substituit prin nimic organismelor centrale (guvern și parlament); și-au desfășurat activitatea în limitele obiectivelor fixate de puterea centrală constituțională și într-o strînsă legătură cu ea.

Potrivit împuternicirilor cu care a fost investit și a atribuțiilor sale concrete Consiliul Dirigent a rezolvat în condiții interne și externe deosebite, pînă la începutul lunii aprilie 1920, prin cele 12 resoarte ale sale, probleme de natură economică, socială, politică și culturală pe care vremea le cerea. Le-a rezolvat în deplin consens cu politica promovată de guvernul țării.

Autorul a acordat un larg spațiu procesului de instaurare a administrației românești pe teritoriile unite cu România la 1 decembrie 1918 relevînd cu precizie etapele acestuia, etape izvorîte din obstacolele pe care a trebuit să le mai învingă poporul român după 1 decembrie 1918. Activitatea în domeniul economic a Consiliului Dirigent a urmărit refacerea economiei distrusă de război, inițierea de măsuri care să conducă la potențarea industriei naționale și la organizarea unei agriculturi intensive. Notabile rămîn realizările Consiliului Dirigent în planul științei, culturii și învățămîntului, atunci punîndu-se bazele învățămîntului românesc de stat și unor instituții de mare prestigiu cultural și științific la Cluj, ca: Institutul de Speologie, Grădina botanică, Teatrul Național, Opera română, Conservatorul de muzică etc.

Cu o structură bine aleasă și bine realizată, lucrarea este scrisă într-un limbaj istoric adecvat și convingător și ea fixează locul și rolul Consiliului Dirigent în epocă, subliniază convergența opiniilor care au condus la încetarea activității acestui organism.

Datorită formei și conținutului bogat în considerații credem că noua carte de istorie apărută prin grija Editurii Dacia va fi citită cu interes.

MARCEL ȘTIRBAN

PAGINI DINTR-O ARHIVĂ INEDITĂ. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Antonie Plămădeală. București, Edit. Minerva, 1984, XLVII + 435 p.

Eruditul căutător în tezaurul nesecat al spiritualității românești, Antonie Plămădeală, înmănunchează prin perpetuurile sale osteneli în timp, o nouă împlinire, mărturie a unei personalități de excepție. Autorul acestei strădanii meritorii dezvăluie, alături de pînă acum cunoscutul romancier, istoric, eseist, filosof și publicist, pe istoricul literar. Nu prea des, credem, se întrunesc atîtea haruri într-una și aceeași persoană care să ofere culturii românești contribuții de o remarcabilă unitate în diversitate. Începutul său viguros l-a constituit un doctorat *magna cum laude*, despre *The servant Church in western Thought. An Ortodox Assessement* (Heythrop College, Oxford, 1970), în care traversează fără complexe întreaga gîndire orientală și occidentală, sugerînd conexiuni surpriză pentru ambele sfere de cultură și civilizație, intuind cărări de apropiere atît

de necesare. Propriile acumulări se concretizează mai apoi în lucrări de larg și inedit interes, invitîndu-ne la meditație prin intermediul romanului *Trei ceasuri în iad*, urmat de alte lucrări originale: *Ca toți să fie una, Dascăli de cuget și simțire românească, Tradiție și libertate în spiritualitatea ortodoxă* etc. La aceste încercări se subsumează, și nu în ultimul rînd, sute de pagini din conferințe, cursuri, comunicări, interviuri (Spania, Anglia, Franța, Belgia, Elveția, R.F.G., S.U.A. Danemarca etc.) și abia atunci începem să deslușim imaginea unei personalități culturale multilaterale.

Cartea asupra căreia vom zăbovi se înscrie, așadar, în efortul continuu al lui Antonie Plămădeală de a înapoia națiunii sale tot ceea ce aceasta a investit în el. În virtutea unor cercetări sistematice și îndelungate, autorul introduce în circuitul științific corespondența inedită a cărturarului și întîiului patriarh al României, dr. Elie Miron Cristea (1925—1939). Editura Minerva își face un nume de cinste și prin această lucrare de restituire, contribuind la îmbogățirea culturii naționale.

Volumul este conceput în trei părți: *studiu introductiv, corespondența primită* și *addenda*.

Studiul introductiv (XLVI p.) prezintă firesc o serie de aspecte legate de viața și activitatea cărturarului Elie Miron Cristea, formulări și supoziții cu atît mai valoroase cu cît sînt bazate pe informații inedite, fără să se aibă în vedere, așa cum precizează autorul, o nouă biografie. În această parte a volumului sîntem călăuziți spre o serie de teme foarte interesante asupra cărora se atrage luarea aminte prin cîteva punctări binevenite: începutul activității sale publicistice, teza de doctorat de la Budapesta, tratînd viața și opera lui Eminescu (în limba maghiară), lucrarea despre profesorul Alexandru Roman de la Universitatea din Budapesta, subiect din urmă cunoscut astăzi și datorită lui Gelu Neamțu (Institutul de istorie și arheologie Cluj-Napoca). Se accentuează îndeosebi importanța patriotică a tezei de doctorat căreia i s-a opus, în contrast, „studiul critic" scris de Alexandru Grama, „un monument de rea credință". Se recunoaște meritul lui Cristea de a fi dat prima exegeză a operei eminesciene. În același timp se precizează „marea autoritate de care se bucura poetul printre contemporanii săi din Transilvania" prin derularea discuțiilor despre enigmaticul M.E., traducătorul din Schiller al poeziei „Moartea lui Wallenstein", cunoscut astăzi drept Maiorescu Emilia și nu Eminescu. Nu este omisă nici pasiunea pentru folclor a cărturarului, ideea culegerii proverbelor și materializarea ei prin publicarea unui volum, la Sibiu, în 1901. Necesare puneri la punct operează autorul prin intermediul lui Elie Miron Cristea cu privire la ideea întemeierii Asociațiunii: sugestia aparținuse lui Ioan cav. de Pușcariu iar realizarea ei, în cea mai mare măsură, lui Andrei Șaguna. Este aproape imposibil de crezut că un istoric român (1961) a scris despre Șaguna că „se opunea progresului și mergea pe linia misticismului și a înrăjbirii popoarelor". O cuvenită corecție este adusă în paginile volumul, recenzat. Importanța misiunii cultural-naționale a teatrului a înțeles-o și propagat-o continuu Cristea, el fiind vechi membru al Societății pentru crearea unui fond de teatru român. Un interes demn de semnalat a acordat Elie Miron Cristea vechilor documente din arhivele de familie din Transilvania prin legă-

turile sale cu Ștefan D. Grecianu, strănepot al cronicarului muntean. Date interesante se mai aduc despre Vasile Stroescu, banca culturală „Lumina", Muzeul istoric-etnografic de la Sibiu, legăturile cărturarului-patriarh cu Academia Română.

Corespondența lui Elie Miron Cristea, selectată și îngrijită de Antonie Plămădeală, este extrem de vastă și de un conținut divers. Subsumează o seamă de personalități ale culturii românești, istorici, scriitori, pictori, compozitori. Numele lor spune totul despre prestigiul de care se bucura acel plin de zel prelat, iar prezentarea cîtorva idei care se desprind din ele este foarte concludentă. George Coșbuc îi scrie despre traducerile sale din Dante și despre... pictură; Sextil Pușcariu îi trimite o nuvelă; Iuliu Zanne scrie cum și-a adunat proverbele; Ilarion Pușcariu îi scrie despre bursa lui Ilarie Chendi; Teodor V. Păcățian despre politică; Jan Urban Jarnik îi trimite versuri și un articol spre publicare; Gala Galaction îi scrie în legătură cu traducerea Bibliei în 1936. Mai aflăm despre problemele lui Ion Clopoțel; mulțumirile exprimate în numele Asociațiunii de Iosif Sterca Șuluțiu pentru colaborarea la *Enciclopedia Română* și diverse donații; știri de „acasă" îi trimite și Ion Rusu-Șirianu; Cincinat Pavelescu îi transmite, printre altele, ecoul în presa pariziană a discursului său despre propaganda catolică în România; informații istorice îi cere memorandistul Rubin Patiția; Iacob Negruzzi și Vasile Pârvan îi mulțumesc pentru cuvintele rostite întru apărarea Academiei Române. Alte scrisori poartă de asemenea semnături prestigioase: Ioan Lupaș, Traian Lalescu, Octavian Goga, Horia și Nicolae P. Petrescu, Ion Petrovici, Gheorghe Tulbure, Vasile Goldiș, Ioan Bianu, Valeriu Branițte, compozitorii Ion Vidu, Sabin Drăgoi, George Dima și mulți alții. Nu în ultimul rînd, semnificativ este schimbul epistolar cu Nicolae Iorga. Notele de la fiecare scrisoare aduc lămuriri suplimentare asupra persoanelor și epocii.

Ultima parte a volumului, *Addenda*, cuprinde selectiv cele mai importante lucrări ale lui Elie Miron Cristea. Autorul publică în traducere din limba maghiară teza de doctorat despre Eminescu, care vede pentru prima oară lumina tiparului în limba română, culegeri de folclor și proverbe, conferințe, circulare, apeluri care întregesc fericit multipla activitate a lui Elie Miron Cristea. Un util indice de nume încheie acest volum. Spre regretul nostru lipsește atît de atractiva ilustrație de epocă.

Prin această ediție, Antonie Plămădeală face o „reparație istorică", reintroducînd în fapt în circuitul științific, viața și opera cărturarului Elie Miron Cristea, respectiv coordonatele esențiale ale unei personalități de primă mărime a culturii naționale, atît de nedreptățită pînă acum. Acestui important beneficiu se alătură documentația inedită compusă din nenumăratele scrisori, note și lucrări, adevărate crîmpeie de adîncă trăire spirituală românească, care completează fericit trăsăturile dominante ale unei epoci frămîntate, extinsă în stînga și în dreapta primului război mondial. Motivația acestei scrieri o găsim la Nicolae Iorga, care, ca puțini alții, reușește o caracterizare sublimă și asupra omului Elie Miron Cristea „care cu blîndețe de preot", dar cu hotărîre de patriot viteaz — înfruntînd orice riscuri — apără din scaunul prezidențial ca și din acel al patriarhiei românești liniștea țării și binele neamului.

GHEORGHE NAGHI

Grigore Ploeșteanu, Vasile T. Suciu, Lazăr Lădariu, *Epopeea de pe Mureș*, Tîrgu Mureș, 1985, 325 p.

Sub egida prestigioasei reviste de cultură „Vatra" din Tîrgu Mureș a apărut în anul 1985 această remarcabilă carte de istorie dedicată eforturilor deosebite depuse de poporul român în vederea eliberării teritoriului românesc rupt din trupul țării în anul 1940 de către Ungaria horthistă. „În paginile acestei cărți — afirmă autorii — ne-am propus să reconstituim eroica epopee de pe Mureș, să evidențiem vitejia și jertfa armatei române și a locuitorilor acestor meleaguri scăldate de Mureș și Tîrnave, care s-au aflat trup și suflet alături de ea" (p. 5).

Bătăliile aprige de pe Mureș din lunile septembrie—octombrie 1944, în care poporul român a plătit un greu tribut de sînge: 11.000 de soldați căzuți la datorie, ocupă un loc binemeritat în lucrările de sinteză privind efortul armatei române în războiul antihitlerist, ele reprezintă o *parte* semnificativă dintr-un *întreg* glorios, în care se constituie contribuția poporului român la zdrobirea definitivă a fascismului.

În lucrarea de față, epopeea de pe Mureș este redată detaliat, în profunzime, în cadența ei uluitoare și într-o manieră riguros științifică și captivantă în același timp.

Cartea este judicios structurată în 6 capitole și în mai multe subcapitole, stabilite toate în funcție de derularea evenimentelor în acea toamnă a anului 1944. Multe subcapitole se impun și prin plasticitatea formulării lor: „Ostașii mării"; „Capul de pod sau Mureșul-mormînt"; „Jertfa e primul și ultimul cuvînt"; „28 septembrie-omagiu lui Avram Iancu".

În cuprinsul volumului cititorul se poate familiariza, prin intermediul fotografiilor, a facsimilelor și hărților, cu o parte din eroii evenimentelor, cu atmosfera de pe cîmpul de luptă sau cu monumente ridicate spre slava eroismului armatei române.

În partea finală a lucrării, pe parcursul a 26 de pagini, este prezentată tulburătoarea Listă a celor căzuți — identificați sau nu — pe teritoriul județului Mureș, în ordinea alfabetică a comunelor. Un exemplu, din multele existente, probează îndelungatele căutări, înaltul profesionalism al autorilor: „Bogata de Mureș (31 eroi cunoscuți și 44 necunoscuți): sold. Andrei Gheorghe, ctg. 1939, mort la 16 septembrie 1944; serg. maj. Amanet Arsinte, mort la 26 septembrie 1944, Reg. 91, comp. a 8-a", etc.

În vederea elaborării lucrării autorii au consultat un vast material istoric edit: cărți, studii, jurnale de război, dar și bogate fonduri arhivistice, presa vremii, de unde au selecționat prețioase informații inedite, astfel că reconstituirea istorică este riguros științifică și de o mare originalitate. Se cuvin a fi menționate și strădaniile autorilor, încununate de succes, de a lua legătura cu participanți la lupte și a primi astfel de la acești eroi anonimi relatări zguduitoare despre vîrtejul luptelor, documente de o deosebită valoare în ansamblul celorlalte surse istorice.

Maniera originală de realizare a lucrării se impune a fi de asemenea relevată. Considerațiile istorice ale autorilor sînt întrerupte și susținute cu documente de arhivă sugestive, unele folosite integral, cu mărturii inedite ale unor supraviețuitori ai încleștărilor de la Oarba de Mureș sau din alte puncte fierbinți. Printr-o asemenea metodă pagina devine

mai densă, mai plastică și cîștigă în autenticitate. Se evită astfel și riscul ca textul să devină sec și obositor sau monoton.

Cartea istoricilor din Tîrgu Mureș se impune atît prin evocarea istorică de o înaltă ținută științifică, în care rigurosul se îmbină armonios cu plasticitatea, cît și prin profundul mesaj patriotic-educativ. Tînăra generație a României socialiste citește o carte a curajului, a spiritului de sacrificiu, a dragostei de țară de care au fost animați soldații români în luptele pentru eliberarea teritoriului țării, o carte de istorie militară, în care deși sacrificiul suprem este atît de prezent, rămîne o carte închinată vieții, virtuților celor mai ales ale fiilor acestor locuri, decișI să-și făurească un destin liber și demn.

„Am căutat, împreună, — mărturisesc autorii — pe supraviețuitorii de la Oarba de Mureș și am aflat un popor, o țară în demnitate ieșită după toate vrăjmășiile și urile... dintotdeauna am știut că suferințele îndurate au un liman: triumful a ceea ce-i mai valoros — Omul" (p. 282).

Cartea a avut o audiență extraordinară la public, dovadă suăremă a valorii ei incontestabile.

GHEORGHE IANCU

Nicolae Josan, *Muzeul Unirii Alba Iulia. Editura Sport-Turism*, București, 1985, 240 p.

Specialist cunoscut în istoria modernă a României, cu precădere pentru intervalul de timp marcat de evoluția mișcării naționale române din Transilvania la sfîrșitul secolului XIX și începutul celui următor, dar și cu pertinente contribuții la cercetarea unor aspecte privind viața și activitatea unor personalități militante, precum Ioan cavaler de Pușcariu și Rubin Patița, muzeograful cu experiență de două decenii, ca autor al cărții de față însumează, în mod fericit, strădania unei lăudabile inițiative. Menită să apară deja în 1984 dar suferind, între timp, impactul amînării publicării, datorită unor „defecțiuni" de tipar, scuzabile ori cum, lucrarea, care se constituie, din punct de vedere al valorii educaționale într-un mijloc veridic de rememorare națională și de redeșteptare a sentimentului de cinstire și omagiere a trecutului străbun, inaugurează astfel, alături de ghidul regretatului savant H. Daicoviciu, elaborat în colaborare cu Dorin Alicu, seria de volume științifice, potențate de competența și sîrguința redactorului de specialitate din cadrul editurii, dr. Andrei Aricescu, constituindu-se într-o premieră absolută vizavi de prezentarea unui muzeu de un atare interes național.

Cuvîntul înainte, semnat cu exigență dar și cu căldura știută și apreciată, de către acad. prof. Ștefan Pascu, dezvăluie cîteva din motivațiile cărții. În primul rînd, semnificația cultural-națională a muzeului Unirii din Alba Iulia, apoi bogăția exponatelor găzduite ca și modalitatea modernă de prezentare. Și nu în ultimă instanță, existența unui colectiv științific reprezentativ, garanție și în cazul de față, — vezi mulțumirile oneste ale autorului pe contrapagina de titlu —, pentru bunul mers al

activității muzeografice și de cercetare de înalt nivel. Toate aceste argumente prezentate contribuie ca așezămîntul de cultură muzeal să aibă o situație pe deplin impusă în actualitate și să se releve drept un instrument activ în opera de educare, cu o prezență notabilă în peisajul științific al țării sau a zonei respective.

Sumara privire istorică, enunțată de autor în capitolul prim, îngăduie trecerea în revistă a istoricului așezării și a instituției muzeale, îndeosebi din 1888 pînă la data de 28 mai 1975, cînd a fost inaugurat sediul actual al muzeului Unirii.N . Josan subliniază activitatea unor personalități sau instituții care, pînă la 1918 sau în perioada interbelică au contribuit la dezvoltarea muzeului din Alba Iulia. Se fac referiri la persoana lui A. Cserni, „Astra", L. Opriș, I. Berciu. Un spațiu mult mai larg este acordat realizărilor obținute după 1944, mai cu seamă după anul 1957, cînd au fost reluate săpăturile arheologice sistematice ca și publicarea revistei „Apulum". Autorul subliniază în mod gradat fondurile achiziționate și importanța acestora, schimbul crescut de publicații cu străinătatea, precum și rolul expoziției de bază și al celor temporare în finalizarea rosturilor educativ-patriotice asumate conștient de slujitorii instituției muzeale.

Muzeul din Alba Iulia, ca prezență marcantă în rețeaua așezămintelor similare din țara noastră, se afirmă treptat, mai cu seamă după anul 1965. N. Josan evidențiază modul de perfecționare continuă a activității profesionale, scopul și rolul unor manifestări ca: seri muzicale, simpozioane, conferințe, expuneri, evocări, colaborarea cu mass-media întru atingerea țelului propus. Activitatea științifică deosebită a nucleului de cercetători este încorporată și difuzată în țară și străinătate de către prestigiosul anuar muzeal „Apulum", care pînă la volumul XXI cuprindea statistic 913 studii, 13 461 pagini și cîteva zeci de autori, români și străini. Semnificativ este faptul că revista se difuzează în peste 40 de țări (406 instituții) și că specialiștii locali au participat la peste 30 de reuniuni științifice internaționale.

După ghidajul foarte competent realizat prin istoria muzeului, N. Josan procedează la pătrunderea în interiorul acestuia și la descrierea selectivă și semnificativă pentru cititor și vizitator, deopotrivă, în geneză cronologică, a valorilor și semnificației celor 64 de săli expoziționale care alcătuiesc muzeul Unirii: de la comuna primitivă pînă în zilele noastre. De notat și semnalat sînt planurile de orientare, ilustrația sugestiv întocmită ca și prezentarea lapidarului și a memorabilei clădiri a Unirii.

Un ultim capitol al cărții se ocupă, într-un mod binevenit și necesar, de alte monumente istorice din cetatea Albei Iulia, prezentate și descrise rezumativ și edificator. Sînt menționate, astfel, vestita bibliotecă „Batthyaneum", castrul roman, cetatea veche, catedrala romano-catolică, palatul princiar, statuia lui Mihai Viteazul, inaugurtaă oficial în anul 1968.

Un consistent sumar în engleză, valabil și în cazul legendei ilustrației, facilitează înțelegerea textului pe seama cititorului străin. Poate nu ar fi fost lipsit de interes să se fi tradus și cuprinsul în aceeași limbă, pentru obținerea unei unități depline a părții respective. Subliniem din

nou modalitatea excelentă de alegere a ilustrației alb-negru și color care, în conivența hărților din finalul lucrării, contribuie la înțelegerea și pătrunderea sensurilor oferite vizitatorului de însemnatul muzeu din Alba-Iulia.

Considerăm că încercarea de monografie întocmită cu competență și acribie de meticulosul cercetător local N. Josan nu trebuie considerată ca fiind un simplu îndreptar de muzeu ci mai degrabă o lucrare de cercetare științifică de referință, fiindcă a reușit să îmbine calitățile unui ghid obișnuit nouă cu direcțiile solicitate de monografia istorică locală. Exemplul oferit acum prin lucrarea autorului este continuat de apariția recentă a prezentării muzeului din Suceava și sperăm și de alte lucrări, care nu pot decît să confirme șansa viabilă a inițiativei lansate de către editura Sport Turism precum și încărcătura științifică deosebită a unor specialiști din muzeele noastre, cum este cazul lui N. Josan, D. Alicu, E. I. Emandi, și alții desigur.

STELIAN MINDRUȚ

Helmut Seling, Helga Domdey-Knödler, *Europäische Stadtmarken die Sie nicht verwechseln sollten. Typologie alter Goldschiedenmarken. European town marks. Les Poinçons des villes d'Europe.* C. H. Beck. Weltkunst Verlag, München 1984. *(Mărci ale orașelor europene. Tipologia vechilor mărci de orfevrari)*, 190 p.

Demersul istoricilor germani debutează cu un capitol al *Observațiilor preliminare,* o introducere în problematica cărții și o motivație a metodologiei întrebuințate de cei doi cercetători. Urmează capitolul intitulat, *Marca: istoria și rolul ei.* Ultimul capitol și cel mai substanțial a fost dedicat simbolurilor diferitelor orașe (cca. 2500 de mărci) identificate pe piesele de orfevrărie.

Din punct de vedere metodologic autorii lucrării au preferat să clasifice mărcile tematic și nu în funcție de anumite perioade de imprimare sau anumite țări, cum se obișnuia de obicei în asemenea situații. Fiecare temă se împarte în subpărți, corespunzînd diverselor variante de însemne. Astfel, pentru turnuri, autorii au făcut distincția între exemplarele care reprezintă un turn, două turnuri, trei sau mai multe. Pentru mărcile orașelor, în același timp a fost respectată o anumită cronologie în așa fel încît să poată fi pus în evidență firul evolutiv al acestor simboluri. Este de apreciat străduința cercetătorilor de a reda un tablou — atît cît a fost posibil — complet a tuturor variantelor existente, chiar și acolo unde ar fi apărut riscul unor confuzii (!). Fiecare variantă de marcă este însoțită de o notă bibliografică indicînd sursa de proveniență a ilustrației. Autorii își exprimă speranța că fiecare specialist va fi în măsură de a determina el însuși originea, locul de execuție și autorul piesei. Unele orașe au mărcile atît de asemănătoare încît este aproape imposibil a le deosebit unele de altele. Dacă vrem să formulăm o atribuire precisă tre-

buie, înainte de toate, să identificăm marca orfevrarului. În alte situații analiza stilistică comparativă poate fi un adjutant prețios, dar nu hotărîtor în identificările propuse. Astfel, în această carte au fost adunate combinațiile de motive pe care, cercetătorii, le-au remarcat ca fiind mai frecvent utilizate în țările europene. Într-o asemenea întreprindere, cu un subiect atît de variat, autorilor le-a fost greu, din păcate, de a reda un tablou exhaustiv al mărcilor europene în argintărie. Ei s-au străduit să epuizeze documentele la care au avut acces, dar este evident că n-au reușit să parcurgă publicațiile locale sau chiar unele lucrări editate în Europa Centrală. Ne gîndim aici la importantul volum al lui Victor Roth, *Goldschmiedearbeiten* din *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens*. I. Hermannstadt (Sibiu), 1922, ce cuprinde o mulțime de mărci ale meșterilor transilvani, alături de cîteva ale orașelor din Principat.

Pe de altă parte autorii au renunțat la prezentarea unor mărci atunci cînd reproducerile erau mai greu de deslușit. Mărcile înfățișate în catalog și piesele pe care s-au găsit ele sînt, de cele mai multe ori, foarte vechi. Între timp situația politică și geografică s-a schimbat. Pentru a evita anacronismele și pentru a oferi o idee cît mai reală a realității istorice și culturale a epocii cei doi cercetători au preferat — nu întotdeauna, pe deplin justificat, simțindu-se nevoia în cazul unor intenții de cercetare pe teren, de a se indica sumar și noua situație geografică — nu țările sau orașul în care se află acum, ci acelea de care ele erau odinioară legate. În cazul unor orașe cu o istorie deosebit de animată, nu a fost posibil să se consemneze schimbările politice intervenite. În aceeași măsură autorii au fost puși în dificultate și n-au reușit să menționeze cu precizie, care a fost într-o epocă dată situația din Țările de Jos, din Livonia, Estonia, Lituania și Letonia. Observăm că ei s-au conformat indicațiilor lui Marc Rosenberg, din cartea sa *„Der Goldschmiede Markzeichen"*, lucrare magistrală, pînă azi încă neegalată. Evident, Saling și Domdey-Knödler, n-au ținut seama nici de schimbările care au schimbat harta politică a Europei după 1945, considerînd că ar fi absurd a se confrunta arta trecutului cu realitatea politică de azi.

O indicație bibliografică sumară figurează deasupra fiecărei mărci reproduse. Citările incomplete din text sînt reluate și întregite în bibliografia aflată la sfîrșitul lucrării. Cifrele înscrise la dreapta figurii ne trimit la numerele pe care le poartă în lucrarea citată; Un „p" desemnează numărul paginii. În partea dreaptă, pe aceeași linie a fost indicată perioada, sau răstimpul cînd a fost folosită marca.

Autorii s-au străduit, în excursul lor, consacrat mărcilor diferitelor orașe Europene, să stabilească comparații între toate aceste figuri, cu motive deseori foarte identice, de felul celora ce reprezintă, astrele, animalele, literale alfabetului, cu scopul de a le putea distinge și a le putea identifica într-o manieră riguroasă. Lucrarea reprezintă de fapt o selecție de mărci cu motive asemănătoare și nu un repertoriu conținînd toate mărcile orașelor sau însemnele lor.

De ce au avut nevoie orașele de aceste mărci. Care a fost rolul acestor mărci în general?, sînt întrebări la care cercetătorii în cauză au încer-

cat să răspundă. Piesele de orfevrărie comportă, începînd cu secolul al XVI-lea diferite mărci care permit și specialiștilor să le determine originea. Pecetea orașului — compusă în general din armoariile acestuia din urmă — indica locul unde a fost executată lucrarea, în timp ce sigla meșterului orfevrar indica cine este autorul. În toate țările prezența acestei peceți avea drept scop de a garanta calitatea, adică conținutul metalelor prețioase, a aurului sau a argintului. Orfevrarul trebuia, mai întîi de toate, să aplice marca sa pe o piesă, apoi de îndată ce au controlat calitatea aliajului, responsabili Casei Comunale, puneau însemnul lor. Mărcile care au fost create la origine pentru a garanta calitatea materialului, îngăduie azi specialiștilor să determine, cu o precizie mai mare decît pentru ori care alt obiect de artă, proveniența pieselor de argintărie veche.

Execuția și controlul mărcilor cădea în sarcina corporațiilor, sub supravegherea strictă a puterii care controla tot ceea ce privea de aproape Monetăria. După evul mediu, cînd să limitau să controleze și să bată argintul brut în bare, secolul al XVI-lea cunoaște introducerea mărcii asupra operelor elaborate. Diferite metode s-au succedat în cursul secolelor în Franța, în Anglia, în Suedia și în Germania, fiecare cu propriile sale principii, în care specialiștii recunosc combinații de mărci tipice. Dar, în toate țările, marca a fost însoțită de perceperea unui impozit, supravegheat cu strictețe de autoritățile administrative. În toate timpurile orfevrarii au simțit tentația de a se sustrage acestei impuneri, de aceea întîlnim uneori piese de argintărie fără nici o marcă sau înzestrate cu însemne dubioase.

Franța a fost prima țară, dacă facem abstracție de ștampilele pe argint din Imperiul roman și cel bizantin, care a introdus încă din anul 1275 ștampilele pe argint. Începînd cu anul 1506, marca orașului este însoțită de o literă-însemn (lettre-date), pusă pentru mai mare siguranță de comunitate. Din anul 1677 piesele comportă în plus și însemnele de impozare sau de scutire (les poinçons de la marque charge et décharge) a celor care aveau monopolul perceperii impozitelor. Această metodă a funcționat din 1577 pînă în 1791. Argintăria engleză comportă în general patru însemne: marca orașului, sigla maestrului orfevrar, însemnul de impunere și acel „poinçons de la lettre-date". Acest procedeu a fost introdus la Londra în 1509, adică sub Henric al VIII-lea, și a rămas în vigoare pînă azi. Din anul 1784 argintăria engleză poartă și o a cincea marcă reprezentînd capul regentului sau a regentei.

Argintarii suedezi au imprimat, în general, trei mărci: însemnul orașului, sigla meșterului și aceea „la lettre-date", cărora li s-a adăugat după 1753 o marcă de control, reprezentînd trei coroane.

Argintăria daneză a fost supusă unui control extrem de riguros, mai cu seamă la Copenhaga, care avea un statut particular. Piesele purtau însemnul orașului, însemnul casei comunale, sigla orfevrarului și una de marcare în cifre romane, ceea ce permitea o datare foarte precisă a lucrării. Austriecii au stabilit la rîndul lor o metodă riguroasă. Orfevrăria vieneză, de exemplu, poartă imprimat o marcă care ne oferă trei informații dintr-o dată: locul și data execuției lucrării, cît și calitatea (puri-

tatea) materialului. Acestui însemn combinat i se adăuga sigla meșterului.

În Țările de Jos, însemnul orașului și cel al orfevrarului este însoțit, adesea, de marca provinciei și de acel „*la lettre-date*". În argintăria rusească nu era o metodă unică. Numeroase orașe cereau o marcă a orașului și una a meșterului (Petersburg). Imperiul german, care nu a avut niciodată un centru politic real, a cunoscut de asemenea o diversitate extremă. La Augsburg de exemplu, noile directive au fost introduse în 1529. Primăria își punea însemnul reprezentînd armele orașului — un con de pin — alături de cel al meșterului orfevrar. Desenul conului de pin („Pyr") a suferit încet, încet, unele modificări, adesea ușoare, dar un examen atent relevă diferența care ne îngăduie azi a stabili o cronologie precisă. Începînd cu 1734 se va adăuga mărcii de control, însemnul orașului, o literă a alfabetului desemnînd orfevrarul ales de Primărie. Din 1799 acele „les lettres dates" se vor schimba în fiecare an.

Marca orașului Hamburg era numită „Ältermannszeichen", adică însemnul orfevrarului de seamă; acesta se schimba odată cu fiecare maestru aflat în această funcție. Un meșter-probator putea să fie ales pe o durată destul de lungă, 30 de ani de exemplu. În anul 1688, o literă a alfabetului a fost alăturată însemnului meșterului probator. Celebru pentru orfevrăria sa, Nürembergul a introdus marca încă din secolul al XIV-lea, dar a utiliazt-o sistematic începînd cu secolul al XVI-lea. În afară de majuscula N, sigla orașului, obiectul poartă sigla orfevrarului și începînd cu 1766 marca *la lettre-date*.

Trebuie notat că nu toate piesele de orfevrărie trebuiau să poarte în mod obligatoriu marca. Unele lucrări executate pentru Curte sau pentru biserică — printre cele mai frumoase — erau exceptate de la această lege. Tot astfel diferitele obiecte care nu întreceau în greutate 3 uncii (în jur de 35 gr) nu primeau marca.

Există apoi alături de însemnele menționate o serie de mărci speciale puse pe obiectele străine sau cele destinate străinătății, supuse unor impozite suplimentare. În Prusia se întîlnesc piese de argintărie ce comportă o asemenea siglă formată din inițialele lui Freiedrich Wilhelm III (FW). Acest însemn a fost creat în 1809 pentru argintăria veche. Într-adevăr, Prusia, care trebuia să plătească Franței o contribuție de război de 120 de milioane de franci, a instituit un impozit special asupra obiectelor din argint și a bijuteriilor. Toate piesele fabricate atunci trebuiau să aibă alături de marca meșterului orfevrar și aceea a Primăriei și însemnul special reprezentat de acvila prusiană. În Austria, în chip asemănător, o marcă specială a fost cerută în epoca lui Napoleon, pe toate piesele de argintărie, vechi sau mai noi. Elveția a adoptat în bună măsură practicile din argintăria sud-germană. De notat că se pot întîlni figuri de mărci vechi pe piese de argintărie modernă, fără să fie vorba de falsuri. Similitudinile figurative pot crea unele greutăți în identificarea aparteneței acestor piese.

În lucrarea celor doi cercetători germani pot fi întîlnite și o serie de mărci ale cîtorva orașe transilvane, însemne datate cronologic la sfîrși-

tul sec. al XVII-lea, apoi din secolul XVIII, și secolul al XIX-lea (Baia, Arad, Alba Iulia, Cluj, Tîrgu Mureș).

Cartea apărută în condiții grafice excepționale, constituie un prețios îndreptar (repertoriu) în munca de cercetare a istoricului de artă.

NICOLAE SABĂU

David F. Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire*, 1750—*1914*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1984, 310 p.

Cartea profesorului David F. Good, de la Temple University, are meritul de a suscita interesul deosebit al celor preocupați de istoria modernă a Europei Centrale, atît prin tematica aleasă cît și prin concepția și metodologia utilizate. De la bun început merită relevat faptul că autorul aplică cele mai noi teorii ale istoriei economice. Apoi că, în general, evoluția economiei din Imperiul habsburgic este tratată la scară macroeconomică, aceasta îndeosebi pentru a se putea realiza raportarea la modelul dezvoltării și modernizării economiei occidentale. Și, în sfîrșit, este ușor de constatat că se urmărește ideea modernizării economiei, a raportului între liberalismul ideologic-doctrinar și cel economic în cuprinsul monarhiei habsburgice.

Îndrumîndu-și investigația spre domeniul macroeconomic și pentru o perioadă de timp foarte lungă, David F. Good realizează o tipologizare spațial-economică interesantă, dar insuficient susținută de argumentul particularului istoric, cu unele impreciziuni la nivelul provinciilor sau zonelor imperiului.

Avînd în vedere vastitatea temei și a producției istoriografice destinate ei, credem că documentarea realizată de autor este prea îngust direcționată (uneori apare economicul prea abstract, desprins de mediul politic și social, dar și pentru că se preferă doar surse anglo-saxone, austriece și ungare). Or, dacă a procedat la împărțirea în cele șapte regiuni ale imperiului, se impunea și consultarea literaturii de specialitate, mai noi, cehoslovace, românești, iugoslave care ar fi ajutat nespus de mult interpretărilor despre politica economică, structurile, instituțiile economice, sociale, politice etc. Din acest motiv, enunțurile autorului se mențin uneori în sfera generalului, putînd să fie răstălmăcite în confruntarea cu particularul istoric.

Constatări însemnate, elucidînd sau resubliniind unele aspecte ale istoriei ultimelor decenii de existență a Imperiului habsburgic, sînt prezentate deosebit de concludent de profesorul David F. Good. Așa, spre exemplu, reține atenția indicația că, mai ales după 1867, conflictele naționale au împiedicat eforturile cooperării economice, pentru a se trece dinspre complementaritate spre economie unitară. Autorul susține că nu s-a realizat nici măcar o integrare economică în termenii posibili. De aici, concluzia că destrămarea imperiului habsburgic a însemnat, în fapt, căderea unei experiențe în construcția statului, acesta nefiind capabil

să-și adapteze instituțiile politice presiunilor impuse de dezvoltarea modernă a economicului.

Aplicînd teoria modelelor istoriei economiei, David F. Good reușește a prezenta economicul ca un proces dinamic, apt pentru comparații interesante și cuantificări relevante. Lucrarea sa este o îndrăzneață și instructivă pătrundere în mecanismele economicului, furnizînd valoroase baze interpretative interpretării istoriografice care ar încerca o reconstituire și a celorlalte aspecte ale istoriei Europei Centrale din respectiva perioadă.

VASILE PUȘCAȘ

Die Habsburgermonarchie 1848—1918, IV, *Die Konfessionen*, Viena, 1985, 866 p.

Volumul IV al sintezei privind istoria Imperiului Austriac în perioada cuprinsă între revoluția de la 1848 și prăbușirea Monarhiei în 1918, sinteză realizată sub egida Academiei de Științe Austriacă, din însărcinarea Comisiei pentru istoria Monarhiei Austro-Ungare (1848—1918), sub redacția lui Adam Wandruszka și Peter Urbanich, urmînd volumelor anterioare dedicate problematicii economice, administrației și justiției, precum și popoarelor din Imperiu, abordează de-această dată istoria confesiunilor din Monarhie în perioada menționată.

Pornind de la o bază documentară solidă, argumentată de o bibliografie selectivă ce însumează peste 80 de pagini, lucrarea își concentrează atenția asupra structurilor, instituțiilor și evoluțiilor din cadrul bisericii catolice, protestante, ortodoxe și greco-catolice din Monarhie, alături de care își găsesc loc și referiri mai sintetice la biserica armeană, precum și la cultul mozaic și cel mahomedan din cadrul Imperiului. Analiza este efectuată pe marile subdiviziuni istorice ale Monarhiei, reliefîndu-se deopotrivă trăsăturile generale, comune evoluției de ansamblu, cît și particularitățile provinciale mai mult sau mai puțin distincte. Al doilea criteriu fundamental al analizei este încadrarea instituțiilor ecleziastice în structurile social-politice și administrative, urmărite în cursul prefacerilor suferite în perioada menționată. Astfel, atît în cazul substanțialei secțiuni dedicate bisericii catolice (secțiune realizată de Peter Leisching, Moritz Csáky și Ivan Vitezić), care însumează aproape jumătate din întinderea volumului, cît și a celei privitoare la protestantismul din Monarhie (Friedrich Gottas), precum și la ortodoxie și greco-catolicism (Emanuel Turczynski), punctul de pornire este marcat de antecedentele veacului XVIII și cele ale primei jumătăți a secolului XIX, cu privire deosebită asupra efectelor iosefinismului, durabile pînă la revoluția de la 1848 și chiar în perioada următoare acesteia. Raporturile dintre biserică și stat, ca și cele dintre confesiunile din Imperiu și centrele religioase din afara acestuia sînt supuse unei cercetări atente care reliefează, în urma zguduirilor produse de evenimentele din 1848—1849, statutul juridic și instituțional al bisericilor menționate, în condițiile politice marcate de succesiunea neoabsolutismului, regimului liberal și, în

sfîrșit, a dualismului austro-ungar, pînă la destrămarea acestuia sub presiunea luptei de eliberare a popoarelor din Monarhie.

Dincolo de evoluțiile instituționale, juridice, organizatorice din sînul fiecăreia dintre bisericile amintite, de secțiunile consacrate stării materiale, sociale și culturale a clerului, activității culturale, sociale, caritative a confesiunilor din Imperiu, analiza nu ocolește nici raporturile bisericii cu diferitele categorii sociale (aristocrația, burghezia, cercurile militare, birocrația imperială, țărănimea, muncitorimea), reliefînd totodată, mai cu seamă în cazul ortodoxiei și greco-catolicismului (pentru români, sîrbi și ruteni), respectiv al protestantismului (pentru slovaci), rolul instituțiilor ecleziastice ca instrumente ale luptei de emancipare națională a popoarelor din Monarhie. Subcapitolele realizate de Emanuel Turczynski, un bun cunoscător al procesului de cristalizare a națiunii moderne la români și sîrbi, se opresc astfel cu stăruință asupra semnificației și însemnătății procesului de instituționalizare ecleziastică și de autonomizare a instituțiilor realizate (mitropolii, episcopii, centre culturale constituite în jurul lor) în cadrul mișcării naționale românești, evidențiind cu deosebire rolul important al activității lui Andrei Șaguna în promovarea acestor deziderate și obiective.

Realizat în general la un nivel unitar, cu numeroase referințe statistice, incluse în 46 de tabele cuprinzînd astfel de date, cu două hărți utile privind repartiția diecezelor din Monarhie în jurul anului 1900 și respectiv raporturile dintre confesiuni în anul 1910, prezentul volum se înscrie ca o contribuție remarcabilă la conturarea imaginii cuprinzătoare a istoriei Monarhiei Austriece în ultima fază a existenței sale, imagine pe care următoarele volume ale seriei le vor întregi cu aspectele istoriei militare, ale politicii externe, vieții constituționale, partidelor și mișcărilor politice, ale structurilor sociale și ale vieții culturale.

LADISLAU GYÉMÁNT

Albert Seaton, *The German Army. 1939—1945*, New American Library, St. Martin's Press, New-York, 1982, 310 p.

Numele lui Albert Seaton se asociază, istoriografic, istoriei militare a celui de-al doilea război mondial, în special operațiunilor de pe frontul răsăritean. Prin această nouă lucrare, el reconstituie modul cum s-a dezvoltat armata germană în epoca hitlerismului.

În *Introduction* și primele două capitole, Albert Seaton insistă asupra caracteristicilor militarismului germano-prusac, din a doua jumătate a secolului trecut și pînă la venirea lui Hitler la putere. Pentru perioada discutată, 1933—1945, autorul apreciază că istoria armatei germane cuprinde două etape distincte, 1933—1939 și 1939—1945. Deosebit de interesante considerații se propun în legătură cu concepția nazistă privind organizarea armatei germane în prima etapă, orientarea acesteia spre „armata de război" precum și raporturile lui Hitler cu forurile de conducere ale armatei. În mai mult de jumătate din spațiul cărții este prezen-

tată evoluția armatei germane de la atacarea Poloniei pînă la capitularea din mai 1945.

Extrem de utile sînt hărțile districtelor militare germane și a principalelor fronturi în care armata germană a fost antrenată în al doilea război mondial. La același nivel de aprecieri se pot include și schemele care prezintă grupurile de armate germane în Vest, Sud și Est precum și comanda acestora. Totodată, informații interesante sînt oferite despre evoluția structurii și rolului infanteriei, infanteriei motorizate, trupelor panzer, artileriei în compunerea și funcțiile armatei germane.

Albert Seaton a realizat o prețioasă sinteză a principalelor scrieri istorice europene și americane care tratează istoria armatei germane. Cu deosebit talent și dîndu-le semnificația și ponderea cuvenite, autorul a folosit memorialistica precum și metoda interviului. Recurgînd adesea la considerații proprii, pe baza unor însemnate surse documentare publicate, Albert Seaton și-a întărit argumentațiile și pe suportul arhivistic inedit. Fiind considerată de opinia istoriografică universală ca una dintre cele mai bune și competente lucrări despre istoria armatei germane în vremea puterii hitleriste, actuala carte a lui Albert Seaton este de neapărată referință pentru istoria celui de-al doilea război mondial.

VASILE PUȘCAȘ

Jean-Marie Domenach, *Enquête sur les idées contemporaines*, Éditions du Seuil, Paris, 1981, 123 p.

Personalitate foarte apreciată în mediile intelectuale franceze contemporane, Jean-Marie Domenach a excelat prin lucrări în domeniul criticii și istoriei literaturii, eseisticii culturale și politice, dar mai ales prin aplombul și disponibilitățile largi pentru dialogul ideatic creator. Actualul volum încorporează o suită de nouă articole, publicate în revista „L'Expansion" sub titlul „Des idées pour la fin du siècle". La acestea, autorul a adăugat un capitol justificativ *(Penseurs et journalistes)* precum și o sinteză a concluziilor sale *(Au sein de cet abîme)*.

Dintre curentele de idei cărora autorul le acordă o semnificație sporită amintim: marxismul, freudismul, demersurile „noilor istorici" și ai „noilor filozofi", „noua dreaptă", sociologia, gîndirea sistemică și sforțările doctrinare ale creștinismului (prin René Girard) etc. Principalul criteriu de selecție a constat în aprecierea șansei respectivelor doctrine de-a aparține și viitorului. Iar cuantificarea „șansei" o realizează prin relevarea puterii respectivelor curente de idei de a influența viața intelectuală franceză contemporană și prin aceasta, a însești fenomenelor generale din contemporaneitate.

De remarcat tentativa lui Jean-Marie Domenach de a demonstra că viața intelectuală franceză după 1968 cunoaște o bogăție ideatică aparte care a fost tendențios estompată de producțiile îndoielnice ale mass-media. De altfel, autorul a urmărit, prin publicarea acestui volum, să demonstreze posibilitatea realizării unei publicistici culturale serioase, ba-

zată pe creațiile filozofice de valoare și nu pe curente „la modă" ori interese non-culturale. Domenach este convins, iar acesta a fost un alt resort al editării cărții de față, și de necesitatea comuniunii celor două tipuri de culturi, cum le numește el, cea industrial-tehnologică și cea așa-zis umanistă.

Întreaga problematică a lucrării lui Jean-Marie Domenach ne introduce în atmosfera interogațiilor și răspunsurilor cu care se confruntă creația culturală a Franței contemporane, de la aspectele conținutului ideatic pînă la modul difuzării sale spre diferite grupuri intelectuale sau opinia mai largă a unor categorii și clase sociale. Cartea este o interesantă tentativă de istorie a ideilor și, în aceeași măsură, relevă semnificative aspecte din istoria contemporană franceză și europeană.

VASILE PUȘCAȘ

Theda Skocpol, *States and Social Revolutions. A Compartive Analysis of France, Russia and China*, Cambridge University Press, 1985, 407 p.

Lucrarea profesoarei americane Theda Skocpol, de la University of Chicago, este o reușită de excepție. Ideea autoarei de a realiza această temă datează de la începutul anilor '70 cînd era „graduate student" la Harvard University. Proiectul s-a împlinit în 1979, la Cambridge University Press. De atunci, în fiecare an a fost retipărită (mai puțin în 1982), iar în 1980 și 1984 a avut chiar două ediții/an.

Chiar și din titlul cărții reiese un subiect deosebit de interesant și incitant: tema revoluției care a cunoscut mai bine de două secole de istorie și aprige dispute. Căci, într-adevăr, despre ideea de revoluție, sau revoluția ca proces istoric s-a scris enorm de mult. Una dintre dovezi este și lista bibliografică — indiscutabil impresionantă — pe care o prezintă, în finalul lucrării, Theda Skocpol. Autoarea nu vine însă cu tentative de noi teoretizări și conceptualizări, ci-și propune o analiză comparativă a *revoluției sociale* (privită ca proces istoric) prin exemplificările concret-istorice din Franța, Rusia și China.

În capitolul introductiv, Theda Skocpol își precizează concepția și metodologia de lucru. Se observă opțiunea spre sugestiile marxiste, reținînd esențialul din clasicii acestei doctrine și preluînd valoroase idei de la Gramsci, Lukács, Althusser. În felul acesta, autoarea înțelege complex și procesual revoluția socială. Iar pentru cercetare și analiză ea propune o abordare în trei direcții: 1) structura; 2) contextul internațional; 3) locul și rolul statului în ansamblul contradicțiilor de clasă. Toate acestea sînt abordate comparativ. Preferința spre comparatism este pe deplin justificată, deoarece autoarea a întreprins o vastă investigație istoriografică a unui „macro-fenomen", cum numește ea revoluția socială. A optat pentru cazurile Franța, Rusia, China deoarece acestea au deja o reconstituire istorică (istoriografică și în timp), fiind în relații asociative și disjunctive care relevă profunde semnificații.

Lucrarea are două părți, cu două și, respectiv, patru capitole. În prima parte sînt analizate cauzele revoluțiilor din Franța, Rusia și Chi-

na, respectiv conflictele generate de starea instituțional-statală a „vechiului regim" și raporturile de clasă. Totodată, se face o prezentare a structurilor agrariene specifice fiecărei țări precum și a potențialului insurecțional al țărănimii. Remarcabil este că autoarea realizează un comparatism pentru cele trei țări, dar, în același timp, și pentru altele (ex. Germania, Anglia, Japonia).

Partea a doua se referă la revoluțiile din cele trei țări, dar nu numai la momentul insurecțional și al cuceririi puterii. În efortul aprecierii procesului istoric, autoarea urmărește aspectele renovării instituțional-statale și ideologice, noile raporturi sociale și politice, pînă la conturarea ansamblului „noului regim".

Avînd suportul unei informații exemplare, a unei metodologii riguroase și moderne, Theda Skocpol a reușit o redare comparatistă a „macro-fenomenului" revoluției sociale care ajută, în primul rînd, înțelegerii acestui tip de proces istoric. Și, desigur, „speculațiile" sale referitoare la utilitatea înțelegerii revoluției sociale ca proces istoric sînt instructive și atunci cînd pune concluziile de ordin istoric alături de procese și tendințe socio-economice și politice ale lumii contemporane.

VASILE PUȘCAȘ

H. Hamon, P. Rotman, *Les Intellocrates*, Éditions Complexe, Paris, 1985, 377 p.

Avînd ca subtitlu *Expédition en haute intelligentsia*, cartea celor doi autori francezi are deja o istorie a sa care a trezit o vie emoție și un interes aparte în rîndul opiniei publice contemporane. Răspunzînd unei comenzi editoriale care dorea o imagine a intelecalității din zilele noastre, autorii au realizat o investigație cu instrumentele sociologiei, jurnalisticii, politologiei, restrîngîndu-și tot mai mult aria cercetării în direcția unui grup aparte din categoria intelectualilor, „intelligentsia". Așadar, nu se prezintă producătorii de idei, ci acel mediu „închis și puternic", format din adevărați „agenți ai circulației" ideilor între universități, edituri și mass-media. Efectul cărții: un enorm scandal în cercurile editoriale, în presă, TV, în general în al VI-lea arondisment parizian.

În opt capitole dense în idei și argumentații, H. Hamon și P. Rotman descriu raportul forțelor „puterii" în domeniul culturii și spiritualității franceze contemporane. Se prezintă căile și mijloacele pentru a se putea ajunge la una din cele trei mari edituri din Paris, ca și relația dintre casele editoriale și critica literar-artistică. Înaintînd pe drumul producției culturii, cei doi autori relevă însemnate „operațiuni" de afaceri în cercurile „inteligentsiei" care urmăresc obținerea de uriașe profituri financiare. Iar un alt efect al acțiunii „intelocraților" se regăsește în tentativele de orientare a opiniei publice spre țelul precizat de acest grup de „mandarini".

Imagine veridică a vieții intelectuale franceze contemporane, cartea *Les Intellocrates* se încheie cu un „dosar de presă" care prezintă opiniile diferitelor personalități culturale și ale presei franceze despre această lucrare apărută în prima ediție în 1981.

VASILE PUȘCAȘ

CRONICA ACTIVITĂȚII ȘTIINȚIFICE A INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE ȘI A CATEDREI DE ISTORIE A UNIVERSITĂȚII DIN CLUJ-NAPOCA PE ANUL 1985

Cercetarea științifică și publicațiile științifice

Anul 1985 a însemnat pentru membrii Institutului de istorie și arheologie și Catedrei de istoriea Facultății de istorie-filozofie a Universității din Cluj-Napoca finalizarea unor teme de cercetare mai vechi cuprinse în planul integrat de cercetare, continuarea altora, abordarea unor teme noi, precum și publicarea unor importante volume de interpretare și documentare, a numeroase studii și articole științifice.

Planul integrat de cercetarea științifică pe 1985, cuprinzînd teme de plan de stat și teme de plan departamental, a fost realizat în întregime. Astfel, au fost investigate teme ca: 1) *Evoluția societății traco-geto-dace în spațiul carpato-danubiano-pontic:* a) *Evoluția societății traco-geto-dace nele* (I. H. Crișan); b) *Așezarea fortificată de la Feleac* (V. Vasiliev); 2) *Geto-dacii în perioada clasică:* a) *Așezări fortificate din sudul Transilvaniei: Sarmisegetuza* (I. Glodariu); 3) *Dacia și spațiul dintre Dunăre și Marea Neagră în timpul stăpînirii romane; simbioza daco-romană:* a) *Studiul fortificațiilor de pămînt din Dacia pe linia transalutană* (I. Bogdan-Cătăniciu); b) *Așezarea daco-romană de la Obreja* (D. Protase); c) *Sistemul de apărare al Daciei Porolissensis* (N. Gudea, E. Chirilă); d) *Viața urbană și rurală în epoca romană și romano-bizantină: Tropaeum Traiani* (I. Bogdan — Cătăniciu); e) *Castrul de la Potaissa* (M. Bărbulescu); 7) *Castrul de la Gilău* (D. Isac); 4) *Repertoriul arheologic al României, Județul Hunedoara* (I. H. Crișan, V. Vasiliev, M. Bărbulescu); 5) *Repertoriul cetăților și fortificațiilor din România* (literele R—S) (M. Rusu); 6) *Corpusul de izvoare și documente ale istoriei naționale:* a) *Documenta Romaniae Historica vol. XV* (1376—1380) (A. Răduțiu, I. Dani, V. Pervain, M. Wolf, A. Andea, A. Rusu); b) *Izvoarele răscoalei lui Horea vol. VIII/2* (Ștefan Pascu, N. Edroiu, V. Vollmann, L. Gyémánt, L. Täuber, A. Magyari, I. Bratu); c) *Revoluția de la 1848 din Transilvania, vol. XII* (A. Egyed, S. Benkő, G. Neamțu, D. Károly, L. Botezan, M. Bodor, I. Chindriș, K. Schmits, A. Csetri, I. Wolf); d) *Problema națională în Transilvania în veacul al XIX-lea,* vol. VIII (S. Retegan, Gh. Gipăianu, D. Suciu, T. Pavel, Șt. Csucsuja, S. Mîndruț); 7) *Lupta poporului român pentru libertate națională și socială în evul mediu:* a) *Structuri social-politice în Țara Hațegului în sec. XIV—XV* (J. A. Pop); 8) *România înainte și după crearea statului național român pînă la începutul re-*

voluției socialiste: a) *Partidul Național Român în anul 1916* (L. Maior); b) *Mișcarea democratică și antifascistă din România, Documente 1940—1944* (Gh. Iancu, L. Báthory, Gh. Hristodol, N. Păun, C. Ivaneș, M. Știrban, V. Popa, A. Stoica); 9) *Instrumente de lucru privind istoria poporului român;* a) *Repertoriul monumentelor medievale de arhitectura din Transilvania* (județul Brașov) (Gh. Arion, M. Benkő, M. Porumb, N. Sabău, A. Kovács, M. Țoca, A. Morariu, Șt. Matei); b) *Bibliografia istorică a României,* vol. VI (1979—1984) (Ștefan Pascu, Gh. Hristodol, L. Báthory, Gh. Iancu, N. Păun, C. Ivaneș, D. Marga, M. Știrban, N. Bocșan, I. Nistor). 10) *Studii de istorie universală:* a) *Mentalitatea muncii și condiția umană în obștea francilor* (B. Daicoviciu), b) *Orașul medieval* (S. Goldenberg). 11) *Studii de istoriografie universală din Epoca Renașterii pînă în zilele noastre* (C. Mureșan, V. Vesa, O. Mureșan).

*

Ca rezultat al unor cercetări anterioare au văzut lumina tiparului în 1985, alături de numeroase studii, articole, recenzii, dări de seamă, articole de popularizare a istoriei, mai multe volume, dintre care menționăm *Bibliografia istorică a României,* vol. VI, 1979—1984. Bibliografie selectivă. Autori: Ștefan Pascu, Gheorghe Hristodol, Ludovic Bathory, Gheorghe Iancu, Adrian Rusu, Nicolae Păun, Stelian Mîndruț, Ioan Nistor. Traducerea în limba franceză: Delia Marga. Sub redacția: acad. Ștefan Pascu, București, Editura Academiei R.S.R., 1985, 531 p., volum scos în întîmpinarea celui de al XVI-lea Congres internațional de științe istorice de la Stuttgart (august 1985); *George Barițiu și contemporanii săi. VII. Corespondență trimisă,* Ediție de Ștefan Pascu, Ioan Chindriș și Gheorghe Asanache. Coordonator Ștefan Pascu. Documente literare. București, Editura Minerva, 1955, 433 p.; Pompiliu Teodor, *Istoria antică și medie a României,* Manual pentru clasa a VIII-a. București, Editura didactică și pedagogică 1985, 232 p.; Edroiu Nicolae, *Der Aufstand Horeas (1784—1985),* București, Editura științifică și enciclopedică, 1985, 142 p.; Iancu Gheorghe *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului național unitar român* (1918—1920) Cluj-Napoca „Dacia", 1985, 307 p.; *Valeriu Braniște, Corespondență (1879—1895),* I, Cuvînt înainte de acad. Ștefan Pascu. Ediție îngrijită, note și comentarii de Valeria Căliman și Gheorghe Iancu, Cluj-Napoca, „Dacia" 1985, 320 p.; Magyari András, Demény Lajos, *Wesselényi István, Sanyarú világ. Napló 1703—1708,* II (1707—1708), București, „Kriterion", 1985, 895 p; *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania,* XII (1361—1365). Sub redacția: acad. Ștefan Pascu. Întocmit de: Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Sabin Belu, Ioan Dani, Marionela Wolf. Editura Academiei R.S.R., 1985, LIX + 539 p; Mircea Țoca, *Vasile Crișan,* Cluj-Napoca, Editura „Dacia", 1985, 82 p. 55 reproduceri color și alb-negru; *Horea în publicistica românească de acum un veac,* Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1985, 213 p.

Sub îngrijirea lui Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu și Pompiliu Teodor a apărut la Editura „Dacia" din Cluj-Napoca în 1985 volumul de studii intitulat *Civilizație medievală și modernă românească,* dedicat academicianului Ștefan Pascu cu prilejul împlinirii vîrstei de 70 de ani.

Numărul al XXVI-lea, pe 1983—1984, al *Anuarului Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca*, având 610 p., cuprinde, după două articole jubiliare: Gh. Iancu, N. Păun, *România socialistă la a 40-a aniversare* și Șt. Pascu, *Revoluția populară de sub conducerea lui Horea*, studiile și articolele: M. Rusu, *Paleocreștinismul nord-dunărean și etnogeneza românilor*, V. Pervain, *Lupta antiotomană la Dunărea de Jos în anii 1422—1427*; Cr. Feneșan, *Transilvania și războiul de treizeci de ani*; S. Goldenberg, *Meșteșugurile în țările române în secolul al XVII-lea. Muncă și forme de organizare*; M. Ursuțiu, *Relații agrare pe domeniul Hunedoara în secolul al XVII-lea*; I. Ranca, *Abuzul seniorial în Transilvania în lumina plîngerilor iobăgești de pe Tîrnave, înmînate lui Iosif al II-lea la 1773*; S. Mărieș, *Situația protejaților străini în România în secolul al XIX-lea*; M. Krajčovič, *Colaborarea studenților naționalităților oprimate din Austro-Ungaria în lupta de emancipare națională între 1890—1900*; G. Neamțu, *Prima acțiune politică antidualistă de amploare a românilor din Statele Unite* (1911); L. Báthory, *Aspecte ale politicii economice românești în industria carboniferă (1919—1929)*; M. Știrban, Șt. Suciu, Gh. Iancu, *Lupta revoluționară a metalurgiștilor din Brașov, Sibiu, Tîrgu-Mureș în anii 1919—1928*.

La rubrica *Miscellanea* sînt înserate contribuții ale lui: I. T. Lipovan, L. Borcea, I. A. Pop, A. Vătămanu, N. Sabău, A. E. Dörner, M. Porumb, V. Popa, N. Edroiu, V. Pușcaș, A. Răduțiu, L. Gyémánt, V. Faur, I. Botezan, S. Mîndruț, Gh. Șora, Gh. Hristodol, I. S. Nistor. Volumul mai cuprinde rubricile: Documentar, Discuții, Recenzii — Note bibliografice și Cronica activității științifice a Institutului și Catedrei de istorie pe anii 1982, 1983 și 1984.

*

Publicația Catedrei de istorie, *Studia Universitatis, Historia* pe anul 1985 (80 p.) cuprinde studii și articole privind Țările Române și Polonia în sec. al XVII-lea (V. Ciobanu, N. Edroiu); Mișcări sociale în zona Bistriței și Năsăudului în secolul al XVIII-lea (I. Lumperdean); Educația în concepția iluminiștilor români (I. I. Mîrza), Organizarea și inaugurarea Universității românești din Cluj, 1919—1920, (Gh. Iancu, G. Neamțu), Preocupări de istoria culturii în România interbelică (Al. Zub), Probleme agrar-țărănești în doctrinele economice și legiuirile de reformă agrară din 1918—1922 și 1945 (M. Știrban). Formele de manifestare și trăsăturile rezistenței românești (V. Vesa).

Participări la sesiuni științifice

În decursul anului 1985 membrii Institutului și ai Catedrei au participat cu comunicări la numeroase sesiuni științifice organizate de Academia R. S. România, Academia de Științe Sociale și Politice, Muzeele județene, la sesiunea de rapoarte arheologice de la Tîrgoviște etc. Astfel, la sesiunea științifică din cadrul „Zilelor Institutului", ediția 1985, dedicată aniversării a 20 de ani de la Congresul al IX-lea al P.C.R. și semnificației istorice a zilei de 9 mai au fost prezentate, după cuvîntul de deschidere al acad. Ștefan Pascu, directorul Institutului și șeful cate-

drei, următoarele comunicări: cercet. șt. dr. Gheorghe Iancu, cercet. șt. Nicolae Păun: *20 de ani de la Congresul al IX-lea al P.C.R.;* conf. dr. Liviu Maior: *Cucerirea independenței, moment istoric hotărîtor în evoluția României moderne;* cercet. șt. Gheorghe Hristodol: *Contribuția României la războiul antihitlerist;* conf. dr. Vasile Vesa: *Statutul internațional al României la sfîrșitul celui de al doilea război mondial;* prof. univ. dr. Camil Mureșan: *Între memorialistică și istoriografie* (Edward Hyde, conte de Clarendon); cercet. pr. dr. Acațiu Egyed: *Conceptul de „primă revoluție industrială" în literatura istorică actuală;* conf. dr. Teodor Pavel: *Națiune și stat național în secolul XIX. Accente noi în istoriografia est-germană;* filolog Delia Marga: *Asupra analizei discursului istoric;* cercet. pr. dr. I. H. Crișan: *Puncte noi de vedere în legătură cu problema sciților în Transilvania;* cercet. șt. dr. Valentin Vasiliev: *Probleme ale primei epoci a fierului în Transilvania;* cercet. st. pr. dr. Ioan Glodariu: *Fortificații dacice liniare;* prof. univ. dr. I. I. Russu: *Provinciile Dacia în sec. II. e.n.;* cercet. ști. Mihai Bărbulescu: *Genius armamentarii în castrul de la Potaissa;* cercet. șt. dr. Nicolae Gudea: *Despre linia înaintată de turnuri a limesului în sectorul nord-vest al Daciei;* cercet. pr. dr. Mircea Rusu: *Începuturile vieții urbane în Transilvania;* asist. Ioan Aurel Pop: *Rolul militar al cnezimii din Transilvania la sfîrșitul sec. XIV și începutul sec. XV;* cercet. pr. dr. Gh. Arion: *Din nou despre sistemul de boltire moldovenesc;* cercet. șt. dr. Andrei Kovács: *Noi date privind viața Zamfirei, fica lui Moise Voievod;* cercet. șt. dr. Marius Porumb, *Un tezaur de artă veche românească — Șcheii Brașovului;* conf. dr. Nicolae Edroiu, *Casele căpitanilor principali ai răscoalei țărănești din 1784;* cercet. pr. Aurel Răduțiu; *A treia călătorie a lui Iosif al II-lea în Transilvania* (1786); cercet. șt. dr. Nicolae Sabău: *Artă și cultă în Transilvania. Între baroc și neoclasicism;* lect. dr. Nicolae Bocșan, *Contribuții la studiul iluminismului politic românesc;* cercet. șt. dr. Ladislau Gyémánt, *Contribuții statistice privind agricultura Transilvaniei între 1720—1865;* cercet. pr. dr. Liviu Botezan: *Aspectul național al mișcărilor țărănești transilvănene din primăvara anului 1848;* lect. Ioan Silviu Nistor, *Problema instituționalizării comunei rurale (1864);* cercet. pr. dr. Gelu Neamțu; *Aspecte ale activității serviciilor secrete austro-ungare în mișcarea dacoromână (1881—1885);* filolog pr. dr. Ioan Chindriș, *Rolul limbii în formarea națiunii la români,* cercet. pr. dr. Ludovic Báthory: *Băncile și industria — o comparație între sistemul vest european și cel românesc (sec. XIX—XX);* cercet. șt. Nicolae Păun, *Preocupări ale statului român în domeniul energeticii în perioada interbelică;* asist. dr. Vasile Pușcaș, *Universitatea din Cluj și rezistența națională (1940—1944).*

La sesiunea de comunicări a Facultății de istorie-filozofie a Universității din Cluj-Napoca, din 13—14 decembrie 1985 au fost prezentate următoarele comunicări: acad. Ștefan Pascu: *Crainici și crăinicii în Transilvania medievală;* asist. Ioan Aurel Pop: *Contribuții privind stăpînirile lui Mircea cel Bătrîn în Transilvania;* lect. Ovidiu Mureșan: *Conceptele de Bizanț și Renaștere la N. Iorga;* lect. dr. Nicolae Bocșan: *Carte și societate în Banat în epoca luminilor;* cercet. pr. dr. Simion Retegan: *Baza materială a culturii românilor din Transilvania la mijlocul sec. al*

XIX-lea; conf. dr. Teodor Pavel; *Alianța românilor transilvăneni cu sîrbii și slovacii la sfîrșitul sec. al XIX-lea în lumina unor izvoare inedite;* conf. dr. Vasile Popa: *Unele aspecte din activitatea lui Onisifor Ghibu la Consiliul Dirigent*; cercet. șt. Nicolae Păun: *Funcția economică a statului — opinii din perioada interbelică;* conf. dr. Adrian Stoica; *Atitudinea socialiștilor români față de primul război mondial și desăvîrșirea unității de stat;* asist. Vasile Pușcaș: *Lucian Blaga și Universitatea din Cluj.*

Participări la manifestări științifice internaționale și călătorii de documentare în străinătate

La sesiunea științifică: „40 de ani de la înfrîngerea fascismului", organizată de Universitatea din Krakovia, în 10—12 aprilie 1985, au luat parte conf. dr. Vasile Vesa cu comunicarea: „Contribuția poporului român la victoria contra fascismului" și asist. univ. Vasile Pușcaș cu comunicarea „La vie intelecuelle dans la Roumanie 1944—1948".

Conf. dr. Nicolae Edroiu și conf. dr. Teodor Pavel au făcut parte de delegația română care a participat la lucrările Comisiei mixte de istorie româno-est-germane care și-a ținut lucrările la Berlin și Schwerin (R.D.G.), între 6—11 mai 1985, pe tema „Lupta pentru eliberare națională și socială a popoarelor român și german", prezentînd referate și știnînd intervenții.

Cercet. șt. dr. Mihai Bărbulescu a luat parte în perioada 8—9 iunie 35, ca delegat al țării noastre, la ședințele Comitetului științific interațional de redactare a lucrării *Lexicon Iconographicum Mythologiae lassicae* (L.I.M.C.), care s-au desfășurat la Basel, fiind ales pentru urnătorii patru ani ca membru al Comitetului internațional al L.I.M.C.

*

În perioada 7—15 octombrie 1985 a avut loc la München (R.F.G.) simpozionul: „Popoarele din sud-estul Europei pînă în secolul al VII-lea", la care a luat parte conf. dr. Dumitru Protase cu comunicarea „Continuitatea elementului daco-roman, de la 271 pînă în veacul al VII-lea".

Între 9—11 noiembrie 1985 a avut la Szirák (R.P.U.) sesiunea științifică dedicată revoluționarului de la 1848, Teleky László, sesiune la care au luat parte conf. dr. Nicolae Edroiu și conf. dr. Liviu Maior cu comunicările „Teleki László și Făgărașul", respectiv „Activitatea lui Teleki László în dieta Transilvaniei".

*

Între 25 august — 1 septembrie 1985 s-a desfășurat la Stuttgart (R.F.G.) cel de al XVI-lea Congres internațional de științe istorice la care au participat peste 2100 istorici din 57 de țări ale lumii. Din delegația de istorici români au făcut parte acad. Ștefan Pascu, conducătorul delegației, conf. dr. Dumitru Protase, conf. dr. Nicolae Edroiu, cercet. pr. dr. Simion Retegan, cercet. dr. Nicolae Gudea, muzeograf dr. Tudor Soroceanu.

În cadrul lucrărilor congresului, care s-au desfășurat în secțiunile de *Metodologie*, *Mari teme*, (Oceanul Indian, Imaginea altuia: străini, minoritari, marginali), Rezistența contra fascismului, nazismului și a militarismului japonez; *Secția cronologică* (antichitate, evul mediu, perioada modernă, perioada contemporană) mese rotunde etc., au avut intervenții toți istoricii clujeni participanți la congres, remarcîndu-se referatele și intervențiile acad. Ștefan Pascu îndeosebi în cadrul comisiilor de demografie istorică și de istoria structurilor și mișcărilor sociale.

În vitrinele expozițiilor de carte istorică românească organizate cu prilejul congresului s-au numărat și volumele *Bibliografia istorică a României (1979—1984)*, *Civilizație medievală și modernă românească*, *Izvoarele răscoalei lui Horea* elaborate de cercetători și cadre didactice din Institut și Catedră.

Susțineri de teze de doctorat

În ziua de 13 mai 1985 în sala de consiliu a Facultății de istorie-filozofie a avut loc susținerea publică a tezei de doctorat intitulată *Contribuții la istoria domeniului Bran în feudalism*, prezentată de tov. Florea Salvan.

Comisia de susținere, formată din prof. dr. Camil Mureșan, președinte, acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, conducător științific, prof. dr. Pompiliu Teodor, conf. dr. Ion Toderașcu, conf. dr. Nicolae Edroiu, referenți științifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Florea Salvan.

*

În ziua de 5 iunie 1985 în sala de consiliu a Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca a avut loc susținerea tezei de doctorat *Relații agrare pe domeniul Hunedoara în secolul al XVII-lea*, prezentată de tovarășa Maria Ursuțiu.

Comisia de susținere formată din prof. dr. Camil Mureșan, președinte, acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, conducător științific, prof. dr. Pompiliu Teodor, conf. dr. Nicolae Edroiu, cercet. pr. II. Damaschin Mioc, referenți științifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tovarășei Maria Ursuțiu.

*

În ziua de 22 iunie 1985 a avut loc în sala de consiliu a Institutului de istorie și Arheologie din Cluj-Napoca susținerea tezei de doctorat a tov. Aurel Socolan, *Circulația cărții românești pînă la 1850 în Maramureș*.

Comisia de susținere formată din prof. dr. Camil Mureșan, președinte, acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, conducător științific, cercet. pr. II. Alexandru Duțu, prof. dr. Pompiliu Teodor, prof. dr. Octavian Șchiau, referenți științifici, a hotărît în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Aurel Socolan.

*

În ziua de 15 iulie 1986 în sala de Consiliu științific al Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca a avut loc susținerea publică a tezei de doctorat intitulată *Românii din Banat în epoca luminilor* prezentată de tov. Nicolae Bocșan.

Comisia de susținere, formată din prof. dr. Camil Mureșan, președinte, acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, conducător științific, prof. dr. Gheorghe Platon, prof. dr. Pompiliu Teodor, conf. dr. Nicolae Edroiu, referenți științifici a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Nicolae Bocșan.

*

În sala de consiliu a Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca a avut loc, în ziua de 15 iulie 1985 susținerea publică a tezei de doctorat *Școlile superioare de la Blaj și rolul lor în procesul de formare al intelectualității române din Transilvania* prezentată de tov. Iacob Mîrza.

Comisia de susținere, formată din prof. dr. Camil Mureșan, președinte, acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, conducător științific prof. dr. Gheorghe Platon, prof. dr. Pompiliu Teodor și conf. dr. Nicolae Edroiu, referenți științifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Iacob Mârza.

NICOLAE EDROIU — SIMION RETEGAN

ÎNTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ CLUJ, cda. 174/1987

INTERPRINDEREA POLIGRAFICĂ CLUJ, cda. 174/1957